

81.202

M 43

6-nashr

NAZARIY MA'LUMOT
ASOSIY TUSHUNCHA
LUG'AT

Baxtiyor MENGLIYEV, O'ral XOLIYOROV, Nilufar ABDURAHMONOVA

O'ZBEK TILIDAN
UNIVERSAL
QO'LLANMA

**Kitob shu yerda ko'rsatilgan muddatdan
kechiktirilmagan holda topshirilishi shart**

Ilgarigi berilmalar miqdori _____

--	--

**Baxtiyor MENGLIYEV
O'ral XOLIYOROV
Nilufar ABDURAHMONOVA**

O'ZBEK TILIDAN UNIVERSAL QO'LLANMA

O'quvchi, abituriyent va talabalar uchun

6-nashr

- Nazariy ma'lumotlar**
- Topshiriqlar**
- Savollar**
- Lug'atlar**

**Toshkent
«Akademnashr»
2018**

UO'K: 811.512.133 (075)
KBK: 81.20'zb
M43

M43 Mengliyev, Baxtiyor

O'zbek tilidan universal qo'llanma / B.Mengliyev, O'.Xoliyorov, N.Abdurahmonova; mas'ul muharrir B.Bahriddinova. – 6-nashr. –Toshkent: Akademnashr, 2018. – 512 b.

ISBN 978-9943-4728-1-5

UO'K: 811.512.133 (075)
KBK: 81.20'zb

Dars jamlanmasini tuzishda o'zbek tili bo'yicha yaratilgan turli darslik va manbalarga tayanildi. Shuning uchun qo'llanmani tuzuvchilar o'zlarini muallif emas, balki musannif sifatida e'tirof etishadi.

Qo'llanma maktab, akademik litsey va kasb-hunar kolleji o'quvchilari, ona tili o'qituvchilari, oliy o'quv yurtiga kirish uchun tayyorlanayotgan abituriyentlar hamda barcha qiziquvchilar uchun mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir:

Bashorat Bahriddinova, filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Taqrizchilar:

Odil Begimov, filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Otabek Shukurov, filologiya fanlari nomzodi, dotsent

ISBN 978-9943-4728-1-5

© Baxtiyor Mengliyev, O'ral Xoliyorov,
Nilufar Abdurahmonova
«O'zbek tilidan universal qo'llanma»
© «Akademnashr», 2018

1-DARS

TIL – ENG MUHIM ALOQA VOSITASI. TILNING PAYDO BO'LISHI VA TARAQQIY ETISHI

Til – eng muhim aloqa vositasi. Til yordamida suhbatlashib, savol-javob qilamiz, fikrni ifodalab, tushuntiramiz. Ajdodlardan ma'lumot olib, avlodlarga uzatamiz.

Insonning eng asosiy, uni boshqa jonzotlardan farqlab turuvchi belgisi – ong va tilga egaligi. Til – faqat insonga va u mansub jamiyatga xos bo'lgan hodisa. Til bir kishi tomonidan emas, balki kishilik jamiyati tomonidan uzoq davr mobaynida yaratilgan. Shuningdek, u ayrim shaxslarga emas, balki jamiyatga xizmat qiladi. Shuning uchun **til ijtimoiy hodisa** deyiladi.

Til – yaxlit bir butunlik. Borliqdagi barcha narsa qismlardan tashkil topganligi kabi til ham gap, so'z birikmasi hosil qilish va so'z yasash qolipi, so'z, qo'shimcha va tovushdan iborat. Ana shu qismlar bir-biri bilan turli qonun-qoida, tartib asosida birikib butunlikni, ya'ni tilni hosil qiladi. Til qismi til birligi hisoblanadi. **Maktab darsligida gap, so'z birikmasi, so'z, qo'shimcha va tovush til birligi sifatida qaraladi.**¹

Tilning paydo bo'lishi. Tilning paydo bo'lishi masalasi – azaliy mavzu. Biror tilning qachon paydo bo'lganini taxminan aytish mumkin. Masalan, manbalarda o'zbek tili XV asrda shakllanib bo'lgan, boshqa turkiy tillardan ajralib chiqqan deyiladi.² Biroq, umuman, insoniyatga xos tilning qachon paydo bo'lganini aniqlash imkonsiz. Chunki ma'lum bo'lgan tillarning yozuv tarixi 10 – 15 ming yildan nariga bormaydi. Olimlar esa tilning paydo bo'lishini yozma manba asosida belgilaydi. Tilning paydo bo'lishi haqidagi fikrlarni umumlashtirib aytish mumkinki, u bizga in'om etilgan so'zlash imkoniyati asosida kishilarning birga mehnat qilishi jarayonida o'zaro muloqotda bo'lish zaruriyati, ehtiyoji natijasida paydo bo'lgan. Til kishining bir-birini tushunishiga, yashash vositasini topish va yaratishda birlashishiga yordam bergan.

---

¹ Qodirov M., Ne'matov H., Abduraimova M., Sayfullayeva R. Ona tili. 8-sinf uchun darslik. – Toshkent: Cho'lpon, 2006. – B.23 – 24.

² Ne'matov H., Mahmudov N., G'ulomov A., Sayfullayeva R., Abduraimova M. Ona tili. 9-sinf uchun darslik. – Toshkent: O'qituvchi, 2002. – B.5.

Tilning taraqqiy etishi. Til uzoq davr o'tishi bilan kishining ehtiyojiga muvofiq ravishda o'zgarib, boyib borgan. Kishilar tilning takomillashishiga hamda ajdoddan avlodga o'tishiga xizmat qilgan. Natijada fan, madaniyat, texnika vujudga kelgan va taraqqiy etgan, ya'ni kishilik jamiyati rivojlangan.

Tilning taraqqiy etishi deganda lug'at boyligining oshishi, ichki qonun-qoidasining qulaylashib borishi tushuniladi.

Jamiyat taraqqiyoti til rivojiga ta'sir ko'rsatgan. Chunki til jamiyat taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq.

Til taraqqiyotiga qo'shni xalqlar bilan bo'lgan turli munosabatlar – savdo-sotiq, madaniy aloqa, shuningdek, urush ham ta'sir qiladi. Masalan, hozirgi ingliz tili lug'at boyligidagi so'zlarning taxminan 30 foizi sof inglizcha bo'lsa, o'zbek tilidagi 57 foiz so'z turkiy qatlamga mansub, qolgani chetdan o'zlashgan deyiladi.

Tilda o'zlashma so'z asosida yoki qo'shimcha yordamida yasalgan so'z ham shu tilning boyligi sanaladi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Til nega eng muhim aloqa vositasi deb ataladi? 2. Til nega ijtimoiy hodisa deyiladi? 3. Til birliklarini sanang. 4. Tilning paydo bo'lishi haqida gapiring. 5. O'zbek tilining paydo bo'lishi haqida gapiring. 6. Tilning taraqqiyoti qanday kechadi? 7. Tilning sof lug'at boyligi deganda nima tushuniladi?

DUNYO TILLARI

Dunyo tillari. Dunyoda taxminan 3000 dan (ba'zi adabiyotda ular 3000 dan 7000 gacha sanaladi) ortiq til bor.³ Bu tilning ayrimida bir necha o'n, hatto yuz millionlab kishi gaplashsa, ba'zidan bir necha ming kishigina foydalanadi, xolos. Masalan, Kongoda aholi 500 tilda, Indoneziyada 250 tilda, Sudanda 117 tilda gaplashadi. Xitoy tilida hozir bir milliardga yaqin kishi so'zlashsa, chukot va vele tilida bor-yo'g'i bir necha ming kishi muloqotda bo'ladi. Kavkaz tog'ida joylashgan Dog'istonda 1 mln dan ortiq kishi bo'lib, ular 40 ga yaqin tilda so'zlashadi. Yangi Gvineyada deyarli har bir qishloq aholisi o'z tili-

³ Ne'matov H., Mahmudov N., G'ulomov A., Sayfullayeva R., Abduraimova M. Ona tili. 9-sinf uchun darslik. – Toshkent: O'qituvchi, 2002. – B.5.

ga ega.⁴ Dunyodagi 200 tilning har birida 1 mln dan ortiq, 70 tilning har birida 5 mln dan ziyod, faqat 13 tilning har birida 50 mln dan ortiq kishi so'zlashadi. Qolganining har birida esa 1 mln dan kam kishi gaplashadi.

Buyuk Britaniya, AQSh, Kanada kabi mamlakatlar fuqarolari, asosan, ingliz tilida, Ispaniya, Kuba, Chili, Meksika fuqarolari, asosan, ispan tilida gaplashadi. Demak, tilning tarqalish, ishlatilish doirasi va nomlanishi har xil. Jahon tillari orasida nomi bir to'vushdan iborat til ham mavjud. Bu I tilidir. I tili Xitoyning Sichuan, Yunnan, Guyjou viloyatlarida tarqalgan.

Juda ko'p tillar hozirgi kunda qo'llanib kelishi bilan bir qatorda, ba'zi tillar butunlay iste'moldan chiqib ketgan va bizga yozma yodgorlik orqali ma'lum. Shu asosda tillar **tirik va o'lik** tilga bo'linadi.

Hozir kishilar gaplashadigan til tirik til hisoblanadi. Masalan, o'zbek tili, ukrain tili, nemis tili, qozoq tili va h.k.

Qadimda qo'llanib, shu tilda gaplashgan xalqning turli sabab bilan yo'q bo'lib yoki boshqa xalqqa qo'shib, o'zga tilda gaplashib ketishi natijasida iste'moldan chiqib, muomalada ishlatilmaydigan bo'lib qolgan, bugungacha faqat yozma manba orqali yetib kelgan til **o'lik til** deyiladi. Masalan, **lotin, qadimgi hind yoki sanskrit, qadimgi slavyan, qadimgi xorazmiy, qadimgi arab, qadimgi fors, sug'd tili** va boshqalar shular jumlasidan.

Lotin tili Qadimgi Rim imperiyasining rasmiy tili sifatida mavjud bo'lgan. Imperiya yemirilgandan keyin asta-sekin o'lik tilga aylana borib, hozirgi davrda ilmiy atamalar sifatida uchraydi. Lotin tili o'rta va oliy tibbiyot o'quv yurtlaridagina o'qitiladi. Lekin bu uning muomalada ekanligini ko'rsatmaydi.

Eroniy tillarning sharqiy turkumiga kirgan qadimgi xorazmiy tilida Qadimgi Xorazm aholisi gaplashgan. Bu til XI asrgacha muomalada bo'lgan. So'ngra iste'moldan chiqib, o'lik tilga aylangan.

Dunyoda qo'llanish doirasi juda keng, boshqa til egasi ham foydalanadigan til xalqaro til yoki jahon tili deyiladi. Hozir rasmiy tan olingan 6 ta xalqaro til mavjud: ingliz, ispan, rus, xitoy, arab va fransuz tili. **Ko'p qo'llanadiganlari – ingliz tili.**

Turli davrda turli tillar xalqaro til vazifasini o'tagan. O'rta asrlarda Sharqda arab tili, Yevropada esa lotin, undan keyingi

---

⁴O'sha joyda.

davrda fransuz tili katta ahamiyatga ega bo'lgan. XX asrda ingliz va nemis tili xalqaro til darajasiga ko'tarildi. Xalqaro til shu til amal qiluvchi davlatning xalqaro maydondagi nufuzi bilan belgilanadi.

BMT tashkil topishi bilan rasmiy xalqaro tillar masalasi hal bo'ldi. 1945-yili rasmiy xalqaro tillar sifatida ingliz, fransuz, rus, ispan, xitoy tillari belgilandi. 1973-yilda arab tili ham jahon tili sifatida tan olindi.

Qadim zamondan xalqaro tilga talab sun'iy til yaratishga ham sabab bo'lgan. 1880-yili Germaniyada I.M.Shleyer tomonidan volyapuk degan til loyihasi e'lon qilindi. 1887-yili esa polshalik vrach-poliglot Zamengof esperanto tilini yaratdi va u ko'pchilikka ma'qul bo'ldi, tez orada turli mamlakatlarga tarqaldi. Hatto badiiy asar yozildi yoki bu tilga tarjima qilindi. Ayni paytda, esperanto tilida gazeta-jurnal chop etilib, radioeshittirish uzatiladi, xalqaro tashkilotlar ish yuritadi.⁵

Dunyo tillari tasnifi. Olimlar tillar orasidagi o'xshashlikni ko'rsatuvchi dalillarni o'rganib borishgan. O'zbek tilidagi *ona* so'zining ruscha *mat*, bulg'orcha *moyka*, polyakcha *matka*, litva tilida *mamina*, nemischa *mutter*, fransuzcha *mere*, tojik tilida *modar* kabi muqobillari o'zaro o'xshash ekanligi bunga misol bo'la oladi.

Kuzatish va qiyoslash tasnifga olib kelgan.

Tilni o'xshashlik va farqqa ko'ra guruhlash til tasnifi (klasifikatsiyasi) deyiladi. Tilshunoslikda tilni tasniflashda, odatda, ikki belgi qo'llanildi: **morfologik** va **genetik**. Biz uchun genetik (geneologik) tasnif muhim. **Genetik tasnif tillarni o'zaro qarindoshligi asosida guruhlaydi.**

Bir tildan tarqalgan deb taxmin qilinuvchi, tuzilishi va boshqa xususiyati bir-biriga yaqin, o'xshash bo'lgan tillar bir butun holda til oilasi deyiladi. Bir til oilasiga asos bo'lgan til **bobo til** ham deb yuritiladi.

Tillar qancha ko'p bo'lmasin, sanoqli til oilasi mavjud. Ma'lumotlarga ko'ra, hozirgi kunda **20 dan ortiq til oilasi bor.** Har bir til oilasi, o'z navbatida, qarindoshlik darajasiga ko'ra bir necha guruhga ajralishi mumkin. **Guruh tildan tashkil topsa,**

---

⁵ Ирискулов М. Тилшunoslikка кириш: Дорилфунун ва педагогика институтлари талабалари учун қўлланма. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – Б.205.

oila guruhning birlashuvidir. Ba'zi oilalar avval tarmoqqa ajralib, keyin guruhga bo'linadi.

Til oilasidan keng tarqalganlarini ko'rib o'tamiz:

1. Hind-Yevropa oilasi. Bu oilaga **slavyan guruhi** (belorus, rus, ukrain, slovak, chex, polyak, makedon, serb, xorvat, sloven tili), **german guruhi** (ingliz, nemis, shved, norveg, dat, island, golland tili), **roman guruhi** (fransuz, ispan, portugal, italyan, rumin, moldavan tili), **boltiq guruhi** (litva, latish, latgal tili), **eron guruhi** (fors, afg'on, osetin, kurd, tojik tili), **hind guruhi** (hind, urdu, bengal, panjob, gujarat tili) kiradi.

2. Oltoy oilasi. Bu oilaga **turk, mo'g'ul, manjur, yapon, koreys va boshqa tillar tarmog'i** kiradi.

Turkiy tarmoq, o'z navbatida, quyidagi guruhlarga bo'linadi: **o'g'uz guruhi** (turkman, gagauz, ozarbayjon, turk, qrim-tatar va bolqon turklari tili), **qipchoq guruhi** (qo'miq, qorayim, bolqar, tatar, boshqird, no'g'ay, qoraqalpoq, qozoq tili), **qorluq-uyg'ur guruhi** (o'zbek va yangi uyg'ur tili), **uyg'ur-o'g'uz guruhi** (tuva, tofa, yoqut, xakas, shor, sariq uyg'ur va boshqalar), **qirg'iz-qipchoq guruhi** (qirg'iz va oltoy tili) kiradi.

3. Fin-ugor oilasi. Bu oilaga **fin guruhi** (fin, eston, karel, komi-ziryan, komi-permyak, udmurt, mariy, mordva va boshqa), **ugor guruhi** (venger, mansi, xatniy tili) kiradi.

4. Xom-som oilasi. Bu oilaga **semit (yoki som) guruhi** (arab, axmar, xarari, oysor, ivrit), **qushit guruhi** (galla, somali, saho, beja), **berber guruhi** (kobil, shilx, rif, tamazist), **chat-xom guruhi** (xause, kotoko, angas, karekare, sura, chuzgu, mubi), **arab guruhi** (qadimgi arab) tili kiradi.

5. Kavkaz oilasi. Bu oilaga **g'arbiy guruh** (abxaz, abazin, adigey, kabardin, ubix tili), **nax guruhi** (chechen, ingush, batsbiy tili), **dog'iston guruhi** (avar, dargin, lezgin, lak, karatin, gunzib tillari), **janubiy guruh** (megrel, chan, gruzin, kartali, svan, guriy va boshqa tillar) kiradi.

6. Xitoy-tibet oilasi. Bu oilaga **tay-xitoy guruhi** (xitoy, dungan, tay, laos, chjuan, vyetnam tili), **tibet-birma guruhi** (tibet, birma tili) kiradi.

Bundan tashqari, **Dravid, Malay-Polinez, Avstraliya, Papua, Afrika oilalari ham ajratiladi.**⁶

⁶Ma'lumot quyidagi manbadan olindi: Ne'matov H., Mahmudov N., G'ulomov A., Sayfullayeva R., Abduraimova M. Ona tili. 9-sinf uchun darslik. – Toshkent: O'qituvchi, 2002. – B.6.

Eslatma

Ayrim darslik va qo'llanmalarda turkiy tillarni ba'zan alohida oila, ba'zan guruh sifatida ham berishadi.⁷ Umuman olganda, bu masalada bir xillik yo'q. Shuning uchun o'quvchi amaldagi maktab va litsey darsligi bergan ma'lumotga tayangani ma'qul.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Dunyo tillari soni nechta? 2. Tillarning qo'llanish ko'lamini qanday? 3. Tirik til qanday til? 4. O'lik tillarni sanang. 5. Xalqaro til nima? 6. Xalqaro tilning rasmiy tan olinishi deganda nimani tushunasiz? 7. Sun'iy til qanday til? 8. Til tasnifi nima? 9. Tillarni genetik tasniflang. 10. Til oilasi nima? 11. Bobo tilni tushuntiring va unga misollar keltiring. 12. Til oilasi soni nechta? 13. Eng ko'p tarqalgan til oilalari qaysilar? 14. Hind-Yevropa oilasiga kiruvchi tillar qaysilar? 15. Oltoy oilasiga kiruvchi til tarmoqlari qaysilar? 16. Turkiy tarmoqqa kiruvchi guruhlar va tillarni sanang.

Topshiriqlar

1. Dunyo tillari daraxtini chizing. 2. Oltoy tili oilasi shajarasini chizing. 3. Dunyo til oilalarini, Hind-Yevropa va Oltoy oilasiga kiruvchi tarmoq hamda tillarni yod oling. 4. Daftaringizda turkiy tarmoqqa kiruvchi tilni alfavit tartibida joylashtiring va yoddan aytib berishga tayyorlaning.

⁷ Qarang: Ирискулов М. Тилшуносликка кириш: Дорилфунун ва педагогика институтлари талабалари учун қўлланма. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – Б.76; Ne'matov H., Mahmudov N., G'ulomov A., Sayfullayeva R., Abduraimova M. Ona tili. 9-sinf uchun darslik. – Toshkent: O'qituvchi, 2002. – B.8; Mahmudov N.M., Nurmonov A., Sobirov A.Sh. Ona tili. 9-sinf uchun darslik. – Toshkent: Tasvir, 2006. – B.5.

2-DARS

TURKIY TILLAR TARMOG'I VA O'ZBEK TILI

Turkiy tillar tarmog'i. Oltoy oilasining turkiy tarmog'i 100 ga yaqin (ba'zi adabiyotlarda 24 ta) jonli tilni qamrab oladi. Butun dunyoda bir necha yuz million kishi turkiy tilda so'zlashadi. Turkiy aholi Uzoq Sharqdan Markaziy Yevropagacha, Taymir yarimorolidan Bolqon yarimoroligacha yoyilgan.

Hozirgi turkiy tillar so'z boyligi va grammatik qurilishi jihatidan bir-biriga juda yaqin turadi. Shuning uchun bu tilda so'zlashuvchilar bir-birini tarjimonisiz tushunadi.

Turkiy tillar uzoq tarixiy yozuv madaniyatiga ega. Bu tillarda bitilgan dastlabgi yodgorlik bo'lgan «Xuastuanift» (V asr), V – VII asrlarga oid O'rxun-Enasoy yodgorliklari – fikrimizning yorqin dalili.

O'zbek tili. Turkiy tarmoq bir necha guruhga bo'linadi. Unda o'zbek va uyg'ur tili **o'zbek-uyg'ur** guruhini tashkil etadi.

O'zbek tili O'zbekiston, Tojikiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Turkmaniston, Afg'oniston hududida keng tarqalgan. Hozirda o'zbeklar Afg'oniston, Saudiya Arabistoni, Turkiya, Eron va boshqa davlatlarda ham istiqomat qiladi. Bugungi kunda butun dunyo bo'yicha 25 mln dan ortiq, ba'zi manbalarda ko'rsatilishicha, 40 mln dan ortiq kishi o'zbek tilida gaplashadi. O'zbek tili rivojlangan tillar qatoriga kiradi.

Turkiy tillar orasida faqat o'zbek tili «o»lovchi tildir. Chunki o'zbek tilida boshqa turkiy tillarning **at, ana, almaq, bash, bala, qazan** kabi ko'plab so'zlaridagi **a** tovushi o'mida **o** tovushi ishlatiladi.⁸

O'zbek tili davlat tili sifatida. Asrlar mobaynida o'zbek tili taraqqiyotida ko'p o'zgarish yuz berdi. 1989-yil 21-oktyabrda o'zbek tiliga davlat tili maqomi berildi va 1990-yil 19-fevralda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori bilan «Davlat tili to'g'risida»gi 30 moddadan iborat qonun qabul qilindi. Bu haqda O'zbekiston Konstitutsiyasining 4-moddasida, «Davlat tili to'g'risida»gi Qonunning 1-moddasida shunday deyilgan: «O'zbekiston Respublikasining davlat tili o'zbek tilidir». Shuning uchun mamlakatimiz fuqarolari har yili 21-oktyabni til bayrami sifatida nishonlaydi.

⁸ Ne'matov H., Mahmudov N., G'ulomov A., Sayfullayeva R., Abduraimova M. Ona tili. 9-sinf uchun darslik. – Toshkent: O'qituvchi, 2002. – B.8.

Davlat tili deganda shu davlat hududida rasmiy aloqa-aralashuv vositasi bo'lgan til tushuniladi.

Davlat hujjatlari davlat tilida yoziladi, yig'in, anjuman va qurultoylar shu tilda olib boriladi.

Qonun O'zbekiston xalqi sobiq Ittifoq tarkibida bo'lgan vaqtda qabul qilinganligi sababli mustaqillik qo'lga kiritilgandan keyin uni qayta ko'rib chiqish zarurati paydo bo'ldi. Shuning uchun 1995-yil 21-dekabrda yangi tahrirdagi «Davlat tili to'g'risida»gi Qonun qabul qilindi. Avvalgi 30 moddadan iborat Qonunning 11 moddasi chiqarilib, 5 modda yangidan qo'shildi. Natijada u 24 moddadan iborat bo'ldi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Turkiy til tarmog'ini ayting va uning qamrovi qanday? 2. Turkiy xalqning yozuv madaniyati haqida gapiring. 3. O'zbek-uyg'ur guruhi qaysi tillarni o'z ichiga oladi? 4. O'zbek tilining tarqalishi va qamrovi haqida gapiring. 5. O'zbek tili nega «o»lovchi til deyiladi? 6. «Davlat tili to'g'risida»gi Qonun va uning yangi tahrirdagi farqni bayon qiling.

O'ZBEK ADABIY TILI VA SHEVA.

O'ZBEK ADABIY TILINING TARAQQIYOT BOSQICHLARI

Umumxalq tili va adabiy til. Umumxalq tili ma'lum bir xalqning so'zlashuv tili bo'lib, uzoq vaqt davomida shakllanadi. Bir tilga mansub barcha sheva va lahja umumxalq tilini tashkil qiladi. O'zbek umumxalq tili uch lahjadan tashkil topgan.

Umumxalq tili milliy til ham deyiladi. Adabiy til esa umumxalq tilining olim va adiblar tomonidan qayta ishlangan, me'yorga solingan, shu tilda so'zlashuvchilarning hammasi uchun umumiy bo'lgan, yuqori darajada sayqallangan shakli. Davlat muassasalari, matbuot, radio, televideniye, ta'lim, madaniyat va ilmda adabiy tildan foydalaniladi. Adabiy til umumxalq tilidan tashqarida bo'lmaydi.

Adabiy tili bo'lishi uchun umumxalq tili:

- yozuv bilan ta'minlangan;
- qonun-qoidasi aniqlangan;
- mutaxassislar tomonidan qayta ishlangan bo'lishi lozim.

Dunyodagi ko'pgina tillarning hozir ham adabiy shakli yo'q.

Adabiy tilning og'zaki va yozma ko'rinishi mavjud. Og'zaki shakl so'z, tovush, gap, ohang, pauza (to'xtam) bilan, yozma shakli esa harf, yozuv, tinish belgisi bilan ish ko'radi. Adabiy tilning og'zaki va yozma shakli o'z me'yoriga ega. Uning og'zaki shakli kishi uchun bevosita, yozma adabiy til esa bilvosita aloqa vositasi. Chunki yozuv uchun qog'oz, ruchka, kompyuter, yorug'lik bo'lishi kerak. Og'zaki muloqotda bular shart emas.

Lahja va sheva. Adabiy til lahja va shevalar negizida umumlashtirish, qat'iy me'yorni ishlab chiqish yo'li bilan hosil qilinadi va undan oziqlangan holda muttasil rivojlanib boradi. Shuning uchun adabiy til xalq shevasidan uzilmagan. **Adabiy til uchun shevalar boyishning ichki manbasi hisoblanadi. Boshqa tillar tashqi manbadir.**

Faqat muayyan hududga xos til shakli sheva, bir-biriga yaqin bo'lgan shevalar yig'indisi lahja deb yuritiladi. Dialekt so'zi gohida sheva, gohida lahja atamasi o'rinda keladi: Toshkent dialekti (shevasi), qipchoq dialekti (lahjasi) kabi.

Adabiy til shevadan, shuningdek, bir lahja ikkinchi lahjadan, bir sheva boshqa shevadan fonetik, leksik va grammatik jihatdan ozmi-ko'pmi farq qiladi.

Fonetik farq deganda tovush jihatidan (pabrika – fabrika, man – men, jila – yig'la kabi), leksik farq deganda so'z jihatidan (kalla-po'sh – do'ppi, go'sala – buzoq kabi), grammatik farq deganda so'z shakli yoki qo'shimchadagi (boryapti – borvotti – borutti kabi) farqlanish tushuniladi.

Shevaning faqat og'zaki shakli mavjud.

O'zbek umumxalq tili tarkibida uchta lahja bor:

- 1) qarluq lahjasi (Janubi-sharqiy guruh);
- 2) qipchoq lahjasi (Janubi-g'arbiy guruh);
- 3) o'g'uz lahjasi (shimoli-g'arbiy guruh).

Qarluq lahjasi, asosan, shahar shevalarini o'z ichiga oladi (Toshkent, Andijon, Farg'ona, Samarqand, Buxoro). Bu lahja shevalarining muhim fonetik va grammatik belgisi quyidagicha:

– so'z oxiridagi **k** tovushi **y** tarzida aytiladi: **elak – elay, terak – teray** kabi;

– **o** lashish yuz beradi: **aka – oka, Akram – Akrom, bahor – bohor, boramiz – borovuz;**

– qaratqich kelishigi yo'q va uning o'mida -ni qo'shimchasi ishlatiladi: **ukamni(ng) daftari**.

Qipchoq lahjasi shevalari O'zbekistonning barcha viloyatlarida mavjud, asosan, qishloqda tarqalgan (Samarqand, Jizzax, Qashqadaryo, Surxondaryo, Qoraqalpog'iston, Shimoliy Xorazm, Turkmanistonning Toshhovuz viloyati shevasi). Belgisi:

- y o'mida j ishlatiladi: **yo'l – jo'l, yo'q – jo'q**;
- g' o'mida v ishlatiladi: **tog' – tov, sog' – sov**;
- k, q tushuriladi: **tiri(k), sari(q), quru(q)**.

O'g'uz lahjasi Janubiy Xorazmdagi (Urganch, Xiva, Xonqa, Hazorasp, Qo'shko'mir, Shovot tumani) bir qancha shevalarni o'z ichiga oladi. Belgisi:

- unli qisqa va cho'ziq aytiladi: **at** (hayvon), **aad** (ism);
- t tovushi d, k tovushi esa g tarzida aytiladi: **tog' – dog', kel-di – galdi**.

– -ning qo'shimchasi -ng tarzida, -ga qo'shimchasi esa -a, -na tarzida aytiladi: **akamning – akaming, yorimga – yorima, qo'liga – alina**.

Hozirgi o'zbek adabiy tili uchun qarluq lahjasiga kiradigan Farg'ona-Toshkent shevasi (ya'ni Toshkent shevasi fonetik tomondan; Farg'ona shevasi morfologik tomondan) asos qilib olingan. Lekin bu qipchoq va o'g'uz lahjasi xususiyati adabiy tilda yo'q degani emas.

O'zbek atamasi haqida. O'zbek qavmi ham o'z nomiga ega bo'lguncha turli nom ostida yashagan. U qadimgi turkiy qavm davrida tarixan shakllangan bir guruh qabilalardan tashkil topgan. Garchand o'zbek nomi bo'lmasa-da, o'zbek xalqining birinchi qatlami IX – XII asrlarda qoraxoniylar davrida qarluq, chigil, yag'mo qabilasi ittifoqi zaminida hosil bo'lgan. O'zbek tili mustaqil til sifatida XI asrdan shakllana boshlagan. XX asr boshigacha **turk, sart, chig'atoy, o'zbek** atamasi bilan nomlanib kelgan.

Manbalarda **turk** atamasining urug', elat, «bahodir», «qalpoq», «bo'ri», «kuchli», «qudratli», «quolsiz», «dubulg'a» ma'nosida ishlatilgani yozilgan. **Turk** nomi o'tmishda turkiy tilning umumiy nomini bildirishi bilan birga o'zbek xalqi va tiliga nisbatan ham ishlatilgan.

Sart atamasi XVII asrdan o'zbek bo'lgan shahar aholisiga nisbatan qo'llangan. **Sart** so'zi sanskrit tilida «karvonboshi», «savdogar», «shaharlik» kabi ma'noda qo'llangan.

Chig'atoy atamasi mo'g'ul istilosidan keyin paydo bo'lgan. Chingizxonning o'rtancha farzandi bo'lgan Chig'atoy O'rta Osiyo va Afg'onistonda hukmronlik qilgan. Natijada **Chig'atoy yurti**, **Chig'atoy ulusi**, **Chig'atoy adabiyoti**, **Chig'atoy tili** degan atama iste'molga kirgan.

O'zbek so'zi urug', qabila, elat, «saxiy», «odamiy», «dil tortuvchi», «sevgili» ma'nosida Lutfiy, Atoiy va Navoiy ijodida uchraydi.

O'zbek tilining taraqqiyot bosqichlari. O'zbek tili hozirgi ko'rinishiga qadar uzoq tarixiy jarayonni boshidan kechirgan. Bu jarayonni davrlashtirishda har xillik mavjud, lekin ko'pgina adabiyotlarda o'zbek tili taraqqiyoti quyidagi bosqichlarga bo'lingan:

1. Qadimgi turkiy adabiy til (VII asrdan XIII asrgacha).
2. Eski o'zbek adabiy tili (XIII – XIV asrlardan XIX asrning ikkinchi yarmigacha).
3. Hozirgi o'zbek adabiy tili (XIX asrning ikkinchi yarmidan hozirgacha).⁹

Maktab darsligida quyidagicha:

1. Qadimgi turkiy til miloddan oldingi davrlardan X asrlargacha. Bu tilda qadimgi turkiy yozma yodgorlik, ya'ni O'rxun-Enasoy yodgorliklari, «Irq bitigi» yaratilgan.

2. Eski turkiy til XI – XIV asrlarda amalda bo'lgan. Bu tilda «Qutadg'u bilig», «Hibat ul-haqoyiq», «Devonu lug'otit turk», «O'g'uznoma», «Muhabbatnoma», «Qisasi Rabg'uziy» kabi buyuk adabiy asarlar bitilgan.

3. Eski o'zbek adabiy tili XV – XIX asrlarda amalda bo'lib, Lutfiy, Sakkokiy, Durbek, Atoiy, Navoiy, Bobur, Muhammad Solih, Mashrab, Ogahiy, Gulxaniy, Abulg'ozil Bahodirxon, Feruz, Muqimiy, Furqat kabi buyuk ijodkorlar qalam tebratgan.

4. Hozirgi o'zbek adabiy tilida Fitrat, Cho'lpon, A.Qodiriy, A.Qahhor, G'afur G'ulom, H.Olimjon va boshqa adiblar asarlar yaratdi. Bu til XX asrdan boshlab shakllandi.¹⁰

⁹ Мухторов А., Санакулов У. Ўзбек адабий тили тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – Б.23.

¹⁰ Ne'matov H., Mahmudov N., G'ulomov A., Sayfullayeva R., Abduraimova M. Ona tili. 9-sinf uchun darslik. – Toshkent: O'qituvchi, 2002. – B. 5.

Eski turkiy til davrida yozilgan asar barcha turkiy xalqlarining umumiy yodgorligi hisoblanadi. Shuning uchun bu davr tili **umumturkiy adabiy til** sifatida qaraladi. O'rxun-Enasoy yodgorligi haqida ham shunday deyish mumkin.

Demak, o'zbek tili XI asrdan mustaqil til sifatida boshqa turkiy tildan ajrala boshlab, XV asrda eski o'zbek adabiy tili to'la shakllangan.¹¹

Mustahkamlash uchun savollar

1. Umumxalq tili nima? 2. Adabiy til haqida gapiring. 3. Milliy til nima? 4. Adabiy til belgisi qaysilar? 5. Adabiy til qanday shaklga ega? 6. Sheva nima? 7. Lahja nima? 8. O'zbek tili lahjalari ni sanang. 9. Lahja va shevalararo farqni ayting. 10. Adabiy tilga asos bo'lgan lahja va sheva qaysilar? 11. Turk, o'zbek, sart, chig'atoy, o'zbek tilining taraqqiyot bosqichlarini ayting. 12. Qadimgi turkiy til haqida gapiring. 13. Eski turkiy til va unda ijod qilgan adiblar asarlari haqida gapiring. 14. Eski o'zbek adabiy tili va unda ijod qilgan adiblar asarlari haqida gapiring. 15. Yangi o'zbek adabiy tili va unda ijod qilgan adiblar asarlari haqida gapiring. 16. Hozirgi o'zbek adabiy tili va unda ijod qilgan adiblar asarlari haqida gapiring.

O'ZBEK TILI FANI VA UNING BO'LIMLARI

Tilshunoslik haqida. Til so'zlash, fikrni ifodalash vositasi sifatida ham o'ziga xos bir olam. Uning xususiyatini o'rganuvchi va o'rgatuvchi fan tilshunoslik (lingvistika) deyiladi. Tilshunoslik fani bir necha tarkibiy qism, ya'ni bo'limdan iborat.

Tilshunoslik fani, umuman, insoniyatga xos tilni yoki ma'lum bir xalq tilini o'rganish nuqtayi nazaridan **umumiy va xususiy** turgaga bo'linadi.

Umumiy tilshunoslik tilning paydo bo'lishi, qarindoshlik aloqasi va umumiy nazariy masalasini o'rganadi.

Xususiy tilshunoslik esa muayyan bir til xususiyatini tekshiradi. Jumladan, o'zbek tilshunosligi xususiy tilshunoslik bo'lib, o'zbek tilining tovush tizimi, leksikasi, grammatik qurilishi, yozuvi, shevasi, imlo va talaffuz qoidasi, uslubini o'rganadi.

---

¹¹ O'sha joyda.

Xususiy tilshunoslik fani bo'limlari. O'zbek tilshunosligi fani quyidagi bo'limlarni qamrab oladi: 1. Fonetika. 2. Orfoepiya (talaffuz). 3. Grafika (yozuv). 4. Orfografiya (imlo). 5. Leksikologiya. 6. Frazzeologiya. 7. Leksikografiya (lug'atshunoslik). 8. Morfemika (so'z tarkibi). 9. So'z yasallishi. 10. Morfologiya. 11. Sintaksis. 12. Punktualsiya (tinish belgilari). 13. Uslubiyat. 14. Dialektologiya (shevashunoslik). 15. Etimologiya (so'zlarning kelib chiqishi). 16. Til tarixi. 17. Sotsiologiyatika.

Bu bo'limlardan har biri tilning alohida-alohida tomonini tekshirib, o'z navbatida, kichik bo'limlarga ham bo'linishi mumkin. Quyida ularning o'rganish sohasi, ya'ni o'rganish obyektini izohlaymiz:

Fonetika tilning tovush tizimi, tuzilishi, nutq organi, bo'g'in va uning turi, so'zda tovush o'zgarishi, shuningdek, urg'u va uning o'rni kabilarni o'rgatadi.

Orfoepiya (talaffuz) adabiy tilda nutq tovushi va so'zni to'g'ri aytish me'yori hamda qonun-qoidasini o'rganadi.

Orfoepiya adabiy tilning faqat og'zaki shakliga xos.

Grafika (yozuv) yozuv tarixi va alifboni o'rganadi. Grafika tarixda qanday yozuvdan foydalanilgan, harf va harfning shakli, tovushning ifodasi, harfni alifboda joylashtirish, tovush va harf orasidagi munosabat masalasi bilan shug'ullanadi.

Orfografiya (imlo) so'z asosi va qo'shimchani yagona tarzda to'g'ri yozish masalasi bilan band bo'ladi. Bo'g'in ko'chirish, chiziqcha bilan yozish qoidasi, qo'shib yoki ajratib yozish tartibini belgilaydi.

Leksikologiya so'zning lug'aviy ma'nosi, lug'aviy ma'no turi, ma'no munosabati, so'zning shakl va ma'no munosabati, lug'at tarkibidagi faol va nofaol so'z, tarixiy jihatdan o'zbek tili leksikasi, so'zning hissiy va uslubiy xususiyati kabilarni o'rganadi. Umuman olganda, so'zda qanday lug'aviy ma'no munosabati bo'lsa, barchasini leksikologiya tekshiradi.

Frazzeologiya ibora va frazeologik bog'lanish, iboraning ma'no tarkibi, turi bilan shug'ullanadi.

Leksikografiya (lug'atshunoslik). Ma'lum bir yoki birdan ortiq til so'zini yig'ib, tizimlashtirgan holda lug'atda berish lug'atchilik deyiladi. Leksikografiya, ya'ni lug'atshunoslik lug'at va uning turlari, turli lug'atlar yaratishning nazariy masalalarini o'rganadi.

Morfemika (so'z tarkibi) so'zning ma'noli qismi – o'zak va qo'shimcha, uning xususiyati va turi, qo'shimchanning vazifasi, tuzilishi, joylashishi kabilarni tekshiradi.

So'z yasalishi har qanday usul bilan bo'lsa-da yangi so'z hosil qilish yo'li va qonuniyatini o'rganadi.

Morfologiya – grammatikaning bir qismi, so'zning grammatik ma'nosi, shakliy (morfologik) va vazifaviy (sintaktik) xususiyatiga ko'ra guruhlanishi – turkumga ajratilishi, grammatik o'zgarishi, grammatik qo'shimcha haqidagi ta'limot.

Sintaksis ham grammatikaning bir qismi bo'lib, so'zning o'zaro erkin bog'lanishi, bu erkin bog'lanish natijasida hosil bo'lgan so'z birikmasi va gap, uning turi va xususiyatini o'rganadi.

Punktuatsiya tinish belgilarini ishlatish qoidasini o'rgatadi.

Uslubiyat nutq uslubi va uning turi, til vositasining nutqda qo'llanish imkoniyati, leksik, frazeologik va grammatik sinonimiya masalasini tekshiradi.

Dialektologiya umumxalq tilini tashkil etgan sheva va lahjalarning fonetik, leksik va grammatik xususiyati, tarqalish doirasini o'rganadi.

Etimologiya so'zning kelib chiqish ildizi, tarixi masalasi bilan shug'ullanadi.

Til tarixi tilning tarixi, tarixning ma'lum bir davridagi holati va rivojlanishi masalasi bilan mashg'ul bo'ladi.

Sotsiolingvistika til va jamiyat muammosi, tilning jamiyatdagi turli tabaqa, toifa, yosh, kasb va jinsdagi kishi nutqida o'ziga xos tarzda voqelanishi masalasini tekshiradi.

Adabiy tilning har qaysi bo'limi o'z qonun-qoidasiga ega. Bu til me'yori deyiladi.

O'zbek tilshunosligi tarixi. O'zbek tilshunosligi fan sifatida quyidagi tarixiy bosqichlarni bosib o'tgan:

- eski turkiy tilshunoslik (XI – XIII asrlar);
- eski o'zbek tilshunosligi (XIV – XIX asrlar);
- zamonaviy o'zbek tilshunosligi (XX asrning 20-yillaridan hozirgacha).

Eski turkiy tilshunoslik. O'zbek tilshunosligi fani Mahmud Koshg'ariyning «Devoni lug'otit turk» asari bilan boshlanadi. Asar XI asrda yaratilgan bo'lib, 1914-yili Turkiyaning Diyorbakir shahrida topilgan.

«Devonu lug'otit turk» uch tomdan iborat, 1915 – 1917-yillarda Istanbul shahrida nashr etilgan. Shu nashr asosida V.Brokkelman asami 1928-yili nemischa tarjimada nashr qildirdi. 1939-yili Anqarada Basim Atalay tarjimasida turk tilida bosildi. Olim S.Mutallibov devon tarjimasida samarali ishlab, 1960 – 1963-yillar davomida uch tomda o'zbek tilida nashr qildi.

Mahmud Koshg'ariyning asari kirish va lug'at qismidan iborat. Kirish qismida muallif «Devon»ning yaratilish sababi, o'z ish uslubi, asarning tuzilishi, turkcha so'zning tuzilishida qo'llaniladigan harf, kitobda aytilgan va aytilmagan narsa, turkiy tabaqa va qabilalarning bayoni, turkiy tilning xususiyatlari, til va lahjadagi farqlar haqida fikr yuritadi.

Asarning lug'at qismida 7500 so'z sakkiz bo'limda izohlanadi. Asarda so'zlar ot, fe'l, yordamchi so'z turkumlariga ajratilgan.

Mahmud Koshg'ariyning hozirgacha topilmagan turkiy til sintaksisiga bag'ishlangan «Kitob javohir un-nahv fil-lug'atit turk» asarini yozgani ham manbalarda qayd etilgan.

Mahmud Koshg'ariy turkiy til qurilishini tasvirlashda qiyosiy usuldan foydalanib, tilshunoslikda qiyosiy-tarixiy metodning asoschisidan biri bo'lib qoldi.

Ilm-fan xazinasiga bebaho durdona qo'shgan Mahmud az-Zamaxshariyning eski turkiy tilshunoslikda ham o'ziga xos o'rni bor. Zamaxshariy yirik tilshunos sifatida arab tilshunosligining rivojiga ulkan hissa qo'shgan. Biroq uning lug'atlarida turkiy so'zga ham alohida e'tibor berilib, XII – XIII asrlar Markaziy Osiyo turkiy adabiy tilining leksikasi ham o'z aksini topgan. Mahmud az-Zamaxshariyning «Muqaddimat ul-adab» asari arab tili grammatikasiga bag'ishlangan.

XIII – XIV asrlarda yashab ijod etgan Abu Hayyon al-Andalusiyaning eski turkiy tilshunoslikda tutgan o'rni o'ziga xos. U turkiy va arab tili muqoyasasiga doir ko'plab asarlar yaratgan bo'lib, muhimi «Kitob al-idrok li lisonal-atrok» lug'atidir. Asar 1312-yili Qohirada bitilgan, lug'at va grammatikadan iborat. Asarda qipchoq unsuri juda kuchli, shu bilan birga, o'g'uz unsuri ham uch-rab turadi.

Eski turkiy tilshunoslik taraqqiyotida mashhur tilshunos Jamo'liddin Muhammad Abdulloh Turkiyning ham o'ziga xos o'rni bor. Uning taxminan XIII – XIV asrlarda yozilgan «Kitob ul-lug'at al-mushtaq fi lug'at-it turk val-qafchoq» (Turk va qipchoq tiliga

mushtoqlarni qiziqtiruvchi kitob) asari arab, fors, turk, mo'g'ul tillari qiyosiga bag'ishlangan, u turkiy tilning tarixiy taraqqiyotini o'rganishda qimmatli manba bo'lib xizmat qiladi.

Eski o'zbek tilshunosligi. Eski o'zbek tilshunosligining shakllanishi va taraqqiyotida Alisher Navoiy, Zahiriddin Bobur, Aloyi binni Muhibiy, Mirzo Mahdixon, Is'hoqxon Ibratning lingvistik qarashlari va asarlari muhim ahamiyatga ega.

XIX asr oxiriga kelib o'zbek tilshunosligida chor bosqinchilari-ning mahalliy xalq madaniyati, urf-odati va tilini o'rganish ehtiyoji natijasida bir qancha amaliy ahamiyatga ega grammatika vujudga keldi. M.A.Terentyevning «Turk, fors, qirg'iz va o'zbek tili grammatikasi» (1875)ni A.Starlevskiyning «Rus kishisining O'rta Osiyodagi yo'ldoshi» (1878) asarini, Z.A.Alekseyev va V.Vishnegorskiyning «Sort tili samouchiteli» (1884), M.Andreyevning «Sort tilini birinchi bor o'rganuvchilar uchun qo'llanma» (1896)sini, F.Mashkovsevning «Sort tili darsi» (1899)ni, V.P.Nalivkinning «Sort tilini amaliy o'rganish uchun qo'llanma» (1898)sini, N.Budzinskiyning «Sort tili darsligi» (1910)ni misol sifatida ko'rsatish mumkin.

Zamonaviy o'zbek tilshunosligi. O'zbek tilshunosligi tom ma'nodagi fan sifatida XX asrning 20 – 30-yillarida shakllana boshladi va asr oxiriga kelib o'zining yuqori cho'qqilaridan biriga erishdi.

XX asr o'zbek tilshunosligining shakllanishida Abdurauf Fitrat, G'ozi Olim Yunusov, Ulug' Tursunov, Y.D.Polivanov, Qayum Ramazon, Faxri Kamolov va Ayyub G'ulomovlarning xizmati katta. Bu davrda o'zbek tilining ichki qurilishi zamonaviy tilshunoslik yutuqlari asosida ishlab chiqildi va o'zbek tilshunosligi jahon zamonaviy tilshunosligining bir bo'lagi sifatida shakllandi. Imlo qoidalari yaratilib, o'rta, o'rta maxsus va oliy maktab uchun bu tildan me'yoriy darslik, qo'llanma va ilmiy grammatikalar tuzildi. Tilshunoslikning mavjud barcha bo'limi bo'yicha ko'plab ilmiy tadqiqot ishlari vujudga keldi.

Lug'atshunoslik bo'yicha olib borilgan ish nihoyatda samarali bo'ldi. Bir tilli, ko'p tilli va turli sohaviy lug'atlar yaratilib, leksikografiya tilshunoslikning alohida, ilg'or bo'limi sifatida namoyon bo'ldi. Bu sohaning barchasi bo'yicha 1934-yili Toshkentda ochilgan O'zbekiston Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti, universitet va pedagogika institutlarining tilshunoslari samarali mehnat qildi.

1975 – 1976-yillarda yaratilgan ikki tomli «O'zbek tili grammatikasi», 1980-yili nashr qilingan «O'zbek tili leksikologiyasi» nomli asar, ko'p tomli «O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi», ikki tomli «O'zbek tilining izohli lug'ati», o'zbek tili frazeologiyasi, terminologiyasi, kasb-hunar leksikasi, Navoiy asarlari tilining lug'ati va boshqa sohalar bo'yicha ham bir qator lug'atlar yuzaga keldi.

O'zbek o'quv lug'atchiligi. Bugungi kunda maktab o'quvchilari uchun «Ona tili» darsligiga yordamchi manba sifatida yaratilib, «Yangi asr avlodi» nashriyotida chop etilgan «O'zbek tilining ma'nodosh so'zlar o'quv izohli lug'ati», «O'zbek tilining zid ma'noli so'zlar o'quv izohli lug'ati», «O'zbek tilining so'zlar darajalanishi o'quv lug'ati», «O'zbek tilining so'z tarkibi o'quv lug'ati», «O'zbek tilining so'z yasalishi o'quv lug'ati», «O'zbek tilining o'zlashma so'zlar o'quv izohli lug'ati», «O'zbek tilining so'zlar birikuvchanligi o'quv lug'ati», «O'zbek tilining eskirgan so'zlar o'quv izohli lug'ati», «O'zbek tili iboralarining o'quv izohli lug'ati», «O'zbek tilining o'quv etimologik lug'ati», «O'zbek tilining o'quv toponimik lug'ati», «O'zbek tilining talaffuzdosh so'zlar o'quv izohli lug'ati» kabi o'nlab o'quv lug'atlari ham o'zbek lug'atchiligi yutug'idir.

Mustahkamlash uchun savollar

1. *Tilshunoslik qanday fan? 2. Umumiy tilshunoslik nimani o'rganadi? 3. Xususiy tilshunoslik nimani o'rganadi? 4. Xususiy tilshunoslik qanday bo'limlarga ega? 5. Fonetika nimani o'rganadi? 6. Orfoepiya (talaffuz) nimani o'rganadi? 7. Grafika (yozuv) nimani o'rganadi? 8. Orfografiya (imlo) nimani o'rganadi? 9. Leksikologiya nimani o'rganadi? 10. Frazeologiya nimani o'rganadi? 11. Leksikografiya (lug'atshunoslik) nimani o'rganadi? 12. Morfemika (so'z tarkibi) nimani o'rganadi? 13. So'z yasalishida nima o'rganiladi? 14. Sintaksis nimani o'rganadi? 15. Punktuatziyada (tinish belgiları) nima o'rganiladi? 16. Uslubiyat nimani o'rganadi? 17. Dialektologiya (shevashunoslik)da nima o'rganiladi? 18. Etimologiya (so'zlarning kelib chiqishi) nimani o'rganadi? 19. Til tarixida nima o'rganiladi? 20. Sotsiolingvistikada nima o'rganiladi? 21. Eski turkiy tilshunoslik va uning vakillari kimlar? 22. Eski o'zbek tilshunosligi va uning vakillari haqida gapir.*

ring. 23. Zamonaviy o'zbek tilshunosligi va uning vakillari kimlar?
 24. Zamonaviy o'zbek tilshunosligi yutuqlari nimalarda ko'zga tashlanadi?
 25. O'zbek o'quv lug'atchiligi yutuqlari haqida gapiring.

Topshiriqlar

1. **bog', sog', bo'l, o'tir, yil, yog', ayt, yuqori, etak** so'zlarini turli lahjada yozishga harakat qiling. 2. Shevangizdagi adabiy tildan har xil (fonetik, leksik, grammatik) jihati bilan farqlanuvchi o'nta so'zni daftaringizga yozing va farqini ko'rsating. 3. Shevangiz va adabiy tilda bir xil talaffuz etiluvchi so'zlarga misollar keltiring. 4. Tilning turli bo'limlarida **Men kitob sotib oldim** gapidagi **kitob** so'zining qaysi jihati o'rganilishini aniqlab, daftaringizga yozing.

3-DARS

FONETIKA HAQIDA UMUMIY MA'LUMOT. NUTQ A'ZOSI

Fonetika haqida umumiy ma'lumot. Fonetika so'zi grekcha **phone** so'zidan olingan bo'lib, «tovush» degan ma'noni bildiradi. Fonetika – nutq tovushi haqidagi ta'limot, fan sohasi.

Tabiatdagi tovush uch xil: **fizik, biologik va nutq tovushi**. Fizik tovush jonli va jonsiz mavjudotning barchasiga xos, u havoning siqilishidan hosil bo'ladi. Biologik tovush jonli mavjudotga xos va tiriklik belgisidan biri. Hayvon va parrandaning ovozi, kishining gap hosil qilmaydigan tovushi: qiyqiriq, xurrak, kulgi, yig'i ovozi.

Nutq tovushi faqat insonga xos bo'lib, uch xil xususiyati bor:

- 1) ijtimoiy tabiatga ega;
- 2) ma'no farqlaydi;
- 3) nutq hosil qiladi.

Nutq tovushi kishilik jamiyati bilan bog'liq ravishda vujudga kelganligi va uning uchun xizmat qilganligi bois ijtimoiy tabiatga ega deyiladi.

Ma'no farqlash xususiyati deganda bir tovush o'rni boshqa tovushga berilsa, so'z va qo'shimcha ma'nosi farqlanishi, ya'ni

boshqa so'z va qo'shimcha vujudga kelishi tushuniladi: **bosh – besh – bo'sh; ko'r – so'r – bo'r; ko'l – ko'r – ko'z; -chi – -ni – -gi** kabi. Bir tovushning ikki xil varianti bo'lishi mumkin. Masalan, **maktab** so'zidagi **a** tovushi til oldi, **qalam** so'zidagi birinchi **a** til orqa talaffuz etiladi. Lekin bundagi til oldi tovushini til orqa tovushi bilan almashtirsak, baribir, o'sha so'z, ma'no qolaveradi. Demak, o'zbek tilida ikkita – til oldi va til orqa **a** tovushi yo'q, ular variantdir.

So'zdan tashqarida alohida olingan nutq tovushi **fonema** deyiladi.

Tovush nutq hosil qilishi lozim. Bir qarashda bir-ikki oylik chaqaloq **a, b, d** kabi tovushni talaffuz etgandek tuyuladi. Lekin u nutq, ya'ni so'z, gap hosil qilishda ishtirok etmaganligi bois nutq tovushi emas, biologik tovush hisoblanadi.

Fonetika – tilshunoslikning nutq tovushi tizimi, uning tuzilishi, nutq jarayonida o'zgarishi, almashishi, nutqiy holat bilan aloqador bo'lgan bo'g'in va uning turi, so'z urg'usi haqida nazariy va amaliy ma'lumot beradigan sohasi.

Fonetika garchi nutq tovushi bilan shug'ullansa-da, tilshunoslikning leksika va grammatika sohasiga ham bog'liq, chunki nutq tovushi so'z va qo'shimchanning ma'nosini farqlaydi. So'zning bu xususiyati bilan leksikologiya ham shug'ullanadi. Shuning uchun fonetika va leksika (leksikologiya) bir-biri bilan aloqador. Grammatika ham so'z va uning tarkibi, o'zgarishi (bu fonetik hodisa – tovush tarkibi va tovush o'zgarishi ham) bilan shug'ullanganligi sababli ham leksika, ham fonetika bilan bog'lanadi. Buning barchasi bir-biri bilan chambarchas aloqador bo'lgan, biri ikkinchisiz yashay olmaydigan tilshunoslik sohasidir.

Nutq a'zosi. Nutq tovushini hosil qilishda ishtirok etadigan a'zo nutq a'zosi, bu a'zoning barchasi esa **nutq apparati** deyiladi. Nutq apparati vazifa nuqtayi nazardan 4 ga bo'linadi:

1. Nafas apparati	2. Bo'g'iz bo'shlig'i	3. Og'iz bo'shlig'i	4. Burun bo'shlig'i
o'pka, diafragma, bir juft bronx, nafas yo'li	halqasimon, piramidasimon, qalqonsimon tog'ay, un paychasi	til, tanglay, kichik til, lab, tish	–

Tovush hosil qilishdagi faoliyatiga ko'ra 2 xil:

1. Faol a'zo	2. Nofaol a'zo
Tovush paychasi, kichik til, til, yumshoq tanglay, pastki jag', lab	Yuqori jag', tish, qattiq tanglay, burun bo'shlig'i

Har bir nutq a'zosining o'ziga xos xususiyati va vazifasi mavjud.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Fonetika so'zining ma'nosi nima? 2. Tabiatdagi tovush turlari haqida gapiring. 3. Nutq tovushining belgilarini sanang. 4. Nutq a'zosi qaysilar? 5. Faol a'zolarni ayting. 6. Nofaol a'zolar haqida gapiring.

NUTQ TOVUSHI. UNLI TOVUSH

Nutq tovushi. Aytilganidek, nutq a'zosi yordamida vujudga kelib, ijtimoiy ahamiyatga va ma'no farqlash xususiyatiga ega tovush nutq tovushi deyiladi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida 30 ta nutq tovushi bor. Bu tovushlar, avvalo, ovoz va shovqinning ishtirok etish darajasiga ko'ra ikkiga bo'linadi: **unli tovush va undosh tovush.**

Unli va undosh tovush quyidagi xususiyati bilan farqlanadi:

1. Unli bo'g'izda, undosh og'iz bo'shlig'ida paydo bo'ladi.
2. Unli sof ovozdan, undosh ovoz va shovqindan iborat.
3. Unli og'iz bo'shlig'ida hech qanday to'siqqa uchramaydi. Undosh og'iz bo'shlig'ida qarshilikka uchraydi.
4. Unli uzoq cho'zilish va musiqiy xususiyatga ega. Undosh bunday xususiyatga ega emas.
5. Unli yakka holda bo'g'in hosil qila oladi. Yakka undosh bo'g'in hosil qila olmaydi.
6. Unliga urg'u tushadi. Undosh urg'u olmaydi.

Unli tovush. Bo'g'izda paydo bo'lib, biror qarshilikka uchramaydigan, sof ovozdan iborat, cho'zilish xususiyatiga ega, urg'u qabul qiladigan, bo'g'in hosil qiladigan tovush **unli tovush** deyiladi: **i, e, a, u, o', o.**

Unli akustik (eshitilish) tomondan ovozning ustunligi bilan tavsiflansa, fiziologik (paydo bo'lish) tomondan og'izning ochilish

darajasi bilan tavsiflanadi. Unli talaffuzida asosiy vazifani tovush paychasi, til va lab bajaradi (ya'ni talaffuzda og'iz, til va lab turli holatga o'tadi).

Unli tovush tasnifi. Unli tovush ikki tomonlama tasnif qilinadi:

I. Tilning vertikal (tik) harakatiga ko'ra 3 ga ajraladi:

- 1) yuqori tor unli: **i, u;**
- 2) o'rta keng unli: **e, o';**
- 3) quyi keng unli: **a, o.**

Bunda **yuqori, o'rta, quyi** so'zi tilning og'iz bo'shlig'i pastida, o'rtasida va yuqorisida turishini ko'rsatsa, **tor va keng** so'zi til bilan tanglay oralig'ining tor-kengligiga ishora qiladi.

II. Labning ishtirokiga ko'ra unli ikkiga bo'linadi:

- 1) lablanmagan unli: **i, e, a;**
- 2) lablangan unli: **u, o', o.**

Lablangan unlini talaffuz qilganda lab cho'chchayadi, lablanmagan unlida esa bunday hol kuzatilmaydi.

Ba'zan unlini tilning gorizontaal (yotiq) harakatiga ko'ra ikki guruhga ajratishadi:

- 1) til oldi: **i, e, a;**
- 2) til orqa: **u, o', o.**

Bu unlining doimiy belgisi va tasnifi emas. Chunki bir unli til orqa undoshi bilan kelsa til orqa, til oldi undoshi bilan kelsa til oldi unlisiga aylanadi. Masalan, **qachon** so'zidagi **a** til orqa, **mana** so'zidagi unli til oldi unlisidir. Yoki **paydo, tamanno** so'zidagi **o** til oldi, **qon, xotira** so'zida esa til orqadir.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Nutq tovushi nima? 2. O'zbek tilida nutq tovushi soni nechta? 3. Unli tovush haqida gapiring. 4. Undosh tovush haqida gapiring. 5. Unli va undoshning farqi nimada? 6. Unli tovush tasnifi turlari qaysilar? 7. Tilning vertikal (tik) harakatiga ko'ra unli tovush tasnifini bayon qiling. 8. Lab ishtirokiga ko'ra unli tovush tasnifini ayting. 9. Tilning gorizontaal (yotiq) harakatiga ko'ra tasnifi masalasi va uning muammoliligi haqida gapiring.

Topshiriqlar

1. Bilish zarur bo'lgan tushunchalar bo'yicha savol-javobga tayyorlaning. 2. Nuqta o'rniga unlini almashtirib qo'yib so'z hosil

qiling: **t...r, s...r, b...r**. Hosil bo'lgan so'zning turkumini aniqlang.

3. Bir xil undoshli, lekin unli bilan farqlanuvchi 10 ta so'z qatori tuzing.

4. Bir xil unlili, lekin undosh bilan farqlanuvchi 10 ta so'z qatori tuzing.

5. **Sanat, tana, sava, surat, talat, qala** so'zlari-ning talaffuzdoshini topib, ularning qaysi turkumga mansubligini aniqlang.

6. Har bir unlining til oldi va til orqa talaffuziga bit-tadan so'z (jami 12 ta) misollar keltiring.

7. Unlining so'z boshi, so'z o'rtasi va so'z oxirida kelishiga misollar keltiring. Bunda so'z o'zak holda bo'lsin. Qaysi holda qaysi unli ko'proq ishtirok etishini va bu so'z qaysi tilga mansubligini aniqlang.

8. So'zlarni o'qing. **i, u, a, e, o', o** unlisidan qaysisi qisqa, qaysisi o'rtacha va qaysisi cho'ziq ekanligiga qarab ularni uch qatorga yozing: **bir, bur, ber, bor, tur, ter, to'r, tor, yiroq, yurak, yer, yoriq, yaqin, yorqin, birinchi, tilanchi, baringiz, borlingiz, kurak, xo'rak**.

9. **Bo'lim, gulim, boshim, so'lim, urish, kelin, bo'g'in, to'kin, o'rin, o'tin, ko'rik, o'rik, o'rin, uqish, qorin, norin** so'zlarining ayrimida **i** unlisi **u** ga moyil talaffuz qilinishini aniqlang va buning sababini tushuntiring.

10. **Bugun, turmush, burun, butun, yumuq, yumush, kuyuk, suyuq, tugun, tuyuq, udum, quruq** so'zlaridagi **u** unlisining talaffuziga e'tibor qiling. U qaysi unliga moyil talaffuz qilinayotganligi va buning sababini izohlang. Bunga e'tiborsizlik qanday xatoni keltirib chiqarishini bayon qiling.

11. So'z juftligi berilgan qatorni o'qing. **a, l, u, o'** unlisining talaffuziga e'tibor bering. Bir unlining ikki xil talaffuzidagi farqning sababini tushuntiring: **taqa – taka, baqa – aka, qara – karra, barq – barg, chaqa – chakka; qir – kir, qirg'iz – kirgiz, tiq – tik; gul – kul, tugma – tug'ma, turq – turk; to'q – to'k, qor – ko'r, qo'l – ko'l, qo'rq – ko'rk**.

4-DARS

UNDOSH TOVUSH VA UNING TASNIFI

Undosh tovush. Aytilganidek, undosh paydo bo'lish o'rni, tarkibi va boshqa sifatlari bilan unli tovushdan farqlanadi. Og'iz bo'shlig'ida paydo bo'lib, biror qarshilikka uchrab chiqadigan, uzoq cho'zilish xususiyatiga ega bo'lmagan, urg'u qabul qilmaydigan tovush undosh deyiladi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida undosh tovush **24 ta: b, d, f, g, h, j (jo'ja), j (jurnal), k, l, m, n, p, q, r, s, t, v, x, y, z, g', sh, ch, ng.**

Sirg'aluvchi **j**, lab-tish **f** tovushi boshqa tildan olingan so'zlar-dagina uchraydi: **gijda, ajdar, foyda, kift, fabrika** kabi.

Undosh tovush tasnifi. Undosh, asosan, to'rt belgiga ko'ra tasnif qilinadi:

I. Hosil bo'lish o'rniga ko'ra.

Bunda undosh tovush o'pkadan chiqayotgan havo oqimi nutq a'zosining qaysisi yordamida hosil bo'lishiga, og'izning qaysi qis-mida to'siqqa uchrashiga ko'ra dastlab 3 ga bo'linadi:

1. Lab undoshi 5 ta: b, p, v, f, m.

U, o'z navbatida, 2 ga bo'linadi:

a) lab-lab: **b, v, p, m;**

b) lab-tish: (**v**), **f**.

Eslatma

v lab-tish undoshi boshqa tildan kirgan so'zlarda uchraydi.

2. Til undoshi 18 ta: t, d, l, n, s, z, sh, j (dj), r, ch, j, y, k, g, ng, q, g', x.

Til undoshi til tanglayning qaysi qismiga urilishiga ko'ra 3 ga bo'linadi:

1) til oldi: **t, d, l, n, s, z, sh, j (dj), r, ch, j.**

Til oldi undoshi pastki tish va tanglayning ishtirokiga ko'ra 2 ga bo'linadi:

a) til-tish undoshi 6 ta: **t, d, l, n, s, z;**

b) til-milk undoshi 5 ta: **sh, j (dj), r, ch, j;**

2) til o'rta 1 ta: **y.** Til o'rta undoshi tilning o'rta qismi tanglayga yaqinlashishi natijasida paydo bo'ladi;

3) til orqa undoshi 6 ta: **g, k, q, g', x, ng.** Til orqa undoshi – tilning orqa qismi yumshoq tanglayga yaqinlashishi natijasida paydo bo'ladi.

Til orqa undoshi, o'z navbatida, 2 ga bo'linadi:

a) yaqin (sayoz) til orqa: **k, g, ng;**

b) chuqur til orqa: **q, g'. x.**

3. Bo'g'iz undoshi: h.

Bo'g'iz undoshi tovush paychasining o'zaro yaqinlashishi nati-jasida paydo bo'ladi. Bo'g'iz undoshi 1 ta: **h.**

4. Burun undoshi. To'siqqa uchragan havoning burun orqali o'tishidan hosil bo'lgan tovush burun tovushi deyiladi: **m, n, ng.**¹²

II. Hosil bo'lish usuliga ko'ra.

Undosh tovushni talaffuz qilganda ba'zisi zichlashgan ikki a'zoga urilib, portlash yo'li bilan hosil bo'lsa, ayrimi ikki nutq organi oraliq'ida qolgan bo'sh joydan sirg'alib, ishqalanib chiqadi. Ba'zisi esa portlash va sirg'alishning bir paytda yuz berishidan, boshqasi til uchi titrashidan paydo bo'ladi. Shunga ko'ra, undosh 3 ga bo'linadi:

- 1) portlovchi undosh;
- 2) sirg'aluvchi undosh;
- 3) portlovchi-sirg'aluvchi undosh.

Agar havo jipslashgan nutq a'zosidagi to'siqni yorib, portlash yo'li bilan chiqsa, **portlovchi undosh** hosil bo'ladi. O'zbek tilida portlovchi undosh 9 ta: **b, p, d, t, k, q, g, ch, j.**

Havo oqimi o'zaro yaqinlashgan ikki a'zo oraliq'idan ishqalanib o'tsa, **sirg'aluvchi tovush** hosil bo'ladi va u o'zbek tilida 10 ta: **v, f, s, z, sh, y, x, h, g', j** (jurnal).

m, n, ng, l, r tovushlarini talaffuz qilganda lab labga, til tanglayga jipslashib, portlashga tayyor tursa, havo oqimi burun bo'shlig'idan yoki tilning yonidan chiqib ketadi. Shu sababli ular **portlovchi-sirg'aluvchi** deb yuritiladi.

Ayrim tovushlarning hosil bo'lish usuli va o'rniga ko'ra bundan boshqa belgisi ham bor. Masalan, paydo bo'lish o'rniga ko'ra nutq a'zosining, asosan, bir yerida hosil bo'lib, bir portlovchi va bir sirg'aluvchi tovushni o'z ichiga olgan, ajratilmay talaffuz qilinadigan tovush **qorishiq tovush** deyiladi. Ular 2 ta: **j** (dj), **ch** (tsh).

r tovushi til uchining qattiq tanglayga muntazam urilib turishidan (titrashidan) hosil bo'ladi. Shuning uchun u **titroq tovush** deyiladi.

I undoshi talaffuzida til o'pkadan chiqayotgan havoga to'siq bo'lmoqchi bo'ladi, ammo havo uning ikki yonidan chiqib ketgani bois «portlash» yuz bermaydi. Shu sababli **I** undoshi til **yon tovushi** deyiladi.

¹² Mahmudov M., Nurmonov A., Sobirov A., Qodirov M., Jo'raboyeva Z. Ona tili. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik. – Toshkent: Ma'naviyat, 2004. – B.129.

Shuningdek, **h** bo'g'iz, **y** til o'rta tovushi bo'lib, boshqa bunday tovush yo'q.

Demak, **j** (dj), **ch**, **r**, **l**, **h**, **y** tovushlari – o'ziga xos belgili tovush.

III. Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra.

Tovush paychasining harakati va holati natijasida paydo bo'ladigan shovqin va ovoz ishtirokiga ko'ra undosh 2 ga bo'linadi:

a) jarangli undosh;

b) jarangsiz undosh.

Talaffuzida tovush paychasi taranglashadigan, ya'ni harakatga keladigan undosh jarangli deyiladi. Taranglashgan tovush paychasi orasidagi tor oraliqdan chiqayotgan havo oqimi uni bir oz titratib o'tadi. Demak, tovush paychasi taranglashishi ovozni hosil qilsa, og'iz bo'shlig'idagi to'siq shovqin yaratadi. O'zbek tilida jarangli undosh 14 ta: **b, v, g, d, y, j(dj), j, z, m, n, ng, l, r, g'**.

Jarangsiz undosh tovushni hosil qilishda tovush paychasi taranglashmaydi. Keng oraliqdan o'tayotgan havo oqimi tovush paychasini titratmay o'tadi. Natijada ovoz, ya'ni jarang yuz bermaydi. To'siq yaratgan shovqinning o'zi qoladi. O'zbek tilida jarangsiz undosh 10 ta: **p, k, t, f, ch, s, sh, q, x, h**.

Ayrim jarangsiz undoshlar jarangli undosh bilan hosil bo'lish o'rniga ko'ra bir xil bo'lib, juftlik hosil qiladi. Ular 8 ta: **b – p, d – t, z – s, v – f, g – k, dj** (sirg'aluvchi) – **sh, g' – x, j – ch**.

Nutqda ba'zan jarangli undosh jarangsizlashadi: **kitob – ki-top, tez – tes, dard – dart, tog' – tox** kabi.

IV. Ovozning miqdoriga ko'ra.

Undosh tovushning ba'zilarida ovoz ko'p bo'lsa, ba'zi undoshlarda shovqin ko'p bo'ladi. Ana shu xususiyatiga ko'ra undosh 2 ga bo'linadi:

1) sonor;

2) shovqinli.

Ovoz shovqinga nisbatan ustun bo'lgan undosh sonor (**sonor** lotincha «ovozdor» demakdir) deyiladi. Sonor talaffuzida tovush paychasi taranglashib titraydi, ovoz hosil bo'ladi. Shu jihati bilan sonor unliga yaqin turadi. Ammo og'iz bo'shlig'ida qisman shovqin qatnashganligi uchun undosh hisoblanadi. O'zbek tilida sonor 5 ta: **m, n, ng, l, r**.

Sonordan boshqa undoshlarda ovoz oz, shovqin ko'p bo'ladi. Bunday undosh shovqinli deyiladi. O'zbek tilida 19 ta undosh shovqinli: **b, v, g, d, y, j(dj), j, z, k, p, s, t, f, x, ch, sh, q, h, g'**.

Undosh tovushlar nutqda qo'llanishiga ko'ra 2 ga bo'linadi: 1) qator undoshlar; 2) qo'sh undoshlar.

Bir bo'g'inida yonma-yon ikki xil undosh kelgan so'zlar qator undoshli so'zlardir: **sabr, trak-tor**

Bir so'zda bir xil undoshning ketma-ket kelishi qo'sh undosh deyiladi: **arra, shabboda**.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Undosh tovush nima? 2. Undosh tovush tasnifi soni va turini ay-ting. 3. Hosil bo'lish o'rniga ko'ra undoshni tasniflang. 4. Hosil bo'lish usuliga ko'ra undoshni tasniflang. 5. Ovoz va shovqin ishtirokiga ko'ra undoshni tasniflang. 6. Lab undoshi va uning turi haqida gapiring. 7. Til undoshi va uning turi haqida gapiring. 8. Bo'g'iz undoshi haqida gapiring. 9. Portlovchi undoshlar qaysilar? 10. Sirg'aluvchi undoshlar qaysilar? 11. Portlovchi-sirg'aluvchi undoshlar qaysilar? 12. Jarangli undosh nima va ular qaysilar? 13. Jarangsiz undosh nima va ular qaysilar? 14. Qorishiq undosh haqida gapiring. 15. Titroq undosh haqida gapiring. 16. Sonor nima va ular qaysi undoshlar? 17. Shovqinli undoshlar qaysilar?

Topshiriqlar

1. Bilish zarur bo'lgan tushuncha bo'yicha savol-javobga tayyorlaning. 2. Undoshni bosh barmog'ingiz bilan quloqlaringizni berkitgan holda talaffuz qiling. Uning qaysi birini talaffuz qilganda quloqqa zarb urilishini aniqlang va bu asosda tovushning guruhlanishi qaysi tasnifga muvofiqligini ayting. 3. **b, d, g, g', z, v** tovushi oxirida jarangsizlashuvchi so'zga 10 tadan misol yozing. 4. Oxiri **k** va **g, q** hamda **g', b** va **p** bilan farqlanuvchi so'zlar juftligini tuzing. 5. Qaysi so'zning bir unlisi cho'zib talaffuz qilinsa, boshqa undosh paydo bo'lib, yangi so'z vujudga keladi: **o'quvchi, payrov, qarib, so'ra, sina, sayla, sila, tirkak, zirak, norin, qidirmoq**. 6. Portlovchi va sirg'aluvchi **j** tovushi ishtirok etgan so'zni alohida-alohida qatorga yozing: **jo'ja, jurnal, jo'ra, juma, janub, jyuri, jon, janr, majburiyat, ajdod, haj, mijgon, bajarmoq, gijda, juda, javob**.

5-DARS

BO'G'IN VA URG'U

Bo'g'in. So'zning bir nafas zarbi bilan aytiladigan tovush yoki tovush birikmasidan iborat qismi *bo'g'in* deyiladi. Masalan, **otamiz** so'zida uch bo'g'in bor: **o-ta-miz**. Birinchi bo'g'in tovushdan, qolgan ikkitasi tovush birikmasidan iborat. O'zbek tilida bo'g'in unlisiz tuzilmaydi. So'zda qancha unli bo'lsa, shuncha bo'g'in bo'ladi. Bo'g'in sonini aniqlash uchun so'zdagi unli tovushlarni sanab chiqish kifoya.

Eslatma

Oldingi bo'g'in undosh bilan tugab, keyingi bo'g'in unli bilan boshlanmaydi: **on-a, uk-a** kabi.

Bo'g'in quyidagi belgi asosida tasniflanadi:

Unli yoki undosh bilan tugashiga qarab: a) ochiq bo'g'in; b) yopiq bo'g'in farqlanadi.

Unli bilan tugagan bo'g'in **ochiq bo'g'in** deyiladi: **ona, ota, opa**.

Undosh bilan tugagan bo'g'in **yopiq bo'g'in** deyiladi: **maktab, rahbar, shaxmat**.

Bir bo'g'in bittadan to'rttagacha, o'zlashma so'zlarda beshtagacha tovushdan iborat bo'ladi: **ona, bosh, tekst**.

O'zbek tilida bo'g'inning quyidagi tipi mavjud:

1. Bir unlidan iborat: **u** (olmosh), **e, o** (undov so'z).
2. Bir unli va bir undosh: **un, uch**.
3. Bir unli va ikki undosh: **bur, daftar**.
4. Bir unli va uch undosh: **do'st, mard**.
5. Bir unli va to'rt undosh: **tekst, punkt**.

Unli yoki undosh bilan boshlanishiga qarab: a) berkitilmagan bo'g'in; b) berkitilgan bo'g'in.

Unlidan iborat yoki unli bilan boshlanuvchi bo'g'in berkitilmagan bo'g'in deyiladi: **o-na, ol-ma, am-ma**.

Undosh bilan boshlangan bo'g'in berkitilgan bo'g'in deyiladi: **ma-la-ka, ol-ma-zor, ko'k-lam**.

Eslatma

Sof o'zbekcha so'z o'zagida uchtagacha bo'g'in, bir bo'g'inda to'rttagacha tovush bo'lishi mumkin. Boshqa bo'g'in tipi o'zlashma so'zga xos.

O'zbek tilida bo'g'in ajratish muhim amaliy ahamiyat kasb etadi. Undan savod o'rgatishda, she'riy vazn o'lchovini belgilashda hamda yozuvda bir satrdan ikkinchi satrga ko'chirishda foydalaniladi.

Tilshunoslikdagi bo'g'in adabiyotshunoslikdagi **hijo** tushunchasiga har doim ham to'g'ri kelmaydi. Hijo ham arabcha bo'g'in demakdir. She'rdagi so'zning bir nafas zarbi bilan talaffuz etiladigan qismi, ya'ni she'r o'lchovidagi dastlabgi ritmik birlik hijodir. Hijo ba'zan, bo'g'indan farqli o'laroq, undosh tovushning o'zidan ham tuzilishi mumkin.

*Vasl bog'i ichra sendek shohi zolim ko'rmadim,
Ishq kuyida o'zimdek notavone topmadim (Navoiy), –*

baytidagi **vasl**, **ishq** so'zlaridagi **l** va **q** undoshi mustaqil hijoni tashkil etadi.

Bo'g'in ko'chirish. Bo'g'in ko'chirish bo'g'in ajratishga asoslanadi. Bo'g'in bir unidan iborat bo'lganda bo'g'in ajratish va ko'chirish mos kelmaydi. Ya'ni bo'g'in bir unidan iborat bo'lganda quyidagicha ko'chiriladi. So'zning boshidagi bir bo'g'inni tashkil etgan unli yuqori satrda qoldirilmaganligi kabi, so'z oxiridagi yakka unli keyingi satrga ko'chirilmaydi. Misollar: **ona**, **mu-do-faa**. Shuningdek, so'z o'rtasidagi bir bo'g'inni tashkil etgan yakka unli yoki unli bilan boshlanuvchi bo'g'in keyingi satrga olib o'tilmaydi: **sao-dat**, **mao-rif**, **mual-lim**, **muat-tar**, **mu-shoi-ra**.

Urg'u. So'z bo'g'inidan yoki gapda ishtirok etayotgan so'zdan birining boshqasiga nisbatan kuchliroq aytilishiga, shuningdek, ayrim so'zlarning ma'no va talaffuzini belgilab beruvchi fonetik hodisaga **urg'u** deyiladi. Urg'u zarb bilan beriladi.

Urg'u, avvalo, xosligiga ko'ra 2 xil:

- a) so'z **urg'usi**;
- b) ma'no **urg'usi**.

So'z bo'g'inidan biriga tushib, uning ma'no va talaffuzini belgilab beradigan urg'u so'z urg'usidir: zakovát, olma – ot, olma – fe'l. Unli tovush urg'u oladi.

O'zbek adabiy tilida urg'u ko'pincha oxirgi bo'g'inga tushadi. O'zakka qo'shimcha qo'shilganda ham urg'u oxirgi bo'g'inga ko'chaveradi. Masalan: **paxtá, paxtakór, paxtakorlar**. Biror tovushning urg'u olishi nutq a'zosining harakati va nafas kuchiga bog'liq. Masalan: **xizmatchi**.

So'z urg'usi so'zning qayeriga tushishiga ko'ra 2 xil bo'ladi:

a) erkin urg'u; b) bog'liq urg'u.

Bo'g'indan bo'g'inga ko'chib, uning ma'nosini farqlash uchun xizmat qiladigan urg'u erkin urg'u deyiladi. Masalan: yuklamá – ot, yúklama – fe'l; qatlamá – ot, qátlama – fe'l; suzma – ot, súzma – fe'l.

Urg'usi bilan farqlanuvchi so'zlarga misollar keltiramiz:

agrotéxník (ot, mutaxassis) – agrotexnik (sifat, agrotexnik tadbirlar)

akademik (ot, ilmiy unvon) – akademik (sifat, akademik litsey)

atlas (ot, ipak mato) – átlas (ot, kartalar to'plami)

bog'lar (ot, bog'ning ko'pligi) – bög'lar (fe'l, ko'zini bog'lar)

boladá (ot, -da – kelishik) – bolá-da (ot, -da – yuklama)

bolaginá (ot, -gina kichraytirish) – bolägina (ot, -gina yuklama)

bosmá (sifat, bosma harf) – bósma (fe'l, nonni bosma)

botin (ot, ichki) – bötin (fe'l, shu ishni qilishga botin)

botir (sifat, botir kishi) – bötir (fe'l, qo'lingni botir)

energetik (ot, mutaxassis) – energetik (sifat, energetika bilan bog'liq)

etik (ot, poyabzal) – etik (sifat, etika faniga oid)

fizik (ot, o'qituvchi) – fizik (sifat, fizikaga oid)

geofizik (ot, mutaxassis) – geofizik (sifat, geofizikaga asoslangan)

geoximik (ot, mutaxassis) – geoximik (sifat, geoximiyaga asoslangan)

gidrotéxník (ot, mutaxassis) – gidrotexnik (sifat, gidrotexnikaga asoslangan)

gráfik 1 (ot, chizma), gráfik 2 (ot, mutaxassis) – grafik 3 (sifat, grafik tasvir)

gullar (ot, gulning ko'pligi) – güllar (fe'l)

- hözir** (*ravish, shu vaqt*) – **hozir** (*hozir-u nozir*)
- ishlar** (*ot, ishning ko'pligi*) – **ishlar** (*fe'l, yaxshi ishlar edi*)
- ishchi** (*ot, -chi so'z yasovchi*) – **ish-chi** (*ot, -chi yuklama*)
- klassik** (*ot, san'at arbobi*) – **klassik** (*sifat, mukammal, o'mak timsoli bo'ladigan*)
- kredit** (*ot, kredit operatsiyasi*) – **kredit** (*ot, qarz*)
- ko'zlar** (*ot, ko'zning ko'pligi*) – **ko'zlar** (*fe'l, ishni ko'zlar*)
- lirik** (*ot, shoir*) – **lirik** (*sifat, lirik poema*)
- matematik** (*ot, mutaxassis*) – **matematik** (*sifat, matematika-ga oid*)
- metafizik** (*ot, mutaxassis*) – **metafizik** (*sifat, metafizikaga asoslangan*)
- mexanik** (*ot, mutaxassis*) – **mexanik** (*sifat, mexanikaga oid*)
- mistik** (*ot, mistikaga moyil kishi*) – **mistik** (*sifat, mistikaga asoslangan*)
- moda** (*sifat, makiyon*) – **moda** (*ot, did, kiyinish*)
- moslama** (*ot, biron narsaning moslamasi*) – **moslama** (*fe'l*)
- olma** (*ot, meva*) – **olma** (*fe'l, qo'lingga olma*)
- organik** (*ot, mutaxassis*) – **organik** (*sifat, organizmga xos*)
- oting** (*ot, -ing egalik*) – **oting** (*fe'l, olmani menga oting*)
- optik** (*ot, mutaxassis*) – **optik** (*sifat, optikaga oid*)
- organ** (*ot, organizmning qismi, tashkilot*) – **organ** (*ot, musiqa asbobi*)
- prozaik** (*ot, proza adibi*) – **prozaik** (*sifat, proza bilan yozilgan*)
- qatlama** (*ot, taom*) – **qatlama** (*fe'l, kitobni qatlama*)
- qishloqcha** (*ot, -cha kichraytirish*) – **qishloqcha** (*ravish, -cha ravish yasovchi*)
- qo'llar** (*ot, qo'lning ko'pligi*) – **qo'llar** (*fe'l, xudo qo'llar*)
- romantik** (*ot, romantizm tarafdori*) – **romantik** (*sifat, romantizm ruhida yozilgan*)
- sizsiz** (*sifat, sizsiz to'y o'tmaydi*) – **sizsiz** (*olmosh+shaxs-son, sevganim sizsiz*).
- soya** (*ot, salqin joy*) – **soya** (*ot, o'simlik*)
- surma** (*ot, bezak*) – **surma** (*fe'l*)
- taktik** (*ot, mutaxassis*) – **taktik** (*sifat, taktikaga asoslangan*)
- texnik** (*ot, mutaxassis*) – **texnik** (*sifat, texnikaga oid*)
- tortma** (*ot, stolning tortmasi*) – **tortma** (*fe'l, qo'limdan tortma*)
- toza** (*sifat, toza ko'ylak*) – **toza** (*ravish, toza charchadik*)
- yangi** (*sifat, yangi ko'cha*) – **yangi** (*ravish, hozirgina*)

yigitchá (ot, kichraytirish) – **yigitcha** (ravish, yigitcha gaplashamiz)

o'quvchimiz (-miz – egalik qo'shimchasi) – **o'quvchimiz** (-miz – shaxs-son)

changí (ot, -i egalik) – **chàngi** (fe'l)

chog'lár (ot, o'sha chog'lar) – **chòg'lar** (fe'l, ko'nglini chog'lar)

chorá (ot, eskirgan, katta yog'och idish) – **chòra** (ot, tadbir, iloj).

Yuqoridagilar omonim so'zlar hisoblanadi.

So'z oxiriga tushgan urg'u **bog'liq urg'u** deyiladi: **dalá** – **dalagá** – **dalalar**.

O'zbek tilida urg'u, asosan, so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi. Masalan: **daftarlargá**, **ishchilardan**. Ammo boshqa tildan kirgan, ba'zan o'zbekcha so'zlarda ham bu hol biroz boshqacharoq ko'rinishga ega, ya'ni u so'zning boshqa bo'g'iniga tushishi mumkin: **hòzir**, **albátta**, **lèkin**, **ámmo**, **chúnkí**, **hámma**, **bárcha**. Shuningdek, buyruq so'z (**gapir**, **ó'tir**, **bòshla**) va son alohida ohang bilan aytilsa: **íkki**, **yètti**, **ólti**, **sáxon**; belgilash va so'roq (**hár bir**, **hár qachon**, **hár qaysi**, **hár narsa**), gumon (**kimdir**, **állakim**, **állanima**), bo'lishsizlik (**hèch kim**, **hèch narsa**) olmoshlarida urg'u birinchi bo'g'inga yoki birinchi qismga tushadi. Bundan tashqari, tarkibli sonlarda (**o'n ikki**, **o'n besh**, **yigirma uch**); qo'shma va ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmalarida (**sotib oldi**, **yozib oldi**, **berib yubordi**); takror so'zlarda (**katta-katta**, **asta-asta**) urg'u so'zning birinchi bo'g'iniga tushadi.

Juft so'zda urg'u ikkinchi qismning oxirida bo'ladi: **ota-oná**, **bolachaqá** kabi.

Urg'u olmaydigan qo'shimcha va yuklamalar ham mavjud:

– **ta**: béshta;

– **cha**: rúscha,

– **tacha**: ó'ntacha;

– **gina** (kina) (yuklama bo'lsa): ulárgina;

– **dek**, **day**: ótdek, ótday;

– **ov**, **-ova**, **yev**, **yeva**, **-yevich**: Ahmédo**v**;

– **ma** bo'lishsizlik qo'shimchasi: ólma, íshlama;

– shaxs-son qo'shimchasi **-man**, **-san**, **-miz**, **-siz**: talabaman, talabasiz;

– qo'shimcha (affiks) yuklama:

– **ku**: óldi-ku;

– **mi**: óldimi;

- **chi**: s^{én}-chi;
- **da**: kéldi-da;
- ko'makchi: **uchun, sari**.

Aytilgan qo'shimcha so'z oxirida kelganda urg'u olmaydi: **o'tirma – o'tirmáysan – o'tirmaysánmi**.

O'zlashma so'zni to'g'ri talaffuz qilishga intilish natijasida o'zbek tilining urg'u tizimida ma'lum o'zgarishlar yuz bermoqda. Bu hol urg'uning o'zlashma so'zda erkin qo'llanishida, shuningdek, qisman urg'u orqali so'z ma'nosini farqlashda ko'rinmoqda.

Urg'u semantik (ma'no farqlovchi), morfologik (grammatik ma'no ifodalovchi), uslubiy vazifa bajaruvchi fonetik hodisa hisoblanadi.

Quyida urg'usini topish qiyin bo'lgan so'zlarga misollar keltiramiz:

afsúski	kartina
ahil	kélsin
albátta	kimdir
astronómiya	konstitútsiya
auditóriya	kuúldir
állakim	lámpa
ámmo	lékin
áslo	léksiya
átom	matemátika
bárcha	mudir
bolámday	muhim
broshyúra	muhit
diréktor	mumkin
dotsént	munis
dóim	metáfora
gazéta	nafis
gárcchi	óblast
hamisha	óbráz
hámma	óshiq
hár kim	óyday
hátto	póyezd
héch kim	qáncha
izotóp	

qáysi
qip-qizil
rádio
respúblika
rúchka
sanatóriya
shamólday
silos

sintaksis
tónna
tráktor
yám-yashil
závqim
zéro

Gapdagi soʻzdan birontasi boshqasiga nisbatan kuchli ovoz bilan ajratib aytilishi maʼno (gap, logik, mantiqiy) urgʻusi deyiladi.

Gapda maʼno urgʻusi qaysi soʻzga tushgan boʻlsa, soʻzlovchi tinglovchining diqqatini shu soʻzga tortmoqchi ekanligini bildiradi. Maʼno urgʻusi koʻpincha kesimdan oldingi soʻzga tushadi:

Ertalab **biz** keldik, Biz **ertalab** keldik.

Toʻliqsiz gapda, odatda, maʼno urgʻusi olmagan boʻlak tushiriladi. Masalan:

– **Kim** keldi?

– **Men**.

Fonetik uslubiyat. Fonetik uslubiyatda nutq tovushining notoʻgʻri qoʻllanishi, urgʻuning oʻrinsiz berilishi eʼtiborga olinadi.

Nutq tovushining uslubiy xususiyati. 1) **asir, devon** kabi soʻzlardagi tovushning notoʻgʻri (**asr, divan** kabi) talaffuz qilinishi oqibatida nutqda tushunmovchilik yuzaga keladi; 2) **-da, -va, -qa (yoki -q)** kabi boʻgʻindan keyin yana shunday tovush bilan boshlanadigan soʻzni keltirish nutqiy gʻalizlikni keltirib chiqaradi: **Soʻzning gapda qoʻllanishi va vazifasi...** kabi. Shuningdek, nutqda tovush tushirish, oʻrinsiz orttirish ham nutq goʻzalligini buzadi: **Saodat – sodat, muallim – malim, daraxt – daraxit** kabi. Shuningdek, oʻzga tildagi soʻzni notoʻgʻri talaffuz qilish ham nutq goʻzalligini buzadi. Masalan, **Moskva** soʻzini **Maskva, morfema** soʻzini **marfema**, sintaksis soʻzini **sintiks** tarzida talaffuz etish lozim.

Urgʻuning uslubiy xususiyati. Urgʻuni notoʻgʻri qoʻyish nutq koʻrkini buzadi va koʻpincha soʻzning maʼnosini oʻzgartirib yuboradi. Shuning uchun, ayniqsa, chetdan oʻzlashgan soʻzlarning urgʻusini toʻgʻri qoʻyish kerak. Masalan, **rektor, direktor** kabi soʻzlarning oxirgi boʻgʻiniga urgʻu berish nutqiy qoʻpollikni keltirib chiqaradi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Bo'g'in nima? 2. Bo'g'inning qanday turlari bor? 3. Ochiq va yopiq bo'g'in haqida gapiring. 4. Bo'g'in va hijoning xususiyati qanday? 5. Urg'u nima? 6. Erkin urg'u haqida gapiring. 7. Bog'liq urg'u haqida gapiring. 8. So'z urg'usi nima? 9. Ma'no urg'usi nima? 10. Urg'u olmaydigan qo'shimchalar qaysilar? 11. Urg'u olmaydigan yuklama va ko'makchilar qaysilar?

Topshiriqlar

1. Bilish zarur bo'lgan tushunchalar bo'yicha savol-javobga tayyorlaning. 2. **Muomala, muattar, muallaq, matbaa, saodat, singil, ko'ngil, tong, rangin, zangor, qing'ir, gangimoq, sabrsiz, erksiz, Yanglariq, Yettisoy, gulbeor, O'rtaovul, zavqlanmoq, dangal, jangovar, qutbdan, baytni, ingichka, davr, xomashyo, asr, asir, fikr, toabad, toat, qanoat, menga, dengiz, ingliz, senga, nonga, tanga, tunga, qonunga, vaznga, guldonga, bo'stonga, bog'bonga, cho'ponga, mingan, singan, ungan, shartsiz** so'zlarini bo'g'inga ajrating va bo'g'in ko'chirish ustuniga joylashtiring. Namuna:

Bo'g'in ajratish	Bo'g'in ko'chirish
mu-at-tar	muat-tar yoki mu-attar
a-sir	-

3. **Albatta, astronomiya, auditoriya, afsuski, ahil, allakim, ammo, aslo, atom, barcha, broshyura** so'zlarining har birini unda nechta bo'g'in bo'lsa, shuncha marta talaffuz qilib, har bir talaffuzda urg'uni ko'chirib ko'ring. Namuna: **albatta-albatta-albatta**. Urg'usiz bo'g'inga urg'u tushirilsa, noqulay talaffuz yuz berishiga ishonch hosil qiling. 4. Oldingi topshiriqdagi tajriba asosida **direktor, Salmov, kommutator, kino, Sitora, Munira, Mengliyeva, Ergashevich, qip-qizil, zero, klmdir, shamolday** so'zlarining urg'usini qo'ying. 5. **organ** (tashkilot) – **organ** (musiqasbobi), **prozalk** (ot) – **prozaik** (sifat), **romantik** (ot) – **romantik** (sifat), **sizsiz** (sifat) – **sizsiz** (olmosh+shaxs-son,), **soya** (salqin joy) – **soya** (o'simlik), **surma** (bezak) – **surma** (fe'l), **hozir** (shu tobda) – **hozir** (tayyor) so'zlarining har biri ishtirokida gap

tuzing. 6. Urg'usi oxirgi bo'g'inga tushmagan grammatik shaklsiz so'zga 10 ta misol yozing. 7. Urg'usi oxirgi bo'g'inga tushmagan grammatik shaklli so'zga 10 ta misol yozing. 8. Urg'u olmaydigan qo'shimchani urg'u olishiga 10 ta so'z misol keltiring. 9. Urg'u oxirgi bo'g'iniga tushmaydigan so'zning urg'usi siljishiga 10 ta misol keltiring. 10. Quyidagi bo'g'in tipining har biriga 5 tadan misol yozing:

Bo'g'in tipi	Misollar
<i>Bir unli</i>	
<i>Bir unli va bir undosh</i>	
<i>Bir unli va ikki undosh</i>	
<i>Bir unli va uch undosh</i>	
<i>Bir unli va to'rt undosh</i>	

6-DARS FONETIK O'ZGARISHLAR

Tovush o'zgarishi haqida. Nutq jarayonida tovushni ketma-ket keltirish yo'li bilan turli ma'noli birlik hosil qilamiz. Masalan, **tosh, bosh, qol**. So'z tarkibidagi tovush alohida-alohida emas, balki uzluksiz talaffuz qilinadi. So'z uzluksiz talaffuz qilinganda uning tarkibidagi bir tovush hali to'liq talaffuz qilinmay turib, nutq a'zosi ikkinchisiga tayyorlanib turadi. Natijada tovush zanjiri vujudga keladi. Talaffuz qulayligiga intilish tufayli nutq jarayonida tovush zanjirida turli fonetik o'zgarishlar ro'y beradi. Masalan, **tog'** asosiga **-ga** qo'shimchasini qo'shsak, asos oxiridagi chuqur til orqa **g'** dan so'ng til orqa **g** undoshi kelib, chuqur til orqa tovushidan til orqa tovushiga birdaniga o'tish qiyinlashadi. Talaffuz noqulayligi vujudga keladi. Ana shu noqulaylikni bartaraf qilish uchun ikkinchi tovush ham chuqur til orqaga aylantiriladi va har ikkisi ham jarangsizlashadi.

Tovush o'zgarishi ikki holda yuz beradi: a) o'zlashma so'zni o'z tilimizga moslashtirib talaffuz qilishda: **maktab – maktap, shoir – shoyir, saodat – sodat, shkaf – shikaf** kabi; b) o'z so'zimizga qo'shimcha qo'shish natijasida: **men+ning=mening, u+ga=unga, son+a=sana, ong+la=angla** kabi.

Qiyoslang: **tog' + ga – toqqa, bog' + ga – boqqa** kabi.

Fonetik o'zgarish unliga ham, undoshga ham taalluqli.

Singarmonizm. Unli va undoshning o'zgarishi farqlanadi. Unlining nutq jarayonida o'zgarishi **singarmonizm** deyiladi. Singarmonizm unlining moslashishi, uyg'unligi demakdir. U faqat turkiy tillarga xos.

Singarmonizmning ikki asosiy ko'rinishi mavjud:

- a) til garmoniyasi;
- b) lab garmoniyasi.

Til garmoniyasida unli tovush yumshoqlik yoki qattqlik, til oldilik yoki til orqalik jihatidan bir-biriga moslashadi. Singarmonizmning til garmoniyasi qonuniyatiga ko'ra, so'zning boshida til oldi unlisi kelsa, so'z o'rtasi va oxirida ham shunday unli keladi. Boshqacha aytganda, so'zning boshida undoshning hosil bo'lish (artikulyatsion) o'rniga bog'liq ravishda unli tovushda yuz bergan o'zgarish so'zning keyingi bo'g'inidagi unlida ham yuz beradi. Bu hol so'zning talaffuzida qulaylikka olib keladi. Masalan, **qalam** so'zidagi **q** undoshi chuqur til orqa undoshi bo'lganligi bois birinchi bo'g'indagi **a** unlisi ham til orqalik xususiyatiga ega. Buning natijasida keyingi bo'g'indagi **a** tovushi ham til orqa unlisi sifatida namoyon bo'ladi. Demak, birinchi **a** unlisi **q** undoshiga, keyingi bo'g'indagi **a** esa oldingi bo'g'indagi **a** unlisiga moslashadi.

Lab garmoniyasida unlining moslashishi ikki tomonlama bo'ladi. Bunda unli ham til oldi-til orqalik jihatidan, ham lablanganlik-lablanmaganlik jihatidan boshqa unliga va undoshga moslashadi. Bunga ko'ra, so'z boshidagi unli lablangan til oldi unlisi bo'lsa, so'z oxirida ham lablangan til oldi unlisi keladi. So'z boshidagi unli lablangan til orqa unlisi bo'lsa, so'z oxiridagi unli ham lablangan til orqa unlisi bo'ladi. Masalan, **boshqird**, **sog'in**, **bo'g'in** so'zlaridagi kabi.

Tovush o'zgarishi turi. Fonetik qonuniyat asosida yuz beradigan o'zgarishlar turini sanaymiz.

Tovush moslashishi (assimilyatsiya). Assimilyatsiya lotincha **assimilare** – «o'xshatib olish» demakdir. Tovush moslashishi to'liq va to'liqsiz bo'lishi mumkin. Tovush moslashishida to'liq (**yoz + sin = yossin**) yoki qisman (**yoq + sa = yoxsa**, **tanbur – tambur**) moslashish farqlanadi.

Moslashish hodisasi ikki xil:

a) **progressiv moslashishda** oldingi tovush keyingi tovushni o'xshatib oladi. Masalan: **otdan – ottan, ishdan – ishtan, soldat – sollat** va boshqalar.

b) **regressiv moslashishda** keyingi tovush oldingi tovushni o'ziga o'xshatib oladi: **shanba – shamba, ichsa – issa, oqshom – oxshom, tuzsiz – tussiz** kabi.

Tovush noo'xshashligi (dissimilyatsiya). Dissimilyatsiya lotincha **dissimilate** – noo'xshashlik degani, bu fonetik hodisada tovushning ta'siri natijasida noo'xshash tovush talaffuz qilinadi. Tovush noo'xshashligi hodisasi ham ikki xil bo'ladi:

a) **progressiv noo'xshashlikda** oldingi tovush ta'sirida keyingi tovush paydo bo'lish o'rnini va usulini o'zgartiradi va tovushning sifatida o'zgarish – noo'xshashlik yuzaga keladi. Masalan: **zarur – zaril, zarar – zalal, birorta – bironta, madad – madat, kabob – kabop, rubob – rubop** kabi;

b) **regressiv noo'xshashlikda** keyingi tovushning ta'siri bilan oldingi tovushda o'zgarish ro'y beradi. Masalan: **po'chta – po'shta, maqtanchoq – maxtanchoq, uchta – ushta** kabi.

Ba'zi so'zlarda har ikki hodisa (tovush moslashishi va tovush noo'xshashligi) ham uchraydi. Masalan: **uchdi – uchti – ushti, ichdi – ichti – ishti** kabi.

Metateza. Og'zaki nutqda ba'zan yonma-yon kelgan undosh tovushlarning o'rnini almashishi mumkin. Nutqdagi bunday jaryon metateza deyiladi: **r – y: daryo – dayro: m – g': yomg'ir – yog'mir, b – r: tebratmoq – terbatmoq: m – l: yamlamoq – yalmamoq: h – v: ahvol – avhol: p – r: tuproq – turpoq, r – g: o'rganmoq – o'granmoq: g' – r: to'g'ramoq – to'rg'amoq, n – m: aylanmoq – aynalmoq** va boshqa.

So'z o'zagida yoki unga biror qo'shimcha qo'shilganda o'zakdagi **a** unlisi **o** ga yoki **i** unlisi **u** ga almashadi va shunday yoziladi: **ong – angla, son – sana, ot – ata, yosh – yasha; sayla – saylov, to'pla – to'plov; tara – taroq, so'ra – so'roq, chanqa – chanqoq; o'qi – o'quv, to'qi – to'quv** kabi.

Ayrim so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda so'z o'zagidagi **k** va **q** tovushi **g** va **g'** ga almashadi va shunday yoziladi: **bilak – bilagi, tilak – tilagi, buloq – bulog'i, tirnoq – tirnog'i** kabi. Ammo ayrim so'zlarda bunday tovush o'zgarishi bo'lmasligi mumkin: **nok – noki, doq – doqi, oq – oqi, zavq – zavqi** kabi.

Ba'zi so'zlarda yonmayon kelgan tovush o'rni almashadi. Masalan: **sayram – saryam, daryo – dayro, tuproq – turpoq, to'g'ramoq – to'rg'amoq** kabi.

Yomg'ir so'zi **yog'mur** tarzida aytilsa ham **yomg'ir** yoziladi (bu so'z, aslida, **yag'mur** shaklida bo'lgan).

Proteza. So'z boshida bitta unlining orttirilishi **proteza** hodisasi sanaladi. Odatda, aksariyat sonor **r** tovushidan oldin **o'**, **u** unlisi orttiriladi: **ro'za – o'raza, rozi – o'rozi, rais – o'rais, rustam – urustam** kabi.

Ayrim holatlarda so'z boshida sirg'aluvchi va portlovchi ikki undosh qator kelganda **l** unlisi orttirilishi mumkin: **shkaf – ishkaf, spravka – is-pravka, stol – istol, stul – istul, shtraf – ishtaraf, stansiya – istansa.**

Epenteza. So'z boshida, o'rtasida va oxirida ikki undosh qator kelganda ular orasida **i**, ba'zan **u** va **a** unlisi orttiriladi: **fikr – fikir, hukm – hukum, doklad – dakalad, klass – kilass.**

Epiteza. So'z oxirida bir o'rinda kelgan ikki undoshdan so'ng **a** tovushining qo'shilish hodisasidir: **disk – diska, bank – banka, tank – tanka, kiosk – kioska, otpusk – otpuska** kabi.

Tovush orttirish o'zbek tilining o'ziga xos talaffuz qoidasi asosida ro'y beradi. O'zbek tilida so'z boshi va oxirida, odatda, ikki undosh qator talaffuz qilinmaydi (**ost, ust, yurt** kabilar bundan mustasno) yoki ayrim tovushlar (**h, r**) bilan so'z boshlanmaydi.

So'z boshida: **stakan – istakan, spirt – ispirot, shkaf – ishkaf, rus – o'ris, ro'za – o'ro'za, igna – yigna yoki yiyna** kabi.

So'z o'rtasida: **aql – aqil, fikr – fikir, ilm – ilim, shifr – shipir, hukm – hukum, doir – doyir, doim – doyim, foiz – foyiz, teatr – teyatir** kabi.

So'z oxirida: **bank – banka, tank – tanka** kabi.

Shuningdek, ba'zi olmoshlarga qo'shimcha qo'shilishi natijasida tovush orttirilishi ro'y beradi: **shu + ga – shunga, bu + da – bunda, u + dan – undan** kabi.

Prokopa. Bunda so'z boshida ba'zan unli yoki undosh tovush tushib qoladi: **yiroq – iroq, yigna – igna, yig'ach – ag'ach, yirik – iri, yuz – uz.**

O'zak va qo'shimcha qo'shilishi bilan ayrim tovushlar so'z boshi, o'rtasi va oxirida tushib qoladi. So'z boshida, odatda, qisqa

talaffuz qilinuvchi **y** yoki **h** tovushi tushadi: **yiring** – **iring**, **yiroq** – **iroq**, **yog'och** – **og'och** kabi.

So'z o'rtasida, odatda, qo'shimcha qo'shilganda o'zakdagi ayrim tovushlar tushib qoladi: **og'iz** – **og'zi**, **burun** – **burni**, **ikki** – **ikkov** kabi.

Qisqa (i) tovushi so'z o'zagida ham tushadi yoki juda qisqa aytiladi: **pishiq** – **pshiq**, **kishi** – **kshi**, **bilan** – **blan** kabi.

So'z oxirida, odatda, qator kelgan undoshning so'nggisi (**t**, **d** kabi) talaffuzda tushib qoladi: **Samarqand** – **Samarqan**, **sust** – **sus**, **do'st** – **do's**, **pisand** – **pisan**, **post** – **pos**, **xursand** – **xursan** kabi.

O'zbek tilida arab tiliga xos ayrim so'zlarda ayn (') (kirill alifbosida ayirish, lotin alifbosida tutuq belgisi) so'z o'rtasi va oxirida tushib qoladi, so'z boshida cho'ziq tarzda talaffuz qilinadi: **ma'lum** – **malum**, **ma'mur** – **mamur**, **ta'lim** – **talim**, **'ayb** – **ayb**, **'ilm** – **ilm** kabi.

Sinkopa hodisasiga binoan so'z o'rtasidagi va oxiridagi keng unli tor unli kabi talaffuz qilinadi va ayrim holatlarda tushib qoladi: **valochka** – **valichka**, **traktor** – **traktir**, **avtor** – **avtir**, **direktor** – **direktir**, **generator** – **generatir** kabi.

Apakopa – so'z o'zagidagi oxirgi unli yoki undoshning tushishi hodisasi: **do'st** – **do's**, **xursand** – **xursan**, **gazeta** – **gazit**, **smena** – **smen** va h.k.

Sinerezis hodisasiga ko'ra so'z o'rtasida bir joyda kelgan ikki unlining biri kuchsizlanadi va nutqda tushib qoladi. Ikkinchi unli tovush esa cho'ziq talaffuz etiladi: **maorif** – **mo:rif**, **saodat** – **so:dat**, **qiroat** – **qiro:t**, **jamoat** – **jamo:t**. Bu hodisa asl o'zbekcha so'zga xos emas.

Reduksiya – so'zning birinchi bo'g'inida biror unlining, odatda, tor unlining kuchsiz talaffuz qilinishi. Masalan, **bir**, **bil**, **til** so'zlari bir bo'g'inli bo'lganligi va urg'u shu so'zdagi **i** unlisiga tushganligi tufayli u me'yor-dagidek talaffuz qilinadi va eshitiladi. Lekin shu so'zning oxiriga ikkinchi bir bo'g'in qo'shilishi bilan urg'u ham ikkinchi bo'g'inga ko'chadi. Natijada birinchi bo'g'indagi **i** unlisi kuchsizlanadi va eshitar-eshitilmas holda sust talaffuz qilinadi: **bilak**, **tilak**, **biroq**. Birinchi bo'g'indagi urg'uning ana shunday kuchsizlanib talaffuz qilinishi reduksiya hodisasiga misol bo'ladi (**reduksiya** so'zining lug'aviy ma'nosi «kuchsizlanish», «orqaga qaytish», «pastga tushish» demakdir). Reduksiyaga quyidagi

so'zlarning birinchi bo'g'inida kelgan **l** ning kuchsizlanib talaffuz qilinishi ham misol bo'la oladi: **pishiq, shira, pishak, qiliq, ichak** kabi. Reduksiyaning ikkinchi bo'g'inda kelishi ham uchrab tura-di. Bu hodisa so'zga uchinchi bo'g'in qo'shilganda sodir bo'ladi – ikkinchi bo'g'indagi unli tamoman kuchsizlanib, tushib qoladi. Masalan, **burun – burni, bo'yin – bo'yni, egin – egni, keyin – keyni** singari.

Eliziya – unli bilan tugovchi va boshlanuvchi ikki so'zning qo'shilishi natijasida unidan birining tushib qolish hodisasi. Bunda bir necha holat kuzatiladi: a) birinchi so'z oxiridagi unli tushib qoladi: **yoza oladi – yozoladi, bora oladi – boroladi, qora ot – qorot**; b) unli bilan boshlanuvchi ikkinchi so'zning bosh unlisi tushib qoladi: **borar ekan – borarkan, borar emish – borarmish, yozgan ekan – yozganakan** kabi; c) Abdusalom so'zining **Ab-salom, Abdujabbor** so'zining **Abjabbor, olib kel** so'zining **opke** tarzida talaffuz qilinishi natijasida bir unli va bir undoshning tushib qolishi ham eliziyaning yuqori, murakkablashgan shakli hisoblanadi. Eliziyaning murakkablashishi natijasida so'zning qisqargan shakli hosil bo'ladi.

Tovush o'zgarishi tasnifi. Aytilganlar asosida tovush o'zgarishini uch xil tasniflash mumkin:

1. So'zning qaysi qismida ro'y berishiga ko'ra:

a) o'zakda yuz bergan tovush o'zgarishi: **hukm – hukum, stakan – istakan, og'iz – og'zi**;

b) qo'shimchada yuz bergan tovush o'zgarishi: **uchdi – uchti, birorta – bironta, itdan – ittan**;

c) ham o'zak, ham qo'shimchada yuz bergan tovush o'zgarishi: **bog'ga – boqqa, uchdan – ushtan**.

2. Yozuvda aks etishiga ko'ra:

a) yozuvda aks etadigan tovush o'zgarishi: **shu+ga – shunga, birorta – bironta, og'iz – og'zi**;

b) yozuvda aks etmaydigan tovush o'zgarishi: **hukm – hukum, stakan – istakan, bog'ga – boqqa, uchdan – ushtan**;

3. Tovush o'zgarishining tabiatiga ko'ra:

a) tovush tushishi: **menning – mening, muallim – malim, og'iz – og'zi**;

b) tovush orttirilishi: **hukm – hukum, stakan – istakan**;

c) tovush almashishi: **tanbur – tambur, bog'ga – boqqa, uchdan – ushtan**.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Singarmonizm nima? 2. Lab garmoniyasi va til garmoniyasi haqida gapiring. 3. Tovush o'zgarishi nima? 4. Tovush moslashishi (assimilyatsiya) deganda nimani tushunasiz? 5. Progressiv moslashish nima? 6. Regressiv moslashishda tovush noo'xshashligi (dissimilyatsiya) haqida gapiring. 7. Progressiv noo'xshashlik nima? 8. Regressiv noo'xshashlik nima? 9. Tovush almashishi haqida gapiring. 10. Tovush orttirilishi nima? 11. Prokopa haqida gapiring. 12. Apakopa haqida gapiring. 13. Epenteza nima? 14. Eliziya haqida gapiring. 15. Reduksiya nima? 16. Metateza nima? 17. O'zakda yuz beradigan tovush o'zgarishi haqida gapiring. 18. Qo'shimchada qanday tovush o'zgarishi yuz beradi? 19. Ham o'zak, ham qo'shimchada yuz beradigan tovush o'zgarishi haqida gapiring va misollar keltiring. 20. Yozuvda aks etadigan tovush o'zgarishi haqida gapiring. 21. Yozuvda aks etmaydigan tovush o'zgarishiga misollar keltiring.

Topshiriqlar

1. Bilish zarur bo'lgan tushunchalar bo'yicha savol-javobga tayyorlaning. 2. Berilgan gapdagi so'zlarning tovush o'zgarishini aniqlang: tovush o'zgarishining o'zak/qo'shimchada yuz berishiga ko'ra turini aniqlang; tovush o'zgarishining yozuvda aks etish/etmasligini aniqlang; tovush o'zgarishining ko'rinishi (tovush tushishi, orttirilishi, almashishi)ni aniqlang: 1) **Boyvachcha g'azabidan otga ikki-uch achchiq qamchi bosdi.** (S.Ahm.) 2) **Otdan tushsa ham, egardan tushmaydi.** 3) **Quyosh o'rmon tepasida miltirab turgani bilan taftsiz edi.** (I.Rah.) 4) **Yosh kelsa – ishga, qari kelsa – oshga.** (Maqol) 5) **Botir xursand bo'ldi.** 6) **Odam odamdan bahra oladi.** (A.Qah.). 7) **Mehnatdan kelsa boylik, turmush bo'lar chiroyli.** (Maqol) 8) **Bu mening o'g'lim bo'ladi. Senlardan oldin shu uyda turgan.** (O.Yoq.) 3. Berilgan so'zni diqqat bilan o'qing va tovush o'zgarishining o'zak/qo'shimchada yuz berishiga ko'ra turini aniqlang; tovush o'zgarishining yozuvda aks etish/etmasligini aniqlang; tovush o'zgarishining ko'rinishi (tovush tushishi, orttirilishi, almashishi)ni aniqlang: **yigitcha, kissa, uch so'm, spravka, yi-**

rik, fikr, hukm, doklad, stansiya, saodat, maorif, kiosk, bank, tuproq, tebratmoq, zarar, daryo, direktor, ketdi, yurakka, itti-foq, Oysara opa, bizni, uchta, gruppа, traktor, stol, stul.

7-DARS ORFOEPIYA

Adabiy tilning og'zaki shakli me'yori talaffuz va nutqiy ohangda namoyon bo'ladi. Uni tilshunoslikning **orfoepiya** bo'limi o'rganadi.

Orfoepiya grekcha **orphos** – to'g'ri, **epos** – nutq degan ma'noni bildiradi. To'g'ri talaffuz, avvalo, shaxsning madaniy yetukligidan dalolat beradi. Og'zaki nutqda har xil talaffuz qilinadigan tovush, qo'shimcha va so'zlardan adabiy til uchun qabul qilingan bittasi **to'g'ri talaffuz me'yori** hisoblanadi. Masalan, o'zbek shevasida bir so'z turlicha talaffuz qilinadi: *yo'q – jo'q, ko'z – go'z, ota – ata, aka – oka, anor – onar* kabi. Hozirgi zamon davom fe'li qo'shimchasi shevada **-yap (ti), -op(ti), -utti, -vot(ti)** shaklida qo'llanadi: *boryapti, boropti, borutti, borvotti* kabi. Adabiy tilda shulardan *yo'q, ko'z, ota, aka, anor, boryapti* variantlari adabiy talaffuz me'yori (orfoepik norma) sifatida saralangan.

Orfoepiyaning yuzaga kelishida orfografiya va xalq og'zaki nutqining talaffuzi asos qilib olinadi.

Adabiy talaffuz me'yorlarini o'rganish orfoepik qoida va orfografik lug'at orqali amalga oshiriladi.

O'zbek tilshunosligida M.Sodiqova, U.Usmonovanning «O'zbek tilining orfoepik lug'ati» 1977-yili va O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Til va adabiyot instituti tomonidan «O'zbek adabiy talaffuz lug'ati» 1984-yili nashr qilingan. Birinchi lug'atda o'zbek tilida faol qo'llanadigan 8000 ga yaqin so'z, ikkinchisida esa 20 000 dan ortiq so'z va so'z shaklining adabiy-me'yoriy talaffuzi belgilab berilgan, ba'zi so'z va grammatik shaklning talaffuzidagi noto'g'ri ko'rinishi inkor qilinib, uning to'g'ri aytilishi ko'rsatilgan.

Orfoepiya orfografiya bilan zich bog'langan. Biroq talaffuz hamma vaqt ham yozuv bilan teng kelavermaydi. Jumladan, yozuvda bor ayrim tovush sezilar-sezilmas aytilishi, umuman tushirilishi yoki, aksincha, orttirilishi mumkin. Nutqda tovush al-

mashtirilishi ham ko'p uchraydi. Masalan, *adabiyochchi* (adabiyotchi), *badbax* (badbaxt), *ussum* (uch so'm), *issiz* (izsiz), *xursan* (xursand), *go'sh* (go'sht), *bo'sa* (bo'lsa), *kesa* (kelsa) kabi. Bular yozuv bilan mos kelmasa-da, adabiy talaffuz me'yorini hisoblanadi. Lekin *oshshi* (oshni), *ishshi* (ishni), *yuzzi* (yuzni), *o'tta* (u yerda), *aqqa* (u yoqqa), *baqqa* (bu yoqqa) kabi so'zlarda adabiy me'yordan chekinish ro'y bergan.

O'zbek adabiy tilining asosiy orfoepik qoidalarini unli talaffuzi, undosh talaffuzi, asos va qo'shimcha talaffuzi hamda boshqa tillardan o'zlashtirilgan so'z talaffuzi tarzida o'rganish mumkin.

Unli tovush talaffuzi

I unlisi: 1) bir bo'g'inli so'zda qisqa va ingichka talaffuz qilinadi: *til, tish, bil, sir* kabi; 2) **q, g', x** undoshlari bilan yondosh qo'llanganda yo'g'on talaffuz etiladi: *qish, g'isht, xil* kabi; 3) **y, ng** undoshidan oldin ingichka va biroz cho'ziq talaffuz etiladi: *chiy, kiy, ming* kabi; 4) **l, r** undoshidan oldin kelgan i unlisi bilinar-bilinmas talaffuz qilinadi: *bilan, bi-roq, sira, tilak, gilam, gilos* kabi.

U unlisi: 1) **k, g, y** undoshidan keyin ingichka *kul, atirgul, yuk* kabi; 2) **q, g', x** undoshidan so'ng esa yo'g'on talaffuz qilinadi: *qul, norg'ul, xulq* kabi; 3) **-uvchi, -uv** qo'shimchasi tarkibida cho'ziqroq aytiladi: *yozuvchi, o'quvchi, to'quvchi, oluv, qo'shuv* kabi.

O' unlisi: 1) bir bo'g'inli so'zda, shuningdek, ko'p bo'g'inli so'zning urg'usiz bo'g'inida qisqa talaffuz etiladi: *bo'r, to'r, ro'mol, so'roq* kabi; 2) takroriy so'zning birinchi qismida (urg'uli bo'g'inida) cho'ziq talaffuz qilinadi: *ko'p-ko'p, zo'r-zo'r, mo'l-mo'l* kabi; 3) sayoz til orqa **k, g**, til o'rta **y** va bo'g'iz undoshi (**h**)dan so'ng torroq unli tarzida: *ko'l, go'r, ho'l, yo'l* kabi; chuqur til orqa **q, g', x** undoshlaridan so'ng kengroq unli tarzida talaffuz etiladi: *qo'l, g'o'r, xo'r, qo'r* kabi.

E unlisi: so'z va bo'g'in boshida kengroq (*erkin, ekin, eslamoq* kabi), bo'g'in ichida biroz torroq (*kecha, beda, tekin, sekin* kabi) talaffuz qilinadi. **E** unlisi *feruz, dehqon, telefon, adres* so'zlarida i tovushiga yaqin aytiladi.

A unlisi: sayoz til orqa **k, g** undoshi bilan yonma-yon kelganda yumshoq va ingichka unli tarzida (*kam, katta, gap, gal, gazlama, kayfiyat* kabi), chuqur til orqa **q, g', x** undoshi bilan yondosh qo'llanganda esa yo'g'on unli tarzida (*qalam, qarg'a, qasida, g'am, g'alvir, xalq, xabar, xat* kabi) talaffuz etiladi.

O unlisi: 1) quyi keng, kuchsiz lablangan unli tarzida talaffuz qilinadi: *tosh, bahor, somon, shamol* kabi. Shevada va jonli tilda bu unlining urg'usiz bo'g'inda «a»ga yaqin talaffuz qilinishi ham uchraydi: *samon, davon* kabi, ammo bu hol adabiy talaffuz (orfoepik me'yori) hisoblanmaydi; 2) sayoz til orqa **k, g** undoshlaridan so'ng yumshoq: *kosib, kotib, gov, govmish* kabi; chuqur til orqa **q, g', x** undoshidan so'ng esa yo'g'on unli tarzida talaffuz qilinadi: *qoshiq, qolip, qobil, g'ov, g'ovlamoq* kabi; 3) **y** va **h** undoshi bilan yondosh qo'llanganda ham o unlisi biroz yumshoq, ingichka unli holida talaffuz etiladi: *yor, hokim* kabi.

Ayrim so'zlar tarkibida unli **ua, oa, ao, al, la, aa** ko'rinishida qator kelishi mumkin. Bunda ular yo bir unli tarzida talaffuz qilinishi, yo orasiga undosh tovush qo'shib talaffuz qilinishi mumkin: *muallim – malim, soat – sohat* (Farg'onada), *soat – sog'at* (Toshkentda).

Undosh tovush talaffuzi

Undosh tovush orfoepiyasi ko'proq fonetik hodisaga bog'liq bo'ladi. Xususan: 1) **b, d** jarangli undoshi so'z oxirida jarangsiz **p, t** tarzida talaffuz etiladi, bu hol o'zbek adabiy talaffuzi uchun me'yori hisoblanadi: *kitob>kitop, borib>borip, yozib>yozip, savod>savot, obod>obot* kabi; 2) **b, d** undoshi jarangsiz undosh bilan yonma-yon qo'llanganda assimilyatsiyaga uchrab **p, t** holida talaffuz etiladi, bu hol ham adabiy talaffuz me'yori hisoblanadi: *ibtidoiy>iptidoiy, ketdi>ketti*; 3) **j, z** undoshining jarangsiz undoshlar ta'sirida **sh, s** deb talaffuz etilishi ham adabiy til uchun me'yori: *ijtimoiy > ishtimoiy, mazkur > maskur* kabi; 4) **b, q** undoshining sirg'aluvchi **v, g'** undoshiga o'tishi ham adabiy talaffuz me'yoriga xilof emas: *bora ber > boraver, keta ber > ketaver* kabi.

V undoshi chetdan kirgan *avtobus, avtomat, Ivanov* so'zlarida **f** kabi aytiladi. **G undoshi** **k, q** bilan tugagan so'zda **k** va **q** tarzida aytiladi: *ek+gan=ekkan, chiq+gan=chiqqan*. **D undoshi** *obod, ozod* kabi so'zlarda kelganda **t** kabi aytiladi, *xursand, farzand* kabi so'zlarda undoshdan keyin kelganda esa tushib qoladi. **J qori-shiq-portlovchi undoshi** *avj, mavj* so'zlarida **ch** kabi aytiladi. **J sirg'aluvchi undoshi** chetdan kirgan *furajka, telejka* kabi so'zlarda **sh** kabi aytiladi. **Z undoshi** *sakkizta, tuzsiz* kabi so'zda yonidagi

tovush ta'sirida **s** kabi aytiladi. **N** undoshi *manba, tanbur, shanba* kabi so'zlarda **m** kabi aytiladi. **F** undoshi *fakt, taft* kabi so'zlarda **p** kabi aytiladi. **Q** undoshi *maqsad, taqsimot, to'qson, oqshom* kabi so'zlarda **x** kabi aytiladi.

Asos va qo'shimchalar talaffuzi

1. **Q, k** bilan tugaydigan otning egalik qo'shimchasi bilan turlangan shakli quyidagicha talaffuz etiladi: a) ko'p bo'g'inli so'zda *qishloq > qishlog'imiz, qishlog'ingiz, qishlog'i; telpak > telpagim, telpaging, telpagi* kabi. Bir bo'g'inli so'zlarda bunday o'zgarish bo'lmaydi: *o'q > o'qi, tok > toki* kabi (*yoq, yo'q* so'zlari bundan mustasno).

2. **Q, k, g** bilan tugagan otning jo'nalish kelishigidagi shakli quyidagicha talaffuz qilinadi: *qishloq + ga > qishloqqa, chelak + ga > chelakka, tog' + ga > toqqa, pedagog + ga > pedagogka* kabi. Boshqa barcha holatlarda: a) jarangsiz undoshdan so'ng **-ka**, jarangli undosh va unidan so'ng **-ga** talaffuz etiladi: *otka, oshka, qopka, uyga, ovga, tolga, tomga, bolaga, akaga* kabi.

3. Fe'lda: a) *ong + la > angla, son + a > sana, yosh + a > yasha* kabi; b) *ek + gan > ekkani, ket + gan > ketkan, oq + gan > oqqan, tush + gan > tushkan* kabi.

4. Olmoshda: *u + n + da > unda, bu + n + da > bunda, shu + n + da > shunda* (bir «n» orttiriladi), *men + ning > mening, sen + ning > sening* (bir «n» tushirib qoldiriladi).

5. Bir so'zidan dona son yasalganda o'zakdagi «r» undoshi «t»ga o'tadi: *bir + ta > bitta* kabi.

Boshqa tildan o'zlashgan ayrim so'zlar talaffuzi

1. Turkiy tillarda, ma'lumki, **f** undoshi bo'lmagan, shuning uchun jonli so'zlashuvda arab, fors va rus tillaridan o'zlashgan so'zlardagi **f** ni **p** deb talaffuz qilish uchraydi: *ulfat > ulpat, faner > paner, ferma > perma* kabi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida ularni **f** bilan talaffuz qilish me'yor holiga kelgan.

2. So'z yoki bo'g'in boshida undosh tovushlarning qatorlashib kelishi turkiy tillarga xos emas. Bu hodisa keyinchalik boshqa tillardan o'zlashgan so'zlar talaffuziga ham ta'sir qilgan – jonli so'zlashuvda so'z yoki bo'g'in boshida yoxud bo'g'indagi ikki undosh orasida bir unlining orttirilishiga olib kelgan: *shkaf > ishkaf*,

stakan > *istakan*, *plan* > *pilon*, *traktor* > *tiraktir* kabi. Bunday holat so'z oxirida ham uchraydi: *aql* > *aqil*, *fikr* > *fikir*, *ilm* > *ilim*, *hukm* > *hukum* kabi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida bunday so'zni asl holicha (unli ortirmay) talaffuz qilish orfoepik me'yor sanaladi. Bunday me'yor shu tipdagi so'zning yozuvdagi shaklini (imlosini) to'g'ri belgilashga ham yordam beradi.

3. Umumturkiy so'zlarda ikki unli yonma-yon qo'llanmaydi, bu hol arab tilidan o'zlashgan *oila*, *doir*, *rais*, *maorif*, *saodat*, *mutolaa* kabi so'zlar talaffuziga ta'sir qilgan: *oila*, *doir*, *rais* so'zlarida bitta y orttirilgan (*oyila*, *doyir*, *rayis* kabi), *maorif*, *saodat*, *mutolaa* so'zlari esa unlining diftonglashuviga – *mo:rip*, *so:dat*, *mutola:* kabi talaffuz qilinishiga olib kelgan. Keyingi bir asr ichida rus tilidan so'z o'zlashtirishning faollashganligi, ruscha o'zlashmaning rus tilidagi talaffuz va imlo me'yorini o'zbek tiliga aynan singdirish an'anasi-ning ustun bo'lganligi o'zbek tilida ikki unlining so'z tarkibida yonma-yon kelishini orfoepik va orfografik me'yorga aylantirdi: *biologiya*, *geometriya*, *geologiya*, *geodeziya* va boshqa. Bu hol arabcha o'zlashmada (*oila*, *doir*, *rais*, *maorif*, *saodat*, *matbaa*, *mutolaa* kabilarda) ham ikki unlining yonma-yon talaffuz qilinishi va yozilishini me'yor darajasiga ko'tardi.

4. Arab tilidan o'zlashgan *ta'na*, *da'vo*, *ma'no*, *e'lon*, *me'mor*, *mo'tabar* kabi so'zlarning birinchi bo'g'inidagi unli cho'ziqroq talaffuz etiladi.

5. Rus tilidan o'zlashgan so'zlarda *l* unlisi o'zbek tilining *l* unlisidan torroq va cho'ziqroq talaffuz etiladi. *tish* (o'zb.) – *tip* > *ti:p* (rus.), *til* (o'zb.) – *tir* > *ti:r* (rus.) kabi.

6. Ruscha leksik o'zlashmaning urg'usiz bo'g'inidagi *e* unlisi o'zbekcha *e* dan ancha tor (*i* ga yaqin) talaffuz etiladi: *telefon* > *tilifon*, *televizor* > *tilivizir*, *adres* > *adris* kabi.

7. Rus tili orqali o'zlashgan so'zlarda *a* unlisi o'zbekcha *a* dan yo'g'onroq talaffuz etiladi: *kana* (o'zb.) – *kanal* (rus) kabi.

8. Rus tilidan o'zlashgan so'zlardagi o'rta keng, lablangan *o* unlisi urg'uli bo'g'inda o'zbek tilidagi o'rta keng, lablangan *o'* dan kengroq talaffuz etiladi: *ton* (rus.) – *to'n* (o'zb.), *tok* (rus.) – *to'q* (o'zb.), *tort* (rus.) – *to'rt* (o'zb.) kabi.

9. Jonli tilda *r* bilan boshlangan arabcha, forsha va ruscha so'zlarning boshida bir *o'* tovushining orttirilishi ancha keng tarqalgan: *ro'za*>*o'raza*, *rus*>*o'ris*, *ro'mol*>*o'ramol* kabi. Adabiy talaffuz me'yori sifatida *ro'za*, *rus*, *ro'mol* shakllari saralangan.

10. Rus tilidan o'zlashgan so'zning oxirida lab-tish **v** undoshi jarangsiz **f** tarzida talaffuz qilinadi: *aktiv > aktif, passiv > passif, ustav > ustaf, kursiv > kursif* kabi; **v** ning jarangsizlanishi so'z ichidagi assimilyativ holatda ham yuz beradi: *avtomat > aftomat, stavka > stafka* kabi. Bunday talaffuz adabiy til uchun me'yor sanaladi, ammo o'zbek tilining o'z so'zlarida qo'llanadigan lab-lab **v** undoshi so'z oxirida ham, jarangsiz undosh ta'sirida ham **f** ga o'tmaydi: *ov, birov, ovqat, shavkat* kabi (bu holat ham orfoepik me'yor sanaladi).

11. Rus tilidan o'zlashgan so'zlarning ko'pchiligida urg'u erkin bo'ladi, bu hol o'zbek adabiy tili va talaffuziga ham singib bormoqda: *àtlas, trollèybus, tràmvay* kabi.

12. O'zbek tilidagi urg'u, asosan, so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi, ammo ayrim o'zlashgan so'zlarda urg'u so'zning oldingi bo'g'inlarida bo'lishi ham mumkin: *hàmma, jàmi, hamisha, afsùski* kabi. Bunday holatlardan xabardor bo'lish adabiy talaffuz me'yoriga amal qilish imkonini beradi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Orfoepiya nima? 2. Talaffuz me'yori haqida gapiring. 3. «O'zbek tilining orfoepik lug'ati» haqida so'zlang. 4. «O'zbek adabiy talaffuz lug'ati» qanday lug'at? 5. Unli tovush talaffuzi haqida gapiring. 6. Undosh tovush talaffuzi haqida gapiring. 7. Boshqa tillardan o'zlashgan ayrim so'zlar talaffuzi qanday?

Topshiriqlar

1. Orfoepiya haqida gapiring. 2. Orfoepiyaning adabiy tildagi ahamiyati qanday? 3. Boshqa tildan olingan o'zlashma so'z talaffuzi haqida gapiring. 4. Quyidagi so'zni to'g'ri talaffuz qiling va qaysi qoidaga binoan talaffuz qilganingizni ayting: *adabiyotchi, badbaxt, uch so'm, izsiz, xursand, go'sht, bo'lsa, kelsa, oshni, ishni, yuzni, u yerda, u yoqqa, bu yoqqa, til, tish, bil, qish, g'isht, xil, bilan, biroq, sira, tilak, gilam, gilos, kul, atirgul, yuk, kabi, qul, norg'ul, xulq, yozuvchi, o'quvchi, to'quvchi, oluv, qo'shuv, bo'r, to'r, ro'mol, qo'l, g'o'r, xo'r, qo'r, kam, katta, gap, gal, gazlama, qalam, qarg'a, qasida, g'am, g'alvir, xalq, xabar, xat, kotib, gov, govmish, qoshiq, qolip, qobil, g'ov, g'ovlamoq, muallim, soat, kitob, borib, yozib, savod,*

obod, ibtidoiy, ketdi, bora ber, ekkani, chiqqan, farzand, furajka, telejka, maqsad, taqsimot, to'qson, oqshom, qishlog'imiz, telpagim, angla, ulfat, faner, ferma, shkaf, stakan, oila, doir, rais, maorif, saodat, mutolaa, biologiya, geometriya, geologiya, geodeziya, ta'na, da'vo, ma'no, e'lon, me'mor, mo'tabar, telefon, adres, aktiv, passiv, kursiv, shavkat, atlas, trolleybus, tramvay.

8-DARS GRAFIKA

Yozuv haqida. Yozuv – fikrning tashqi ifodasi. U orqali kishi o'z fikrini bir-biriga bildiradi, avlodlarga qoldiradi, yozuv orqali oldin o'tgan voqea, shaxs, ilm va urf-odatlar to'g'risida ma'lumot olib, madaniyat, fan, ijtimoiy hayotda yuz bergan voqeadan voqif bo'linadi.

Dastlabgi yozuv rasm orqali (bu xil yozuv **piktografik yozuv** deyiladi, **piktus** – «chizilgan», **graphie** – «yozaman» demakdir) bo'lgan. Bunda har bir rasm (yoki narsa) biror ma'no ifodalagan (masalan, quyosh kunduzni, oy tunni, toshbaqa baxtni).

Yozuvning keyingi davri **ideografik yozuv**dir (grekcha «idea» – «tushuncha», «graphie» – «yozaman»). Bunda bir yoki bir guruh tushuncha uchun bir xil ramziy shakl olinadi. Masalan, ko'z – O, asir – O, daraxt – Ж, oy – C kabi.

Piktografik va ideografik (uning birinchi bosqichi logografik – «so'z + yozaman») yozuv ancha murakkab bo'lib, minglab shaklni chizish va uning mazmunini bilishni talab etgan. Shuning uchun kishilar yozuvning yangi bosqichi – **fonografik yozuv**ga, avvalo, ayrim bo'g'inni, keyinroq ayrim tovushni biror belgi bilan ifodalash usuliga o'tgan. Fonetik yozuvning kelib chiqishi **qadimgi finikiya yozuvi** bilan bog'liq.

Xalqlar fonetik yozuvni tiliga moslab, o'ziga xos shaklini yaratib olgan: yunon, lotin, arman, gruzin, slavyan, arab yozuvi va uning ayrim o'zgargan turlari kabi.

Qadimgi yozuv tosh, suyak, yog'och, qamish kabi qattiq jismlarga, so'ngra pergament, keyinchalik qog'ozga yozilgan. Yozuv o'ngdan chapga, chapdan o'ngga yoki yuqoridan pastga qarab o'qiladi.

O'zbek yozuvi tarixidan. Markaziy Osiyo turkiylari, jumladan, o'zbek xalqi qadimdan yuksak madaniyatli xalq sifatida dunyoga tanilgan. Arab istilosiga qadar Movarounnahrda run, turkiy (uyg'ur), sug'd, moniy va braxma, suryoniy yozuvlari qo'llangan.

Diniy mazmundagi asarlar braxma, suryoniy yoki moniy yozuvida, rasmiy hujjatlar runiy, turkiy (uyg'ur) yoki sug'd yozuvida yozilgan. Shu bilan birga, bu yozuvning qo'llanishi ma'lum hudud, davr va xalq bilan ham bog'liq bo'lgan edi.

Qayd etilgan yozuvda bitilgan ko'pgina yozma yodgorliklar hozirgacha saqlanib keladi. Runiy yozuvda **O'rxun-Enasoy** (ba'zi adabiyotlarda **dulbarchin**) **tosh bitiklari**, turkiy (uyg'ur) yozuvda (uni Mahmud Koshg'ariy va Ibn Arabshoh «turkcha yozuv» deb nomlaydi) **qadimgi turkiy yodnomalar (VII – X asrlar): «Oltin yorug'», «Maytri simit», budda va xristian diniga oid yodnomalar, yuridik hujjatlar;** sug'd yozuvida bitilgan yozma yodnoma esa 1906 yili ingliz olimi Arnold Steyn tomonidan topildi. Moniy yozuvida «**Xuastuanift**» yodgorligi yozilgan. Uyg'ur yozuvi arab yozuvi bilan barobar XV asrgacha qo'llanadi. «**Qutadg'u billig**»ning **Vena (Hiro)** nusxasi (XI asr), «**Hibat ul-haqoyiq**»ning **Anqara nusxasi (XII asr), «O'g'uznoma**»ning qadimiy nusxasi (XIII asr oxiri), **Xorazmiy «Muhabbatnoma» (1353yil) asarining qadimgi nusxasi, «Latofatnoma», «Dahnoma», «Maxzan ul-asror» (XIV – XV asrlar)** kabi asarlarning ayrim nusxa yoki parchalari uyg'ur yozuvida bitilgan. Uyg'ur yozuvi sug'd yozuvi asosida kelib chiqqan, unda arab va runiy yozuvidan farqli o'laroq, unli tovush ayrim harflar bilan ko'rsatilgan. Runiy yozuvi ham qadimgi oromiy yozuvi asosida kelib chiqqan degan nazariya hozir asosiy o'rinni egallaydi.

Sug'diy yozuvda, asosan, eron tilida matn yozilgan. Tojikistonning Zahmatobod tumani Xayrobod qishlog'idan topilgan sug'diy yozuvdagi 74 hujjatdan bittasigina turkiy tilda edi.

Suryoniy yozuvi Mesopotamiyada paydo bo'lgan, VII – VIII asrlarda Markaziy Osiyoga nasroniy (xristian) mazhabi bilan kirib keldi. Bu yozuv XV asrgacha qo'llandi.

Xatti boburiyning harf shakli Muhammad Tohir ibn Qosimning 1645-yili yozilgan «**Ajoyib ut-taboqat**» asarida keltiriladi.

Arab istilosi bilan birga kirib kelgan arab yozuvi (VIII asr) 1200 yildan ortiq davr ichida (1926-yilgacha) ba'zi islohlardan (1918 – 1920) qo'llanib keldi. Bu yozuvda ming-minglab ilmiy, badiiy, diniy asarlar yaratildi, rasmiy hujjatlar tuzildi. Birgina O'zbekiston Fanlar akademiyasining Sharqshunoslik institutida 46 ming jild arab alifbosida yozilgan asar saqlanadi. Arab alifbosi va bu alifboda yozilgan asarlar Oktyabr to'ntarishidan keyin, ayniqsa, 30-yillarda qattiq ta'qib ostiga olindi. Natijada ko'p qimmatbaho qo'lyozmalar ko'mildi, suvga oqizildi yoki ma'muriy idoralar tomonidan musodara qilinib, egalari qattiq jazoga mahkum etildi.

Arab yozuvining kufiy, nasta'liq va boshqa shakllari (devoni, mag'rib, ta'liq) bo'lib, O'rta Osiyoda, asosan, nasta'liq shakli qo'llangan (Qur'oni Karim kufiy yozuvida yozilgan).

Oktyabr to'ntarishidan so'ng arab alifbosi ma'lum darajada isloh qilindi. Chunki unda unli tovushni ko'rsatadigan alohida belgi yo'q edi. Zer, zabar (harfning osti va ustida qo'llanadigan belgilar) faqat Qur'on va shunga o'xshash arab tilida yozilgan diniy asarlardagina qo'llanar edi. 1921-yil 1 – 5-yanvarda Toshkentda chaqirilgan til-imlo qurultoyi, boshqa masalalar bilan birga, arab harfining so'z boshi, o'rtasi va oxirida qo'llanish shaklini soddalashtirdi, o'zbek tiliga xos bo'lmagan **sod, zod, itqi, izg'i** harflarini alifbodan chiqardi, **u, o', i, a** tovushi uchun alohida harf belgilandi. 1922-yil aprel oyida bo'lgan maorif va madaniyat xodimlarining ikkinchi qurultoyi ham birinchi qurultoy qarorini ma'qulladi.

1926-yili Bokuda turkiyshunoslar anjumani bo'lib (O'zbekistondan A.Qodiriy, Cho'lpon, Fitrat qatnashdi), lotin alifbosiga o'tish to'g'risida qaror qabul qilindi. Bunga arab alifbosining turkiy til fonetik xususiyatini aks ettirmasligi va o'rganishning qiyinligi asos sifatida ko'rsatildi.

1926-yil 10-iyunda O'zbekiston Markaziy Ijroiya Qo'mitasi lotin alifbosiga o'tish to'g'risida qaror qabul qildi. Qarorga asosan «Yangi o'zbek alifbosini joriy qilish qo'mitasi» tuzilib, unga Y.Oxunboboyev rais, A.Ikromov, F.Xo'jayev, Elbek, Majidiy, Fitrat va boshqalar a'zo bo'ldi.

O'zbekiston Markaziy Ijroiya Qo'mitasining 1928-yil mart oyidagi III sessiyasi lotin alifbosini joriy qilishni ko'rib chiqib, uni davlat alifbosi deb qaror qabul qildi. Sobiq Ittifoq Markaziy Ijroiya Qo'-

mitasi Prezidiumi bu qarorni 1929-yil 7-avgust kuni maxsus qarori bilan ma'qulladi.

1929-yil may oyida o'tkazilgan imlo qurultoyida 9 unli shakli olingan bo'lsa-da, 1934-yil mart oyida o'tkazilgan imlo qurultoyi 6 unlining harf shaklini belgiladi.

1940-yil 8-may kuni O'zbekiston Respublikasi Prezidiumi lotin alifbosidan kirillitsa (rus)ga o'tish to'g'risida qaror qabul qildi. Qarorda ish yuritish va vaqtli matbuot yangi alifboga o'tishi va I, II, III sinflarda yangi alifboni o'qitish 1940-yil 1-sentyabrdan boshlanishi hamda yangi alifboga o'tish 2 yil ichida – 1942-yil 1-yanvargacha tugallanishi zarurligi ko'rsatib o'tilgan.

Shunday qilib, deyarli hamma respublika va viloyat (o'zining qadimgi an'anaviy alifbosi bo'lgan Gruziya, Armaniston, Boltiqbo'yi respublikalaridan tashqari) yangi alifboga o'tdi.

1993-yil 2-sentyabrda O'zbekiston Oliy Kengashi «Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosini joriy qilish to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Qonunini amalga kiritish tartibi haqida»gi qarori qabul qildi. 1995-yil 6 – 7-mayda Oliy Kengash bu alifboga ma'lum o'zgarishlar kiritdi va shu yilning 24-avgustida «O'zbek tilining asosiy imlo qoidalarini tasdiqlash» haqidagi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qaroriga Prezident imzo chekdi. 1996/1997-o'quv yilidan maktabning 1-sinfi yangi alifboni o'rgana boshladi. Yangi o'zbek alifbosiga o'tish 2005-yil 1-sentyabrda tugallanishi ko'rsatilgan. Keyinchalik bu 2010-yilgacha uzaytirildi.

O'zbekiston Respublikasining rus (kirillitsa) alifbosidan lotin alifbosiga asoslangan o'zbek alifbosiga o'tishda dunyo fani va texnikasiga yaqinlashish, o'zbek tilining nozik xususiyatini to'laroq ifodalash asosiy maqsad qilib qo'yildi.

Alifbo. Nutq tovushi til uchun moddiy baza sanaladi. Chunki inson tili tovush tilidir. Tildagi so'z, ibora, gap, umuman, nutq ana shu tovush vositasida shakllanadi.

Har qanday tovush biror jismning havo to'lqinida tebranishi natijasida paydo bo'ladi. Nutq tovushi esa tovush paychasining tebranishidan hosil bo'ladi. Nutq tovushi – ijtimoiy hodisa. U faqat insoniyatga xos. Biz fikrimizni nutq tovushi yordamida bayon qilamiz.

Nutq yozma ravishda ham bayon qilinadi. Bu vaqtda yozma nutq harflar ketma-ketligidan tashkil topadi. **Yozma nutqni shakl-**

lantiruvchi, tovushni ifodalovchi, boshqa bo'lakka bo'linmaydigan eng kichik grafik belgi harf hisoblanadi.

Harf nutq tovushining yozuvdagi aksi, tasviri. Shuning uchun har bir tilda harf shu tilning tovushiga qarab olinadi. Bir tovushga bir harfni to'g'ri keltirishga harakat qilinadi.

Harfni xotirada yaxshi saqlash va lug'at tuzishda ma'lum izchillikka amal qilish maqsadida u muayyan tartibda joylashtiriladi. **Muayyan tartibda joylashtirilgan harflar tizimi alifbodir.**

So'zni alifbo tartibida joylashtirish amaliy ahamiyatga ega, jumladan, lug'at, kutubxona kartotekasi, kishilar familiyasi ro'yxatini tuzishda zarur.

Lotin grafikasiga asoslangan yangi o'zbek alifbosi quyidagi harflarni o'z ichiga oladi: **a, b, d, e, f, g, h, i, j, k, l, m, n, o, p, q, r, s, t, u, v, x, y, z, o', g', sh, ch, ng.**

Har bir unli tovush alohida-alohida harf orqali ifodalanadi. Undoshda bir tovushni ikki harf orqali ifodalash ham uchraydi: **sh, ch, ng** kabi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi tomonidan 1993-yil 2-sentyabrda tasdiqlangan lotin alifbosiga asoslangan yangi o'zbek alifbosida **29 harf va bir belgi (tutuq)** bor.

O'zbek tilida jami 30 tovush mavjud. Shu tovushdan **j** (sirg'aluvchi) va **J** (qorishiq-portlovchi) tovushi bitta **j** harfiga birlashtirilgan.

Alifbo

Aa	Ll	Vv
Bb	Mm	Xx
Dd	Nn	Yy
Ee	Oo	Zz
Ff	Pp	O'o'
Gg	Qq	G'g'
Hh	Rr	Shsh
li	Ss	Chch
Jj	Tt	Ngng
Kk	Uu	

Mustahkamlash uchun savollar

1. Yozuv nima? 2. Yozuvning ahamiyati qanday? 3. Piktografik yozuv qanday yozuv? 4. Ideografik yozuv haqida gapiring. 5. Logografik yozuv qanday yozuv? 6. Markaziy Osiyo yozuvi turlari haqida gapiring. 7. O'rxun-Enasoy yozuvi qanday yozuv? 8. Uyg'ur yozuvi qanday yozuv? 9. Arab yozuvi haqida gapiring. 10. Sug'diy yozuv haqida gapiring. 11. Suryoniy yozuv haqida gapiring. 12. Xatti boburiy qanday yozuv? 13. Arab yozuvi islohi haqida gapiring. 14. Arab husnixati turi qaysilar? 15. O'zbek lotin yozuvi tarixi haqida gapiring. 16. Yangi o'zbek lotin alifbosi haqida gapiring. 17. Alifbo nima? 18. Harf nima?

IMLO

Orfografiya grekcha «to'g'ri yozmoq» demakdir. **So'z o'zak-negizi va qo'shimchasini yagona tarzda yozish haqidagi qoidalar yig'indisi orfografiya deyiladi.** Orfografiya adabiy tilning yozma shakliga xos. Orfoepiya va alifbo (grafika) bilan uzviy bog'liq.

Rivojlangan, o'z yozuviga ega bo'lgan adabiy tilda so'zni bir xilda – yagona tarzda yozishni yo'lga qo'yish uchun imlo to'g'risida qonun qabul qilinadi. «O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari» 1995-yil 24-avgustda qabul qilingan. U 82 paragrafdan iborat.

Eslatma

O'zbek yozuvi uchun hozirgacha 2 marta imlo qoidasi tasdiqlangan. Birinchisi 1956-yil 4-aprelda kirill yozuviga asoslangan o'zbek tilining imlo qoidasi bo'lib, 72 paragrafdan iborat bo'lgan.

Imlo to'g'risidagi qonunni ishlab chiqish murakkab jarayon bo'lib, bir nechta tamoyillarga tayaniladi. Bu orfografiya tamoyil (prinsip)i deyiladi.

Orfografiyaning 5 tamoyili mavjud:

- 1) fonetik yozuv;
- 2) morfologik yozuv;
- 3) shakliy yozuv;
- 4) tarixiy-an'anaviy yozuv;
- 5) farqlash yozuvi.

Orfografiya tamoyili asli va talaffuzi muvofiq kelmaydigan holat uchun ishlatiladi. Masalan, **kitob** so'zining talaffuzida **b** tovushi **p** tarzida eshitiladi. Demak, so'zdagi tovushning asli va talaffuzi farq qilganligi va so'z o'zlashma bo'lganligi uchun imloda shakli yozuv qoidasiga tayaniladi. Yoki **men** so'ziga **-ning** qo'shilganda asl holat **menning** bo'lishi kerak edi. Talaffuz esa **mening** ko'rinishida. Demak, bunda tovushni tushirib yozishga asos bo'lgan qoidaga tayaniladi. Talaffuzi va imlosi bir xil so'zlarga yozuv qoidasi ishlatilmaydi.

Orfografiya tamoyili. Fonetik yozuv. O'zakka qo'shimcha qo'shilganda yuz beradigan tovush o'zgarishlarini yozuvda aynan aks ettirish, ya'ni qanday aytilsa, shunday yozish fonetik yozuv deyiladi. Masalan, **ong** o'zagidan **-la** affiksi bilan yasalgan so'z **ongla** emas, **angla** shaklida beriladi, ya'ni o'zakdagi **o** o'rniga **a** talaffuz qilinar ekan, u xuddi shunday yoziladi. **Ishla** negizidan yasalgan **ishlovchi** so'zida **a** o'rniga **o** yoziladi.

Fonetik yozuv orfografiyani jonli talaffuzga yaqinlashtiradi. Yozuv va talaffuzda ma'lum darajada umumiylik saqlanadi.

Nutqda **tushdi** so'zi **tushti**, **tushgan** so'zi **tushkan** tarzida talaffuz qilinadi. Lekin bunday yozilmaydi. Ba'zan so'z oxirida bir undosh tushirib aytiladi: **Samarqan**, **xursan**, **pas** kabi. Ammo bu holat yozuvda aks etmaydi. Bunday so'z imlosi boshqa tamoyilga bo'ysunadi.

Morfologik yozuv. O'zakka qo'shimcha qo'shilganda yuz beradigan tovush o'zgarishlarini inobatga olmaslik qoidasi morfologik yozuv deyiladi. Masalan, **uchta** so'zi **ushta**, **kelib turibdi** so'zi **kep turibti** tarzida aytiladi. Ammo ular asliga muvofiq **uchta**, **kelib turibdi** deb yoziladi. Yoki **-lar** qo'shimchasining **la**, **lor**, **nor** holda aytilishiga qaramay, asl holati yoziladi. Fe'ning noaniq shakli **-moq** qo'shimchasi og'zaki nutqda **-mak** aytilsa ham, **-moq** yoziladi. Hozirgi orfografiya talabi bo'yicha qo'shimchanning deyarli hamma shakli morfologik yozuv bo'yicha yoziladi: egalik affiksi: **-im**, **-ing**, **-i**, kelishik affiksi: **-ning**, **-ni**, **-da**, **-dan**, so'z yasovchilar ham turlicha aytilishidan qat'i nazar, imloda o'zining asl morfologik shaklini saqlaydi.

Morfologik yozuv so'z va qo'shimchalarni adabiy tilda yagona shaklda saqlash va yozishga ko'maklashadi, yozuvda bir xillikni ta'minlaydi.

Morfologik yozuvga zid yoziladigan o'zak-negizga oid eng muhim imlo qoidalari quyidagilar:

1. Bir bo'g'indan iborat **o** tovushli yopiq bo'g'inli ba'zi o'zakka **-a** qo'shilib yasalganda **o** tovushi **a** tovushiga aylanadi: **ong** – **angla**, **ot** – **ata**, **son** – **sana**, **yosh** – **yasha** kabi.

2. Keyingi yopiq bo'g'inda **i** yoki **u** unlisi bo'lgan ikki bo'g'inli ba'zi o'zak, negizga **a** yoki **o** bilan boshlangan qo'shimcha qo'shilganda keyingi bo'g'indagi **i**, **u** unlisi aytilmaydi va yozilmaydi: **ulug'** – **ulg'aymoq**, **sariq** – **sarg'aymoq**, **og'iz** – **og'zaki**, **ikki** – **ikkov**, **olti** – **oltov** kabi.

3. Keyingi yopiq bo'g'inda **l** yoki **u** unlisi bo'lgan ikki bo'g'inli ba'zi o'zak, negizga egalik shakli qo'shilsa, keyingi bo'g'indagi **l**, **u** unlisi aytilmaydi va yozilmaydi: **og'iz** – **og'zi**, **burun** – **burni**, **o'g'li** – **o'g'li**.

4. **K** yoki **q** undoshi bilan tugagan ko'p bo'g'inli o'zak-negizga egalik shakli qo'shilsa, **k** tovushi **g**, **q** tovushi **g'** tarzida aytiladi va yoziladi: **istak** – **istagim**, **qishloq** – **qishlog'im** kabi.

5. Kishilik olmoshining birinchi va ikkinchi shaxs birligiga **-ning**, **-ni**, **-niki** qo'shimchasi qo'shilsa, yonma-yon kelgan ikki **n** tovushidan biri aytilmaydi va yozilmaydi: **menning emas**, **mening**, **senning emas**, **sening** kabi.

6. Ko'rsatish olmoshlaridan **u**, **bu**, **shu** o'zagiga **-ga**, **-da**, **-day** affiksi qo'shilsa, bir **n** tovushi orttiriladi va shunday o'qiladi: **unga**, **undan**, **bunga**, **shunday** kabi.

7. Undosh **s**, **t**, **ch** tovushi bo'lgan **isi**, **qot**, **achi** kabi fe'llar o'zagiga **-q** qo'shilib sifat yasalganda o'zakdagi undosh takrorlanadi: **issiq**, **qattiq**, **achchiq** kabi.

Morfologik yozuvdan chetlashib yoziladigan qo'shimchanning ayrimlari ikkitadan yettitagacha fonetik shaklga ega. Bu o'zak-negiz va qo'shimcha tarkibida **k**, **g**, **q**, **g'** undoshining mavjudligiga bog'liq:

1. Ikki shaklda yoziladigan qo'shimcha:

-il, **-l**: yozildi, qurildi, o'qildi, tarqaldi;

-in, **-n**: kiyin, taran;

-iy, **viy**: ijodiy, oilaviy.

2. Uch shaklda yoziladigan qo'shimcha:

-ga, **-ka**, **-qa**: quyoshga, o'simlikka, xalqqa;

-gan, **-kan**, **-qan**: uchgan, tikkan, boqqan;

-gach, **-kach**, **-qach**: singach, to'kkach, oqqach.

3. To'rt shaklda yoziladigan qo'shimcha:

-gich, -kich, -g'ich, -qich: suzgich, chekkich, qirg'ich, bosqich;

-chak, -choq, -chiq, -chik: kelinchak, maqtanchoq, sirg'an-chiq, o'rgamchik.

4. Olti shaklda yoziladigan qo'shimcha:

-gi, -ki, -gu, -g'u, -g'i, -qi: sevgi, turtki, ezgu, cholg'u, yoqilg'i, tashqi.

5. Yetti shaklda yoziladigan qo'shimcha:

-gin, -kin, -gun, -kun, -g'in, -qin, -g'un, -qun: tizgin, keskin, surgun, tushkun, ozg'in, uyg'un, uchqun.

Demak, fonetik yozuv imloni talaffuzga, morfologik yozuv birlikning asl holatiga moslaydi.

Tarixiy-an'anaviy yozuv. So'zning hozirgi talaffuz me'yoriga mos kelmaydigan, qadimdan o'zlashib qolgan shaklda yozilishi tarixiy-an'anaviy yozuv deyiladi. Boshqacha aytganda, so'z hozirgi holatiga ko'ra emas, balki an'ana tusiga kirib qolgan qoidaga ko'ra yoziladi: **Chor Rossiyasi** (asli цар), **pudratchi** (asli подрядчик), **tamagir** (asli ta'magir), **taqiqlamoq** (asli ta'qiqlamoq), **mo'jiza**, **mo'tadil**, **mo'tabar** kabi.

Hozirgi orfografiyada tarixiy-an'anaviy yozuv asosida yoziluvchi ba'zi shakllar quyidagicha:

1. Buyruq-istak mayli eski adabiyotimizda qo'llanib kelgan an'anaga ko'ra she'riyat va nasr tilida ba'zan **-gil**, **-g'il** tarzida ishlatiladi: **borgil // borg'il**.

2. Maqsad ma'nosini anglatuvchi **-gani** shaklining **-gali**, **-g'ali**, **-kali**, **-qali** shakllari.

3. Hozirgi-kelasi zamon sifatdosh shaklini yasovchi **ur** shakli:

Yulduzlar o'tiga bardosh berurman

Fazolar taftiga qilurman toqat. (A.Oripov)

4. **mu** so'roq yuklamasi:

Sevgini tortib bo'lurmu

Tosh-u tarozi bilan. (E.Vohidov)

Farqlash yozuvi. Talaffuzda bir-biridan aniq farqlanmaydigan yoki o'zaro farqi deyarli sezilmaydigan darajaga kelib qolgan so'z yoki qo'shimchalar yozuvda maxsus qoida bilan ajratib yozilishi **farqlash yozuvi** deyiladi.

Bu yozuv kam qo'llanadi. Ayrim misollar:

1) o'zaro yaqin, shakldosh so'z yozuvda ' (tutuq) belgisi yordamida farqlab qo'llanadi: **da'vo – davo, nash'a – nasha, she'r – sher, sur'at – surat, ta'qib – taqib;**

2) ba'zi shakldosh so'zlar talaffuzda urg'u yordamida farqlanadi. Imloda bunday so'zga urg'u belgisi qo'yiladi: **àtlas (karta) – atlàs (mato), bànda (shayka) – bandà (qul);**

3) -liq/lik qo'shimchasi: **bo'shlik – yuvosh, (ot) bo'shliq – fazo (ot), otalik – otaliq;**

4) -lik/li qo'shimchasi: **paltoli – paltolik;**

5) -chang/chan qo'shimchasi: **mahsichang – ishchan.**

Shakliy (etimologik yoki grafik) yozuv. O'zlashgan so'zning qadimgi kelib chiqish holatini yoki shaklini saqlab qolish asosida yozish **shakliy yozuv** deyiladi. Boshqacha aytganda, yozuvda o'zlashgan so'zning shakli saqlanadi. Masalan, **maoniy, mutolaa, mushoira, muammo, va'da, she'r** kabi so'zlar ham shu yozuv asosida yozilgan. Rus tilidan o'zlashgan **bolshevik, komso-mol, spravka, aeroflot, shtamp, shtraf, zoologiya** kabi so'zlar shakliy yozuv asosida yozilmoqda. Shunisi muhimki, o'zbek tili talaffuzi uchun qiyin bo'lgan ba'zi baynalmilal so'zlar hozirgi orfografiya qoidasi bo'yicha istisno tarzida tilimizning talaffuz xususiyatiga moslab yoziladi va talaffuz qilinadi. Bunga **kiosk – kioska, propusk – propuska, otpusk – otpuska** kabi so'zlar misol bo'la oladi. Bu tip so'zlar ba'zan o'z holicha ham yozilmoqda: **bank, tank, disk** kabi.

Ayni vaqtda, orfografiya tamoyili orasida uzviy aloqa ham mavjud. **Ollaviy, Navoiy** kabi so'zlarning oxiridagi **-viy, -ly** qo'shimchasi tarixiy-an'anaviy yozuvga ham, shakliy yozuvga ham mos keladi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Orfografiya nima? 2. Fonetik yozuv haqida gapiring. 3. Morfologik yozuv qanday xususiyatga ega? 4. Shakliy yozuv haqida gapiring. 5. Tarixiy-an'anaviy yozuv nima va unga misollar keltiring. 6. Farqlash yozuvi haqida gapiring.

Topshiriqlar

Gaplardagi ajratilgan so'zni fonetik tahlil qiling: 1. *Sinovlar-da men chiniqdim, qasamimga sodiqman.* (Sh.Rash.) 2. *Ikkovi valsga raqs tushib, shamolday gir aylanib turganlarida, oyog'i kimgadir tegib ketdi.* (S.Nur.) 3. *Tanaffusga chalingan qo'ng'iroqning keti uzilmasdanoq, auditoriya eshigi lang ochildi-yu, o'qituvchi bilan izma-iz bolalar yo'lakka oqib chiqishdi.* (S.Ahm.) 5. *Issiq ovqat, choy-poyimiz shularning bo'ynida.* (J.Abd.) 6. *Munavvar eng yaqin do'stini to'satdan uchratganday o'rnidan turib ketdi.* (S.Ahm.) 7. *Uni bunday qiynoqdan faqat qo'ng'iroqqina qutqardi.* (S.Ahm.)

Tahlil tartibi:

1. So'zdagi tovush va harf soni.
2. Bo'g'in soni va turi (ochiq/yopiq, berkitilgan/berkitilmagan).
3. Urg'u.
4. Unli tovush soni va tavsifi (lablangan/lablanmagan, yuqori/o'rta/quyi, til oldi/til orqa).
5. Undosh tovush soni va tavsifi (hosil bo'lish o'rniga ko'ra, hosil bo'lish usuliga ko'ra, ovoz va shovqin ishtirokiga ko'ra).
6. Tovush o'zgarishi tavsifi (tovush o'zgarishining o'zak/qo'shimchada yuz berishiga ko'ra, yozuvda aks etish/etmasligiga ko'ra, ko'rinishi (tovush tushishi, orttirilishi, almashishi)ga ko'ra turlari).
7. So'zning qaysi tamoyil asosida yozilganligi.

9-DARS IMLO QOIDALARI

Imlo qoidalarini haqida. Orfografiya, aytilganidek, to'g'ri yozish qonun-qoidalarini o'rganadi. Buning asosini imlo to'g'risidagi qoida tashkil etadi. Qoidada to'g'ri yozishning deyarli barcha tomoni batafsil izohlanadi.

Lotin yozuviga o'tilgandan keyin bu yozuvda ham imlo to'g'risidagi qoida qabul qilish ehtiyoji tug'ildi va u 1995-yil 24-avgustda tasdiqlandi.

Hozirgi qoidalar tizimi 7 bo'lim, 82 paragrafdan iborat. Quyida faqat 31-paragrafdan keyingisini keltiramiz:

31. Yonma-yon keladigan undoshlarning imlosi:

1) **baland, Samarqand, poyezd; do'st, artist, g'isht** kabi so'zlarda **d, t** tovushi ba'zan aytilmasa ham yoziladi;

2) **metall, kilogramm, kilovatt, kongress** kabi o'zlashma so'zlar oxirida bir undosh aytilsa ham ikki harf yoziladi. Lekin bunday so'zga xuddi shu tovush bilan boshlanadigan qism qo'shilsa, so'z oxiridagi bir harf yozilmaydi: **metall + lar = metallar, kilogramm + mi = kilogrammi** kabi.

32. ' – tutuq belgisi:

1) **a'lo, ba'zan, ma'yus, ta'zim; ra'y, ta'b; e'lon, e'tibor, e'tiqod, me'mor, ne'mat, she'r, fe'l; Nu'mon, shu'la** kabi o'zlashma so'zlarda unlikdan keyin shu unlik tovushning cho'ziqroq aytilishini ifodalash uchun qo'yiladi; **mo'jiza, mo'tadil, mo'tabar** kabi so'zlarda **o'** unlisi cho'ziqroq aytilsa ham, tutuq belgisi qo'yilmaydi;

2) **in'om, san'at, qat'iy, mas'ul** kabi o'zlashma so'zlarda unlikdan oldin shu unlik oldingi undosh tovushdan ajratib aytilishini ifodalash uchun qo'yiladi.

Asos va qo'shimchalar imlosi

33. Qo'shimcha qo'shilishi bilan so'z oxiridagi unlik o'zgaradi:

1) **a** unlisi bilan tugagan fe'llarga **-v, -q, -qi** qo'shimchasi qo'shilganda **a** unlisi **o** aytiladi va shunday yoziladi: **sayla – saylov, sina – si-nov, aya – ayovsiz; so'ra – so'roq, bo'ya – bo'yoq; o'yna – o'ynoqi, sayra – sayroqi** kabi;

2) **i** unlisi bilan tugagan ko'pchilik fe'llarga **-v, -q** qo'shimchasi qo'shilganda bu unlik **u** aytiladi va shunday yoziladi: **o'qi – o'quvchi, qazi – qazuvchi, sovi – sovuq** kabi. Lekin **i** unlisi bilan tugagan ayrim fe'llarga **-q** qo'shimchasi qo'shilganda bu unlik **i** aytiladi va shunday yoziladi: **og'ri – og'riq, qavi – qaviq** kabi.

Eslatma:

1) undosh bilan tugagan barcha fe'llarga **-uv** qo'shiladi: **ol – oluv, yoz – yozuv** kabi;

2) undosh bilan tugab, tarkibida **u** unlisi bor fe'lga **-uq** qo'shiladi: **uz – uzuq, yut – yutuq** kabi. Lekin **uyushiq, burushiq, uchurliq** (shuningdek, **bulduriq**) kabi so'zlarning uchinchi bo'g'inida **i** aytiladi va shunday yoziladi.

34. **k, q** undoshi bilan tugagan ko'p bo'g'inli so'zlarga, shuningdek, **bek, yo'q** kabi ayrim bir bo'g'inli so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda **k** undoshi **g** undoshiga, **q** undoshi **g'** undoshiga aylanadi va shunday yoziladi: **tilak – tilaging, yurak – yuragim, kubok – kubogi, bek – begi; tayog – tayog'i, qoshiq – qoshig'i, yaxshiroq – yaxshirog'i, yo'q – yo'g'i** kabi. Lekin ko'p bo'g'inli o'zlashma so'zlarga, bir bo'g'inli ko'pchilik so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda **k, q** tovushi aslicha aytiladi va yoziladi: **ishtirok – ishtiroki, ocherk – ocherki, erk – erki, huquq – huquqim, ravnaq – ravnaqi, yuq – yuqi** kabi.

35. Quyidagi qo'shimchalar qo'shilishi bilan so'zning tarkibida tovush tushadi yoki ortadi:

1) **o'rin, qorin, burun, o'g'il, bo'yin, ko'ngil** kabi ba'zi so'zlarga egalik qo'shimchasi, **qayir, ayir** kabi fe'llarga nisbat shaklini yasovchi **-il** qo'shimchasi, **ikki, olti, yetti** so'zlariga **-ov, -ala** qo'shimchalari qo'shilganda ikkinchi bo'g'indagi unli aytilmaydi va yozilmaydi: **o'rin – o'rnim, qorin – qorni, burun – burning, o'g'il – o'g'ling, ko'ngil – ko'ngli, yarim – yarmi; qayir – qayril, ulug' – ulg'ay, sariq – sarg'ay, ikki – ikkov, ikki – ikkala, yetti – yettov** kabi;

2) **u, bu, shu, o'sha** olmoshlariga **-da, -dan, -day, -dagi, -gacha, -cha** qo'shimchalari qo'shilganda **n** tovushi qo'shib aytiladi va shunday yoziladi: **unda, bunday, shunda, o'shancha** kabi; bu olmoshlarga egalik qo'shimchalari quyidagicha qo'shiladi: **buningiz, o'shanisi** kabi;

3) **o, o', u, e** unlisi bilan tugaydigan so'zga egalik qo'shimchasi quyidagicha qo'shiladi:

a) ko'pchilik so'zlarga egalik qo'shimchalari **-m, -ng, -si; -miz, -ngiz, -si** (yoki **-lari**) shaklida tovush ortirmay qo'shiladi: **bobom, bobong, bobosi; bobomiz, bobongiz, bobosi** (yoki **bobolari**); **orzum, orzung, orzusi; orzumiz, orzungiz, orzusi** kabi;

b) **parvo, obro', mavqe, mavzu, avzo** so'zlariga I, II shaxs egalik qo'shimchalari qo'shilganda bir **y** tovushi qo'shib aytiladi va shunday yoziladi: **parvoyim, parvoying; parvoyimiz, parvoyingiz; obro'yim, obro'ying; obro'yimiz, obro'yingiz** kabi; III shaxs egalik qo'shimchasi **parvo, avzo, obro', mavqe** so'zlariga **-yi** shaklida, **xudo, mavzu** so'zlariga esa **-si** shaklida qo'shila-

di: **avzoyi, mavzusi kabi (dohiy kabi y undoshi bilan tugagan so'zlarga ham III shaxsda -si qo'shiladi: dohiysi kabi);**

4) **men, sen** olmoshlariga **-ni, -ning, -niki** qo'shimchalari qo'shilganda qo'shimchadagi **n** tovushi aytilmaydi va yozilmaydi: **meni, mening, meniki; seni, sening, seniki** kabi.

36. Quyidagi qo'shimchalarning birinchi tovushi ikki xil aytilsa ham bir xil yoziladi:

1) **-bon, -boz** qo'shimchalari ba'zan **-von, -voz** aytilsa ham hamma vaqt **-bon, -boz** yoziladi: **darvozabon, masxaraboz** kabi.

Lekin **-vachcha** qo'shimchasi hamma vaqt shunday aytiladi va yoziladi: **amakivachcha, xolavachcha** kabi;

2) o'rin kelishigi va chiqish kelishigi qo'shimchasining, o'tgan zamon yasovchisi va III shaxs ko'rsatkichi **-di** qo'shimchasining boshidagi undosh ba'zan **t** aytilsa ham hamma vaqt **d** yoziladi: **ishda, misdan, ketdi, kelmabdi** kabi.

37. Quyidagi qo'shimchaning bosh tovushi ikki yoki uch xil aytiladi va shunday yoziladi:

1) taqlid so'zdan fe'l yasovchi **-illa (chirilla, taqilla)** qo'shimchasi so'z tarkibida **v** yoki **u** tovushi bo'lganda **-ulla** aytiladi va shunday yoziladi: **shovulla, lovulla, gurulla** kabi;

2) nisbat shaklini yasovchi **-dir** qo'shimchasi jarangli undosh bilan tugagan bir bo'g'inli so'zlarga (**kel** so'zidan boshqa), shuningdek, **z** undoshi bilan tugagan ortirma nisbat yasovchisidan keyin qo'shiladi: **quvdir, egdir, kuldir, yondir; o'tkazdir, tomizdir** kabi. Qolgan barcha hollarda bu qo'shimcha **-tir** aytiladi va shunday yoziladi: **tiktir, kestir, uyaltir, chaqirtir** kabi;

3) jo'nalish kelishigi qo'shimchasi **-ga**, chegara bildiruvchi **-gacha**, ravishdosh shaklini yasovchi **-gach, -guncha, -gani, -gudek**, sifatdosh shaklini yasovchi **-gan**, buyruq maylining II shaxs ko'rsatkichi **-gin**, shuningdek, **-gina** qo'shimchasi uch xil aytiladi va shunday yoziladi:

a) **k** undoshi bilan tugagan so'zga qo'shilganda bu qo'shimchalarning bosh tovushi **k** aytiladi va shunday yoziladi: **tokka, yo'lakkacha, ko'nikkach, zerikkuncha, to'kkani, kechikkudek, bukkan, ekin, kichikkina** kabi;

b) **q** undoshi bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda bu qo'shimchalarning bosh tovushi **q** aytiladi va shunday yoziladi:

chopiqqa, qishloqqacha, yoqqach, chiqquncha, chiniqqani, qo'rqqudek, achchiqqina kabi;

c) qolgan barcha hollarda, so'z qanday tovush bilan tugashidan va bu qo'shimchalarning bosh tovushi **k** yoki **q** aytilishidan qat'i nazar, **g** yoziladi: **bargga, pedagogga, bug'ga, sog'ga, og'gan, sig'guncha kabi.**

Qo'shib yozish

38. **Xona, noma, poya, bop, xush, ham, baxsh, kam, umum, rang, mijoz, sifat, talab kabi** so'zlar yordamida yasalgan qo'shma ot va qo'shma sifatlar qo'shib yoziladi: **qabulxona, tabriknoma, taklifnoma, bedapoya, ommabop, xushxabar, hamsuhbat, orombaxsh, kamquvvat, bug'doyrang, umum-xalq, sovuqmijoz, devsifat, suvtalab kabi.**

39. **-(a)r** (inkori **-mas**) qo'shimchasi bilan tugaydigan qo'shma ot va qo'shma sifatlar qo'shib yoziladi: **o'rinbosar, otboqar, cho'lquvar, ishyoqmas, qushqo'nmas kabi.**

40. Takror taqlid so'zlarga qo'shimcha qo'shish bilan yasalgan ot va fe'llar qo'shib yoziladi: **pirpirak (pir-pir+ak), hayhayla (hay-hay+la), gijgijla (gij-gij+la) kabi.**

41. Narsani (predmetni) boshqa biror narsaga nisbatlash (qiyoslash), o'xshatish yo'li bilan bildiruvchi qo'shma ot va qo'shma sifatlar qo'shib yoziladi: **karnaygul, qo'ziqorin, otqu-loq, oybolta, devqomat, sheryurak, bodomqovoq, qirg'iyko'z kabi.**

42. Narsani uning rangi, mazasi, o'zidagi biror narsasi va shu kabi belgilari asosida bildiruvchi qo'shma otlar qo'shib yoziladi: **olaqarg'a, qizillshton, achchiqtosh, mingoyoq kabi.**

43. Narsaning biror maqsad, ish uchun mo'ljallanganligini bildiruvchi qo'shma otlar qo'shib yoziladi: **kirsovun, qiymataxta, tokqaychi, oshrayhon, ko'zoynak, molqo'ra, nosqovoq kabi.**

44. Narsani joyga nisbat berish asosida bildiruvchi qo'shma otlar qo'shib yoziladi: **tog'olcha, cho'lyalpiz, suvilon, qashqargul kabi.**

45. Marosim, afsona kabilarni bildiruvchi qo'shma otlar qo'shib yoziladi: **kiryuvti, kelintushdi, qoryog'di, Urto'qmoq, Ochil-dasturxon kabi.**

46. Qaratuvchili birikmaning bir so'zga aylanishi bilan yuzaga kelgan qo'shma otlar qo'shib yoziladi: **mingboshi, so'zboshi, olmaqqi** kabi.

47. Ikkinchi qismi turdosh ot bilan yoki **obod** so'zi bilan ifodalangan joy nomlari qo'shib yoziladi: **Yangiyo'l, To'rtko'l, Mirzao'bod, Xalqobod** kabi. Lekin ikkinchi qismi atoqli ot bo'lgan joy nomlari ajratib yoziladi: **O'rta Osiyo, Ko'hna Urganch, O'rta Chirchiq** kabi.

48. Rus tilidan aynan o'zlashtirilgan yoki so'zma-so'z tarjima qilish yo'li bilan hosil qilingan qo'shma so'zlar qo'shib yoziladi: **kinoteatr, radiostansiya, fotoapparat, elektrotexnika, teleko'rsatuv, yarimavtomat, bayramoldi, suvosti** kabi.

49. Qisqartmaning barcha turlari va ularga qo'shiladigan qo'shimchalar qo'shib yoziladi: **SamDU, ToshDUNing** kabi. Lekin yonma-yon kelgan ikki qisqartma ajratib yoziladi: **O'zXDP MK** (O'zbekiston Xalq demokratik partiyasi markaziy kengashi) kabi.

50. Bir tovush ikki yoki undan ortiq tovush tarzida aytilsa, bunday holat harfni takror yozish bilan ko'rsatiladi: **yo'o'q, nima, himm, uff** kabi.

Chiziqcha bilan yozish

51. Juft so'z va takror so'z qismlari chiziqcha bilan yoziladi: **el-yurt, mehr-shafqat, qovun-tarvuz, omon-eson, kecha-kunduz, yozin-qishin, asta-sekin, uch-to'rt, o'n-o'n beshta (10-15 ta), bilinar-bilinmas, bordi-keldi, kuydi-pishdi, don-dun, oz-moz, mayda-chuyda, aldab-suldab, o'ylab-netib, so'ramay-netmay, kiyim-kechak, adi-badi, ikir-chikir, duk-duk, taq-tuq, qop-qop, ming-ming (ming-minglab), bitta-bitta (bitta-bittalab), baland-baland, chopa-chopa, ishlay-ishlay, yaqin-yaqinlargacha, hamma-hammasi, uy-uyiga, Ich-ichidan** kabi.

Eslatma:

1) juft so'zdan qo'shimcha yordamida yasalgan so'zlar ham chiziqcha bilan yoziladi: **baxt-saodatli, xayr-xo'shlashmoq** kabi;

2) juft so'z qismlari orasida **-u (-yu)** bog'lovchisi kelsa, undan oldin chiziqcha qo'yiladi va juft so'z qismlari ajratib yoziladi: **do'st-u dushman (do'st-dushman), kecha-yu kunduz (kecha-kunduz)** kabi;

3) yetakchi va ko'makchi fe'l bir xil shaklda bo'lsa, chiziqcha bilan yoziladi: **yozdi-oldi, borasan-qo'yasan, uxlabman-qolibman kabi.**

52. Belgini kuchaytiruvchi **qip-qizil, yam-yashil, dum-dumaloq, kuppa-kunduzi, to'ppa-to'g'ri, bab-barobar** kabi so'z shakllari chiziqcha bilan yoziladi (lekin **oppoq** so'zi qo'shib yoziladi).

53. So'zning **-ma, ba-** yordamida birlashgan qismlari chiziqcha bilan yoziladi: **ko'chama-ko'cha, uyma-uy, rang-barang, dam-badam** kabi. Lekin mustaqil ishlatilmaydigan qism qatnashsa, bunday so'zlar qo'shib yoziladi: **ro'baro', darbadar** kabi.

54. Rus tilidan aynan yoki so'zma-so'z tarjima qilish yo'li bilan olingan so'zlar asliga muvofiq chiziqcha bilan yoziladi: **unter-offtser, kilovatt-soat** kabi.

55. **-chi, -a (-ya), -ku, -u (-yu), -da, -e, -ey (-ey)** yuklamalari chiziqcha bilan yoziladi: **sen-chi, boraylik-chi, sen-a, kutaman-a, bola-ya, mingta-ya, keldi-ku, kelgan-u, yaxshi-yu, yaxshi-da, qo'y-e, yashang-e, o'g'lim-ey, keldi-ey** kabi. Ammo **-mi, -oq (-yoq), -ov (-yov), -gina (-kina, -qina)** yuklamalari o'zidan oldin kelgan so'zga qo'shib yoziladi: **keliboq, o'ziyoq, ko'rganov, ko'rdiyov, mengina, qo'shiqqina** kabi.

56. Tartib son arab raqami bilan yozilsa, **-nchl** qo'shimchasi o'miga chiziqcha (-) qo'yiladi: **7-sinf, 5-«A» sinfi, 3-, 7-, 8-sinf o'quvchilari, 60-yillar, 1991-yilning 1-sentyabri** kabi. Tartib sonni ko'rsatuvchi rim raqamidan keyin chiziqcha yozilmaydi: **XX asr, X sinf** kabi.

Ajratib yozish

57. Qo'shma fe'lning qismlari ajratib yoziladi: **sarf qil, ta'sir et, tamom bo'l, sotib ol, olib kel, olib chiq, miq etma** kabi.

58. Ko'makchi fe'l va to'liqsiz fe'l mustaqil fe'ldan ajratib yoziladi: **aytib ber, olib ko'r, so'rab qo'y, ko'ra qol, bera boshla, yiqilayozdi; ketgan edi, ketgan ekan, ketgan emish** kabi. Lekin mustaqil fe'l bilan yordamchi fe'l orasida tovush o'zgarishi bo'lsa, bunday qismlar qo'shib yoziladi: **aytaver (ayta ber), boroladi (bora oladi), bilarkan (bilar ekan)** kabi.

59. Ko'makchilar ajratib yoziladi: **shu bilan, soat sayin, borgan sari, bu qadar, kun bo'yi** kabi. Lekin bilan ko'makchisining

-la shakli, uchun ko'makchisining -chun shakli chiziqcha bilan yoziladi: sen-la, sen-chun kabi.

60. Hamma, har, hech, bir, qay, u, bu, shu, o'sha so'zlari o'zidan keyingi yoki oldingi so'zdan ajratib yoziladi: hamma vaqt, har kim, hech qaysi, qay kuni, u yerda, shu yoqdan, o'sha yoqqa kabi. Lekin birpas, biroz, birato'la, birvarakayiga, bir-muncha, buyon so'zlari qo'shib yoziladi. Shuningdek, qay so'zi yoq, yer so'zi bilan ishlatilganda bir y tovushi tushsa, bu so'zlar qo'shib yoziladi: qayoqqa, qayerda kabi.

61. Sifat oldidan kelib, belgining ortiq yoki kamligini bildiradigan to'q, jiqqa, tim, liq, lang, och kabi so'zlar ajratib yoziladi: to'q qizil, jiqqa ho'l, tim qora, liq to'la, lang ochiq, och sariq kabi.

62. Murakkab son qismlari ajratib yoziladi: o'n bir, besh yuz, qirq ming olti yuz bir, bir ming yetti yuz sakson beshinchi kabi.

63. Yildan yilga, tomdan tomga kabi birinchi qismi chiqish kelishigida, ikkinchi qismi jo'nalish kelishigida bo'lgan birikma ajratib yoziladi.

64. Belgining ortiq darajasini bildiruvchi ko'pdan ko'p, tekindan tekin, yangidan yangi, ochiqdan ochiq, qizigandan qizidi kabilar ajratib yoziladi.

65. Izofali birikmalar ajratib yoziladi. Bunda izofa undosh bilan tugagan so'zlarga i shaklida, unli bilan tugagan so'zlarga yl shaklida qo'shiladi: dardi bedavo, nuqtayi nazar, tarjimayi hol kabi. Lekin izofa yozilmaydigan so'zlar, shuningdek, qismlaridan biri yoki har ikkisi o'zbek tilida mustaqil ishlatilmaydigan so'zlar qo'shib yoziladi: gulbeor (guli beor), dardisar kabi.

Bosh harf imlosi

66. Kishining ismi, ota ismi, familiyasi, taxallusi, ramziy atoqli oti bosh harf bilan boshlanadi: Dilbar, O'rinova, Muhabbat Majidovna, Azamat Shuhrat o'g'li, Hamza Hakimzoda, Muhammadsharif So'fizoda, Mannon Otaboy, Navoiy, Furqat; Yelpig'ichxon, Salomjon Alikov kabi.

67. Joy nomlari bosh harf bilan boshlanadi: Andijon, Yangiyo'l (shaharlar), Naymancha, Buloqboshi (qishloqlar), Bodomzor, Chig'atoy (mahallalar), Zavraq (dara), Yorqoq

(yaylov), **Qoratog'**, **Pomir** (tog'lar), **Oqtepa**, **Uchtepa** (tepalar), **Zarafshon**, **Sirdaryo** (daryolar), **Yoyilma** (kanal); **Turkiya**, **Hindiston** (mamlakatlar) kabi. Bunday atoqli ot tarkibidagi sifatlovchi ham bosh harf bilan yoziladi: **Shimoliy Kavkaz**, **Markaziy Qizilqum** kabi.

68. Yulduz va sayyoralar, boshqa xil osmon jismlarining atoqli oti bosh harf bilan boshlanadi: **Hulkar**, **Qavs**, **Mirrix** (yulduz va sayyoralar nomi), **Tinchlik dengizi** (Oydagi relyef nomi) kabi. **Yer**, **quyosh**, **oy** turdosh otlari sayyora nomi bo'lib kelgandagina bosh harf bilan yoziladi: **Yer Quyosh atrofida**, **Oy Yer atrofida aylanadi**.

69. Madaniy-maishiy va savdo korxonalariga, adabiyot va san'at asarlariga, sanoat va oziq-ovqat mahsulotlariga, shuningdek, transport vositalari, sport inshootlariga qo'yilgan nomlar bosh harf bilan boshlanadi: **«Tong»** (mehmonxona), **«Saodat»** (firma), **«Navro'z»** (xayriya jamg'armasi), **«Kamalak»** (matbaa birlashmasi), **«G'uncha»** (bog'cha), **«Botanika»** (sanatoriy), **«Paxtakor»** (stadion), **«Qutlug' qon»** (roman), **«Dilorom»** (opera), **«Tanovar»** (kuy), **«Ozodlik»** (haykal), **«Jasorat»** (yodgorlik), **«Sino»** (sovitgich) kabi.

70. Muhim tarixiy sana va bayramlarning nomlari tarkibidagi birinchi so'z bosh harf bilan boshlanadi: **Mustaqillik kuni**, **Xotira kuni**, **Ramazon haylti**, **Navro'z bayrami** kabi.

71. Davlatlarning, davlat oliy tashkilotlari va mansablarining, xalqaro tashkilotlarning nomidagi har bir so'z bosh harf bilan boshlanadi: **O'zbekiston Respublikasi**, **Rossiya Federatsiyasi**, **Misr Arab Respublikasi**, **O'zbekiston Respublikasi Prezidenti**, **O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Raisi**, **O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudining Raisi**, **Birlashgan Millatlar Tashkiloti**, **Jahon Tinchlik Kengashi** kabi.

Boshqa tarkibli nomlarda oliy mansabni bildiruvchi birinchi so'zgina bosh harf bilan boshlanadi: **Bosh vazirning o'rinbosari**, **Mudofaa vaziri**, **Yozuvchilar uyushmasi**, **O'zbekiston Milliy tiklanish demokratik partiyasi** kabi.

Vazirliklar va idoralar, korxonalar va tashkilotlar nomi tarkibidagi birinchi so'z bosh harf bilan boshlanadi: **Sog'liqni saqlash vazirligi**, **Fan va texnika davlat qo'mitasi**, **Fanlar akademiyasi**, **Tilshunoslik instituti** kabi.

72. Davlatning oliy darajali mukofoti nomi tarkibidagi har bir so'z bosh harf bilan boshlanadi: «**O'zbekiston Qahramoni**» (unvon), «**Oltin Yulduz**» (medal). Boshqa mukofotlar, faxriy unvonlar, nishonlar nomidagi birinchi so'zgina bosh harf bilan boshlanadi: «**Sog'lom avlod uchun**» (orden), «**O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi**» (faxriy unvon), «**Matbaa a'lochisi**» (nishon) kabi.

73. Gapning birinchi so'zi bosh harf bilan boshlanadi: **Yer tagidan Muqaddasga bir qarab oldim.** (O.Yoq.)

Eslatma:

1) ko'chirma gapdan keyin kelgan muallif gapining birinchi so'zi (agar u atoqli ot bo'lmasa) kichik harf bilan yoziladi: «**Bu men**», – **qo'rqibgina javob berdi ko'laga.** (O.Yoq.);

2) xatboshiga gapning sanaluvchi qismlari chiqarilganda bunday qismlar oldidan chiziq qo'yiladi va ular kichik harf bilan yoziladi:

Ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risidagi ishni ko'rishga tayyorlash vaqtida tegishli organ (mansabdor shaxs) quyidagi masalalarni:

– **mazkur ishni ko'rib chiqish uning huquq doirasiga kirish-kirmasligini;**

– **ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risidagi protokol va ishga oid boshqa materiallar to'g'ri tuzilgan-tuzilmaganligini ... hal qiladi;**

3) gapning qismlari qavsli raqam yoki qavsli harf qo'yib sanalsa, bunday qism ham kichik harf bilan yoziladi:

Hozirgi o'zbek adabiy tilining lug'at boyligi asosan besh manba negizida tarkib topgan: 1) umumturkiy so'zlar; 2) o'zbekcha so'zlar; 3) tojik tilidan kirgan so'zlar; 4) arab tilidan kirgan so'zlar; 5) rus tilidan kirgan so'zlar («O'zbek tili» darsligidan).

74. Tarkibli nomning bosh harfidan iborat qisqartma, atoqli ot bo'lmagan ba'zi birikmaning qisqartmasi bosh harf bilan yoziladi: **AQSH (Amerika Qo'shma Shtatlari), BMT (Birlashgan Millatlar Tashkiloti), AES (atom elektr stansiyasi)** kabi. Qisqartma tarkibida bo'g'inga teng qism bo'lsa, uning birinchi harfigina bosh harf bilan yoziladi: **ToshDTU (Toshkent davlat texnika universiteti)** kabi.

Ko'chirish qoidasi

75. Ko'p bo'g'inli so'zning oldingi satrga sig'may qolgan qismi keyingi satrga bo'g'inlab ko'chiriladi: **to'q-son, si-fatli, sifat-li, pax-takor, paxta-kor** kabi. Tutuq belgisi oldingi bo'g'inda qoldiriladi: **va'-da, ma'-rifat, mash'-al, in'-om** kabi.

76. So'zning bosh yoki oxirgi bo'g'ini bir harfdan iborat bo'lsa, ular quyidagicha ko'chiriladi:

1) so'z boshidagi bir harfdan iborat bo'g'in yolg'iz o'zi oldingi satrda qoldirilmaydi: **a-badiy emas, aba-diy, e-shikdan emas, eshik-dan** kabi;

2) so'z oxiridagi bir harfdan iborat bo'g'in yolg'iz o'zi keyingi satrga ko'chirilmaydi: **mudofa-a emas, mudo-faa, matba-a emas, mat-baa** kabi.

77. O'zlashma so'zning bo'g'inlari chegarasida kelgan ikki yoki undan ortiq undosh quyidagicha ko'chiriladi:

1) ikki undosh kelsa, ular keyingi satrga birgalikda ko'chiriladi: **dia-gramma, mono-grafiya** kabi;

2) uch undosh kelsa, birinchi undosh oldingi satrda qoldirilib, qolgan ikki undosh keyingi satrga ko'chiriladi: **silin-drik** kabi.

78. Bir tovushni ko'rsatuvchi harflar birikmasi (**sh, ch, ng**) birgalikda ko'chiriladi: **pe-shayvon, pe-shona, mai-shat, pi-choq, bi-chiqchi, si-ngil, de-ngiz** kabi.

79. Bosh harfdan yoki bo'g'inga teng qism va bosh harfdan iborat qisqartma, shuningdek, ko'p xonali raqam satrdan satrga bo'lib ko'chirilmaydi: **AQSh, BMT, ToshDU, 16, 245, 1994, XIX** kabi.

80. Harfdan iborat shartli belgi o'zi tegishli raqamdan ajratib ko'chirilmaydi: **5-«A» sinf, V «B» guruhi, 110 gr, 15 ga, 105 m, 25 sm, 90 mm** kabi.

81. Atoqli ot tarkibiga kiradigan raqam nomi ajratilgan holda keyingi satrga ko'chirilmaydi: **«Navro'z-92»** (festival), **«O'qituvchi-91»** (ko'rik-tanlov), **«Andijon-9»**, **«Termiz-16»** (g'o'za navlari), **«Boing-767»** (samolyot), **«Foton-774»** (televizor) kabi.

82. **A.J.Jabborov, A.D.Abduvallyev** kabilarda ism va ota ismining birinchi harfiga teng qisqartma familiyadan ajratib ko'chirilmaydi. Shuningdek, **v.b. (va boshqalar), sh.k. (shu kabilar)** singari harfiy qisqartmalar ham oldingi so'zdan ajratib ko'chirilmaydi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. «Imlo qoidalari» tarkibi haqida gapiring. 2. Asos va qo'shimcha imlosi haqida so'zlang. 3. Qo'shib yozishga misollar keltiring. 4. Ajratib yozishga misollar keltiring. 5. Chiziqcha bilan yozish haqida so'zlang. 6. Bo'g'in ko'chirish qoidalari qanday? 7. Bosh harflar imlosi haqida gapiring.

Topshiriqlar

1. Berilgan so'zlardagi xatoni tuzating:

o'rini, qorini, buruni, o'g'ili, bo'yini, ko'ngili, qayiril, ayiril, ikkioy, yettov, orzuyim, orzuying, orzuyi; parvoing; obro'yim, obro'ying; obro'yimiz, obro'ingiz, avzosi, mavzui, darvozavon, masxaravoz, amakibachcha, xolabachcha, ishta, mistan, ketti, kelmapdi, shovilla, lovilla, gurilla, tikdir, kesdir, tokga, yo'lakgacha, ko'nikgach, zerikguncha, to'kgani, kechikgudek, bukgan, ekgin, kichikgina, chopiqqa, qishloqqacha, yoq-gach, chiqquncha, barkka, pedagogka, buqqa, siqquncha, qabulxona, tabrik noma, beda poya, omma bop, xush xabar, ham suhbat, orom baxsh, kam quvvat, bug'doy rang, umum xalq, sovuq mijoz, dev sifat, suv talab, pir-pirak, karnay-gul, qo'zi qorin, ot quloq, oy bolta, dev qomat, sher yurak, bodom qovoq, qirg'iy ko'z, ola qarg'a, qizil ishton, achchiq tosh, ming oyoq, kir sovun, qiy-ma taxta, tok qaychi, osh rayhon, ko'z oynak, mol qo'ra, nos qovoq, tog' olcha, cho'l yalpiz, suv ilon, qashqar gul, kir yuvdi, kelin-tushdi, qor yog'di, Ur to'qmoq, Ochil dasturxon, ming boshi, so'z boshi, olma qoqi, Yangi yo'l, To'rtko'l, Mirza obod, Xalq obod, O'rtaosiyo, Ko'hnaurganch, O'rtachirchiq, qop qop, ming ming, bitta bitta, baland baland, chopa chopa, ishlay ishlay, yaqin yaqinlargacha, hamma hammasi, uy uyiga, ich ichidan, baxt saodatli, xayr xo'shlashmoq, do'stu dushman, kechayu kunduz, kechakunduz, yozdi oldi, borasan qo'yasan, uxlabman qolibman, qipqizil, yamyashil, dum dumaloq, kuppa kunduzi, to'ppa to'g'ri, babbarobar, ko'cha-mako'cha, rangba-rang, damba-dam, ro'-baro', dar-badar, senchi, boraylikchi, sena, kutamana, bolaya, mingtaya, keldiku, kelganu, yaxshiyu, yaxshida, qo'ye, yashange, o'g'limey, keldiey, keliboq, o'ziyoq, ko'rgan-ov, ko'rdi-yov, men-gina, qo'shiqqina, 7 sinf, 5 «A» sinfi, 3 , 7 , 8

sinf o'quvchilari, 60 yillar, 1991 yilning 1 sentabri, sarfqil, ta'sir-et, tamombo'l, sotibol, olibkel, olibchiq, miqetma, hammavaqt, harkim, hechqaysi, qaykuni, shuyoqdan, o'shayoqqa, bir pas, bir oz, bira to'la, bir varakayiga, bir muncha, bu yon, to'qqizil, jiqqa-ho'l, timqora, liqto'la, langochiq, ochsariq, ko'pdan-ko'p, tekindan-tekin, yangidan-yangi, ochiqdan-ochiq, qizigandan-qizidi, O'zbekiston respublikasi, Rossiya federatsiyasi, Misr arab Respublikasi, O'zbekiston respublikasi prezidenti, O'zbekiston respublikasi Oliy majlisining raisi, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining raisi, Birlashgan millatlar tashkiloti, Jahon tinchlik kengashi, Bosh Vazirning O'rinbosari, Mudofaa Vaziri, Yozuvchilar Uyushmasi, O'zbekiston Milliy Tiklanish Demokratik Partiyasi, Sog'liqni Saqlash Vazirligi, Fan va Texnika Davlat Qo'mitasi, Fanlar Akademiyasi, Tilshunoslik Instituti.

2. Xatoni qaysi qoida asosida tuzatganingizni qavs ichida bering.

10-DARS

LUG'AVIY VA GRAMMATIK MA'NO

Leksikologiya grekcha *lexis* – «so'z», *logos* – «ta'limot» so'zlaridan olingan bo'lib, «so'z haqida so'z», «so'z haqida ta'limot» demakdir. Anglashiladiki, leksikologiya – tilning so'z boyligi, lug'at tarkibi, so'zning lug'aviy ma'nosi, so'z ma'nosining o'zgarishi, ya'ni kengayishi, torayishi va ko'chishi, so'zning shakl va ma'no munosabati, qo'llanish davri va doirasiga ko'ra turini o'rganuvchi va o'rgatuvchi soha.

Leksikologiya semasiologiya, frazeologiya, etimologiya, leksika kabi sohalarni o'z ichiga oladi.

1. Semasiologiya so'zni ma'no jihatidan o'rganadi. So'zning ma'no turi, lug'aviy va grammatik ma'no, bir ma'nolilik va ko'p ma'nolilik, o'z va ko'chma ma'no kabilar tadqiq qilinadi.

2. Frazeologiya ibora va uning ma'no tarkibi, turi kabilar bilan shug'ullanadi.

3. Etimologiya so'zning kelib chiqishi masalasi bilan mashg'ul bo'ladi. Yasama, qo'shma va xorijiy tildan o'zlashtirilgan so'zlar bilan ham qiziqadi. Etimologiya so'zning har ikki tomoni, ya'ni shakli va ma'nosini hisobga oladi.

4. Leksika tilning so'z boyligini – o'z va o'zlashgan qatlam, faol va nofaol so'zlar, so'zning qo'llanish davri va doirasiga ko'ra turlarini ham o'rganadi. Bundan tashqari, leksikologiya onomasiologiya, toponimika, onomastika kabi bo'limlarni ham o'z ichiga oladi. Bu bilan ko'pincha tilshunoslik mutaxassisi shug'ullanadi.

Leksikologiya tilshunoslikning boshqa bo'limlari bilan bevosita bog'langan. Tovush bo'lmasa, so'z bo'lmaydi. Bu leksikologiya-ning fonetikaga aloqasini ko'rsatadi. So'z bo'lmasa, grammatika-ning ham bo'lishi mumkin emas. Bu leksikologiya va morfologiya aloqasiga dalil.

So'zni nutqda maqsadga muvofiq qo'llash nazarda tutilsa, leksikologiya uslubiyat bilan ham bog'lanadi. Demak, leksikologiya tilning barcha bo'limlari bilan uzviy aloqador.

So'z va ma'no. Leksikologiyaning o'rganish manbai, ya'ni obykti bo'lgan so'zni tushuncha va ma'nosiz tasavvur qilib bo'lmaydi. So'z tovush orqali idrok etilishi va ma'no anglatishi bilan birga tushuncha ifodalash xususiyatiga ham ega. **Chunki tushuncha – narsa va predmet, voqea va hodisalarni muhim belgisi asosida boshqa barcha narsa va predmet, voqea va hodisalardan ajratadigan fikr shakli.** U ana shu narsa va hodisalar, ularning xususiyatlari orasidagi ma'lum bog'lanishni ongda aks ettiradi. Kishining fikrlashi tushuncha asosida vujudga keladi. Shu ma'noda so'z – tushunchaning tildagi ifodasi. So'z orqali predmet va hodisa bir-biriga qiyoslanadi va shu yo'l bilan uning umumiy hamda xususiy belgisi ajratiladi. Masalan, hozirgi o'zbek tilida daraxt so'zi, umuman, daraxt haqidagi tushunchani bildiradi. Ayni zamonda, bu so'z mevali va mevasiz daraxtni, mevali daraxtdan olma, o'rik, shaftolini, shaftolidan chillaki shaftoli yoki anjir shaftoli kabi tushunchalarni ham ifodalashi mumkin. Misoldan ko'rinadiki, tushuncha doirasi qanchalik kengaygan sari, predmet haqidagi tasavvur ham kengayib boradi, shu predmetni anglatgan so'z ma'nosida ham kengayish yuz beradi.

So'z ma'nosi nima?

Narsa va predmet, voqea va hodisa yoki ular orasidagi munosabatning so'zda aks etishi so'zning ma'nosi deyiladi. Boshqacha aytganda, u so'zning borliqdagi narsa va hodisa (narsa-shaxs, belgi, miqdor, harakat)ni bildirishi, nimaningdir atamasi, nomi bo'lishidir.

Odatda, predmet yo hodisaga duch kelinganda dastlab u tanish predmet bilan qiyoslanadi va shu asosda yangi predmet yoki hodisaning biror muhim belgisi (xususiyati) ajratiladi. Ana shu muhim belgi narsa va predmetga nom berish uchun asos bo'ladidi, bu nom so'zning ma'nosini tashkil qiladi. Buni, ayniqsa, tildagi barcha yasama so'zlarda yaqqol ko'rish mumkin: **ishchi** – «ishlaydigan», **tomchi** – «tomadigan», **guliston** – «gul o'sadigan», **qumtepa** – «qum uyumi» kabi.

So'z gapdagi vazifasini grammatik shakllanganda ro'yobga chiqaradi. **Biz litseyda o'qiyimiz** gapi grammatik shaklsiz (**Biz, litsey, o'qi**) holida fikr ifodalay olmaydi.

Demak, so'zning mohiyatini tushunmoq uchun uning fonetik, semantik, grammatik tomoniga e'tibor berish kerak.

Yuqoridagi fikrdan kelib chiqib so'zga quyidagicha ta'rif beriladi: **tugal shakllangan, ma'lum ma'no bilan bog'langan tovush yoki tovush birikmasidan iborat til birligi so'z sanaladi.**¹³

So'zning ma'nosi murakkab bo'lib, uning bir necha tipi mavjud. Eng avvalo, ma'noning lug'aviy (leksik), grammatik va qo'shimcha ma'no turlarini farqlash kerak.

So'zning borliqdagi qanday narsa-hodisa, belgi-xususiyat, harakat, holatni bildirishi uning lug'aviy (leksik), ya'ni atash ma'nosi deyiladi. Masalan: **non** – «oziq-ovqat», **keldi** – «harakat». So'zning leksik ma'nosi uning o'zak, negizida bo'ladidi. Ba'zi bir so'zlarda lug'aviy ma'no bo'lmaydi: **lekin, bilan, va, ammo, uchun, sari** kabi. Faqat mustaqil so'zgina atash ma'nosiga ega. Olmosh bundan mustasno. U o'zi almashtiradigan mustaqil so'zning atash ma'nosiga ishora qiladi.

Grammatik ma'no. So'zning biror so'z turkumiga xos belgisi, so'z birikmasi va gapdagi vazifasini ko'rsatuvchi xususiyati grammatik ma'no deyiladi. Masalan, biror so'z ot turkumiga, uning turdosh, aniq, yakka turiga mansub, biror kelishikda va ma'lum bir egalik qo'shimchasini olgan, shuningdek, so'z birikmasida ergash so'z, gapda to'ldiruvchi bo'lib kelgan. Sanalgan xususiyatlarning barchasi ot turkumiga mansub bu so'zning grammatik ma'nosidir. Demak, so'zning morfologik va sintaktik xususiyati uning grammatik ma'nosini tashkil etadi.

¹³ Nurmonov A., Sobirov A., Yusupova Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili: Akademik litseylarning 2-bosqich talabalari uchun darslik. – Toshkent: Sharq, 2004. – B.35.

Grammatik ma'no juda ko'p so'zlar uchun bir xil, ya'ni umumiy bo'ladi. Shuning uchun uni **umumiy ma'no** deyishadi. Bir xil grammatik ma'noli so'zlar juda ko'p. Lug'aviy ma'no esa har bir so'zda alohida.

So'z va leksema. So'z va leksema farqlanadi. So'zning gap tarkibidan tashqaridagi, grammatik qo'shimchasiz, alohida olingan ko'rinishi **leksema** deyiladi. Masalan, **kitob, o'qi, qizil, bir, ko'p, holbuki.** Ma'lum ma'no bilan bog'langan va morfologik shakllangan tovush yoki tovushlar birikmasi **so'z** sanaladi. Bular gap tarkibiga kirsam, so'zga aylanadi: **Kitob qiziqarli ekan. O'qib chiqmoq bo'ldi odatim. Bir gapirib o'n kuladi. Holbuki, orzulardan judo ham bo'lganim yo'q.** Leksemaning har bir so'z birikmasi, har bir gap tarkibidagi ko'rinishi alohida so'zdir. Masalan, tilimizda bitta **kitob** leksemasi bor. Lekin uning har bir so'z birikmasi yoki gapdagi ko'rinishi alohida so'zdir. Shuning uchun tilimizda sanoqli leksema bor, so'zning miqdori esa cheksiz.

Lug'at leksemani tavsiflaydi, so'zni emas. Aks holda, **kitobni, o'qidim, qizilroq** so'zlari ham lug'atda berilar edi. O'zbek tilining 2 tomli izohli lug'atida 60 ming leksema tavsiflangan. **So'z** morfologiya birligi sifatida, **leksema** esa leksikologiya birligi sifatida bir-biridan farqlanadi.

Demak, gap tarkibidan so'zlarni ajratamiz. So'zlar esa leksema va grammatik qo'shimchalarga bo'linadi.

Qo'shimcha ma'no. So'zning lug'aviy ma'nosiga qo'shimcha tarzda kishining his-tuyg'u, kayfiyati, turli munosabati va so'zning turli xil uslubda qo'llana olishini ifodalovchi ma'no so'zning **qo'shimcha ma'nosi** deyiladi. Masalan, **yuz, aft, chehra** sinonimik qatorida atash ma'nosi bitta, qo'shimcha ma'no har xil. **Yuz** so'zidagi «betaraf», **aft** so'zidagi «salbiy», **chehra** so'zidagi «ijobiy» ma'no qirrasini qo'shimcha ma'no.

Qo'shimcha ma'no, asosan, ikki xil:

a) **hissiy ma'no (emotsional-ekspressiv);**

b) **uslubiy ma'no (stilistik).**

Hissiy ma'no ham, o'z navbatida, so'zlovchining qanday munosabat ko'rsatishiga ko'ra ikki xil:

a) **ijobiy;**

b) **salbiy.**

Masalan, **chehra** so'zi yuzni ijobiy ma'no bilan ifodalaydi. **Turq** so'zi esa salbiy munosabatni anglatadi.

Ma'no qirrasining yuqori, ortiqcha ekanligini bildiruvchi ma'no ham mavjud. Masalan, **kerak**, **lozim**, **shart**, **darkor** sinonimik qatorida **kerakka** nisbatan **lozimning**, **lozimdan ko'ra shartning** ma'nosi kuchli ekanligini anglash qiyin emas. Bu uslubiy ma'no. Uslubiy ma'no – so'zning nutq uslubidan biriga mansubligini ko'rsatuvchi, uni nutq uslubiga ko'ra tavsiflovchi xususiyati. Masalan, **bashar**, **hur** so'zlari faqat badiiy uslubga xos. **Lozim** so'zi ilmiy, **darkor** so'zi badiiy uslubga xos, **kerak**, **shart** so'zlari uslubiy betaraf. Uslubiy betaraf so'zlarni har qanday nutq vaziyatida ishlatish mumkin. Uslubiy xoslangan so'zlar ma'lum bir uslubda qo'llanadi.

Barcha so'zlar qo'shimcha ma'noga ega bo'lavermaydi. Qo'shimcha ma'no so'zning ma'no tarkibida bo'lishi ham, bo'lmasligi ham mumkin. Masalan, **novcha** so'zining atash ma'nosi «baland bo'yli», qo'shimcha ma'nosi esa yo'q. **Naynov** so'zida leksik ma'no bilan birga salbiy munosabat ham mavjud. Demak, faqat atash ma'nosiga ega va uslubiy xoslanmagan so'z xolis (neytral) so'z deyiladi.

Qo'shimcha ma'no so'zdagi kabi leksemada bo'lishi ham, bo'lmasligi ham mumkin.

Yuqoridagi fikrdan bir so'zda qanday ma'no bo'lishi mumkinligini quyidagicha ko'rsatish mumkin:

a) lug'aviy ma'no + grammatik ma'no + qo'shimcha ma'no: **bashara**, **chehra**, **hur**, **sevgi**, **naynov** kabi;

b) lug'aviy ma'no + grammatik ma'no: **kitob**, **stul**, **odam**, **ozod**;

c) grammatik ma'no + qo'shimcha ma'no: **darkor**, **chun**, **la**, **lek**, **yoxud**;

d) faqat grammatik ma'no: **va**, **bilan**, **ammo**, **uchun** kabi.

Demak, leksik (atash) va qo'shimcha ma'no har qanday so'zda bo'lmasligi ham mumkin, lekin grammatik ma'no har bir so'zda mavjud.

Mustahkamlash uchun savollar

1. *Leksikologiya so'zining ma'nosi nima?* 2. *So'z nima?* 3. *Leksema nima?* 4. *Tushuncha nima?* 5. *Ma'no deganda nimani tushunasiz?* 6. *Lug'aviy ma'no haqida gapiring.* 7. *Grammatik*

ma'no qanday ma'no? 8. Umumiy ma'no haqida gapiring. 9. Xususiy ma'no haqida gapiring. 10. Qo'shimcha ma'no haqida gapiring. 11. Hissiy ma'no nima? 12. Uslubiy ma'no nima?

BIR MA'NOLILIK VA KO'P MA'NOLILIK. SO'Z MA'NOSI TARAQQIYOTI

Bir ma'nolilik va ko'p ma'nolilik. Leksema bir ma'noli va ko'p ma'noli bo'lishi mumkin. **O'n, Qarshi, telefon** so'zlari bir ma'noni bildirganligi uchun bir ma'noli so'zlar deyiladi. Bir ma'noli so'z **monosemantik** so'z ham deb yuritiladi. Nutq jarayonida birdan ortiq ma'no bildiradigan so'z ko'p ma'noli so'z deyiladi. Masalan, **kitob** so'zi ko'p ma'noli: 1) «varaqdan tashkil topgan va muqovalangani, bosma yoki qo'lyozma holdagi o'quv quroli»; 2) «katta hajmli asarning qismi, bo'limi». Yoki **qo'zichoq** so'zi «qo'yning bolasi» va «aziz farzand» ma'nosiga ega.

Tildagi so'zning ancha qismi ko'p ma'noli, chunki kishi o'zining kundalik hayotida yangi paydo bo'lgan tushunchaning har biri uchun alohida-alohida so'z qo'llayversa, uning soni o'ta ko'payib ketib, xotirada saqlash mumkin bo'lmay qolardi. Natijada tildan foydalanish ham qiyinlashib, u sekin-asta yaroqsiz holga kelardi.

Har qaysi tilda sanoqli til birligining turli xil birikuvidan cheksiz tushuncha va fikrni ifodalashga harakat qilinadi. Ana shunday harakat tufayli tilda ilgari mavjud bo'lgan so'zga yangi-yangi ma'no yuklanadi. Natijada ko'p ma'noli so'z hosil bo'ladi. Masalan, **tosh** so'zi dastlab «suv ta'sir qilmaydigan qattiq yoki mo'rt holdagi tabiiy jins» ma'nosiga ega bo'lgan: **Yo'lda tosh yotibdi.** Keyinchalik so'zdagi «qattqlik» ma'no qirrasini faollashib, «g'am ham yemira olmaydigan» ma'nosi vujudga kelgan: **Tosh ekan boshim.**

Nutq jarayonida ikki va undan ortiq ma'noda qo'llanuvchi so'z ko'p ma'noli yoki **polisemantik** so'z, ko'p ma'nolilik hodisasi esa **polisemiya** deyiladi. **Polisemiya** grekcha **poli** – «ko'p», **semio** – «ma'no» so'zlaridan olingan bo'lib, ko'p ma'noli demakdir. Polisemiya monosemiya (grekcha **mono** – «bir», **semio** – «ma'no»)ga zidlanadi.

Qo'shimcha (hissiy va uslubiy) ma'no so'zni ko'p ma'noli qilolmaydi. Chunki u o'zi alohida tushunchani ifodalamaydi, balki

tushunchaga biror qo'shimcha ma'no orttiradi. Ko'p ma'nolilikka birinchi anglatgan tushuncha va tasavvurdan tashqari boshqasini anglatish asos qilib olinadi.

Ko'p ma'noli so'z qancha ma'noni bildirmasin, baribir, o'sha predmet, hodisa, harakat orasida aloqa, umumiy belgi mavjud bo'lishi shart. Masalan, **bel** so'zi uch predmetni anglatadi, ammo ular orasidagi o'xshashlikka asoslangan umumiy («o'rta qism») belgisi mavjudligi bir-biri bilan bog'lab turadi. Solishtiring: **1) Avazxon olmos po'latni beliga boylab, otning beliga mindi; 2) Ezilib ketadi tog'larning beli.**

Ko'p ma'noli so'zda ma'no qancha bo'lsa ham, u bir so'z hisoblanaveradi. Ko'chma ma'no nutq tarkibida boshqa so'zlar bilan bog'langanda namoyon bo'ladi, so'z nutq tarkibidan chiqarilganda o'z ma'nosi qoladi. Masalan, **tosh** so'zi nutq qurshovidan ajratib olinsa, «suv ta'sir qilmaydigan qattiq yoki mo'rt holdagi tabiiy jins» ma'nosini anglatadi.

Har qanday ko'p ma'noli so'z gapning ichida faqat bir ma'noni anglatadi. Chunki bunda so'zlovchi bir ma'noni nazarda tutadi va gapdagi qo'shni so'z ham boshqa ma'noni yuzaga chiqarmaydi.

Bir ma'noli so'z tilda kam va ilmiy, biror soha, kasb-hunar atamasini, shuningdek, yangi paydo bo'lgan so'zni o'z ichiga oladi. Yangi so'z (neologizm) ham davr o'tishi bilan ko'p ma'noni anglatishi mumkin. Masalan, **haker** so'zi neologizm bo'lib, «kompyuter dasturi buzuvchisi» ma'nosiga ega. U ayni paytda «umuman, buzg'unchi» ma'nosini ham anglatmoqda.

Ko'p ma'noli so'zning ma'nosini bilish va undan nutq jarayonida o'rinli foydalanish nutqning ta'sirchan, ifodali bo'lishiga yordam beradi.

So'z ma'nosi taraqqiyoti. Tildagi har qanday so'z paydo bo'lgan paytda bir ma'noni, keyinchalik esa ko'p ma'noni anglatib qolishi mumkin. Ba'zan buning aksi yuz beradi. Demak, so'z ma'nosi doimiy taraqqiyotda bo'ladi, o'zgarib turadi. **Vatan** so'zi dastlab «tug'ilgan joy» ma'nosini anglatgan. Bugungi kunda u respublika, davlat ma'nosini ham bildiradi. Bunday holni hozirgi o'zbek tilidagi **burchak, kecha, yutuq, boshlang'ich** kabi qator so'zlarda ham ko'rish mumkin. Shuningdek, qarindoshlikni bildiruvchi **ota, ona, xola, amaki** kabi so'zlarning keng ma'noda hur-

mat ifodalovchi sifatida qo'llanishi ham ma'no kengayishiga misol bo'ladi. Atoqli otning turdosh otga o'tishi ma'no kengayishidir: **Amper – amper, Rentgen – rentgen** kabi.

Davr o'tishi bilan ko'p ma'noni bildiruvchi so'zning ma'nosi kamayishi mumkin. Masalan, **ichkari** so'zi avval «biror narsa yoki binoning ichki qismi»ni ham, «biron kishining xotin-qizi» ma'nosi-ni ham bildirgan. Lekin hozir «bino yoki narsaning ichki qismi»ni bildiradi, xolos. **Kiyik** so'zi ilgari barcha yirtqich hayvonlarga nisbatan ishlatilgan bo'lsa, hozir faqat ohuni, **pivo** so'zi avval ichimlikning har qanday turini bildirgan bo'lsa, hozir esa faqat bir turini ifodalaydi.

Turdosh otning atoqli otga ko'chishi ham ma'no torayishiga olib keladi: **po'lat – Po'lat, bolta – Bolta, kumush – Kumush, bahor – Bahor** kabi.

So'z bir necha ma'noni bildirar ekan, uning birinchi va keyinchalik anglatgan ma'nosini farqlash kerak. Shu nuqtayi nazardan ma'noning ikki xili mavjud:

- a) o'z (bosh) ma'no;
- b) ko'chma (hosila) ma'no.

O'z ma'no atamasi darslikda turli sinonimlariga ega: **bosh ma'no, denotativ ma'no, asos ma'no, to'g'ri ma'no, genetik ma'no** va h.k. **So'zning predmet, voqea-hodisa haqidagi dastlabgi, real, nutqdan tashqarida anglatgan ma'nosi o'z ma'no deyiladi.** Masalan, **ko'z – «ko'rish a'zosi», paxta – «oq mayin tola beruvchi o'simlik», to'qimoq – «gazmol yoki buyum yasamoq, tayyorlamoq»** kabi.

So'zning o'z ma'nosidan tashqari o'xshatish, mubolag'a, kinoya kabi usul bilan boshqa ma'noda qo'llanishi natijasida ko'chma ma'no hosil bo'ladi: **ko'z – 1) «yog'ochning qavariq joyi»; 2) «uzukning yaltiroq dumaloq qismi»; to'qimoq – «yo'q yerdan o'ylab chiqarmoq»** kabi. Ko'chma ma'no ham o'z ma'no kabi har xil manbada turlicha atalgan: **yasama ma'no, hosila ma'no, erkin ma'no** va h.k.

Ko'chma ma'no gap tarkibidagi boshqa so'z yordamida anglashiladi. Masalan, **U bu gaplarni o'zi to'qigan jumlasidagi to'qimoq** so'zining «yo'q yerdan o'ylab chiqarmoq» ma'nosi undagi **gaplarni** so'zi yordamida anglashiladi. **Derazaning ko'zi sindi** gapidagi **ko'z** so'zining «shisha» ma'nosi **deraza** va **sindi** so'zi yordamida yuzaga chiqmoqda.

Bir so'zda o'nlab ko'chma ma'no bo'lishi mumkin. So'zning ko'chma ma'nosi faqat matn orqali, gapdagina aniqlanadi.

Aytilganidek, o'z va ko'chma ma'no deganda qo'shimcha ma'noni tushunmaslik kerak. Bir so'z o'z va ko'chma ma'nosining alohida-alohida qo'shimcha ma'nosi bo'lishi mumkin. Masalan, yuqorida aytib o'tilgan **to'qimoq** so'zining o'z ma'nosida (gazmol to'qimoq) qo'shimcha ma'no yo'q, lekin ko'chma ma'nosida salbiy ma'no borligini anglash qiyin emas.

So'zning ko'chma ma'nosi – til taraqqiyoti mahsuli. Har qanday so'z vaqt o'tishi bilan ko'chma ma'noli bo'lib keta oladimi? Ko'chma ma'no qanday hosil bo'ladi?

Borliqdagi narsa-hodisa, belgi-xususiyat, harakat-holatning nomi ma'lum bir asosga ko'ra boshqa narsa-hodisa, belgi-xususiyat, harakatholatning nomi sifatida ham qo'llanadi. Bunday vaqtda bitta so'z bir necha narsa-hodisa, belgi-xususiyat, harakat-holatning nomi sifatida xizmat qiladi. Masalan, **burun** so'zi «tirik organizmning yuz qismida bo'rtib chiqqan nafas olish a'zosi» ma'nosini ifodalash bilan birga «yerning dengiz yoki okean tomon bo'rtib chiqqan qismi» ma'nosini ham ifodalaydi. Bunda narsalar orasidagi tashqi o'xshashlik (yuzdan bo'rtib chiqqan burun bilan yer qirg'og'ining dengiz yoki okeanga qarab bo'rtib chiqishi o'rtasidagi o'xshashlik) birining nomini ikkinchisi o'rnida qo'llashga asos bo'lgan.

Ma'no ko'chishining nima asosda yuzaga kelishiga ko'ra 5 turi bor:

- 1) **metafora;**
- 2) **metonimiya;**
- 3) **sinekdoxa;**
- 4) **vazifadoshlik;**
- 5) **kinoya.**

Mustahkamlash uchun savollar

1. Qanday so'zlar bir ma'noli (monosemantik) so'zlar? 2. Qanday so'zlar ko'p ma'noli (polisemantik) so'zlar? 3. Ko'p ma'noli so'zlar ma'nosidagi umumiylikni tushuntiring. 4. Ma'no kengayishi nima? 5. Ma'no torayishi nima? 6. Ma'no ko'chishi nima? 7. O'z (bosh) ma'no qanday ma'no? 8. Ko'chma ma'no nima?

Topshiriqlar

Bilish zarur bo'lgan tushunchalar bo'yicha savol-javobga tayyorlaning.

Matnni diqqat bilan o'qing.

I. Tilshunoslik tarixida tillarni «katta-kichik»ka, «boy-kambag'al»ga, «nafis-qo'pol»ga ajratib, bir-biriga qarshi qo'yuvchi «olim»lar ham topiladi. Alisher Navoiy bunday noto'g'ri qarashlarga zarba berib, o'zi-ning «Muhokamat ul-lug'atayn» asarida fors va o'zbek tillarini qiyoslab, ularning har biri ham o'zicha boy va rango-rang, nozik va she'r yozishda maqbul ekanligini ko'rsatib bergan edi. (A.Abd.)

II. ...Tokchada yongan shamning shu'lasini va qiya ochiq darichadan tushgan oy nuri gilamlarning gullari ustida jivillab, xayoliy, mayin manzaralar, o'yinlar yasay, o'qtin-o'qtin esgan shabada sham yulqinini lipillatib, pastgina kursi ustida ochiq turgan qalin, katta kitobni shoir chalayotgan kuyni sehriga berilganday jimgina tinay edi... (Oyb.)

III. Hofiz Ko'ykiyni Bog'i Nurafshonning kunchiqar tarafidagi xos hujralardan biriga joylashtirdilar. Jazirama issiq va qabul tashvishlari uni qattiq charchatgan edi, tonggacha dong qotib uxlaydi. Peshin namozidan so'ng umrida ilk daf'a ko'rib turgani – notanish anvoyi gullar yal-yal yongan salqin xiyobonda jannatoshiyon qushlarning hur navolarini zavq-shavqqa to'lib tinglagan ohista kezib chiqdi. (X.Sul.)

3. Matndagi so'zlarni 4 guruhga ajratib yozing:

- a) lug'aviy va grammatik ma'no anglatuvchi so'zlar;
- b) lug'aviy, grammatik va qo'shimcha ma'no anglatuvchi so'zlar;
- c) grammatik va qo'shimcha ma'no anglatuvchi so'zlar;
- d) faqat grammatik ma'no anglatuvchi so'zlar.

Guruhlarni o'zingiz topgan boshqa o'xshash birliklar bilan boyiting.

4. Lug'aviy va grammatik ma'no anglatuvchi so'zlarni to'rt guruhga ajrating:

- a) narsa/shaxs bildiruvchi so'zlar;
- b) harakat bildiruvchi so'zlar;
- c) miqdor bildiruvchi so'zlar;
- d) belgi bildiruvchi so'zlar.

5. Lug'aviy va grammatik ma'no anglatuvchi so'zlarni nechta ma'no anglatishiga ko'ra ikki guruhga ajrating:

- a) bir ma'noli so'zlar;
- b) ko'p ma'noli so'zlar.

6. Lug'aviy va grammatik ma'no anglatuvchi so'zlarni ma'no o'zgarishiga ko'ra 2 guruhga ajrating:

- a) ma'nosi o'zgargan (ko'chgan) so'zlar;
- b) ma'nosi o'zgarmagan so'zlar.

7. Ma'nosi o'zgargan so'zlarni ikki guruhga ajrating:

- a) ma'nosi kengaygan so'zlar;
- b) ma'nosi toraygan so'zlar.

11-DARS

KO'CHMA MA'NO HOSIL BO'LISH USULI

Metafora. Metafora so'zi yunoncha bo'lib, (*metaphora*) – «ko'chirish», «ko'chirma» demakdir.

Biror predmet, belgi yoki harakatning boshqasiga tashqi o'xshashligi asosida ma'no ko'chishi metafora deyiladi. Bunda predmetning rangi, shakli, harakat-holati, xususiyati, o'rni va paytga munosabati jihatidan o'xshashligiga asoslaniladi. Masalan, choynakning jo'mragi odamning burniga, dengizning quruqlikka suqulib kirgan joyi odamning qo'ltig'iga o'xshatiladi. Metafora ko'proq odam tana a'zosi nomiga (**bosh, yuz, burun, og'iz, quloq, til, oyoq**); kiyim qismiga (**etak, yoqa**); hayvon, parranda yoki hasharotning biror a'zosi nomi (**qanot, dum**) kabilarga o'xshatib hosil qilinadi. **Otlanmoq** ilgari «otga minib biron joyga borish» ma'nosida ishlatilgan (albatta, ot minganlik tasavvur qilingan), hozir xoh otda, xoh piyoda, xoh mashinada bo'lsin – «bi-
ror joyga jo'nash» ma'nosi tushuniladi. Bunda harakatning tashqi o'xshashligi mavjud.

Narsa va hodisa orasidagi o'xshashlik quyidagicha bo'lishi mumkin:

1) shakliy o'xshashlik: **odamning qulog'i – qozonning qulog'i, qush uchdi – odam uchdi:**

2) joylashish o'xshashligi: **itning dumi – samolyotning dumi, qo'shni odam – qo'shni dala;**

3) mazmunan o'xshashlik: **tomdan yiqilmoq – imtihondan yiqil-moq, sovuq havo – sovuq xabar, qaynoq suv – qaynoq liniya, achchiq o't – achchiq sovuq, tomdan tushmoq – mansabdanda tushmoq, odam o'tirdi – fabrika o'tirdi, akkumulyator o'tirdi.**

Metaforaga juda yaqin bir vosita *o'xshatish* bo'lib, u yordamida shaxs-predmet bir-biriga yaqinlashtiriladi, qiyos qilinadi. Unda **-dek, -day, go'yo, yanglig', singari, xuddi** kabi o'xshatish vositalaridan foydalaniladi: Bahor **kelinchakdek** yasanib keldi. Ulug'bek – **misoli oftob**.

Nutq jarayonida metaforadan o'rinli foydalanganda so'zlovchining badiiy-estetik qobiliyati namoyon bo'lib, nutq ta'sirchan, jozibali chiqadi.

Vazifadoshlik. Narsa va hodisa orasidagi vazifaviy o'xshashlik asosida birining nomini ikkinchisiga ko'chirish vazifadoshlik asosida ma'no ko'chirish deyiladi.

Vazifaviy ko'chirish ham o'xshashlikka asoslanadi. Bu jihatdan u metaforaga yaqin turadi. Farq shundaki, vazifaviy ko'chirishda tashqi ko'rinish o'xshashligi emas, balki vazifa o'xshashligi hisobga olinadi. Masalan, qush tanasining uchish uchun xizmat qiladigan a'zosi **qanot** deb ataladi. O'xshash harakatni bajaruvchi samolyot qismi ham shunday nomlanadi. **Tugma** yaktakning oldini tugib yopuvchi bog'ich nomi bo'lgan. Hozir shu vazifani bajaradigan, odatda, aylana tutqich ham **tugma** deyiladi.

Vazifadoshlik asosida ma'no ko'chishi faqat ot turkumida uchraydi.

Metonimiya. Metonimiya so'zi yunoncha *metonimia* – «yangi nom qo'yish», «nomni o'zgartirish», «qayta nomlash» demakdir. **Makon va zamondagi o'zaro bog'liqligi asosida bir narsa va hodisaning nomini ikkinchiga ko'chirish – metonimiya.** Metonimiyada biror predmet xususiyati yoki voqea-hodisaning nomini aytganda shunga o'zaro bog'liq bo'lgan ikkinchisi anglashiladi. Bunda o'xshashlik nazarda tutilmaydi. Boshqacha aytganda, ikkita bir-biriga bog'liq predmet, belgi, holatdan birining nomi tejamkorlik natijasida tushiriladi. Masalan,

*Fuzuliyning oldim qo'limga,
Majnun bo'lib yig'lab qichqirdi (H.Olim.), –*

gapida Fuzuliy va asar (**Fuzuliyning kitobini oldim qo'limga**) bir-biriga bog'liq bo'lib, tejash uchun **kitob** so'zi tushirib qoldirilgan. Natijada **Fuzuliy** so'zi shaxs ma'nosini emas, **kitob** so'ziga xos ma'noni ifodalagan.

Metonimiya turli ko'rinishda bo'ladi:

1) o'ringa munosabatiga ko'ra: **bir stakan (suv) ichdim, bir tarelka (ovqat) yedim, qishloq uyquda;**

2) vaqtga ko'ra: **o'nga (yosh) kirdim, yarim yillik (imtihon) topshirildi;**

3) muallif va asar orasidagi munosabatga ko'ra: **Pushkinni (asar) o'qidim** va hokazo.

Metonimiya asosidagi ko'chma ma'no – fikrni lo'nda va ta'sirchan bayon qilish vositasi.

Sinekdoxa. Sinekdoxa yunoncha **synecdoche** so'zidan olingan bo'lib, «birga anglash» demakdir. Qism bilan butun munosabati asosida ma'no ko'chirish sinekdoxa usuli sanaladi. Sinekdoxa metonimiyaning bir ko'rinishi deb ham yuritiladi. Ammo, undan farqli ravishda, sinekdoxada miqdoriy tavsifga asoslanadi. Masalan, **bosh, tuyoq** so'zi (ya'ni qism) orqali hayvon (ya'ni butun) tushuniladi. **Yurak, tirnoq** so'zi (ya'ni qism) orqali odam (ya'ni butun) anglashiladi. Sinekdoxada butun orqali qism ham anglashishi mumkin. Masalan, **Besh qo'l barobar emas** gapida **qo'l** (ya'ni butun) so'zi orqali **barmoq** so'zining ma'nosi anglashilmoqda. **Nikolay zamonida ostonam tuyoq ko'rmagan (Oyb.)** gapida qism (**tuyoq**) orqali butun (**mol**) ifodalanayotir.

Kinoya. So'zni teskari ma'noda ishlatish kinoya deyiladi. Kinoyadagi so'z qo'shtirnoqqa olinadi:

*Bizni «homiy»lardan himoya qilg'il
Degan sharq xalqida piching – duo bor.
Xo'sh, janobi oliy, qaysi sho'rlik xalq
Sizning «himoyangiz»ga qolmish intizor. (G'.G'ul.)*

Bu o'rinda **homiy** so'zi **zolim**, **himoya** so'zi **zulm** so'zi ma'nosida ishlatilgan.

Mustahkamlash uchun savollar

1. *Metafora haqida gapiring va misollar keltiring.* 2. *Metonimiya haqida gapiring va misollar keltiring.* 3. *Sinekdoxa haqida gapiring va misollar keltiring.* 4. *Vazifadoshlik haqida gapiring va misollar keltiring.* 5. *Kinoya haqida gapiring va misollar keltiring.*

SO'ZNING SHAKL VA MA'NO MUNOSABATIGA KO'RA TURLARI

SINONIM

So'z ma'no munosabatiga ko'ra **ma'nodosh, zid ma'noli, uyadosh, butun-bo'lak, tur-jins, shakl** munosabatiga ko'ra esa **shakldosh va talaffuzdosh** so'zlarga bo'linadi.

So'zlar ma'nosi asosida o'zaro turli munosabatda bo'ladi. Ba'zi so'zlar ma'nosi asosida o'zaro bir-biriga yaqin bo'lsa, ba'zisi bir-birini inkor qiladi. Ma'nosi bog'lanmasa-da, tashqi tomoni (aytilishi, yozilishi) bir xil so'z ham bor bo'lib, biri boshqasining mavjudligini eslatib turadi. Shunga ko'ra, sinonim (ma'nodosh), antonim (zid ma'noli so'zlar), omonim (shakldosh) va paronim (talaffuzdosh) farqlanadi.

Sinonim. Tilda bir so'z ko'p ma'noni anglatishi bilan birga bir necha so'z bir tushunchani bildirishi ham mumkin. Masalan, **osmon, falak, ko'k, samo, gardun; yurak, qalb, dil, ko'ngil** kabi. **Bir tushunchani turli ma'noda ifodalaydigan so'zlar sinonim (ma'nodosh) deyiladi.** Ma'nodosh so'zlarning atash ma'nosi o'zaro qo'shimcha ma'nosi bilan farqlanadi. Masalan, **yuz, aft, bashara, chehra** so'zlarining atash ma'nosidagi hissiy va uslubiy bo'yoqlar farqli.

Sinonim grekcha **synonym** so'zidan olingan bo'lib, **syn** – «bir» va **onyma** – «nom» demakdir. Shakli har xil, bir tushunchani bildiruvchi til birligi sinonim deyiladi.

Sinonimiya quyidagilarga bo'linadi:

a) lug'aviy (leksik) sinonimiya, ya'ni so'z ma'nodoshligi: **ish, yumush; gapirmoq, so'zlamoq;**

b) iboralar (frazeologik) ma'nodoshligi: **boshi osmonga yetdi, terisiga sig'madi;**

c) qo'shimchalar (affixal) ma'nodoshligi. Bu o'z o'rnida ikkiga bo'linadi:

1) so'z yasovchi qo'shimchalar ma'nodoshligi: **ser-**, **-dor**, **-siz**, **be-**;

2) grammatik shakllar ma'nodoshligi: **-yap**, **-yotir**, **-moqda** kabi;

d) sintaktik ma'nodoshlik: **Bahor keldi, shuning uchun ko'nglim shod – Bahor kelganligidan ko'nglim shod.**

Leksikologiyada faqat leksik (lug'aviy) va frazeologik sinonimiya o'rganiladi.

Tilshunos olimlar so'zdagi ma'no xususiyatini ko'zda tutib sinonimga turlicha ta'rif berishadi.

Sinonimning mohiyatini to'g'ri tushunish uchun ikki hodisani bir-biridan farqlash lozim:

– tushuncha va so'z, uning o'zaro munosabati;

– so'z va uning ma'nolari, har bir so'zning ma'no qirrasini.

Tushuncha predmet, belgi, voqea, hodisa, harakat haqida kishining tasavvuri bo'lib, so'z – uning tilda namoyon bo'lishi. Tushuncha so'zga, so'z esa tushunchaga to'la ravishda mos kelavermaydi. Masalan, **yuz**, **aft**, **bashara**, **chehra** so'zlari bir tushunchani bildiradi, ammo ma'nosi boshqa-boshqa. Ma'nosi bir xil so'zning bittasi tilda yashaydi, boshqasi iste'moldan chiqib ketadi.

Bir so'z tushunchaning hamma tomonini qamrab ololmaydi, balki uning mohiyatini va muhim tomonini aks ettiradi. Tushunchaning boshqa tomoni va xususiyatlari o'zga so'z bilan ifodalanadi.

Sinonimik qator. *Sinonim so'zlar qatori sinonimik qator deyiladi.* Sinonimik qator birdan ortiq so'zdan tashkil topadi: **osmon**, **ko'k**, **samo**, **falak**; **qiziq**, **g'alati**, **ajoyib**, **alamat**, **antiqa**, **ajab**, **ajib** kabi.

Sinonimik qatordagi ma'lum aniqlikka ega bo'lgan, uslubiy jihatdan «betaraf» so'z bosh so'z (dominanta) deyiladi: **yurak**, **ko'ngil**, **qalb**, **dil** qatorida bosh so'z – **yurak**.

Bosh so'z quyidagi xususiyatlarga ega:

a) boshqalariga nisbatan ko'p ishlatiladi;

b) uslub tanlamaydi;

c) boshqasini erkin almashtiradi;

d) hissiy bo'yoqsiz bo'ladi.

Qo'shimcha ma'no anglatish-anglatmasligiga ko'ra sinonim ikkiga bo'linadi:

a) ma'noviy sinonim;

b) to'liq sinonim.

Agar asos ma'no ham, qo'shimcha ma'no ham bir-biriga to'g'ri kelsa, to'liq sinonim deyiladi: **lingvistika – tilshunoslik, fazogir – kosmonavt, huquqshunos – yurist** kabi. Bir tilning o'z so'zlari o'zaro to'liq sinonim bo'lmaydi.

Asos ma'nosi bir xil bo'lib, lekin qo'shimcha ma'nosi (hissiy, uslubiy ma'nosi) bir-biridan farq qilsa, ma'noviy sinonim deyiladi. Masalan, **yurak, dil, qalb, ko'ngil; kerak, lozim, shart, darkor** kabi.

Sinonimik munosabat bir so'z turkumi doirasida bo'ladi: **ulug', buyuk, katta** (sifat); **odam, inson, bashar** (ot). Ma'nodoshlik deyarli barcha so'z turkumlari doirasida uchrashi mumkin.

Ko'p ma'noli so'zlarda ma'nodoshlik o'ziga xos. U har bir ma'nosi bilan boshqa-boshqa sinonimik qatorda bo'lishi mumkin. Masalan, **bitirmoq** so'zi uch ma'nosi bilan uch sinonimik qatorga birlashadi:

a) **bitirmoq, tugatmoq, tamomlamoq**. Bu so'z «yakuniga yetkazmoq» tushunchasi asosida o'zaro sinonim.

b) **bitirmoq, bajarmoq, ado etmoq, do'ndirmoq**. Bu qatordagi so'z «ish, vazifa, topshiriqni amalga oshirmoq, bajo keltirmoq» tushunchasi asosida o'zaro sinonim;

c) **bitirmoq, sop qilmoq, yo'qotmoq**. Bu so'z «butkul yo'q holatga keltirmoq» tushunchasi asosida sinonimlik hosil qiladi.

Yoki **birinchi** so'zini olaylik:

a) **birinchi** (sentyabr) (sinonimi yo'q);

b) **birinchi** (farzand), **bosh, to'ng'ich, katta**;

c) **birinchi** (masala), **asosiy, muhim, dolzarb**;

d) **birinchi** (qadam), **dastlabgi, ilk**.

Tilda sinonim quyidagi yo'l bilan paydo bo'ladi:

a) bir tildan ikkinchi tilga so'z o'tishi natijasida: **manglay, peshona; kuch, quvvat; josus, agent**;

b) mahalliy shevadan so'z olish natijasida: **do'ppi, kallapo'sh; buzoq, go'sala**;

c) so'z yasalihi natijasida: **his, sezgi; savol, so'roq; vazifa, topshiriq**;

d) so'zning yangi ma'no kasb etishi natijasida: **o'rin, joy, la-vozim**.

Eslatma

*Ayrim so'zlar ko'chma ma'noda qo'llanib, boshqa so'zga vaqtincha ma'nodosh bo'ladi. Masalan, **qattiq** so'zi ko'chma ma'noda **baxil, xasis, ziqna, mumsik** so'zi bilan, **o't** so'zi **chiroy, husn** so'zi bilan ma'nodosh. Bu **shartli ma'nodoshlik** deyiladi.*

Ko'rinib turibdiki, sinonimlarning asosi turlicha bo'lib, ular o'zaro umumiy ma'nosi asosida bog'lanadi. Har bir sinonim so'z ma'no xususiyatiga ko'ra farqlanadi. Shuning uchun uning ba'zilarini ikkinchisining o'rnida ishlatib bo'lmaydi.

Og'zaki va yozma nutqda sinonimning amaliy ahamiyati katta. Sinonimlar so'zni o'rinsiz takrorlashga yo'l qo'ymaydi, uslubning ravonligini ta'minlaydi.

Sinonim badiiy nutqda tasvir vositasi bo'lib xizmat qiladi. Yozuvchi sinonim vositasida kishi xarakterini, voqea-hodisani, manzarani aniq va jozibali qilib tasvirlaydi. Sinonimdagi bunday xususiyatni XV asrdayoq idrok etgan Alisher Navoiy «Muhokamat ul-lug'atayn» asarida **ichmoq** so'zining 6 ta, **yig'lamoq** so'zining 7 ta sinonimini keltiradi. Masalan, **yig'lamoq, ingramoq, singramoq, siqtamoq, o'kirmoq, inchkirmoq, hoy-hoy yig'lamoq**. Alisher Navoiy bu sinonimlar bir-biridan o'zining nozik ma'no qirrasini bilan farqlanishini she'r bilan tushuntiradi.

Sinonimning uslubiy xususiyati. Sinonim o'zaro hissiy-ta'siriy bo'yog'i bilan farqlanadi: **yuz, aft, bashara, bet, chehra, jamol, ruxsor, diydor** sinonimik qatoridagi **yuz** so'zi betaraf bo'lsa, **bet, aft** so'zi salbiy bo'yoqli, **bashara** so'zida esa salbiy bo'yoq yanada kuchli, **turq** so'zida **bashara** so'ziga nisbatan ham kuchliroq; **chehra** ijobiy bo'yoqqa ega, **jamol** so'zida bu bo'yoq yanada kuchli. So'zlovchi o'z kayfiyati, maqsadi va munosabatiga qarab undan tanlaydi. Shuningdek, sinonimning ishlatilish doirasi chegaralangan yoki chegaralanmagan bo'lishi mumkin: **keksa, qari, oqsoqol, nuroniy, mo'ysafid** sinonimik qatoridagi **qari** so'zining ishlatilish doirasi keng, qolganlariniki esa chegaralangan.

Sinonimni o'rinsiz ishlatish oqibatida turli uslubiy xatolar kelib chiqadi: **Buldozer ko'chamizda yiqilay deb turgan devorlarni bir chekkaga surib yo'l ochar edi gapida yiqilay** so'zi noo'rin

qo'llangan, chunki bu so'z kishiga nisbatan ishlatiladi; bunda devorga nisbatan qulay (qulamoq) so'zi qo'llanishi maqsadga muvofiq edi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Sinonim so'zining lug'aviy ma'nosi nima?
2. Sinonimga ta'rif bering.
3. Lug'aviy sinonim nima?
4. Ma'nodosh iboraga ta'rif bering va misollar keltiring.
5. Ma'nodosh so'z yasovchiga ta'rif bering va misollar keltiring.
6. Ma'nodosh grammatik shaklga ta'rif bering va misollar keltiring.
7. Sintaktik sinonimga ta'rif bering va misollar keltiring.
8. To'liq sinonim nima?
9. Ma'noviy sinonim nima?
10. Sinonimik qatorga ta'rif bering va misollar keltiring.
11. Sinonimik qatorda bosh so'z va uning xususiyati haqida gapiring.
12. So'z va tushunchaning farqi nimada namoyon bo'ladi?

Topshiriqlar

1. Tarix g'ildiragini orqaga aylantira oladigan kuch yo'q dunyoda. («Qashq.»)
2. Dasturxonga boqqan do'st emas. (Maqol)
3. Saidaning qoshi biroz chimirildi, mayin tovushi o'zgardi. (A.Qah.)
4. ...oyog'im uzangidan toyib, burnim egarning qoshiga tegib ketdi. (G'.G'ul.)
5. Nikolay zamonida ostonam tuyoq ko'rmagan. (Oyb.)
6. Zebixon g'ildirak yog'ochlariga oyog'ini bir-bir qo'yib aravaga chiqdi. (S.Zun.)
7. Havo isib, maysalarga, daraxt shoxlariga qo'ngan shudringni bir zumda yalab oladi. (Sh.Rash.)
8. Bo'g'moq so'zi, aslida, «qattiq qismoq» ma'nosini bildiradi.
9. Bu yerda hayot hayotni bo'g'adi, temir temimi g'ajiydi, o't o'tni so'ndiradi. (Oyb.)
10. Moyi tugab, piligi so'xta bo'lgan chiroq bir lip etib so'ndi. (S.Ahm.)
11. Ota-onaning chirog'ini yoqadigan kishi farzandidir. (M.Ism.)
12. Mening soatim to'xtab qolibdi. (A.Qah.)
13. Besh qo'lini og'ziga tiqadi. (I.Rah.)
14. «Homiy»lardan himoya qilg'il. (G'.G'ul.)

Berilgan gaplarni o'qing.

2. So'zlarni 2 guruhga ajratib yozing:

- a) to'g'ri (bosh) ma'noda qo'llangan so'zlar;
- b) ko'chma ma'noda ishlatilgan so'zlar.

3. Ko'chma ma'noda ishlatilgan so'zlarni ichki guruhga ajratib yozing:

- a) o'xshashlik asos bo'lgan ma'no;
- b) aloqadorlik asos bo'lgan ma'no;
- c) vazifadoshlik asos bo'lgan ma'no;
- d) butun-qism munosabati asos bo'lgan ma'no;
- e) kinoya asos bo'lgan ma'no.

4. O'xshashlik asos bo'lgan ma'noning ichki guruhini aniqlang:

- a) shakl o'xshashligi asos bo'lgan ko'chma ma'no;
- b) rang o'xshashligi asos bo'lgan ko'chma ma'no;
- c) joylashish o'xshashligi asos bo'lgan ko'chma ma'no;
- d) boshqa asosdagi ko'chma ma'no.

5. Aloqadorlik asos bo'lgan ko'chma ma'noli so'zlarni farqlang:

- a) o'rin munosabatiga ko'ra;
- b) vaqtga ko'ra;
- c) muallif-asar munosabatiga ko'ra;
- d) boshqa asosdagi ko'chma ma'no.

Butun-qism munosabati asos bo'lgan ma'noli so'zlarni ikki guruhga ajrating:

- a) butun-qism munosabatli;
- b) qism-butun munosabatli.

ANTONIM

Bilish jarayonida narsa va hodisa, harakat-holat, belgi va xususiyatni bir-biriga zidlash, ularning o'zaro o'xshash va farqli tomonlarini aniqlash katta ahamiyatga ega. Butun bilish faoliyatimiz zidlanishga asoslangan. Ana shunday zidlanish tilimizda ham o'z ifodasini topgan. Birini aytishimiz bilan uning ziddi xayolimizga keladi. Masalan, **oq – qora, uzun – qisqa (kalta), baland – past, dono – ahmoq; -li (suvli), -siz (suvsiz)** va boshqa.

Antonim grekcha *anti* – «zid», *onyma* – «nom» demakdir. **O'zaro zid ma'noli so'z, ibora va qo'shimcha antonim deyiladi.** Antonimiya – so'z va qo'shimchanning o'zaro zid ma'noli munosabati. Uning leksik (**yaxshi – yomon, keng – tor**), morfologik (**li – siz**), frazeologik (**qo'li uzun – qo'li kalta**) ko'rinishlari mavjud.

Antonimni hosil qiladigan narsa – asos ma'nodagi zidlik. Qo'shimcha ma'nodagi zidlik antonimlik hosil qilolmaydi. Masalan, **chehra va bashara** so'zlari qo'shimcha ma'nosi bilan farqlanadi.

Inkor yoki fe'lining bo'lishli-bo'lishsizlik shakli ham antonimlik hosil qilolmaydi. Ma'nodagi zidlik asosida bo'ladigan inkor bilan biror narsa, belgi yoki harakatning aynan o'zining inkor etilishini farqlash kerak. Antonimiya asosida, yuqorida ko'rilganidek, o'zaro zidlik yotadi. Bu zidlik ikki so'zning ma'nosi orasida bo'ladi. Oddiy inkorda esa aynan bir narsa, belgi yoki harakat inkor etiladi. Bunda o'zaro qarama-qarshi turadigan ikki narsa, ikki belgi, ikki harakat bo'lmaydi. Masalan, **tun, qora, olmoq** so'zlari bildirgan narsa, belgi, harakat inkor etilishi bilan **tun emas, qora emas, olmadi** kabilarda **oq – qora, bormoq – kelmoq** so'zlaridagiga o'xshash zidlik yo'q.

Ko'p ma'noli so'zlarning antonimligi qanday ma'noda kelganligiga qarab belgilanadi. Bir so'z har xil ma'nosi bilan har xil so'zga antonim bo'la olishi mumkin. Masalan, **qattiq** so'zi bir ma'nosi bilan **yumshoq** so'ziga, boshqa bir ma'nosi bilan esa **saxiy** so'ziga antonim. Qiyoslang: **qattiq predmet – yumshoq predmet, qattiq odam – saxiy odam.**

Antonim juft holda qo'llanib ko'chma ma'no ifodalaydi: **yaxshi-yomon** (har xil) gaplar, **erta-kech** (doim) xayolimdasan.

Antonim, asosan, belgi bildiruvchi so'zlar – sifat va ravishda uchraydi. Ot va fe'lda kamroq: **vafo – jaf, yig'lamoq – kulmoq** kabi.

Eslatma

Antonim yordamida badiiy adabiyotda tazod, antiteza san'ati hosil qilinadi. Biroq antonimlikni tazod va antitezaga tenglashtirib, bir xillashtirib qo'ymaslik kerak. Antonim bo'lmagan so'z ham bu san'atni hosil qilaveradi.

Antonimning uslubiy xususiyati. Antonimdan to'g'ri foydalana olmaslik ham uslubiy xatolikni keltirib chiqaradi: ... **choyxona mudiri Yusufjon Nozimov turmushning issiq-chuchugini tatigan kishiga o'xshaydi.** Bu gapdagi **issiq-chuchugini** juftligi o'mida **achchiq-chuchuk** juftligi ishlatilishi kerak edi. Antonimdan foydalangan holda yaratiladigan badiiy san'at **tazod** (antiteza) deb ataladi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Antonimiya nima? 2. Antonim so'zga ta'rif bering va misollar keltiring. 3. Antonim iboraga ta'rif bering va misollar keltiring. 4. Antonim qo'shimchaga ta'rif bering va misollar keltiring. 5. Antonimlik va inkorning farqli va o'xshash tomoni nimada?

OMONIM

Tilda tovush va yozuv tomoni bir xil bo'lib, ammo turlicha, bir-biriga bog'liq bo'lmagan ma'no ifodalovchi so'zlar, qo'shimchalar va iboralar mavjud. Bunday birliklar **omonim** deyiladi. Omonimlik so'z, qo'shimcha, ibora, so'z birikmasi va gapga xos.

Omonim grekcha «bir xil nom» demakdir: **Dalada ot kishnadi. Chaqaloqqa ot qo'yildi. To'pni menga ot.** Har uchala gapda qo'llangan **ot** so'zi shaklan bir xil bo'lsa-da, aslida, mutlaqo boshqa-boshqa so'zlar.

Omonim bilan ko'p ma'noli so'zlarni chalkashtirmaslik kerak. Ularning farqi quyidagicha:

– omonimlar nechta bo'lsa, u shuncha so'z hisoblanadi, ko'p ma'nolilikda esa uning ma'nosi qanchalik ko'p bo'lmasin, baribir, bir so'z hisoblanadi;

– omonimdagi ma'no bir-biriga mutlaqo bog'liq emas, ko'p ma'nolilikda ma'no bir-biriga aloqador bo'ladi;

– omonim turli tillardan so'z kirib kelishi, bir tildagi turli shakllarning aynan to'g'ri kelib qolishi natijasida yuzaga keladi, ko'p ma'nolilik esa uning nechta ma'nosi bo'lsa, barchasi bir ma'nodan o'sib chiqadi.

Omonim ham, ko'p ma'noli so'z ham qaysi ma'noda kelayotganligi matn orqali aniqlanadi.

Omonim bir so'z turkumi doirasida ham, bir necha so'z turkumi doirasida ham bo'lishi mumkin: **Uyga o't ketdi. Dalada o't ko'kardi.** Gapda faqat **ot** turkumiga mansub so'z o'zaro omonimlikni hosil qilgan. Faqat bir so'z turkumi doirasida hosil bo'lgan omonim so'zlar grammatik shakl olsa ham, omonim bo'lib turaveradi: **Bu uningni o'zing non qilib ye. Uningni o'chir!** gaplaridagi **un** so'ziga **-ing** egalik va **-ni** tushum kelishigi qo'shimchasi qo'shilganda ham omonimlik bartaraf bo'lmagan. Lekin omonimlik boshqa-boshqa so'z turkumlari doirasida

bo'lsa, grammatik qo'shimcha olishi bilan u yo'qoladi. Masalan, **ot** – ism, **ot** – harakat: **Oting** nima? **Uzoqqa otib yubor**. Ba'zan omonimlik har xil so'z turkumlari doirasida bo'lsa-da, qo'shimcha qo'shilsa ham, saqlanib qolishi mumkin. Bunda qo'shimcha (grammatik) omonimligini ham kuzatish mumkin: **Oting** nima? **G'ishtni yuqoriroqqa oting**. Bunda **-ing** – egalik, **-ing** – shaxs-son qo'shimchasi. Bunday holda omonimlik gapdagi boshqa so'z yordamida bartaraf etiladi.

Omonimning uslubiy xususiyati. Nutqda omonimdan foydalangan holda turli so'z o'yinlari hosil qilinadi va badiiy nutqning go'zalligiga erishiladi: **Qo'lingdan kelgancha chiqar yaxshi ot**, **Yaxshilik qil, bolam, yomonlikni ot**, **Nasihatim yod qilib ol, farzandim, Yolg'iz yursa, chang chiqarmas yaxshi ot**. Bu o'rinda **ot** omonimi turli ma'nolarni ifodalayapti.

Omonim so'zlardan foydalangan holda so'z o'yinini yaratish **tajnis (jinos)** san'ati deyiladi. Badiiy adabiyotda shu badiiy san'at qo'llanib yaratilgan to'rt misrali she'r **tuyuq** deb ataladi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. *Omonim nima?* 2. *Omonim va ko'p ma'noli so'zlarning farqi nimada ko'rinadi?* 3. *Bir so'z turkumi doirasidagi omonim haqida gapiring va misollar keltiring.* 4. *Bir necha so'z turkumlari doirasidagi omonim haqida gapiring va misollar keltiring.* 5. *Omonimning uslubiy xususiyati haqida gapiring va misollar keltiring.* 6. *Omonim so'zga ta'rif bering va misollar keltiring.* 7. *Omonim qo'shimchaga ta'rif bering va misollar keltiring.* 8. *Omonim iboraga ta'rif bering va misollar keltiring.* 9. *Omonim so'z birikmasi haqida gapiring va misollar keltiring.* 10. *Omonim gap haqida gapiring va misollar keltiring.*

UYADOSH SO'ZLAR

Tildagi barcha so'zlar ongda ma'lum bir mazmuniy uyaga bir-lashgan holda yashaydi. Bu so'zlarning inson xotirasida oson saqlanishi va nutqda qulay yuzaga chiqishini ta'minlaydi.

Bir mazmuniy uyaga mansub so'zlar uyadosh deyiladi. Masalan, **daraxt** so'zi o'z mazmuni ichiga **olma, olcha, terak, tol, archa, chinor, nok, tut, qayin, qayrag'och** kabi so'zlarni

oladi. O'z ichiga oluvchi so'z uya so'z va uyaga kiruvchi so'z uyadosh so'z deyiladi. Qo'y uya so'zi o'z ichiga qo'zi, sovliq, qo'chqor, shishak, to'qli so'zlarini olsa, qoramol so'zi sigir, novvos, ho'kiz, buqa, g'unajin so'zlarini oladi.

Bir uyaga kiruvchi uyadosh so'zlar ichki guruhga bo'linishi mumkin. Masalan, daraxt uyasi o'z ichida mevali daraxt va mevasiz daraxt uyasiga bo'linadi. Bu uyachada daraxt nomi mevali va mevasizga bo'lingan holda yashaydi. Masalan, ot uyasi quyidagi 4 ta uyachaga bo'linadi:

a) jins uyasi: ayg'ir, baytal;

b) zot uyasi: arabi, bedov, qozoqi, muguli, axaltaka;

c) rang-tusi uyasi: saman, to'riq, chovkar, qorabayir, qashqa, jiyron;

d) vazifa uyasi: salt, aravakash, yukchi, uloqchi, poygachi.

Uya yoki uyadosh so'z o'rnida so'z birikmasi ham bo'lishi mumkin. Bunga yuqoridagi mevali daraxt va mevasiz daraxt birikmasi misol bo'ladi. U daraxtning mevali turiga nisbatan uya birikma, daraxt uyasiga nisbatan uyadosh birikmadir.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Uyadosh so'z nima? Misollar keltiring. 2. Uya so'z nima? Misollar keltiring. 3. Uyacha nima? 4. Uyadosh birikmaga misollar keltiring. 5. Uya birikma nima? Misollar keltiring.

PARONIM

Paronim – talaffuzi bir-biriga juda yaqin, ammo yozilishi va ma'nosi har xil bo'lgan so'zlar. Masalan, asr va asir, afzal va abzal, sher va she'r, adib va adip kabi so'zlar talaffuzda bir xil aytilsa-da, yozilishda farq qiladi. Ma'nosi ham butkul boshqa-boshqa. Paronimni ikki xil yozilishga ega bo'lgan, ammo ma'nosi bir xil bo'lgan dubletdan farqlash kerak: arava – aroba, bekik – berkik, benihoya – benihoyat, gado – gadoy kabilar paronim emas, balki dublet, variantdosh so'zlardir.

Paronim so'zlar orfoepik qoidaga rioya qilmasdan talaffuz qilishdan paydo bo'ladi.

Paronim talaffuz jihatidan o'zaro o'xshash bo'lganligi uchun undan badiiy adabiyotda qofiya sifatida keng foydalaniladi.

Paronimning uslubiy xususiyati. Paronimni to'g'ri qo'llamaslik oqibatida ham xatolik yuz beradi: **Chanoqdagi lo'ppi ochilgan paxta quyoshda yarqirab kumushdek toblanadi.** Bu gapdagi **toblanadi** so'zi o'mida **tovlanadi** so'zi ishlatilishi kerak edi.

VARIANTDOSH SO'ZLAR

Variantdosh so'zlar ikki yoki bir necha xil yozilishga ega. Hammasi ham imlo qoidasiga binoan to'g'ri yozilgan hisoblanadi. Bu so'zni paronim va sinonimdan farqlash kerak. Paronimda yozilishi va aytilishi bir-biriga yaqin ikki so'zning ma'nosi butunlay boshqa-boshqa bo'ladi. Sinonimda esa shakli butunlay o'zgacha, ma'no qirrasida ham farq sezilib turadi. Variantdosh so'z ma'no-da farq qilmaydi. U – bir so'z. Faqat yozilishida farq bor, xolos. Buning sababi bir varianti fonetik yozuv asosida bo'lsa, ikkinchi varianti morfologik yoki boshqa yozuv qoidasi asosida yozilganidir. Demak, bir so'z turli yozuv (tamoyili) qoidasi asosida ham yozilishi mumkin ekan. Quyidagi variantdosh so'zlar turli xil yozilishi bilan farq qilib turadi:

abr va avr

adab va odob

ajdarho, ajdahor, ajdar va ajdahor

akildoqlik va akillaklik

ash-pash va hash-pash

baayni va baaynihi

bab-baravar va bab-barobar

bekitiqcha va berkitiqcha

beklamoq va berklamoq

depsamoq va depsimoq

dirham va diram

dostonsaro va dostonsaroy

hakkar va hakkari

hamona va hamono

he va ha

hiylagar va hiylakor

hurkovuch va hurkagich

igna va nina

ignabarg va ninabarg
 illo-billo, illoh-billoh
 isirg'a va sirg'a
 iymon va imon
 jinday va jindak
 jir va jirr
 jirraki va jizzaki
 kabutar va kaptar
 karta va qarta
 ketkazmoq, ketkizmoq
 korol va qirol
 liftchilik va liftyorlik
 ma'no va ma'ni
 ma'nodor va ma'nidor
 mahtal va ma'tal

Ba'zi variantdosh so'zlar juft so'zlar orasiga bog'lovchi vazifasida kelgan **-u** affiks-yuklamasining qo'shilib kelish va kelmasligiga ko'ra farq qiladi. Lekin barcha juft so'zlar orasida ham **-u** yuklamasi birlashtirilavermaydi. Masalan, *baqiriq-chaqiriq*, *yemay-ichmay*, *janjal-suron* kabi so'zlar **-u** yuklamasiz yoziladi. Shuningdek, *dog'-hasrat*, *dog'-hijron*, *balo-qazo* so'zlari **-i** bilan, ya'ni ***dog'i hasrat***, ***dog'i hijron***, ***baloyi qazo*** tarzida yoziladi. Quyida bog'lama vazifasidagi **-u** yuklamasi bilan yoziladigan juft so'zlardan keltiramiz:

abgor-abgashta va abgor-u abgashta
 afsus-nadomat va afsus-u nadomat
 aft-angor va aft-u angor
 aft-bashara va aft-u bashara
 baxt-iqbol va baxt-u iqbol
 baxt-saodat va baxt-u saodat
 bayti-g'azal va bayt-u g'azal
 bazm-aysh va bazm-u aysh
 bazm-ishrat va bazm-u ishrat
 bazm-suhbat va bazm-u suhbat
 dard-alam va dard-u alam
 dard-armon va dard-u armon

dard-azob va dard-u azob
 dard-balo va dard-u balo
 dard-falokat va dard-u falokat
 dard-hasrat va dard-u hasrat

Variantdosh so'zlarning ko'pchiligi **bermoq, olmoq, yubormoq** ko'makchi fe'llari (harakat tarzi) bilan bog'liq. Bu ko'makchi fe'llar o'zi qo'shilib kelgan yetakchi fe'lga **-vermoq, -olmoq va -vормoq** tarzida qo'shiladi:

bajara olmoq va bajarolmoq
 beravermoq va bera bermoq
 berolmoq va bera olmoq
 deya olmoq va deyoimoq
 deyavermoq va deya bermoq
 deyoimoq va deya olmoq
 eplolmoq va eplay olmoq
 gapiravermoq va gapira bermoq
 javray bermoq va javrayvermoq
 jonlana bermoq va jonlanavermoq
 jo'navormoq, jo'nab yubormoq

12-DARS BARQAROR BIRIKMALAR

Barqaror birikmalar. Nutqda fikr ifodalash uchun barqaror birikmaga ham ehtiyoj mavjud. Masalan, kuchli hayron bo'lib qolganlikni ta'sirchan ifodalash uchun **hayron bo'lmoq** fe'li yetarli emas. Shunda barqaror birikma qo'llanadi: **Og'zi ochilib qoldi.**

Og'zi ochilib qoldi – ibora. U ikki mustaqil so'zdan iborat bo'lib, nutqqacha tayyor holga kelgan. Nutqdan keyin ham ongimizda shu holicha turadi. Uning atash ma'nosi **hayron bo'lmoq** fe'lining atash ma'nosiga teng bo'lsa-da, qo'shimcha, ya'ni hissiy va uslubiy ma'nosi bilan farqlanadi.

O'zbek tilida barqaror birikmalar sifatida maqol, matal, ibora e'tirof etiladi. Tilshunoslikning barqaror birikmalarni o'rganuvchi

bo'limi **paremiologiya** (lotincha **parema** – «barqaror», **logos** – «ta'limot»), uning lug'atini tuzish bilan mashg'ul bo'luvchi soha **paremiografiya** (lotincha **parema** – «barqaror», **grapho** – «yozmoq») deyiladi.

Tilda ikki yoki undan ortiq so'zning bog'lanishidan hosil bo'lgan birlik ko'p. Masalan, so'z birikmasi, so'z qo'shilmasi, gap, qo'shma so'z, tasviriy ifoda, maqol, matal va h.k. Shuning uchun dastlab turg'un bog'lanish va erkin bog'lanishni bir-biridan farqlash kerak.

Ikki yoki undan ortiq mustaqil so'zning bir grammatik butunlik, ma'noviy yaxlitlik tashkil etib, murakkab tushuncha yoki tugal fikrni ifodalaydigan bog'lanishi **erkin bog'lanish** deyiladi. So'z birikmasi va gap erkin bog'lanishga kiradi. Chunki so'z birikmasi va gap nutq jarayonida hosil qilinadi.

Ikki yoki undan ortiq so'zning qotib qolib, nutqda tayyor holda ishlatiladigan bog'lanishi barqaror, turg'un bog'lanishni tashkil qiladi.

Barqaror birikma qo'shma so'z va erkin so'z birikmasidan quyidagi xususiyatlari bilan farq qiladi:

1. Barqaror birikmada birdan ortiq mustaqil so'z birikib, ko'chma ma'no ifodalaydi.
2. Barqaror birikmani tashkil etgan barcha so'zlar shu gap tarkibida butunligicha bir bo'lak yoki bir gap vazifasida keladi.
3. Barqaror birikmaning tarkibiy qismi qat'iy bir qolipga kirgan bo'ladi.

Demak, alohida rasmiylashgan, tarkibining barqarorligi bilan ajralib turadigan, yaxlitligicha qo'llanish xususiyatiga ega, tayyor holda mavjud, obrazli, jozibali, ma'no jihatidan shakllangan so'zlar bog'lanmasi **barqaror birikma** deyiladi.

Barqaror birikmani «buzish» – unga so'z kiritish, almashtirish, olib tashlash mumkin emas.

Maqol. Grammatik jihatdan gap holda shakllangan, xalq donishmandligi mahsuli bo'lgan barqaror birikma **maqol** deyiladi. Misol: **To'g'ri o'zadi, egri ozadi. Ko'ngli qoraning yuzi qora.** Maqollar yaxlit holda yashaydi va xalqning ma'naviy boyligi hisoblanadi.

Maqollarning aksariyati qo'shma gap shaklli bo'ladi: **1. O'zga yurtda shoh bo'lguncha, o'z yurtida gado bo'l.** **2. Bekor-**

chining beti yo'q, qozon osar eti yo'q. 3. Bodom po'sti bilan, odam do'sti bilan. 4. Kamtar bo'lsang, osh ko'p, manman bo'lsang, tosh ko'p.

Sodda gap tipidagi maqollar ham tilda anchagina: 1. Bir tariqdan bo'tqa bo'lmas. 2. Arg'amchiga qil quvvat. 3. Beli og'rimaganning non yeyishini ko'r.

To'liqsiz gap shaklli maqollar ham ko'p uchraydi: 1. Arslon izidan qaytmas, yigit so'zidan (qaytmas). 2. Oltin o'tda bilinadi, odam mehnatda (bilinadi).

Matal. Matal ham barqaror birikma holida bo'ladi. Matal deganda to'g'ri ma'no ifodalamaydigan obrazli ifoda, tugal shaklga ega bo'lmagan hikmatli birikma nazarda tutiladi. Masalan, qizil qor yoqqanda, tuyaning dumi yerga yetganda, dumi xurjunda, ali desa vali deydi, berdisini aytguncha kabi. Matalga boshqa bir gap qo'shilishi bilan fikr to'liq ifodalanadi. Masalan, Berdisini aytguncha Jim tur. Tuyaning dumi yerga yetganda qarzini to'laydi kabi.

Maqol tugal fikr bildirishi, ibora bir so'zga teng tushuncha anglatishi, matal esa ergash gapli qo'shma gap tarkibidagi sodda gapdek «chala» fikr ifodalashi bilan o'zaro farqlanadi. Mazmuni obrazli va ko'chma xarakterda bo'lishi bilan o'xshash.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Barqaror birikma nima? 2. Iborani ta'riflang va misollar keltiring. 3. Maqolni ta'riflang va misollar keltiring. 4. Matalga ta'rif bering va misollar keltiring.

IBORA

Ibora. Barqaror birikmaning bir guruhi tarkibidagi so'zlar ma'no jihatidan uyg'unlashib, mazmuniy yaxlitlikni vujudga keltiradi. Ko'pincha ma'nosi bir so'zga teng va ko'chma bo'ladi. So'zning bunday barqaror bog'lanmasi ibora (frazеologik birlik)dir.

Tilshunoslikning iborani o'rganuvchi maxsus bo'limi frazeologiya deyiladi.

Qismlari qat'iy bir qolipga kirib barqarorlashgan, ko'chma ma'no anglatib, gapda butunligicha bir bo'lak vazifasida keladigan, obrazli, jozibali barqaror birikma frazeologik birikma (ibora)

deyiladi: **Eshon mayizning tagiga turna ekibdi** («tugatmoq») – **Boshi osmonga yetdi** («xursand»).

So'z ham, ibora ham lug'aviy birlik sanaladi. Tilning lug'at boyligini tashkil etadi. Iboralar so'z birikmasi yoki gap singari nutq jarayonida yuzaga kelmaydi, balki xuddi so'z kabi tilda tayyor holda bo'ladi. Demak, ibora nutq hodisasi emas, balki til hodisasi.

Ibora ham xuddi so'z kabi shakl va ma'no butunligiga ega. So'zning shakliy tomoni tovushdan iborat bo'lsa, iboraning shakliy tomonini so'z tashkil etadi: **rahmdil** (r+a+h+m+d+i+l) – **ko'ngli bo'sh** (ko'ngli+bo'sh) **xursand** (x+u+r+s+a+n+d) – **boshi osmonga yetdi** (boshi+osmonga+yetdi).

Ibora tarkibidagi so'zlar mustaqil ma'noga ega emas. Ibora so'zlar yig'indisining ko'chma ma'nosiga asoslanadi. Shuning uchun uning tarkibidagi bir necha so'z bir butunligicha gap bo'lagi vazifasida keladi: **Ko'z ochib-yumguncha necha ming piyoda va suvoriy kishilar paydo bo'ldi.** (A.Qah.) **Ko'z ochib-yumguncha** iborasining ma'nosi «juda tez», gapdagi vazifasi – payt holi.

Lug'aviy birlik sifatida ibora so'zga xos qator xususiyatlarga ega.

Iboraning ma'no tarkibi. Iboraning ma'no tarkibi frazeologik va qo'shimcha ma'nolardan iborat.

Iboradan anglashiladigan belgi, miqdor va harakat kabi lar haqidagi ma'lumot frazeologik ma'no deyiladi. Masalan, **Qizim boshimni osmonga yetkazdi** (A.Qah.) **Endi to'rtinchi rotani ham ratsiya bilan ta'min qilsak, oshiq olchi bo'lardi.** (I.Rah.) Birinchi gapda harakat («juda xursand qildi»), ikkinchisida belgi («juda yaxshi») ifodalangan. Iboraning atash ma'nosi biror so'zning atash ma'nosiga teng, lekin qo'shimcha ma'nosi so'zda ko'pincha bo'lmaydi yoki so'z nikidan «kuchli» bo'ladi. Masalan, **xufiya** so'zi va **yeng ichida** iborasining atash ma'nosi bir xil. Ammo iborada uslubiy va hissiy ma'no mavjud.

Frazeologik ma'no obrazli va jozibali bo'ladi. Shu xususiyati bilan so'zning leksik ma'nosidan farqlanadi. Chog'ishtiring: **xufiya – yeng ichida, beqiyos – yer bilan osmoncha, xursand – og'zi qulog'ida.** Ayrim iboralar bildirgan ma'noni bir so'z bilan ifodalab bo'lmaydi: **Qildan qiyiq topib, janjal chiqarardi, qosh qo'ya-man deb, ko'z chiqarib qo'ydi.**

Frazeologik ma'no ibora tarkibidagi biror so'zning ko'chma ma'nosiga asoslanishi (**shirin so'z, achchiq gap, ishning ko'zi, gapning tuzi**) yoki tarkibidagi qismlarning umumiy ma'nosiga tayanib ko'chma ma'no ifodalashi mumkin (**og'zi qulog'ida, bel bog'lamoq, og'iz ochmoq, tili tutildi, temirni qizig'ida ur**). Yoxud tarkibidagi qismning ma'nosiga mutlaqo aloqasi bo'lmagan ma'no anglatadi (**boshi osmonga yetdi, tepa sochi tik bo'ldi, yulduzni benarvon uradi, yuragiga qil sig'maydi**).

Ibora tarkibidagi so'zlar boshqa oddiy birikmalardagi so'zlarga shaklan o'xshab qolishi mumkin: **1. Qodirqul mingboshining bundaqangi ishlarga suyagi yo'q (Hamza) – Bu go'shtning suyagi yo'q. 2. Mirzakarimboyning qo'li uzun, bu ishlarni udalaydi (Oyb.) – Basketbolchining qo'li uzun edi.** Bunday holda frazeologik ma'no matnga qarab aniqlanadi.

Iboraning qismlari qat'iy bir qolipga kirib ketganligi uchun uni bir tildan ikkinchi tilga so'zma-so'z tarjima qilib bo'lmaydi. So'zma-so'z tarjima fikr chalkashligiga olib keladi.

Ibora so'z birikmasi va gap ko'rinishida bo'ladi:

1) so'z birikmasi shaklidagi ibora: **anqoning urug'i, bosh ko'tarmoq, og'ziga olmoq;**

2) gap shaklidagi ibora: **ko'zi ochildi, dami kesildi, tili tutildi.**

Iboraning ham so'zlar kabi shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlari mavjud:

1. Ko'p ma'noli ibora. Birdan ortiq ma'noga ega bo'lgan ibora ko'p ma'noli ibora deyiladi: **Bosh ko'tarmoq:** 1) «sekin sog'aymoq»; 2) «sekin qaramoq»; 3) «qo'zg'olon qilmoq»; **o'ziga kelmoq:** 1) «sekinlik bilan tushunmoq»; 2) «sekinlik bilan sog'aymoq»; **ko'zi ochildi:** 1) «qoqilib tushundi»; 2) «ko'rди».

2. Omonim ibora. Bir xil qism (so'z)dan tuzilgan, ya'ni shakli o'xshash, ammo ma'nosi har xil bo'lgan ibora omonim ibora deyiladi: **uyini boshiga ko'tarmoq – onasini boshiga ko'tarmoq.** Misollar: **1. Ilgari bir qatra og'zimga olmas edim. (Oyb.) 2. Komissiya hayron bo'lib qoldi, ammo hech kim meni og'ziga olmas edi. (A.Qah.)**

3. Sinonim ibora. Shakli har xil, ma'nosi birbiriga yaqin bo'lgan ibora sinonim ibora (frazeologik sinonim) deyiladi: **toqati toq bo'lmoq – sabr kosasi to'lmoq; yaxshi ko'rmoq – ko'ngil bermoq; terisiga sig'madi – boshi osmonga yetdi.**

Lug'aviy birlik sifatida ibora so'zlar bilan sinonimlik tashkil qila oladi: g'azablanmoq – joni chiqmoq, sevmoq – yuragidan urmoq, maqtamoq – ko'klarga ko'tarmoq.

4. Antonim ibora. Qarama-qarshi ma'no ifodalovchi ibora antonim ibora (frazeologik antonim) deyiladi: ko'kka ko'tarmoq – yerga urmoq; qo'li uzun – qo'li kalta, ko'ngli oq – ichi qora.

Iboraning so'z, gap va so'z birikmasiga munosabati. Ibora so'z, gap, so'z birikmasiga o'xshash va farqli belgilarga ega.

Ibora va so'z. So'z ham, ibora ham tushuncha ifodalaydi va gapda bir bo'lak vazifasida keladi.

So'z tovushdan, ibora esa so'zdan tashkil topadi.

So'z to'g'ri va ko'chma ma'no, ibora faqat ko'chma ma'no ifodalaydi.

So'zning ma'no tarkibida qo'shimcha ma'no bo'lmasligi mumkin. Iborada esa har doim qo'shimcha ma'no mavjud.

Ibora va so'z birikmasi, gap. Iborani tashkil etuvchi so'z barqaror aloqaga ega. So'z birikmasi va gapning tashkil etuvchisi erkin bog'lanadi.

Ibora nutqqacha tayyor holda bo'ladi. So'z birikmasi va gap nutq jarayonida hosil qilinadi.

So'z birikmasi va gapni o'zgartirish mumkin. Iborani «buzish» mumkin emas.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Iboraning belgilari haqida gapiring. 2. Frazeologiya so'zining ma'nosi haqida gapiring. 3. Iboraning ma'no tarkibi haqida gapiring. 4. Ko'p ma'noli ibora haqida gapiring. 5. Ma'nodosh ibora haqida gapiring va misollar keltiring. 6. Omonim ibora haqida gapiring va misollar keltiring. 7. Antonim ibora haqida gapiring va misollar keltiring. 8. So'z va iboraning o'xshash va farqli tomonlari haqida gapiring, misollar keltiring. 9. So'z birikmasi va iboraning o'xshash va farqli tomonlari haqida gapiring, misollar keltiring. 10. Gap va iboraning o'xshash va farqli tomonlari haqida gapiring.

Topshiriqlar

Mazasi qochdi, alamini oldi, aqli kirdi, baloga qoldi, bag'ri to'ldi, bag'ri tosh, bel bog'ladi, gapi bir joydan chiqdi, joni halqumiga keldi, kalavaning uchini topdi, ko'zi ilindi, lafzi halol, nomi chiqdi, oq-qorani tanidi, tili bir qarich, xo'rliigi keldi.

1. Berilgan iboralarning ma'nosini yozing. Bir ma'noli va ko'p ma'noliligini aniqlang.

2. Iboralarning qaysi turkumga mansubligini aniqlang va lug'atdan foydalanib, har bir turkumga mansub qatomi boyiting. Iboraga boy va kam iborali turkumlarni aniqlang.

3. Iboralarning ma'nodoshlik, uyadoshlik, zid ma'nolilik, shakldoshlik qatorini tuzing.

4. Lug'atdan inson a'zosi nomi qatnashgan iboralarni aniqlang.

5. Lug'atdan iboraning eskirgan ko'rinishlarini aniqlang.

6. Tarkibidagi ba'zi so'zlari ko'chma ma'noli, ba'zisi o'z ma'nosida bo'lgan iboralarga misollar toping.

7. Tarkibidagi barcha so'zlari ko'chma ma'noda bo'lgan iboralarga misollar toping.

8. Lug'atdan gap ko'rinishidagi iboralarga misollar toping.

9. Lug'atdagi birikma tarzidagi iboralarga misollar toping.

TASVIRIY IFODA

Tasviriy ifoda. Tasviriy ifoda – predmet, voqea va hodisani o'z nomi bilan emas, balki muhim xususiyatini tasvirlash orqali ifodalovchi birikma: oq oltin – paxta, oq oltin ijodkori – paxtakor, kumush tola – pilla, zangori kema kapitani – mexanizator va h.k.

Tasviriy ifoda uslubiy vosita sifatida nutqqa ko'tarinkilik, obrazlilik baxsh etadi, jamiyat taraqqiyoti talabidan kelib chiqib lug'at tarkibini boyitadi. Nutq jarayonida takror va qaytariqdan qochish imkonini beradi, notiqni so'zamollikka, tinglovchini esa mushohada etishga undaydi. Shuningdek, tasviriy ifoda faqat jozibadorlik va obrazlilik, nutqni boyitish, uning mazmunini kuchaytirish uchungina emas, balki jamiyatning olg'a qadam qo'yishiga to'sqinlik qilayotgan illatlarni fosh qilish, ulardan kulish va ularga

qarshi kurashga chaqirish maqsadida ham ishlatiladi. Binobarin, tasviriy ifoda predmet, voqea-hodisaning o'z nomi orqali yuzaga chiqmagan muhim xususiyatini tasvirlab, bo'rttirib, izohlab va to'ldirib ko'rsatishda muhim nutqiy vosita hisoblanadi.

So'z ma'nosining kengayishi va ko'chgan holda qo'llanishi tilning, ayniqsa, lug'at tarkibining boyligini oshiruvchi omillardan biridir. So'zni ko'chma ma'noda qo'llash – lug'at boyligini ko'rsatuvchi, uslub ravonligi, ifoda mazmundorligini ta'minlovchi, obrazlilik yaratishga xizmat qiluvchi muhim vosita.

Tasviriy ifoda ko'proq ot va sifat turkumiga mansub bo'ladi. Ba'zan ikki predmetga bitta tasviriy ifoda (**aql gimnastikasi – matematika, shaxmat**) yoki bitta predmetga ikkita tasviriy ifoda qo'llanishi (**zangori ekran, oynayi jahon – televizor**) mumkin.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Tasviriy ifoda nima? 2. Tasviriy ifoda va so'zning o'xshash hamda farqli tomonlari haqida gapiring. 3. Bir ma'noli tasviriy ifoda haqida gapiring, misollar keltiring. 4. Ko'p ma'noli tasviriy ifoda haqida gapiring, misollar keltiring. 5. Omonim tasviriy ifoda haqida gapiring, misollar keltiring.

ETIMOLOGIYA

Tilshunoslikda so'z va qo'shimchalarning kelib chiqish tarixi, taraqqiyoti muhim masala hisoblanadi. **Etimologiya** tilshunoslik sohasi bo'lib, unda so'z va qo'shimchalarning kelib chiqishi o'rganiladi. U yunoncha **etymon** – «harakat» va **logos** «ta'limot» so'zlaridan olingan.

Ayrim so'zlarning etimologik tavsifini keltiramiz.

Axborot. So'zning lug'aviy mohiyatini anglash uchun **xabar** va **axbor** so'zlarini qiyoslash lozim. Bu so'zning har ikkisi ham arabcha bo'lib, **xabar** bu – «*ma'lumot yetkazish*», «*ma'lumot berish*»; **axbor** esa **xabar** so'zining ko'pligi; **-ot** – arab tilida ismga qo'shilib ko'plik hosil qiluvchi qo'shimcha. O'zbek tilida **xabar** ham, **axborot** ham birlikda bo'lib, «*xabar*» ma'nosini anglatish uchun qo'llanadi.

Bilak. O'zbek tilining eng qadimgi davrida, bundan o'ttiz-o'ttiz besh asr burun, oltoy tillari I belgili til hisoblanar edi. Shuning

uchun hozirgi tilimizda iste'molda bo'lgan ayrim o'zak tarkibidagi **r/z/d/t/sh/s** undoshlari o'rnida l qo'llangan. **Bilak** so'zida esa bunday fonetik o'zgarish sodir bo'lmagan, unda eng qadimgi holat saqlanib qolgan. Hozirgi o'zbek tilida bu so'z «*beshlik*» so'zining o'zgargan ko'rinishi sifatida qo'llanadi. Ko'rinadiki, hozirgi tilimizda faol qo'llanadigan so'zning tarixi juda qadimgi zamonga borib taqaladi.

Maktab darsligida etimologiyaga oid maxsus bo'lim yoki mavzu kiritilmagan, lekin so'zning etimologik xususiyati ustida bosh qotirish, so'zning lisoniy-tarixiy qiyosi qiziqarli.

So'z va iboraning etimologik tavsifini o'zlashtirish juda murakkab. Chunki buning uchun tilimizning nafaqat hozirgi belgisi, balki uning tarixi, tarixiy fonetik va grammatik qonuniyatlari, shuningdek, qardosh tillar bilan umumiy xususiyati, hatto tilni tarixiy-qiyosiy o'rganish usulidan xabardor bo'lishni talab etadi. Bundan tashqari, mazkur tilda so'zlovchi xalq tarixini ham bilish zarur, chunki xalq tarixi bilan til tarixi chambarchas aloqadorlikda rivoj topadi.

So'z, qo'shimcha yoki ibora etimologiyasini taxminiy hamda noilmiy dalil asosida keltirib chiqarishga yo'l qo'ymaslik kerak. Chunki taxminiy etimologiya ko'p holda noto'g'ri yoki yolg'on bo'lib chiqadi. Masalan, **qaychi** so'zini so'z tarkibi jihatidan tahlil etganda shakl va ma'no nomutanosibligini sezish qiyin emas. Bu so'zni zohiran **qay-** o'zagi hamda **-chi** yasovchi qo'shimchasiga ajratish mumkin. Biroq har ikki ma'noli qism ham shakl va ma'no jihatidan nomutanosib: **qay-** tarixan **qiy-** fe'lining fonetik o'zgargan shakli (bu yerda **y** tovushining **r** tovushiga almashishi natijasida **qirq** so'zi yuzaga kelganligini ham aytib o'tish lozim). **-chi** esa **-g'ich** yasovchi qo'shimchasining fonetik jihatdan ham o'zgargan, ham qisqargan shakli.

Demak, har bir so'zning etimologiyasini ongli ravishda idrok etish zarur, aks holda, mohiyat noto'g'ri anglashilishi mumkin.

O'quvchi shuni yaxshi bilishi lozimki, etimologik talqin barcha so'zlarga ham to'g'ri kelavermaydi. Unumli so'z yasovchi orqali hosil bo'lgan so'zlarga bu tahlil mos tushmaydi, chunki bu yerda mohiyat so'zning morfemik tuzilishida namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham **ishchi**, **ochqich**, **to'plam**, **o'rin**, **o'sma**, **suvoq**, **qatlama** singari so'zlarning hosil bo'lish imkoniyati aniq. Bu tizimdagi so'zlarni o'quvchi o'z idroki bilan talqin qila oladi va

talqin qilishi kerak. Boshqa so'zlarda esa etimologik talqin umuman boshqacha. Bunday so'zlarda uning tarixiy taraqqiyoti leksik ma'nosining, grammatik yoki fonetik xususiyatining o'zgarganligida aks etgan bo'ladi. Bu uning kelib chiqishini tahlil qilish, tarixi va etimologik talqini bilan bog'liq.

So'zning ichki shakli etimologik jihatdan bir qadar sodda. Masalan:

kiyim – **kiy** so'zidan; bu so'zning dastlabgi ko'rinishi **kir-** o'zagi bilan bog'liq bo'lib, so'zning keyingi tarixida **r** tovushi **y** ga aylangan;

quduq quyi so'zidan kelib chiqqan;

o'ra o'y so'zidan kelib chiqqan, **o'yiq, o'ymoq** (angishvona) so'zlari bir o'zakdan yasalgan.

to'g'ri tuz so'zidan kelib chiqqan, **tuzuk** ham shu so'zga o'zakdoshdir.

13-DARS O'ZBEK TILI LEKSIKASI VA UNING BOYISH MANBAI

Tildagi o'zgarishlar. Bizni qurshab turgan olamdagi hamma narsa va hodisa kabi til ham muttasil rivojlanish va o'zgarishda. Buni shu tilning ikki davrdagi holati farqiga qarab bilamiz. Masalan, eski o'zbek tili bilan hozirgi o'zbek tili orasidagi farq lug'at tarkibida ko'proq aks etganini sezish mumkin.

Ko'rinadiki, tildagi o'zgarish lug'at jamg'armasida ko'proq namoyon bo'ladi, chunki xalq tarixida ro'y bergan iqtisodiy-ijtimoiy, siyosiy o'zgarishlar tufayli yangi so'zlar kirib keladi, ayrimlari chiqib ketadi. Masalan, eski o'zbek tiliga xos **cherik** (askar), **o'kush** (ko'p), **talim** (bir qancha) singari so'zlar hozir qo'llanmaydi.

Shunday qilib, til lug'at tarkibi turmush uchun keraksiz bo'lib qolgan tushunchani bildiruvchi so'zlarning iste'moldan chiqib ketishi, yangi paydo bo'lgan tushunchani ifodalovchi so'zlarning esa kirib kelishi hisobiga doimo rivojlanib, boyib boradi.

O'zbek tilining boyish manbai. O'zbek tili leksikasi bir qancha manbalar asosida boyib, rivojlanib boradi. Uni, eng avvalo, ikki katta guruhga ajratish mumkin:

- 1) ichki manbalar;
- 2) tashqi manbalar.

Birinchisi ichki, ikkinchisi tashqi imkoniyat ham deyiladi:

1. O'zbek tili lug'at tarkibining birinchi yo'l bilan boyib borish imkoniyati juda keng. Masalan:

a) ilgari qo'llanib, keyin iste'moldan chiqib ketgan so'zlardan yangi tushunchalarni ifodalash uchun foydalanish: **vazir, hokim, viloyat, shirkat, noib, tuman** kabi;

b) yasovchi qo'shimcha yordamida yangi so'z yasash: **uyall (telefon), omonatchi, pudratchi, bojxona, auditchi (auditor), dizaynchi (dizayner)** va boshqalar;

c) shevaga xos so'zlarni faollashtirish: **mengzamoq (Xorazm) «o'xshatmoq», «tenglashtirmoq», «qiyoslamoq», checha «yan-ga»** ma'nosida.

2. O'zbek tili lug'at tarkibi tashqi manba asosida ham boyib bormoqda. Dunyoda faqat ichki imkoniyat asosidagina rivojlanadigan til yo'q. Faqat ma'lum zarurat tufayli yangi tushunchani ifodalovchi o'z tilimizning ichki imkoniyati asosida ifodalab bo'lmagandagina tashqi manbaga murojaat qilish foydali. Mahmud Koshg'ariy, Alisher Navoiy ham shunga da'vat etganlar.

Keyingi davrda tilimizga Yevropa tillaridan bir qancha so'zlar yangi tushunchalar bilan birgalikda kirib keldi. Masalan: **monitoring, diler, skaner** kabi. Bularning hammasi o'zbek tili leksik imkoniyatini kengaytirib, boyitmoqda.

Har qanday til o'z so'z boyligiga ega. Tilning lug'at tarkibi ma'nosida **leksika** atamasi ham qo'llanadi. Leksika muayyan til-dagi harakatda bo'lgan barcha so'zlar yig'indisidir.

Hozirga qadar biror-bir tilning lug'at tarkibida qancha so'z borligi to'liq aniqlangan emas. Bu borada taxminlar bor, xolos. Jumladan, tilshunos Elbek Navoiy davridan to 1930-yilga qadar o'zbek tilida 40 – 45 ming so'z bo'lgan deb taxmin qiladi. Tilshunos G'.Abdurahmonov hozirgi kunda o'zbek tili so'z miqdori 80 mingdan ortiq deb ko'rsatadi. Akademik E.Fozilov esa o'zbek tilidagi so'zlar miqdorini 100 – 200 mingdan ortiq deb taxmin qiladi.

Tildagi taxminiy so'z miqdorini lug'atdan ham bilsa bo'ladi.

1981-yili nashr etilgan «O'zbek tilining izohli lug'ati»da 60 ming, 1976-yili nashr qilingan «O'zbek tilining imlo lug'ati»da 40 mingdan ortiq so'z qayd etilgan. O'zbek tilining 5 tomli yangi izohli lug'atida 30 mingdan ortiq so'z berilgan.

Til lug'at tarkibi – juda murakkab va keng hajmli tushuncha. U tilning yashash shakliga ko'ra aniq lug'aviy qatlam (o'zbek adabiy tili leksikasi, sheva, kasb-hunar so'zi va h.k.)ni o'z ichiga oladi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Tildagi o'zgarishlar haqida gapiring. 2. Tilning boyish manbai haqida gapiring va misollar keltiring. 3. Tilning ichki boyish manbasi va uning turlari haqida gapirib, misollar keltiring. 4. Tashqi manba va uning turlari haqida gapirib, misollar keltiring.

O'ZBEK TILI LEKSIKASI TASNIFI

O'zbek tili leksikasi tasnifi turi. So'zni turlicha tasniflash mumkin. Quyida uning ayrimlarini ko'rib o'tamiz.

So'z o'zlashgan-o'zlashmaganligiga ko'ra ikkiga bo'linadi:

- a) o'z qatlam;
- b) o'zlashma qatlam.

O'zbek tilidagi turkly so'zlar o'z qatlam deyiladi: men, sen, biz, o'qi, oq, ket, bir, besh.

O'z qatlamga oid so'zlarning muhim belgisi quyidagilar:

- 1) bu qatlamga oid so'zlarning o'zagi, asosan, bir-ikki bo'g'inli bo'ladi: **ol, ber, qol, ota, uka, qo'y, echki** kabi;
- 2) bir bo'g'inli so'z ko'proq **unli+undosh, undosh+unli+undosh** shakliga ega: **ol, kun, kul, bo'l, qil**;
- 3) ikki bo'g'inli so'z ko'proq ochiq bo'g'indan tuziladi: **ikki, olma, ola**;
- 4) so'z **r, l, v, h, ts** tovushlari bilan boshlanmaydi;
- 5) so'z oxiri **e, u, o** unlisi bilan tugamaydi (undov, taqlid so'zlar, **de fe'li** bundan mustasno);
- 6) so'z tarkibida sirg'aluvchi **j**, bo'g'iz **h**, qorishiq **ts** tovushi uchramaydi (undov va taqlid bundan mustasno);
- 7) so'zda ikki unli yonma-yon kelmaydi: **saodat, baayni, mu-tolaa, maorif** kabi;
- 8) sof o'zbekcha qo'shimcha undosh bilan boshlanadi: **-chi, -li, -lik, -la** kabi. Ayrimlari unli bilan ham boshlanadi: **-im, -ib** kabi. Bunda tovush ortirilishi mavjud;
- 9) **f, d** kabi yumshoq va lab-tish **v** undoshi sof o'zbekcha so'zga xos emas: **daftar, dard, dil, dunyo, falak, vagon** kabi;

10) o'zak holidagi fe'l, son, taqlid so'zlar faqat o'z qatlamga mansub;

11) o'z qatlamga mansub so'zlar o'zagi alohida talaffuz qilinda tovush o'zgarishi yuz bermaydi. O'zak holida tovush o'zgarishiga uchragan so'z o'zlashma qatlamga mansub: **go'sht, dard, hukm, daftar, kitob** kabi;

12) boshqa tildan o'zlashgan so'zlar asosida shu tilda yasalgan so'zlar ham o'z qatlamga mansub bo'ladi: **kitobxona, nonchi, ma'rifatli, kompyuterchi** kabi. -

13) o'z qatlam so'zlari tutuq belgisi bilan yozilmaydi.

Qarindosh bo'lmagan tildan kirib kelgan so'z o'zlashma, olinma yoki o'zlashma qatlam deyiladi: kitob, daftar, non, ma'rifat, telefon, kompyuter.

O'zbek tilidagi o'zlashma so'zlarning asosiy qismini fors-tojik, arab tilidan o'zlashgan ham ruscha-baynalmilal (xalqaro) so'zlar tashkil qiladi.

O'zbek tilidagi fors-tojikcha so'zlarni fonetik ko'rinishiga ko'ra o'zbekcha so'zdan farqlash qiyin. Lekin ayrim muhim belgilari mavjud:

1) sirg'aluvchi j tovushi fors-tojikcha so'zlarda uchraydi: **mujda, gijda, mujgon** kabi;

2) so'z oxirida undosh qator keladi: **taxt, baxt, dard, go'sht, farzand, daraxt** kabi;

3) o unlisi cho'zib aytiladi: **non, darmon, bahor** kabi.

Lekin bularning barchasi ham asosiy belgi bo'lolmaydi.

O'zbek tilida arabcha o'zlashmalar ham talaygina. Ularning muhim belgilari:

1) tutuq belgili so'z arab tiliga mansub (ruscha-baynalmilal (xalqaro) so'zlar mustasno);

2) ko'plik unsuri so'z oldida bo'ladi: **xulq – axloq, she'r – ash'or, xabar – axbor** kabi.

3) **-ot, -at, -illo, -ullo, -iy, -viy** unsuri bilan tugagan so'zlar arab tiliga xos: **axborot, hayvonot, nabotot, shaxsiyat, tabiat, Abdullo, adabiyot, oilaviy, ilmiy** kabi;

4) arabcha so'zlar tarkibida **g, dj, ch, p, ng** tovushlari uchramaydi;

5) so'z boshida **-ik, -iq, -ak, -mu, -ma** unsuri bo'ladi: **ikrom, iqror, akram, muallim, maktab, mahorat** kabi.

O'zbek tili leksikasi tarkibi quyidagicha bo'lgan:

Qatlam	1923-yil	1940-yil
O'zbekcha so'zlar	61%	69%
Arabcha-forscha so'zlar	37,4%	25%
Ruscha-baynalmillal so'zlar	2%	25%

Eslatma

Turkiylar ham boshqa tillarga ko'plab so'zlar bergan. Masalan, rus tiliga chugun, tovar, kirpich, utyug, ally, bumaga, topor, yarlik, bara, karakuli, arik, djugara, xirman, dengi, altin, izumrud, jemchug, bazar, kazna, chulok, karman, tulup, sarafan, kaftan, yapancha, tyubeteyka, xalat, kolbasa, kavardak, shurpa, plov, kumis, ayran, jir, arbuz, vishnya, uryuk, ayva, kumach, churek, xalva, alcha, injir, Barsukov, Baskakov, Tolmachov, Turgenev, Saltikov, Polivanov, Arakcheyev, Chirikov, Saratov, Yessentuki, Berdichev, Arbatskaya kabi so'zlarni.

So'zlarning qo'llanishiga ko'ra tasnifi. So'zlar qo'llanish miqdoriga ko'ra farqlanadi. Ko'p so'zlar cheklanmagan, ba'zilari kam qo'llanishga ega. Shu jihatdan so'zlar ikki turga bo'linadi:

- a) qo'llanishi chegaralanmagan so'zlar;
- b) qo'llanishi chegaralangan so'zlar.

Qo'llanilishi chegaralanmagan so'zlar. O'zbek tili lug'at tarkibining asosini ana shu qatlam tashkil etadi. Qo'llanilishi chegaralanmagan so'zlarni shu tilda so'zlashuvchi kishi, qanday shevaga, qaysi hududga, qaysi kasb yoki sohaga mansub bo'lishidan qat'i nazar, cheklanmagan darajada ishlatadi.

Qo'llanilishi chegaralanmagan so'zlar barcha turkumda mavjud:
Fe'l: Ishlamoq, kelmoq, olmoq, ko'rsatmoq, buyurmoq, saylamoq.

Ot: ota, ona, non, suv, stol, eshik, tog', yer, shamol, radio.
Sifat: shirin, achchiq, qizil, ko'k, katta-kichik, xunuk, go'zal.

Son: bir, o'n, yuz, ming.

Ravish: hamisha, ba'zan, ataylab, hozir, ilgari.

Olmosh: kim, nima, qanday, nima qilib, qancha, shu, biz, hamma.

Undov va modal: **xo'p, mayli, rahmat.**

Ko'makchi: **uchun, bilan, singari.**

Bog'lovchi: **ham, va, bilan, ammo.**

Yuklama: **faqat, xuddi, hatto.**

Qo'llanilishi chegaralanmagan so'zlarning aksariyati umumturkiy va o'zbekcha. Ammo, shu bilan birga, ular orasida o'zlashmalari ham ko'p. Masalan:

Tojikcha: **go'sht, non, dard, bobo, dugona, do'st.**

Arabcha: **avlod, bilan, inson, sinf, millat, himoya.**

Qo'llanishi chegaralangan so'zlar ikki guruhga bo'linadi:

a) qo'llanish davri chegaralangan so'zlar;

b) qo'llanish doirasi chegaralangan so'zlar.

Qo'llanish davri chegaralangan so'zlar. Taraqqiyot, ijtimoiy hayotdagi o'zgarishlar tilning leksikasida ancha sezilarli. Bunda to'rt holat kuzatiladi. **Birinchi**dan, ayrim so'zlar eskirib, iste'moldan chiqib ketsa, **ikkinchi**dan, allaqachon iste'moldan chiqib ketgan so'zlar qayta «jonlanadi», «tiriladi», **uchinchi**dan, yangi-yangi so'zlar paydo bo'ladi, **to'rtinchi**dan, nafaol so'zlar faollashadi, iste'mol doirasi kengayadi, ma'nosida o'zgarish yuz beradi.

Hozirgi adabiy tildagi eskirgan so'zlar **eski so'z**, yangi so'zlarning jami **yangi so'z**, na eskirgan, na yangilik bo'yog'iga ega bo'lgan so'zlar **zamonaviy so'z** deb yuritiladi. Demak, o'zbek tili leksikasini tarixiylik nuqtayi nazaridan uchta asosiy qatlamga bo'lib o'rganish mumkin: **1) zamonaviy leksika; 2) eskirgan leksika; 3) yangi leksika.**

Zamonaviy so'zlar. Hozirgi o'zbek adabiy tili leksikasining asosini zamonaviy leksika tashkil etadi. Bu leksika **umumiste'mol so'zlar, qo'llanilishi chegaralanmagan so'zlar, faol so'zlar** kabi atamalar bilan ham yuritiladi.

Eskirgan so'zlar. Eski qatlamga oid so'zlar o'ziga xos xususiyatiga ko'ra ikkiga bo'linadi:

1) tarixiy so'zlar;

2) arxaik so'zlar.

Tarixiy so'zlar hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llanuvchi o'tmishga oid, iste'moldan chiqib ketgan narsa-hodisalarni bildiradi:

1) ijtimoiy-siyosiy nom: **podsho, xon, qul, quloq, batrak, qarol, chorikor;**

2) mansab, amal, unvon nomi: **qozi, amin, bek, amir, arbob, udaychi, g'unchachi, shotir, zakotchi;**

3) buyum nomi: **qalqon, dubulg'a, sovut, charx, duk, halaj, kajava, foytun, dilijon, kashkul;**

4) o'lchov, pul birligi nomi: **botmon, dirham, miri, paqir, qadoq, tanob, arshin;**

5) kiyim-kechak nomi: **kuloh, choriq, paranji, chachvon, qalami, hirqa;**

6) hujjat nomi: **vasiqa, sanad, taraka xati, vaqfnoma;**

7) maorif atamasi: **mudarris, xalfa, haftiyak.**

Tarixiy so'zlar bildiradigan narsa-hodisalar iste'moldan chiqib, o'tmish voqeligiga aylanganligi sababli ularning ko'pchiligi hozirgi davr kishisi uchun notanish bo'lishi mumkin.

Ayrim ko'p ma'noli so'zlarning ba'zi ma'nosi tarixiylashib, boshqasi saqlanib qoladi. Masalan, **millat** so'zining **Millatingni ayt: – Ibrohim Xalilulloh millati** gapida voqelangan «biror dinga mansublik» tarixiy ma'nosi eskirgan. Misollar:

Eski ma'no	Yangi ma'no
rais – diniy rasm-rusum nazoratchisi	rais – rahbar
arbob – qishloq oqsoqoli	arbob – unvon
saroy – podsho qarorgohi	saroy – madaniy tadbir joyi
boy – feodal, yer egasi	boy – mo'l, ko'p
oqsoqol – mahalla xo'jayini	oqsoqol – kekxa, hurmatli shaxs

Arxaik so'zlar – o'z o'rmini boshqasiga bo'shatib bergan so'zlar. Ijtimoiy taraqqiyot natijasida ayrim narsa-hodisalar boshqa leksema bilan atalib, avvalgisi iste'moldan chiqib ketadi: **ulus** (xalq), **afandi** (o'qituvchi), **lang** (cho'loq), **tilmoch** (tarjimon).

Eslatma

Bundan tashqari, arxaik qo'shimchalar (-g'a (-ga), -g'an (-gan), -g'i (-gi), -ur (-ar), -g'ay (-gay, -sin), arxaik iboralar (jismini dol aylamoq – qaddini bukmoq, fotiha olmoq – javob so'ramoq, yoqasini chok etmoq – faryod solmoq) ham mavjud.

Tarixiy va arxaik birliklarning muhim belgisi:

1) arxaik so'zlar hozir mavjud narsa, tarixiy so'zlar o'tmish narsa-hodisasi atamasidir;

2) arxaizmning hozirgi tilda sinonimi mavjud, tarixiy so'zlarning sinonimi yo'q;

3) tarixiy so'z – yakka nom, arxaik so'z – birdan ortiq nomning biri.

Yangi so'z – tilda endi paydo bo'lgan va yangilik bo'yog'i sezilib turgan so'z: **lizing, audit, market, test, internet** kabi. Ular fanda **neologizm** deb ham yuritiladi.

Neologizm quyidagi turlarga ega:

a) yangi yasalgan: **serverxona, dendixona, devonxona, oraliq nazorat, yakuniy nazorat;**

b) yangi ma'no kasb etgan: **tadbirkor, halqa (yo'l), nazorat, do'kon, foiz;**

c) yangi kirib kelgan: **reyting, test, audit, market.**

Yangi so'zlar davr o'tishi bilan zamondosh leksika tarkibiga o'tib ketadi. Masalan, yaqin vaqtgacha neologizm sifatida qaralgan **kosmos, televideniye** leksemalari bugungi kunda yangilik bo'yog'ini yo'qotdi.

Faollashgan so'zlar yangi so'zlarning turlaridan bo'lib, bir vaqt iste'moldan chiqib ketgan va bugungi kunda qayta qo'llana boshlagan: **hokim, viloyat, tuman, oqsoqol, sardor** kabi.

Qo'llanilish doirasi chegaralangan so'zlar. Qo'llanilish doirasi chegaralangan so'zlarni uchga bo'lib o'rganish mumkin:

a) shevaga xos so'zlar;

b) termin (atama)lar;

c) argo va jargon.

Shevaga xos so'zlar. Ma'lum bir hududda yashovchi kishilar nutqiga xos so'z **shevaga xos so'z** deyiladi: **kallapo'sh** (Buxoro) – do'ppi, **g'o'z** (Xorazm) – yong'oq, **mishiqlik** (Farg'ona) – mushuk, **poku** (Samarqand) – ustara.

Sheva so'zi fanda **dialektizm** deb ham yuritiladi.

Badiiy adabiyot va kinofilmlarda mahalliy ruhni aks ettirish, asar qahramoni nutqini aniq berish maqsadida shevaga xos so'zlardan foydalaniladi.

Ayrim so'zlar adabiy tilda boshqa, shevada boshqa ma'no-da ishlatiladi. Masalan, **pashsha** so'zi adabiy til lug'atida «yozgi, qo'sh parda qanotli hasharot» deb izohlangan. Biroq ayrim shevalarda u **chivin** so'zi o'rinda ishlatiladi. **Ajal yetmay o'lmas Boysunning xoni, Besabab chiqmaydi chivinning joni** («Alpomish») gapidagi **chivin** so'zi kunduzi uchadigan qo'ng'ir-qora

tusli mayda hasharotni ifodalasa, **Atrofdagi g'uv-g'uv pashsha: oyoqlarga yopishadi, burun kataklariga suqiladi, quloqni uzadi** (Oybek) gapida **pashsha** so'zi – chaqadigan tungi hasharotni anglatadi. Yoki irkit leksemasi abadiy tilda «kir, iflos» degan ma'no bilan qo'llansa, ayrim shevalarda «ayron xalta», boshqasida esa «beo'xshov, qo'pol ko'rinishli» ma'nosiga ega. Sheva so'zini uning adabiy tildagi muqobiliga sinonim sanamaslik lozim.

Termin (atama)lar. Fan-texnika, qishloq xo'jaligi, san'at va madaniyat sohasiga xos so'zlar termin deyiladi.

Terminning chegaralangan qo'llanishga egaligi boshqa soha kishisi uchun tushunarsiz degani emas. Masalan, **to'g'ri chiziq, gap, so'z turkumi, tezlik atamaları ko'pchilik uchun tushunarli, lekin kam qo'llanadi.**

Termin ko'pincha umumiste'mol so'zlaridan ma'lum bir ma'noning maxsuslashuvi asosida hosil bo'ladi. Masalan, **fojia, ega, ot, qo'shish, ayirish** so'zlari umumiste'mol so'zlar. Lekin ular fanga termin bo'lib o'tgan.

Kasb-hunarga oid so'zlar – turli kasb-hunar egalari nutqida qo'llanuvchi so'zlar. Kasb-hunar atamasi shu hunar egasi qaysi sheva vakili bo'lsa, o'sha sheva leksikasi tarkibiga kiradi. Masalan, Shahrizabz shevasiga mansub hunarmandlar ishlatadigan so'z Buxoro shevasida bo'lmasligi mumkin. Kasb-hunarga oid so'zlar, birinchidan, ma'lum bir sheva doirasida bo'lsa, ikkinchidan, shu shevada so'zlashuvchi ayrim kishilar nutqiga xos.

Jargon (fransuzcha **jargon** – «buzilgan til») ham qo'llanishi chegaralangan leksika tarkibiga kiradi. **Kasbi, jamiyatdagi o'rni, qiziqishi, yoshiga ko'ra alohida guruhni tashkil etgan kishilarning ko'pchilikdan ajralib turish maqsadida ishlatadigan so'zlari jargon deyiladi.** Masalan, **programmist jargoni, talaba jargoni, aslzodalar jargoni, o'g'ri jargoni, artistlar jargoni va h.k.**

1) talaba jargoni: **yopmoq** (sessiyani tugatmoq), **vozdux** (stipendiya), **yaxlamoq** (imtihondan qaytmoq), **stukach** (chaqimchi);

2) yoshlar jargoni: **g'isht** (xunuk), **sindirmoq** (lol qilmoq), **kru-toy** (ketvorgan), **risovka** (ko'z-ko'z qilmoq), **uxlatib ketmoq** (aldamoq).

Argo (fransuzcha **argot** – «lahja») – ayrim professional yoki ijtimoiy guruhlarning o'ziga xos tili. Argo bir necha til unsurlaridan iborat qorishiq va ko'p holda boshqalarga tushunarsiz nutq ko'rini-

shida namoyon bo'ladi. Argo tili o'z grammatikasiga ega emas. Unda umumxalq tili grammatikasiga tayaniladi. Argo ikki maqsadning biri uchun qo'llaniladi:

- 1) fikmi sir tutish;
- 2) o'zini ajratib ko'rsatish.

Argo umumxalq tilidan maxsus leksikasi va frazeologiyasi hamda yasovchi vositalarining o'ziga xosligi bilan farqlanadi:

- 1) otarchi argosi: **yakan** (pul), **hasut** (non);
- 2) o'g'ri argosi: **xurmo** (Buxoro tillo tangasi);
- 3) mahbus argosi: **maymun** (oyna), **timsoh** (qaychi), **oq kap-tar** (geroin), **yashil** (militSIONER).

Qo'llanishi chegaralangan so'zlarning uslubiy xususiyati. Bunday so'zga eskirgan va yangi, sheva va kasb-hunarga oid so'z, atama, jargon, argo, vulgar va varvar so'zlar kiradi. Nutqda bu kabi so'zlar ham muhim uslubiy vazifa bajaradi. Arxaizm badiiy yoki ommabop asarda nutqqa kinoya, hajv ruhini berish uchun qo'llansa, tarixiy so'zlardan o'tmish voqeligini jonli ifodalash maqsadida foydalaniladi. Sheva so'zlari mahalliy ruhni ifodalashda ishlatilsa, atamalar ilmiy va badiiy asarlarda fan-texnikaga oid tushunchalarni aniq ifodalash uchun qo'llanadi, jargon esa ma'lum toifaga mansub kishilar nutqini berish uchun zarur. Bu – qo'llanishi chegaralangan so'zlarning badiiy uslubdagi vazifasi.

Albatta, mazkur guruh so'zlardan me'yorida foydalanish lozim, aks holda, nutqda g'alizlik paydo bo'ladi: **Terilgan paxtani tashib turish uchun ko'tarimchi ajratildi. 2. Buning ustiga, tokarlik stanogining rezioderiateli o'rniga maxsus moslama tayyorlanib, unga grebenlarni tozalovchi frez o'rnatildi.** Birinchi gapda **ko'tarimchi** o'rinsiz yasalgan yangi so'z bo'lsa, ikkinchi gapda atama me'yordan ortiq ishlatilganligi natijasida gap mazmuni tushunarsiz bo'lib qolgan.

Nutqda ibora, tasviriy ifoda va maqol ham ma'lum uslubiy vazifa bajaradi. Iboradagi omonimlik, sinonimlik, antonimlik xususiyati, tasviriy ifodadagi balandparvoqlik, maqoldagi mazmuniy ixchamlik katta uslubiy imkoniyat yaratadi: **Bir yoqadan bosh chiqarmoq** iborasi badiiy nutqqa mansub bo'lsa, **bir jon, bir tan bo'lmoq** iborasi umumnutqqa xos. Yozuvchi va shoirlar ham ibora va maqol ijod qilishadi: **O'likning yog'ini, tirikning tirnog'ini yeydi bu** (Abdulla Qahhor), **O'qsiz soldat – qilichsiz qin** (Oybek) kabi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. O'zbek tili leksikasi tasnifi turlari haqida gapiring. 2. O'zlashma qatlam nima? Misollar keltiring. 3. O'z qatlam so'zlari haqida gapiring. 4. Qo'llanishi chegaralangan so'zlar haqida gapiring. 5. Qo'llanishi chegaralanmagan so'zlar haqida gapiring. 6. Zamonaviy so'z nima? Misollar keltiring. 7. Eskirgan so'zlar haqida gapiring. 8. Tarixiy so'zlar haqida gapiring va misollar keltiring. 9. Arxaik so'zlar haqida gapiring va misollar keltiring. 10. Yangi so'zlar haqida gapiring, misollar keltiring. 11. Shevaga xos so'zlar haqida gapiring va misollar keltiring. 12. Termin (atama)lar haqida gapiring va misollar keltiring. 13. Jargon haqida gapiring va misollar keltiring. 14. Argo haqida gapiring va misollar keltiring.

Topshiriqlar

1. Lug'atdan **go'sht, non, oftob, gul, daraxt, kitob, daftar** kabi qadimdan tilimizga o'zlashib, o'zimiznikidek bo'lib qolgan so'zlardan topib, etimologiyasi bilan tanishing.

2. Lug'atdan shaklan bir xil, talaffuzda urg'usi bilan farqlanuvchi so'z (omograf)lardan topib, qaysi tilga va qaysi turkumga mansubligini, izohini daftaringizga yozib oling. Masalan: **akadèmik – akademik, sari – sàri**.

3. Rus tilidan o'zlashgan **adyol, karavot, cherkov, cho'tka** kabi so'zlarda yuz bergan fonetik o'zgarishlarni aniqlang va tushuntiring.

4. Lug'atdan **barter, biznes, dizayn, futbol, jinsi, voleybol** kabi ihglizcha so'zlardan toping, so'ngra «Inglizcha-o'zbekcha lug'at»dan foydalanib, ularning o'z tilida qanday yozilishini aniqlang.

5. Tilimizga o'zlashtirish jarayonida fonetik o'zgarishga uchrab, o'zbek tilidagi hozirgi ko'rinishi o'zining asl shaklidan uzoqlashib ketgan so'zlarga 20 – 30 tacha misol keltiring. Masalan: **admiral – [arabcha amir al-bahr], astoydil – [forscha-tojikcha az tahi dil], bo'yra – [forscha-tojikcha buryo], g'isht – [forscha-tojikcha xisht], vaj – [arabcha vajh]**.

6. Lug'atdan bir xil shaklga ega bo'lgan turli turkumga oid omonim so'zlardan topib, ular ishtirokida gap tuzing.

7. O'zlashma so'z negizida hosil qilingan o'zbekcha so'zlarga misollar keltiring. Masalan: **asfaltlamoq, aksiyador, baxtsiz, kompyuterchi, menejerlik, samolyotsozlik**.

8. Lug'atdagi biror harf (masalan, **B**) bilan boshlanadigan so'zlarni qaysi tilga mansubligiga ko'ra guruhga ajrating va qaysi tildan ko'proq o'zlashganini aniqlang.

9. Lug'atdan **adab, adabiy, adabiyot; aerodinamika, aerodrom, aeroflot, aeroplan, aeroport** kabi o'zakdosh so'zlardan topib, ularning ma'nosi orasidagi umumiylik va xususiylikni aniqlang.

10. Tarix, kimyo, fizika, matematika, iqtisod fanlari bo'yicha o'tilgan darslarda uchragan o'zlashma so'zlarning ma'nolarini yozing. So'ngra izohingizni lug'atdagi izoh bilan taqqoslang.

14-DARS LUG'AT

Lug'at muhim ijtimoiy vazifani bajaradi. Bu quyidagilarda ko'zga tashlanadi:

- ona tilini va boshqa tillarni o'rgatishga xizmat qiladi;
- ona tili so'zlarini tasviflash va me'yordashtirish vazifasini o'taydi;
- tillararo munosabatlarni ta'minlaydi;
- til leksikasini ilmiy tekshiradi va talqin qiladi.

Lug'at, avvalo, maqsadi va mo'ljaliga ko'ra ikkiga bo'linadi:

- 1) umumiy lug'at;
- 2) maxsus lug'at.

Umumiy lug'at keng o'quvchi ommasiga, maxsus lug'at esa tor doiradagi kishi – alohida soha mutaxassisiga mo'ljallangan bo'ladi.

Har ikkala lug'at ham o'z o'rnida yana ikkiga bo'linadi:

- 1) ensiklopedik lug'at;
- 2) filologik lug'at.

Demak, lug'atni umumiy ensiklopedik lug'at va maxsus ensiklopedik lug'at, umumiy filologik lug'at va maxsus filologik lug'atga bo'lib o'rganish qulay.

Umumiy ensiklopedik lug'at. Ma'lumki, umumiy ensiklopedik lug'at alifbo tartibida bo'lib, ularda so'z emas, balki shu so'zdan anglashilgan tushuncha uchun asos bo'lgan narsa, tarixiy voqea, tabiiy va ijtimoiy hodisa, shaxs, geografik nom haqida ma'lumot beriladi va lug'at maqolasi (lug'atdagi tavsif lug'at maqolasi deyiladi) lug'at yozilgan tilni tushunuvchi keng o'quvchi ommasiga

mo'ljallangan bo'ladi. «O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi» – ana shunday lug'at.

Maxsus ensiklopedik lug'at fan-texnika, san'at va madaniyatning ma'lum bir sohasiga oid tushunchani shu soha qiziquvchisi va mutaxassisi uchun mo'ljallab tavsiflaydi. Bunday lug'at sifatida soha ensiklopedik lug'ati – «Meditsina ensiklopediyasi», «Физический энциклопедический словарь», «Лингвистический энциклопедический словарь» kabilarni misol qilish mumkin. Umumiy ensiklopedik lug'atdan farqli ravishda, maxsus ensiklopedik lug'at tor sohaga doir tushunchani keng va batafsil sharhlaydi. Masalan, «Ona tili. Qomus» lug'ati.

Ko'rinadiki, maxsus ensiklopedik lug'at soha mutaxassisi uchungina zarur bo'lgan tushunchalarni shu soha ilmiy uslubiga xos ifoda bilan tasvirlaydi.

Ensiklopedik lug'at qomusiy lug'at ham deb ataladi.

Umumiy filologik lug'at – barcha soha kishilari, keng foydalanuvchilar ommasiga mo'ljallangan izohli, imlo, orfoepik, tarjima lug'at. «O'zbek tilining izohli lug'ati», «Ruscha – o'zbekcha lug'at» shunday lug'at sirasiga kiradi.

Umumiy izohli lug'atda so'zning barcha – grammatik, uslubiy, frazeologik birlik tarkibida qatnashish, omonimik, qaysi tildan o'zlashganlik belgisi ko'rsatiladi.

Imlo lug'ati so'zni amaldagi imlo qoidasiga muvofiq ravishda qanday yozish kerakligini o'rgatadi. Demak, bunday lug'at ham-mabop va amaliy tabiatga ega bo'ladi. 1995-yili lotin imlosidagi «Imlo lug'ati» «O'qituvchi» nashriyoti tomonidan chop etildi.

Orfoepik lug'atda so'zning to'g'ri adabiy talaffuzi ko'rsatiladi. Bunday lug'at birinchi marta kichik hajmda M.Sodiqova va U.Usmonova tomonidan «O'zbek tilining orfoepik lug'ati» nomi bilan 1977-yili «O'qituvchi» nashriyoti tomonidan bosib chiqarildi.

Maxsus filologik lug'at tor o'quvchi ommasi – tilshunoslik bilan shug'ullanuvchi va boshqa ilmiy tadqiqotchiga mo'ljallangan bo'ladi. O'zbek tilining morfem, chastotali, ters, o'zlashma so'z, frazeologizm, sinonim, antonim, omonim, sheva so'zlari, terminologik, etimologik lug'ati shular jumlasidan.

Morfem lug'atda so'zning tarkibi ko'rsatiladi. Bunday lug'at birinchi marta A.G'ulomov, A.N.Tixonov, R.Q.Qo'ng'urov tomonidan tuzilib, 1977-yili «O'qituvchi» nashriyoti tomonidan chop etilgan. 2007-yili «Yangi asr avlodi» nashriyatida B.Mengliyev

va B.Bahriddinovaning maktab o'quvchilari uchun mo'ljallangan «O'zbek tilining so'z tarkibi o'quv lug'ati» chop etilgan.

Chastotali lug'atda so'zning qo'llanish darajasi haqida ma'lumot beriladi. I.A.Kissen muallifligida chop etilgan «Словарь наиболее употребительных слов современного узбекского литературного языка» (Toshkent, 1970) lug'ati chastotali lug'at bo'lib, unda so'zning ma'lum bir tanlangan manbada necha marta uchraganligi va qo'llanishi ko'rsatilgan.

Ters lug'atda so'z teskari tomondan, oxiridan alfavit tartibida joylashtiriladi. Bu lug'at ham lingvistik lug'at bo'lib, R.Qo'ng'urov va A.Tixonov tomonidan «Обратный словарь узбекского языка» nomi bilan 1969-yili Samarqandda chop etilgan.

O'zlashma so'z lug'atida o'zbek tiliga boshqa tildan kirib kelgan so'zlar izohlanadi. Bu tildagi lug'at – izohli lug'atning bir ko'rinishi. Ular qaysi tildan o'zlashgan so'zni izohlashiga ko'ra turlicha nomlanadi. Masalan, O.Usmon va R.Doniyorov tomonidan 1965-yili nashr etilgan «Ruscha-internatsional so'zlar izohli lug'ati»da rus va boshqa yevropa tillaridan kirib kelgan so'zlar izohlangan. 2007-yili «Yangi asr avlodi» nashriyotida Y.Hamrayevaning maktab o'quvchilari uchun «O'zbek tilining o'zlashma so'zlar o'quv izohli lug'ati» chop etilgan.

Frazeologik lug'at maxsus filologik lug'atning bir turi bo'lib, Sh.Rahmatullayev tomonidan tuzilgan «O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati» (Toshkent, 1978) uning mukammal namunasidir. 2007-yili «Yangi asr avlodi» nashriyotida B.Mengliyev, O.Boymatova va M.Xudoyberdiyevaning maktab o'quvchilari uchun «O'zbek tili iboralarining o'quv izohli lug'ati» chop etilgan.

Etimologik lug'at o'zbek lug'atshunosligining alohida sohasi-ga aylandi. Bunday lug'atda so'zning kelib chiqishi izohlanadi. Bunga T.Nafasov tomonidan tuzilgan «Janubiy O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati»ni misol qilib keltirish mumkin.

Dialektal lug'at o'zbek tilining shevalariga xos so'zlarni qayd qiladi. Bunday lug'at, umuman, o'zbek tilining barcha yoki ma'lum bir shevasiga xos so'zlarini izohlashga mo'ljallangan bo'lishi mumkin. 1971-yili mualliflar jamoasi tomonidan «Fan» nashriyotida chop etilgan «O'zbek xalq shevalari lug'ati»ni bunga misol qilib keltirish mumkin.

Terminologik lug'at ma'lum bir sohaga tegishli so'zlarni izohlaydi. Terminologik lug'at izohli yoki tarjima ko'rinishiga ega.

Demak, terminologik lug'atni bir tilli va ko'p tilli lug'atga bo'lish mumkin. A.Hojiyevning «Lingvistik terminlarning izohli lug'ati» (Toshkent: O'qituvchi, 1985)dan olingan namunaga e'tibor qiling:

«Kriptologiya. Maxfiy til, ularni tuzish qonuniyatini, rasshifrovka qilish usulini o'rganuvchi fan.

Ko'makchili aloqa. So'zlar o'rtasida ko'makchi vositasida yuzaga keladigan aloqa: **qalam bilan yozmoq, uyga qadar yugurmoq kabi».**

Tarjima lug'at bir tildagi so'z ma'nosining boshqa tilda ifodalinishi, berilishini ko'rsatadi.

Ko'p tilli lug'atda so'z ikkitadan ortiq tilda beriladi. Bunday lug'at juda kam.

Tarjima lug'at qanday birlikni ifodalashiga ko'ra turlicha bo'ladi:

- 1) leksik birlik lug'ati;
- 2) frazeologizm lug'ati;
- 3) har ikkala birlik lug'ati;
- 4) maqol lug'ati.

1984-yili Toshkentda nashr etilgan ikki tomli «Ruscha-o'zbekcha lug'at» leksik birlik lug'atidir.

Tarjima frazeologik lug'atga M.Sodiqovanning «Ruscha-o'zbekcha frazeologik lug'at»i (Toshkent, 1972) misol bo'ladi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Lug'at nima? 2. Lug'atning vazifasi qanday? 3. Lug'atning maqsad va mo'ljaliga ko'ra turlari qanday? 3. Umumiy lug'at qanday lug'at? 4. Umumiy qomusiy lug'at haqida gapiring. 5. Umumiy filologik lug'atning xususiyatlari haqida gapiring. 6. Maxsus lug'atlar haqida gapiring. 7. Maxsus ensiklopedik lug'atlar haqida gapiring. 8. Maxsus filologik lug'atning xususiyatlari haqida gapiring. 9. O'quv lug'atlari haqida gapiring. 10. Orfoepik lug'at qanday lug'at? 11. Morfem lug'at qanday lug'at? 12. Onomastik lug'at qanday lug'at? 13. Chastotali lug'at qanday lug'at? 14. Frazeologik lug'at qanday lug'at? 15. Ters lug'at qanday lug'at? 16. Terminologik lug'at qanday lug'at?

Topshiriqlar

1. 10 ta so'zning bir necha lug'atda berilishini kuzating va daftaringizga yozing.

2. 20 ta so'z olib, ters lug'atini tuzing.
3. Daftaringizga o'zingiz dars mobaynida egallagan tilshunoslik atamaları lug'atini tuzing.
4. O'rtoqlaringiz bilan lug'atdan so'z qidirish bo'yicha «Kim oldin topar» o'yini o'ynang.

15-DARS MORFEMIKA

Morfemika haqida ma'lumot. Morfemika – tilshunoslikning so'z tarkibi, ya'ni ma'noli qismi haqidagi bo'limi, yunoncha **morphe** – forma, shakl so'zidan olingan.

So'zning ma'noli qismi. O'zak (asos) va qo'shimchalar so'zning ma'noli qismi deyiladi. Masalan, **paxtakorlarga** so'zi **paxta-**, **-kor**, **-lar**, **-ga** qismlaridan iborat. Ajratilgan har bir tarkibiy bo'lak – so'zning ma'noli qismi. **Paxta** so'zining ma'nosi «g'o'zda vujudga keladigan oq momiq tola» ma'nosi bo'lsa, **-kor** qismining ma'nosi «o'zakdan anglashiluvchi narsani yaratuvchi shaxs otini yasash»dir. Yoki **-lar** «ko'plik», **-ga** «atash, yo'nalish» kabi ma'nolarga ega.

Ma'noli qism **morfema** ham deyiladi.

Paxta- va **-kor**, **-lar**, **-ga** qismlari ma'nosi va qo'llanish xususiyati bilan farqlanadi. **Paxta** mustaqil lug'aviy ma'noga ega. U bu ma'noni qolgan qimsiz ham anglata olishi bilan ajralib turadi. So'zning bosh ma'nosini ifodalab, mustaqil qo'llana oladigan qismi **o'zak** deb ataladi. Boshqa qism esa ajralgan holda mavhum bo'lishi, o'zaksiz mustaqil ma'no anglatmasligi va mustaqil holda qo'llanmasligi bilan farqlanadi. Bu – qo'shimcha. Shunga ko'ra, **o'zak morfema** va **qo'shimcha morfema** ajraladi. O'zak morfema **leksema** ham deyiladi.

O'zak so'z yasovchi qo'shimcha olishi bilan o'zakdosh so'z vujudga keladi: **gul** – **gulchi**, **guldon**, **gulli**, **gulsiz**, **gulband** kabi. Shakl yasovchi olgan so'zlar o'zakdosh so'z sanalmaydi: **kitob** – **kitoblar**, **kitobni**, **kitobcha** kabi.

O'zak tarixiy taraqqiyot natijasida qo'shimchaga aylanib borishi, so'zning o'zagiga singib ketishi mumkin. Masalan, **xona** so'zi taraqqiyot natijasida ikkiga ajralgan. Birida «joy» ma'noli yasama so'zni hosil qiluvchi so'z yasovchiga aylanib ketgan bo'lsa (**oshxona**, **ishxona**, **molxona**), ikkinchisida uy, yashash

joyi ma'nosi saqlangan (**uchinchi xona, mening xonam**). **Noma, goh, xo'r** so'zlari ham shunday tarixiy siljishni boshidan kechirgan.

So'z tarkibidagi o'zgarishlar. Til taraqqiyoti natijasida so'zning ma'noli qismi tarkibida o'zgarishlar ham yuz beradi. Uning har xil ko'rinishlari bor:

1. So'z va qo'shimcha birlashib **tublashishi** mumkin: **yuksal, yuksak, biron, biror, bezor**.

2. Ikki so'z qo'shilib **yaxlitlashishi** mumkin: **bugun, sakson**.

3. So'z va qo'shimcha orasidagi aloqa **soddalashishi** mumkin: **yumshog, qattiq**.

4. So'z qo'shimcha holiga kelishi, murakkab qo'shimcha bir-biriga qo'shilib ketishi, ya'ni **birlashishi** mumkin: **borib yotibdi – borib yatipti – boryapti; ning + ki = niki**.

Keltirilgan misolning barchasi **tarixiy yasalish** deyiladi.

Qo'shimchalarning tasnifi. Qo'shimchalar vazifasiga ko'ra 2 guruhga bo'linadi:

1) **so'z yasovchi qo'shimcha;**

2) **shakl yasovchi qo'shimcha.**

So'z yasovchi qo'shimcha so'zga qo'shilib yangi so'z hosil qiladi. Yangi so'z yangi lug'aviy ma'noga ega bo'ladi. Masalan, **paxta** so'zi **-chi** qo'shimchasini olib, **paxtachi** so'zi vujudga keladi.

So'z yasovchidan boshqa qo'shimchalar **shakl yasovchi qo'shimcha** deyiladi. Shakl yasovchi qo'shimcha grammatik ma'no ifodalaganligi uchun lug'aviy ma'no hosil qiluvchi so'z yasovchiga muqobil ravishda grammatik qo'shimcha ham deyiladi. Grammatik qo'shimchalar asosiy xususiyatiga ko'ra ikkiga ajraladi:

1) lug'aviy shakl hosil qiluvchi qo'shimcha (lug'aviy shakl);

2) sintaktik shakl hosil qiluvchi qo'shimcha (munosabat shakli).

Eslatma

Maktab darsligida shakl yasovchi qo'shimchalar, so'z o'zgartiruvchi qo'shimchalar atamaları ham ishlatilgan.

Lug'aviy shakl hosil qiluvchi qo'shimcha so'zga qo'shilib, unga qo'shimcha ma'no yuklaydi. Masalan, **kitob** leksemasining atash ma'nosida birlik va ko'plik ma'nolari noma'lum. Son lug'aviy shakl hosil qiluvchisi bo'lgan **-lar** uni ko'plik tomon muayyanlashti-

radi. **-lar, -roq, -cha, -xon, -(l)l, -(l)n, -(i)nchi, -ta** – lug'aviy shakl hosil qiluvchi qo'shimchalar.

Sintaktik shakl hosil qiluvchi qo'shimcha so'zni boshqasiga bog'laydi hamda sintaktik qurilmadagi o'rini belgilaydi. Masalan, shaxs-son, zamon, mayl, tasdiq-inkor qo'shimchalari so'zga kesimlik mavqeyini beradi, kesimning ega va hol bilan sintaktik aloqasini ta'minlaydi. Kelishik qo'shimchasi oldingi mustaqil so'zni keyingi, egalik qo'shimchasi esa keyingi mustaqil so'zni oldingisiga bog'laydi. **Kelishik, egallik, shaxs-son, zamon, mayl, tasdiq-inkor qo'shimchalari sintaktik shakl hosil qiluvchi qo'shimchalardir.**

Eslatma

Tasdiq-inkor va bo'lishli-bo'lishsizlikni farqlash kerak. Bo'lishli-bo'lishsizlik faqat fe'lga xos bo'lib, nol qo'shimcha bilan bo'lishlilik, -ma qo'shimchasi bilan bo'lishsizlik ifodalanadi: O'qiydigan – bo'lishli fe'l, o'qimaydigan – bo'lishsiz fe'l. Bo'lishli-bo'lishsizlik hodisasi fe'l-kesimdan boshqa vazifani bajarganda voqelanadi.

Tasdiq-inkor shakli so'z kesim vazifasida kelganda yuzaga chiqadi. O'qigan – o'qimagan, borgan – borgan yo'q, o'qituvchi – o'qituvchi emas kabi. Fe'l gapda kesim vazifasida kelganda bo'lishli-bo'lishsizlik shakli tasdiq-inkor deb qaraladi.

Bo'lishli-bo'lishsizlik lug'aviy shakl hosil qiluvchi bo'lsa, tasdiq-inkor sintaktik shakl hosil qiluvchidir.

Bo'lishli-bo'lishsizlik shaklida faqat fe'l, tasdiq-inkor shaklida esa barcha mustaqil so'z kela oladi. Chunki ular kesim vazifasini ham bajara biladi.

O'zbek tilida shakl yasovchi, ya'ni grammatik qo'shimchalar ko'rinishiga ko'ra farqlanadi. Masalan, **maktab** va **maktablar** so'zini qiyoslang. **Maktab** so'zi birlik sonda bo'lib, bu ma'no qo'shimchasiz ifodalangan. **Maktablar** so'zida ko'plik ma'nosi **-lar** shakli bilan yuzaga chiqqan. Shuning uchun shakl yasovchini ikkiga ajratish mumkin:

a) moddiy ko'rinishga ega shakl yasovchi;

b) moddiy ko'rinishga ega bo'lmagan shakl yasovchi.

Moddiy ko'rinishga ega bo'lmagan shakl yasovchi nol qo'shimcha ham deyiladi. Masalan, nutqdagi **Kitobni o'qi, Uyga bor, U a'lochi** gapidagi **o'qi, bor, a'lochi** so'zlari – nol qo'shimchali. Son

shaklida **birlik son**, kelishik shaklida **bosh kelishik**, fe'l nisbatida **aniq nisbat**, bo'lishli-bo'lishsizlikda **bo'lishlilik**, sifat va ravish darajasida **oddiy daraja**, mayl sirasida **xabar mayli nol** qo'shimchalidir.

Eslatma

*Nol qo'shimcha bilan qo'shimchaning belgisiz qo'llanishini aralastirmaslik kerak. Masalan, **maktab bog'i** birikmasida **maktab** so'zi belgisiz qaratqich, **kitob o'qimoq** birikuvida **kitob** so'zi belgisiz tushum kelishigida.*

Asos. So'zning shakl yasovchidan xoli qismi asos deyiladi. Masalan, **paxtakorlarga**, ishlarimizni so'zlarining grammatik shaklini olib tashlasak, **paxtakor**, **ish** qismi qoladi. Bu – asos.

Asos ikki xil bo'ladi:

- 1) o'zak holidagi asos: **maktab**, **ish**, **gul**, **dala**, **yur** kabi;
- 2) negiz holidagi asos: **ishxona**, **gulchi**, **tilshunos**, **ishchan** kabi.

Qo'shimchaning tuzilishiga ko'ra tasnifi. Qo'shimcha tuzilishiga ko'ra **sodda** va **murakkabga** bo'linadi:

Sodda qo'shimcha tarixan qanday bo'lganligidan qat'i nazar, ajralmas, yaxlit, bir tarkibli bo'ladi: **-lar**, **-roq**, **-chi**, **-niki**, **-sin**, **-di**, **-gach**.

Murakkab qo'shimcha, aslida, mustaqil qo'shimchaning ma'lum vazifa bajarish uchun birlashgan holda qo'llanishi: **odamgar-chilik**, **uygacha**, **xafachilik**, **chorvachilik**, **borganda**. Murakkab qo'shimcha, umuman olganda, ajraladi, ba'zi bir so'zlar tarkibida ajralmas holga kelgan bo'ladi, xolos.

Qo'shimcha morfemaning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turi. Qo'shimcha morfemada ham shakl va ma'no munosabati mavjud bo'ladi.

Qo'shimcha ko'p ma'noliligi (ko'p ma'noli qo'shimcha). Bu hodisa keng tarqalgan. Misol sifatida **-chilik** qo'shimchasini olaylik. Darslik va qo'llanmalarda uning quyidagi uch ma'nosi farqlanadi:

1. Asosdan anglashilgan narsa yetishtiriladigan sohani ifodalovchi ot: **paxtachilik**, **urug'chilik**, **chorvachilik**, **uzumchilik**.
2. Asosdan anglashilgan narsa-hodisaning borlik holatini bildiruvchi ot: **pishiqchilik**, **mo'lchilik**, **arzonchilik**.

3. Asosdan anglashilgan tushuncha bilan bog'liq bo'lgan ishni bildiruvchi ot: **ulfatchilik, tirikchilik, dushmanchilik.**

Aksariyat qo'shimchalar ko'p ma'noli. Tilda qo'shimchalarning kamligi uning ko'p ma'noli bo'lishiga olib kelgan.

Ko'p ma'noli qo'shimchalarga misol:

Qo'shimcha	Misol
-li	aqlli (mavjudlik), yog'li (ortiqlik), o'tirishli (moslik)
-ma	qovurma (harakat natijasi), burama (odatdagi xususiyat)
-la	moyla (ega bo'ldirish), randala (vosita bilan), bolala (paydo qilish)
-chilik	paxtachilik (soha), to'kinchilik (mavjudlik), tirikchilik (holat)
-dor	aybdor (mavjudlik), bo'ydor (ortiqlik)
-no	noumid (ega emaslik), nomard (qarama-qarshilik)
-be	beg'ubor (yo'qlik), beg'am (kamlik)
-siz	asossiz (ega emaslik), madorsiz (kamlik)
-lik	otalik (qarindoshlik), bolalik (holat), mudirlik (kasb-hunar)

Qo'shimcha shakldoshligi (omonim qo'shimcha). Shakldosh qo'shimcha omonim qo'shimcha deyiladi. Shakldoshlik bir tur qo'shimchalar orasida ham, turli qo'shimchalar orasida ham bo'lishi mumkin.

1. So'z yasovchi qo'shimchalar shakldoshligi:

-ki I: turtki, tepki, ko'chki (ot yasaydi).

-ki II: ichki, kechki, ustki (sifat yasaydi).

2. Grammatik qo'shimcha shakldoshligi:

-(I)sh I: borish (bormoq), kelish (kelmoq), ketish (ketmoq) (harakat nomi shakli).

-(i)sh II: (birga) yuvish, (birga) tarash, (birga) ishlash (birgalik nisbat shakli).

3. So'z yasovchi va grammatik qo'shimcha shakldoshligi:

-(i)m I: yig'im, terim, sig'im (ot yasovchi morfema).

-(i)m II: uyim, kitobim, soatim (egalik morfemasi).

O'zbek tilidagi asosiy shakldosh qo'shimchalar quyidagilar (bunda **s/y** – so'z yasovchi, **sh/y** – shakl yasovchi):

Qo'shim- cha	Otda	Sifatda	Fe'lda	Ravish- da	Yordamchi so'zda
-a	jizza (s/y)	ko'tara (sav- do, s/y)	qona (s/y), bora (sh/y), bura (sh/y)	shig'g'a, chippa (s/y)	sen-a
-ay	-	-	kuchay (s/y), bo- ray (sh/y)	-	-
-ak	g'ijjak (s/y)	qirmizak (s/y)	-	-	-
-ar	-	-	ko'kar (s/y), kelar (sh/y)	-	-
-ga	bolaga (sh/y)	-	surgamoq (sh/y)	-	-
-gi	supurgi (s/y)	yozgi (s/y)	borgim (sh/y)	-	-
-gina	qizgina (sh/y)	-	-	-	qizimgina
-g'oq	to'lg'oq (s/y)	toyg'oq (s/y)	-	-	-
-da	uyda (sh/y)	-	-	-	keldi-da
-dir	-	-	sezdir (sh/y)	-	kelgandir
-don	kuldon (s/y)	qadrdon (s/y)	-	-	-
-dor	chor- vador (s/y)	puldor, yelkador (s/y)	-	-	-
-i	oti (sh/y)	jannati (s/y)	tinchi (s/y), to'zi (sh/y)	-	-
-ik	ko'rik (s/y)	egik (s/y)	birik, ko'zlik (s/y)	-	-
-iq	ohizliq (s/y)	oohliq (s/y)	yo'lliq (s/y), siniqmoq (sh/y)	-	-

-li	-	-	egildi (sh/y, o'zlik), ichildi (sh/y, majhul)	-	-
-lm	uyim (sh/y), bilim (s/y) chekim (s/y)	ayrim (s/y)	-	-	-
-ln	ekin (s/y)	sog'in sigir (s/y)	ko'rin (sh/y)	oldin (s/y)	-
-lng	uying (sh/y)	-	oching (sh/y)	-	-
-lngiz	uyingiz (sh/y)	-	ochingiz (sh/y)	-	-
-ish	-	ko'kish (sh/y)	yo'zish (sh/y), olish- di (sh/y)	ichish (sh/y)	-
-y	-	-	qoray (s/y), o'qiy (sh/y)	-	-
-k	to'shak (s/y)	chirik (s/y)	bordik (sh/y)	-	-
-q	taroq (s/y)	yumshoq (s/y)	-	-	-
-ka	yo'lka (sh/y), etikka (sh/y)	-	iska (s/y), surka (sh/y)	-	-
-qa	o'qqa (sh/y)	qisqa (s/y)	chayqa (sh/y)	-	-
-kash	ara- vakash (s/y)	janjalkash (s/y)	-	-	-
-ki	tepki (s/y)	kechki (s/y)	-	-	demakki, biladiki
-qi	chopqi (s/y)	sayroqi (s/y)	-	-	-
-kin		keskin (s/y)	to'kkin (sh/y)	-	-

-qin	to'lqin (s/y)	sotqin (s/y)	boqqin (sh/y)	-	-
-qoq	tutqoq, botqoq (s/y)	yopishqoq (s/y)	-	-	-
-kor	paxtakor (s/y)	fusnkor (s/y)	-	-	-
-la	-	-	ishla (s/y), quvla (sh/y)	-	sen-la
-lik	ochlik (s/y)	o'shlik (s/y)	-	-	-
-m	chidam (s/y), ukam (sh/y)	-	yozdin (sh/y)	-	-
-ma	tugma (s/y)	yasama (s/y)	kelma (sh/y)	yon- ma-yan (sh/y)	-
-miz	onamiz (sh/y)	-	olamiz (sh/y)	-	-
-moq	quymoq (s/y)	-	ichmoq (sh/y)	-	-
-n	o'zin(i) (sh/y)	-	yaqanmoq (sh/y)	-	-
-oq	o'roq (s/y)	qo'rroq (s/y)	-	-	keliboq
-on	to'zon (s/y)	shodon (s/y)	-	-	-
-sa	-	-	suvsamoq (s/y), kelsa (sh/y)	-	-
-si	otasi (sh/y)	-	garangsi (sh/y)	-	-
-siz	-	ishsiz (s/y)	ichasiz (sh/y)	to'xtov- siz (s/y)	-
-t	-	-	to'latdi (s/y), o'qitdi (sh/y)	-	-

-xon	kitobxon (s/y), onaxon (sh/y)	–	–	–	–
-ch	quvonch (s/y)	tinch (s/y)	–	–	–
-cha	qizilcha (s/y)	farg'onacha (s/y)	–	o'zicha (s/y)	–
-chak	kelin- chak (sh/y)	kuyunchak (s/y)	–	–	–
-chi	ishchi (s/y)		–	–	kel-chi
-chliq	qopchliq (sh/y)	sirpanchliq (s/y)	–	–	–
-choq	toychoq (sh/y)	maqtan- choq (s/y)	–	–	–

Qo'shimcha ma'nodoshligi. Barcha tur qo'shimchalar ma'nodoshlik munosabatida bo'ladi. Shu boisdan so'z yasovchi qo'shimchalar ma'nodoshligi hamda grammatik qo'shimchalar ma'nodoshligi farqlanadi.

Qo'shimchalar ma'nodoshligiga misol:

Qo'shim- cha	Misol	Qo'shimcha	Misol
ba/-li	bahaybat – haybatli	-qir/-ag'on	topqir – topag'on
-ga/-ni	unga tushunmadi – uni tushunmadi	-chi/- shunos	tilchi – tilshunos
-dan/ -ni	nondan oling – nonni oling	no/-siz	noo'rin – o'rinsiz
-dan/-ga	teshikdan sig'madi – te- shikka sig'madi	-ona/-larcha	mardona – mard- larcha
-dan/- ning	shundan biri – shuning biri	-sa/-sira	suv-samoq – suv- siramog
-di- gan/-ar	qiladigan ish – qilar ish	-lab/-dan	saharlab – sa- hardan
-don/-li	bilimdon – bilimli	(-u)v / -(i)sh	o'quv – o'qish
-do'z/-chi	mahsido'z – mahsichi	-lmtir/-ish/- roq	oqish – oqimtir – oqroq

-yotir/-moq-da/-yapti	borayapti – borayotir – bormoqda	-iz/-dir	tomiz – tomdir
-ish/-lar	ketishdi – ketdilar	-larcha/-cha/-chasi-ga	erkaklarcha – erkakchasiga – erkakcha
-lay/-ligi-cha	butunlay – butunligicha		
-loq/-zor	o'tloq – o'tzor	-li/-dor	unumli – unumdor
ser/-li	sero't – o'tli	be/-siz	bemaza – maza-siz
-soz/-chi	soatsoz – soatchi		

So'z yasovchi qo'shimchalar ma'nodoshligi. So'z yasovchi qo'shimchalarning bir-biriga yaqin ma'noni ifodalashi **so'z yasovchi qo'shimchalar ma'nodoshligi** deyiladi. Masalan, sifat yasovchi **-li, -dor, -ser, -ba** qo'shimchasi o'zaro sinonim: **savlatli, savlatdor, sersavlat, basavlat** kabi. Biroq ma'nodoshlik to'liq emas, balki qo'shimchanning ayrim ma'no qirrasini orasidadir. Ya'ni bir qo'shimcha ikkinchi qo'shimcha bilan barcha ma'nosi asosida sinonim bo'la olmaydi.

Grammatik qo'shimcha ma'nodoshligi. Nonni yeng – nondan yeng, uyga jo'namoq – uy tomon jo'namoq kabi hodisada grammatik ma'nodoshlik mavjud. Grammatik ma'nodoshlik grammatik qo'shimcha orasida ham, grammatik qo'shimcha va yordamchi so'z orasida ham bo'ladi.

Qo'shimchalar zid ma'noligi. Grammatik antonimiya so'z yasovchi qo'shimchalar orasidagina mavjud. Unga misol sifatida **-li** va **-siz** qo'shimchalarini keltirish mumkin: **andishali – andisha-siz, barakali – bebaraka, baxtli – baxtsiz.**

Qo'shimchalar varianti. Qo'shimchalar nutqda turli variantga ega bo'ladi. Misol sifatida qaratqich kelishigi shaklining variantini kuzating:

- a) badiiy variant: bog'in mevasi;
- b) tarixiy variant: manim;
- c) dialektal variant: kitobting;
- d) fonetik variant: mening.

Bundan tashqari, fakultativ (**borayapti – boryapti**), kombinator (**yoza oladi – yozoladi**) variant ham ajratiladi.

Qo'shimchanning so'z yasash darajasi. So'z yasash darajasiga ko'ra so'z yasovchi qo'shimchalar ikkiga bo'linadi:

- 1) mahsuldor qo'shimchalar;
- 2) kammahsul qo'shimchalar.

So'z yasovchi qo'shimchalarning ayrimlari juda ko'p so'z yasagan yoki yasamoqda. Masalan, **-la** (**moylamoq, ziralamoq, aliflamoq, kraxmallamoq, g'aramlamoq, bo'laklamoq**), **-chi** (**ishchi, g'iybatchi, paxtachi, suvchi**) kabi. Bunday qo'shimcha mahsuldor qo'shimcha deyiladi.

Ayrim qo'shimchalar kam so'z yasagan yoki yasaydi. Masalan, **-ka** (**iska**), **-archilik** (**ocharchilik**) kabi. Bunday qo'shimcha kammahsul qo'shimcha deyiladi.

Qo'shimchalarning zamonaviylik darajasi. Zamonaviylik darajasiga ko'ra qo'shimchalar ikkiga bo'linadi:

- 1) unumli qo'shimchalar;
- 2) unumsiz qo'shimchalar.

Ba'zi qo'shimchalar bugungi kunda so'z yasash faoliyatini davom ettirmoqda. Bunday qo'shimchalar unumli qo'shimchalar deyiladi. Masalan, **-chi** (**kompyuterchi, videochi**), **-la** (**randala, alifla**) kabi.

Ayrim qo'shimchalar tarixda ozmi-ko'pmi so'z yasagan bo'lib, hozir so'z yasash faoliyatini to'xtatgan. Bunday qo'shimchalar unumsiz qo'shimcha deyiladi. Masalan, **-doq** (**shaqildoq, qovurdoq, hiqildoq**), **-ak** (**pirpirak, bizbizak, qarsak**) kabi.

Eslatma

Qo'shimchanning zamonaviylik darajasi bilan so'z yasash darajasini farqlash kerak. Ayrim qo'shimchalar mahsuldor, lekin unumli emas: -vul (qorovul, yasovul), -ag'on (bilag'on, chopag'on, qopag'on), -ak (bizbizak, pirpirak, guldirak, varrak, qarsak, xurak). Ba'zi qo'shimchalar kammahsul, lekin unumli: -ma (qovurma, burama, siltama (ovqat tun), -dosh (sinfdosh, musobaqadosh, suhbatdosh).

Qo'shimchalarning so'zga qo'shilish tartibi. O'zakning oldidan yoki orqasidan qo'shilishiga ko'ra qo'shimchalar ikkiga bo'linadi:

- 1) prefiks;
- 2) affiks.

So'zning oldidan qo'shiluvchi qo'shimchalar – prefiks: **no-** (**notabiiy, beg'am**), **be-** (**bemalol, bemajol**) kabi. Sifat yasovchi old qo'shimcha prefiksidir.

O'zakdan keyin qo'shiluvchi qo'shimchalar – affiks: **odam+dan, mehnat+kash+lar+nikabi**.

So'zni ma'noli qismga ajratish. Har bir so'zning ma'noli qismga ajratilishi undagi qismning hozirgi o'zbek adabiy tilida o'zaro munosabatga kirisha olish xususiyatiga asoslanadi. So'zning tarkibini ajratishda, avvalo, o'zak ajratilib, uning lug'aviy ma'nosi aniqlanadi. O'zakka qaysi qo'shimcha turi qo'shilmasin, u har doim o'zakdagi ma'no bilan aloqador bo'ladi va yangi so'z yasalganda ham o'zakning ma'nosi saqlanib qoladi. Masalan, **suvoqchilik** so'zining tarkibi **suva+q+chi+lik**, **anglashilmovchilik** so'ziniki **ong-la-sh-il-ma-vchilik**, **sanoqsiz** so'ziniki **son-a-q-siz** kabi. Yasama so'zning o'zakdagi **suva, ong, son** so'zlari bilan aloqasi uzilmagan.

So'zning ma'noli qismi tarkibidagi o'zgarishlar. Davr o'tishi bilan so'zda ma'no taraqqiyoti yuz berib, yasama so'zlar o'z atash ma'nosidan uzoqlashishi, kuchli tovush o'zgarishiga uchrashi yoki ayrim grammatik qo'shimchalar o'z vazifasini yo'qotib, «qotib qolishi» mumkin. Agar o'zakdagi ma'no bilan yasama so'z ma'nosi orasida aloqa uzilsa, ma'noli qism o'zak tarkibida soddalashishga uchragan bo'lsa, bunday so'z ma'noli qismga ajralmaydi, unga yaxlit so'z sifatida qaraladi. So'z yasovchi qo'shimchalarda ham, lug'aviy va munosabat shakli yasovchi qo'shimchalarda ham bu holatni kuzatish mumkin: **qishloq** (aslida, «qishlaydigan joy», bugungi kunda doimiy yashash joyi, ya'ni qish bilan aloqasi uzilgan), **ovloq** (aslida, «ovlaydigan joy», bugungi kunda pana, xoli joy), **qovurg'a** (**qopurg'a** – «yurak, o'pka kabi a'zoni qoplab turadigan a'zo»), **qopqoq, yaproq, bo'yin, yurak, ichak, uyg'on, uyg'ot, uyg'oq, yumshamoq, o'xshamoq, qurshamoq, olcha** (aslida, **olu-cha**), **qizilcha** (1) kichik qizil toshmal kasallik; 2) qizartirib qovurilgan go'shtli taom), **ko'kcha** (qovun navi), **Onaxon, Olmaxon, Qizlarxon, Beklar** (mahallasi), **qizg'ish, sarg'ish** (aslida, **qizil-ish, sariq-ish**), **ko'rish** (salomlash), **kelish** (bir qarorga kelmoq), **tortinmoq, cho'qinmoq, botinmoq, kechirmoq, surishtir, cho'milmoq, kelin, kechasi, kunduzi, tunlari, chamasi, mazmuni, qisqasi, yaxshisi, rosti, birdan, birga, birvarakayiga, kunda** va h.k.

Ko'p holda so'zning tarkibini aniqlashda so'zdagi fonetik o'zgarish qiyinchilik tug'diradi. Tilni kuzatishdan ma'lumki, grammatik qo'shimcha yo mustaqil ma'noli leksemadan, yo har xil qo'shimchalarning o'zaro birikib yangi qo'shimcha hosil qilishidan shakllanadi. Ko'pgina so'z qo'shilib ketishi natijasida ikkinchi qism qo'shimchaga aylanishi mumkin: **gaplr** (gap ur), **tuplr** (tuf ur), **supur** (suv ur), **berkit** (berk et), **to'lat** (to'la et), **bo'shat** (bo'sh et), **yo'qot** (yo'q et), **yo'qol** (yo'q o'l), **aytoladi** (ayta oladi), **ketaver** (keta ber), **ketvormoq** (ketib yubormoq), **boryapti** (borib yotibdi).

Hozirgi o'zbek adabiy tilida so'zga qo'shimcha qo'shilganda o'zakda fonetik o'zgarishning quyidagi ko'rinishlari kuzatiladi:

Tovush tushishi: sariq-ay / **sarg'ay**, past-ay / **pasay**, og'iz-aki / **og'zaki**, o'yin-a / **o'yna**, o'rin-ash / **o'rnash**, ayir-im / **ayrim**, ayir-il / **ay-ril**, buyur-uq / **buyruq**; ikki-ov / **ikkov**, olti-ala / **oltala**, yetti-ovlon / **yettovlon**; men-ning / **mening**, sen-ni / **seni**; burun-i / **burni**, shahar-im / **shahrim**, o'g'il-ing / **o'g'ling**.

Tovush orttirilishi: isi-q / **issiq**, qot-iq / **qattiq**, tib-iy / **tibbiy**, his-iy / **hissiy**, shu-cha / **shuncha**, bu-day / **bunday**; u-ga / **unga**, shu-da / **shunda**, bu-dan / **bundan**, haq-i / **haqqi**, parvo-i / **parvoyi**, obro'-ing / **obro'ying**.

Tovush almashishi:

a ~ o: tara-q / **taroq**, so'ra-q / **so'roq**, qiyna-v / **qiynov**, so'ra-v / **so'rov**;

o ~ a: son-a / **sana**, ong-la / **angla**, yosh-a / **yasha**, ot-a / **ata**;

i ~ u: tinti-v / **tintuv**, o'qi-v / **o'quv**, sovi-q / **sovuq**, quri-q / **quruq**;

q ~ g': qishloq-i / **qishlog'i**, yutuq-im / **yutug'im**, buyruq-i / **buyrug'i**;

k ~ g: yurak-i / **yuragi**, eshik-im / **eshigim**, tilak-ing / **tilaging**.

O'zakni ajrata bilish, so'z tarkibidagi tovush o'zgarishini fahmlash so'zni to'g'ri yozishga imkon beradi.

So'zning tuzilish turlari. Ayrim so'zlarda lug'aviy ma'noli qism bitta yoki birdan ortiq bo'lishi mumkin: **kitob**, **singil**, **ishla**, **sadarayhon**, **sotib oldi**, **tuyaqush**, **soddadil**, **biroz**, **bir nafas**, **birpas**, **qozon-tovoq**, **achchiq-chuchuk**, **achchiq-tizziq**, **bo-la-chaqa**, **katta-kichik** kabi. Shu asosda so'zlar tuzilishiga ko'ra ikkiga bo'linadi:

a) bir o'zakli (sodda) so'zlar: **kitob**, **singil**, **ishla**;

b) birdan ortiq o'zakli (murakkab) so'zlar: **sadarayhon, sotib oldi, tuyaqush, soddadil, biroz, bir nafas, birpas, qozon-tovoq, achchiq-chuchuk, achchiq-tizziq, bola-chaqa, katta-kichik** kabi.

Sodda va murakkab so'zlar o'z o'rnida yasama ham, tub ham bo'lishi mumkin.

Sodda tub so'z tarkibida so'z yasovchi qo'shimcha bo'lmaydi: **kitob, suvni, o'qigan** kabi.

Sodda yasama so'z tarkibida so'z yasovchi qo'shimcha bo'ladi: **ishchi, gulchiga, boshla, qiziqchini** kabi.

Murakkab tub so'z tarkibidagi keyingi o'zak yangi lug'aviy ma'no hosil qilmaydi: **tez-tez, aka-uka, o'qib yubordi, o'n bir** kabi.

Murakkab yasama so'z tarkibidagi keyingi o'zak yangi lug'aviy ma'no hosil qiladi: **bir nafas, sotib oldi, tuyaqush, soddadil, biroz** kabi.

Murakkab so'z qismi uch xil:

a) **chiziqcha bilan ajratib;**

b) **chiziqchasiz ajratib;**

c) **qo'shib yozilishi mumkin.**

Chiziqchasiz (chiziqchasiz ajratib yoki qo'shib) yoziluvchi murakkab so'z **qo'shma so'z** deyiladi: **sadarayhon, sotib oldi, tuyaqush, soddadil, biroz, bir nafas, birpas, o'qib yubordi, tashlab qo'ydi** kabi. Chiziqcha bilan ajratib yoziluvchi murakkab so'z **juft va takroriy so'z** deyiladi: **tez-tez, qozon-tovoq, achchiq-chuchuk, achchiq-tizziq, bola-chaqa, katta-kichik, baland-baland** kabi. Chiziqning ikki tomoni ikki xil so'zdan tashkil topgan murakkab so'z **juft so'z** (**qozon-tovoq, achchiq-chuchuk, achchiq-tizziq, bola-chaqa, katta-kichik**), bir xil so'zdan tashkil topgan murakkab so'z **takroriy** (**tez-tez, baland-baland**) so'z deyiladi. Ayrim yangi lug'aviy ma'no ifodalovchi takroriy so'zlar qo'shib yozilishi mumkin: **patpat** (mototsikl), **shiqshiq** (tugma).

Tuzilishiga ko'ra murakkab so'z yasama ham, tub ham bo'lishi mumkin. O'zakning qo'shilishidan yangi lug'aviy ma'no vujudga kelgan bo'lsa, bunday so'z murakkab yasama deyiladi: **qozon-tovoq, ishlab chiqarmoq, mishmish**. Yangi lug'aviy ma'no ifodalamaydigan, yasama bo'lmagan qo'shma so'zga misol: **ota-ona, o'qiy boshlamoq, tog'-tog'**.

Eslatma

So'zning tuzilishiga ko'ra turlaridagi **qo'shma, juft va takroriy so'z** atamaları so'z yasalishidagi **qo'shma, juft va takroriy so'z**dan farq qiladi. Yasama **qo'shma, juft va takroriy so'z** tuzilishiga ko'ra **qo'shma, juft va takroriy so'z**ning bir qismini tashkil qiladi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Morfemika nima? 2. Ma'noli qism deganda nimani tushunasiz? 3. Morfema nima? 4. O'zak nima? 5. O'zakdosh so'z haqida gapiring. 6. Qo'shimchaga ta'rif bering. 6. Qo'shimchaning tasnifini bayon qiling. 7. Nol qo'shimcha haqida gapiring. 8. So'z tarkibida qanday o'zgarishlar yuz beradi? 9. Tublashish nima? 10. Yaxlittlashish nima? 11. Soddalashish nima? 12. So'z yasovchi morfema haqida gapiring. 13. Grammatik morfema nima? 14. Grammatik morfemaning qanday turlari bor? 15. Lug'aviy shakl qo'shimchasi qanday qo'shimcha? 16. Munosabat shakli qo'shimchasi qanday qo'shimcha? 17. Qanday qo'shimcha sodd qo'shimcha deyiladi? 18. Murakkab qo'shimcha qanday qo'shimcha? 19. Qanday qo'shimcha ma'nodosh qo'shimcha deyiladi? 20. Ma'nodosh so'z yasovchi qo'shimcha haqida gapiring. 21. Qanday qo'shimcha ma'nodosh grammatik qo'shimcha deyiladi? 22. Ko'p ma'noli qo'shimcha haqida gapiring. 23. Ko'p ma'noli so'z yasovchi qo'shimcha haqida gapiring. 24. Ko'p ma'noli grammatik qo'shimcha haqida gapiring. 25. Shakldosh qo'shimchaga ta'rif bering va misollar keltiring. 26. Shakldosh so'z yasovchi qo'shimchaga ta'rif bering va misollar keltiring. 27. Qanday qo'shimcha shakldosh grammatik qo'shimcha deyiladi? 28. Qanday qo'shimcha zid ma'noli qo'shimcha deyiladi? 29. Zid ma'noli so'z yasovchi qo'shimcha haqida gapiring. 30. Zid ma'noli grammatik qo'shimcha haqida gapiring. 31. Variant qo'shimcha haqida gapiring. 32. Qo'shimcha variantining turi haqida, qo'shimcha bilan bog'liq tovush o'zgarishi haqida gapiring. 33. Qo'shimcha bilan bog'liq tovush tushishi haqida gapiring. 34. Qo'shimcha bilan bog'liq tovush orttirilishiga misollar keltiring. 35. Qo'shimcha bilan bog'liq tovush almashishiga misollar keltiring. 36. So'zni ma'noli qismlarga ajratishdagi qiyinchiliklar nimada ko'rinadi?

Topshiriqlar

1. **Kitobxonlarning, ta'kidlamoq, ishchilarimiz, qizilroq, to'rttacha, o'qigan, yozdirtirmoq, kiyintirmoq, do'stlik, ko'kishroq, aybdor, kitobcha, do'stimizning, maktabniki, dehqonchilikdan, ko'pchilik, shaklan, xayolan, afsuslanmoq, asabiylashmoq, akalarim.**

a) berilgan so'zlarni ma'noli qismga ajrating. Topshiriqni to'g'ri bajarganligingizni lug'atdan tekshirib ko'ring;

b) qo'shimchanning vazifasiga ko'ra turlarini aniqlab, namunadagidek ajratib ko'rsating.

Namuna: **ish-chi-lar-imiz-ning**

16-DARS SO'Z YASALISHI

So'z yasalishi va uning turlari. Yangi so'z hosil qilish so'z yasash deyiladi. O'zbek tilida to'rtta mustaqil so'z turkumi: **ot, sifat, fe'l, ravish yasalishi** tan olinadi. Yasama son va olmosh tilda mavjud emas.

Tarixiy va zamonaviy so'z yasalishi. So'z yasalishining tarixiy va zamonaviy turi farqlanadi. Zamonaviy so'z yasalishida yasama so'zning o'zakka aloqasi sezilib turadi. Masalan, **kitobxon** so'zi **kitob** so'zi bilan, **ishchi** so'zi **ish** so'zi bilan, **gulla** so'zi **gul** so'zi bilan aloqadorligi ko'rinib turibdi.

Tarixiy yasalishda yasama so'zning o'zakka aloqasi sezilmaydi. Bu maxsus tekshirish natijasida aniqlanadi. Masalan, **qishloq, ovloq** so'zlarini **qish, ov** so'ziga bog'lab bo'lmaydi. Chunki u tarixiy yasalishga oid. **Qorovul, yasovul, silliq** so'zlarida ham shu hol kuzatiladi.

Test topshirig'ini berishda yasalishining bu turlariga ishora bo'lishi lozim. Aks holda, savol noaniq bo'lib qoladi.

Darsliklarda so'z yasashning quyidagi usuli e'tirof etiladi:

a) **qo'shimcha qo'shish usuli** (affiksatsiya yoki morfologik usul);

b) **so'z qo'shish usuli** (kompozitsiya yoki sintaktik usul).

Tilshunoslikka oid boshqa har xil manbalarda bundan boshqa usullar borligi ham aytiladi:

- a) **boshqa turkumga ko'chirish usuli (konversiya);**
- b) **so'zni yangi ma'noda qo'llash usuli (semantik yoki leksik-semantik usul);**
- c) **tovushni o'zgartirish usuli (fonetik usul);**
- d) **so'zni qisqartirish usuli (abbreviatsiya).**

So'z yasashning munozarali turi. Sh.Shoabdurahmonov, M.Asqarova, A.Hojiyev va boshqalarning «Hozirgi o'zbek adabiy tili» darsligida so'z yasashning qisqartirish (abbreviatsiya) usuli ham bor deyiladi.¹⁴ E.Qilichevning «Hozirgi o'zbek adabiy tili» o'quv qo'llanmasida esa mazkur usul keltirilmaydi. Demak, bu masala – munozarali. Ma'lumki, so'z yasalganda yangi lug'aviy ma'no vujudga kelishi lozim. Qisqartma so'zda esa bunday hol kuzatilmaydi.

Mazkur darslik va qo'llanmada qayd etilgan sintaktik-leksik usulda so'z birikmasining vaqt o'tishi bilan qo'shma so'zga aylanishi nazarda tutiladi: **tokqaychi, qashqargul, mingboshi, jo'xoripoya, yengiltabiat, kaltafahm** kabi. Ko'rinadiki, bunday so'z yasalishi so'zni so'zga qo'shish, ya'ni sintaktik usuldan farq qilmaydi: **erksevar, belbog', tomorqa, boshpana, asalari, tuyaqush, oybolta, qo'ziqorin, xushfe'l**. Demak, bu ikki usulni birlashtirib, so'zni qo'shib so'z yasash (kompozitsiya, sintaktik) usuli deyish mumkin.

Fonetik usul deganda so'z tarkibidagi tovushni o'zgartirish orqali yangi so'z yasash tushuniladi. Bunda so'z boshqa turkumga ko'chishi ham mumkin: **ko'r (fe'l) – ko'z (ot), qattiq (sifat) – qatiq (ot), semir (fe'l) – semiz (sifat), oyoq (ot) – yayov (ravish), artmoq (fe'l) – archmoq (fe'l)**.

So'z turkumi o'rtasidagi bu jarayon tilshunoslikda **konversiya** (lot. *conversio* – «o'zgarish») deb yuritiladi.

So'zning otga ko'chishi:

1. Rang-tus, maza-ta'm va holatni bildiruvchi sifatlar: **ko'k (osmon, nasha, dollar), achchiq-chuchuk, yosh, qari, yosh-u qari (siyoh so'zi ham, aslida, sifatdan ko'chgan)**.

¹⁴ Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили: педагогика институтлари филология факультети студентлари учун дарслик. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – Б.186. Қиличев Э. Ҳозирги ўзбек адабий тили: ўзбек филологияси бакалавр ихтисослиги учун қўлланма. – Бухоро, 2005. – Б.136.

2. Ta'ziya va to'y marosimi bilan bog'langan sonlar: **uch, yetti, yigirma, qirq, to'qqiz-to'qqiz.**

3. O'zak holiday fe'llar: **kurash, yel, kengash, shish, yuq, ich, ko'ch, qir (kelsin).**

4. Birgalik nisbatdagi fe'l: **o'ynash.**

5. O'zak holiday juft va takroriy fe'llar: **ur-yiqit, ur-sur, baqir-chaqir, yasan-tusan, supur-sidir, yugur-yugur.**

6. Harakat nomining v//uv, sh//ish, r//ar qo'shimchalarini olgan sodda, juft fe'l va ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmalari: **saylov, ishlov, qurshov, qatnov, qistov, tanlov, tintuv, maqtoq, tergov, to'lov, o'quv, chanqov, qalov, qarov, to'ntarish, o'zgarish, qiziqish, o'qish, o'tirish, qarash (nigoh), muyulish//burilish, burilish («o'zgarish» ma'nosida); yozuv-chizuv, yurish-turish, borish-kelish, bosar-tusar; ko'rolmaslik, kiraverish.**

7. Aniq (yaqin) o'tgan zamon shaklidagi sodda, juft va takroriy fe'llar: **chaqirdi, chorladi, ko'rdi; keldi-ketdi, qo'ydi-chiqdi, oldi-berdi, oldi-sotdi; mindi-mindi (bola o'yinining nomi).**

8. Takroriy va juft shakldagi taqlid so'zlar: **ququ (qush), dudut (yengil mashina), popop (asli: poppop, tikuv mashinasi), tutu (tovuq), patpat (mototsikl), shapshap.**

So'zning sifatga ko'chishi:

1. Juft va takroriy shakldagi ot: **mosh-guruch, yo'l-yo'l, rangbarang, xilma-xil.**

2. O'zak holiday fe'l: **daydi, qari, och, chalkash, yanglish, tutash, aralash.**

3. Aniq (yaqin) o'tgan zamon shaklidagi juft fe'l va fe'lli birikma: **oldiqochdi (gap), kuydi-pishdi (ayol), iliguzildi (vaqt), ichakuzdi (hangoma), supraqoqdi (farzand, ya'ni so'nggi farzand).**

4. Takroriy shakldagi kishilik olmoshi: **manman.**

So'zning ravishga ko'chishi. Ravish turkumidagi so'zning aksariyati boshqa turkumdan o'tgan:

1. Otdan: **es-es, qop-qop, kunda, qo'qqisdan, jo'rttaga, bexosdan, piyoda, zimdan, oyda-yilda, kechasi, kunduzi, oqshomlari.**

2. Sifatdan: **tezda, yaqinda, qatorasiga, yonlomasiga.**

3. Sondan: **birdan, birga.**

4. Olmoshdan: **bunda, shunda.**

Eslatma

*Maktab va akademik litsey darsliklarida so'z yasashning faqat qo'shimcha qo'shish va so'zni qo'shish usuligina beriladi.¹⁵ Demak, o'quvchi so'z yasash usuli deganda shu ikki usul bilan cheklanishi lozim. Boshqa usul so'z yasalishi emas, balki tarixiy so'z hosil bo'lish jarayoni sifatida qaralishi kerak. Shuning uchun so'z yasash va so'zning tarixiy shakllanishini farqlash lozim. Biz ham quyida ikki usul – **qo'shimcha qo'shib so'z yasash va so'zni qo'shib so'z yasash bilan cheklanamiz.***

So'z yasash usuli. Qo'shimcha qo'shib so'z yasash. Bu usul bilan so'z yasash 12 ta so'z turkumining 4 tasigagina xos:

1. Ot. 3. Fe'l.

2. Sifat. 4. Ravish.

Faqat mana shu to'rtta so'z turkumida so'z yasovchi qo'shimcha mavjud. Son, olmosh, taqlid, undov va modal so'zlar yasalmasa-da, xuddi shu usul bilan ot, sifat, fe'l va ravish yasashda ishtirok etadi.

Qo'shimcha qo'shilayotgan so'z **asos**, hosil bo'lgan so'z **yasalma** deyiladi.

Yasama so'z tarkibida so'z yasovchi qo'shimcha birdan ortiq bo'lishi ham mumkin. So'zning yasamaligini belgilashda eng so'nggi yasalish hisobga olinadi. Masalan, **terimchilik, suvoqchilik, bichiqchilik, to'qimachilik** so'zlari **ter, suva, bich, to'qi** fe'llaridan, **terim, suvoq, bichiq, to'qima** otlaridan ham emas, balki **terimchi, suvoqchi, bichiqchi, to'qimachi** so'zlaridan yasalgan.

So'zda so'z yasovchi qo'shimcha birdan ortiq bo'lishi mumkin: **dardmandlik, darmonsizlanmoq, tilshunoslik, tarjimashunoslik, oshpazlik, tekislagich, badavlatlik, bema'nigarchilik, bosqinchi, vafodorlik, notinchlik, beo'xsha(o)vlik.**

Qo'shimcha qo'shib so'z yasashga faqat so'z yasovchi qo'shimcha emas, qo'shimchasimon (ya'ni qo'shimchalashgan so'z, affiksoid) ham ishtirok etadi: **-aro: xalqaro, davlatlararo; -baxsh: orombaxsh, hayotbaxsh, shifobaxsh; -noma: taklifnoma, tavsifnoma, yilnoma; -xona: darsxona, kutubxona, mehmonxona; xush: xushmanzara, xushfe'l, xushbichim.**

¹⁵ Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Nabiyeva D. Ona tili: umumta'lim maktablarining 6-sinfi uchun darslik. – Toshkent: Tasvir, 2005. – B.64, 119, 157. Нурмонов А., Собиров А., Юсупова Ш. Хозирги ўзбек адабий тили: академик лицейларнинг 2-босқич талабалари учун дарслик. – Тошкент: Шарқ, 2004. – Б.279, 283.

O'zak va undan yasalgan so'z o'zakdosh so'z deyiladi. Masalan, gulla, gulchi, guldon, guldor kabi. Turli grammatik qo'shimcha olgan bir so'z ko'rinishlari o'zakdosh sanalmaydi: kitob, kitobning, kitobni, kitobdan, kitobda kabi.

So'z yasovchi qo'shimcha unumli va unumsiz bo'ladi. Unumli yasovchi bugungi kunda ham ko'plab so'z yasayotgan qo'shimchadir: **-chi, -dosh, -kor** kabi.

Unumsiz qo'shimcha til tarixida so'z yasagan va bugungi kunda yasamayotgan qo'shimcha sanaladi: **-voy, -archilik** kabi.

So'zni qo'shib so'z yasash. Ikki mustaqil so'zning birikib yasalishidan qo'shma, juft va takroriy so'zlar hosil bo'ladi.

Qo'shma so'zlar: **sadarayhon, sotib oldi, tuyaqush, soddadi, biroz, bir nafas, birpas.**

Juft so'zlar: **qozon-tovoq, achchiq-chuchuk, achchiq-tizziq, bola-chaqa, katta-kichik.**

Eslatma

*Juft so'z yangi lug'aviy ma'no anglatsa, yasama so'z hisoblanadi: **bordi-keldi** (aloqa), **issiq-sovuq** (ahvol), **quyuq-suyuq** (ovqat). Masalan, **chol-kampir** so'zining ma'nosi **chol** va **kampir**, **aka-uka** so'zining ma'nosi **aka** va **uka**, **asta-sekin** so'zining ma'nosi **asta** va **sekin** so'zining alohida-alohida atash ma'nosidan farqlanmaydi. Demak, bular yasama so'z emas.*

Takroriy so'zlar: **ququ** (qush), **dudut** (yengil mashina), **popop** (asli: poppop, tikuv mashinasi), **tutu** (tovuq), **patpat** (mototsikl), **shapshap, es-es, ko'z-ko'z, qop-qop.**

Eslatma

*Barcha takroriy so'zlar yasama emas: **tez-tez, tog'-tog', katta-katta** kabi. Masalan, **tez-tez** so'zining lug'aviy ma'nosi **tez** so'zining lug'aviy ma'nosidan farqlanmaydi. Bunday so'zning takrori lug'aviy ma'no emas, grammatik ma'no ifodalash uchun xizmat qiladi. Lekin **yo'l-yo'l, yor-yor, izma-iz** kabi takroriy so'zlar yangi lug'aviy ma'no hosil qiladi. Masalan, **yo'l** so'zining lug'aviy ma'nosi **yo'l-yo'l** so'zining lug'aviy ma'nosidan tubdan farq qiladi.*

Qo'shma, juft, takroriy so'zlarning hosil bo'lishi kompozitsiya usulidadir, lekin undan so'z yasovchi qo'shimcha qo'shib yan-

gi so'z yasalsa, qo'shimcha qo'shish usuli ham yuzaga chiqadi: nom-nishonsiz, dom-daraksiz, orzu-havasli, og'a-inigarchilik, pirpirak, pirpiramoq, po'shtpo'shtlamoq, sarson-sargardonlik, son-sanoqsiz, uy-joyli, gijgijlamoq, hayhaylamoq, qarindosh-urug'chilik, haybarakallachi, vaqtichog'lik, boshpanasiz kabi. Demak, bir so'zda ikki usul ham voqelanishi mumkin.

Mustahkamlash uchun savollar

1. So'z yasash nima? 2. Yasaluvchi turkumlar qaysilar? 3. Yasalmaydigan turkumlar qaysilar? 4. Tarixiy va zamonaviy yasalishni farqlab tushuntiring. 5. So'z yasashning aniq usullari qaysilar? 6. Qo'shimcha qo'shib so'z yasash nima? 7. So'z qo'shib so'z yasash nima? 8. So'z yasashning munozarali usullari qaysilar? 9. Yasama bo'lmagan takroriy so'zlarga misollar keltiring. 10. Yasama bo'lmagan juft so'zlarga misollar keltiring.

Topshiriqlar

1. Lug'at yordamida [taqlid so'z + yasovchi qo'shimcha] qolipli so'zdan 10 – 15 tasini topib, daftaringizga ko'chiring va namunadagidek izohlang. Taqlid qaysi so'z turkumi yasalishiga asos bo'lishini aniqlang.

Namuna: **shilp+ildoq** – taqlid so'zdan ot yasalgan; **gurr+os** – taqlid so'zdan sifat yasalgan; **taq+illa** – taqlid so'zdan fe'l yasalgan.

2. Lug'atdan [ot + yasovchi qo'shimcha] qolipi hosilasi bo'lgan so'zdan 10 – 15 tasini topib, daftaringizga ko'chiring va namunadagidek izohlang. Otdan qaysi so'z turkumi yasalishini aniqlang va fikringizni bayon qiling.

Namuna: **ish+chi** – otdan ot yasalgan; **kuch+li** – otdan sifat yasalgan; **kuch+ay** – otdan fe'l yasalgan....

3. Lug'atdan [sifat + yasovchi qo'shimcha] qolipi hosilasi bo'lgan so'zdan 10 – 15 tasini topib, daftaringizga ko'chiring va namunadagidek izohlang. Sifatning qaysi so'z turkumini yasash uchun asos bo'lishini aniqlang va fikringizni namunadagidek bayon eting.

Namuna: **yaxshi+lik** – sifatdan ot yasalgan; **yashirin+cha** – sifatdan ravish yasalgan; **no+muvofiq** – sifatdan sifat yasalgan; **sariq+ay (sarg'ay)** – sifatdan fe'l yasalgan.

4. Lug'atdan [fe'l + yasovchi qo'shimcha] qolipi hosilasi bo'lgan so'zdan 10 – 15 tasini topib, daftaringizga ko'chiring va namu-

nadagidek izohlang. Fe'lning qaysi so'z turkumini yasash uchun asos bo'lishini aniqlang va fikringizni namunadagidek bayon eting.

Namuna: qir+g'ich – fe'ldan ot yasalgan; yugurgan+cha – fe'ldan ravish yasalgan; maqtan+choq – fe'ldan sifat yasalgan.

5. *Lug'atdan yasalish asosi tuzilishiga ko'ra juft so'z bo'lgan yasalma topib, daftaringizga ko'chiring. Imlosiga e'tibor qiling.*

Namuna: sihat+salomat+ilk – juft sifatdan ot yasalgan, baxt+saodat+li – juft otdan sifat yasalgan.

6. *Lug'atdan yasalish asosi tuzilishiga ko'ra takroriy so'z bo'lgan yasalmanni topib, daftaringizga ko'chiring. Yozilishiga diqqat qiling.*

Namuna: ko'zko'z+la+moq – takroriy otdan fe'l yasalgan, sharshar+a – takroriy taqlid so'zdan ot yasalgan.

7. *Lug'atdan yasalish asosi qo'shma so'z bo'lgan yasalmanni topib daftaringizga ko'chiring. Yozilishiga diqqat qiling.*

Namuna: asalari+chi+lik – qo'shma otdan ot yasalgan, non-ko'r+lik – qo'shma sifatdan ot yasalgan.

17-DARS GRAMMATIKA HAQIDA TUSHUNCHA

Grammatika haqida. Grammatika atamasi yunoncha **grammatike** so'zidan olingan bo'lib, «harf o'qish va yozish san'ati» degan ma'noni bildiradi. Grammatika ko'plab tilshunoslik atamalari kabi ikki ma'noli. Bir ma'nosida tilning grammatik qurilishi tushunilsa, ikkinchi ma'nosida tilshunoslikning grammatik qurilishni o'rganuvchi sohasi anglashiladi. Grammatika tilshunoslik sohasi sifatida so'z turkumi, grammatik ma'no, shakl yasovchi qo'shimcha, so'z birikmasi va gap kabi masalalarni o'rganadi.

Tillar o'zaro grammatik xususiyatiga ko'ra farqlanadi. Masalan, o'zbek tilida kesim gap markazi sifatida boshqa barcha bo'laklarni o'z atrofida uyushtiradi. Rus tilida ega va kesim birga gap markazi hisoblanadi. O'zbek tilida ega birinchi va ikkinchi shaxsda tushirib qoldiriladi. Rus, ingliz, nemis va boshqa tillarda bunday emas. O'zbek tilida sifatlovchi sifatlanmishdan oldin keladi: **qizil gul, maktab bog'i** kabi. Tojik tilida buning aksi bo'ladi: **guli surx, bog'i maktab** kabi.

Til hamisha taraqqiyotda. Bu, asosan, tilning leksikasida ko'proq ko'zga tashlanadi. Ijtimoiy hayotning o'zgarishi leksika-da katta o'zgarishlar yasaydi. Yangi so'zlarning vujudga kelishi, so'zlarning «tirilishi», iste'moldan chiqib ketishi kabilar bunga misol. Tilning fonetik va grammatik sohasiga ijtimoiy o'zgarish ta'sir qilmaydi, unda faqat vaqt o'z izini qoldiradi. Chunki yaqin yillarda tubdan o'zgarishga uchragan ijtimoiy hayotning ta'siri natijasida, masalan, o'zbek tilining morfologik xususiyati, sintaktik qurilishida o'zgarishlar kuzatilmaganligi – buning yorqin dalili. Lekin asrlar davomida bunday o'zgarish yuz berib turadi. Masalan, eski o'zbek tilida **-gu** affiksi yordami bilan yasalgan ish otiga **-m**, **-ng** qo'shimchasi qo'shilib, uning kesim ekanligini ko'rsatgan: **Men ko'rgum** shaklida. Bu hozirgi o'zbek tilida kuzatilmaydi. **Ul, alar, andin, anda, ko'zun ko'rub** (ko'zi bilan ko'rib) kabi qator so'zlar – fikrimiz dalili. Yoki eski o'zbek tilida **Bu sening, Bu mening** ko'rinishidagi sintaktik qurilma mavjud bo'lgan. U hozirgi kunda **Bu seniki, Bu meniki** ko'rinishiga ega.

Grammatikaning tarkibiy qismi. Grammatika deganda tor ma'noda morfologiya va sintaksis birligi, keng ma'noda til qurilishi tushuniladi. **Morfologiyada** so'zning grammatik shakllanishi, buni hosil qiluvchi shakl yasovchi qo'shimcha va yordamchi so'zlar, ko'makchi fe'llar, to'liqsiz fe'llar, so'z turkumlari o'rganilsa, **sintaksisda** so'z birikmasi va gap qurilishi tekshiriladi. Demak, tor ma'noda **grammatika** – so'zning shakl yasalishi asosida o'zgarishi (morfologiya) va erkin bog'lanishi haqidagi (sintaksis) bo'lim.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Grammatika nima? 2. Grammatikaning o'rganish obyekti nima? 3. Keng ma'noda grammatika nimani anglatadi? 4. Tor ma'noda grammatika deganda nimani tushunasiz? 5. Grammatikadagi o'zgarish yuz beradimi? 6. Grammatikaning tarkibiy qismi qaysilar? 7. Morfologiya nimani o'rgatadi? 8. Sintaksis nimani o'rgatadi?

MORFOLOGIYA SO'Z TURKUMI

Morfologiya. Morfologiya – grammatikaning tarkibiy qismi. U yunoncha **morphe** va **logos** so'zlaridan olingan bo'lib, «shakl haqidagi fan» ma'nosini beradi.

Morfologiyada so'z turkumi, unga xos grammatik kategoriya va grammatik shakl, bu shaklni hosil qilish yo'llari va vositalari o'rganiladi. Morfologiyaning obyekti, asosan, so'zning shakl yasalishi masalasi. **So'zning shakl yasovchi qo'shimcha va nomustaqil so'zni olishi shakl yasalishi, o'zgarishi deyiladi.** Masalan, **kitob, kitobning, kitobni, kitobga, kitobda, kitobdan, kitob uchun, kitob bilan** so'zlari **kitob** so'zining kelishik qo'shimchasi va ko'makchi asosidagi o'zgarishidir.

Eslatma

Yaqin ma'noli shakl yasovchi qo'shimcha yig'indisi grammatik kategoriya deyiladi. Masalan, yaqin ma'noli bo'lgan 6 ta kelishik shakli kelishik kategoriyasi, 5 ta nisbat shakli nisbat kategoriyasi deyiladi. Ot turkumidagi egalik, son, sifatdagi daraja, fe'ldagi nisbat, bo'lishli-bo'lishsizlik, mayl, zamon, shaxs-son – shunday kategoriya.

So'z turkumi tasnifi. So'z quyidagi belgilar asosida tasnif qilinadi:

- 1) so'zning ma'noviy xususiyati;
- 2) so'zning morfologik xususiyati (grammatik shakllari);
- 3) so'zning yasalish xususiyati.

So'zni tasniflash uchun, avvalo, har birining atash ma'nosini emas, balki umumiy ma'nosini hisobga olish kerak. Masalan, ot predmet, sifat predmet belgisi, ravish harakat belgisi, son aniq miqdor, fe'l ish-harakat va holat ma'nosiga ega.

So'z turkumlari. O'zbek tilida 12 ta so'z turkumi bo'lib, u uch guruhga bo'linadi:

1. Mustaqil so'z turkumlari: **ot, sifat, son, olmosh, fe'l, ravish.**
2. Yordamchi so'z turkumlari: **ko'makchi, bog'lovchi, yuklama.**
3. **Undov so'zlar.**

4. Taqlid so'zlar.

5. Modal so'zlar.

Ma'lum bir so'roqqa javob bo'lib, atash va umumiy grammatik ma'noga ega bo'lgan so'zlar mustaqil so'zlar sanaladi. Mustaqil so'zlar olamdagi narsa, hodisa, belgi, miqdor, harakat, holat kabilarni ataydi, ya'ni mustaqil lug'aviy ma'noga ega bo'lib, so'roq oladi. Mustaqil so'z turkumi sirasida faqat olmosh predmet-hodisa, belgi va miqdorni bildiradi olmaydi, balki unga ishora qiladi. .

Eslatma

Ot narsaning, sifat belgining, son miqdorning nomini bildirgani va olmosh uni almashtirgani uchun bu to'rt turkum ism atamasi bilan ham yuritiladi⁶.

Yordamchi so'zlar gap bo'lgi va qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni o'zaro bog'laydi yoki ularga qandaydir qo'shimcha ma'no yuklaydi. Ular lug'aviy ma'noga ega emas, so'roqqa javob bo'lmaydi va yakka holda gap bo'lgi bo'lib kelmaydi.

Alohida so'zlar nisbiy mustaqil lug'aviy ma'noga ega. Ular goho so'roqqa javob bo'lsa ham, o'zining maxsus so'rog'iga ega emas. Gapda qandaydir sintaktik vazifani bajaradi. Lekin har biri o'ziga xos umumiy xususiyati bilan alohida-alohida turkumni tashkil etadi.

Mustaqil so'zning qaysi turkumga kirishini aniqlash so'roq berish asosida bo'ladi. Har bir turkumning o'z so'roq tizimi bor. Ammo birdan ortiq turkumga xos umumiy so'roq ham mavjud. Masalan, **qanday so'rog'i sifat, ravish va otga, nima so'rog'i ot, olmosh, taqlid, harakat nomiga ham xos. Ot esa sifat va ravish vazifasida kelganda uning so'rog'iga javob bo'ladi: yog'och qoshiq – qanday qoshiq?, takror aytmoq – qay tarzda aytmoq?**

Sifatning so'rog'iga sifat o'rnida qo'llanuvchi olmosh, fe'lning sifatdosh shakli, sifat vazifasida kelgan ot, taqlid va modal so'zlar ham javob bo'ladi. Sifat otlashib, otning so'rog'ini olishi mumkin.

Demak, mustaqil so'z turkumiga xos so'roqni olish bilan birga birdan ortiq turkumning umumiy so'rog'i borligini ham esda tutish lozim.

Ma'lum so'roqqa javob bermaydigan, atash ma'nosiga ega bo'lmagan, faqat grammatik ma'no ifodalovchi, lekin o'zidan

oldin kelgan so'zga grammatik shakl *sifatida* qo'shillib, u bilan bir lug'aviy urg'u ostida birlashmaydigan so'zlarga yordamchi so'zlar deyiladi. So'zning so'roqqa javob bo'lolmasligi uning sof yordamchi yoki yordamchi vazifasidagi so'z ekanligini ko'rsatadi.

So'z turkumining morfologik belgisi – uning qanday grammatik qo'shimchani qabul qila olishi. Masalan, ot turkumi birlik va ko'plik, egalik va kelishik qo'shimchasini, sifat va ravish daraja ko'rsatkichini, fe'l nisbat, ravishdosh, sifatdosh, harakat nomi qo'shimchasini oladi.

So'z turkumining yasalish bilan bog'liq belgisi – har bir yasaluvchi turkumning o'ziga xos yasovchi qo'shimchasi borligi. Masalan, **-li** sifat, **chi** ot, **-la** fe'l, **-ona** ravish yasaydi. Olmosh va sonda yasovchi qo'shimcha yo'q.

So'zlarning ma'noviy tasnifi. Bunda so'zlar quyidagi guruhlariga ajraladi:

a) mustaqil lug'aviy ma'noli so'zlar (fe'l, ot, sifat, son, ravish);

b) nomustaqil lug'aviy ma'noli so'zlar (olmosh va undov, modal, taqlid);

c) lug'aviy ma'nosiz so'zlar (ko'makchi, bog'lovchi, yuklama).

Olmosh anglatadigan ma'no – u almashtirayotgan, ishora qilayotgan so'zning ma'nosi. Masalan, ot o'rnida qo'llangan olmosh otning, sifat o'rnida qo'llangan olmosh sifatning ma'nosiga ishora qiladi, mustaqil holda ma'no anglatmaydi: **Salim keldi. U ishlaydi** gaplarida u olmoshi **Salim** otini, **Gul – qizil. Gul – qanday?** gapining ikkinchisidagi **qanday** olmoshi oldingi gapdagi **qizil** sifatini almashtirgan.

Undov, modal, taqlid so'zlarning lug'aviy ma'nosi g'ayritabiiy. Ular hatto bir butun gap vazifasida ham kela oladi. Bu undov va modal so'zlarning lug'aviy ma'nosiz so'zlardan farqini ko'rsatadi, biroq lug'aviy ma'nosi matnda anglashiladi. Masalan, **po'sht-po'sht** so'zining nimani haydash uchun qo'llanayotganligi matnda ma'lum bo'ladi. Yoki **Uyga bor. – Mayli gapida mayli** so'z-gapi **boraman** so'zi anglatgan lug'aviy ma'noga teng nutqiy ma'noga ega. Biroq bu ma'no mustaqil emas.

Ko'makchi, bog'lovchi, yuklama lug'aviy ma'no ifodalamaydi.

So'zlarning morfologik tasnifi. Bu tasnifga binoan, so'zlar, aytilganidek, ikki guruhga ajraladi:

a) o'zgaruvchi so'zlar;

b) o'zgarmas so'zlar.

O'zgaruvchi so'zlar lug'aviy shaklni qabul qila oladi. O'zgarmas so'zlar esa bunday xususiyatga ega emas. Mazkur tasnifda so'zning o'rnini quyidagicha:

So'z	
O'zgaruvchi	O'zgarmas
Fe'l	Ko'makchi
Ot	Bog'lovchi
Sifat	Yuklama
Ravish	Taqlid
Son	Undov
Olmosh	Modal

O'zgaruvchi so'zlar uchun lug'aviy shakl mavjud. Masalan, **otda** birlik, **ko'plik**, **kichraytirish-erkalash** shakli, **fe'lda** nisbat, **bo'lishli-bo'lishsizlik**, **ravishdosh**, **sifatdosh**, **harakat nomi qo'shimchasi**, **ko'makchi fe'li** (harakat tarzi), **sifat** va **ravishda** daraja.

O'zgarmas so'zlar lug'aviy shaklga ega emas.

So'zlarning sintaktik tasnifi. So'zlarning sintaktik tasnifida, asosan, uning so'z birikmasi hosil qila olish, gap bo'lagi bo'lib kela olish-olmaslik xususiyati o'z aksini topadi.

1. Asosan gap bo'lishga xoslangan so'zlar: **undov, modal.**

2. Gap bo'lagi bo'lishga xoslangan so'zlar: **fe'l, ot, sifat, son, ravish, taqlid, olmosh.**

3. So'z va gapni bog'lashga, ularga qo'shimcha ma'no berishga xoslangan so'zlar: **ko'makchi, bog'lovchi, yuklama.**

Undov va **modal** boshqa so'zlar bilan sintaktik aloqaga kirishmaydi, o'zi mustaqil gap, ya'ni so'z-gap bo'lib kelish qobiliyatiga ega. **Yordamchi** so'zlar gapda alohida bo'lak bo'lib kela olmaydi, balki so'zni bog'lash vazifasini bajaradi. **Mustaqil** so'z esa gap bo'lagi bo'lib kela oladi.

So'zlarning yasalishiga ko'ra tasnifi. Ot, sifat, fe'l, ravish yasalish tizimiga ega. Boshqa turkum yasalmaydi.

So'zlarning ma'noviy, morfologik, sintaktik, yasalish belgisi quyidagi jadvalda berilgan:

№	So'z turkumi	Ma'noviy belgisi	Morfologik belgisi	Sintaktik belgisi	Yasalish belgisi
1.	Fe'l	Harakat va holatni ifodalaydi	Nisbat, harakat tarzi, zamon, mayl, harakat tarzi, bo'lishli/bo'lishsizlik	Gap bo'lagi bo'lib keladi	Yasaladi
2.	Ot	Shaxs, predmet, o'rinni ifodalaydi	Son kichraytirish-erkalash	Gap bo'lagi bo'lib keladi	Yasaladi
3.	Sifat	Predmet belgisini ifodalaydi	Daraja	Gap bo'lagi bo'lib keladi	Yasaladi
4.	Son	Miqdorni ifodalaydi	Tartib, dona, chama, jamlovchi, taqsim shakli	Gap bo'lagi bo'lib keladi	Yasalmaydi
5.	Ravish	Harakat belgisini ifodalaydi	Lug'aviy shakli yo'q	Gap bo'lagi bo'lib keladi	Yasaladi
6.	Taqlid	Tovush yoki ko'rinishga taqlidni ifodalaydi	Lug'aviy shakli yo'q	Gap bo'lagi bo'lib keladi	Yasalmaydi
7.	Olmosh	Barcha mustaqil so'z turkumi ma'nosi-ni ifodalaydi	Barcha mustaqil so'z turkumi lug'aviy shaklini oladi	Gap bo'lagi bo'lib keladi	Yasalmaydi
8.	Ko'makchi	Lug'aviy ma'noga ega emas	Lug'aviy shakli yo'q	So'zni so'zga tobelab bog'laydi	Yasalmaydi
9.	Bog'lovchi	Lug'aviy ma'noga ega emas	Lug'aviy shakli yo'q	So'zni so'zga teng, gapni gapga teng va tobe bog'laydi	Yasalmaydi
10.	Yuklama	Lug'aviy ma'noga ega emas	Lug'aviy shakli yo'q	Gap bo'lagi vazifasida kela olmaydi	Yasalmaydi
11.	Modal	Munosabatni atash	Lug'aviy shakli yo'q	So'z-gap bo'lish, gap bo'laklari bilan bog'lana olmaslik	Yasalmaydi

12.	Undov	His-hayajonni tasvirlash	Lug'aviy shakli yo'q	So'z-gap bo'lish, gap bo'laklari bilan bog'lana olmaslik	Yasalmaydi
-----	--------------	--------------------------	----------------------	--	------------

Sifat, son, ravish, bu uch so'z turkumi o'rnida qo'llanuvchi olmosh, fe'lining sifatdosh shakli, taqlid, undov va modal (ma'noli) otlashish xususiyatiga ega. Chunki ular o'zi bog'langan otni tushirib, uning grammatik shakli va sintaktik xususiyatiga ega bo'la oladi.

Eslatma

Ot vazifasidagi olmosh va fe'ning harakat nomi shakli otlashmaydi. Ular ot vazifasini bajaruvchi so'z hisoblanadi. Demak, otlashish bilan ot vazifasini bajarishni farqlash kerak.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Morfologiya so'zining ma'nosi nima? 2. So'z turkumi qanday tasniflanadi? 3. So'zlarning semantik tasnifini ayting. 4. So'zlarning morfologik tasnifini ayting. 5. So'zlarning sintaktik tasnifini ayting. 6. So'zlarning yasalish bilan bog'liq tasnifini bayon qiling. 7. Mustaqil so'zlarning xususiyatlari haqida gapiring. 8. Yor-damchi so'zlar qaysilar? 9. Alohida olingan so'zlarni tavsiflang. 10. So'z turkumining ko'chishini bayon qiling.

Topshiriqlar

Barakalla, o'g'lim, bu hikoyatni eshit.

Hind dengizida bir savdogar bor edi. U savdo-sotiq ishlarida juda mohir edi. Savdogarning dimog'iga savdo moyasi o'mashib olib, suvga g'arq bo'lish xayoliga ham kelmasdi. Bir mamlakatda o'n kun turmas, savdosi tugagach, yana suv sari yo'l tutar edi. U dengizni har xil ofatlardan xoli deb o'ylab, yillar shu yanglig' safar qildi. Savdogar Makka atrofini suvda necha bor aylanib o'tgan bo'lsa-da, uning yaqiniga yetgach, o'z farzini ado etmay qaytardi. Kishilar unga hajni ham bajarish kerak deb aytar edilar, ammo pul hirsini savdogami u tomon borishga yo'l qo'ymas edi.

Bir kun dengizda bo'ron ko'tarildi. Savdogar tushgan kema goh osmonga sapchir, goh pastga tushib ketar edi. Savdogar savdo ishlariga g'arq bo'lganidek, uning kemasi ham dengizda g'arq bo'ldi. Dengizda suzish xayoli haj sari yo'l bermadi. Oxir-oqibatda u katta bir baliqqa yem bo'ldi.

Chol hikoyani tugatib: «Attang», – deb qo'ydi.

1. *Gaplardagi so'zlarni uch guruhga ajrating:*

a) *gap bo'lagi vazifasidagi so'zlar;*

b) *gap bo'lagi vazifasida bo'lmagan so'zlar;*

c) *faqat gap bo'lib kelayotgan so'zlar.*

2. *Lug'aviy ma'no ifodalaydigan har bir so'zning xususiyatini quyidagi tartibda bering:*

a) *ma'noviy xususiyati;*

b) *morfologik xususiyati;*

c) *sintaktik xususiyati;*

d) *yasalish xususiyati;*

e) *tuzilish xususiyati.*

3. *Lug'aviy ma'no ifodalamaydigan so'zlarni quyidagi tartibda guruhlang:*

a) *so'zning lug'aviy ma'nosini biroz o'zgartirayotgan so'zlar;*

b) *yangi lug'aviy ma'no hosil qilayotgan so'zlar;*

c) *so'z yoki gapni bog'layotgan so'zlar.*

18-DARS

BIR TURKUMDAN BOSHQASIGA SO'Z KO'CHISHI

So'zlarni turkumlarga ajratishdagi qiyinchilik. So'zlarni turkumlarga ajratishning yuqoridagi to'rtta asosini bilish o'zbek tilidagi istalgan so'zni biror turkumga kiritish uchun yetarli emas. Buni murakkablashtiradigan qator holatlar mavjud.

***Birinchi*dan**, omonim shaklli so'z birdan ortiq turkumga mansub bo'lishi mumkin. Masalan:

1. Endi nima qilsam ekan, – deya Otabek **o'z-o'zidan** so'radi (**o'z-o'zidan** – olmosh).

2. Qizcha **o'z-o'zidan** raqsga tushib ketdi (**o'z-o'zidan** – ravish).

3. **O'z-o'zidan**, mamlakat taqdiri hammani qiziqtiradi (**o'z-o'zidan** – modal so'z).

Kasal, issiq, sovuq, salqin, nam, ko'k kabi so'zlar ham sifat, ham ot hisoblanadi: sifatlar: **issiq non, sovuq havo, salqin joy, nam iqlim, ko'k choy**; otlar: **issiq ta'sir qilgan, sovuq urgan, salqin tushdi, nam tushdi, ko'k yuzini bulut qopladi**. Ular shakldosh so'zlardir.

Ikkinchidan, so'z mavjud bitta ma'nosi yoki ma'nosidan biri bilan bir turkumdan ikkinchisiga ko'chishi mumkin. Masalan, **yo'l** so'zi takroriy shaklda sifatga o'tadi. To'liqsiz fe'l **esa** zidlov bog'lovchisi guruhiga ko'chib o'tgan. Ko'makchi va modal so'zning katta qismi bir ma'nosi bilan shu turkumga ko'chgan so'zdan tashkil topgan.

Uchinchidan, so'z turkumi bir-birining vazifasini bajarib turishi mumkin. Masalan, ot **temir darvoza, cho'yan pechka, yog'och qoshiq, oltin kuz** kabi birikmalarda sifat, **qon yig'lamoq, takror aytmoq, dahshat tayyorlanmoq** kabi birikmalarda ravish vazifasini bajaradi.

Bir soni **faqat** yuklamasi, **goh-goh** bog'lovchisi, juda ravishi o'miga qo'llanishi, ya'ni uning vazifasini bajarishi mumkin. **Bilan** ko'makchisi, **u, -yu, da** yuklamalari teng bog'lovchi vazifasini bajaradi.

To'rtinchidan, so'zlar nutq jarayonida o'z vazifasini bajara turib, vaqtincha yana bir so'z turkumi vazifasini ham zimmasiga olishi mumkin. Bu otlashishdir. Otlashishning 4 ta muhim belgisi bor:

1. Otlashgan so'z bog'langan ot tushib qolgan bo'ladi: **Yaxshi** (odam) oshini yer, **yomon** (odam) – boshini.

2. Otlashgan so'z otning shakl yasovchi qo'shimchasini oladi: **Yaxshidan** adashma, **yomonga** yondashma.

3. Otning so'rog'iga javob bo'lishi mumkin: **Intilganga** (kimga?) tole yor.

4. Otning sintaktik vazifasini bajaradi: Shakarning **ozi** shirin.

Ma'lum bir turkumga mansub so'zning atash ma'nosi kuchsizlanib, boshqa turkumga xos ma'noviy va sintaktik belgiga ega bo'lishi so'z turkumining ko'chishidir. O'zbek tilida boshqa turkumlarga ko'chgan yoki ko'chishga shay turgan so'zlar ko'p, bu so'zning qaysi turkumga kirishini aniqlash testda murakkablik tug'diradi. Shuning uchun:

a) **vaqtincha boshqa turkum vazifasini bajarish;**

b) **mutlaqo boshqa turkumga ko'chish**

farqlanadi. Nutqiy ko'chishda nutqiy ko'chma ma'no ifodalanaadi. Masalan, **Birni ko'rib fikr qil, birni ko'rib shukur qil** gapida

son turkumiga mansub bir so'zi vaqtincha ot turkumi vazifasida kelmoqda va bu o'tkinchi, nutqiy hodisa.

Mutlaq ko'chishda so'z bir turkumdan boshqa turkumga butunlay o'tib ketadi. Butunlay ko'chish deyarli barcha mustaqil so'zlar doirasida, hatto mustaqil va yordamchi so'zlar sirasida ham kuza-tiladi. Misollar:

1. OTga o'tgan:

a) sifatlari: **yigit, qiz, o'g'il, qari, er, xotin, ko'r, issiq-sovuq** (issiq-sovuq'idan xabar olmoq), **achchiq-chuchuk, yosh, yosh-u qari, ko'k** (osmon, nasha, dollar) («siyoh» so'zi ham, aslida, sifatdan ko'chgan);

b) fe'llar: **yel, shish, yuq, ich, ko'ch, qir, chaqirdi, chorladi, ko'rdi, keldi-ketdi, qo'ydi-chiqdi, oldi-berdi, oldi-sotdi; mindi -mindi** (bolalar o'yini nomi), **bordi-keldi, keldi-ketdi, oldi-berdi, ur-yiqit, ursur, baqir-chaqir, yasan-tusan, supur-sidir, yugur-yugur, oldi-qochdi** (gap), **kuydi-pishdi** (ayol), **iliguzildi** (vaqt), **ichakuzdi** (hangomalar), **supraqoqdi** (farzand, ya'ni so'nggi farzand) kabi sodda, qo'shma, juft va takroriy fe'llar;

c) fe'lning harakat nomi shakllari: **kengash, kurash, o'qish, yozish, o'tmish, qilmish, qidiruv, o'ynash, saylov, ishlov, qurshov, qatnov, qistov, tanlov, tintuv, maqtov, tergov, to'lov, o'quv, chanqov, qalov, qarov, to'ntarish, o'zgarish, qiziqish, o'qish, o'tirish, qarash, muyulish//burilish, burilish** («o'zgarish» ma'nosida), **yozuv-chizuv, yurish-turish, borish-kelish, bosar-tusar, ko'rolmaslik, kiraverish;**

d) fe'lning sifatdosh shakllari: **o'qituvchi, bog'lovchi, kuzatuvchi;**

e) sonlar: **uch, yetti, yigirma, qirq, to'qqiz-to'qqiz;**

f) taqlid: **ququ** (qush), **dudut** (yengil mashina), **popop** (asli: poppop, tikuv mashinasi), **tutu** (tovuq), **patpat** (mototsikl), **shapshap** (magazkushak), **shaqshaq** (qushning nomi).

2. SIFATga o'tgan:

a) fe'llar: **daydi, qari, och, chalkash, yanglish, tutash, aralash.**

b) fe'lning sifatdosh shakllari: **kelajak, bo'lajak;**

c) otlar: **tilla, kumush, taxta** (*tilla uzuk, asal bola*), **mosh-guruch, yo'l-yo'l, rang-barang, xilma-xil;**

d) olmosh: **manman.**

3. OLMOSHga o'tgan:

a) otlar: **odam, kishi, inson** (*zerikib ketdi odam* (men), *hayron qolasan kishi* (men), *dardimni eshitadigan inson* (hech kim) *topilmadi*);

b) son: **bir** (*bir kishi* (kimdir);

c) sifat: **ba'zi** (*ba'zilar* (allakimlar) *unday deydi, ba'zilar bunday*).

4. RAVISHga o'tgan:

a) fe'ning sifatdosh shakllari: **charchamasdan** (ishlaysan), **o'ylamasdan** (gapirdi), **indamasdan, bilinar-bilinmas**;

b) fe'ning ravishdosh shakllari: **osha, o'ta, ura, qayta, qo'yarda-qo'ymay, ura-sura**;

c) otlar: **erta, indin, kecha, kech, kechqurun, savat-savat, navbatma-navbat**.

5. YUKLAMAgA o'tgan:

a) son: **bir**;

b) sifatlar: **yakka, yolg'iz**.

6. MODALga o'tgan:

a) otlar: **haqiqatdan, chamasi, mazmuni**;

b) sifatlar: **yaxshi, so'zsiz, tuzuk, to'g'ri, tabiiy**;

c) olmoshlar: **qani, qalay**.

7. BOG'LOVCHlga o'tgan:

a) son: **bir**;

b) ravish: **ba'zan**;

c) yuklama: **ham**;

d) ko'makchi: **bilan**.

8. KO'MAKCHlga o'tgan:

a) otlar: **ost, ust, old, orqa, tomon, tag, tepa, ich, ora, qosh, lab, yoqa, og'iz**;

b) fe'ning ravishdosh shakllari: **qarab, boshlab, ko'ra, deya, deb, o'xshab**;

c) sifatlar: **tashqari, boshqa, bo'lak, o'zga**;

d) ravishlar: **avval, oldin, ilgari, keyin, so'ng**.

Lekin sanalganlarning ayrimlari bugungi kunda boshqa turkumga butunlay o'tib bo'lganligi tan olinsa, ayrimlari darsliklarda hali o'tish bosqichida ekanligi aytiladi. Masalan, mavjud grammatikalarda son turkumining tasnif belgisi sanalar ekan, predmetning sanog'i, tartibini bildirishi, **qancha, nechta, nechanchi** so'rog'idan biriga javob bo'lishi, ot turkumiga mansub so'z bilan erkin aloqada bo'lishi va gapda, asosan, sifatlovchi-aniqllovchi

vazifasida kelishi ta'kidlanadi. Son turkumiga xos so'zlar jamlovchi son shaklida bu talabga javob berolmaydi.

Ayni paytda, jamlovchi sonning **-ov, -ala, -ovlon, -ovlab, -ovlashib** shakllari ajratiladi. Qayd etilgan shakldan **-ovlab, -ovlashib** shakllari, bizningcha, jamlovchi son shakli emas, balki jamlovchi sondan yasalgan fe'lining ravishdosh shaklidir: **ikki+ov+lash+ib**.

Demak, so'nggi ikki shakl jamlovchi son shakli sirasidan chiqishga «tayyorlanmoqda». Asosiy shakl sifatida **-ov, -ala, -ovlon** ko'rsatkichlari ajratilishi mumkin. Ma'lumki, bundan **-ov, -ala** shakllari boshqa son ma'no turidan farqlanib, deyarli har doim egalik shakli bilan qo'llanadi. **-ovlon** shaklli jamlovchi sonning atash ma'nosi bugungi kunda miqdor emas, balki «qanchadir miqdordagi shaxs» deb qaraladi: **Oltovlon ola bo'lsa, og'zidagin oldirar**. **-ov, -ovlon** shakllari barcha sonlar kabi ot bilan birikmaydi, gapda sifatlovchi aniqlovchi vazifasida kelmaydi, sonning so'rog'iga javob bo'lmaydi, barcha sonlar o'zagidan jamlovchi son hosil qilinmaydi. U ko'proq otga xos belgiga ega. **-ala** shakli esa sonlik belgisini ham o'zida birmuncha saqlab turibdi: **uchala bola ham qo'shni qishloqdan ekan**. Jamlovchi son shaklidagi ma'no taraqqiyoti quyidagicha:

-ala, -ov, -ovlon

Ko'rib o'tilganidek, bular orasida **-ala** shaklida sonlik belgisi birmuncha saqlangan, **-ovlon** shaklida otlik belgisi kuchaygan. **-ov** shaklida sonlik ham, otlik ham mushtarak.

Demak, aytish mumkinki, so'z turkumi orasida muntazam aloqa mavjud bo'lib, bu aloqa til tizimi doimiy o'zgarishda, taraqqiyotda ekanligidan dalolat beradi.

GRAMMATIK MA'NO VA GRAMMATIK SHAKL

Grammatik ma'no. Grammatik ma'no – murakkab hodisa. **Mustaqil va alohida olingan so'zda lug'aviy ma'no ustiga qavatlanadigan, yordamchi so'zning mohiyatini tashkil etadigan, ko'plab so'zlar uchun umumiy bo'lgan ma'no grammatik ma'no deyiladi.** Masalan, **kitob so'zining lug'aviy ma'nosi ustiga ot, turdosh ot, aniq ot, yakka ot ma'nosi qavatlangan**

bo'ladi. «Atash» ma'nosi va «so'zni ergash so'z sifatida bosh so'zga bog'lash» uchun so'zining mohiyatini tashkil etadi.

Grammatik ma'no bir guruh so'zlar uchun **umumiyligi** bilan leksik ma'nodan farqlanadi. Chunki lug'aviy ma'no har bir so'z uchun alohida bo'ladi. Masalan, hatto bir ma'nodoshlik qatoridagi har bir so'zning lug'aviy ma'nosi farq qiladi: **bashara** so'zining lug'aviy ma'nosi «**odam boshi old tomoni peshanadan iyakkacha bo'lgan qismining salbiy ifodasi**» bo'lsa, **yuz** so'zining lug'aviy ma'nosi «**odam boshi old tomoni peshanadan iyakkacha bo'lgan qismining betaraf ifodasi**»dir. Farq: «**salbiy ifoda**» va «**betaraf ifoda**». Lekin nafaqat ma'nodosh, balki narsa-predmet va shaxsni bildiruvchi so'zlarning barchasi uchun «**ot**» grammatik ma'nosi umumiy. Grammatik ma'no barcha turkum so'zlarida bor. Lug'aviy ma'no esa gap bo'lagi va gap bo'la oladigan so'zlarda mavjud.

Grammatik ma'no turlari. Mavjudligiga ko'ra grammatik ma'no uchga bo'linadi:

- a) **so'zning tabiatida mavjud grammatik ma'no;**
- b) **grammatik vosita yordamida hosil qilinadigan grammatik ma'no;**
- c) **so'z birikmasi va gap tarkibida vujudga keladigan grammatik ma'no.**

So'zning tabiatida mavjud grammatik ma'no. Ot turkumiga mansub **ot, aniq ot, mavhum ot, yakka ot, jamlovchi ot, atoqli ot, turdosh ot**, sifat turkumida **sifat, asliy sifat, nisbiy sifat**, son turkumida **son, miqdor**, fe'l turkumida **fe'l, o'timli fe'l, o'timsiz fe'l**, ravish turkumida **ravish, miqdor, payt, sabab**, ko'makchida **ko'makchi, sof ko'makchi, ko'makchi vazifasidagi so'z** kabilar ularda mavjud grammatik ma'no. Har bir so'z turkumida bunday ma'no bor. So'z biror turkumga xosmi, bu turkum atamasi uning bir grammatik ma'nosi nomidir.

Grammatik vosita yordamida hosil qilinadigan grammatik ma'no. Bunday ma'no **mustaqil so'zda** mavjud bo'lib, grammatik qo'shimcha va yordamchi so'zlar vositasida hosil qilinadi. Masalan, ot turkumida birlik va ko'plik, egalik, kelishik, kichraytirish, erkalash va ko'makchilar yordamida vujudga keladi: **kitobchalarimga** so'zidagi «**kichraytirish oti**», «**ko'plikda**», «**birinchi shaxsdagi birlik egalik shaklida**», «**jo'nalish kelishigida**» grammatik ma'nosi – grammatik vosita yordamida vujudga kelgan grammatik

ma'no. Sifat va ravishdagi daraja, sonning sanoq sondan boshqa barcha ma'no turlari, fe'lda nisbat, bo'lishli-bo'lishsizlik, fe'ning xoslangan shakli, mayl kabilar shunday ma'no sirasiga kiradi.

So'z birikmasi va gap tarkibida vujudga keladigan grammatik ma'no. Mustaqil so'z erkin birikma tarkibida bosh so'z yoki ergash so'z, gap tarkibida biror gap bo'lagi, undalma, kirish so'z, ajratilgan bo'lak, so'z-gap bo'lib keladi. Yordamchi so'z so'z yoki gapni o'zaro bog'laydi (**ko'makchi va bog'lovchi**), qo'shimcha ma'no beradi (**yuklama**). Bu ma'no faqat gap tarkibida hosil bo'ladi. Gapdan tashqaridagi so'zda bunday grammatik ma'no bo'lmaydi.

Grammatik ma'no ifodalovchi vositalar. O'zbek tilida grammatik ma'no ifodalashning quyidagi vositalari mavjud:

1. Grammatik qo'shimcha.
2. Yordamchi so'z.
3. So'z tartibi.
4. Takror.
5. Ohang.

Grammatik qo'shimcha – tilda grammatik ma'no ifodalashning eng keng tarqalgan turi. Ifodalaydigan grammatik ma'noning tabiatiga ko'ra u ikkiga bo'linadi: **lug'aviy qo'shimcha va sintaktik qo'shimcha**.

Lug'aviy qo'shimcha so'zlarni bog'lamaydi, balki ularning lug'aviy ma'nosini nutqqa moslaydi. Masalan, ot turkumiga mansub so'zga **-lar** lug'aviy qo'shimchasi qo'shilib, uning lug'aviy ma'nosini birlik yoki ko'plik ko'rinishida yuzaga chiqaradi. Fe'lda **nisbat** lug'aviy ma'noning harakat bajaruvchisini ko'rsatadi. Lug'aviy shakl hosil qiluvchi – so'z ma'nosini qisman o'zgartiruvchi, muayyanlashtiruvchi qo'shimcha. Masalan, **kitob** so'zida birlik ma'nosi ham (**Bu kitob qiziqarli**), ko'plik ma'nosi ham (**Do'konga kitob keldi**) mujassamlashgan. Nutq sharoiti, matn **kitob** so'zida birlik yoki ko'plik voqelanishini ajratib beradi. Shu so'zga **-lar** shakli qo'shilishi bilan u **kitob** so'zida birlik ma'nosini ko'plik ma'nosidan chegaralaydi, ya'ni lug'aviy ma'noni muayyanlashtiradi, toraytiradi. Lekin bevosita so'zni sintaktik aloqaga kiritish uchun xizmat qilmaydi. Lug'aviy shakl hosil qiluvchi, asosan, 4 yirik so'z turkumi – **fe'l** (nisbat, bo'lishli-bo'lishsizlik, o'zgalovchi, sintetik va analitik harakat tarzi shakllari), **ot** (son, kichraytirish-erkalash), **sifat** (daraja) va **sonda** (uning ma'no turini hosil qiluvchi) mavjud.

Sintaktik qo'shimcha (munosabat shakli) so'zni so'zga bog'laydi yoki so'zga sintaktik mavqe beradi. Kelishik ergash so'zni bosh so'zga, egalik bosh so'zni ergash so'zga bog'laydi: **kitobni o'qimoq, daftarning varag'i** kabi. Sintaktik (munosabat) shakl hosil qiluvchi qo'shimcha so'z lug'aviy ma'nosiga ta'sir etmay, bir-biriga bog'lashga yoki unga ma'lum bir sintaktik vazifa berishga xizmat qiladi. Kelishik, egalik, mayl, zamon, shaxs-son shunday grammatik vositalardir. Kelishik, egalik qo'shimchalari so'zni bog'lasa (**Salimning ukasi**), mayl, zamon, shaxs-son qo'shimchalari gap kesimini shakllantiradi: **o'qidim** (xabar mayli, o'tgan zamon, birinchi shaxs).

O'zbek tilida shunday shakllar borki, ular, bir tomondan, so'zning lug'aviy ma'nosiga ta'sir etadi, ikkinchi tomondan, sintaktik aloqaga kiritadi. Fe'ning vazifa shakli (ravishdosh, sifat-dosh) shunday ikkiyoqlama mohiyatga ega. Masalan, **shoshilib gapirmoq** birikmasida **-lb** ravishdosh shakli **shoshil** so'zining lug'aviy ma'nosiga ta'sir etgan, ya'ni unga ravishlik ma'nosiga yaqin ma'no bergan, shu bilan birga, bu so'zni keyingi so'zga bog'lash vazifasini ham bajargan.

Yordamchi so'z ham grammatik ma'no ifodalovchi vosita sirasida muhim o'rin tutadi. U mustaqil so'zlarda va gaplarda grammatik ma'no ifodalashning alohida turini tashkil etadi.

Ko'makchi mustaqil so'z bilan birga kelib oldin turgan so'zni keyingi so'z bilan sintaktik aloqaga kiritadi. Bu bilan kelishikka o'xshaydi. **Biz kelajakka ishonch bilan qaraymiz** gapida ko'makchi yordamida «holat» grammatik ma'nosi yuzaga chiqib, **ishonch** so'zi **qaraymiz** so'ziga bog'lanadi. **Telefon orqali gaplashdim** gapida ko'makchining «vosita» ma'nosi yuzaga chiqib, **telefon** so'zini **gaplashdim** so'ziga bog'lagan. **Do'stlik biz uchun hamisha ilhom va kuch-quvvat manbai bo'lib kelgan** gapida yordamchi so'z «atalganlik» ma'nosini ifodalab, **biz** so'zini **bo'lib kelgan** so'ziga bog'lagan. Ko'rinadiki, grammatik ma'no va vazifa birgalikda yashaydi.

Bog'lovchi uyushiq bo'lakni, qo'shma gapning tarkibiy qismini bog'lash, ular orasida har xil tenglashtirish, zidlash, ayirish kabi grammatik ma'nolarni ifodalash uchun xizmat qiladi: **olma ya anor, o'qidi, lekin yozmadi** kabi. Ba'zan gap boshida ham kelaydi: **Sitora aytdi. Lekin Munira tushunmadi.**

Ko'makchining morfologik ma'no ifodalash imkoniyati uning sintaktik imkoniyatidan kengroq. Chunki u mustaqil so'z va gapga

qo'shimcha ma'no yuklashi bilan ahamiyatli. Shu sababli ko'makchi kelishik bilan qo'llanishga ehtiyoj sezadi.

Mustaqil so'zlar ham o'rni bilan yordamchi so'zdek grammatik ma'no ifodalaydi: **Juda, eng, bag'oyat, nihoyatda, o'ta, sal, blrmuncha** kabi ravishlar daraja ma'nosini ifodalaydi; *olmoq, bermoq, qolmoq, o'tirmoq, chiqmoq, ketmoq, boshlamoq, bo'lmoq* kabi 40 dan ortiq ko'makchi fe'l harakat ma'nosini nutqqa moslaydi, lug'aviy ma'noga grammatik ma'no qo'shadi: **o'qib chiqdi, yoza boshladi, qo'rqib ketdi** kabi.

So'z tartibi grammatik ma'no ifodalashning maxsus vositasi bo'lib, tartib o'zgarishi so'z grammatik ma'nosining o'zgarishiga olib keladi. Masalan, **Dalalar yam-yashil** birikuvi gap bo'lsa, **yam-yashil dala** birikuvi so'z birikmasidir. «Gap» va «so'z birikmasi» – grammatik ma'no atamasi. Grammatik ma'no ifodalashda so'z tartibiga ohang hamrohlik qiladi. Ya'ni yuqoridagi gap va so'z birikmasida tartib o'zgarishi bilan ularning ohangi ham o'zgarib ketgan (so'z birikmasida tugallanmagan ohang bo'lsa, gapda tugallangan ohang mavjud).

Ohang – grammatik ma'no ifodalashning fonetik vositasi. Bu vosita yordamida gapning turini, gap bo'lagini ajratish, farqlash mumkin. **Gulnora, singlim keldi. Gulnora, singlim keldi. Gulnora singlim keldi** gapining birinchisida **Gulnora** va **singlim** so'zi uyushiq bo'lak vazifasida, ikkinchi gapda **Gulnora** so'zi undalma, **singlim** so'zi ega, uchinchi **Gulnora** so'zi aniqlovchi, **singlim** so'zi izohlanmish – ega vazifasida kelgan. Gapni tashkil etuvchidagi bunday farq so'zlovchining maqsadiga muvofiq tarzdagi ohang yordamida yuzaga chiqmoqda.

Grammatik vositaning tuzilish turlari. Grammatik vositaning tuzilishiga ko'ra turlari bir qarashda sintetik va analitik turlarining yangicha nomlanishiga o'xshaydi. Grammatik shakl tuzilishiga ko'ra **sodda** yoki **murakkab** bo'lishi mumkin. Sodda shakl bir grammatik ko'rsatkichdan iborat bo'ladi: **kelishik, egalik, kichraytirish, nisbat shakli**. Murakkab shakl bir necha ko'rsatkichdan iborat bo'ladi: **uydagi, aytib qo'ydi**.

Grammatik vositaning so'zga qo'shilish tartibi. Grammatik vositaning so'z tarkibidagi tartibi ma'lum qonuniyatga ega. Bu vosita ma'lum tartibda joylashadi: **so'z yasovchi qo'shimcha+lug'aviy qo'shimcha+sintaktik qo'shimcha**.

Grammatik vositaning joylashishidagi tartib va izchillik uning ma'no va grammatik xususiyatlari bilan bog'liq: **yangi lug'aviy ma'no hosil qiluvchi vosita birinchi, lug'aviy ma'noga ta'sir qiluvchi vosita ikkinchi va lug'aviy ma'noga ta'sir qilmaydigan, lekin so'zlarni bog'laydigan vosita uchinchi bo'lib qo'shiladi.**

Qo'shimchalarning joylashuvidagi me'yoriy holat ba'zan buziladi: **opa-lar-im – opa-m-lar, ayt-di-ng-lar – ayt-di-lar-ing** kabi. Bu – kam uchraydigan hodisa.

«O'zak + so'z yasovchi + lug'aviy shakl + sintaktik shakl» qolipi bir qancha xususiyatlarga ega. Biz quyida faqat shakl hosil qiluvchi doirasida fikr yuritamiz.

Lug'aviy shakl hosil qiluvchining odatdagi tartibi:

a) otda: **kichraytirish-erkalash+son**. Kichraytirish-erkalash shaklining kam qo'llanadigani ko'p qo'llanadiganidan avval keladi: **toychoqcha, toyloqcha**;

b) sifatda **-roq** qo'shimchasi **-ish, -imtir** qo'shimchasidan, shuningdek, ravishdosh va sifatdoshga qo'shilganda ham ularni hosil qiluvchi qo'shimchadan keyin qo'shiladi: **oqishroq, ko'kimtirroq, sovinqiraganroq, tortinibroq** kabi;

c) sonda: taxmin bildiradigan **-cha** affiksi «dona» ma'nosini ifodalovchi **-ta** (urg'usiz) unsuridan keyin keladi: **o'ntacha** kabi;

d) olmoshda: gumon bildiruvchi **-dir** (urg'usiz) unsuri, umuman, yuklama tabiatida bo'lib, hamma turdagi qo'shimchadan keyin qo'shiladi: **nima-lar-ni-dir**;

e) fe'lda: o'zlikdan boshqa nisbat ko'rsatkichi orttirma nisbat qo'shimchasidan keyin qo'shiladi: **tarqa-til-di, yugur-tir-ish-di, tik-tir-ish-di**; fe'lning tarz qo'shimchasi va kuchaytiruvchisi (**chayqa, bura, to'zg'i**); bo'lishsizlik qo'shimchasi (**urintirma, chayqatma**); zamon qo'shimchasi; shart mayli qo'shimchasi va buyruq maylining kuchaytiruvchisi (**bordi, boradi, borsa, boray, borgin/borgil**), fe'lning xoslangan shaklini hosil qiluvchi qo'shimcha (**bormoq, borgan, borib** va boshqa) oxirida qo'shiladi.

Sintaktik shaklning tartibi:

a) egalik qo'shimchasi+kelishik qo'shimchasi: **bola+m+ni, o'qigan+im+ni**;

b) munosabat shakli: **tasdiq-inkor+zamon/mayl+shaxs+son: o'qi+ma+yap+san**.

Hamma turdagi qo'shimchadan keyin qo'shimcha tipidagi yuklama qo'shiladi: **o'ql+ma+yap+san+mi**. Qo'shimcha qo'shilishida istisno holat ham bor. Til hodisasining davrga ko'ra o'zgarishi, shevaviy farqi va o'zgarish xususiyati, badiiy talab bilan bog'liq bo'ladi. Misol: **bilurlar erdi (Qutb) – bilar edilar, qilmag'aylarsiz («Boburnoma») – qilmag'aysizlar, solurlar erdi quloq – quloq solur erdilar.**

Bunday tartib o'zgarishi o'zida nozik ma'noviy farqni aks ettiradi.

Shakllarda ortiqlik va tejam. Bir so'zda ma'nosi bir xil yoki yaqin bo'lgan qo'shimchanning takrorlanishi **qo'shimcha ortiqchaligi** deyiladi. Bu bir necha ko'rinishga ega. Masalan, bir qo'shimchanning aynan o'zi yoki ma'nodosh qo'shimcha takrorlanadi: takrorlangan bu qo'shimcha: a) zich holda (**ayting+iz+lar**) ham; b) ajralgan holda ham bo'lishi (**ish+da+lig+im+da**) mumkin.

Qo'shimcha ortiqligi har xil sababga ko'ra yuzaga kelishi mumkin. Bir qo'shimcha o'zak bilan juda ham zichlashib, o'zaking tarkibiga singib ketadi, bunda o'zak mustaqilligidan mahrum bo'ladi, natijada so'zga shu qo'shimchanning ma'nodoshidan biri qo'shilishi mumkin, qo'shimcha arxaiklashib, undan keyin tildagi iste'molda bo'lgan qo'shimcha qo'shiladi (**ich+kari+ga, tash+qari+ga, na+ri+ga, be+ri+ga, bar+i+si** kabi). Takrorlanayotgan sinonim qo'shimchanning barchasi «tirik» bo'lsa, ular ta'kid, kuchaytirish kabi uslubiy vazifani o'z zimmasiga oladi (**sizlar aytingizlar** kabi). Boshqa tildan kirgan qo'shimcha tushunarli va keng iste'molli bo'lmaganda ham uning tilimizdagi ma'nodoshi qo'llanadi (**yor+on+lar** kabi). Qo'shimcha qo'shilishi natijasidagi tovush o'zgarishi ham ma'nodosh qo'shimchanning qo'shilishiga sabab bo'ladi: **yarm+i+si, kich+kina+gina, u+n+i+si, anavi+n+i+si, qay+si+n+i+si, singl+i+si, toy+choq+cha** kabi.

Ortiqchalik – aksar holda til rivoji bilan bog'liq hodisa. Bunga o'zbek tilining akademik grammatikasida ayrim izoh berilgan:

Ot va sifat yasovchi **-lik** qo'shimchasi farqlanib, vazifasi ajralgandan keyin (masalan, **-li** sifat yasaydi, **-lik** ot yasaydigan bo'lgan) ular ketma-ket qo'llanadigan bo'lgan: **aqllilik, ifodalilik, bilimlilik.**

Og'zaki so'zlashuv nutqida ba'zan uchrab qoladigan **mashshoqchi, xodimchi** kabi so'zda «bajaruvchi» ma'nosi ikki marta ifodalangan: so'z ma'nosi (arab tilida **mashshoq – mashq**

qiluvchi shaxs, **xodim** – xizmat qiladigan shaxs) va **-chi** qo'shimchasi orqali.

Bir xil ma'nodagi ikki qo'shimcha qo'shma qo'shimcha maqomini oladi: **yog'ingarchilik, namgarchilik, rasvogarchilik** kabi.

Kelishik va egalik qo'shimchasining ikki marta ifodalanishi (kitoblarni uch **so'mdanga** oldi, romanning **so'zboshisi**) ham ortiqchalikning o'ziga xos ko'rinishi.

Bir qo'shimchanning o'zi takrorlanganda ko'pincha u fonetik variantning qator kelishi tusida bo'ladi (fonetik, uslubiy qulaylik): **qistalang (-ta, -la), shoshilinch (-l, -n), tiqilinch (-l, -n)** kabi.

Tejam – ortiqchalikning ziddi. Tildagi tejam til birligini qisqartirish, tushirib qoldirish orqali ketadigan vaqtni kamaytirish, tildagi ortiqchalikni bartaraf etish ehtiyojidan kelib chiqadi. **Opkeng** (olib keling), **buyam** (bu ham), **qong** (qoling) kabi hodisa bunga misol bo'ladi. Tejamning fonetik, morfologik ko'rinishi mavjud. Morfologik tejam asosida fonetik tejam yotadi. **Yirik – irik, yigit – igit, yiroq – iroq** qisqaruvi fonetik tejamga misol. **Olib ber – ober, bizim – bizning, sizing – sizning** – morfologik qisqaruvga misol. **Olib ber – ober, bizim – bizning, sizing – sizning** tejalishi nutqiy qisqaruvdir.

Tejam o'z maqomiga ko'ra yo barqaror, yo vaqtincha bo'lishi mumkin. Masalan, jo'nalish kelishigi shakli dastlab **-qaru** ko'rinishida bo'lgan, bugungi kunda u qisqarib, **-ga** shakliga kelib qolgan. Bu – barqaror tejam. **Olib ber – ober, bizim – bizning, sizing – sizning** tejalishi – vaqtincha, nutqiy qisqaruv. Chunki, masalan, **sizing** so'zshaklidagi **-ing** tilda **-ning** shaklida yashaydi.

Tejam nutqiy aloqani osonlashtirishga xizmat qiladi, biroq axborot sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatmaydi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Grammatik ma'no nima? 2. Grammatik va lug'aviy ma'noning farqini bayon qiling. 3. So'zning o'zida mavjud grammatik ma'no haqida gapiring. 4. Grammatik vosita orqali ifodalanadigan ma'noni bayon qiling. 5. So'z birikmasi va gap tarkibida vujudga keladigan grammatik ma'no haqida gapiring. 6. Grammatik ma'no ifodalovchi vositalar qaysilar? 7. Qo'shimcha ortiqchaligi nima? 8. Qo'shimcha tejalishiga misollar keltiring.

Topshiriqlar

1. Kutubxonadan Husnidaga ikkita kitob oldim. 2. U o'qishga kelgan. 3. A'loxon yana dars tayyorlamaganiga uyaldi. 4. Muhabbat bog'iga kirmadim bir bor, Suyib bir gulga qo'l urmadim bir bor. (M.Yus.) 5. Uning yuzlari quvonchdan yorishib ketdi. 6. Ko'nglim qolsa bulbuldan ham, guldan ham, Qolar bo'lsam bir kun axir tildan ham, Agar bir zot yig'lasa chin dildan ham, Onam yig'lar...(M.Yus.) 7. Mohinur divandan stolgacha yurib bordi. 8. Mirkomil yolg'on gapirganidan uyaldi. 9. Sunnatjon hammadan ham singlisini ko'proq yaxshi ko'radi. 10. Mahbubaning bo'yi Xurshidadan uzunroq. 11. Onasining tanbehlarini Akbar sukutda eshitdi. 12. Javoblarni telefonda aytib turdi. 13. Uning suyaklari mehnatda qotgan. 14. Kuch – adolatda. 15. Ravo ko'r yuzingda bir xol bo'loyin, Ko'rsat ag'yoringga zavol bo'loyin. Kattakon to'y qilib nog'ora chalgin, To'yingda suv tashib hammol bo'loyin. (A.Orip.)

1. Berilgan gaplardagi so'zning lug'aviy va grammatik ma'nosini aniqlang.

2. So'zdagi grammatik ma'noni uch tipga ajratib yozing:

a) so'zning o'zida mavjud grammatik ma'no;

b) so'zga shakl yasovchi qo'shimcha yoki yordamchi so'z tomonidan berilgan grammatik ma'no;

c) so'zning gap tarkibida hosil bo'lgan grammatik ma'nosi.

3. Gaplardagi ajratilgan mustaqil so'zga grammatik ma'no beruvchi vositani aniqlang:

a) sintaktik qo'shimcha;

b) lug'aviy qo'shimcha;

c) yordamchi va yordamchi vazifadagi so'z;

d) so'z tartibi;

e) ohang.

4. Grammatik ma'no ifodalovchi vositani ikki guruhga ajrating:

a) so'zning lug'aviy ma'nosini bir oz o'zgartiradigan so'z va qo'shimchalar;

b) so'zlarni o'zaro bog'laydigan so'z va qo'shimchalar.

19-DARS

MUSTAQIL SO'Z TURKUMLARI. FE'L

1. Ma'noviy xususiyati. Harakat va holat bildiruvchi so'z fe'l deyiladi: **Bola yugurdi** (harakat). **It hurdi** (harakat). **Qarshi shahri viloyat markazida joylashgan** (holat). **Sitora uxladi** (holat).

Fe'l nima qilmoq, nima bo'lmoq so'rog'ini oladi. Ravishdosh shakli **qay tarzda** (shoshilib), **nima uchun** (shoshganidan), nima maqsadda (o'qigani), **qachon** (o'qigach), sifatdosh shakli **qanday, qaysi** (o'qigan bola), harakat nomi shakli **nima** (ishlash) so'rog'iga javob bo'ladi.

Lug'aviy ma'no turi. Fe'llar nimani atab kelishiga ko'ra harakat fe'llari va holat fe'llariga bo'linadi.

Shaxs va narsalarning jismoniy faoliyati natijasida ro'y bergan harakatni bildiruvchi fe'llar harakat fe'llari hisoblanadi. Shaxslarning ichki kechinmalari va narsalarning bir holatdan ikkinchi holatga o'tish jarayonini ifodalovchi fe'llar esa holat fe'llari sanaladi. Maktab darsligida fe'lning 4 ta ichki lug'aviy ma'no guruhi ajratiladi¹⁶:

1) nutqiy faoliyat: **gapirmoq, pichirlamoq, demoq, so'zlammoq, so'ramoq, yalinmoq, o'tinmoq, yolvormoq, vaysamoq, surishtirmoq, baqirmoq, o'shqirmoq, ming'irlamoq, to'ng'illamoq, aytmoq** kabi;

2) aqliy faoliyat: **o'ylamoq, fikrlamoq, xayol qilmoq, tasavvur qilmoq, hukm chiqarmoq, o'yga botmoq, ko'z oldiga keltirmoq, gavdalantirmoq, fikr qilmoq** kabi;

3) jismoniy faoliyat: **chizmoq, yozmoq, yasamoq, qurmoq, yaratmoq, bino qilmoq, asos solmoq, bo'yamoq, tozalamoq, yiqmoq, yemoq, artmoq, sayqal bermoq, o'chirmoq, nobud qilmoq, yurmoq, yugurmoq, chiqmoq, bormoq, qimirlamoq, yelmoq, sudralmoq, sakramoq, uchmoq, o'tmoq** kabi;

4) holat: **kulmoq, uxlamoq, yig'lamoq, tirjaymoq, dam olmoq, shoshmoq, isimoq, qizarmoq, semirmoq, shishmoq, ranjimoq, xursand bo'lmoq, xandon urmoq, dahshatlanmoq, shod bo'lmoq, og'rinmoq** kabi.

¹⁶ Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Nabiyeva D. Ona tili: umumta'lim maktablarining 6-sinfi uchun darslik. – Toshkent: Tasvir, 2005. – B.72.

Yana-boshqa adabiyotlarda tasnif quyidagicha¹⁷:

Fe'l qanday harakat-holatni ifodalashiga ko'ra bir qancha turlarga bo'linadi.

1. **Yumush fe'llari:** ishladi, mehnat qildi, ter to'kdi va boshqalar.

2. **Tafakkur fe'llari:** o'yladi, o'qidi, kashf qildi kabi.

3. **Sezgi fe'llari:** sezdi, his qildi.

4. **Ruhiy holat fe'llari:** kuldi, xursand bo'ldi, qayg'urdi, iztirob chekdi.

5. **Nutq fe'llari:** gapirdi, so'zladi, bayon qildi, ifoda qildi, ming'irladi, to'ng'illadi.

6. **Ishora fe'llari:** imo qildi, labini burdi, ko'zini qisdi va boshqalar.

7. **Jismoniy holat fe'llari:** og'ridi, isitma chiqdi, xastalandi, sog'aydi, kuchaydi, charchadi kabi.

8. **Tabiiy holat fe'llari:** eridi, muzladi, yetdi, uxladi va boshqalar.

9. **Ko'rish fe'llari:** qaradi, ko'rdi, boqdi, termildi.

Yuqoridagi fe'l turlarining har qaysisi bir necha fe'llarni o'z ichiga oladi. Bu fe'llar harakat-holat ma'nosini qanday ifodalashi bilan bir-biridan farq qiladi. Quyidagi farqlanishlarni kuzatish mumkin:

1. Harakat-holatning kuchli-kuchsizligiga ko'ra: jilmaymoq – kulimsiramoq – kulmoq.

2. Ijobiy va salbiy bahoga ega bo'lishligiga ko'ra: kulmoq – tirjaymoq; so'zlamoq – to'ng'illamoq – ming'irlamoq.

3. Uslubiy xoslanishiga ko'ra: kulmoq (umumiste'moldagi so'z) – tabassum qilmoq (badiiy uslubga xos), so'zlamoq (umumiste'moldagi so'z) – nutq irod etmoq (badiiy uslubiga xos) kabi.

2. **Morfologik xususiyati.** Fe'l o'ziga xos shakl yasovchilarga ega:

1) lug'aviy shakl yasovchilar: **nisbat, bo'lishli/bo'lishsizlik, vazifa shakli, ko'makchi fe'l, harakatning kuchsiz darajasi va davomiyligini bildiruvchi qo'shimcha;**

2) sintaktik (munosabat) shakl yasovchilar: **tasdiq-inkor, zamon, shaxs-son, mayl.**

Maktab darsligida fe'lning qo'shimchasini tasniflashda izchil-

¹⁷ Nurmonov A., Sobirov A., Yusupova Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili: Akademik litseylarning 2-bosqich talabalari uchun darslik. – Toshkent: Sharq, 2004. – B.249.

lik yo'q. Masalan, ayrim darslikda **zamon, shaxs-son, mayl, bo'lishli/bo'lishsizlik** kesimlik, ya'ni munosabat shakli sifatida beriladi. Qolgan fe'l qo'shimchalari (nisbat, vazifa shakli, ko'makchi fe'l, harakatning kuchsiz darajasi va davomiyligini bildiruvchi qo'shimcha) lug'aviy shakl sirasiga kiritiladi.¹⁸ Boshqasida **zamon, shaxs-son, mayl munosabat shakli sifatida olinib, bu shaklga ega bo'lgan har qanday fe'l gapda kesim vazifasida keladi**¹⁹ deyiladi va **bo'lishli/bo'lishsizlik** shakli haqida hech narsa deyilmaydi. Natijada uning lug'aviy shakli yoki munosabat shakli ekanligi noaniq bo'lib qoladi. Harakatning kuchsiz darajasi va davomiyligini bildiruvchi qo'shimcha (**kulimsira, oqaringira, turkila** kabi) ham shunday.

Demak, bu masalada aniq fikr aytilgan H.Ne'matov, A.G'ulomov, M.Abduraimova va M.Qodirovning 7-sinf uchun 2000-yili chop etilgan «Ona tili» darsligiga tayangan ma'qul.

Eslatma

1. Yuqorida sanalgan munosabat shakli ko'proq fe'lga xos. Boshqa so'z turkumi ham kesim vazifasida kelsa, ushbu shaklga ega bo'la oladi. Masalan:

Ot: **Men – o'qituvchiman** (hozirgi zamon, xabar mayli, tasdiq, birinchi shaxs).

Sifat: **Gul gizil** (hozirgi zamon, xabar mayli, tasdiq, uchinchi shaxs).

Son: **Kitoblar o'nta edi** (o'tgan zamon, xabar mayli, tasdiq, uchinchi shaxs).

Olmosh: **Yig'lagan menman** (hozirgi zamon, xabar mayli, tasdiq, birinchi shaxs).

Taqlid: **Atrof o'ovur-o'uyur** (hozirgi zamon, xabar mayli, tasdiq, uchinchi shaxs).

2. Bo'lishli-bo'lishsizlik va tasdiq-inkorni farqlash kerak. Fe'l kesimdan boshqa vazifada kelganda bo'lishli-bo'lishsizlikka ega bo'ladi: **o'qigan bola – o'qimagan bola** kabi.

Bo'lishli-bo'lishsizlik faqat fe'lga, tasdiq-inkor barcha mustaqil so'z turkumlariga xos.

¹⁸ Ne'matov H., G'ulomov A., Abduraimova M., Qodirov M. Ona tili: 7-sinf uchun darslik. – Toshkent: O'qituvchi, 2000. – B.73.

¹⁹ Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Nabiyeva D. Ona tili: Umumta'lim maktablarining 6-sinfi uchun darslik. – Toshkent: Tasvir, 2005. – B.74.

Grammatik ma'no turlari. Fe'l grammatik jihatdan o'timli va o'timsiz fe'lga bo'linadi.

O'timli fe'l tushum kelishigidagi so'zga bog'lanadi: **o'qidi, ko'rdi, yod oldi** kabi. Bu fe'l kimni, nimani so'roqlariga javob bo'ladi: **nimani o'qidi, kimni ko'rdi, nimani yod oldi** kabi.

O'timsiz fe'l tushum kelishigidagi so'zga bog'lanmaydi: **bor-di, uxladi, ranjidi, xandon urdi** kabi. Bu fe'l kimni, nimani so'rog'iga javob bo'lmaydi.

O'timli fe'l o'timsizga, o'timsiz fe'l o'timliga aylanib turadi: **o'qidi (o'timli) – o'qildi (o'timsiz), yig'ladi (o'timsiz) – yig'latdi (o'timli), yuvdi (o'timli) – yuvindi (o'timsiz)** kabi.

Fe'lning vazifa shakli bo'lgan sifatdosh otlashadi. Chunki u otga sifatlovchi-aniqlovchi bo'lib keladi, otning shakli yasovchisi va sintaktik vazifasini oladi: **Bilmagan** (otlashmagan, aniqlovchi) narsani (ot, tushum kelishigida, to'ldiruvchi) **so'rab bilish kerak: Bilmaganni** (otlashgan, tushum kelishigida, to'ldiruvchi) **so'rab bilish kerak.**

Eslatma

Otlashgan so'z otning so'z yasovchidan boshqa qo'shimchasini oladi.

3. Sintaktik xususiyati. Fe'l gapda quyidagi vazifalarda keldi:

– kesim: **U choyxona yonidan o'tdi. Ojizgina vizillagan tovush eshitildi.**

– hol: **Bola shoshilib gapirdi. Kula-kula gapirdi.**

– aniqlovchi: **O'qigan kishi o'zadi. Aytar so'zni ayt.**

– kirish: **Aytishicha, kechga qaytarmish. Gapiga qaraganda, ko'p ish qilgan.**

Otlashganda:

– ega: **Eshitgan (kishi) uyaladi. Ko'rgan (odam) gapiradi.**

– to'ldiruvchi: **Bilmagan (narsa)ni so'rab bilish kerak.**

– qaratqich-aniqlovchi: **Ko'rmaganning ko'rgani qursin.**

– undalma: **Eshitgan (kishi)lar, aytinglar.**

Lug'aviy ma'noga ega/ega emasligiga ko'ra fe'l turlari. Bunga ko'ra fe'l ikkiga bo'linadi:

a) mustaqil fe'llar: **gapirmoq, pichirlamoq, semirmoq, shishmoq, ranjimoq;**

b) nomustaqil fe'llar: **o'qib bo'lmoq, yozib tashlamoq, asos solmoq, qaror qilmoq.**

Nomustaqil fe'l. Nomustaqil fe'l lug'aviy ma'no ifodalamaydi va fe'l yoki boshqa so'zning ma'nosini yangilaydi, ya'ni yangi so'z yasaydi (**yordamchi fe'l**), biroz o'zgartiradi (**ko'makchi fe'l**) yoki so'zni kesim vazifasiga xoslaydi (**to'lliqsiz fe'l**):

1) yordamchi fe'l so'z yasovchi qo'shimcha xususiyatiga ega: **sotib oldi, qaror qildi, abgor etdi:**

2) ko'makchi fe'l lug'aviy shakl yasovchi qo'shimcha xususiyatiga ega: **o'qib chiqadi, aytib qo'ydi, qarab qoldi:**

3) to'lliqsiz fe'l munosabat shakli yasovchi qo'shimcha xususiyatiga ega: **o'qigan ekan, qiziq emish, o'nta edi.**

Eslatma

Yordamchi fe'l «So'z qo'shib fe'l yasash» mavzusida o'rganiladi.

Eslatma

Mustaqil fe'l tuzlangan fe'l (sof fe'l) va tuslanmagan fe'lga ajraladi. Kesim vazifasidagi fe'l – tuzlangan, ya'ni sof fe'l. Fe'ning nokesimlik shakli (ravishdosh, sifatosh, harakat nomi) tuslanmagan fe'l hisoblanadi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Fe'ning ma'noviy xususiyati haqida gapiring. 2. Fe'ning qanday lug'aviy ma'no turi bor? 3. Nutqiy faoliyat fe'li haqida gapiring va misollar keltiring. 4. Aqliy faoliyat fe'li haqida gapiring va misollar keltiring. 5. Jismoniy faoliyat fe'li haqida gapiring va misollar keltiring. 6. Holat fe'li haqida gapiring va misollar keltiring. 7. Fe'ning morfologik xususiyatlari haqida gapiring va misollar keltiring. 8. Grammatik ma'no turlari haqida gapiring va misollar keltiring. 9. O'timli fe'l haqida gapiring va misollar keltiring. 10. O'timsiz fe'l haqida gapiring va misollar keltiring. 11. Fe'ning sintaktik xususiyati haqida gapiring va misollar keltiring. 12. Lug'aviy ma'noga ega/ega emasligiga ko'ra fe'l turlari haqida gapiring va misollar keltiring.

Topshiriqlar

Keyingi yillarda rivojlangan zamonaviy meditsina ko'pgina yurak-qon tomir kasalliklarining kelib chiqishida ovqatlanish rasionining buzilishini sabab qilib ko'rsatmoqda. Hayvonlar hayoti davomida kasallik yoki yo'qchilik sababli tez-tez och qolishga majbur bo'ladi. Bu esa ulardagi mavjud yoki rivojlanishi mumkin bo'lgan kasalliklarni bevosita davolashiga sabab bo'ladi. Inson hayotida esa bunday holatlar deyarli kuzatilmaydi. Ochlilik bilan davolash, oqilona ovqatlanish muammolari xususida keyingi davrda qator ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Bu haqda mutaxassislar shunday deydilar: 1. Kam yesang, uzoq umr ko'rasan. Kimki o'zidagi ahmoqona kamchiliklarni yenga olsa (ovqatlanishga bo'lgan hirsni tiya olsa), u irodalidir. (Bendjamin Franklin) 2. Ortiqcha ovqatlanishdan o'zni tiyish – organizm uchun buyuk tozalanish. Ammo bu – kasallikka qarshi malham emas. (Pol S. Bregg) 3. Ochko'zlik zaharlanishga olib keladi. Har bir yangi zaharlanish umrni qisqartirish sari qo'yilgan yangi bir qadamdir. (Pol S. Bregg) 4. O'zingizni ortiqcha ovqatlanish bilan zaharlamang. Bu sizni muddatidan oldin qabrga yetaklaydi. (Pol S. Bregg) 5. Hayot – bu ovqatlanish fojiasidir. (Arnold Ernest) 6. Inson sanchiqi va qoshiq bilan o'ziga qabr qaziydi. (Pol S. Bregg) 7. Oldiga qo'yganni yemoq hayvonning ishi, Og'ziga kelganni demoq nononning ishi. (Navoiy)

1. Gapdagi fe'llarni aniqlang.

2. Qayd qilingan so'zlarni mustaqil holda harakat bildiradigan va bildirmaydigan, tuslanish shakliga ega bo'la oladigan va ega bo'lmaydigan guruhlariga ajrating.

3. Barcha fe'llarni o'timli va o'timsizga ajrating.

4. Mustaqil holda harakat bildiradigan fe'llarni kesim vazifasidagi va boshqa vazifadagi fe'l sifatida ikki guruhga ajrating.

5. Mustaqil holda harakat bildirmaydigan fe'llarning so'z yasash va shakl yasash xususiyatini aniqlang.

6. Gapda qo'llangan fe'llarning ma'nodosh, shakldosh va zidlari qatorini tuzing.

20-DARS

FE'LNING LUG'AVIY SHAKLI

Fe'ning lug'aviy shakli yasovchilarni olishi natijasida uning lug'aviy shakli, ko'rinishi vujudga keladi. Fe'ning lug'aviy shaklini hosil qiluvchilarga nisbat, ravishdosh, sifatdosh, harakat nomi shakli, harakat tarzi (ko'makchi fe'l), harakatning kuchsiz darajasi va davomiyligini bildiruvchi qo'shimcha kiritilgan.²⁰

Nisbat. Nisbat – fe'ning lug'aviy shakl hosil qiluvchisi. Nisbat shakli harakat va holatning bajaruvchiga munosabatini ko'rsatadi. **Bajaruvchining harakat va holat jarayonida qay darajada ishtirok etishini bildiruvchi lug'aviy shakl nisbat** deyiladi. Nisbat shakli fe'lga o'zak yoki negizdan keyin, ya'ni boshqa shakl yasovchidan oldin qo'shiladi. Nisbat turlari quyidagicha:

- 1) aniq;
- 2) o'zlik;
- 3) majhul;
- 4) orttirma;
- 5) birgalik.

Aniq nisbat qo'shimchaga ega emas, ya'ni nol shaklli. **Bajaruvchisi aniq bo'lgan harakat yoki holatni bildirgan fe'l shakli aniq nisbat** deyiladi: **bildi, ko'rdi, so'radi, aytmadi, qaytmadi.**

O'zlik nisbat. **Bajaruvchisi ustida amalga oshadigan harakat yoki holatni ifodalaydigan fe'l shakli o'zlik nisbat** deyiladi. Qo'shimchalari:

-(i)n:	tashlan, ko'rin, yuvin, taran, so'kin, suyan, so'zlan, yutin, kiyin, artin, kavshan, o'pkalan.
-(i)l:	tanil, ayiril, qayril, bo'g'il, tug'il, qoril, yig'il, otil, qiynal, teshil, tikil.

Ayrim manbalarda o'zlikning **-(i)sh** shakli ham qayd etiladi: joylashdi, kerishdi, qorishdi.²¹

²⁰ Ne'matov H., G'ulomov A., Qodirov M., Abduraimova M. Ona tili: 6-sinf uchun darslik. – Toshkent: O'qituvchi, 2004. – B.18 – 20.

²¹ Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили: Педагогика институтлари филология факультети студентлари учун дарслик. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – Б.329.

Eslatma

1. O'zlik daraja shakli quyidagi fe'llarga qo'shilmaydi: 1) o'timsiz fe'llarga: **yayra, yashna, qichqir, uxla, bor, kel**; 2) ba'zi o'timli fe'llarga: **o'qi, hayda, ek, min, kes, sug'or, hidla**.

2. O'zlik nisbat shakli ba'zi fe'l o'zakdagi **-la** so'z yasovchisi bilan yaxlitlanib, bir butunlik hosil qiladi. Bunday fe'llar aniq nisbat shaklida deyiladi: **jonlanmoq, odatlanmoq, harakatlanmoq, zavqlanmoq, xezlanmoq.**²²

Orttirma nisbat. Bajaruvchining ta'siri bilan boshqa shaxs yoki narsa tomonidan bajarilgan harakat yoki holatni bildiruvchi fe'l shakli orttirma nisbat shakli deyiladi. Bu nisbat shakli:

1) **-ar** – faqat 2 ta fe'lga qo'shiladi: **chiqar, qaytar**;

2) **-giz/kiz/qiz/g'iz/gaz/kaz/qaz**:

Eslatma

-giz/g'iz jarangli undosh bilan tugagan fe'llarga qo'shiladi: **yurgiz, kirgiz, turg'iz, ko'rgaz**;

-kiz/qiz/kaz/qaz jarangsiz undosh bilan tugagan fe'llarga qo'shiladi: **ketkiz, o'tkaz, yutgiz, o'tqaz**.

3) **-dir/tir**:

Eslatma

-dir unli va jarangli undosh bilan tugagan fe'llar o'zagiga qo'shiladi: **yedir, yoydir, buzdir, kuldir, qoldir, to'ldir, oldir**;

-tir – jarangsiz va **r, n, y, l** kabi jarangli undoshlar bilan tugagan fe'llar o'zagiga qo'shiladi: **toptir, aytir, uqtir, ilintir, oqartir, ko'paytir, kuchaytir, keltir**.

4) **-ir t, ch, sh** tovushlari bilan tugagan fe'llar o'zagiga: **botir, qotir, ichir, qochir, shoshir, oshir, tushir, pishir**;

5) **-iz q, m** tovushlari bilan tugagan ba'zi fe'llarga qo'shiladi: **oqiz, tomiz, emiz**;

6) **-t/it** – unli bilan tugagan ikki va undan ortiq bo'g'inli so'zlar-ga qo'shiladi: **ishlat, tugat, boshlat, o'qit, yurit, kirit**.

²² Ne'matov H., G'ulomov A., Qodirov M., Abduraimova M. Ona tili: 6-sinf uchun darslik. – Toshkent: O'qituvchi, 2004. – B.43.

Eslatma

Bir fe'ning o'ziga orttirma nisbatning birdan ortiq qo'shimchasi qo'shilishi ham mumkin. Bu bajaruvchi va bajartiruvchi soni ortishi bilan belgilanadi: yozdir – yozdirtir, o'qit – o'qittir.

Orttirma nisbat qo'shimchasi bir-biriga ma'nodosh bo'lib kelishi mumkin: bitir – bitkaz, yedir – yegiz, kirgiz – kirit, ko'payt – ko'paytir, to'ldir – to'lg'iz.

Orttirma nisbat qo'shimchasi o'zlik va birgalik nisbat qo'shimchasidan keyin qo'shilishi ham mumkin: yuvintir, kiyintir.

Eslatma

Orttirma nisbat qo'shimchasi o'timsiz fe'lni o'timliga aylantiradi: kel – keltir, to'l – to'ldir, uxla – uxlat.

Majhul nisbat. Bajaruvchisi noma'lum bo'lgan harakat yoki holatni ifodalovchi fe'l majhul nisbat deyiladi. Bu nisbat unli bilan tugagan fe'llar asosiga -(i)n, -(i)l qo'shimchalarini qo'shish bilan hosil bo'ladi: tozalandi, takrorandi, egarandi, tarjima qilindi, o'qib bo'lindi, olindi; o'qildi, haydadi, o'radi, yasadi, archildi, yugurtirildi, keltirildi, to'xtatildi, yurildi, tushildi, tushirildi, topshirildi. Bunda so'zlovchi bajaruvchiga emas, bajariluvchi narsaga e'tibor qaratadi: Yer haydadi. Pol yuvildi. Tokcha tozalandi.

Eslatma

O'zlik va majhul nisbat qo'shimchasi – shakldosh: yuvildi (majhul), tug'ildi (aniq), yopindi (o'zlik), takrorandi (majhul). Ularni farqlash uchun kim tomonidan, nima tomonidan so'rog'idan biri berib ko'riladi. Majhul nisbatdagi fe'l bu so'roqni oladi: yuvildi (kim tomonidan), poymol qilindi (nima tomonidan).

Birgalik nisbat. Birdan ortiq bajaruvchi tomonidan birgalikda bajarilgan harakat yoki holatni ifodalaydigan fe'l shakli birgalik nisbati deyiladi va -(i)sh shakli orqali yasaladi: borishdi, kelishdi, o'qishdi, terishdi. Shuning uchun III shaxs ko'plik son shaklidagi aniq nisbat fe'lga III shaxs birlik son shaklidagi birgalik nisbati ma'nodosh bo'ladi: o'qidillar – o'qishdi kabi.

Ma'nolari:

- birga bajarish: **Mehmonlar kelishdi;**
- ko'maklashish: **U ukasiga paxta terishdi;**
- umuman ko'plik: **Talabalar imtihonga tayyorlanishdi;**
- galma-gal bajarish: **Ikkovlari birga arra tortishdi.**

Eslatma

Ba'zan birgalik nisbati qo'shimchasi fe'l yasovchi -la qo'shimchasi bilan yaxlitlanib, bir butunlik hosil qiladi: go'zallashmoq, ommalashmoq, hazillashmoq, o'rtoqlashmoq, tezlashmoq kabi. Bunday fe'l aniq nisbatda deyiladi.

Fe'l birdan ortiq nisbat shaklini olgan bo'lishi mumkin: **art+in+ish+di, kel+tir+ish+di, o'qi+t+tir+ish+di.** Bunga savol ikki xil qo'yiladi:

1. Fe'l qaysi nisbatda? Bunda oxirgi nisbat qo'shimchasiga e'tibor qaratiladi: **to'xta+t+il+di, kiy+in+tir+il+di, yugur+tir+il+di** (majhul nisbat); **art+in+ish+di, kel+tir+ish+di, o'qi+t+tir+ish+di** (birgalik nisbati).

2. Fe'lda qaysi nisbat qo'shimchasi bor? Bunda barcha qo'shimchalar e'tiborga olinadi: **to'xta+t+il+di** (orttirma, majhul), **art+in+ish+di** (majhul, birgalik).

Fe'ldagi nisbat qo'shimchalari birga kelgan vaqtda quyidagi tartibda joylashadi: **Fe'l asos + o'zlik + orttirma + majhul + birgalik: kiy+in+tir+il+ish+di.**

Fe'lning vazifa shakli. Fe'l gapda turli vazifalarda keladi: kesim, ega, to'ldiruvchi, hol, aniqllovchi. Buning uchun maxsus shakl – qo'shimcha oladi. Tilda gap bo'laklariga xoslangan fe'l shakli vazifa shakli deyiladi. Fe'lning vazifa shakli 4 ta:

- 1) kesim shakli (sof fe'l);
- 2) ega, to'ldiruvchi shakli (harakat nomi);
- 3) sifatlovchi-aniqllovchi shakli (sifatdosh);
- 4) hol shakli (ravishdosh).

Buni ikkiga bo'lish mumkin:

1) kesimlik shakli: zamon, shaxs-son, mayl, bo'lishli-bo'lishsizlik;

2) nokesimlik (kesimdan boshqa vazifaga xoslangan) shakli: ravishdosh, sifatdosh, harakat nomi.

Nokesimlik shakli. Fe'ning nokesimlik shakli bo'lgan ravishdosh ravish, sifatdosh sifat, harakat nomi ot vazifasini bajaradi.

Ravishdosh. Ravishdosh ravish kabi ish-harakat va holatning belgisini bildiradi, uning so'rog'iga javob bo'lib, sintaktik vazifasi (hol va ba'zan kesim)ni bajaradi, shu bilan birga, harakat-holat ma'nosini saqlaydi. Demak, unda ravishlik va fe'llik xususiyati mujassam: **U j $\dot{q}$ qilanj $\dot{q}$ javob berdi. Ishning boshi boshlanguncha.**

Ma'no turi:

Holat ravishdoshi: **-(i)b, -a/y; -gancha/kancha/qancha; -gudek/kudek/qudek:** o'q**ib**, yoz**ib**, sevin**ib**, yura-yur**a**, yig'lay**ay**, yeb qo'ygudek, bitirib yuborgudek, shoshgancha.

Eslatma

-a/y ko'rsatkichli ravishdosh takror holda qo'llanadi: bora-bora, chopacha-chopacha. Uning bo'lishsiz shakli yakka qo'llanaveradi.

Holat ravishdosh shakli holni kesimga bog'lasa, ma'no va shakl jihatdan ravishdosh bo'ladi: **sevinib gapirdi.** U, shuningdek, boshqa vazifani ham bajaradi:

– yetakchi fe'lni ko'makchi fe'lga bog'laydi: **o'q**ib** chiqdi, yoza boshladi;**

– ergash gapni bosh gapga bog'laydi: **Bahor kel**ib**, men ta'tilga chiqdim.**

– fe'lga shaxs-son qo'shimchasini biriktiradi: **bor**ib**man, bor**aman**.**

Bunda ravishdosh shakli bo'lsa-da, ravishdosh ma'nosi yo'q. Demak, bunday holda u fe'ning vazifa shakli bo'lmaydi.

Payt ravishdoshi: -gach/kach, -guncha/kuncha: ko'rgach, tik-**kach**, kelguncha.

Maqsad ravishdoshi: -gani/kani/qani (ba'zan -gali/kali/qali): 1. Siz bilan maslahatlash**gani** keldim. 2. Bu gulshan soz ekan, soz ustiga **soz etgali** keldik.

Eslatma

Ravishdoshning barcha ko'rsatkichlari uchun -may/-mayin bo'lishsiz shakl. Faqat maqsad ravishdoshi bo'lishsiz shaklga ega emas.

Sintaktik vazifasi. Ravishdosh quyidagi sintaktik vazifalarni bajaradi:

- payt holi: **Kelguncha** o'yladim;
- maqsad holi: **Soz etgali** keldik;
- ravish holi: **Kulib** gapirdi;
- kesim: **Ishning boshi boshlanguncha.**

Sifatdosh. Fe'ning sifatdosh shakli sifat kabi predmet-hodisaning belgisini bildiradi, shu bilan birga, harakat-holat ma'nosini saqlaydi. Demak, unda sifatlik va fe'llik xususiyati mujassam bo'ladi: **o'qigan, o'qiyotgan, chopadigan.** Sifatdoshda nisbiy zamon mavjud. Ya'ni u kesim zamoniga nisbatan belgilanadi.

O'tgan zamon sifatdoshi: **-gan/kan/qan** (kelgan odam, kechikkan o'quvchi, namiqqan gilam).

Eslatma

yot, tur, o'tir, yur fe'li **-gan** affiksi bilan qo'llanganda hozirgi zamon ma'nosi ifodalanadi: **derazasi ko'chaga qaragan uy, sochi o'sgan bolakay, so'rida yotgan odam, tokchada turgan gultuvak, yonimizda o'tirgan tabib, shaharni aylanib yurgan sayyoh.**

O'tgan zamon sifatdosh shakli kesimda fe'l zamonini ko'rsatadi. Bunda sifatdosh shakli bor bo'lsa-da, sifatdosh ma'nosi yo'q. Masalan:

Eslatma

-mish – o'tgan zamon sifatdoshining kam uchraydigan shakli: **O'zbek adabiy tilining asoschisi bo'lmish Navoiy...**

Eslatma

O'tgan zamon sifatdoshi fe'ning uzoq o'tgan zamon qo'shimchasi bilan shakldosh: **Q'algan bola** (sifatdosh) – **bola o'algan** (tuslangan fe'l).

Hozirgi va kelasi zamon sifatdoshi quyidagicha hosil bo'ladi:

1) **-a** shaklli ravishdoshga **-yotgan** qo'shimchasini qo'shish bilan hosil bo'ladi, faqat bunda **y** tushib qoladi: **o'qiyotgan bola**, **chopayotgan** olapar.

-a/y shakliga **-digan** qo'shimchasini qo'shish bilan: **boradigan**, **o'qiydigan**;

-(a)r, **-mas**: **oqar suv**, **borar joyimiz**, **so'nmas hayot**;

-(g)(u)vchi: **Ishlovchi**, **tanuvchi**, **xohlovchi**, **boruvchi**, **uyg'onguvchi**;

-g'lik, **-rlik**, **-gulik**: **yasatig'lik xontaxta**, **yopig'lik qozon**, **qorin to'ydirarlik bir kasb**, **arzigulik ish**.

Eslatma

1) **-(u)vchi**, **-g'lik**, **-rlik**, **-gulik** shakli uchun **-ma+gan** ko'rsatkichi bo'lishsiz shakl: **yasatig'lik – yasatilmagan**, **to'ydirarlik – to'ydirmaydigan**;

2) *bu shaklli sifatdosh sifatga ko'chadi*;

3) *sifatdoshning -(g)(u)vchi, -g'lik, -rlik, -gulik shakllari bo'lishsiz qo'llanmaydi.*

Sifatdoshning otlashishi. Otga bog'lanuvchi boshqa so'z kabi sifatdosh ham otlashib, otning shakl yasovchisi va sintaktik vazifalarini oladi: **Ko'rgan** (sifatdosh, aniqlovchi) **kishilar** (ot, bosh kelishikda, ko'plikda, ega) **gapirsin – Ko'rganlar** (sifatdosh, bosh kelishikda, ko'plikda, ega) **gapirsin**. **Ko'rgan** (sifatdosh, aniqlovchi) **paytda** (ot, o'rin-payt kelishigida, hol) **gapiradi** – **Ko'rganda** (sifatdosh, ot, o'rin-payt kelishigida, hol) **gapiradi**.

Sifatdoshning sintaktik vazifasi:

1) sifatlovchi-aniqlovchi: **Uyg'onguvchi bog'larni kezzim**;

2) **-(a)r**, **-mas** qo'shimchali bo'lishli-bo'lishsiz shakli juftlashib hol: **Bemor bilinçar-bilinçmas nafas olar edi**.

Otlashganda:

3) ega: **Qimirlagan qir oshar**;

- 4) qaratqich-aniqlovchi: **Q'o'qiganning** tili ko'p uzun bo'ldi;
 5) to'ldiruvchi: **Avtadiganinani** ayt;
 6) kesim: **Kambag'alning ko'chgani – talanganl**.
 7) hol: **Ko'rgan** (payt)da gapiradi.
 8) undalma: **Eshitqanlar, qolmanglar**.

Eslatma

Sifatdoshning istakni ifodalovchi (kelasi zamonni ifodalovchi) **-gur/kur/qur/g'ur** shakli ham qayd etiladi: **bo'yning uzilgur bo-la, qurg'ur yigit, bo'lmaq'ur gap**.

Eslatma

Ayrim darsliklarda ravishdoshning **-(l)b, -a/y**, sifatdoshning barcha shakllari tuslanadi deyiladi: **boribman, boraman, bor-ganman, borajakman, borarman** kabi. Bunda ravishdosh va sifatdoshning faqat shakli mavjud, ravishdosh ma'nosi esa yo'q. Shu mazmundagi test topshirig'ida faqat shakl nazarda tutiladi.

Harakat nomi. Harakat nomi otning xususiyatiga ega bo'lib, ish-harakatning bajarilish/bajarilmasligi, harakat-holatning nomi kabi ma'noni bildiradi va otning shakl yasovchisini olib, unga xos sintaktik vazifani bajaradi.

Eslatma

Harakat nomi otning shakl yasovchisini olib, otga xos sintaktik vazifani bajarishi otlashish degani emas.

Qo'shimchasi:

-moq: **o'qimoq, yozmoq, tanishmoq**;

-(i)sh: **o'qish, yozish, tanishish**;

-(u)v: **o'quy (o'qi+v), yozuy, tanishuy**;

-r/ar: **ucharga qanot, turarga joy, ko'rarga ko'z**.

-r/ar qo'shimchasi sifatdoshdagi shunday qo'shimcha bilan shakldosh.

Eslatma

Ko'pincha, diniy nutqda **-moq** va **-(l)sh** qo'shimchasi **-lik** so'z yasovchisi bilan qo'llanadi: **o'qimoqlik, borishlik, bormoqlik, kelishlik, kelmoqlik**.

-(u)v qo'shimchasi bilan yasaluvchi shakl kam qo'llanadi, ya'ni u arxaiklashmoqda. U qo'shilganda fe'l oxiridagi **i** o'mida **u**, **a** o'mida **o** ishlatiladi: **bil – biluv, o'qi – o'quv, tashi – tashuv, qursha – qurshov.**

Eslatma

-(u)v shaklidagi harakat nomining barchasi otga ko'chgan: **o'quv, ishlov, saylov, qistov, tanlov, o'quv, changov.**

Eslatma

-moq shaklli harakat nomi fe'lning bosh shakli, noaniq shakli ham deyiladi.

Bo'lishli-bo'lishsizlik. Aytilganidek, ravishdosh, sifatdosh va harakat nomida bo'lishli-bo'lishsizlik mavjud. Bo'lishlilik nol shakl yordamida ifodalansa, bo'lishsizlik ravishdoshda **-may/masdan** (o'qib – o'qimasdan), sifatdoshda **-ma** (o'qigan – o'qimagan), harakat nomida **-maslik** (o'qish – o'qimaslik) qo'shimchalari yordamida yuzaga chiqadi. Bu shakllar **-ma** yordamida hosil qilingan murakkab qo'shimchadir.

Fe'l shakl yasovchisi bilan hosil qilingan ayrim murakkab shakllar maktab darsligida qayd etilmagan. Ularning tarkibi va ma'nosi quyidagicha:

Murakkab shakl	Tarkibi	Ma'nosi	Misol
-sa kerak	shart mayli shakli + modal so'z	gumon, taxmin	borsa kerak tugatsam kerak
-gan bo'l	sifatdosh shakli + bo'l fe'li	yuzaki bajarish	qatnagan bo'ldi achinayotgan bo'ldi
-ganim bo'lsin	sifatdosh shakli + egalik qo'shimchasi + bo'l fe'li	jazm qilish	borganim bo'lsin qilmaganim bo'lsin
-(a)y de	buyruq shakli + de fe'll	harakat chegarasi	tugay dedi uchiray dedi
-gisi kel	-gi qo'shimchasi + egalik shakli + kel fe'li	harakat istagi	borgisi keldi ko'rgisi keladi
-gan	sifatdosh va ravishdosh takrorlanishi	surunkali davomiylik	o'qigani-o'qigan yurgani-yurgan kengaygandan kengaydi

Ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi (harakat tarzi shakli²³). Ayrim fe'llar boshqa fe'lning ma'nosini biroz o'zgartirish uchun xizmat qiladi va shakl yasovchi qo'shimchadek vazifa bajaradi. Bunday fe'l ko'makchi fe'l deyiladi va vaqtincha o'z lug'aviy ma'nosini yo'qotgan bo'ladi. Ma'nosi biroz o'zgarayotgan fe'l yetakchi fe'l deb nomlanadi. Masalan, **Salim kitobni o'qib chiqdi** gapida **chiqdi** fe'li «tashqarida bo'lmoq» lug'aviy ma'nosini yo'qotib, gapdagi **o'qib** yetakchi fe'lining ma'nosini biroz o'zgartirish, ya'ni undan anglashilgan harakatning tugallanganligini ifodalash uchun xizmat qilmoqda. Yetakchi va ko'makchi fe'l birikuvi **ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi** deyiladi.

Yetakchi fe'l va ko'makchi fe'l uch xil birikadi:

- ravishdoshning **-(i)b** shakli orqali: **o'qib turdi, aytib qoldi;**
- ravishdoshning **-a/y** shakli orqali: **yura boshladi, so'ray qol;**
- juftlashish orqali: **yozib oldim – yozdim-oldim, tugatib qo'yding – tugatding-qo'yding, to'xtab qoldi – to'xtadi-qoldi.**

Bu uch vosita barcha yetakchi va ko'makchi fe'llarni hosil qilavermaydi: **yozdi-boshladi, ayta soldi** ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmalari me'yoriy emas. Me'yoriy: **yoza/yozib boshladi, aytib soldi.**

Hozirgi o'zbek adabiy tilida bitta ham sof ko'makchi fe'l yo'q. 30 ga yaqin (darsliklarda 25 ta, ba'zan 27 ta) mustaqil fe'l ko'makchi fe'l vazifasida kela oladi: **ber (ver), bil, bit (bitir), bor, boshla, boq, bo'l, yet, yoz, yot, kel, ket, ko'r, ol, sol, tashla, tur, tush, chiq, yubor, yur, o'l, o't, o'tir, qara, qol, qo'y.**

25 ta ko'makchi fe'l (**yoz** va **boshla** so'zidan boshqasi) yetakchi fe'lga ravishdoshning **-(i)b** shakli yordamida birika oladi:

O'qib	{	berdi	bo'ldi	ko'rdi	(yoqib) tushdi	o'tdi
		bildi	(anglab) yetdi	oldi	chiqdi	o'tirdi
		bitirdi	yotdi	(aytib) soldi	yubordi	qaradi
		bordi	keldi	tashladi	yurdi	qoldi
		boqdi	ketdi	turdi	o'ldi	qo'ydi

²³ Ne'matov H., G'ulomov A., Qodirov M., Abduraimova M. Ona tili: 6-sinf uchun darslik. – Toshkent: O'qituvchi, 2004. – B.60.

11 ta ko'makchi fe'l ravishdoshning **-a/y** (sol faqat a bilan: **ayta solib**) shakli bilan birika oladi:

1) ber/ver (yoza berdi)	5) yoz (yiqilayozdi)	9) sol (kela solib)
2) bil (topa bildi)	6) ket (gapira ketdi)	10) tur (yoza tur)
3) bor (o'zgara bordi)	7) ko'r (ayta ko'rma)	11) qol (ayta qol)
4) boshla (yoza boshladi)	8) ol (unuta oldi)	

Demak, 16 ta ko'makchi fe'l **-a/y** shaklidagi ravishdosh qo'shimchasini olgan yetakchi fe'l bilan ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi hosil qilolmaydi, ya'ni faqat **-b/lib** qo'shimchasini olgan yetakchi fe'lga birikadi: **bit** (bitir), **boq**, **bo'l**, **yet**, **yot**, **kel**, **tashla**, **tush**, **chiq**, **yubor**, **yur**, **o'l**, **o't**, **o'tir**, **qara**, **qo'y**.

9 ta ko'makchi fe'l ravishdoshning har ikkala shaklini olgan fe'lga birika oladi: **ber** (aytib ber, ayta ber), **bil** (yozib biladi (shevada), yoza biladi), **bor** (o'qib bordi, o'qiy bordi), **ket** (isib ketdi, gapira ketdi), **ko'r** (aytib ko'r, ayta ko'rma), **ol** (yozib ol, yoza ol), **sol** (to'kib soldi, kela solib), **tur** (o'qib tur, yoza tur), **qol** (tugab qoldi, ayta qol).

Ko'makchi fe'llar ko'pincha **-(l)b** shakli bilan boshqa, **-a/y** shakli bilan boshqa ma'no ifodalaydi: **yozib oldi** – **yoza oldi**, **kelib qoldi** – **kela qoldi**, **aytib ko'r** – **ayta ko'rma**, **o'qib berdi** – **o'qiy berdi**, **qo'ng'iroq qilib tur** – **qo'ng'iroq qila tur**. Ayrim hollarda ma'no mos keladi: **og'irlashib bordi** – **og'irlasha bordi**.

Eslatma

27 ta ko'makchi fe'ldan 25 tasi **-(l)b**, 11 tasi **-a/y**, 9 tasi har ikkala, 16 tasi faqat **-(l)b**, 2 tasi faqat **-a/y** shakli yordamida (**yoz**, **boshla**) yetakchi fe'lga birika oladi.

Ko'makchi fe'l ifodalaydigan ma'no:

Shakl	Ma'nosi	Misol
-(l)b ber	harakat natijasining o'zgaga yo'nalishi	qo'yib ber , bilib ber
-a/y ber	davomiylilik	ko'chaver , o'ylayver
-a/y ol/bil	qodirlik	tuzata oldi , foydalana bil
-(l)b bit/bitir	to'la bajarilish	yonib bitgan , ekib bitir

-i)b, -a/y bor/ kel	harakatning davomiyligi	unutib bordi, o'zgartira bor
-a/y boshla	boshlanish	yura boshla, o'qiy boshla
-(i)b boq/ko'r/ qara	sinash	o'qib boq, o'ylab qara, yozib ko'r
-(i)b bo'l	to'la bajarilish	yozib bo'l, yuvib bo'l, qazib bo'l
-(i)b yet	to'la bajarilish	anglab yetdi, pishib yetmagan
-a/y yoz	bajarilishga yaqinlik	qulayozdi, yorilayozdi
-(i)b yot/tur/ o'tir/yur	davomiylik	o'qib yot, aytilb tur, yozib o'tir
-(i)b ket	to'la, kuchli bajarilish; boshlash va davom etish	tarqab ketdi, isib ketdi, g'ovlab ketdi, maqtab ketdi
-a/y ket	boshlash va davom etish	o'qiy ketdi, gapira ketdi
-(i)b sol	to'la-to'kis bajarilish	aytib sol, yuragini to'kib soldi
-a sol	ketma-ketlik	ola solib ot, kela solib boshla, tura solib tashlan
-(i)b tashla/ yubor	to'la va tez yuzaga kelishi	o'qib tashla, to'qib tashla, haydab yubor
-(i)b chiq	tugallash	o'qib chiq, so'rashib chiq, aylanib chiq
-(i)b tush	butunlay	ag'darilib tushdi, yiqilib tushdi, yoqib tushdi, yarashib tushdi
-(i)b o'l	yuqori darajada davomiylik, takroriylik	mudrab o'lyapman, surishtirib o'ldi, sog'inib o'ldi, chanqab o'ldi
-(i)b o't	tugallik, alohida e'tibor	bo'lib o'tdi, gapirib o't
-(i)b qol	holatga aylanish kutilmaganlik davomiylik	tikilib qol, serrayib qoldi; kelib qoldi, so'rab qol; jonlanib qoldi
-a/y qol	ruxsat, rozilik, istak	bora qol, yura qol, keta qol
-(i)b qo'y	holatga aylanishi davomiylik bir marta bajarilish	suyab qo'y, ilib qo'y; o'ylan-tirib qo'y, shoshirib qo'y; qarab qo'y, yo'talib qo'y

Ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi qisqargan holda ishlatilishi va qo'shib yozilishi mumkin: **aytib yubor – aytvor, bora ber – bora-ver, unuta olmadi – unutulmadi.**

Ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasida ko'makchi fe'l birdan ortiq bo'lishi mumkin: **aytib berib tura qol, aytib bera olmay qoldi.** Bunda keyingi ko'makchi fe'l uchun oldingi ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi yetakchi fe'l bo'ladi.

Aytib (yetakchi fe'l) **ber** (ko'makchi fe'l), **aytib berib** (yetakchi fe'l) **tur** (ko'makchi fe'l). Bu ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi ichidagi ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasidir.

Eslatma

Ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi **fe'l+fe'l** tipidagi qo'shma fe'l va **ravishdosh+fe'l** tipidagi so'z birikmasiga o'xshaydi. Farqi:

1) ko'makchi fe'l olib tashlansa, yetakchi fe'l ma'nosi biroz o'zgaradi: **yozib bordi – yozdi, isib ketdi – isidi;** qo'shma fe'ldagi yordamchi fe'l ma'noni butunlay o'zgartiradi: **sotib ol – sot; ishlab chiqardi – ishladi;**

2) so'z birikmasida birdan ortiq gap bo'lagi mavjud: **Quvonib (hol) so'zladi (kesim);** ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi bitta gap bo'lagi bo'lib keladi: **O'ylab qoldi (kesim).**

Eslatma

Ravishdosh shaklidagi ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasida nisbat va bo'lishsizlik ko'rsatkichi yetakchi va ko'makchi fe'lning birortasiga yoki har ikkalasiga qo'shilishi mumkin: **to'xtatib qo'yishdi; aytib qo'yma, aytmay tur, aytmay turma;** zamon, mayl, shaxs-son qo'shimchalari esa ko'makchi fe'lda bo'ladi. Ikkala fe'l bir shaklda juftlashsa, sanalgan qo'shimcha ikkalasida ham bo'lishi mumkin: **tamomlashdi-qo'yishdi.**

Maktabning joriy ona tili darsliklarida qayd etilmagan va sharhlanmagan ayrim lug'aviy shakl hosil qiluvchi qo'shimchalar mavjud. U ham harakatning tarzini bildiradi:

1) harakatning kuchsiz darajasini bildiruvchi qo'shimchalar:

-msira/imsira	yig'lamsira, kulimsira.
-qira/inqira	ishonqira, oqarinqira, o'chinqira
-sh/ish	to'lish, qizish, oqarish, to'xtash (yuragi)
-q/iq/k/ik	tutaq, toliq, shishiq, junjik, ko'nik

2) harakatning kuchli darajasini bildiruvchi qo'shimchalar:

-la/ala	quvla/quvala, ishqala, savala, siypala, cho'qila, chayqala, siltala, opichla
-qi/g'i	yulqi, sizg'i, to'zg'i, biji – bijg'i
-chi	tipirchila, tepchi, terchila
-a	bur – bura, quvon – quvna, urin – urna.
-gila/kila/qila/ g'ila	yugurgila, titkila, tepkila, chopqilla, turtkila, tortqila, ezg'ila, cho'zg'ila
-ga/ka/qa	surga, surka, chayqa

Mustahkamlash uchun savollar

1. Fe'lining lug'aviy shakl tizimi haqida gapiring. 2. Fe'l nisbati nima? 3. Aniq nisbat va uning shakli haqida gapiring. 4. O'zlik nisbati va uning shakli haqida gapiring. 5. Majhul nisbat va uning shakli haqida gapiring. 6. Ortirma nisbat va uning shakli haqida gapiring. 7. Birgalik nisbati va uning shakli haqida gapiring. 8. Fe'lining vazifa shakli nima? 9. Kesimlik shakli haqida gapiring. 10. Nokesimlik shakli haqida gapiring. 11. Ravishdoshning ma'nosi, shakl tizimi va sintaktik vazifasi haqida gapiring. 11. Sifatdoshning ma'nosi, shakllar tizimi va sintaktik vazifasi haqida gapiring. 12. Harakat nomining ma'nosi, shakl tizimi va sintaktik vazifasi haqida gapiring. 13. Ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi haqida gapiring. 14. Yetakchi fe'lining xususiyatlarini bayon qiling. 13. Ko'makchi fe'lining xususiyatlarini bayon qiling. 14. Ko'makchi fe'lining ma'nosi va varianti haqida gapiring. 15. Ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi va qo'shma fe'lining farqini tushuntiring. 16. Ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi va so'z birikmasi qanday farqlanad? 17. **-(i)b** shaklli yetakchi fe'lga birikuvchi ko'makchi fe'llar qaysilar? 18. **-a/y** shaklli yetakchi fe'lga birikuvchi ko'makchi fe'llar qaysilar? 19. Har ikkala shaklli yetakchi fe'lga birikuvchi ko'makchi fe'llar qaysilar? 20.

Harakatning kuchsiz darajasini bildiruvchi qo'shimchalarni sanang va ma'nosini izohlang. 21. Harakatning kuchli darajasini bildiruvchi qo'shimchalarni sanang va ma'nosini izohlang.

Topshiriqlar

1. Bir mahal G'ulomjon tuynukdan erinib chiqayotgan tutungaga qarab so'zlandi. (M.Ism.) 2. So'ng uzun do'nglik ortiga o'tib, ko'rinmay ketdi. (P.Qod.) 3. Yigit ko'zini yashirishga joy topolmay qiynaldi. (S.Ahm.) 4. Bu ko'cha bilan ikki-uch yuz odim yurilgach, qishloq guzariga yetiladi. (H.Shar.) 5. Ona-bola uzoq yig'lashdilar, ko'z yoshlari bitguncha bo'zlashdilar. (A.Qod.) 6. Operatsiya uchun xona tayyorlandi. 7. Abituriyent test sinoviga puxta tayyorlandi. 8. Yo'l chekkasidagi gullar ochildi. 9. Xonani tozalashdan oldin eshik-derazalar ochildi. 10. Mohinur xayolga berildi. 11. Intizomli, a'lochi talabalarga mukofot berildi. 12. Masala ikki yo'l bilan ishlandi. 13. Bahorda yerlar ishlanib, chigit qadaldi. 14. Yerning unumdorligi ko'tarildi. 15. Parda yopilishi bilan qarsak ko'tarildi. 16. Qizcha nariroq surildi. 17. Ish ancha ilgari surildi. 18. Qaror o'qildi. 19. Daryo chayqaldi. 20. Nutq plyonkaga yozildi. 21. U yosh havaskorlar to'garagiga yozildi. 22. Qush o'ljasiga o'qdek tashlandi. 23. Uning ayblari ochib tashlangan edi. 24. Qor sarg'aygan, unda qon izi bor edi. 25. Inson tirik ekan, umidsizlanmasligi kerak.

1. Fe'llarni ajrating.
2. Fe'llardagi lug'aviy shaklni aniqlang.
3. Nisbat shaklini aniqlang.
4. Bo'lishli-bo'lishsiz fe'llarni guruhlang.
5. Sifatdosh, ravishdosh, harakat nomi shaklini aniqlang.
6. Yordamchi, ko'makchi va to'liqsiz fe'llarni aniqlang.
7. To'liqsiz fe'l qanday so'z bilan kelayotganini tushuntiring.
8. Kelishik, egalik shaklini olgan fe'llarni, ularning sintaktik vazifasini aniqlang.

9. Quyidagi so'zlar tarkibida yaxlittlangan nisbat shaklini ajrating. Nisbat shaklining o'timli-o'timsizlikka ta'sirini aniqlab, qavs ichida izohlang: *tortinmoq, qarashmoq, ko'rishmoq, yarashmoq, kelishmoq, yetishmoq, cho'qinmoq, botinmoq, achinmoq, sevinmoq, kechirmoq, o'ynashmoq, to'ldirmoq, sog'inmoq, kelin, yig'in, kirish, tuzat, yupat, surishtir, uyg'ot, uyg'on, solishtir.*

21-DARS

FE'LNING SINTAKTIK (MUNOSABAT) SHAKLI

Kesimlik shakli. Fe'ning munosabat shakli – tasdiq-inkor, zamon, mayl va shaxs-son. Bu shakl kesim bo'lib kelgan har qanday fe'lda va boshqa so'z turkumlarida bo'ladi. Fe'l kesim bo'lib kelishga ko'proq xoslangan turkum bo'lganligi uchun bu shakl unga erkin va cheklanmagan darajada birikadi.

Tasdiq-inkor. Tasdiq-inkor harakatning yuz berish/yuz bermasligini bildiradi. Tuslangan fe'l tasdiq yoki inkor shaklda bo'lishi shart.

Tasdiq quyidagicha ifodalanadi:

- a) nol shakl orqali (**o'qiyman, keldim**);
- b) ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasining har ikki qismiga bo'lishsizlik qo'shimchasini qo'shish orqali (**aytmay qo'yma, yozmay turma, kelmay qolmayman**);
- c) kinoya orqali (**Bormaysan-a, bormaysan!**).

Inkor quyidagicha ifodalanadi:

1) **-ma** eng ko'p qo'llanadigan shakl orqali: **o'qi – o'qima, keldi – kelmadi, borgan – bormagan, yuryapti – yurmayapti, to'xtabdi – to'xtamabdi** kabi. U **-mas, -may, -maslik** ko'rinishiga ham ega: **aytmas (so'z), aytmay, aytmaslik**;

2) **emas** fe'l-kesimdagi **-gan/kan/qan** va **-moqchi** qo'shimchalaridan keyin bo'lishsiz shaklni hosil qiladi: **kelgan – kelgan emas, borganman – borgan emasman, o'qimoqchisan – o'qimoqchi emassan**.

3) **yo'q** modal so'zi **gan/kan/qan** va **yotgan/ayotgan** qo'shimchali fe'ning kesimdagi bo'lishsiz shaklini vujudga keltiradi. Bunda egalik shakli ham qo'shiladi: **Borgani yo'q, Aytayotganim yo'q**;

4) **na** inkor yuklamasi yordamida ham ifodalanadi: **Bugun na o'qidim, na yozdim**;

5) inkor tasdiq (kinoya, piching asosida) orqali ham voqelanaadi: **Borasan-a, borasan! Borib bo'libsan!**

Mayl. Fe'l asosida ifodalangan harakat-holat haqidagi xabar, buyruq-istak, shart, maqsad ma'nosini ifodalovchi fe'l shakli *mayl* deyiladi. Maylning quyidagi turlari bor:

- 1) xabar;
- 2) buyruq-istak;

- 3) shart;
4) maqsad.

Eslatma

Maktabning joriy ona tili darsligida 3 ta mayl turi ajratilgan:

1) xabar mayli; 2) buyruq-istak mayli; 3) shart mayli. ²⁴

Xabar mayli harakat-holatning zamon bilan bog'liq holda bajarilish/bajarilmasligini ifodalaydi. Bu mayl fe'l asosga zamon va shaxs-son qo'shimchasini qo'shish orqali ifodalanadi: **keldi, kelyapti, keladi** kabi. Xabar maylining ko'rsatkichi yo'q.

Buyruq-istak mayli harakat-holatning kelasi zamonda bajarilishi yoki bajarilmasligi haqidagi buyruq, iltimos, maslahat ma'nosini ifodalaydi. Uning qo'shimchasi buyruq-istak bilan birga shaxs va sonni ham ko'rsatib ketaveradi:

Buyruq-istak maylining inkor shakli **-ma** qo'shimchasi orqali hosil qilinadi: **bormay, borma(gin), bormasin** kabi.

Maqsad mayli maqsad, niyat, mo'ljal ma'nosini shaxs-son qo'shimchasidan oldin kelgan **-moqchi** qo'shimchasi orqali ifodalaydi.

²⁴ Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Nabiyeva D. Ona tili: umumta'lim maktablarining 6-sinfi uchun darslik. – Toshkent: Tasvir, 2005. – B.83.

Shart mayli shart, payt, istak, iltimos, maslahat, shuningdek, to'siqsizlik (asosan, ham va -da yuklamasi bilan) kabi ma'noni shaxs-son shaklidan oldin kelgan -sa qo'shimchasi yordamida bildiradi.

Men	}	o'qi-sa	}	m
Sen				ng
U				-
Biz				k
Siz				ngiz
Ular				(lar)

Mayl qo'shimchasi ma'nodoshligi. Mayl qo'shimchasi bir-birining o'rnida qo'llanadi:

a) xabar mayli buyruq maylini ifodalaydi: 1. Qani, yozamiz, bolalar. 2. Keldik, yigitlar. 3. Bugun ish ko'p, bolam. 4. Mehmونlarning qo'liga suv quyasan, joy-joyiga o'tqazib, avval choy berasan;

b) xabar mayli shart mayli o'rnida: Va'da berdingmi, bajar;

c) buyruq mayli xabar mayli o'rnida: 1. O'zingiz o'ylab ko'ring. 2. Mehnatni ular qilsin-u, foydani siz ko'zlaysiz.

Zamon. Zamon shakli harakatning uch zamondan birida sodir bo'lishini ifodalaydi. Shunga ko'ra, uch zamon farqlanadi:

1) o'tgan zamon;

2) hozirgi zamon;

3) kelasi zamon.

Eslatma

Hozirgi zamon hozirgi-kelasi zamon ham deyiladi.

O'tgan zamon. O'tgan zamon harakatning gap aytilayotgan paytdan oldin sodir bo'lganligini bildiradi. Uning quyidagi turlari bor:

1) yaqin o'tgan zamon (-di) (harakatning nutq momentidan oldin bajarilganligini bildiradi):

Men	}	bor+di	}	-m
Sen				-ng
U				-
Biz				-k
Siz				-ngiz
Ular				-(lar)

2) uzoq o'tgan zamon (-gan/kan/qan+shaxs-son) (harakatning nutq so'zlangan vaqtdan ancha oldin ro'y berganini bildiradi):

Men Sen U Biz Siz Ular	}	bor- gan	{	man san - miz siz (lar)	kechikkan	{	man san - miz siz (lar)	chiniqqan	{	man san - miz siz (lar)
---------------------------------------	---	-------------	---	--	-----------	---	--	-----------	---	--

3) o'tgan zamon hikoya fe'li (b/lb+shaxs-son) (shakllari so'zlovchi nutq paytidan oldin ro'y bergan harakatni boshqa shaxsdan eshitganligini yoki oldindan kutilgan harakatning amalga oshganligini bildiradi):

Men Sen U Biz Siz Ular	}	o'qib	{	man san di miz siz di	yozib	{	man san di miz siz di
---------------------------------------	---	-------	---	--------------------------------------	-------	---	--------------------------------------

4) o'tgan zamon davom fe'li (-r/ar/ayotgan/moqda edi+shaxs-son shakllari (so'zlovchi nutqidan oldin davomli ish-harakatini bildiradi): Bo'lishsiz shakli -mas edi ko'rsatkichi orqali hosil qilinadi.

Bunda to'liqsiz fe'l -di shaklini olishi mumkin: **borardim, bor-
masdim, borarding, bormasding, borardi, bormasdi** va h.k.

Eslatma

O'tgan zamonning yana quyidagi ko'rinishlari bor:

- (i)b edi (uvdi/ovdi): **ko'ribdi, o'quvdi;**

-yotib/ayotib edi: **borayotib edi, o'qiyotib edi;**

-guvchi edi: **qatnaguvchi edi.**

Hozirgi zamon. Hozirgi zamonning uchta ko'rsatkichi bor:

1) -yap (yotib);

2) -yotir/ayotir;

3) -moqda.

Men	} bor- yap	} man san ti miz siz ti	} Bora- yotir	} man san - miz siz	} bor- moqda	} man san - miz siz (lar)
Sen						
U						
Biz						
Siz						
Ular						

Hozirgi zamon shakli o'zaro ma'noviy emas, uslubiy qo'llanishi bilan farqlanadi.

Eslatma

To'rtta fe'l (*yot, tur, o'tir, yur*) *-(i)b* qo'shimchasini olib, hozirgi zamonnini ifodalaydi: **Salim uyda yotibdi. Qalam stol ustida turibdi. Kitob o'qib o'tiribman. Imtihonlarga tayyorlanib yuribmiz. Shuning uchun bu 4 fe'lning o'tgan zamon ifodalashini ajrata bilish kerak: Afandi yo'l yuribdi, yo'l yursa ham mo'l yuribdi. Oxiri charchab, bir daraxtning soyasida birpas o'tiribdi.**

Kelasi zamon. Kelasi zamon *-a/y* shaklidagi ravishdoshni shaxs-sonda tushlash orqali hosil qilinadi.

Men	} yoza	} man san di miz siz di	} o'qiy	} man san di miz siz di	} o'qimay	} man san di miz siz di
Sen						
U						
Biz						
Siz						
Ular						

Bu shakl 2 xil:

1) hozirgi-kelasi zamon (**qush uchadi, odam gapiradi, kollejdada o'qiydi**);

2) sof kelasi zamon (**ertaga boraman, uch-to'rt kun chiday-san**) ma'nosini ifodalaydi.

Eslatma

Kelasi zamon shakli umumzamonnini ham ifodalaydi: **Yer o'z o'qi atrofida aylanadi. Baliq suvda yashaydi.**

Sifatdoshning **-r/ar** (-mas) ko'rsatkichi bilan hosil bo'luvchi shaklini shaxs-sonda tuslash orqali **kelasi zamon gumon fe'li** ifodalanadi hamda bu shakl gumon-taxmin ma'nosiga ega:

Men	}	o'qir	}	man	yozar	}	yozmas	}	man
Sen				san					san
U				-					-
Biz				miz					miz
Siz				siz					siz
Ular				(lar)					(lar)

Hozirgi-kelasi zamonning **-gay/kay/qay, -gu/ku/qu** qo'shimchalari orqali hosil bo'luvchi shakli ham bor. U, asosan, she'riyatda, shuningdek, shevada ishlatiladi: **borgayman, borgum** kabi.

Zamon shakli ma'nodoshligi. Zamon shakli ko'chma ma'nodan bir-birining o'rnida ishlatiladi. U quyidagicha:

1) aniq o'tgan zamon kelasi zamon o'rnida: **Hozir qorong'ida qayoqqa bordiq-u, nimayam qildik:**

2) hozirgi zamon kelasi zamon o'rnida: **Bugun Qarshi poyezdi bilan Toshkentga jo'nab ketvapman:**

3) hozirgi-kelasi zamon o'tgan zamon o'rnida: **Alisher Navoiy 1441-yill Hirotda tuq'iladi:**

4) o'tgan zamon kelasi zamon o'rnida: **Qani, yozdik.**

5) hozirgi zamon o'tgan zamon o'rnida: **Tashqariga qarasam, ikki bola urishyapti.**

Shaxs-son. Fe'dan ifodalangan harakat-holatni bajaruvchi shaxsni bildirib, fe'lni va boshqa mustaqil so'zni kesim sifatida shakllantiruvchi, ega bilan bog'lab keluvchi shakl **shaxs-son** shakli deyiladi. **So'zning shaxs va sonda o'zgarishi tuslanish deyiladi.**

Hozirgi o'zbek tilida shaxs-son ko'rsatkichining 4 ta guruhi mavjud:

1) birinchi (**-man, -san**, nol shakl yoki **-di/ti, -miz, -siz(lar)** guruh **-(lar) -yap, -yotir, -moqda, -gan/kan/qan, -i)b, -a/y, -moqchi** ko'rsatkichidan keyin qo'shiladi:

Men	}	bor-	gan	}	man	boryap	}	man	}	man			
Sen											san	san	san
U											-	ti	di
Biz											miz	miz	miz
Siz											siz	siz	siz
Ular	di	ti	di										

2) ikkinchi (-m, -ng, -k, -ngiz, -(lar) guruh -di, edi, -sa ko'rsatkichidan keyin qo'shiladi:

Men	}	bordi	}	m	borgan	}	m	}	m			
Sen										ng	ng	ng
U										-	-	-
Biz										k	k	k
Siz										ngiz	ngiz	ngiz
Ular	(lar)	(lar)	(lar)									

3) uchinchi (-im, -ing, -i, -imiz, -ingiz, -(lar)i) guruh o'tgan va hozirgi zamon ko'rsatkichi bilan yo'q so'zi orasida bo'ladi:

Men	}	borgan	}	im	borayotgan	}	im	}	yo'q			
Sen										ing	ing	ing
U										i	i	i
Biz										imiz	imiz	imiz
Siz										ingiz	ingiz	ingiz
Ular	(lar)i	(lar)i	(lar)i									

Shaxs-son qo'shimchasining uchinchi guruhi kelasi zamonning she'riy uslubga xos -gu/ku/qu va fe'l modal shaklidan biri bo'lgan -gi/ki/qi (kel) ko'rsatkichidan keyin ham qo'shiladi: **men borgum**, **borgim keldi**, **sen borgung**, **borging keldi** va h.k.;

4) to'rtinchi guruh buyruq-istak mayli bilan birgalikda ifodaladi: bor, boring, borsin, boray, boraylik kabi.

Eslatma

Shaxs-son shakli kesim vazifasida kelgan fe'ldan boshqa mustaqil so'zga ham qo'shiladi: **ishchiman**, **a'lochisiz**, **birinchidir** kabi.

Shaxs-son qo'shimchasining ko'chma ma'noda qo'llanishi. Shaxs-son qo'shimchasi ko'chma ma'noda ham qo'llanadi.

Son ko'chishi:

1) birlik o'rnida ko'plik: **1. Biz ko'rganmiz** (Men ko'rganman).
2. Ayam keldilar (U keldi). **3. Dada, boring** (bor);

2) ko'plik o'rnida birlik: **Senlar bilmaysan** (Siz bilmaysizlar).
Ular keldi (Ular keldilar).

Shaxs ko'chishi:

3) II shaxs o'rnida I shaxs: **Qani, bolalar, yozamiz.**

4) II shaxs o'rnida III shaxs: **Anvar yugurib borib Ahmadjonning yoqasidan oldi: – Shunaqa narsa bilan hazil qiladimi, odam?**

5) I shaxs o'rnida III shaxs: **1. Bu borada kamina uzr so'raydi. 2. Nasriddin Afandi asli G'irvondan chiqmaganmikan deb o'ylanib qoladi kishi.**

To'liqsiz fe'l. To'liqsiz fe'l (**edi, ekan, emish, emas**) lug'aviy ma'nosini yo'qotib, asosan, kesim vazifasidagi so'zning o'tgan zamonini ifodalashga moslashgan: **U o'qituvchi edi/ekan/emish/emas** kabi. Shuningdek **ekan, emish, emas** so'zlari boshqa mustaqil so'zlarni ot vazifasiga moslaydi: **qiziq ekanini bildim.**

Xususiyati:

1) lug'aviy ma'noga ega emas;

2) fe'l lug'aviy shaklini olmaydi;

3) asosan, ot-kesimni (fe'lning vazifa shaklini) shakllantiradi;

4) gapda bog'lama vazifasida keladi.

Fe'lning tuzilish turi. Fe'l tuzilishiga ko'ra sodda, juft, takroriy va qo'shma bo'ladi.

Sodda fe'l:

1) tub sodda: **bormoq, kelmoq, o'qimoq, yozmoq, o'tirmoq, turmoq, to'xtamoq** kabi;

2) yasama sodda: **kechikmoq, birlashmoq, ranjimoq, oqarmoq, garangsimoq** kabi.

Qo'shma fe'l:

1) fe'l + fe'l: **sotib olmoq, olib bormoq, olib kelmoq, olib chiqmoq, olib qochmoq, ishlab chiqarmoq, chiqarib olmoq, sotib yubormoq, qarab qolmoq;**

2) fe'l bo'lmagan so'z+fe'l: **vafot et/qil, voz kech, voyaga yet, voqe bo'l, garov bog'la/o'yna, girgitton bo'l, giriftor bo'l/qil,**

gum bo'l/qil, gumdon bo'l/qil, da'vat et/qil, yod et/ol, jabr ko'r/qil, javob ber/ol/qaytar, jazm et/qil, jalb et/qil, jiz et, jilva qil, jilo ber, judo bo'l/qil, zabt et/qil, zada bo'l/qil, zikr et/qil, zomin bo'l, zor bo'l/qil, izza bo'l/qil, izn ber/so'ra, izhor et/qil, imo et/qil, inkor et/qil, intizor bo'l/et/qil, in'om et/qil, isyon ko'tar/qil, isloh et/qil, isnod keltir.

Eslatma

Yasama qo'shma fe'l – tuzilishiga ko'ra qo'shma fe'lning bir ko'rinishi. Chunki tuzilishiga ko'ra qo'shma fe'l deganda ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi ham tushuniladi.

Juft fe'l:

1) biri ravishdosh, ikkinchisi boshqa shaklda: aylanib-o'rgilmoq, yeb-ichmoq, yelib-yugurmoq, yayrab-yashnamoq, o'y-nab-kulmoq, qo'llab-quvvatlamoq, gapirib yurmoq;

2) ikkisi ham bir xil shaklda (ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi ning juftlashgan shakli ham shunga kiradi): o'tgan-ketgan, o'tgan-qaytgan, o'lib-tirilib, o'lib-qutulib, qolgan-qutgan, qizarib-bo'zarib, qisinib-qimtinib, qo'llab-quvvatlab, qo'shilib-qorilib, hormay-tolmay; aytdim-qo'ydim, yozding-olding, chiqdi-qoldi, o'qidik-tashladik va h.k.

Takroriy fe'l: yurib-yurib, kula-kula, yig'lay-yig'lay, turib-turib, pishgan-pishgan, chiniqqan-chiniqqan.

Eslatma

O'zak holiday va aniq o'tgan zamon shaklidagi takroriy fe'lning ba'zisi otga ko'chadi: yugur-yugur, chopa-chop, mindi-mindi, dedi-dedi.

Fe'l turkumiga xos uslubiy xususiyat sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

Shaxs-son qo'shimchasi ma'nodoshligi:

1) fe'lning II shaxs birlik qo'shimchasi o'mida II shaxs ko'plik qo'shimchasi qo'llanadi: **Amaki, ertaga kelasizmi?**

2) fe'lning I shaxs birlik qo'shimchasi o'mida II shaxs birlik qo'shimchasi: **Tabiatning ishlariga hayron qolasan kishi;**

3) II shaxs ko'plik o'mida I shaxs ko'plik qo'shimchasi: **Bolalar, bugun diktant yozamiz;**

4) II shaxs ko'plik o'rnida III shaxs birlik qo'shimchasi: **U norozi ohangda dedi: – Shunaqa ish bilan hazillashib bo'ladimi?**

Zamon qo'shimchasi ma'nodoshligi:

1) hozirgi zamon davom fe'li o'rnida hozirgi-kelasi zamon shakli qo'llanadi: **Butun qishloq ular haqida gaplashishadi (gaplashishyapti);**

2) kelasi zamon o'rnida hozirgi zamon shakli keladi: **Ertaga terimga tushyapmiz;**

3) hozirgi zamon o'rnida o'tgan zamon shakli keladi: **Qarasam, yuguribkelayotibdi.**

Mayl qo'shimchasi ma'nodoshligi:

1) xabar maylidagi fe'l buyruq mayli o'rnida keladi: **Qani, ketdik, bolalar;**

2) xabar mayli shart mayli o'rnida keladi: **Kelaman dedingmi, kelish kerak.**

Nisbat qo'shimchasi ma'nodoshligi:

1) birgalik nisbati shakli ko'plik shakliga ma'nodosh: **Ular kelishdi – Ular keldilar;**

2) nisbat qo'shimchasining o'zaro ma'nodoshligi: **-l, il, -n, -in, -sh, -ish; -t, -tir, -dir, -ir, -giz; -kiz, -kaz, -qiz, -qaz.**

Mustahkamlash uchun savollar

1. Kesimlik shakli nima? 2. Tasdiq-inkor haqida gapiring. 3. Tasdiq va uning ifodalanishi haqida gapiring. 4. Inkor va uning ifodalanishi haqida gapiring. 5. Mayl va uning turlari haqida ma'lumot bering. 6. Xabar mayli nima va u qanday ifodalanadi? 7. Buyruq-istak mayli nima va u qanday ifodalanadi? 8. Maqsad mayli nima va u qanday ifodalanadi? 9. Shart mayli nima va u qanday ifodalana-di? 9. Zamon va uning turlari haqida ma'lumot bering. 10. O'tgan zamon va uning turlari, ifodalanishi haqida gapiring. 11. Hozirgi zamon va uning ifodalanishi haqida gapiring. 12. Kelasi zamon va uning turlari, ifodalanishi haqida gapiring. 13. Zamon shakli-ning ko'chma ma'noda qo'llanishi haqida gapiring va uning turlari haqida ma'lumot bering. 14. Tuslanish nima va uning nechta turi bor? 15. Birinchi guruh shaxs-son qo'shimchalari qaysilar? 16. Ikkinchi guruh shaxs-son qo'shimchalari qaysilar? 17. Uchinchi guruh shaxs-son qo'shimchalari qaysilar? 18. To'rtinchi guruh shaxs-son qo'shimchalari qaysilar? 19. To'liqsiz fe'l nima? 20. Fe'lning

tuzilishi haqida gapiring. 21. Tub sodda fe'l qanday fe'l? Misollar keltiring. 22. Yasama sodda fe'l qanday fe'l? Misollar keltiring. 23. Qo'shma fe'l haqida gapiring. 24. Yasama qo'shma fe'l qanday fe'l? Misollar keltiring. 25. Juft fe'l haqida gapiring va misollar keltiring. 26. Takroriy fe'l haqida gapiring va misollar keltiring.

Topshiriqlar

1. Oyim harsillab nafas olgancha qorong'ida tugunchani titkilaydi. Keyin entikib-entikib yig'lab yubordi – Rangi o'chgan ko'yi lablari tit-rab, yuzimga qarab turdi-turdi-da, Omonni ko'tarib uyga kirib ketdi. (O'.Hosh.) 2. Xazinachilar sipohlar orqasidan ikki otni yetaklashib hudaychi yoniga yetdilar. (A.Qod.) 3. Xo'rak orasi Otabek Zaynabdan so'rab, Kumushning uxlab yotganini bildi. (A.Qod.) 4. Fojjaning yigirmanchi kunida yana xatmi qur'on qilinib, butun yurtga osh berildi. 5. Sizdan o'zimni chaqdirgali kelgan emasman! – dedi yig'lagan ko'yi Zaynab... (A.Qod.) 6. Arava omborga borib-kelguncha, lavlagini xirmon qilib uyib tashlaymiz. (O'.Hosh.) 7. Berib yaxshi bo'lguncha, bermay yomon bo'l (Maqol). 8. O'rik gullashi bilan qora sovuq bo'lib, hamma yoqni qaqshatib ketdi. 9. Inson bo'lish kurashchi bo'lmoqlikdir. (I.Gyotë) 10. Sevmoq uyat emasdir, Har kimda bor bu savdo... 11. Chekishning zarari haqida qancha gapirilmasin, bu dahshatli og'uga qarshi kurash sust ketmoqda.

1. Kesim vazifasida kelgan fe'llarni ajrating.

2. Bu fe'llarning grammatik shaklini aniqlang.

3. Zamon turi va shaklini aniqlang hamda fe'llar qanday payt holiga birikayotganini aniqlang.

4. Mayl turi va shaklini aniqlang.

5. Shaxs-son shakli va turini aniqlang.

6. Fe'llarni tahlil qiling.

Tahlil tartibi:

1. Mustaqil yoki yordamchi fe'lligini aniqlash.

2. Qaysi lug'aviy ma'no guruhiga mansubligini aniqlash.

3. Tub yoki yasamaligi.

4. O'timli-o'timsizligi.

5. Lug'aviy shakllari.

6. Sintaktik shakllari.

7. Tuzilishiga ko'ra turi.

8. Gapdagi vazifasi.

22-DARS FE'L YASALISHI

Fe'l yasalishi haqida. Fe'l ham qo'shimcha qo'shish va so'z qo'shish usuli bilan barcha mustaqil va alohida olingan so'z turkumidan yasaladi.

Qo'shimcha qo'shish – fe'l yasalishining keng tarqalgan usuli. **Bu yo'l bilan faqat boshqa turkumdan fe'l yasaladi** (5 ta mustaqil va 3 ta alohida so'z turkumi). Ular quyidagicha:

1. Ot: **ishlamoq, ko'zikoq, qonamoq, suvsamoq.**
2. Sifat: **pasaymoq, qisqarmoq, oqarmoq, garangsimoq.**
3. Son: **ikkilanoq, birikoq.**
4. Olmosh: **sizlamoq, mensimoq, sensiramog.**
5. Ravish: **ko'paymoq, kechikoq, tezlashmoq.**
6. Modal: **yo'qotmoq, yo'qlamoq, yo'qolmoq.**
7. Undov: **voyvoylamoq, dodlamoq.**
8. Taqlid: **gumburlamoq, shildiramoq, yaltiramoq, miltillamoq.**

Fe'l yasovchi qo'shimchalar. Fe'l yasashning eng keng tarqalgan turi qo'shimchalar qo'shish yo'li bilan fe'l yasash sanaladi. Bunday usul bilan fe'l bo'lmagan so'zlardan fe'l yasaladi. Hozirgi o'zbek tilida eng faol fe'l yasovchi qo'shimcha **-la** hisoblanadi. Bu qo'shimcha sondan boshqa barcha so'z turkumlariga qo'shilib fe'l yasay oladi. Masalan, *oqla, ishla, tekisla, tezla, dodla, voy-voyla* kabi.

Fe'l yasovchi qo'shimchalar, ularning xususiyatlari, yasalma va uning asosi quyidagi jadvalda berilgan:

Qo'shimcha	Xususiyati	Yasalma	Asos
a:		sana, tuna, yo'la, yasha, osha, qona, o'yna	ot
		bo'sha, qiyna	sifat
		shildira, hilpira, g'ildira, guldura	taqlid so'z
an:	unumsiz	kuchan	ot
i:		ranji, changi, avji	ot

		tinchi, boyi	sifat
lla:		chirqilla, guvilla, zirilla, lovilla	taqlid
ik:		ko'zik	ot
		birik	son
		kechik	ravish
lr//ur:		gapir	ot
		ko'pir	ravish
		tupur (tuf+ur)	taqlid
ira:		sharqira, yaltira, zirqira, yarqira, mo'ltira	taqlid
y//ay:		kuchay	ot
		toray, kengay, keksay, qoray, ulg'ay (ulug'+ay), pasay (past+ay), susay (sust+ay)	sifat
		kamay, ozay, ko'pay	ravish
ka:	unumsiz	iska	ot
la:		egovla, mog'orla, bolala, gulla, yog'la, ishla, arrala, zangla, egalla (ega+la), ko'zla, bog'la, boshla, yo'lla	ot
		maydala, tozala, yaxshila, tikla, tekisla, yomonla	sifat
		sizla, senla	ol-mosh
		tezla, sekinla	ravish
		dodla, chuhla	undov
		gumburla, shivirla	taqlid
		yo'qla	modal
lan:		faxrian, gavdalan, lazzatlan, zavqlan, jonlan, xavotirlan, ovqatlan, foydalan	ot
		shodlan, achchiqlan, sergaklan	sifat
		ikkilan	son
lash:		do'stlash, suhbatlash, ahdlash, bahslash, maslahatlash	ot

		yiriklash, osonlash, asabiylash, qiyinlash, yaqinlash, og'irlash, oydinlash, uzoqlash, qo'pollash, go'zallash	sifat
		birlash	son
		birgalash, tezlash	ravish
lat:		qoyillat	sifat / modal
lashtir:		sahnalashtir, kinolashtir	ot
		soxtalashtir	sifat
ol:	unumsiz	yo'qol	modal
r//ar:		o'zgar, oqar, ko'kar, qisqar, eskir	sifat
ra:		ho'ngra, ma'ra	taqlid
si:	unumsiz	mensi	ol-mosh
		garangsi	sifat
sin:		qiziqsin, yotsin	sifat
sit:	unumsiz	aybsit	ot
		kamsit	ravish
sira:		suvsira, tuzsira, xayolsira, qonsira, ersira, yog'sira, xavfsira, gumonsira, hadiksira	ot
		yotsira, begonasira	sifat
		sensira, sizsira	ol-mosh
t//t//ot:		to'lat, berkit	sifat
		yo'qot	modal
chi//shi:	unumsiz	ko'pchil	ravish
		g'ingshi	taqlid
q//iq:		orziq, yo'liq	ot
		dimiq, zoriq, namiq, zo'riq	sifat
qar//g'ar// qir:	unumsiz	jamg'ar, boshqar	ot
		hayqir	taqlid

Eslatma

Yasama fe'llarda o'ziga xoslik mavjud:

1. Ba'zi yasama fe'llar iboraga teng keladi va u bilan ma'nodoshlik hosil qiladi: **gulladi – gulga kirdi.**

2. Fe'l yasovchi tizimida ma'nodoshlik qatori hosil qiladigani bor: **suvsadi – suvsiradi, senladi – senssiradi.**

3. Barcha qo'shimchalar bilan yasalgan fe'llarni qo'shma fe'lga almashtirish mumkin: **tasdiqladi – tasdiq qildi, imzoladi – qo'l qo'ydi, yodga oldi – yodladi, esdan chiqardi – unutdi, otga qamchi bosdi – qamchiladi.**

So'z qo'shish yo'li bilan qo'shma va juft fe'l yasaladi.

Qo'shma fe'l. Qo'shma fe'l qismining qaysi so'z turkumiga mansubligiga ko'ra 2 ga bo'linadi:

1. **Fe'l + fe'l qismli qo'shma fe'l:** **sotib olmoq, olib bormoq, olib kelmoq, olib chiqmoq, olib qochmoq, ishlab chiqarmoq, chiqarib olmoq.** Bunday fe'l kam uchraydi.

2. **Fe'l bo'lmagan so'z + fe'l qismli qo'shma fe'l.** Buni hosil qilishda **qilmoq, etmoq, aylamoq, topmoq, yemoq, urmoq, ko'rmoq, kelmoq, keltirmoq, bo'lmoq, bermoq, olmoq** kabi yordamchi fe'llar qatnashadi: **bezor bo'l/qil, bidbid qil, bino bo'l/qil/qo'y, bong ur, bunyod qil//et, vasf et, vafot et//qil, voz kech, voyaga yet, voqe bo'l, garov bog'la/o'yna, girgitton bo'l, giriftor bo'l//qil, gum bo'l//qil, gumdon bo'l//qil, da'vat et//qil, yod et/ol, jabr ko'r/qil, javob ber/ol/qaytar, jazm et/qil, jalb et/qil, jiz et, jilva qil, jilo ber, judo bo'l/qil, zabt et/qil, zada bo'l/qil, zikr et/qil, zomin bo'l, zor bo'l/qil, izza bo'l/qil, izn ber/so'ra, izhor et/qil, imo et/qil, inkor et/qil, intizor bo'l/et/qil, in'om et/qil, isyon ko'tar/qil, isloh et/qil, isnod keltir, iste'fo ber, abgor bo'l/et, ado bo'l/et/qil, aziyat chek/tort, azm et/qil, azob ber/tort/chek, ayb et/qil, ayyuhannos sol/tort, iqror bo'l/qil, yo'l bos/ko'rsat/ol/qo'y, kalla ur/tashla, karomat qil/ko'rsat, kasal bo'l, kashf et/qil, ko'ngil ber/qo'y, lat ye, madh et/qil, mazax qil, mayl qil/ko'rgiz, mashq qil, mag'lub bo'l/qil/et, mahv et/qil, mahliyo bo'l/qil/et, muolaja qil, musodara qil/et, muhayyo qil, nazar sol/et, nazorat qil/et, namoyon bo'l/et/qil, namoyish qil/et, nasib bo'l/et/qil, nashr et/qil, na'ra tort/ur, nido qil.**

Juft fe'lning ikki shakli bor:

1. **Birl ravishdosh, ikkinchisi boshqa shaklda:** yayrab-yashnamoq, o'ynab-kulmoq, aylanib-o'rgilmoq, yeb-ichmoq, yelib-yugurmoq, qo'llab-quvvatlamoq.

2. Har ikkisi bir xil shaklda: **kelib-ketib, kirib-chiqib, ko'rgan-bilgan, oshirib-toshirib, ochilib-sochilib, osha-tosha, tejab-tergab, yuvib-tarab, yayrab-yashnab, o'tgan-ketgan, o'tgan-qaytgan, o'lib-tirilib, o'lib-qutulib, qolgan-qutgan, qizarib-bo'zarib, qisinib-qimtinib, qo'llab-quvvatlab, qo'shilib-qorilib, aylanib-o'rgilib, aytmay-netmay, aldab-suldab, aralashib-quralashib, achib-bijib, baqirib-chaqirib, buralib-suralib, bo'zarib-gezarib, yeb-ichib, yegan-ichgan(i), yelib-yugurib, yig'lab-siqtab, indamay-netmay, hormay-tolmay.**

Har ikki qismi yakka qo'llanadigan juft fe'llar ko'rinishi:

1. Qismi o'zaro sinonim: **hormay-tolmay, qo'llab-quvvatlamoq.**

2. Qismi o'zaro antonim: **kelib-ketib, kirib-chiqib, o'lib-tirilib, o'tirib-turib.**

3. Qismining ma'nosi yaqin: **baqirib-chaqirib, ko'rgan-bilgan, oshirib-toshirib, ochilib-sochilib, oqizmay-tomizmay, aylanib-o'rgilmoq, yeb-ichmoq, yelib-yugurmoq, yayrab-yashnamoq, o'ynab-kulmoq, achib-bijib, yuvib-tarab, o'tgan-ketgan, qisinib-qimtinib, qo'shilib-qorilib.** Ikkinchi qismi yakka qo'llanmaydigan, ishlatilmaydigan: **yig'lab-siqtab, yamab-yasqab, aldab-suldab, qolgan-qutgan.**

Har xil fe'llardan tashqari bir fe'lning ikki grammatik shakli ham juftlashishi mumkin:

1. Fe'l vazifa shaklining bo'lishli-bo'lishsiz ko'rinishi: **bo'lar-bo'lmas, yetar-yetmas, aytish-aytmaslik, bilib-bilmay.**

2. Har xil ravishdosh qo'shimchalarini olgan fe'llar: **keta-ketguncha, o'la-o'lguncha.**

Mustahkamlash uchun savollar

1. *Qo'shimcha qo'shib fe'l yasash haqida gapiring.* 2. *Yasalma nima?* 3. *Asos so'z nima?* 4. *So'z qo'shib fe'l yasash haqida gapiring.* 5. *Qo'shma fe'l nima va uning qanday turlari bor?* 6. *Juft fe'l nima va uning qanday turlari bor?* 7. *Takroriy fe'l nima va qanday turlari bor?*

Topshiriqlar

kishanla, dodla, sizla, hozirla, salomlash, afsuslan, yaltira, o'yna, qiyna, qoray, oqar, gumonsira, yo'liq, kechik, tinchi, amal olmoq, abgor qilmoq, ado bo'lmoq, ayyuhannos solmoq, javob bermoq, afv etmoq, xalal bermoq, bayon aylamoq, qiron solmoq, tartibga keltirmoq, barpo etmoq, oh urmoq, tush ko'rmoq, ato etmoq, qo'nim topmoq, barbod aylamoq, tomchi, suyunchi, bajo keltirmoq, ninachi, obunachi, ifoda etmoq, to'polonchi, tajovuzkor, barham topmoq, barq urmoq, janjalkash, duoxon, mahsido'z, mantipaz, bahs etmoq, arizaboz, otalik, kekirik, yonilg'i, qo'nim, kechirim, bo'g'in, savag'ich, bahramand bo'lmoq, sevinch, g'ur-rak, baham ko'rmoq, g'arg'ara, baho bermoq, bahra olmoq, chuvvos, alik olmoq, sharros, kechuv, toshko'mir, kamaygul, qoraqurt, mingoyoq, qo'ziqorin, sochpopuk, piyozdog', O'rta Chirchiq, kaltakesak, Markaziy Osiyo, ovora bo'lmoq, lofchi, aks etmoq, dimlama, afsus qilmoq, band etmoq, Sho'rko'l, ko'ksulton, qoradori, Oltiariq, uchburchak, mingoyoq, iskabtopar, ishlabchiqarish, savacho'p, gavdali, yeyishli, aloqador, nasldor, sergo'sht, beg'ubor, yashovchan, urinchoq, qizg'anchiq, yeyarmon, yig'loqi, so'lg'in, ko'chma, arzirli, jirkanch, imloviy, ichki, dahanaki, badhazm, izchil, terskay, gapdon, qaram, sog'lom, qisqa, devqomat, kafangado, sho'rpeshona, sho'rtumshuq, xudobezor, kamgap, kamqon, cho'rtkesar, yebto'ymas, o'zboshimcha, tilyog'lama, o'z-bilarmon, qirqyamoq.

1. So'zlarni turkumlarga ajrating.
2. Fe'l turkumiga mansub so'zlarni tub va yasamaga ajrating.
3. Ajratilgan so'zlarni tuzilishiga ko'ra guruhlang.
4. Yasama fe'llarni ma'noli qismlarga ajrating.
5. Ajratilgan qo'shimchalar asosida yangi so'z yasang.
6. Yasama fe'llar o'zagining qaysi turkumga mansubligini aniqlang.
7. Qo'shimcha qo'shilganda yuz bergan tovush o'zgarishlarini aniqlang.
8. Qo'shma, juft va takroriy fe'llarning tarkibini aniqlang va shunday tarkibli fe'l yasang.

23-DARS

OT

Otning ma'noviy xususiyati. Shaxs/predmet/hodisa/joy nomini bildiradigan so'z ot deyiladi: **odam, o'quvchi, ishchi** so'zlari shaxsni, **maysa, kitob, ildiz, bulut** so'zlari predmetni, **yolg'on, bahs, kengash, avariya, inversiya, gurung, istilo, raqobat, qo'zg'olon, surgun, bayram, urush, janjal, to'fon** so'zlari hodisani, **qishloq, shahar, ovul, maktab** so'zlari joyni bildiradi.

Ot kim, nima, qayer so'roqlariga javob bo'ladi. Gap tarkibida qanday so'rog'ini ham oladi: **asfalt yo'l, tilla sirg'a** kabi. Joy nomi nima so'rog'iga ham javob bo'lishi mumkin: **shahar** (nima).

Grammatik shakl olishi bilan so'rog'i ham o'zgaradi: **uydagi** (qayerdagi), **Qarshidagi** (qaysi). Bu otning o'ziga xos so'rog'i emas.

Otning morfologik xususiyati. Ot kelishik, egalik, kesimlik, son, kichraytirish-erkalash, qarashlilik, o'rin va payt belgisi, chegara shaklida bo'ladi: **kitobni, kitobim, kitoblar, kitobcha, kitobniki, ko'chadagi, uygacha.**

Eslatma

Kelishik, egalik, qarashlilik, o'rin va payt belgisi, chegara shakli boshqa mustaqil turkumlarga ham xos. Lekin ot ularga ko'proq xoslangan.

Otning sintaktik xususiyati. Ot so'z birikmasida ergash so'z (**kitobni o'qimoq**), bosh so'z (**qiziq kitob**) bo'lib keladi. U barcha mustaqil so'z turkumlari, hatto taqlid, otlashgan undov va modal bilan ham sintaktik aloqaga kirishadi.

Ot gapda quyidagi vazifalarda kela oladi:

a) ega: **Salim** keldi;

b) kesim: **Dadam** – **o'qituvchi**. **Shahar** – **shahar**;

c) to'ldiruvchi: **Salimni** ko'rdim. **Kitob** o'qidim;

d) aniqlovchi: **Salimning** ukasi keldi. **Asfalt** yo'l ta'mirlandi.

General Rahimov so'zladi;

e) hol: **Qishloqda** yashayman. **Shibirg'on** ketdi;

f) undalma: **Kuylar, dilkash dutorim.**

4. Otning ma'no turlari. Ot bir turdagi shaxs/predmet/hodisa/joydan birini yoki ularning umumiy nomini bildirishiga ko'ra 2 ga bo'linadi:

- 1) atoqli ot;
- 2) turdosh ot.

Bir turdagi shaxs/predmet/hodisa/joydan biriga atab qo'yilgan nom atoqli ot deyiladi: Alisher, Qarshi, Mustaqillik kuni. Atoqli ot nom ham deyiladi.

Atoqli ot, odatda, ko'plik qo'shimchasini olmaydi. Uni olsa, ko'plikdan boshqa ma'no ifodalanadi:

a) «bir turdagi shaxs/joy» ma'nosi: **To'yga Zulfiyalar ham keldi (Zulfiya hamda yaqinlari);**

b) «o'xshashlik»: **Farhodlar keldi kanal qazmoqqa (Farhod emas, o'xshashlari).**

Atoqli ot, odatda, belgisiz tushum kelishigida qo'llanmaydi.

Atoqli ot turi quyidagicha:

1. Shaxs nomi: **Salim, Uyg'un, Jumaqulov, Oybek, Erga-shevich.**

2. Geografik nom: **Qashqadaryo, Boltiqbo'yi, Kavkazorti, O'zbekiston, Hisor, Kavkaz.**

Eslatma

Tarkibida bo'yi, orti, oldi so'zlari bo'lgan joy nomlari qo'shib yoziladi.

3. Tashkilot nomi: **Qarshi davlat universiteti, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, «Rohat» kichik korxonasi.**

Eslatma

Xalqaro tashkilot, davlatning oliy tashkilot, mansab va unvonlari nomining har bir so'zi bosh harf bilan yoziladi. Boshqa tashkilot, mansab va unvonlarning birinchi so'zigina bosh harf bilan boshlanadi.

4. Osmon jismlari nomi: **Zuhal, Mirrix, Yupiter.**

5. Gazeta, jurnal, darslik, asar nomlari: **«Nasaf», «Yoshlik», «O'tkan kunlar», «Ona till».**

6. Suv havzalari va inshootlari nomi: **Chimqo'rg'on suv ombori, Hisor tog'i.**

Eslatma

Suv havzasi va inshooti nomi tarkibidagi birinchi so'z bosh harf bilan yoziladi.

7. Tarixiy sana va bayramlar nomi: **Ramazon, Xalqaro xotin-qizlar kuni, Mustaqillik kuni.**

Eslatma

Tarixiy sana va bayram nomlari tarkibidagi birinchi so'z bosh harf bilan yoziladi.

8. Hayvonlar nomi: **Boychibor, Yo'lbars, Olapar.**

Bir turdagi shaxs/predmet/hodisa/joyning umumiy nomini bildiruvchi ot – turdosh ot. Otning asosiy qismi turdosh: **suv, havo, osmon, qalam, daftar, shamol, yong'in.**

Turdosh ot lug'aviy ma'nosiga ko'ra 4 ga bo'linadi²⁵:

a) shaxs oti: **kishi, odam, jin, farishta, ishchi, o'quvchi;**

b) narsa oti: **paqir, daraxt;**

c) o'rin-joy oti: **uy, dorixona, maktab, oshyon;**

d) faoliyat/jarayon oti: **ezmalik, g'allachilik, serobgarchilik, chaquv, terim, umum, mehribonlik, yoshlik, tanlov, chopiq, loygarchilik, chorvachilik.**

Turdosh ot **grammatik ma'nosiga ko'ra uchga bo'linadi:**

1. Bevosita kuzatish mumkin/mumkin bo'lmagan narsa nomini bildirishiga ko'ra:

a) **aniq ot** ifodalagan narsani sezgi a'zosi bilan sezish mumkin: **daraxt, kishi, ovoz, rang;**

b) **mavhum ot** ifodalagan narsani sezgi a'zosi bilan sezish mumkin emas: **sevgi, oqim, tuyg'u, yaxshilik, pishiqchilik, gina, gumon, did, ibo, istehzo, mung, rashk, rohat, taskin.**

Aniq otga ko'plik shakli qo'shilib, «**sof ko'plik**» ma'nosini namoyon qila oladi.

2. Bir turga kiruvchi **bitta predmetning yoki predmetlar to'dasining** nomini bildirishiga ko'ra:

a) **yakka ot** bir turga kiruvchi bitta predmetning nomini bildiradi: **barg, qalam, terak, yaylov;**

b) **jamlovchi ot** predmet to'dasining nomini bildiradi: **armiya, qo'shin, lashkar, xalq, ulus, el, jamoa, poda, uyur, suruv, komanda, guruh.**

²⁵ Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Nabiyeva D. Ona tili: Umumta'lim maktablarining 6-sinfi uchun darslik. – Toshkent: Tasvir, 2005. – B.108 – 112.

3. Sanalish-sanalmasligiga ko'ra:

- a) sanaladigan narsa oti: **daftar, qalam, daryo, tosh;**
 b) sanalmaydigan narsa oti: **havo, suv, bug', yog', qum.**

Atoqli otning katta qismi turdosh otdan, bir qismi boshqa turkumdan o'tgan:

- a) turdosh otdan: **Asal, Arslon, Ra'no, Rayhon, Anor, Lola;**
 b) sifatdan: **Shirin, Buyuk, Tuyg'un, Aziza, Ulug';**
 c) sondan: **Yetmishboy, Sakson, To'qson;**
 d) ravishdan: **Bultur;**
 e) olmoshdan: **Kimsanboy;**
 f) fe'ldan: **Tursun, Turdi, O'lmas, Sotiboldi, Unsin.**

Rentgen, xosiyatxon, amper, makintosh, muslimka kabi so'zlar kashf etgan shaxs nomidan turdosh otga o'tgan.

3. Boshqa turkum so'zlarining otga ko'chishi. Ayrim sifatlar, fe'llar, sonlar, taqlidlar otga ko'chadi:

a) sifat: **yigit, qiz, o'g'il, qari, er, xotin, ko'r, issiq-sovuq** (issiq-sovug'idan xabar olmoq), **achchiq-chuchuk, yosh, qari, yosh-u qari, ko'k** (osmon, nasha, dollar) («siyoh» so'zi ham, aslida, sifatdan ko'chgan);

b) fe'l: **yel, shish, yuq, ich, ko'ch, qir, chaqirdi, chorladi, ko'rdi, keldi-ketdi, qo'ydi-chiqdi, oldi-berdi, oldi-sotdi; mindi -mindi** (bolalar o'yini nomi), **bordi-keldi, keldi-ketdi, oldi-berdi, ur-yiqit, ur-sur, baqir-chaqir, yasan-tusan, supur-sidir, yugur -yugur, oldi-qochdi** (gap), **kuydi-pishdi** (ayol), **iliguzildi** (vaqt), **ichakuzdi** (hangomalar), **supraqoqdi** (farzand, ya'ni so'nggi farzand) kabi sodda, qo'shma, juft va takroriy fe'llar;

c) fe'lning harakat nomi shakli: **kengash, kurash, o'qish, yozish, o'tmish, qilmish, qidiruv, o'ynash, saylov, ishlov, qurshov, qat-nov, qistov, tanlov, tintuv, maqtov, tergov, to'lov, o'quv, chanqov, qalov, qarov, to'ntarish, o'zgarish, qiziqish, o'qish, o'ti-rish, qarash, muyulish//burilish, burilish** («o'zgarish» ma'nosida), **yo'zuvchizuv, yurish-turish, borish-kelish, bosar-tusar, ko'rolmaslik, kiraverish;**

d) fe'lning sifatdosh shakli: **o'qituvchi, bog'lovchi, kuzatuvchi;**

e) son: **uch, yetti, yigirma, qirq, to'qqiz-to'qqiz;**

f) taqlid: **ququ** (qush), **dudut** (yengil mashina), **popop** (asli: poppop, tikuv mashinasi), **tutu** (tovuq). **patpat** (mototsikl), **shapshap** (magazkushak), **shaqshaq** (qushning nomi).

Otning tuzilish turi. Ot tuzilishiga ko'ra sodda, qo'shma, juft va takroriy bo'ladi:

a) **sodda ot** bir o'zakdan iborat bo'lib, **tub sodda** (quyosh, gul, tosh, Buxoro) va **yasama sodda** (tinchlik, gulzor, toshloq, namgarchilik) kabi turlarga ajraladi;

b) **qo'shma:**

– ot+ot: **O'zbekiston Respublikasi, ajdargul, ayiqtovon, atirgul, arpabodiyon;**

– sifat+ot: **Markaziy Osiyo, ko'ksulton, kaltakesak, Sho'r-ko'l, oqsoqol, xomtok;**

– ot+fe'l: **echkiemar, kallakesak, husnbuzar, beshiktervat, dunyoqarash;**

– son+ot: **beshbarmoq, Yettisuv, Oltiariq, uchburchak, ming-oyoq, qirqog'ayni;**

– son+fe'l: **beshotar, birqoqar;**

– ot+sifat: **ustabuzarmon, gulbeor, oshko'k;**

– fe'l+fe'l: **iskabtopar, ishlabchiqarish;**

– fe'l + ot: **savacho'p;**

c) **juft:**

– ikki qismi ham yakka qo'llanadi: **azob-uqubat, azm-u qaror, avlod-ajdod, ariq-zovur;**

– faqat bitta qismi yakka qo'llanadi: **aldam-qaldam, hayot-mamot, qand-qurs;**

– ikki qismi ham yakka qo'llanadi: **ashqol-dashqol, zer-zabar, ikir-chikir, lash-lush;**

d) **takroriy: yor-yor, kazo-kazo, mish-mish, jag'-jag' (o'simlik nomi), dedi-dedi;**

e) **qisqartma:**

– faqat bosh harfdan: **BMT, AQSh;**

– birinchi so'zning dastlabgi qismi, keyingi so'zning bosh harfi olinadi: **O'zMU, SamDU, BuxDU, O'zFA;**

– birinchi so'zning bir qismi va keyingi so'zning to'liq shakli olinadi: **medinstitut, santexnik, agitpoyezd;**

– barcha so'zlarning dastlabgi qismi olinadi: **ximfak, ijroqo'm.**

Mustahkamlash uchun savollar

1. *Otning ma'noviy xususiyati haqida gapiring.* 2. *Otning morfologik xususiyati haqida gapiring.* 3. *Otning sintaktik xususiyati haqida gapiring.* 4. *Otning grammatik ma'no turlari haqida gapi-*

ring. 5. Atoqli ot haqida gapiring. 6. Atoqli otning qanday turlari bor? 7. Atoqli ot imlosi haqida gapiring. 8. Turdosh ot haqida gapiring. 9. Turdosh otning qanday grammatik ma'no turlari bor? 10. Otning lug'aviy ma'no turlari haqida gapiring. 11. Boshqa turkumdan o'tgan so'z ko'chishiga misollar keltiring.

OTNING LUG'AVIY SHAKLI

Son. Otning birlik yoki ko'plik sonda bo'lishi grammatik son deyiladi. Ot nutqda birlik yoki ko'plikda bo'lishi shart. Otning **-lar** qo'shimchasini olgan shakli ko'plik (**gullar, daraxtlar, yulduzlar**), **-lar** siz shakli birlik (**gul, daraxt, yulduz**) deyiladi.

Arabcha ko'plikni bildiruvchi **ot//at** qo'shimchasini olgan so'z ham birlik shaklida deyiladi: **axborot, hayvonot**. Ba'zi so'zlarda u mavhum ot yasaydi: **ma'lumot, mushkulot, zarurat, madaniyat**.

Ko'plik **-lar** shaklisiz ham ifodalanadi:

a) son bilan: **Darsda 15 ta o'quvchi qatnashdi. To'rt tup olma ko'chati o'tqazdik;**

b) ravish bilan: **Maydonda ko'p odam yig'ilgan edi. Ta'tilda ancha badiiy asar o'qidim;**

c) olmosh bilan: **Shuncha qalamni nima qilasiz?**

d) takroriy hisob so'zi bilan: **dasta-dasta gul, to'da-to'da odam, savat-savat non, qop-qop bug'doy;**

e) matn orqali: **Bog'bonlar bog'iga ko'chat o'tqazishyapti. Zayniddin – davra ko'rgan odam.**

Bunday ot baribir birlik shaklda deyiladi.

Aytilganlar asosida ko'plik ma'nosining ifodalanishini quyidagicha tartiblashtirish mumkin:

1) morfologik usul: **kitoblar, uylar;**

2) sintaktik usul: **ancha odam, bir qancha kitob;**

3) leksik usul: **armiya, xalq, olomon, guruh, to'da, dasta;**

4) so'zni juftlash usuli: **qop-qop, dasta-dasta;**

5) leksik-morfologik usul: **ancha kitoblar.**

Eslatma

Ayrim manbalarda sintaktik usul leksik usul, leksik usul semantik usul ham deyiladi.

Ot birlik yoki ko'plikda qo'llanishiga ko'ra ikkiga ajraladi:

1) birlik va ko'plikda qo'llanadigan ot;

2) birlikda qo'llanadigan ot.

Ko'pchilik otlar birlikda ham, ko'plikda ham bema'lol qo'llanaveradi: **kitob(lar), uy(lar), og'ayni(lar).**

Otning ba'zi turlari ko'plik shaklini olmaydi: **atoqli ot, mavhum ot, yakka predmet nomi, sanalmaydigan jism nomi, juft predmet nomi, mavhum ot.** Ular ko'plik shaklini olganda ko'plikdan boshqa ma'no ifodalaydi:

a) **atoqli ot** turdosh otga aylanib, «o'xshashlik» (**zamonamiz farhodlari, Marg'ilonning kumushlari**) yoki «yaqin shaxs to'dasi» ma'nosini (**aka-uka Shojalilovlar, Salimlarnikiga bordik**) bildiradi;

b) **yakka predmet nomi** ko'chma (**Navoiy, Bobur va Mashrab mumtoz she'riyatimizning so'nmas quyoshlaridandir**) yoki kuchaytirilgan ma'no (**Quyoshlarga yetdi faryodim**) ifodalaydi;

c) **sanalmaydigan predmet nomi** (**yog', suv, qum, tuproq, havo** kabi) har xil tur, mo'llik ma'nosini (**yog'lar** (paxta yog'i, zig'ir yog'i, kunjut yog'i va h.k.) bildiradi;

d) **juft predmet nomi** kuchaytirish ma'nosini (**Ko'zlari qamashib ketdi. Oyog'lari zirqirab og'rir edi**) ifodalaydi;

e) **mavhum ot** kuchaytirilgan ma'no beradi: **U xayollarga cho'mib ketdi. Ahvollar yaxshimi?**

-lar shakli ko'plikdan tashqari yana quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

a) hurmat: **ayamlar, dadamlar, tog'amlar.**

1. I shaxs egalik qo'shimchasi bilan kelganda ko'pincha egalik qo'shimchasi oldin, ko'plik qo'shimchasi esa undan keyin keladi: Masalan, *Dadamlar keldilar. Opamlar salom aytdilar.* Agar bu tartib o'zgarib, ko'plik shakli oldin, egalik keyin kelsa, shaxsning ko'pligini ifodalash mumkin. Qiyoslang: *Opalarim kelishdi.*

2. Ko'plik shakli. III shaxs egalik qo'shimchasi bilan birgalikda qo'llanganda ko'plik shakli oldin, egalik shakli esa keyin keladi va ko'plik shakli hurmat ma'nosini ifodalaydi. Masalan, *Zulfiya – dadamning singillari bo'ladilar;*

b) taxmin: **kechalari, tunlari, yozlari;**

c) kuchaytirish: **Boshlarim og'rib ketdi. Yuraklarim ezilib ketdi. Tillarim achishdi;**

d) piching, kinoya: **Tog'alari** rais ekanmi? **Q'zlari** ham qadam ranjida qilibdilar?!
 e) tur-nav: unlar, suvlar.

Lekin bu ma'noning barchasi -lar shaklining ko'chma ma'nosi bo'lib, ular ko'plik ma'nosi asosida hosil qilingan.

Eslatma

Shaxs-son qo'shimchasidagi -lar shaklini ko'plik shaklidan farqlash kerak. U sintaktik shakl hisoblanadi.

Kichraytirish shakli. Ko'rsatkichi:

-cha: **hovuzcha, uycha, kapalakcha;**

Eslatma

Sholcha, bog'cha (bolalar bog'chasi), ko'rpacha so'zlarida yangi leksik ma'no vujudga kelganligi uchun qo'shimcha lug'aviy shakl hisoblanmaydi va so'z ma'noli qismga ajralmaydi.

-choq//chak: **toychoq, qo'zichoq, kelinchak, tugunchak;**

-kay: **bolakay;**

-ak: **yo'lak.**

Shaxsiy munosabat shakli. Ko'rsatkichi:

-jon: **ukajon, oyijon, Po'latjon;**

-xon: **Azizxon, Halimaxon, ukaxon, akaxon;**

-oy: **Salimaoy, kelinoy;**

-loq/aloq: **bo'taloq, qizaloq;**

-gina/kina/qina: **ukaginam, buviginam;**

-boy: **Haydarboy, Shuhratboy;**

-bek: **Salimbek, Muxtorbek.**

Eslatma

*-jon, -xon, -boy, -bek birligi kishi ismining ajralmas qismiga aylanganda lug'aviy shakllikdan chiqadi: **Nurboy Jabborov, Muhammadxon Abdullayev, Mamajon Dadajonov, Tursunoy Oxunova, Nurxon, O'g'iloy.***

Ayrim ot turkumiga xos qo'shimcha maktab darsligida tasnifdan chetda qolgan. Ular:

1. Qarashlilik shakli niki: meniki, seniki, bizniki, maktabniki, Rustamniki. Ko'pincha ot-kesim tarkibida bo'ladi: **Kitob**

Salimniki. Egalik, kelishik qo'shimchasini olib to'ldiruvchi, aniqlovchi va hol bo'lib keladi: Har kimniki o'ziga, oy ko'rinar ko'ziga. Biznikining toychog'i bor. Tog'asinikini so'rab-so'rab topdi. Qiziqkiga ketdi.

2. O'rin va payt belgisi shakli **-dagi**: uydagi, ko'chadagi, mendagi, sendagi. Bu qo'shimcha predmet-hodisaning belgisini bildirib, odatda, sifatlovchi-aniqlovchi bo'lib keladi: Uydagi kompyuter boshqachada, istagan vaqtda ishlayverasiz. Otlashsa, otning sintaktik vazifalarini bajaradi: Mailisdagilar ketishdimi?

Eslatma

Ayrim darsliklarda -day/dek shaklini sifat yasovchi sifatida qarashadi. Bu, aslida, qo'shimchaga aylangan tek ko'makchisidir. -gacha//-kacha//-qacha shakli tarkibidagi -cha ham, aslida, chayin ko'makchisining qisqargan shakli. Ular qadimgi turkiy tilda bilan, kabi, uchun ko'makchisi bilan teng huquqli bo'lgan.

3. Chegara shakli **-gacha//-kacha//-qacha**: uygacha, parkacha, qishloqqacha. U otlashgan so'z, olmosh, ravish, son va fe'ning ikki vazifa shakliga ham qo'shila oladi. Zamon va makon, ba'zan turli predmet bilan bog'liq chegarani anglatib, payt va o'rin holi, to'ldiruvchi bo'lib keladi: Markazgacha piyoda borishdi. Haligacha daragi yo'q. Ko'rgazmali qurol, bo'r, hatto latta-gacha tayyorlab qo'yildi.

4. O'xshatish shakli **-dek// -day**: sherdek, kaftdek, kiyikdek. Muzdek suv, qitday dori kabilarda yangi ma'noli so'zga aylangan. Predmethodisa va ish-harakatning belgisini bildirib, sifatlovchi-aniqlovchi, hol, otkesim bo'lib keladi: Peshonasida no'xatdek g'urra bor edi. U onasiga xuddi yosh boladek er-kalanar edi. Boshi xumday edi.

Otga xos bu shaklning barchasi – shakl yasovchi qo'shimcha.

Eslatma

-dagi, -niki, -gacha kabi affikslar tarixan 2 ta qismdan tashkil topgan bo'lsa-da, hozir yaxlit murakkab qo'shimcha hisoblanadi.

Ot turkumida son shaklining uslubiy xususiyati e'tiborli.

Ko'plik qo'shimchasining uslubiy xususiyati. Bu qo'shimcha, odatda, ko'plik qo'shimchasini olmaydigan otga qo'shilganda turli uslubiy ma'no ifodalaydi:

a) **sanalmaydigan predmet** (yog', suv, qum, tuproq, havo kabi) nomiga qo'shilganda «har xil tur», «mo'llik»: **yog'lar** (paxta yog'i, zig'ir yog'i, kunjut yog'i va h.k.);

b) **juft predmet nomiga** qo'shilganda «kuchaytirish»: **1. Ko'zlari qamashib ketdi. 2. Oyog'lari zirqirab og'rir edi**;

c) **mavhum otga** qo'shilganda «kuchaytirish»: **1. U xayollarga cho'mib ketdi. 2. Ahvollar yaxshimi?**

-lar shakli ko'plikdan tashqari yana quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

a) hurmat: **ayamlar, dadamlar, tog'amlar**;

b) taxmin: **Soat beshlarda majlis tugaydi**;

c) kuchaytirish: **Boshlarim og'rib ketdi. Jigarlaring ezilgur. Tillarim achishdi**;

d) piching, kinoya: **Tog'alari rais ekanmi? O'zlari ham qadam ranjida qilibdilar-da?!**

Mustahkamlash uchun savollar

1. Otrning son shakllari haqida nimani bilasiz? 2. Birlik son va uning ifodalanishi haqida gapiring. 3. Ko'plik son va uning ifodalanishi haqida gapiring. 4. Birlikda qo'llanadigan otlar qaysilar? 5. Ko'plik shaklini olmaydigan otlarning ko'plikdagi ma'nosi haqida gapiring. 6. Kichraytirish shakli haqida gapiring. 7. Erkalash shakli haqida gapiring. 8. Qarashlilik shakli haqida gapiring. 9. O'rin belgisi shakli haqida gapiring. 11. Chegara shakli haqida gapiring. 12. O'xshatish shakli haqida gapiring.

Topshiriqlar

1. Zum o'tmay no'xtadan changallagan kuyi jar bo'yidan ke layotgan odam g'ira-shira ko'rindi. (O'.Hosh.) 2. Lazokat xola piyolaning og'zicha keladigan kulchani beshik boshiga qo'ydi. 3. Mening o'g'illarim bekorga o'lib ketadigan bolalarmas. (O'.Hosh.) 4. Chiqmagan jondan umid. (Maqol) 5. Qo'rqaman deb yig'lashimga qaramay, meni yolg'iz qoldirdi. (O'.Hosh.) 6. Shundoq otang falaj bo'lib yotsa-yu, traktor haydashga balo bormi. 7.

Kichkinaligimda tolbargak taqishni yaxshi ko'rardim. (O'. Hosh.)
 8. Odam esdan og'ishi hech gap emas ekan. 9. Iltijoli termflishi-
 ni qara. 10. Kechalari yostiq quchoqlab yotish joniga tekkandir.
 11. Uydagi sirni ko'chaga olib chiqishning nima keragi bor. (O'.
 Hosh.)

1. Matnni kuzatib, narsa/shaxs bildiruvchi so'zlarni aniqlang.
2. Aniqlangan so'zlarni atoqli va turdosh otlarga ajrating.
3. Turdosh otlarning aniq va mavhum, sanaladigan va sanal-
mas, shaxs yoki narsa oti ekanligini aniqlang.
4. Tuzgan guruhingizni so'z qo'shib boyiting.
5. So'zlarni lug'aviy ma'no guruhiga ajrating.
6. Ot turkumiga mansub so'zlarning lug'aviy shakllarini aniq-
lang.
7. Matnda qo'llangan otlarning ma'nodosh, shakldosh, vazifadosh va zidlari qatorini tuzing.

24-DARS

OTLARDA SINTAKTIK (MUNOSABAT) SHAKLLAR

Egalik shakli. Egalik shakli predmet-hodisaning qaysi shaxs va songa qarashli ekanligini bildirib, o'zi birikkan bosh so'zni qaratqich kelishigidagi ergash so'zga bog'laydi: **mening kitobim.** Ergash so'z bo'lmasligi ham mumkin: (mening) **Ukam keldi.**

Egalik qo'shimchasi unli yoki undosh bilan so'zga qo'shilishiga qa-rab ikkitadan fonetik variantga ega:

Mening Sening Uning Bizning Sizning Ularning	}	kitob	{	im lng i imiz lngiz i//lari	}	uka	{	m ng si miz ngiz si//lari
---	---	-------	---	--	---	-----	---	--

Eslatma

Aslida, egalik shakli **-m, -ng, -i, -miz, -ngiz, -lari.** Boshqalari ularning **i** tovushi orttirilishi natijasidagi fonetik variantidir.

Undosh bilan tugagan so'zga qo'shiladigan fonetik variant ba'zan unli bilan tugaydigan **tole, manba, orzu** kabi arabiy va

forsiy so'zlarga qo'shilishi mumkin: **toleyim, toleying, toleyi, toleyimiz, toleyingiz, toleyi/tolelari**. Unli bilan tugagan so'zga qo'shiladigan **-si** va **-miz** qo'shimchalari ba'zan **-iy** tovushi bilan tugaydigan ko'p bo'g'inli so'zga qo'shilishi mumkin: **dohiysi, dohiymiz; homiysi, homiyimiz; murabbiysi, murabbiyimiz**.

Egalik qo'shimchasi faqat I va II shaxs ko'plikda belgisiz ishlatilishi, ya'ni tushirib qoldirilishi mumkin. Bu qaratqich kelishigidagi kishilik olmoshi bo'lishini shart qilib qo'yadi: **bizning ayvon, sizning oila, sizlarning maktab, bizlarning shahar**.

Boshqa turkum so'zi ham egalik qo'shimchasini olishi mumkin:

a) kishilik olmoshidan boshqa barcha ot vazifasidagi olmoshlar: **o'z** (o'zim, o'zing, o'zi, o'zimiz, o'zingiz, o'zlari); **kim, nima, qayer; hech kim, hech nima, hech qayer; har kim, har nima, har qayer, hamma, bari** kabi olmoshlar I shaxs birlik (-im)dan boshqa egalik qo'shimchalarini olishi mumkin;

b) fe'lning harakat nomi shakli: **xayrlashmog'im, xayrlashi-shim, xayrlashuvim;**

c) barcha otlashgan so'zlar: **oppog'im, oppog'ing, oppog'i; beshimiz, beshingiz, beshi.**

Egalik qo'shimchasining omonimi:

– ot yasovchi: **yig'im, terim, o'rim, bitim, to'plam, ho'plam, tishlam;**

– qaratqich kelishigining qisqargan shakli: **manim;**

– buyruq-istak maylining II shaxs ko'plikdagi qo'shimchasi: **boring, keling;**

– sifat yasovchi: **bahorj bug'doy, payvandj o'rik;**

– fe'l yasovchi: **changjimoq, ranjimoq, boyjimoq;**

– tushum kelishigining qisqargan shakli: **tushda ko'rdim yorimj;**

– ravishning ayrim qo'shimchasi: **ertalab – ertalablari, kechqurun – kechqurunlari.**

Eslatma

Ravishdagi bu shakl hozir ajratilmaydi.

– shaxs-son qo'shimchasi: **bordim, o'qib edim, tersam;**

– buyruq-istak maylining II shaxs ko'plik qo'shimchasi: **ya-shang, qarang, o'qing;**

– olmosh va sifatdan fe'l yasovchi kamunum qo'shimcha: **mensimoq, garangsimoq;**

– shaxs-son qo'shimchasi: **borganmiz, boryapmiz, biz o'quvchimiz, boranmiz;**

– buyruq-istak maylining II shaxs ko'plik qo'shimchasi: **o'qingiz, so'ranggiz, ishlanggiz.**

Ot turkumida egalik shaklining uslubiy xususiyati e'tiborli.

Egalik qo'shimchasining uslubiy xususiyati.

1) otda qo'llangan egalik qo'shimchasi qaratqich kelishigi qo'shimchasining mavjudligini, qaratqich kelishigi qo'shimchasi esa egalik qo'shimchasining mavjudligini ko'rsatib turadi: **maktab hovlisi, bizning maktab;**

2) egalik (qarashlilik ma'nosi) **-niki** qo'shimchasi yordamida ifodalanishi ham mumkin, faqat bu qo'shimcha shaxs-son ko'rsatmaydi: **bizning maktab – maktab bizniki;**

3) qaratqichli birikmada shaxs almashib qo'llanishi ham mumkin: **Mening uyim shu yerda – Kaminaning uyi shu yerda.**

Kelishik shakli. Kelishik ergash so'z vazifasidagi ismni bosh so'z vazifasidagi ism (qaratqich kelishigi) va fe'l bilan (boshqa kelishik) bog'laydi. So'zni bog'laganligi uchun kelishik sintaktik (munosabat) shakl deyiladi.

O'zbek tili kelishiklari:

- bosh: – ;
- qaratqich: **-ning;**
- tushum: **-ni;**
- jo'nalish: **-ga;**
- o'rinpayt: **-da;**
- chiqish: **-dan.**

Fonetik varianti. Quyidagi kelishiklar fonetik variantga ega:

- jo'nalish: **-ga/-ka/-qa/-g'a/-na;**
- chiqish: **-dan/-din.**

Eslatma

-g'a va -din qo'shimchalari eskirgan va shevadagina saqlangan. na faqat o'g'uz lahjasiga xos: Go'zal yorim Shohsanamning to'yina borsam, o'ldirarlar, bormasam, o'lam.

Qisqargan shakli. Quyidagi kelishiklar qisqargan shaklga ega:

1) qaratqich: **-ng, -n, -im**: Intizorman yoriming diydoriga. Yer kurrasini boshin tang'idik. O'zbekiston vatanim manimni;

2) tushum: **-n, -i**: Maktab bog'in tomosha qildik. Tushda ko'rdim yorimni;

3) jo'nalish: **-a, -ya**: Do'stlar, sog'inganimni gul yuzli yorang ayting. Do'stlar, men bir guli ra'noya oshiq o'lmisham.

Belgisiz ishlatilishi. 4 kelishik belgisiz ishlatilishi mumkin:

1) qaratqich: **Maktab(ning) stadioni kengaytirildi**;

2) tushum: **Bunda bulbul kitob(ni) o'qiydi**;

3) jo'nalish: **Ertaga litsey(ga) borasanmi?**

4) o'rin-payt: **Yer haydasang, kuz(da) hayda.**

3. Ma'nodoshlik. Kelishiklararo ma'nodoshlik:

1) **-ning bilan -dan**: mehmonning biri – mehmondan biri, do'stimning ba'zisi – do'stimdan ba'zisi.

Eslatma

*Qaratqich va tushum kelishigi sinonim bo'lolmaydi: **Ukamning daftari birikmasini ukamni daftari tarzida qo'llash noto'g'ri.***

2) **-ni bilan -ga, -dan, -da**: gapingizni tushunmadim – gapingizga tushunmadim; nonni oling – nondan oling; shaharni kezmok – shaharda kezmok;

3) **-ga bilan -dan, -da, -ni**: kelganiga xursand – kelganidan xursand; vokzalga tushaman – vokzalda tushaman – vokzaldan tushaman; gapingizga tushunmadim – gapingizni tushunmadim;

4) **-da bilan -ga, -dan, -ni**: vokzalda tushaman – vokzalga tushaman – vokzaldan tushaman; bog'ni aylanmoq – bog'da aylanmoq;

5) **-dan bilan -ning, -ni, -ga, -da**: topishmoqning biri – topishmoqdan biri; taassurotdan so'zlab bermok – taassurotni so'zlab bermok; bekatdan tushmoq – bekatga/da tushmoq.

Kelishik va ko'makchi ma'nodoshligi:

1) **-ning bilan qarashli va tegishli**: maktabning stadioni – maktabga qarashli stadion; sizning xonangiz – sizga tegishli xona;

2) **-ni bilan haqida, to'g'risida, xususida**: o'qigan romanini so'zlab bermok – o'qigan romani haqida so'zlab bermok;

3) **-ga bilan uchun, sababli, tufayli, vajdan, tomon, qarab**: senga oldim – sen uchun oldim; shunga xafa bo'ldi – shu sababli (tufayli) xafa bo'ldi – shu vajdan xafa bo'ldi;

4) **-da bilan bilan, orqali, yoqalab (bo'ylab):** qalamda yozmoq – qalam bilan yozmoq, telefonda gaplashmoq – telefon orqali gaplashmoq; sohilda yugurmoq – sohil bo'ylab/yoqalab yugurmoq;

5) **-dan bilan bilan, orqali, haqida:** shu yo'ldan boriladi – shu yo'l orqali boriladi – shu yo'l bilan boriladi; bolaligidan so'zladi – bolaligi haqida so'zladi.

Kelishikning sintaktik vazifasi:

Bosh kelishik:

-ega: Yomg'ir yog'moqda;

-otkesim: **Bugun sen navbatchisan**;

-izohlovchi-aniqlovchi: Doktor Aybolit – bolalarning sevimli qahramoni;

-sifatlovchi-aniqlovchi: Taxta ko'prik eskirdi;

-undalma: **Bolalar**, darsga!

-ravish holi: **Oy borib, omon qayt.**

Qaratqich:

– qaratqich-aniqlovchi: Dunyoning tashvishlari ko'p.

Eslatma

Ko'makchi bilan kelganda:

– sifatlovchi-aniqlovchi: Sizning singari yoshlar xalqimiz ke-lajagidir;

– ravish holi: **Sizning kabi** kuylayman;

– o'rin holi: **Eshik yonida** o'ra bor, **p'ra. ustda** bo'yra bor.

Bu sof qaratqich kelishigi vazifasi emas.

Tushum:

– vositasiz to'ldiruvchi: Xat yozdim.

Jo'nalish:

– hol: U Toshkentga ketdi;

– vositali to'ldiruvchi: Bu kitobni senga oldim;

– kesim: Bu kitob senga (-dir, edi, ekan, emish).

O'rin-payt:

– hol: Buxoroda yashaymiz;

– vositali to'ldiruvchi: Kalit qorovulda qoldi;

– ot-kesim: Lug'atlarim uyda.

Chiqish:

– hol: Xorazmdan qaytib keldik;

– vositali to'ldiruvchi: Paxtadan ko'plab sanoat mahsulotlari olinadi;

– ot-kesim: Umidimiz sizdan;

– ega: Rastada har xil ko'katlardan bor edi (bosh kelishik bilan ma'nodosh bo'ladi);

– vositasiz to'ldiruvchi: Nondan oling (tushum kelishigi bilan ma'nodosh bo'ladi).

Kelishik qo'shimchasining uslubiy xususiyati. Kelishik qo'shimchasi o'zaro almashib qo'llanishi mumkin:

1) **-ni** va **-dan** almashishi: Qani, oshdan (ni) oling, mehmon;

2) **-ni** va **-ga** almashishi: Gapingizga (gapingizni) tushunmadim;

3) **-ni** va **-da** almashishi: Dalani (da) aylandim;

4) **-ning** va **-dan** almashishi: kelganlarning biri – kelganlardan biri.

Kelishik va ko'makchi almashib qo'llanadi:

1) **-ga** qo'shimchasi o'mida uchun ko'makchisi: Ukamga oldim – Ukam uchun oldim;

2) **-da** qo'shimchasi o'mida bilan ko'makchisi: Xatni qalamda yozdi – Xatni qalam bilan yozdi;

3) **-dan** qo'shimchasi o'mida orqali ko'makchisi: Xabarni radiodan eshitdik – Xabarni radio orqali eshitdik;

4) **-ni** qo'shimchasi o'mida haqida ko'makchisi: Akasi kelganini gapirdi – Akasi kelgani haqida gapirdi.

Kelishik shaklining noto'g'ri qo'llanishi uslubiy g'alizlikni keltirib chiqaradi: **Bu Salimnigina emas, mening ham kamchiligim.** Bu gapda tushum kelishigi shakli noto'g'ri qo'llangan. Yoki o'rin-payt kelishigi shakli o'mida jo'nalish kelishigi shaklini ishlatish ham uslubiy xato: **Qarshida o'qiyman – Qarshiga o'qiyman** kabi.

Eslatma

Testda kelishik bilan bog'liq quyidagi savol ham mavjud:

1. Qaysi kelishik shaklidagi so'z kesim vazifasida kela olmaydi? (tushum, qaratqich)

2. Qaysi kelishik shakli belgisiz ishlatilgan? (qaratqich, tushum, jo'nalish, o'rin-payt)

3. Qaysi kelishik qisqargan shaklda ishlatiladi? (qaratqich, tushum, jo'nalish)

4. Qaysi kelishik shakli ravish, modal so'z tarkibida yaxlitlanishi mumkin? (chiqish, jo'nalish)

Mustahkamlash uchun savollar

1. *Egalik shakli nima?* 2. *Egalik shaklining qanday fonetik varianti bor?* 3. *Boshqa turkumlar egalik shaklini qanday oladi?* 4. *Egalik shaklining qanday omonimi bor?* 5. *Kelishik shakli nima?* 6. *Kelishik shaklining qanday varianti bor?* 7. *Kelishik shaklining qanday qisqargan shakli bor?* 8. *Kelishikning belgisiz ishlatilishi haqida gapiring.* 9. *Kelishik ma'nodoshligi haqida gapiring.* 10. *Kelishik va ko'makchi ma'nodoshligi haqida gapiring.* 11. *Kelishikning sintaktik vazifasi qanday?*

Topshiriqlar

1. *Deraza ochilishi bilan Yo'lchi boshini ko'tardi. (Oyb.)* 2. *Hashamatli mehmonxona mehmonlar uchun bezatildi.* 3. *Bu hol kun sayin takrorlanib turardi.* 4. *Ikki yildan buyon dom-darak yo'q.* 5. *Tingla, bu abadiy sado bo'ladi, Gadoning dushmani gado bo'ladi. Ikkovi bir-birin yegunicha to, O'rtada bu dunyo ado bo'ladi. (A.Orip.)* 6. *Ra'no yer tagidan Rahimjonni kuzatdi.* 7. *Yetti yoshdan tortib yetmish yoshgacha shu yerda to'plangan edi.* 8. *Ulug'bek endi ketmoqchi edi.* 9. *Umida kecha ham darsga kechikib kelgan ekan.* 10. *Mukammal ko'rmoqchi bo'ldik dunyoni, Yetuk bo'lolmadik o'zimiz biroq. O yillar armoni, yillar armoni, Armon ko'rmadim men sizdan buyukroq. (A.Orip.)* 11. *Siddiqjon ostonada uzoq turib qoldi. (A.Qah.)* 12. *Shu tariqa yashnab-yayrab maydonni kesib o'tishdi. (P.Qod.)* 13. *O'qigan o'qdan o'zar.*

1. *Matnda qo'llangan so'zlarning grammatik shaklini ikki guruhga ajrating:*

- a) *lug'aviy shakl yasovchi;*
- b) *sintaktik shakl yasovchi.*

2. *Sintaktik shakl yasovchini birikkan so'zi bilan birga quyidagi tartibda ko'chirib guruhlang:*

a) *oldingi so'zni keyingi so'zga bog'lovchi sintaktik shakl yasovchi;*

b) *keyingi so'zni oldingisiga bog'lovchi sintaktik shakl yasovchi.*

3. *Gaplarni so'z birikmasiga ajrating.*

4. *Kelishik shaklidagi so'zlarning sintaktik vazifasini aniqlang.*

5. *So'z birikmalaridagi kelishiklarni ko'makchi bilan almashtirib ko'ring.*

6. *Egalik va kelishik qo'shimchalarini belgisiz qo'llab so'z birikmasini qayta yozing.*

7. *Kelishik shaklining qisqargan, tarixiy shaklini qo'llab ko'ring.*

25-DARS OT YASALISHI

Ot ikki usul bilan yasaladi.

Qo'shimcha qo'shib ot yasash. Qo'shimcha qo'shish bilan quyidagi otlar hosil bo'ladi:

a) **shaxs oti**; b) **narsa-buyum oti**; c) **o'rin-joy oti**; d) **mavhum oti**; e) **harakat-holat oti**.

Bu usul bilan ot quyidagi so'z turkumlaridan yasalishi mumkin:

1) otdan: **qalamdon, gulzor, O'zbekiston, toshloq, odam-garchilik**;

2) ravishdan: **tezlik, sekinlik, ko'pchilik, ozchilik**;

3) sifatdan: **yaxshilik, yomonlik, pishiqchilik, namgarchilik**;

4) sondan: **birlik, to'rtlik**;

5) taqliddan: **qahqaha, sharshara, chirildoq, hqildoq, qar-sak**;

6) undovdan: **ura-urachilik, haybarakallachi**;

7) fe'ldan: **yog'in, o'roq, taroq, kurak, elak**;

8) modalidan: **borliq, yo'qchilik, yo'qlik**;

9) olmoshdan: **o'zlik**.

Ot yasovchi qo'shimchalar, ularning xususiyatlari, yasalma va uning asosi quyidagi jadvalda berilgan:

Qo'shimcha	Xususi-yati	Yasalma	Asos
a(l):		qahqaha, sharshara, g'arg'ara, jizza, do'mbira, dag'dag'a	taqlid
		bo'za, quyqa	sifat
		yara (yora)	fe'l
-a(II):		(forsiy) – xaroba, vayrona	sifat
-ak:		bizbizak, pирpirak, guldirak, varrak, qarsak, xurak	taqlid
-archilik:	unumsiz	ocharchilik	sifat
-at:		ko'chat, o'lat	fe'l
		ko'kat	sifat

-bin:		folbin	ot
-bon:		darvozabon, soyabon, tarozibon, xazinabon	ot
-boz:		masxaraboz, qimorboz, dorboz	ot
-voy:	unumsiz	novvoy (nonvoy)	ot
-vchi// -uvchi:		o'quvchi, yozuvchi, uchuvchi, aniqlovchi, to'ldiruvchi	fe'l
-gar// -kar:		zargar, savdogar, da'vogar, miskar	ot
-garchilik:		yog'ingarchilik, odamgarchilik	ot
		namgarchilik, xafagarchilik, xunobgarchilik, sharmandagarchilik	sifat
-g// -ki// -qi// -g'v// -g'u:		sezgi, sevgi, supurgi, kulgu, turtki sanchqi, tomizg'i, tuyg'u	fe'l
-gir:		jahongir, fazogir	ot
gach// -kich// -qich// -g'ich:		kulgich, o'tkazgich, ko'rsatkich, yoritqich, tutqich, ochqich, to'g'nag'ich, chizg'ich, o'chirg'ich	fe'l
-gin// -qin// -kin// -gun// -qun:		tizgin, surgun, to'lqin, to'sqin, quvg'in, yong'in, uchqun	fe'l
-goh:		oromgoh, saylgoh, sayrgoh, qarorgoh, ziyoratgoh, bazmgoh	ot
-go'y:		kalimago'y, maslahatgo'y	ot
-dak// -doq:		yugurdak, kekirdak, qovurdoq, qo'ndaq	fe'l
-diq// -dik:		o'rindiq	ot
		qoldiq, topildiq, hordiq	fe'l
-don:		guldon, kuldon, qalamdon	ot
-dor:		muhrdor, chorvador	ot
-dosh:		sinfdosh, kursdosh, maslakdosh	ot
-do'z:		etikdo'z, mahsido'z, kashtado'z	ot
-zor:		olmazor, gulzor, olchazor	ot
-ik:		ko'rik, teshik (ot va sifat), kekirik	fe'l
		bilik, bitik	fe'l
		ko'pik	ravish
-ldoq:		hiqildoq, chirildoq	taqlid
-imlik:		o'simlik, ichimlik	fe'l

-in// -un:		yig'in, yog'in, ekin, tiqin, tugun, tutun	fe'l
-indi// -undi// -ndi:		chiqindi, yuvundi, chirindi, cho'kindi, kuyundi, yig'indi	fe'l
-iston:		O'zbekiston, guliston	ot
-it:	unumsiz	chiqit	fe'l
-ich:		cho'mich, cho'kich, o'pich, bog'ich	fe'l
-ish:		qarg'ish	fe'l
-iq// -uq:		chaqiriq, kesatiq, yutqiziq, chopiq, yutuq, buyruq	fe'l
-k:		ko'rk, elak, tilak, kurak, bezak, to'- shak	fe'l
-kash:		aravakash, qalamkash, suratkash	ot
-kilik// -gllik:	unumsiz	ichkilik, ko'rgilik	fe'l
-kor:		ganchkor, paxtakor, sholikor, san'at- kor	ot
-kov:		go'rkov	ot
-lik// -liq:		bolalik, vaqtichog'lik, do'stlik, boshliq	ot
		yaxshilik, ezgulik, yomonlik, saxiylik	sifat
		birlik, to'rtlik	son
		o'zlik	olmosh
		tezlik, sekinlik, birgalik	ravish
		borliq, yo'qlik	modal
-loq:		o'tloq, qumloq, toshloq	ot
-m// -im// -um:		to'plam, ho'plam, chidam, tishlam, kechirim, qo'nim, terim, chiqim, bi- tim, bosim, unum, tuzum	fe'l
		qultum	taqlid
ma:		surma, o'sma, tortma	fe'l
-mak// -moq:		emak, ilmoq, chaqmoq, topishmoq	fe'l
-mashoq:		bekinmashoq, quvlashmashoq	fe'l
-mish:		o'tmish, kechmish, qilmish	fe'l
-movchilik:		anglashilmovchilik, kelishmovchilik, yetishmovchilik	fe'l
-noma:	affiksoid	taklifnoma, tabriknoma, pandnoma	ot
-navis:		tarixnavis, voqeanavis, romannavis	ot
-on:		qiron, to'zon	fe'l
-os:		uvvos, chuvvos	taqlid

-ot// -at:	arabcha	ma'lumot, mushkulot, xarobot, she'riyat, madaniyat, majburiyat	sifat
-paz:		oshpaz, kabobpaz, somsapaz	ot
-soz:		soatsoz, kemasoz	ot
-furosh:		baliqfurosh, nosfurosh	ot
-xon:		kitobxon, she'rxon	ot
-xona:	affiksoid	darsxona, mehmonxona, ishxona, yotoqxona	ot
-xo'r:		merosxo'r	ot
-ch//j// -inch:		sevinch, quvonch, yupanch, ilinj, qo'r-qinch	fe'l
-cha:		tushuncha	fe'l
		qizilcha, olacha	sifat
		qalamcha	ot
-chak// -choq:		belanchak, emchak, ovunchoq, taqinchoq	fe'l
		o'yinchoq	ot
-chi:		ishchi, temirchi, terimchi, gulchi, bosqinchi	ot
		qiziqchi	sifat
		suyunchi, tilanchi, tomchi	fe'l
		haybarakallachi	undov
-chillik:		hunarmandchilik, o'zbekchilik, dehqonchilik	ot
		pishiqchilik, arzonchilik	sifat
		ko'pchilik, ozchilik	ravish
-chiq:		suyanchiq, yopinchiq	fe'l
-shunos:		tilshunos, tabiatshunos, uslubshunos	ot
-q// -oq:		charchoq, taroq, qayroq, qiynoq, tirnoq, so'roq, suvoq, bo'yoq, o'roq, yotoq	fe'l
ham:		hamqishloq, hamshahar, hamyurt	ot

Ot yasovchi qo'shimchalarning uslubiy xususiyati. Bu qo'shimchalar orasida o'zaro sinonim bo'lgani ham uchraydi: **adabiyotshunos** – **adabiyotchi**, **mehnatkash** – **mehnatchi**. Ular qaysi nutq uslubiga xosligi bilan farqlanadi.

So'zlarni qo'shib ot yasash. Bu usul bilan qo'shma, juft va takroriy otlar vujudga keladi.

Qo'shma ot. Qo'shma ot quyidagi tur qolip asosida yasaladi:

1. Ot+ot: jo'raboshi, zaharxanda, ishtonbog', karvonsaroy, karvonboshi, kinodramaturgiya, kinolenta, ko'zmunchoq, lolaqizg'aldoq, makkajo'xori, namozshomgul, oshqozon, otqu-loq, oshqovoq, piyozdog', sochpopuk, toshbo'ron, tilxat, to-morqa, toshbaqa, tog'olcha, tuyaqush, tuyatovon, xontaxta, xo'rozqand, shakarqamish, shamchiroq, shaftolichoqi, yurt-boshi, qo'ziqorin, qo'ypechak, ajdargul, aylqtovon, atirgul, arpabodiyon, baqaterak, belbog', bilaguzuk, bo'yinbog', gu-gurtcho'p, gulbarg, gulbahor, gultojixo'roz, gulbog', guldasta, gulqaychi, gulg'uncha, gulhamishabahor, yer-yong'oq, joynamoz, qo'larra, qo'ltiqtayoq, temiryo'l.

2. Sifat+ot: ko'ksulton, kaltakesak, Sho'rko'l, ko'rsichqon, ko'rshapalak, oqsoqol, xomtok, qoradori, boychechak.

3. Ot+fe'l: socho'sar, echkiemar, ko'zboylog'ich, kallakesar, husnbuzar, beshiktervatar, dunyoqarash, mushtketdi, o'rin-bosar.

4. Son+ot: Yettisuv, beshbarmoq, beshqarsak, Oltiariq, uchburchak, mingoyoq, qirqog'ayni.

5. Son+fe'l: beshotar.

6. Ot+sifat: ustabuzarmon, gulbeor, oshko'k.

7. Fe'l+fe'l: Iskabtopar, ishlabchiqarish.

8. Fe'l+ot: savacho'p.

Birikma xususiyatiga ega bo'lgan **Markazly Osiyo, Janubiy Amerika, O'zbekiston Respublikasi, Fanlar akademiyasi, Birlashgan Millatlar Tashkiloti** kabi qo'shma otlar ham bor. Ularning bir qismi qisqargan holda ham qo'llanadi.

Juft otlar. Juft otlar qismining yakka ishlatilishi/ishlatilmasligiga ko'ra uchga bo'linadi:

1) har ikki qismi yakka ishlatiladi;

2) faqat bitta qismi yakka ishlatiladi;

3) har ikki qismi ham yakka ishlatilmaydi.

Har ikki qismi yakka ishlatiladigan juft ot tarkibidagi so'zlar ma'nosi:

1) o'zaro sinonim;

2) o'zaro antonim;

3) ma'nosi yaqin

bo'lishi mumkin.

Misol:

1. Qismi yakka ishlatiladigan juft otlar.

1.1. Qismi o'zaro ma'nodosh so'zlar: rang-qut, rahm-shafqat, rohat-farog'at; seyr-jodu; tag-tub, talon-toroj, tuz-namak; ta'rif-tavsif; urush-janjali, urug'-aymoq, urf-odat; fisq-fasod, fahm-farosat; xayr-ehson, xayr-baraka, xayr-saxovat, xavf-xatar, xesh-aqrabo, xulq-atvor; chang-g'ubor, cho'l-biyobon; shovqin-suron, shak-shubha, sharaf-shon//shon-sharaf, sharm-hayo, shon-shuhrat, shon-shavkat; es-hush, el-ulus; yuz-bet; yarog'-aslaha; o't-olov, o'ch-adovat, o't-o'lan; azob-uqubat, azm-u qaror, aysh-ishrat, alam-hasrat, amr-farmon, asbob-uskuna, atrof-tevarak//tevarak-atrof, aft-bashara, aql-zakovat, aql-idrok, aql-hush; baxt-saodat, bog'-u bo'ston, va'z-nasihati; gap-gashtak, gard-g'ubor; yo'l-yo'riq; kayf-safo, kibr-havo; lutf-u karam, lutf-marhamat, lutf-ehson; maza-ta'm, makr-hiyla, mol-mulk, murod-maqсад; nazar-pisand, nasl-nasab, nola-fig'on; or-nomus, osmon-u falak, oshna-og'ayni, oziq-ovqat; pand-nasihati, pand-o'git; qavm-qarindosh, qaddi-qomat, qahr-g'azab, qurol-aslaha; g'am-hasrat, g'am-g'ussa; his-tuyg'u, hazil-mutoyiba, huzur-halovat; dori-darmon, diqqat-e'tibor, davr-davron, dasht-biyobon; jabr-zulm, jabr-sitam; zeb-ziynat, ziyon-zahmat, zavq-shavq; ilm-fan, inon-ixtiyor, izzat-hurmat, izzat-ikrom, izm-ixtiyor, Ishq-muhabbat.

1.2. Qismi o'zaro zid ma'noli so'zlar: avra-astar, avlod-ajdod, achchiq-chuchuk; bordi-keldi (fe'ldan ko'chgan), bosh-oyoq; do'st-dushman; yer-osmon, yer-ko'k; yoz-u qish//qish-u yoz; ko'ylak-ishton; oshiq-ma'shuq; savol-javob, salom-alik; chol-kampir; shoh-u gado; egachi-singil, er-xotin; o'g'il-qiz; qulf-kalit.

1.3. Qismi uyadosh so'zlar: chang-to'zon; shahd-shakar; egar-jabduq, evara-chevara, el-yurt; yuz-xotir, yuz-qo'l//qo'l-yuz; yara-chaqa; o'q-yoy, o'q-dori, o'yin-kulgi, o'lim-yitim; qazi-qarta, qovoq-tumshuq, quloq-miya, qurt-qumursqa, qiz-juvon, qo'y-qo'zi; harb-zarb, hisob-kitob, hol-jon, ariq-zovur; baxt-taxt, baqir-chaqir, boj-xiroj, bosh-ko'z; go'sht-yog'//yog'-go'sht, izohlovchi-izohlanmish munosabatida: general-mayor, general-polkovnik; dala-dasht, dur-javohir, dard-u balo, dev-alvasti, domla-imom; yem-xashak, yetim-yesir, yer-suv; jon-u dil, jon-jahd; zahar-zaqqum; idish-

tovoq, ilm-ma'rifat, ish-harakat, igna-ip; kalla-pocha, kasb-kor, ko'rpa-to'shak, ko'rpa-yostiq, karnay-surnay, lab-lunj, mol-hol, munkar-nakir, mushk-anbar; nevara-chevara, nom-nishon, non-tuz, non-nasiba, ota-bobo, ot-ulov, orzu-havas; sa'y-harakat, sovg'a-salom; toj-taxt, tosh-tarozi, tashviqot-targ'ibot, tish-tirnoq; uy-ro'zg'or, ur-yiqit, ur-sur, ust-bosh, fikr-zikr; xas-xashak, xat-savod, xor-xas, xotin-qiz, ot-ulov.

1.4. Qismlari o'zaro butun-bo'lak ma'noti so'zlar: tog'-tosh, gap-so'z, vaqt-soat, hovli-joy.

2. Qismidan biri yakka ishlatilmaydigan juft ot: idish-oyoq, yig'i-sig'i, kiyim-kechak, ko'ch-ko'ron, kam-ko'st, ko'cha-ko'y, latta-putta, maza-matra, mehmon-izlom, murosa-madora, meva-cheva, narx-navo, pardozi-andoz, rizq-ro'z, temir-tersak, to's-to'polon, fe'l-atvor, xotin-xalaj, shox-shabba, ekin-tikin, enka-tinka, yasan-tusan, qo'ni-qo'shni, qirg'in-barot, quda-anda, qand-qurs, qiyomat-qoyim, g'ala-g'ovur, hayot-mamot, aldami-qaldam, bozor-o'char, bola-baqra, bog'-rog', bo'y-bast, bosar-tusar, vaj-karson, dov-daraxt, dabdaba-as'asa, dov-dastgoh, yog'in-sochin, irim-chirim//irim-sirim, non-pon, qo'y-po'y, paxta-maxta, bug'doy-mug'doy, tosh-posh.

3. Har ikki qismi yakka holda ishlatilmaydigan juft otlar: ya'juj-ma'juj, qalang'i-qasang'i, g'idi-bidi, adi-badi, ashqol-dashqol, zer-zabar, ikir-chikir, lash-lush, lom-mim, shara-bara, shikast-rext.

Takroriy otlar. Takroriy otlarning quyidagilari yasama hisoblanadi: ichich(iga kirib bormoq), yor-yor, kazo-kazo, mish-mish, jag'-jag' (o'simlik nomi), dedi-dedi, mindi-mindi, ko'tar-ko'tar, yugur-yugur, chopachop.

Eslatma

1. Barcha takroriy otlar ham yasama hisoblanavermaydi: varaq-varaqa, tog'-tog', xona-xona, paqir-paqir kabilar ravish emas.

2. Takroriy otlarning ba'zilari boshqa turkumlardan o'tgan bo'lishi mumkin: dedi-dedi, mindi-mindi, mish-mish.

3. Ayrim takroriy otlar boshqa turkumlarga o'tib ketgan:

a) ravishga: qop-qop, takror-takror, gul-gul, es-es;

b) sifatga: yo'l-yo'l.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Qo'shimcha qo'shib ot yasash haqida gapiring. 2. Yasalma nima? 3. Asos so'z haqida gapiring. 4. Qo'shimchanning xususiyati haqida gapiring. 5. So'z qo'shib ot yasash haqida gapiring. 6. Qo'shma ot va uning turlari haqida gapiring. 7. Juft ot va uning turlari haqida gapiring. 8. Takroriy ot va uning turlari haqida gapiring.

Topshiriqlar

Kishanla, dodla, sizla, hozirla, salomlash, afsuslan, yaltira, o'yna, qiyna, qoray, oqar, gumonsira, yo'liq, kechik, tinchi, abgor qilmoq, ado bo'lmoq, ayyuhannos solmoq, javob bermoq, xalal bermoq, qiron solmoq, tartibga keltirmoq, oh urmoq, tush ko'rmoq, qo'nim topmoq, tomchi, suyunchi, ninachi, obunachi, to'polonchi, lofchi, tajovuzkor, janjalkash, duoxon, mahsido'z, mantipaz, arizaboz, otalik, kekirik, yonilg'i, qo'nim, kechirim, dimlama, bo'g'in, savag'ich, sevinch, g'urrak, g'arg'ara, chuvvos, sharros, kechuv, toshko'mir, kamaygul, qoraqurt, qo'ziqorin, sochpopuk, piyozdog', O'rta Chirchiq, kaltakesak, Markaziy Osiyo, Sho'rko'l, ko'ksulton, qoradori, Oltiariq, uchburchak, mingoyoq, iskabtopar, ishlabchiqarish, savacho'p, gavdali, yeyishli, aloqador, nasldor, sergo'sht, beg'ubor, yashovchan, urinchoq, qizg'anchiq, yeyarmon, yig'loqi, so'lg'in, ko'chma, arzirli, jirkanch, imloviy, ichki, dahanaki, badhazm, izchil, terskay, gapdon, qaram, sog'lom, qisqa, devqomat, kafangado, sho'rpehona, sho'rtumshuq, xudobezor, kamgap, kamqon, cho'rtkesar, yebto'yimas, o'zboshimcha, til-yog'lama, o'zbilarmon, qirq-yamoq.

1. So'zlarni turkumlarga ajrating.
2. Ot turkumiga mansub so'zlarni tub va yasamaga ajrating.
3. Ajratilgan so'zlarni tuzilishiga ko'ra guruhlang.
4. Yasama otlarni ma'noli qismlarga ajrating.
5. Ajratilgan qo'shimchalar asosida yangi so'z yasang.
6. Yasama otlar o'zagining qaysi turkumga mansubligini aniqlang.
7. Qo'shimcha qo'shilganda yuz bergan tovush o'zgarishlarini aniqlang.
8. Qo'shma otlarning tarkibini aniqlang va shunday tarkibli qo'shma otlar yasang.

26-DARS SIFAT

Ma'noviy xususiyati. Sifat, asosan, predmet-hodisaning, qisman harakatning belgisini bildiradi va **qanday, qanaqa, qaysi** so'roqlariga javob bo'ladi. Predmet-hodisaning belgisi: **yaxshi bola, katta kitob, shirin taom, qizg'in bahs.** Harakatning belgisi: **Salim yaxshi o'qiydi. Hayot abadiy davom etadi.** Otlashganda otning so'rog'ini oladi: **Qizilini qo'yib, ko'kini berdi. Yaxshi bilan yurding – yetding murodga.**

Morfologik xususiyati. Belgining ortiq yoki kamlik jihatidan farqlanishi sifat darajalari, ana shunday ma'no ifodalovchi shakllar esa daraja shakllari deyiladi.

Sifatning quyidagi to'rt xil darajasi mavjud:

1) oddiy daraja: **qizil, qaysar, shinam;**

2) qiyosiy daraja(-roq): **qizilroq, qaysarroq, shinamroq;**

3) Orttirma daraja:

a) oddiy daraja shaklidagi sifat oldidan *eng, g'oyat, juda, nihoyatda, bag'oyat* so'zlari keltiriladi: *juda qizil, g'oyat shirin.*

b) oddiy daraja shaklidagi sifatning birinchi bo'g'ini bir qismi tovush o'zgarishi bilan takrorlanadi: *bus-butun, kap-katta, to'ppa-to'g'ri;*

4) ozaytirma daraja. Belgining me'yordan kam ekanligini bildiruvchi shakl sifatning ozaytirma daraja shakli hisoblanadi. Ozaytirma shakl sifatning oddiy daraja shakli oldiga *sal, biroz, ba'zan, picha, xiyla, nim* so'zlarini qo'shish orqali hosil qilinadi.

Rang-tusni bildiruvchi ayrim sifatlardan *-(i)mtir, -(i)sh* qo'shimchalari yordamida ham ozaytirma daraja shakli yasaladi.

Eslatma

So'zni ko'chma ma'noda qo'llash orqali orttirma darajani ifodalash leksik-semantik usul ham deyiladi: olov bola (juda sho'x bola), zahar xotin (juda yomon xotin), shakar qovun (juda shirin qovun), asal qiz (juda yoqimtoy qiz).

Ozaytirma sifat. Ozaytirma sifat **-ish//g'ish, -mtir//imtir, -tob, -gina//kina//qina** qo'shimchalari (morfologik usul), **och, nim** so'zlari (leksik usul) va birdaniga har ikkala usul (leksik-morfologik usul) yordamida hosil qilinadi: **ko'kish, oqish, sarg'ish,**

qizg'ish, ko'kimtir, oqimtir, qoramtir, yashiltob, qo'ng'irtob, kattagina; och sariq, nimpushti; biroz ko'kish, sal qoramtir.

Ozaytirma shakl faqat rang-tus sifatida mavjud: oq – oqish, oqimtir – oppoq (aslida, opoq bo'lgan), qora – qoramtir – qopqora, ko'k – ko'kish, ko'kimtir – ko'm-ko'k.

Otlashishi. Ot bilan ifodalangan bo'lakka sifatlovchi-aniqlovchi bo'la oladigan har qanday so'z otlashadi. Sifat otlashganda u birikkan ot tushib qolib, vazifasi va grammatik shaklini sifat egallaydi: **Yomon kishidan yaxshilik kutma gapida yomon** sifati oddiy daraja, sifatlovchi aniqlovchi vazifasida, **kishi oti esa** chiqish kelishigida, birlikda, to'ldiruvchi vazifasida. **Yomondan yaxshilik kutma** gapidagi **yomon** sifati esa otlashgan, ya'ni tushirilgan otning chiqish kelishigi, birlik son shakli va to'ldiruvchi vazifasini olgan.

Eslatma

*Otning har qanday grammatik shaklini olgan so'z otlashgan bo'lavermaydi. Otlashish uchun so'z bog'langan ot tushirilishi ham lozim. Buni aniqlash uchun tushirilgan otni tiklab ko'rish kerak: **Bilimli o'zadi – Bilimli kishi o'zadi. Lekin Olmaning qizilni yeyman gapida ot tushirilmaganligi tufayli uni tiklab bo'lmaydi: Olmaning qizil olmasini yeyman kabi. Bunda sifat otlashmagan.***

Grammatik ma'no turi. Sifat grammatik jihatdan asliy yoki nisbiy bo'ladi.

Darajalanuvchi sifat – asliy sifat: **katta** (kattaroq – eng katta), **yaxshi** (yaxshiroq – eng yaxshi), **yaqin** (yaqinroq – eng yaqin), **achchiq** (achchiqroq – eng achchiq), **qizil** (qizilroq – eng qizil).

Darajalanmaydigan sifat nisbiy sifat deyiladi: **tonggi**, **kuzgi**, **kechki**, **keyingi**, **avvalgi**, **qishki**, **yozgi**, **ertangi**, **bugungi**, **dastlabgi**, **ilk**, **sobiq**, **yuqorigi** (qavat), **quyi** (palata), **tuban** (joy), **tungi**, **to'ng'ich**, **kenja**, **chetki**, **o'rtancha**, **bulturgi**, **burungi**. O'rin va paytga bog'liq belgini bildiruvchi sifat darajalanmaydi.

Lug'aviy ma'no turlari. Sifat 8 ta lug'aviy ma'no turiga ega:

1) **xarakter-xususiyat sifati** (inson va jonivorning xarakter-xususiyati, jonsiz predmet xususiyati): **vositall**, **vositasiz** (to'ldiruvchi), **gajlr** (jangari), **gapdon**, **garang**, **go'l**, **dadil**, **daydi**, **dali-**

g'uli, dangasa, yebto'yimas, ochofat, parishonxotir, yovvoyi, jo'n, zab, zabardast, zakiy//zukko, ziyrak, yo'rg'a, kamgap, lalmi, maxfiy, mahmadona, mechkay, merov, mudhish, mutaham, muqaddas, nodir, nodon, noyob, nontepki, nonko'r, no'noq, ovsar, odil, odmi, oddiy, ojiz, olifta, ofatijon, pismiq, puch, rahmdil, samimiy, saranjom-sarishta, sarxil, tajang, tanbal, tansiq, tanqis, tentak, tepsa-tebranmas, teran, tetik, tuzuk-quruq, tuyg'un, turli, to'pori, ulgurji, umumiy, faol, foniy, xayrixoh, xasis, xokisor, chakki, chaqqon, cho'rtkesar, shallaqi, sheryurak, shinam, sho'x, shaddod, yuvosh, yanglish, yaxlit, yaxshi, yashirin, yaqin, o'jar, o'gay, qat'iyatli, qaltis, abadiy, abjir, avom, adabiy, ajib, ajnabiy, azaliy, aziz, ayyor, alamli, aldamchi, aldoqchi, aloqador, amaliy, asosli, asriy, afsonaviy, ahmoq, babaq (xo'roz), badbin, badgumon, badjahl, badiiy, badnafs, badrashk, bo'sh-bayov, baynalmilal, balandparvoz, baroq, battol, bashariy, bebosh, begona, bezbet, biyron, bilag'on, bo'lmag'ur, bo'tana (suv), vazmin, vaysaqi, vatanparvar, vafodor, va'daboz, vijdonli, qiyin, g'alatli, g'irrom, haromxarish;

2) holat sifati: ko'hna, luchchak, mal'un, marhum, mast, mastalast, mashhur, mosuvo, muallaq, mulzam, muntazir, mushtoq, muhtoj, noqulay, navqiron, ochiq, olazarak, obod, ozod, osoyishta, osuda, pajmurda, palag'da, paxmoq, pachoq, plnhon, pokiza, semiz, sovuq, sokin, so'lg'in, tayyor, shay, hozir-u nozir, toza, tarang, tashna, to'q, farovon, xom, xarob, xasta, xafa, xijil, xomush, xor, xursand, shalabbo, eski, qaram, qizg'in, qistalang, abgor, aybdor, alag'da, alamzada, ayancli, apoq-chapoq, baravj, barkamol, barqaror, boxabar, bexabar, baxtiyor, bedor, besaranjom, bo'liq, vayron, voqif, gavjum, giryon, dabdala, darg'azab, yopiq, issiq, iliq, kir, ho'l;

3) rang-tus sifati: moviy, nafarmon, ol (qizil), oq-qora, push-ti (och qizil), jigarrang, kulrang, novvotrang, rang-barang, targ'il, ola, chipor, olachipor, shafaqrang, zarg'aldoq, moshguruch (otdan ko'chgan), tillarang, gunafsharang. Ot tusini ifodalaydi: saman, to'riq, chovkar, jiyron, bo'z, to'riq, oq, qora, qizil, sariq, ko'k, zangori, alvon (rang-barang), go'los (to'q jigarrang), gungurt (qora-sariq);

4) shakl-ko'rinish sifati: dumaloq, yassi, uzunchoq, cho'zinchoq, qiyshiq, to'garak, do'ng, tekis, do'mboq, do'ndiq, qa-

bariq, botiq, jingalak, jikkak, lo'nda, lo'ppi, miqti, silliq, g'adlr -budir, egri, adil (qomat), naysimon, sharsimon;

5) hajm-o'lchov sifati: muazzam, mo'jaz, katta, kichik, og'ir, vazmin, yengil, so'ngsiz, bepoyon, tubsiz (ummon), teng, ulkan, keng, tor, uzun, chuqur, chog' (choqqina uy), yirik, jimitday, jajli, hayhotday, ixcham, mayda, mitti, azim, ulug';

6) maza-ta'm sifati: achchiq, shirin, sho'r, nordon, chuchuk, ta-xir, kakra, laziz, xushta'm, chuchmal, talxa; shakar, novvot, namakob, zahar;

7) hid sifati: xushbo'y, muattar, qo'lansa, ifor, sassiq, badbo'y;

8) o'rin va payt bilan bog'liq belgi bildiruvchi sifati: tonggi, kuzgi, kechki, keyingi, avvalgi, qishki, yozgi, ertangi, bugungi, dastlabgi, ilk, sobiq, yuqorigi (qavat), quyi (palata), tuban (joy), tungi, to'ng'ich, kenja, chetki, o'rtancha, bulturigi, burungi.

Eslatma

Sifatni lug'aviy ma'no turlariga ajratish nisbiy. Ma'no ko'chishi natijasida ma'no turi ham o'zgaradi: achchiq gap (maza-ta'm emas, xilxususiyat), qizil so'z (rang-tus emas, xil-xususiyat).

Sintaktik xususiyati. Sifat otlashmagan va otlashgan holda barcha gap bo'lagi vazifasida keladi.

Otlashmaganda:

– sifatlovchi-aniqlovchi: Qq paxtalar ochildi. Qdobl bola elga manzur.

– ravish (tarz, vaziyat) holi: U qiziq kular ekan. Qobil bobo qardli xo'rsindi.

– ism-kesim: Gul qizil. Devor oq. U o'ychan, asabiy edi.

Otlashganda:

– ega: Yaxshi oshini yer, yomon – boshini.

– qaratqich-aniqlovchi: Saxiyning ehsoniga baxilning boshi og'rir.

– to'ldiruvchi: Yaxshidan adashma, yomonga yondashma.

– undalma: Azizim, dunyoga bevaqt kelibmiz.

Tuzilish turlari. Sifat tuzilishiga ko'ra sodda, qo'shma, juft va takroriy bo'ladi:

1. Sodda:

a) sodda tub: yaxshi, shirin, go'zal, baland, keng, mo'rt, ko'kimtir, sarg'ish;

b) sodda yasama: ishchan, devoriy, maqtanchoq, noo'rin, hiylagar, ozg'in, sezgir.

2. Qo'shma: darveshsifat, devsifat, devqomat, dilozor, dilorom, dilpora, izzattalab, kafangado, xomkalla, sho'rpes hona, kaltafahm, ochofat, maydagap, og'iroyoq, shikastahol.

3. Juft: aql-hushli, ajoyib-g'aroyib, boy-badavlat, och-nahor, yiroq-yovuq, tanish-notanish, uzoq-yaqin, xom-pishiq, chappa-rosta, quyuq-suyuq.

4. Takroriy: yaxshi-yaxshi, katta-katta, shirin-shirin, burda-burda, yo'l-yo'l (otdan ko'chgan), oppoq-oppoq.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Sifatning ma'noviy xususiyatlari haqida gapiring. 2. Sifatning morfologik xususiyatlari haqida gapiring. 3. Sifatning sintaktik xususiyatlari haqida gapiring. 4. Sifatning grammatik ma'no turlari haqida gapiring. 5. Asliy sifat nima? 6. Nisbiy sifat nima? 7. Sifatning lug'aviy ma'no turlari haqida gapiring. 8. Xarakter-xususiyat sifati haqida gapiring. 9. Holat sifati haqida gapiring. 10. Rang-tus sifati haqida gapiring. 11. Shaklko'rinish sifati haqida gapiring. 12. Hajm-o'lchov sifati haqida gapiring. 13. Maza-ta'm sifati, hid sifati haqida gapiring. 14. O'rin va payt sifati haqida gapiring. 15. Sifat darajalari haqida gapiring. 16. Oddiy daraja va uning ifodalanishi haqida gapiring. 17. Qiyosiy daraja va uning ifodalanishi haqida gapiring. 18. Orttirma daraja va uning ifodalanishi haqida gapiring. 19. Ozaytirma sifat haqida gapiring.

Topshiriqlar

1. Samimiy do'stlari bo'lmagan odam haqiqatdan ham yolg'izdir. (F.Bekon) 2. Ufq qizg'ish tusga kirib, tong yorishardi. (Sh.Rash.) 3. Yaxshi fikrlar ham eng yaxshilariga joy bo'shatib bermog'i lozim. (V.Sheks-pir) 4. Torga tor dunyo, kengga keng dunyo. 5. So'z sehridan kuchliroq sehr yo'q. 6. Bir otim bor ajabgina, dumlari gajakkina, Hali kelsa ko'rasiz, kula-kula o'lasiz. («Topshimoqlar» dan)

1. Gaplar tarkibidagi sifatlarni kuzating.

2. Sifatlarning grammatik ma'no turlarini aniqlang.

3. Sifatlarning lug'aviy ma'no turlarini aniqlang.
4. Oddiy, qiyosiy, orttirma darajadagi va ozaytirma sifatlarni ajrating.
5. Sifatlarning yasalish xususiyatlarini aniqlang.
6. Sifatlarning tuzilish turlarini aniqlang.
7. Sifatlarning sintaktik vazifasini aniqlang.
8. Matnda qo'llangan sifatlarning ma'nodosh, shakldosh, vazifadosh va zidlari qatorini tuzing va lug'at asosida tekshiring.

27-DARS SIFAT YASALISHI

Sifat yasalishi haqida. Sifat qo'shimcha qo'shish va so'z qo'shish usuli yordamida yasaladi. Bu usul bilan yasalgan sifatning asosi quyidagicha:

1. Ot: bama'ni, hosildor, odobli, gorizontol.
2. Sifat: g'ayritabiiy, noto'g'ri, xomaki.
3. Son: beshchi, ikkichi.
4. Olmosh: hammabop, o'zaro, sizbop.
5. Ravish: kechki, avvalgi, kamchil, oldingi.
6. Fe'l: so'lg'in, boshlang'ich, ochiq, erinchoq.
7. Undov: dod-voysiz, oh-vohli.
8. Taqlid: po'rsildoq, sharros, so'lqildoq, shartaki.
9. Modal: zaruriy, kerakli.

Sifat yasovchi qo'shimchalar. Sifat yasovchi qo'shimchalar, ularning xususiyatlari, yasalma va uning asosi quyidagi jadvalda berilgan:

Qo'shimcha	Xususi-yati	Yasalma	Asos
a:		to'la, aylana, ko'tara (savdo)	fe'l
-avon:	unumsiz	zo'ravon	sifat
-aki:		og'zaki, qalbaki, yuzaki	ot
		zo'mazo'raki, xomaki	sifat
		shartaki, jirtaki	taqlid
-al:	unumsiz	regional, gorizontol, monumental, patriarxal	ot
-aro:	affiksoid	xalqaro, davlatlararo;	ot
		o'zaro	olmosh

-ag'on:	unumsiz	bilag'on, topag'on, chopag'on	fe'l
ba-//bo-:		basavlat, badavlat, bama'ni, bahaybat, baodob yoki boadab	ot
bad-:		badhazm, badbaxt, badnafis, badbashara, badaxloq	ot
-bar:		barqaror, barkamol, barhayot	ot
-baxsh:	affiksoid	orombaxsh, hayotbaxsh, shifobaxsh	ot
be-:		beg'ubor, bedavo, betashvish, be-xosiyat, beor	ot
-bin:	unumsiz	kaltabin, nekbin (badbin – o'zbek tili nuqtayi nazaridan o'zak)	sifat
-boz:		va'daboz, safsataboz, xotinboz	ot
-bon:	unumsiz	mehribon (i orttirilgan)	ot
-bop:		ommabop, qishbop	ot
		hammabop, sizbop	olmosh
-vash:		laylivash, devonavash, parivash	ot
-vor:	unumsiz	ulug'vor;	sifat
		umidvor	ot
-vuch// -ovuch:		iskovuch, hurkovuch.	fe'l
-gay// -kay:	unumsiz	kungay	ot
		terskay	sifat
-gar:		sitamgar, ig'vogar, hiylagar	ot
-gi// -ki// -qi:		kuzgi, bahorgi, qishki, ichki, sirtqi, tashqi	ot
		avvalgi, ertalabki	ravish
-gir// -kir// -qir// -g'ir// -qur:		sezgir, keskir, topqir, olg'ir, uchqur	fe'l
-gin// -gun:	forsiy	g'amgin, gulgun	ot
-go'y:		xushomadgo'y	ot
-diq:		tashlandiq	fe'l
-don:	omonim	bilimdon, gapdon, qadrdon	ot
-dor:	omonim	azador, aloqador, aybdor, vafodor, guldor, daxldor	ot

-dosh:		ohangdosh, sirdosh, fikrdosh, o'zakdosh	ot
-zada:		alamzada, yurakzada	ot
-i:		qozoqi (it), qishloqi (bola), bahori (bug'doy), payvandi (o'rik), bozori (non)	ot
-iv:		obyektiv, subyektiv	ot
-iy//biy:		ilmiy, shaxsiy, axloqiy, oilaviy, moliyaviy, diniy (jinoiy, maishiy, lug'aviy, siyosiy, madaniy kabi so'zlarda bu qo'shimcha ajralmaydi)	ot
		zaruriy	modal
-ik:	omonim	faktik, geologik, realistik	ot
-ildoq:		so'lqildoq, akildoq, likildoq, chiyildoq	taqlid
-imli:		to'yimli, sevimli, yoqimli, o'timli	fe'l
-in (I):	omonim	to'kin, to'lin, sog'in	fe'l
		erkin	ot
-in (II):	forsiy	rangin, g'ishtin	fe'l
-inki:	unumsiz	ko'tarinki	fe'l
-Inch:		shoshilinch, tiqilinch	fe'l
-k//q//g// -ik// -iq//uq:		chirik, o'ksik, quruq, yorug', o'lik, egik, yopiq, ochiq, buzuq, yumuq	fe'l
-kash:		zahmatkash, jafokash, dardkash, dilkash, hazilkash	ot
-kin//qin// -g'in //kun// -g'un:		tushkun, jo'shqin, so'lg'in, horg'in, turg'un	fe'l
-kor:		zulmkor, isyonkor, omilkor, fidokor, ehtiyotkor	ot
-i:	unumsiz	tugal	fe'l
-li:		aqlli, gulli, kuchli, odobli	ot
		kerakli	modal
-lik:		yozlik (palto), ko'rpalik (mato), bayramlik (kiyim)	ot
-lom:	unumsiz	sog'lom	sifat
-m:	unumsiz	qaram	fe'l
-ma:		qaynatma, ko'chma, qo'shma, terma, tug'ma	fe'l
-mand:		ayolmand, davlatmand, orzumand	ot

-mas:		qo'rqmas, bo'linmas, yaramas, yengilmas, o'tmas, qaytmas	fe'l
-mon:		bilamon, ustabuzarmon, o'larmon, topar-mon-tutarmon	fe'l
-msiq// -im-siq:		qarimsiq, achimsiq	fe'l
-namo:		darveshnamo, olimnamo	ot
		tentaknamo	sifat
no-:		noinsof, noumid	ot
		noto'g'ri, nomard, noma'lum	sifat
-nok:		alamnok, g'amnok	ot
-ndi:	unumsiz	asrandi (bola)	fe'l
-on//-an:		charog'on, za'faron, tuban (tub – ham ot, ham sifat)	ot
-os:		sharros, gulduros	taqlid
-omuz:		kinoyaomuz, shikoyatomuz, hayratomuz, haqoratomuz	ot
-ong'ich// -ng'ich:		so'kong'ich, tepong'ich, tishlong'ich	fe'l
-oq:		qo'rqoq, baqiroq, qoloq	fe'l
-parast:		mansabparast, maishatparast, xayolparast, shaxsiyatparast	ot
-parvar:		adolatparvar, insonparvar, xalqparvar	ot
-rli//-arli:		arzirli, zerikarli, ishonarli, qiziqarli	fe'l
-saro:	unumsiz	motamsaro	ot
ser-:		serhosil, serunum, sergo'sht, ser-somon, sershovqin	ot
-siz:		o'rinsiz, tuzsiz, ishsiz, sanoqsiz	ot
-simon:		odamsimon, sharsimon, naysimon	ot
-xo'r:		tekinxo'r	sifat
		poraxo'r	ot
xush-:	affiksoid	xushmanzara, xushfe'l, xushsurat (xush-xabar – ot)	ot
-ch:		tinch, jirkanch	fe'l
-cha:		o'zbekcha, farg'onacha (kurash)	ot
-chak// -choq// -chiq:		kuyunchak, tortinchoq, erinchoq, sirpanchiq, qizg'anchiq	fe'l

-chan:		kurashchan, talabchan, harakatchan	ot
		yashovchan, o'suvchan	fe'ning harakat nomi shakli
-chi:		ayirmachi	ot
		a'lochi, bekorchi	sifat
-chil:		dardchil, izchil, xalqchil, epchil	ot
		kamchil	ravish
-shta:	unumsiz	sinashta	fe'l
-shumul:		olamshumul, jahonshumul	ot
-q:		oqsoq, porloq, quvnoq	fe'l
-qa:	unumsiz	qisqa	fe'l
	unumsiz	loyqa	ot
-qi:		vaysaqi, sayroqi, o'ynoqi	fe'l
-qoq:		yopishqoq, urishqoq, uyushqoq, tishqoq, qochqoq	fe'l
g'ayri-:	(arabiy, affik-soid)	g'ayriqonuniy, g'ayritabiiy	sifat
ham-:		hamfikir, hamdam, hamnafas	ot

Sifat turkumida daraja shakli, sifat yasovchi qo'shimchada uslubiy xususiyat yaqqol ko'zga tashlanadi:

1) sifatdagi qiyosiy darajani yasovchi **-roq** qo'shimchasi o'mida **-mtir, -imtil, -ish** qo'shimchalari qo'llanishi mumkin: **ko'kroq** – **ko'kish**, **qoraroq** – **qoramtir**, **sarg'imtil**;

2) sifat yasovchi qo'shimchalar orasida ma'nodoshlik hodisasi ko'plab uchraydi: **aybdor** – **aybli**, **serg'ayrat** – **g'ayratli**, **chopqir** – **chopaq'on**, **beg'ubor** – **g'uborsiz**, **bama'ni** – **ma'nili**;

3) bu qo'shimchalar orasida zid ma'nolilik hodisasi ham uchraydi: **suvli** – **suvsiz**.

So'z qo'shish yo'li bilan qo'shma, juft va takroriy sifatlar hosil bo'ladi.

Qo'shma sifat:

1. Ot+ot: **sheryurak**, **xumkalla**, **ofatijon**, **bodomqovoq**, **jigarrang**, **havorang**, **darveshsifat**, **devsifat**, **devqomat**, **dilo-**

zor, dilorom, dilpora, izzattalab, kafangado, otashnafas, sohibjamol.

2. Sifat+ot: **sho'rtumshuq, sofdil, qattiqqo'l, chalasavod, chalamulla, sovuqqon, balandparvoz, uzunquloq, olijanob, xomkalla, sho'rpehona, kaltafahm, ochofat, maydagap, og'iroyoq, shirinsuxan.**

3. Ot+sifat: **jig'ibiyron, tepakal, xonavayron, xudobexabar, otabezori, dilxasta, nonko'r, boshqorong'i, yoqavayron.**

4. Ravish+ot: **hozirjavob, kamgap, kamsuqum, kamqon, kam-xarj.**

5. Ravish+fe'l: **cho'rtkesar, tezpishar, kechpishar.**

6. Fe'l+fe'l: **yebto'ymas.**

7. Olmosh+ot: **o'zboshimcha.**

8. Ot+fe'l: **gadoytopmas, tilyog'lama.**

9. Olmosh+sifat: **o'zbilarmon.**

10. Son+ot: **qirqyamoq, ikkiyuzlamachi.**

Juft sifat:

I. Har ikki qismi yakka ishlatiladigan juft sifatlar:

1. Qismi o'zaro sinonim: **saranjom-sarishta, sog'-salomat, telba-teskari, fahm-farosatli, yakka-yolg'iz, yakka-yu yagona, g'arib-benavo, aql-hushli, ajoyib-g'aroyib, boy-badavlat, och-nahor, ola-chipor, pishiq-puxta, son-sanoqsiz, sarson-sargardon.**

2. Qismi o'zaro antonim: **uzoq-yaqin, xom-pishiq, quyuq-suyuq, achchiq-chuchuk, baland-past//past-baland, vayron-u obod, issiq-sovuq, yiroq-yaqin, yiroq-yovuq, tanish-notanish.**

3. Qismlarining ma'nosi yaqin: **och-yalang'och, soya-salqin, tinch-totuv, uzuq-yuluq, xor-zor, ezma-churuk, o'ydim-chuqur, g'oyaviy-badliiy, ijtimoiy-siyosiy, mo'min-qobil, ochiq-oydin.**

II. Bir qismi yakka ishlatiladigan juft sifatlar: **nest-nobud, olabula, ola-kula, siniq-mertik, toparmon-tutarmon, tuppa-tuzuk, tilka-pora, teng-to'sh, tep-tekis, to'kin-sochin, uvun-to'da, xom-xatala, chalakam-chatti, egri-bugri, eski-tuski, entak-tentak, yum-yu-maloq, yamoq-yasqoq, qarama-qarshi, qari-quri, qora-qura, harom-xarish, aralash-quralash, achchiq-tizziq, burma-churma, bo'ltak-so'ltak, devor-darmiyon (qo'shni), yengil-yelpi, yolg'on-yashiq, yosh-yalang, ilma-**

teshik, yirtiq-sirtiq, kalta-kulta, kir-chir, mayda-chuyda, mast-alast.

III. Har ikki qismi yakka holda ishlatilmaydigan juft sifatlar: **zim-ziyo, ilang-bilang, poyintar-soyintar (gap), dali-g'ulli, aji-buji (yozuv), almoyi-aljoyi, apoq-chapoq, aloq-chaloq (tush), uvali-juvali, o'poq-so'poq.**

Takroriy sifatlar: **burda-burda, yo'l-yo'l (otdan ko'chgan), op-poq-oppoq, yaxshi-yaxshi, katta-katta, shirin-shirin.**

Mustahkamlash uchun savollar

1. *Qo'shimcha qo'shib sifat yasashga misollar keltiring.* 2. *Yasalma nima?* 3. *Asos so'z nima?* 4. *Qo'shimchaning xususiyati haqida gapiring.* 5. *So'z qo'shib sifat yasashga misollar keltiring.* 6. *Qo'shma sifat nima va uning qanday turlari bor?* 7. *Juft sifat nima va uning qanday turlari bor?* 8. *Takroriy sifat va uning turlari haqida gapiring.*

Topshiriqlar

Kishanla, dodla, sizla, hozirla, salomlash, afsuslan, yaltira, o'yna, qiyna, qoray, oqar, gumonsira, yo'liq, kechik, tinchi, qisqartma, abgor qilmoq, do'ppili, ado bo'lmoq, unutuluvchan, ayyuhannos solmoq, javob bermoq, xalal bermoq, qiron solmoq, tartibga keltirmoq, kuchli, oh urmoq, tush ko'rmoq, bedin, qo'nim topmoq, noinsof, tomchi, o'tirishli, suyunchi, majnunnamo, ninachi, maqtanchoq, obunachi, to'polonchi, kamsuxan, lofchi, tajovuzkor, nomunosib, janjalkash, duoxon, noqulay, mahsido'z, shikastahol, mantipaz, arizaboz, otalik, kekirik, yonilg'i, chappa-rosta, qo'nim, kechirim, dimlama, bo'g'in, savag'ich, jonkuyar, sevinch, g'urrak, g'arg'ara, chuvvos, sharros, kechuv, toshko'mir, kamaygul, qoraqurt, mingoyoq, qo'ziqorin, sochpopuk, piyozdog', O'rta Chirchiq, yangroq, kaltakesak, Markaziy Osiyo, tinchliksevar, Sho'rko'l, kasalmand, ko'ksulton, qoradori, Oltiariq, uchburchak, mingoyoq, keyingi, iskabtopar, ishlabchiqarish, savacho'p, gavdali, yeyishli, aloqador, nasldor, sergo'sht, beg'ubor, yashovchan, urinchoq, qizg'anchoq, yeyarmon, yig'loqi, so'lg'in, ko'chma, arzirli, jirkanch, imloviy, ichki, dahana-ki, badhazm, izchil, terskay, gapdon, qaram, sog'lom, qisqa, devqomat, kafangado, sho'rpehona, sho'rtumshuq, xudobezor,

kamgap, kamqon, cho'rtkesar, yebto'ymas, o'zboshimcha, til-yog'lama, o'zbilarmon, qirq-yamoq.

1. *So'zlarni turkumlarga ajrating.*
2. *Sifat turkumiga mansub so'zlarni tub va yasamaga ajrating.*
3. *Ajratilgan so'zlarni tuzilishiga ko'ra guruhlang.*
4. *Yasama sifatni ma'noli qismlarga ajrating.*
5. *Ajratilgan qo'shimchalar asosida yangi so'zlar yasang.*
6. *Yasama sifat o'zagining qaysi turkumga mansubligini aniqlang.*
7. *Qo'shimcha qo'shilganda yuz bergan tovush o'zgarishlarini aniqlang.*
8. *Qo'shma, juft va takroriy sifatlarning tarkibini aniqlang va shunday tarkibli sifat yasang.*

28-DARS SON

Ma'noviy xususiyati. Son – asosan predmet-hodisa, qisman harakat-holatning ko'pincha aniq miqdori, sanog'i va tartibini, shuningdek, mavhum sanoqni bildiruvchi mustaqil so'z.

Aytilganidek, **ko'p, oz, ancha, talay, biroz** kabi ravish, **uncha, buncha, shuncha, qancha, bir qancha** kabi olmosh, **savat-savat, quchoq-quchoq, qop-qop** kabi hisob so'zlari bo'lib keluvchi ot ham miqdor ma'nosini bildirishi yoki unga ishora qilishi mumkin. Bu ko'plik noaniqdir.

Son **necha, nechta, nechanchi, qancha, qanchadan, qanchalab** kabi so'roqlarga javob bo'ladi. **Qancha** so'roq olmoshi bir vaqtning o'zida ravishga ham xizmat qiladi: **qancha – ko'p**. Ba'zan otning so'rog'ini oladi: **Ikki odamning biri** (kim?) **hali ham kutib turibdi**. **Necha** so'rog'i esa faqat songa tegishli.

Son, odatda, raqam va so'z bilan yoziladi:

- 1) arab raqami bilan: 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9;
- 2) rim raqami bilan:
  - a) birlik: I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX;
  - b) o'nlik: X, XX, XXX, XL, L, LX, LXX, LXXX, XC;
  - c) yuzlik: C, CC, CCC, CD, D, DC, DCC, DCCC, CM;
  - d) minglik: M, MM, MMM...

Morfologik xususiyati. Son turkumining ma'no turini hosil qiluvchi barcha qo'shimchalar lug'aviy shakl yasovchidir: **-(i)nchi, -ta, -tacha, -lab, -tadan, -larcha, -ov/-ovlon, -ala** kabi.

Son **kilo, metr, dona, hovuch** kabi hisob so'zlari bilan ishlatiladi.

Otlashish (**Birinchi kishini chaqir – birinchisini chaqir**) va otga ko'chish (**yetti, qirq, yigirma, to'qqiz-to'qqiz** kabi marosim otlari) xususiyatiga ega. Bunda otga xos lug'aviy va sintaktik shaklni hamda uning sintaktik vazifasini qabul qiladi: **o'ninchi~~si~~ni, o'ninchigacha**. Otga xos shakl yasovchi qo'shimcha sonning hamma turiga ham birday qo'shila olmaydi: **o'nlarcha(ni), uchalla(ga)** kabi.

Sintaktik xususiyati. Son otlashmagan va otlashgan holda turli gap bo'lagi bo'lib keladi.

Otlashmaganda:

– sifatlovchi-aniqlovchi: **Bir chetda gulzor oralab ikkita chiroyli qiz gul terib yuribdi;**

– daraja-miqdor holi: **Samarqandni to'rt-~~be~~sh martga ko'rganman. U marraga birinchi yetib keldi;**

– ot-kesim: **Bu xotinning joni bitta emas, ming bitta.**

Otlashganda:

– ega: **Dutorim tori ikkidir, biri dilkash, biri dilxun;**

– qaratuvchi aniqlovchi: **Ikkalamizning gapimiz bir joydan chiqsin. Ikki uchga qoldiqsiz bo'linmaydi.**

Grammatik ma'no turlari. Sonning ma'no turlari, asosan, shakl yasovchi qo'shimcha vositasida hosil qilinadi. Barcha qo'shimchasi lug'aviy shakl hosil qiluvchi bo'lganidan, sonning ma'noviy guruhi ham grammatik tabiatli. Grammatik xususiyatiga ko'ra son, avvalo, ikkiga bo'linadi:

1) miqdor son;

2) tartib son.

Miqdor son predmet-hodisa hamda harakat/holatning miqdori va sanog'ini, tartib son esa tartibini bildiradi.

Tartib son. Narsalarning ketma-ketlikdagi tartibini bildiradigan sonlar *tartib son* deyiladi. **-(i)nchi** va **-lamchi** (kam qo'llanadi) qo'shimchalari yordamida sanoq sondan hosil bo'ladi: **birinchi, o'ninchi, yigirmanchi, birlamchi, ikkilamchi.**

Tartib sonlar arab raqami bilan yozilganda **-(i)nchi** qo'shimchasi o'mida arab raqamidan so'ng chiziqcha yoziladi: **9-sinf,**

30-dəkabr. Tartib sonlar rim raqamlari bilan ifodalanganda chiziqcha qo'yilmaydi.

Miqdor son quyidagi turlarga bo'linadi:

- 1) sanoq;
- 2) dona;
- 3) chama;
- 4) jamlovchi;
- 5) taqsim.

Sanoq son. Son-sanoqni bildiruvchi sonlar *sanoq sonlar* deyiladi. Sanoq sonlar yozuvda ko'pincha arab raqami bilan yoziladi. Sanoq sonning ko'rsatkichi yo'q: **blr, ikki, o'n, qirq besh.**

Dona son. Bu ma'no turi ta qo'shimchasi va donalab sanalayotgan narsalarning turini ta'kidlash uchun **dona (predmet), nafar (shaxslar), bosh (hayvonlar)**, hisob so'zlari orqali hosil qilinadi: **beshta kitob, ikkita daftar, uch dona qalam, o'n besh nafar o'quvchi, yigirma bosh sovliq.** Qo'shimcha bir so'ziga qo'shilganda r tovushi t bilan almashadi: **blr – bitta, o'n bir – o'n bitta.**

Chama son. Narsaning miqdorini taxminlab, chamalab ko'rsatadigan sonlar *chama son* deyiladi. Bu son **-tacha, -lab, -larcha** qo'shimchasi, sonni juftlash, **taxminan, qariyb, taqriban** ravishlari vositasida hosil qilinadi: **o'ntacha ishchi, minglab vatandoshlarimiz, yuzlarcha bola, soat o'n birlar edi, taxminan o'nta.** **-cha** qo'shimchasini sondan keyingi hisob so'zi olsa ham, chama ma'nosi voqelanaveradi: **ming yilcha burun, besh milcha narida.**

Jamlovchi son. Narsalarning miqdorini jamlab ko'rsatadigan sonlar *jamlovchi son* deyiladi.

1) sanoq son+**-ov/-ovlon**: **uchov, to'rtov, beshovlon** (birov so'zi bundan mustasno);

2) sanoq son+ **-ala**: **ikkala** (-i tushirilgan), **uchala, to'rtala.**

Jamlovchi son birdan yettigacha bo'lgan sondan hosil qilinadi. Bunda besh sonidan boshqasida tovush o'zgarishi yuz beradi.

Taqsim son. Narsalarning miqdorini taqsimlab ko'rsatadigan sonlar *taqsim son* deyiladi. **-tadan**: **bittadan qalam, o'ntadan ruchka.**

Kasr sonlar. Butun miqdorning qismini ifodalovchi sonlar *kasr son* deyiladi. Butun miqdorni bildiruvchi qism ko'pincha chiqish kelishigida keladi: **o'ndan bir, uchdan ikki.**

Son butun va qismni ifodalashiga ko'ra uch guruhni tashkil etadi:

- 1) butun;
- 2) kasr;
- 3) aralash.

Butun son narsa-buyumning bo'linmagan holdagi sanog'i va miqdorini ifodalaydi: **bir, o'n, ikki yuz** kabi.

Kasr son butunning bo'lagini, ulushini ifodalaydi: **yarim, chorak, nimchorak** kabi.

Kasr son ikki ko'rinishda bo'ladi:

a) qo'shma so'z ko'rinishidagi matematik kasr ifodasi: **ikkidan bir, o'ndan ikki, to'qqizdan besh** kabi;

b) sodda so'z ko'rinishidagi oddiy kasr ifodasi: **yarim, chorak, nimchorak**;

c) butun va kasr son birgalikda aralash sonni tashkil qiladi: **bir yarim, ikki butun o'ndan besh, bir butun to'rt dan uch**.

Eslatma

1. *Butun, kasr va aralash son ajratib yoziladi: bir yarim kilogramm, nol butun o'ndan besh.*

2. *Faqat sanoq son hisob so'zi bilan keladi.*

3. *-ov, -ala shaklli jamlovchi songina otlashmasdan kelishik va egalik shaklini oladi: uchovini, to'rtalasiga, beshalamiz.*

4. *Tartib son sifatga, jamlovchi son otga yaqinlashadi.*

5. *Juft son chama, takroriy son taqsim ma'nosini bildiradi.*

Tuzilish turlari. Son ham tuzilishiga ko'ra sodda, qo'shma, juft va takroriy bo'ladi:

1. **Sodda son.** Hozirgi o'zbek adabiy tilida ko'p ishlatiladigan 23 ta sodda son bor: **nol, bir, ikki, uch, to'rt, besh, olti, yetti, sakkiz, to'qqiz, o'n, yigirma, o'ttiz, qirq, ellik, oltmish, yetmish, sakson, to'qson, yuz, ming, million, milliard.** Yarim, chorak so'zlari ham sodda songa misol.

2. **Qo'shma son.** Qo'shma son birdan ortiq o'zakning birikuidan hosil bo'ladi: **o'n besh, uch yuz besh, to'rt dan uch, o'n olti yarim.** Tari-xan ayrim qo'shma sonlar soddalashib borgan: **sakkiz o'n – sakson, to'qqiz o'n – to'qson.**

3. **Juft son.** Bu son chama, taxmin ma'nosini bildiradi. Sanoq, dona va taqsim son juft qo'llanadi: **bir-ikki joy, o'n-o'n beshta savol, uchto'rt dan yostiq.**

4. Takroriy son. Takroriy son jamlash, taqsimlash kabi ma'nolarni ifodalaydi. Sanoq, dona va taqsim sonlar takroriy holda ham qo'llanadi: **beshta-beshta, yuzta-yuzta, bir-bir** (gapirib chiqdi), **to'rtta-to'rttadan**.

Hisob so'zlar. Sanoq son o'lchovni bildiruvchi so'zlar bilan kelishi mumkin. Bunday so'zlar hisobni bildirgani uchun **hisob so'zi** (numerativ) deyiladi. Hisob so'zi ot turkumidan bo'ladi: **hovuch, dona, nusxa, bog', siqim**. Gapda son hisob so'zi bilan bitta gap bo'lagi bo'lib keladi.

Hisob so'zining qo'llanish davriga ko'ra turlari:

1) eskirgan hisob so'zlari: **gaz** (bir gaz chit), **paysa, pud** (o'n pud bug'doy), **sarjin, so'lkavoy, tanob, tosh** (to'rt tosh yo'l), **yumaloq** (uch yumaloq choy), **qadoq**;

2) zamonaviy hisob so'zlari: **gradus, kilovatt-soat, kubometr, metr** (santimetr, millimetr), **mehnat kuni, minut, par, sotix, sentner**;

3) yangi hisob so'zlari: **bayt, bit, dyum**.

Hisob so'zining qanday hisoblashga ko'ra turlari:

1) yakkalab hisoblash uchun: **bosh, dona, nafar, nusxa, tup**;

2) juftlab hisoblash uchun: **juft, par(a)**;

3) to'dalab hisoblash uchun: **bog'/bog'lam, gala, guruh, das-ta, to'da, to'p, shoda, quchoq, hovuch**;

4) bo'laklab hisoblash uchun: **burda, varaq** (bet, sahifa), **luqma, og'iz** (bir og'iz gap), **parcha, poy, siqim, tilim** (karch), **tomchi** (qatra), **to'g'ram, chaqmoq, chimdim, shingil, qultum**.

Hisob so'zining nimani hisoblashiga ko'ra turlari:

1) og'irlik: **gramm, kilogramm, litr, pud, tonna, sentner, misqol, qadoq, botmon** (aniq o'lchovni bildiradi); **kosa, piyola, choynak, qop** (xalta), **qoshiq, quti** (taxminiy o'lchovni bildiradi);

2) uzunlik: **qadam, qarich, quloch**;

3) yosh: **yashar, yoshdagi, yoshli**;

4) vaqt: **asr, yil, kun, kecha-kunduz, oy, hafta, daqiqa, soat, soniya**;

5) qiymat: **so'm, tiyin, miri, paqir, dinor, yevro, dollar**;

6) ish-harakat: **marta/martaba/marotaba, karra, qatla, sidra** (bular tartib son bilan ham qo'llanadi: **bir marta – birinchi marta** kabi).

Shakl va ma'no munosabati. Sonda shakldoshlik, ma'nodoshlik, ko'pma'nolilik hodisalari mavjud.

Shakldoshlik. Ba'zi sonlar boshqa turkum so'zlari bilan omonim bo'ladi: **uch** (son) – **uch** (fe'l), **qirq** (son) – **qirq** (fe'l), **yuz** (son) – **yuz** (ot), **ylgirma** (son) – **yigirma** fe'l.

Urug' nomini bildiruvchi **qirq**, **yuz**, **ming** kabi otga ko'chgan so'zlar shu shakldagi songa omonim bo'ladi.

Ma'nodoshlik. Bu hodisa kam uchraydi: **o'n ming** – **tuman**, **yuz ming** – **lak**. **Tuman**, **lak** – eskirgan so'z.

Ba'zan bir soni o'mida **yakka**, **yolg'iz** so'zi, birinchi so'zi o'mida **ilk**, **dastlabgi**, **avvalgi**, **to'ng'ich**, **bosh**, **asosiy**, **katta** kabi so'zlar, ikki soni o'mida **qo'sh**, **juft** so'zlari, yarim o'mida nol butun o'ndan **besh**, **chorak** o'mida nol butun yuzdan **ylgirma besh** ishlatilishi mumkin.

Zid ma'nolilik. Sonda bu hodisa yo'q. **Ikki** va **besh** soni bahoni bildirganda nutqiy zid ma'nolilik kasb etadi, xolos.

Ko'p ma'nolilik. Sonda ko'p ma'nolilik hodisasi mavjud. Bu bir sonida yaqqol ko'zga tashlanadi:

- 1) noaniqlik: Sizni ko'chada **bir** kishi chaqiryapti;
- 2) yolg'izlik: Darsga **bir** Karim kelmadi;
- 3) ayiruv: **Bir** qor yog'adi, **bir** yomg'ir;
- 4) kuchaytirish: Ertaga **bir** dam olsam; Bugun **bir** charchadim;
- 5) bir xillik: Tiling bilan dilingni **bir** tut.

Sondan boshqa turkum so'zlarining yasalishi. Sondan ot, sifat, fe'l, ravish yasalishi mumkin:

– ot: **birlik**, **to'rtlik**; **uchburchak**, **to'rtburchak**, **Yettisuv**, **Oltiariq**;

– sifat: **ikkichi**, **beshchi**, **uchli**, **to'rtsiz**; **ikkiyuzlamachi**, **qirq-yamoq**, **beshotar**;

– fe'l: **birik**, **birlash**, **ikkilan**;

– ravish: **bittalab**; **ikkiyoqlama**, **bir kuni**, **birpas**, **bir zumda**;

– olmosh: **bir kishi**, **bir nima**, **bir narsa**.

Eslatma

*Bir so'zi -ov, -on, -or qo'shimchalarini olib, gumon olmoshiga aylanadi: **birov**, **birovon**, **birovor**.*

Mustahkamlash uchun savollar

1. Sonning ma'noviy xususiyatlari haqida gapiring. 2. Sonning morfologik xususiyatlari haqida gapiring. 3. Sonning sintaktik xusu-

siyatlari haqida gapiring. 4. Sonning tuzilish turlari qanday? 5. Sonning grammatik ma'no turlari haqida gapiring. 6. Miqdor son va uning shakllari. 7. Tartib son haqida gapiring. 8. Sanoq son qanday hosil qilinadi va nimani anglatadi? 9. Dona son qanday hosil qilinadi va nimani anglatadi? 10. Jamlovchi son qanday hosil qilinadi va nimani anglatadi? 11. Chama son qanday hosil qilinadi va nimani anglatadi? 12. Taqsim son qanday hosil qilinadi va nimani anglatadi? 13. Qanday son sodda son deyiladi? 14. Qo'shma son deb nimaga aytiladi? 15. Juft sonni ta'riflang. 16. Takroriy son qanday son? 17. Hisob so'zi nima? 18. Hisob so'zining qo'llanish davriga ko'ra turlarini ayting. 19. Hisob so'zining qanday hisoblashiga ko'ra turlarini bayon qiling. 20. Hisob so'zining nimani hisoblashiga ko'ra turlarini sanang. 21. Son shakldoshligi haqida gapiring. 22. Son ma'nodoshligi haqida gapiring. 23. Son zid ma'noliligi haqida gapiring. 24. Son ko'p ma'noliligi haqida gapiring. 25. Sondan boshqa qaysi turkum so'zlari yasalishi mumkin? Misollar keltiring.

Topshiriqlar

1. Bir yil tut ekan kishi yuz yil gavhar teradi. (Maqol) 2. Bir yigitga yetmish hunar oz. (Maqol) 3. Hozir planetamizda nashr qilinayotgan barcha kitob mahsulotlarining deyarli uchdan bir qismi rus tilida bosilmoqda. (Gazetadan) 4. Sizga ma'lum: paxtani birinchi yil ekishimiz. (Sh.Rash.) 5. Shu orada to'rttacha samosval oldinma-ketin g'isht to'kib ketdi. (S.Ahm.) 6. Og'irligi 70 kilogramm keladigan odam Oyga chiqsa, uning vazni 11,7 kilogrammdan oshmaydi. («Qiziqarli geografiya») 7. Bir zumda ikkov, uchov, to'rtov, beshov bo'lishdi. (P.Tur.) 8. Non daraxtining 15 – 20 yillik rasmana bir tupi bir-ikki kishini, besh-olti tupi esa katta bir oilani bema'lol bir yil boqa oladi. («Qiziqarli geografiya») 9. Adolat mastavadan bir-ikki qoshiq ichdi. (S.Zun.) 10. Bir hovuch yerdagi poliz ham la'nati bo'rdan sog' qolmadi. (Sh.Rash.) 11. Manzilning choragi ham bosilmagan edi. (J.Shar.) 12. Er kishining so'zi bitta. (Maqol) 13. To'rtovlari, ayniqsa, G'ulomjon rosa dam oldi. (M.Ism.) 14. Har kim uchtadan mashina tanladi. (Gazetadan) 15. Oltmishga kirgan otadan osh so'rama. (Maqol) 16. Mendan besh-olti chaqirim narida ikki bola ketib borishardi. (Gazetadan) 16. Birinchidan, men senga opa emasman? 17. «Uchinchi», meni eshityapsizmi? 5. Bu gapni bir aytding, ikkinchi aytma. 6. Unga ming maslahat bergin, foydasi yo'q.

1. Berilgan gaplardagi sonlarni aniqlang.
2. Sonlar qaysi ma'noviy guruhga mansubligini ayting.
3. Sonlarning so'z tarkibini ko'rsating.
4. Lug'aviy shaklini aniqlang.
5. Hisob so'zlarini aniqlab, qaysi guruhga kirishini belgilang.
6. Sonlarning sintaktik shakl olgan holatini tushuntiring.
7. Tuzilishiga ko'ra turlarini aniqlang.
8. Son qatnashgan so'z birikmalarini ajratib yozing.
9. Gapdagi sintaktik vazifalarini ko'rsating.
10. Matnda qo'llangan sonlarning ma'nodosh, uyadosh, shakldoshlari qatorini tuzing.
11. Bir sonining ma'nosini aniqlang.

29-DARS RAVISH

Ma'noviy xususiyati. Ravish – asosan, harakat-holatning bajarilish tarzi, payti, o'zni, daraja-miqdori, shuningdek, qisman predmet-hodisaning hamda belgining belgisini bildiruvchi va **qanday, qachon, qayerda, qancha** singari so'roqlardan biriga javob bo'luvchi so'zlar: **sekin yurmoq, kech tugamoq, astoydil o'qimoq, ko'p kitob, harbiychasiga qasamyod, hamisha navqiron.**

Ravish 6 ta lug'aviy ma'no turiga ega:

1. **Holat:** fidoyilarcha, chalqancha(siga), chambarchas, elan-qaran, yaxshilikcha, boshdan oyoq, ochiqchasiga, ohista, paydar-pay, piyoda, pinhona, surunkasiga, sidirg'asiga, to'g'ridan to'g'ri, tiriklayin, tikkamatikka, tekinga, to'satdan, tez, tezda, tezlikda, teskarisiga, uzunasiga, boshma-bosh, butunisicha, butunligicha, vahshiyona, vijdonan, dabdurustdan, darrov, darhol, daf'atan, zo'rg'a, zimdan, yo'l-yo'lakay, ko'rko'rona, nari-beri, oldinma-keyin, yangicha, yangitdan, o'zidan o'zi, o'zicha, qayta, qat'iyon, qiyg'os, asta, arang, badastir, bekami-ko'st, bajonudil, bahuzur, bazo'r, baloday (otdan ko'chgan), bamaylixotir, bamaslahat, banoqoh, baravariga, baralla, basmabas, bafurja, bahamjihat, bahodirona, beayov, bevosita, bedarak, beijozat, beixtiyor, bekitiqcha, beso'roq, betinim, betma-bet, beto'xtov, bexos/bexosdan, bilinar-bilinmas, aksincha, bira to'la, birma-bir, birvarakay(iga), birga(likda), birdan(iga), birin-ketin, bosim (ishlamoq), qo'qqisdan.

2. **O'rin:** u yerga (-da, -dan), bu yerga (-da, -dan), shu yerga (-da, -dan), u yoqqa (-da, -dan), olg'a, o'rtaga (-da, -dan), hech yoqqa (-da, -dan), nariberi (surmoq), ilgariga (-da, -dan), tashqariga (-da, -dan), quyiga (-da, -dan), chapga (-da, -dan), o'ngga (-da, -dan).

3. **Payt:** tongla, uzzukun, umrbod, unda-bunda, endi, erta, ertalab, erta-indin, erta-yu kech, eskidan, yaqinda, o'qtin-o'qtin, qadimdan, hali, halitdan, hali-beri, hozir, hamisha, hamon, hanuz, avval, ahyon-ahyonda, bugun, barvaqt, ba'zan, ba'zida, birpas, boya, bultur, vaqtincha, gohida, goho, dastavval, dastlab, doim/doimo, ilalabad, ilgari, indinga (-da, -dan), keyin, kecha-kunduz, kechasi, kunduzi, mangu, muqaddam, mudom, ora-sira, oxiri, onda-sonda, so'ng//so'ngra.

4. **Daraja-miqdor:** arang, batamom, baqadrihol, baholiqudrat, bag'oyat, birmavi, beaded, birmuncha, butunlay, bazo'r, deyarli, jilla, jichcha, jinday, juda (ham), zarracha, zinhor-bazinhor, ko'p, mutlaqo, mo'l-ko'l, rosa, ozmi-ko'pmi, ozmuncha, sal, sal-pal, sira, talay, tegishlicha, yetarlicha, tirmoqcha, xiyol, xiyla, o'lguday, qittak.

5. **Maqsad:** atay, atayin, ataylab, azza-bazza, jo'rttaga, qasd-dan.

6. **Sabab:** noiloj, noilojlikdan, bekordan bekorga, chor-nochor.

Eslatma

*Sifat kabi ravishni ham ma'no turiga ajratish nisbiy. Chunki ko'chma ma'noda qo'llangan ravish bir ma'no turidan boshqasiga o'tib ketadi: Ishxonamiz **yaqinda** joylashgan – o'rin ravishi. **Yaqinda** qishloqqa boraman – payt ravishi. Partalarni **nari-beri** surdik – o'rin ravishi. U **nari-beri** dars qildi – holat ravishi.*

Morfologik xususiyati. Ravish – murakkab va bahsli turkum. Ayrim so'zlar ilgari ravish turkumida qaralgan bo'lsa, yangi avlod darsliklarida sifat turkumiga kiritilgan va sifatning makon, zamon, miqdor ma'no guruhi ajratilgan: **ko'p, uzoq, devoriy, erta, ancha, ro'para** kabi.²⁶

Ravish – o'zgarmas so'z. An'anaviy ona tili darsliklarida berilgan daraja shakli ravishda yo'q. Joriy ona tili darsliklarida ravish-

²⁶ Ne'matov H., G'ulomov A., Qodirov M., Abduraimova M. Ona tili: 6-sinf uchun darslik. – Toshkent: O'qituvchi, 2004. – B.137.; Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Nabiyeva D. Ona tili: Umumta'lim maktablarining 6-sinfi uchun darslik. – Toshkent: Tasvir, 2005. – B.136.

ning darajalanishiga doir mavzu berilmagan.²⁷ Demak, o'quvchi ravishni darajalanmaydigan turkum sifatida bilishi maqsadga muvofiq.

Ravish otlashib, otning shakl yasovchisi va sintaktik vazifasini egallashi mumkin: **Ko'p** (ravish, otlashmagan, aniqlovchi) **kishi**ni (ot, tushum kelishigida, to'ldiruvchi) **yomonlagan ko'muvsiz qolar** – **Ko'pni** (ravish, otlashgan, tushum kelishigida, to'ldiruvchi) **yomonlagan ko'muvsiz qolar**.

Ravish boshqa so'zga bitishuv yo'li bilan birikadi. Demak, ravishda uchraydigan egalik shakli (**kechasi**), kelishik qo'shimchasi (**unda-bunda, olg'a, jo'rttaga, to'satdan, birdan**) so'z bilan yaxlitlangan va sintaktik (munosabat) shaklini hosil qiluvchi sifatida ajratilmaydi. Umuman olganda, bu so'z ma'noli qismlarga ajratilmaydi: **keyin** – **keyinda** – **keyinga**, **oldin** – **oldinga** – **oldinda** – **oldindan**, **hozir** – **hozirdan**, **tez** – **tezda**, **ilgari** – **ilgarilari**, **kechqurun** – **kechqurunlari**.

Ravish o'ziga xos yasaliş tizimiga ega.

Demak, ravish:

1) daraja shakliga ega emas;

2) yasaliş xususiyatiga ega.

Sintaktik xususiyatlari. Ravish gapda asosan hol, qisman sifatlovchi-aniiqlövchi bo'lib kelishga xoslangan, boshqa so'zga faqat bitishuv yo'li bilan birikadi.

Bundan tashqari, otlashsa, ot turkumiga xos vazifani bajaradi.

Otlashmaganda:

1) hol: **Yomg'ir pirdan tindi. Ikkisi do'stlarcha ko'rishdi;**

2) sifatlovchi-aniiqlövchi: **Uzoq yo'l qiynab qo'ymaydimi?**

Uning yuzida bolalarcha kulgi paydo bo'ldi;

3) ot-kesim: **Bemaslahat qilingan ishning pushaymoni ko'p.**

Otlashsa:

4) ega: **Ko'p nima desa, o'sha bo'ladi;**

5) to'ldiruvchi: **Ko'pni yomonlagan ko'muvsiz qolar;**

6) qaratqich-aniiqlövchi: **Ko'pning duosi – ko'l.**

Tuzilish turlari. Ravish tuzilishiga ko'ra sodda, qo'shma, juft va takroriy bo'ladi.

²⁷ Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Nabiyeva D. Ona tili: Umumta'lim maktablarining 6-sinfi uchun darslik. – Toshkent: Tasvir, 2005. – B.136.

1. Sodda:

1) sodda tub: oz, erta, indin, bultur, kecha, avval; birdan, birga, qo'qqisdan, yaqinda, bugun, tez, sekin, sal, ko'p, kechasi;

2) sodda yasama: tiriklayin, yangicha, mardona, qahramonlarcha, ko'pincha, betinim.

2. Qo'shma:

1) u/bu/shu/o'sha+yeryoq/ora/o'rta: u yerga, bu yerda, shu yerdan, o'sha yoqdan, bu orada, shu o'rtada;

2) shu/o'sha+kun/zamon/vaqt/on/asno: shu zamon, shu zahoti, shu onda, shu kuni, shu asnoda, o'sha zamon;

3) har+bosh/o'rin kelishigidagi so'zlar: har dam, har zamon-da, har gal, har yoqdan, har kuni, har yili, har yoqqa, har yerda, har lahza, har taraf;

4) bir+bosh/o'rin kelishigidagi so'zlar: birpas, bir on, bir onda, bir boshdan, bir zamon, bir tekis, biroz, birmuncha, bir talay, bir nav, bir yo'la, bir kuni, bir dam, bir zumda, bir nafas;

5) o'zlashma so'zlar: baqadrihol, bajonudil, baholi-qudrat.

3. Juft:

1) ikki qismi ham yakka ishlatiladi: ozmi-ko'pmi, erta-yu kech, kecha-kunduz, qishin-yozin/yozin-qishin, tun-kun, erta-indin, uzil-kesil, ura-sura, unda-bunda, asta-sekin, yanatag'in, eson-omon;

2) qismlaridan biri yakka ishlatilmaydi: ora-chora, ro'y-rost, sal-pal, chala-chulpa, emin-erkin, huda-behuda, oz-moz, dom-daraksiz, mo'l-ko'l, ora-sira;

3) ikki qismi ham yakka holda ishlatilmaydi: onda-sonda, eran-qaran, o'lda-jo'lda, azza-bazza, apil-tapil, imi-jimida.

4. Takroriy:

1) takroriy yasama: galma-gal, birma-bir, yo'l-yo'lakay, o'qtin-o'qtin, es-es, qayta-qayta;

2) takroriy tub: asta-asta, birga-birga, darajama-daraja, sekin-sekin, zinhor-bazinhor, tez-tez, to'g'ridan to'g'ri, sira-sira, ahyon-ahyonda.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Ravishning ma'noviy xususiyatlarini bayon qiling. 2. Ravishning lug'aviy ma'no turlarini sanang. 3. Holat ravishining

ta'rifini ayting va misollar keltiring. 4. O'rin ravishining ta'rifini ayting va misollar keltiring. 5. Payt ravishining ta'rifini ayting va misollar keltiring. 6. Daraja-miqdor ravishining ta'rifini ayting va misollar keltiring. 7. Maqsad ravishining ta'rifini ayting va misollar keltiring. 8. Sabab ravishining ta'rifini ayting va misollar keltiring. 5. Ravishning morfologik xususiyatlarini bayon qiling. 6. Ravish o'zgarmasligi nimada ko'rinadi? 7. Ravishning otlashishini bayon qiling va misollar keltiring. 8. Ravishning boshqa so'zga birikish usullari qanday? 9. Ravishning sintaktik xususiyatlari qanday? 10. Otlashgan ravishning sintaktik vazifasi haqida gapiring. 11. Ravishning tuzilish turlari qanday? 12. Qanday ravish sodda ravish deyiladi? 13. Sodda tub ravish haqida gapiring va misollar keltiring. 14. Sodda yasama ravish haqida gapiring va misollar keltiring. 15. Qo'shma ravish va uning turlari haqida gapiring va misollar keltiring. 16. Juft ravish va uning turlari haqida gapiring va misollar keltiring. 17. Takroriy ravish haqida gapiring va misollar keltiring. 18. Takroriy yasama ravish haqida gapiring va misollar keltiring. 19. Takroriy tub ravish haqida gapiring va misollar keltiring.

Topshiriqlar

1. Sizni Ustoz va murabbiylar kuniga bag'ishlab o'tkaziladigan fakultetimiz shodiyonasiga lutfan va qalban taklif etamiz. 2. Mastura ko'zlarini makkorona o'ynatib javob berdi. (Oyb.) 3. 3-kurs talabalari paxtaga qisman borishmadi. 4. Kunduzlari havo biroz iliydi. 5. Paxta hashariga qatnashmaganlarni aniqlash uchun tezkor tadbir ishlab chiqilib, birdan ijrosini ta'minlashga kirishildi. 6. Aziza shaxdam qadam tashlab idoraga yo'l oldi. 7. Xonaga birin-ketin qizlar kirib kela boshladi. 8. Keyin o'zimiz bafurja gaplashib olamiz. 9. So'rida qat-qat duxoba ko'rpachalar ustma-ust to'shalgan edi. 10. U hozir shu yerda edi-ku! 11. Yurtim, senga she'r bitdim bu kun, Qiyosingni topmadim aslo. Shoirlar bor o'z yurtin butun Olam aro atagan tanho. (A.Orip.)

1. Ravishlarni aniqlang.
2. Ravishlar qaysi ma'noviy guruhga mansubligini ayting.
3. Ravishlarning so'z tarkibini ko'rsating.
4. Ravishlarning yasalishiga ko'ra turlarini aniqlang.

5. Qo'shimcha qo'shilishidagi tovush o'zgarishlarini aniqlang.
6. Ravishlarning sintaktik shakl olgan holatini tushuntiring.
7. Tuzilishiga ko'ra turlarini aniqlang.
8. Ravish qatnashgan so'z birikmalarini ajratib yozing.
9. Ravishning gapdagi sintaktik vazifasini ko'rsating.
10. Matnda qo'llangan ravishning ma'nodosh, uyadosh, shakldoshlari qatorini tuzing.

30-DARS RAVISH YASALISHI

Ravish yasalishi haqida. Ravish ham qo'shimcha qo'shish va so'z qo'shish usuli bilan yasaladi.

Qo'shimcha qo'shish – ravish yasalishining keng tarqalgan usuli. Bu usul bilan yasalgan ravishlarning asosi quyidagicha:

1. Ot: yaxshilikcha, dom-daraksiz, do'stona, beixtiyor.
2. Sifat: qat'iyon, mardlarcha, yaxshilab, tiriklay.
3. Son: bittalab.
4. Olmosh: butunlay, o'zicha, yalpisicha.
5. Ravish: ko'pincha, hozircha, ko'plab, keyincha.
6. Fe'l: erkalangansimon, uyalgannamo, to'xtovsiz.
7. Modal: keragicha, boricha.

Ravish yasovchi qo'shimchalar. Ravish yasovchi qo'shimchalar, ularning xususiyatlari, yasalma va uning asosi quyidagi jadvalda berilgan:

Qo'shimcha	Xususiyati	Yasalma	Asos
-an:	unumsiz	tasodifan, vijdonan, taxminan, fikran, xayolan, ruhan, fikran, rasman	ot
		qat'iyon	sifat
		majburan	modal
bar-:	unumsiz	barvaqt	ot
be-:		beijozat, beixtiyor, bevosita, bedarak, bermalol, betinim, bevaqt	ot

-dek//day:	mu- nozarali	yashinday, o'qdek	ot
		avvalgiday, doimgidek	sifat
		o'lgudek	fe'l
-iga//siga:		surunkasiga, nomiga, qatorasiga	ot
		uzunasiga, rostakamiga, ko'ndalangiga, tikkasiga, chinakamiga	sifat
		birdaniga	ravish
		qanaqasiga, yalpisiga	olmosh
-lab:		oylab, donalab, harflab, haftalab, bo'g'inlab	ot
		yaxshilab	sifat
		bittalab	son
		ko'plab	ravish
-lay//layin:	unum- siz	tiriklayin, yoshlayin	sifat
		butunlay	olmosh
-larcha:		qahramonlarcha, bolalarcha, do'stlarcha, otalarcha	ot
		vahshiylarcha, mardlarcha, yovvoyilarcha, telbalarcha	sifat
-ligicha:		yangiligicha, xomligicha, butunligicha	sifat
-namo:		hazilnamo	ot
		oliftanamo (gerdaymoq)	sifat
		uyalgannamo (yuzini chetga burmoq)	sifatdosh shakli
-n//in:	tarixiy yasa- lishga oid	yozin-qishin, oldin	ot
		ochin-to'qin	sifat
		ertan, kechin	ravish
-ona:		do'stona	ot
		mardona, xolisona, oqilona, fido-korona, itoatkorona	sifat

-siz:	yasama so'z sifat bo'lib, keyin ravishga ko'chgan	dom-daraksiz, navbatsiz	ot
		to'xtovsiz	harakat nomi shakli
-simon:		hazilsimon	ot
		xafasimon	sifat
		erkalangansimon	fe'ning sifatdosh shakli
-cha:		timoqcha, qishloqcha, yaxshilikcha, osonlikcha, o'g'rincha (n orttirilgan), o'zbekcha, vaqtincha (in orttirilgan)	ot
		o'zgacha, boshqacha, yangicha, yashirincha	sifat
		sizcha, o'zicha	olmosh
		istagancha	fe'ning sifatdosh shakli
		ko'pincha (in orttirilgan), hozircha, keyincha	ravish
		keragicha, boricha	modal
-chasiga:		qishloqchasiga, dehqonchasiga, soldatchasiga, yigitchasiga, mo'g'ulchasiga	ot
		ochiqchasiga, harbiychasiga	sifat
-chang:	unumsiz	mahsichang, ko'ylakchang	ot
-aki	unumsiz	yodaki	ot
		zo'raki	ot

So'z qo'shib ravish yasash. Bu yo'l bilan qo'shma, juft va takroriy ravishlar yasaladi.

1. Qo'shma ravish:

1) u/bu/shu/o'sha ko'rsatish olmoshi + yer/yoq/ora/o'rta oti: u yerga, bu yerda, shu yerdan, o'sha yoqdan, bu orada, shu o'rtada;

2) shu/o'sha ko'rsatish olmoshi + kun/zamon/vaqt/on/asno oti: shu kuni, o'sha zamon, shu zamon, shu zahoti, shu onda, shu asnoda;

3) har belgilash olmoshi + bosh/o'rin kelishigidagi so'z: har kuni, har yili, har yoqqa, har yerda, har taraf, har dam, har zamonda, har gal, har yoqdan, har lahza;

4) bir soni + bosh/o'rin kelishigidagi so'zlar: biryo'la, bir kuni, bir dam, bir zumda, bir nafas, birpas, bir on, bir onda, bir boshdan, bir zamon, bir tekis, biroz, birmuncha, bir talay, bir nav;

5) hamma olmoshi + yoq/vaqt/zamon/joy/yer: hamma yoq, hamma vaqt, hamma zamonda, hamma joy, hamma yer;

6) qay olmoshi + vaqt/choq/zamon/payt/mahal: qay vaqt, qay choq, qay zamon, qay payt, qay mahal;

7) alla olmoshi + mahal/nechuk/payt/zamonlar: allamahal, allanechuk, allapayt, allazamonlar.

2. Juft ravish:

1. Har ikki qismi yakka ishlatiladi:

1) qismlari o'zaro sinonim: asta-sekin, yana-tag'in, eson-omon;

2) qismlari o'zaro antonim: nari-beri, ochin-to'qin, oldinma-keyin, ozmi-ko'pmi, erta-yu kech, kecha-kunduz, qishin-yozin// yozin-qishin, tun-kun;

3) qismlarining ma'nosi yaqin: uzil-kesil, ura-sura, unda-bunda;

4) qismlarining biri yakka ishlatilmaydi: dom-daraksiz, mo'l-ko'l, ora-sira, ro'y-rost, sal-pal, chala-chulpa, emin-erkin, huda-behuda, oz-moz;

5) har ikki qismi yakka ishlatilmaydi: azza-bazza, imi-jimida, onda-sonda, eran-qaran, o'lda-jo'lda.

3. Takroriy ravish: asta-asta, ahyon-ahyonda, gul-gul, qop-qop, chaqqon-chaqqon, uzundan uzoq, birma-bir, birga-birga, galma-gal, darajama-daraja, zinhor-bazinhor, yo'l-yo'lakay, sekin-sekin, to'g'ridan to'g'ri, tez-tez, es-es, o'qtin-o'qtin, qayta-qayta.

Eslatma

Kelishik qo'shimchasining so'z bilan yaxlitlanishi asosida ham ra-vish vujudga keladi: birga, birdan, o'z-o'zidan. Bunday ravish ma'noli qismga ajratilmaydi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Qo'shimcha qo'shib ravish yasash haqida gapiring va misollar keltiring. 2. Yasalma haqida gapiring va misollar keltiring. 3. Asos so'z haqida gapiring va misollar keltiring. 4. Qo'shimchaning xususiyati haqida gapiring va misollar keltiring. 5. So'z qo'shib ravish yasash haqida gapiring va misollar keltiring. 6. Qo'shma ravish va uning turlari haqida gapiring va misollar keltiring. 7. Juft ravish va uning turlari haqida gapiring va misollar keltiring. 8. Takroriy ravish va uning turlari haqida gapiring va misollar keltiring.

Topshiriqlar

Kishanla, dodla, sizla, hozirla, salomlash, afsuslan, yaltira, o'yna, qiyna, qoray, oqar, gumonsira, yo'liq, kechik, tinchi, erta-indin, abgor qilmoq, ado bo'lmoq, mo'l-ko'l, ayyuhannos solmoq, javob bermoq, xalal bermoq, apil-tapil, qiron solmoq, tartibga keltirmoq, biroz, bimumcha, ora-chora, oh urmoq, bir tekis, tush ko'rmoq, qo'nim topmoq, tomchi, suyunchi, ninachi, obunachi, to'polonchi, eskicha, lofchi, tajovuzkor, janjalkash, sira-sira, du-xon, mahsido'z, mantipaz, arizaboz, otalik, kekirik, yonilg'i, qo'nim, kechirim, dimlama, bo'g'in, savag'ich, sevinch, g'urрак, g'arg'ara, chuvvos, sharros, kechuv, toshko'mir, kamaygul, qoraqurt, bir zamon, bir talay, bir nav, mingoyoq, qo'ziqorin, sochpopuk, pi-yozdog', O'rta Chirchiq, kaltakesak, Markaziy Osiyo, Sho'rko'l, yigitchasiga, ko'ksulton, qoradori, Oltiariq, uchburchak, mingoyoq, iskabtopar, ishlabchiqarish, tikkasiga, savacho'p, kamtarona, gavdali, yeyishli, aloqador, nasldor, sergo'sht, beg'ubor, yashovchan, urinchoq, qizg'anchiq, yeyarmon, yig'loqi, so'lg'in, ko'chma, arziri, jirkanch, imloviy, ichki, dahanaki, badhazm, izchil, terskay, gapdon, qaram, sog'lom, qisqa, devqomat, kafangado, sho'rpe-shona, sho'rtumshuq, xudobezor, kamgap, kamqon, cho'rtkesar, yebto'ymas, o'zboshimcha, tilyog'lama, o'zbilarmon, qirqyamoq, baravariga.

1. So'zlarni turkumlarga ajrating.
2. Ravish turkumiga mansub so'zlarni tub va yasamaga ajrating.
3. Ajratilgan so'zlarni tuzilishiga ko'ra guruhlang.
4. Yasama ravishlarni ma'noli qismlarga ajrating.
5. Ajratilgan qo'shimchalar asosida yangi so'zlar yasang.
6. Yasama ravishlar o'zagining qaysi turkumga mansubligini aniqlang.
7. Qo'shimcha qo'shilganda yuz bergan tovush o'zgarishlarini aniqlang.
8. Qo'shma ravishlarning tarkibini aniqlang va shunday tarkibli qo'shma ravish yasang.

31-DARS OLMOSH

Ma'noviy xususiyati. Olmosh mustaqil so'z turkumi sirasida oxirgi o'rinda turadi. Chunki u boshqa barcha mustaqil so'zlar, hatto yordamchi so'zlar²⁸, shuningdek, so'z birikmasi va gap o'rnida qo'llanadi, ularga ishora qiladi yoki so'rog'ini bildiradi.²⁹ Olmoshlar bevosita xususiy atash ma'nosiga ega bo'lmaganligi uchun «*ichi bo'sh so'zlar*» deb ham yuritiladi. Misol:

- ot o'mida: **Ukam (ot) keldi – U (olmosh) keldi;**
- sifat o'rnida: **qiziq (sifat) kitob – shunday (olmosh) kitob, qanday (olmosh) kitob;**
- son o'mida: **o'nta (son) qalam – shuncha (olmosh) qalam, qancha (olmosh) qalam;**
- fe'l o'mida: **kitobni o'qimoq (fe'l) – kitobni nima qilmoq (olmosh);**
- ravish o'mida: **bugun (ravish) keldi – qachon (olmosh) keldi;**
- taqlid o'mida: **taq-tuq (taqlid) ovoz – qanday (olmosh) ovoz, shunday (olmosh) ovoz;**
- so'z birikmasi o'mida: **insho yozmoq (so'z birikmasi) – nima qilmoq (olmosh);**

²⁸ Nurmonov A., Sobirov A., Yusupova Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili: Akademik litseylarning 2-bosqich talabalari uchun darslik. – Toshkent: Sharq, 2004. – B.230.

²⁹ Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Nabiyeva D. Ona tili: Umumta'lim maktablarining 6-sinfi uchun darslik. – Toshkent: Tasvir, 2005. – B.14.

– gap o'rnida: **Istagim shuki (olmosh), dunyoda tinchlik bo'lsin (gap).**

Olmosh – nutqni ixcham ifoda qilishning muhim vositasi: **Hamma kirsin. Bularni yig'ishtiring.**

Olmosh mustaqil turkum bo'lsa-da, o'ziga xos so'rog'i yo'q. U qaysi turkumga xos so'zni almashtirsa, shu turkum so'rog'ini oladi. Qolaversa, olmoshning bir qismi so'roq so'zi (so'roq olmoshi) dan iborat.

Morfologik xususiyatlari. Olmosh qaysi turkumga xos so'zni almashtirsa, shu turkumning morfologik xususiyatlariga ega bo'ladi:

Otning morfologik xususiyatlariga egalik:

- birlik: **men, sen, kim;**
- ko'plik: **kimlar, ular;**
- kelishik: **kimni, bizga, allakimdan;**
- egalik: **hammamiz, o'zimiz, kimingiz.**

Eslatma

*Olmosh otning kichraytirish shaklini olmaydi. Ayrim hollarda **-gina** erkalash shaklini oladi: **Shuginamni o'ylayman.***

Sifatning morfologik xususiyatlariga egalik:

- daraja: **shunaqaroq.**

Sonning morfologik xususiyatlariga egalik:

- tartib: **nechanchi;**
- dona: **nechta;**
- chama: **nechtalar;**
- taqsim: **nechtadan;**
- jamlovchi: **nechov.**

Fe'ning morfologik xususiyatlariga egalik:

- nisbat: **nima qilishdi, shunday qildirdi;**
- ravishdosh: **nima qilgach, shunday qilib;**
- sifatosh: **nima qilgan, shunday qilajak.**

Eslatma

1. Olmosh o'zi almashtiruvchi so'zning barcha morfologik xususiyatlariga ega bo'la olmaydi.

2. Kishilik olmoshi egalik qo'shimchasini qabul qilmaydi.

Sintaktik xususiyatlari. Olmosh o'zi almashtiradigan so'z turkumining sintaktik xususiyatlariga ham ega bo'ladi:

- ega: **Men** kecha Stokgolmdan keldim.
- ot-kesim: Firma rahbari – **o'zim**.
- sifatlovchi-aniqlovchi: **Qanaqa** surat chizding?
- qaratqich-aniqlovchi: **Sening** familiyang nima?
- to'ldiruvchi: **Kimga** kimni maqtading?
- hol: **Majlis** qachon boshlandi?
- kirish so'z: **Menimcha**, ishni bugun tugatish kerak.

Grammatik ma'no turlari. Olmosh grammatik jihatdan 7 tur-ga bo'linadi:

1. **Kishilik olmoshi.** Kishilik olmoshi shaxsga ishora qiladi: **men, sen, u, biz, siz, ular.** Shuning uchun ular ot o'mida qo'llanuvchi olmosh deyiladi.

Eslatma

1. **Men olmoshining kamina, banda, qulingiz kabi tarixiy ma'nodoshlari bor.**

2. **Men olmoshidan mavhum ot (menlik), takrorlanishidan sifat (manman) va undan mavhum ot (manmanlik) yasaladi.**

3. **Kishilik olmoshi shakl yasovchi olib, kirish so'z vazifasida keladi: menimcha, seningcha.**

Xususiyatlari:

1) hurmat ma'nosida **sen** o'mida **siz**, ba'zan maqtanish yoki kamtarlik ma'nosida **men** o'rnida **biz** qo'llanadi: **Buni biz yasadik. Bizga navbat qachon kelar ekan?**

2) **men** olmoshi ko'plikda qo'llanmaydi. **Sen** olmoshiga esa **lar** qo'shilib hurmatsizlik ma'nosi anglashiladi: **Senlar ham keldinglarmi?**

3) ko'plik ma'nosini ta'kidlash uchun **biz** va **siz** olmoshi **bizlar** va **sizlar** shaklida qo'llanadi;

4) kishilik olmoshi kelishikda kela oladi. **Men** va **sen** olmoshiga **-ning, -ni, -niki** qo'shimchalari qo'shilsa, **n** tovushi tushib qoladi, **u** olmoshiga **-ga, -da, -dan** qo'shimchasi qo'shilsa, **n** tovushi ortadi: **mening, meni, meniki, sening, seni, seniki, unga, unda, undan.**

2. **O'zlik olmoshi.** Bu olmosh bir o'z so'zidan iborat bo'lib, shaxsni ta'kidlash yoki yolg'izligini ifodalash uchun qo'llanadi. Qaratqich kelishigidagi so'zdan keyin kelsa ta'kidni (**mening o'zim, uning o'zi, Karimning o'zi, kitobning o'zi**), usiz kelsa

uch shaxsdan biriga ishorani (**o'zi** (u), **o'zim** (men), **o'zing** (sen) bildiradi.

Xususiyatlari:

1) egalik shaklini olib uch shaxsni ham anglatadi: **o'zim**, **o'zing**, **o'zi**, **o'zimiz**, **o'zingiz**, **o'zlari**. O'zlik olmoshi ot kabi tur lanadi;

2) otning turli shakllarini egalik qo'shimchasidan keyin qabul qiladi: **o'zimning**, **o'zingni**, **o'ziga**, **o'zimizda**, **o'zingizda**, **o'zlariday**, **o'zirniki**, **o'zigacha**.

Eslatma

O'zlik olmoshidan mavhum ot yasaladi: o'zlik.

3. Ko'rsatish olmoshi quyidagilar: u, bu, shu, o'sha, ana, mana, ana shu, mana bu, anovi, unday, unaqa, uncha, bunday, bunaqa, buncha, o'shanday, o'shanaqa, o'shancha.

Xususiyatlari:

1) **u** ko'rsatish olmoshi **u** kishilik olmoshi bilan shakldosh. Uning kim so'rog'iga javob bo'lgani kishilik, qaysi so'rog'iga javob bo'lgani ko'rsatish olmoshi hisoblanadi;

2) **bu, shu, u, o'sha** olmoshlariga **-ga, -da, -dan, -cha, -day** qo'shimchalari qo'shilsa, bitta **n** tovushi ortadi: **unda, unga, undan, shunday, o'shanday, shuncha**.

4. So'roq olmoshi. Bu tur olmoshlar har bir mustaqil so'z turkumiga daxldor: **kim, nima, qayer, qanday, qanaqa, qaysi, qancha, nechta, necha, nechanchi, qachon, qayerda, qayerga, qayerdan, qayoqqa, qayoqda, qayoqdan, nega, nechun**.

Xususiyatlari:

1) **kim, nima, qayer** olmoshlari otga daxldor bo'lgani uchun ko'plik, egalik va kelishik qo'shimchalarini qabul qiladi: **kimlar, kimlarim, kimingiz, kimga, kimlardan**;

2) **qanday, qanaqa, qaysi** olmoshlari belgini aniqlash uchun ishlatiladi, gapda aniqlovchi, hol bo'lib keladi, ba'zan qiyosiy daraja qo'shimchasini oladi: **qandayroq, qanaqaroq**;

3) **necha, nechta, nechanchi, qancha** olmoshlari son va ravish so'rog'i bo'lganligi uchun bu turkumni aniqlashda qo'llanadi;

4) **qachon, qayerga (-da, -dan), qayoqqa (-da, -dan), qani, nega, nechun** so'roq olmoshlari ish-harakatning bajarilish tarzi,

payti, o'rni, sababi va maqsadini bildirish uchun ishlatiladi, gapda hol yoki kesim bo'lib keladi.

5. Belgilash-jamlash olmoshi quyidagilar: hamma, barcha, bari, jami, yalpi, butun, har kim, har nima, har bir, har qaysi, har qachon, har qayerda.

Eslatma

Har doim, har kuni, har yili so'zlari ravish turkumiga mansub.

Xususiyatlari:

1) **hamma, barcha, jami, jamiki, yalpi, butun** – jamlash olmoshlari;

2) jamlash olmoshlari, aslida, sifat vazifasidagi olmosh bo'lib, ko'plik, egalik va kelishik qo'shimchalarini ham olishi mumkin: **hammalari, hammamiz, hammalaringizga;**

3) «**har+so'roq olmoshi**» ko'rinishidagi belgilash olmoshi ot, sifat, son va ravish vazifasida qo'llanuvchiga bo'linadi. Ot vazifasidagi so'zning grammatik qo'shimchasini oladi: **har kimlarga, har nimadan, har qayerni.**

Bo'lishsizlik olmoshi. Bu olmosh turi hech so'zini so'roq olmoshiga qo'shish asosida hosil qilinadi va inkor ma'nosini bildiradi: **hech bir, hech narsa, hech kim, hech nima, hech qanday, hech qanaqa, hech qaysi, hech qancha, hech qachon, hech qayerda.**

Xususiyatlari:

1) **hech** so'zining o'zi ham olmosh;

2) bo'lishsizlik olmoshi qatnashgan gap kesimi bo'lishsizlik shaklida bo'ladi: **hech kim kelmadi, hech qayerga borma.**

Gumon olmoshi noaniqlik, gumon ma'nosini bildiradi. U to'rt shaklga ega:

1) so'roq olmoshi+dir: **kimdir, nimadir, qandaydir, qanaqadir, qaysidir, qachondir, qayerdadir;**

2) **alla+so'roq olmoshi:** **allakim, allanima, allaqayer, allaqancha;**

3) **bir+narsa/kishi/nima/qancha/necha** so'zlari: **bir narsa, bir kishi, bir qancha, bir necha;**

4) boshqa turkumdan ko'chirish: **birov, biron(ta), biror(ta), falon(chi), fiston(chi).**

Tuzilish turlari. Olmosh tuzilishiga ko'ra sodda, qo'shma, juft, takroriy bo'ladi.

1. Sodda: **men, sen, u, qanday.**
2. Qo'shma: **har kim, mana bu, shunday qilmoq.**
3. Juft: **u-bu, unga-bunga.**
4. Takroriy: **kim-kim, nima-nima, shunday-shunday.**

Eslatma

Nima, bir narsa, nimadir, hech narsa, har nima, hech nima olmoshlari belgisiz tushum kelishigida qo'llanishi mumkin.

Olmoshdan boshqa turkumga mansub so'zlar yasalishi. Olmosh – yasalmaydigan turkum. Biroq undan boshqa turkum so'zlari yasaladi:

- ot: **manmanlik, butunlik, o'zlik;**
- sifat: **hammabop, bizbop;**
- fe'l: **mensimoq, sensiramoq, senlamoq, sizsiramoq, sizlamoq, o'zlashmoq;**
- ravish: **har doim, har kuni, har yili, o'zlcha, o'z-o'zidan.**

Olmosh turkumiga xos quyidagi uslubiy xususiyatlarni ajratish mumkin:

1) **u, bu, shu olmoshlari o'rnida bir so'zi (yoki bir xil so'zi) qo'llanadi:** 1. **Bir (shunday) chamanki, atrofida bulbul giryon.**

2. **Bir xil (shunday) odam tushunmaydi;**

2) **men olmoshi o'mida kamina, siz o'mida o'zlari so'zi qo'llanadi:** 1. **Bu ishdan kaminaning zarracha tajribasi yo'q.** 2. **Siz va'da bergan edingiz – Q'zlari va'da bergan edilar;**

3) **ilmiy ish, rasmiy hujjat, yig'ilishlarda men olmoshi o'mida biz ishlatiladi:** **Bizning (mening) bu ilmiy ishimizda ko'rsatish olmoshining xususiyatlari haqida so'z yuritiladi;**

4) **hurmatni ifodalash uchun sen olmoshi o'mida siz olmoshi qo'llanadi.** **Siz bugun kelasizmi? Aksincha, hurmatsizlikni ifodalash uchun sen olmoshiga ko'plik qo'shimchasi qo'shiladi: Senlar buni tushunmaysanlar;**

5) **ko'rsatish olmoshi ta'kidlash, ajratish ma'nosini beradi: Kitob – bu dono maslahatchi.**

Mustahkamlash uchun savollar

1. **Olmoshning ma'noviy xususiyatini bayon qiling.**
2. **Olmoshning qanday morfologik xususiyatlari bor?**
3. **Olmoshning sintaktik**

xususiyatlari haqida gapiring va misollar keltiring. 4. Ot o'rnida qo'llanuvchi olmoshlar qaysilar? Sifat o'rnida qo'llanuvchi olmoshlar haqida gapiring va misollar keltiring. 5. Son o'rnida qo'llanuvchi olmoshlar haqida gapiring va misollar keltiring. 6. Fe'l o'rnida qo'llanuvchi olmoshlar haqida gapiring va misollar keltiring. 7. Ravish o'rnida qo'llanuvchi olmoshlar haqida gapiring va misollar keltiring. 8. Taqlid o'rnida qo'llanuvchi olmoshlar qaysilar? 9. So'z birikmasi o'rnida qo'llanuvchi olmoshlar haqida gapiring va misollar keltiring. 10. Gap o'rnida qo'llanuvchi olmoshlar haqida gapiring va misollar keltiring. 11. Olmoshdan yasalgan so'zlar haqida gapiring va misollar keltiring.

Topshiriqlar

1. Har bahorda shu bo'lar takror, Har bahor ham shunday o'tadi. Qancha tirishsam ham, u beor Yellar meni aldab ketadi. (H.Olim.) 2. Insonda hamma narsa: yuz ham, kiyim ham, qalb ham, fikr ham go'zal bo'lishi lozim. (A.Chex.) 3. Xulq har kim o'z qiyofasini ko'rsatadigan ko'zgudir. (I.Gyote) 4. Oyisining chehrasida faqat tashvish emas, allaqanday qo'rquv ham bor edi. (O.Yoq.) 5. Nimani gapirish har doim muhim bo'lavermaydi, qanday gapirish esa har doim muhim. (Gog.) 6. Men sening ko'changdan o'tmasman zinhor. (A.Orip.) 7. Siz o'shami? (A.Qod.) 8. Men senga shunchalar ixlos qo'yganman. 9. Buyuklar buyuk ishlarga uning qanday ulug'ligini his etgani uchun, ahmoqlar esa uning qanday qiyinligini anglay olmagan uchun qo'l uradi. (L.K.Vovenarg) 10. Meni nazariga ilmaydi birov, Sizga shu gaplarni aytayin tikka. (A.Orip.) 11. Hamma har narsaga ishqiboz, Kimdir marka yig'ar, kimdir it boqar. 12. Dunyoni qizg'anma mendan, azizim, Men sening ko'changdan o'tmasman zinhor. Bu yorug' olamda o'z aytar so'zim Va o'zim sig'inar mozorlarim bor. (A.Orip.) 13. Bu nima ko'rgulik. 14. Unda nima ishing bor? 15. Bu gapni unga qanday aytaman?

1. Olmoshlarni aniqlang.
2. Olmoshlar qaysi ma'noviy guruhga mansubligini aniqlang.
3. Olmoshlarning so'z tarkibini ko'rsating.
4. Qo'shimcha qo'shilishidagi tovush o'zgarishini aniqlang.
5. Lug'aviy shaklini aniqlang.
6. Olmoshlarning sintaktik shakl olgan holatini tushuntiring.

7. Tuzilishiga ko'ra turlarini aniqlang.
8. Olmoshlar qatnashgan so'z birikmalarini ajratib yozing.
9. Olmoshlarning gapdagi sintaktik vazifalarini ko'rsating.
10. Matnda qo'llangan olmoshlarning ma'nodosh, uyadosh, shakldoshlari qatorini tuzing.

32-DARS YORDAMCHI SO'ZLAR

KO'MAKCHI

Xususiyatlari. Ot, olmosh, sifatdosh va harakat nomidan keyin kelib, uni hokim so'zga bog'lash uchun xizmat qiluvchi yordamchi so'z – ko'makchi.

Ko'makchi o'zidan oldingi mustaqil so'zga vosita, maqsad, sabab, vaqt, makon kabi grammatik ma'no va munosabatlarni berish uchun qo'llanadi va u bilan bitta gap bo'lagi vazifasini bajaradi:

- 1) vosita: **Ismat bobo hassasi bilan** (to'ldiruvchi) **eshikni ochdi**;
- 2) sabab: **O'qiganligi uchun** (sabab holi) **javob berdi**;
- 3) maqsad: **O'qish uchun** (maqsad holi) **keldi**;
- 4) payt: **Kelgandan so'ng** (payt holi) **gaplashamiz**;
- 5) makon: **Tom boshida** (o'rin holi) **tog'ora**.

Eslatma

Ko'makchili so'z to'ldiruvchi va hol, ayrim o'rinlarda kesim bo'lib keladi.

Tabiatiga ko'ra turlari. Hozirgi o'zbek tilida ko'makchining ikki turi ajratiladi:

1) sof ko'makchi: **bilan, uchun, sari, sayin, kabi, singari, yanglig', qadar, dovur, to, doir, oid.** Bular mustaqil lug'aviy ma'nosini butunlay yo'qotgan, faqat grammatik ma'no ifodalaydi;

2) ko'makchi vazifasidagi so'z: **tomon, qarab, qaramay, qaraganda, qaramasdan, boshqa, bo'lak, tashqari, sababli, tufayli, so'ng, oldin, keyin, beri, ko'ra, bo'yicha, uzra, chog'i, osha, bo'ylab, ichra, bo'yi, chamasi, haqida, to'g'risida, holda, yo'sinda, qarshi, yarasha, asosan, binoan, muvofiq, qara-**

ta, o'zga, bu-yon, burun, ilgari, boshlab, badaliga, davomida, vajidan, evaziga, borasida, bobida, misoli, tortib; ko'makchi otlar: ost, ust, tepa, old, orqa, yon, ich, ora, bosh, o'rta (-i/-si egalik va -ga/-da/-dan kelishik qo'shimchalari bilan).

Ko'makchi vazifasidagi so'z, aslida, mustaqil turkumga mansub lug'aviy ma'noli so'zlar, lekin ko'makchi vazifasini bajarayotganda faqat grammatik ma'no ifodalaydi.

Asosiga ko'ra turlari. Ko'makchi vazifasida qo'llanuvchi so'zlar quyidagi turkumlardan ko'chib o'tgan:

1) otdan: **tomon, haqida, chamasi, misoli, holda, yo'sinda, bo'yi; osti, tagi, usti, oldi, orqasi, yoni, bo'yi, ichi, orasi, o'rta-si + -ga/-da/-dan;**

2) sifatdan: **boshqa, bo'lak, o'zga, tashqari, sababli, chog'li, to'g'risida, qarshi, muvofiq;**

3) ravishdan: **so'ng, oldin, burun, ilgari, keyin, beri, nari, bo'yicha, uzra, ichra, asosan, binoan;**

4) fe'ning sifatdosh shaklidan: **qaraganda, qaramasdan;**

5) fe'ning ravishdosh shaklidan: **qarab, qaramay, ko'ra, osha, bo'ylab, yarasha, qarata, boshlab, tortib.**

4. Qo'llanish turlari. Ko'makchi biror kelishik bilan birga qo'llanadi:

1) bosh kelishikdagi so'zlar va ba'zan qaratqich kelishigidagi olmoshlar bilan: **bilan (qalam bilan, sening bilan, sening-la), uchun, kabi, singari, yanglig', sayin, sari, sababli, orqali, tufayli, chog'li, osha, bo'ylab, uzra, ichra, bo'yi, chamasi, haq-da//to'g'rida, haqida//to'g'risida, holda//yo'sinda;**

2) qaratqich kelishigidagi so'zlar bilan: **ost, tag, ust, ust, old, orqa, yon, qarshi, bo'yi, ich, o'rta, bosh;**

3) jo'nalish kelishigidagi so'zlar bilan: **tomon, qadar, ko'ra, qarshi, qarab, qaraganda, qaramasdan/qaramay, yarasha, doir, asosan, binoan, muvofiq, qarata;**

4) chiqish kelishigidagi so'zlar bilan: **so'ng, keyin, boshqa, bo'lak, tashqari, o'zga, beri, buyon, nari/nariga, burun, ilgari, oldin, avval, boshlab, tortib.**

Shuni ta'kidlash kerakki, mazkur umumiy ma'noni qanday ifodalashda kelishik bilan ko'makchi ma'lum darajada bir-biridan farqlanadi. **Kelishik qo'shimchasi orqali ifodalangan ma'no aniq, ko'makchi orqali ifodalangan ma'no esa umumiyroq, noaniqroq bo'ladi.** Ayniqsa, bu farq yo'nalish ma'nosini bildirish-

da aniq seziladi. Solishtiring: *Samarqandga ketdi – Samarqand tomon(ga) ketdi.*³⁰

BOG'LOVCHI

Xususiyatlari. Bog'lovchi – qo'shma gap tarkibidagi sodda gap va uyushgan bo'lak orasidagi munosabatni ifodalash uchun qo'llanadigan yordamchi so'z.

Qo'llanish turlari. Bog'lovchi qo'llanishiga ko'ra 2 turga bo'linadi:

1) yakka qo'llanadigan bog'lovchilar: **a, va, hamda, ammo, lekin, biroq, balki, holbuki, vaholanki, gar//agar//agarda, basharti, chunki, garchi// garchand, go'yo//go'yoki, ki//kim, esa, ya'ni, shuning uchun;**

2) takroriy qo'llanadigan bog'lovchilar: **dam-dam, ba'zan-ba'zan, ham-ham, bir-bir, xoh-xoh, goh-goh.**

Eslatma

1) *takroriy bog'lovchi o'zi bog'lagan qismlar oldida keladi: **Goh u, goh men keldim. Ham o'zi bog'lagan qismdan oldin kelsa bog'lovchi (ham o'qidim, ham yozdim), keyin kelsa yuklama (o'qidim ham, yozdim ham) sanaladi.***

2) *takroriy bog'lovchilarning bir qismi faqat takror kelganda bog'lovchi hisoblanadi. Yakka qo'llanganda:*

*ham – yuklama: **Men ham borman.***

*ba'zan – ravish: **Ba'zan borib turaman.***

*bir – son: **Bir ko'rdim men uni.***

*dam – ot: **Dam oldim.***

3) *yo, yoki, yoxud, yoinki bog'lovchilari yakka holda ham, takroriy holda ham qo'llanadi.*

Vazifa turlari. Vazifasiga ko'ra bog'lovchilar ikkiga bo'linadi:

1) **teng bog'lovchi;**

2) **ergashtiruvchi bog'lovchi.**

Teng bog'lovchilar:

1) gapning uyushiq bo'laklarini bog'laydi: **Kecha sokin va Iliq edi;**

2) qo'shma gap tarkibidagi teng huquqli sodda gaplarni bog'laydi: **Quyosh chiqdi, lekin havo ismadi.**

³⁰Nurmonov A., Sobirov A., Yusupova Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili: Akademik litseylarning 2-bosqich talabalari uchun darslik. – Toshkent: Sharq, 2004.

Teng bog'lovchilarning ma'no turlari:

1) biriktiruv: **va, hamda, bilan** (ko'makchi), **ham, u//yu, da** (yuklama);

2) zidlov: **ammo, lekin, biroq, esa, balki, holbuki, vaholanki, a;**

3) ayiruv: **yo//yoki//yoxud//yoinki, yo-yo, goh-goh, damdam, ba'zan-ba'zan, bir-bir, xoh-xoh.**

Ergashtiruvchi bog'lovchi, asosan, qo'shma gap tarkibidagi ergash gaplarni bosh gapga bog'laydi.

Ergashtiruvchi bog'lovchilarning ma'no turlari:

1) aniqlov: **ya'ni, ki//kim;**

2) sabab: **chunki, shuning uchun;**

3) shart: **agar//gar//agarda, basharti, mabodo, garchi//garchand, modomiki;**

4) chog'ishtiruv: **go'yo//go'yoki.**

Eslatma

bilan, bordi-yu, deb, negaki, toki – bog'lovchi vazifasidagi so'zlar.

Bog'lovchilar nutqda qo'llanishiga ko'ra adabiyotlarda quyidagicha tavsiflanadi³¹:

Biriktiruvchi bog'lovchi sifatida oddiy so'zlashuv uslubida ko'proq *bilan* (*minan*) ko'makchisi ishlatiladi. *Va, ham, hamda* yordamchilari esa yozma nutq uslublari uchun xoslangan.

Zidlov bog'lovchisi sifatida so'zlashuv uslubi uchun *ammo, lekin* bog'lovchilarining birikkan holda *ammo, lekin* (***ammo-lek***) shakli ko'proq ishlatiladi. *Lekin* bog'lovchisining *lek, vale* (valekin) shakllari ham badiiy uslub uchun xoslangan.

Ayiruv bog'lovchilaridan *yoxud, yoinki* yozma nutq uslubi (publitsistik, badiiy uslub)gagina xos. Aniqlov bog'lovchilari faqat yozma nutq uslubida qo'llaniladi.

Sabab bog'lovchilaridan *chunki, shu sabab, shu tufayli* ko'proq yozma nutq uslubida qo'llanadi.

Shart bog'lovchilaridan *garchi* yozma nutq uslubi uchun xos. Chog'ishtiruv bog'lovchilaridan *xuddi* uslubiy betaraf, *go'yo* yozma nutq uchun xoslangan.

³¹ Nurmonov A., Sobirov A., Yusupova Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili: Akademik litseylarning 2-bosqich talabalari uchun darslik. – Toshkent: Sharq, 2004. – B.316.

YUKLAMA

Xususiyatlari. Yuklama – ayrim so'z yoki gapga qo'shimcha ma'no yuklash uchun qo'llanadigan yordamchi so'z.

Tuzilish turlari:

1) qo'shimcha-yuklama: **-a//ya, -mi, -chi, -oq//yoq, -ki//kim, -gina//kina//qina, -dir, -u//yu, -ku, -da;**

2) so'z-yuklama: **faqat, axir, hatto//hattoki, na-na, xuddi, naq, nahot//nahotki, ham, xolos.**

Ma'no turlari:

1) so'roq va taajjub: **-mi, -chi, -a//ya;**

2) kuchaytiruv: **axir, hatto//hattoki, -oq//yoq, nahot//nahotki; tim, qoq, liq, lim, g'irt, g'arq, shilta, jiqqa;**

3) ta'kid: **-ku, -da, -ki//kim, -u//yu, ham;**

4) ayiruv va chegaralov: **-gina//kina//qina, faqat, xolos; yolg'iz (sifat), bir (soni);**

5) aniqlov: **xuddi, naq;**

6) gumon: **-dir;**

7) inkor: **na.**

Yozilish turlari:

1) so'zga qo'shib yoziladi: **-mi, -gina//kina//qina, -oq//yoq, -dir, -ki//kim;**

2) chiziqcha bilan yoziladi: **chi, a//ya, ku, da, u//yu;**

3) so'z-yuklama ajratib yoziladi: **xuddi menday, faqat sen.**

Mustahkamlash uchun savollar

1. Ko'makchiga ta'rif bering. 2. Ko'makchining tabiatiga ko'ra qanday turlari bor? Misollar keltiring. 3. Sof ko'makchi nima? Misollar keltiring. 4. Ko'makchi vazifasidagi so'z nima? Misollar keltiring. 5. Ko'makchi vazifasidagi so'zning asosiga ko'ra qanday turlari bor? 5. Otdan ko'chgan ko'makchi haqida gapiring va misollar keltiring. 6. Sifatdan ko'chgan ko'makchi haqida gapiring va misollar keltiring. 7. Ravishdan ko'chgan ko'makchi haqida gapiring va misollar keltiring. 8. Fe'ning sifatdosh shaklidan ko'chgan ko'makchi haqida gapiring va misollar keltiring. 9. Fe'ning ravishdosh shaklidan ko'chgan ko'makchi haqida gapiring va misollar keltiring. 10. Ko'makchining qo'llanish turlari haqida gapiring va misollar keltiring. 11. Bosh kelishikdagi so'z va ba'zan qaratqich kelishigidagi olmosh bilan qo'llanadigan ko'makchilar qaysilar?

Misollar keltiring. 11. Qaratqich kelishigidagi so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar qaysilar? Misollar keltiring. 12. Jo'nalish kelishigidagi so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar qaysilar? Misollar keltiring. 13. Chiqish kelishigidagi so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar qaysilar? Misollar keltiring. 14. Bog'lovchiga ta'rif bering. 15. Bog'lovchining qo'llanish turlari haqida gapiring. 16. Yakka qo'llanadigan bog'lovchilar haqida gapiring va misollar keltiring. 17. Takroriy qo'llanadigan bog'lovchilar haqida gapiring va misollar keltiring. 18. Bog'lovchining vazifa turlari haqida gapiring va misollar keltiring. 19. Teng bog'lovchilar haqida gapiring va misollar keltiring. 20. Ergashtiruvchi bog'lovchilar qaysilar? Misollar keltiring. 21. Teng bog'lovchining ma'no turlari qaysilar? Misollar keltiring. 22. Biriktiruv bog'lovchilari qaysilar? Misollar keltiring. 23. Zidlov bog'lovchilari qaysilar? Misollar keltiring. 24. Ayiruv bog'lovchisi haqida gapiring va misollar keltiring. 25. Ergashtiruvchi bog'lovchining ma'no turlari haqida gapiring va misollar keltiring. 26. Aniqlov bog'lovchisi haqida gapiring va misollar keltiring. 27. Sabab bog'lovchisi haqida gapiring va misollar keltiring. 28. Shart bog'lovchisi haqida gapiring va misollar keltiring. 29. Chog'ishtiruv bog'lovchisi haqida gapiring va misollar keltiring. 30. Yuklama nima? 31. Yuklamaning tuzilish turlari haqida gapiring va misollar keltiring. 32. Qo'shimcha-yuklama haqida gapiring va misollar keltiring. 33. So'z-yuklama haqida gapiring va misollar keltiring. 34. Yuklamaning ma'no turlari haqida gapiring va misollar keltiring. 35. So'roq va taajjub yuklamasi haqida gapiring va misollar keltiring. 36. Kuchaytiruv yuklamasi haqida gapiring va misollar keltiring. 37. Ta'kid yuklamasi qanday ma'noga ega? Misollar keltiring. 38. Ayiruv va chegaralov yuklamasi qanday ma'noga ega? Misollar keltiring. 39. Aniqlov yuklamasi qanday ma'noga ega? Misollar keltiring. 40. Gumon yuklamasi qanday ma'noga ega? Misollar keltiring. 41. Inkor yuklamasi haqida gapiring va misollar keltiring. 42. Yuklamaning yozilish turlari haqida gapiring va misollar keltiring. 43. So'zga qo'shib yoziladigan yuklamalar haqida gapiring va misollar keltiring. 44. Chiziqcha bilan yoziladigan yuklamalar haqida gapiring va misollar keltiring. 45. Ajratib yoziladigan yuklamalar haqida gapiring va misollar keltiring.

Topshiriqlar

1. Toshpo'latov uch kundan beri shu yerda. Kecha kuni bo'yi tepalik yonida ishchilar bilan birga bo'ldi. (R.Fay.) 2. Jasorat iste'dod singari maqsad sari boradigan yo'lni osonlashtiradi. 3. Xalq kuchli yel bilan chayqalgan dengizdek birdan qo'zg'aldi. (Oyb.) 4. Unsinni ko'rish, go'zal xayol va dardli yodi bilan uning yuragini borgan sari chuqurmoq yaralagan Gulnor to'g'risida ikki og'iz so'z eshitish orzusi kuchli edi. (Oyb.) 5. Erta bilan oftob chiqmasdan burun boyning hovlisida ikki arava tayyor bo'ldi. (S.Ahm.) 6. U akasi haqida to'lib-toshib gapirardi. 7. Xatni pochta orqali yuborganini ma'lum qildi. 8. Sen uchun atalgan qo'shiqlarim ko'p. 9. Ilmning ofati – esdan chiqarmoqlik va ilmga rag'batini bo'lmagan kishilarga o'rgatib, uni zoye ketkazmoqdir. 10. Oллоh taoloning rozi bo'lishi otaning rozi bo'lishiga va uning g'azabi ham otaning g'azabiga bog'liqdir. 11. Hali haydovchilardan, hali traktorchilardan bir-ikkitasi ba'zan tongda, ba'zan yarim tunda yo u, yoki bu ehtiyot qismlarini so'rab kelardi. Shuning uchun ombor-da navbatchi bo'lishi zarur. (Sh.Rash.) 12. Fakultet ro'parasidagi yer maydoniga birinchi va ikkinchi kurs talabalari qaraydi. 13. Na ko'kning fonari o'chmasdan, na yulduz sayr etib ko'chmasdan... (Uyg'.) 14. Azizaning bu yerga kelganiga atigi bir hafta bo'ldi. U yo'lga chiqayotganda o'zim ham bir dam olib kelaman-a degan edi. Dam olish qayoqda deysiz, vaqtida ovqat yeyishga ham qo'l tegmaydi-ku. Bu yerga ikki yuzdan ortiq bola dam oladi-ya. Biri-chi, cho'milib shamollasa, boshqasi maymunjon teraman deb oyoq-qo'lini timdalatib keladi-da. Bularning hammasi shifokorga tashvish. Ayniqsa, futbol degan narsaga bolalarning o'chligini ayt-maysizmi? Bolalar-ku, mayli-ya, kuniga savat-savat narsa tashib, uzoq-yaqindan keladigan ota-onalarning xarxashasini aytmay-sizmi. Mana, eshik oldida velosiped ruliga savat ilgan o'rta yashar bir kishi hansirab turibdi.

1. Yordamchi so'zlarni aniqlang va guruhlang.

2. Gap tarkibidagi sof, yarim, qo'shimchasimon ko'makchilarni ajratib. Ko'makchilarning qaysi kelishikdagi so'zlarni boshqarib kelayotganiga diqqat qiling.

3. Ajratilgan ko'makchilarni kelishik shakli yoki boshqa ma'nodosh ko'makchilar bilan almashtirib ko'chiring.

4. Bog'lovchilarning ma'no va vazifasini aniqlang. Yakka yoki takror qo'llanishiga e'tibor qiling.

5. *Bog'lovchi vazifasida qo'llanuvchi ko'makchi va yuklamalarni bog'lovchilar bilan almashtirib ko'chiring. Tinish belgisi qo'llanishiga diqqat qiling.*

6. *Gap tarkibida qo'llangan teng va ergashtiruvchi bog'lovchilarning gapni shakllantirishdagi rolini aniqlang.*

7. *Yuklamaning tuzilishi va ma'no xususiyatiga ko'ra turlarini aniqlang. Yuklama qo'shilishi bilan gapga qo'shimcha ravishda yuklanayotgan ma'noni aniqlang. Yuklamalarning imlosi ustida ishleng.*

33-DARS ALOHIDA SO'Z TURKUMLARI

MODAL

Ma'noviy xususiyatlari. So'zlovchining bildirgan fikriga qo'shimcha munosabatini ifodalovchi so'z guruhi modal deyiladi. Bu so'z sirasi tabiatiga ko'ra 2 ga bo'linadi:

1) sof modal so'z: **albatta, chamasi, aftidan, tabiiy, mazmuni, ehtimol;**

2) modal ma'noli so'z: **bor, yo'q, kerak, darkor, zarur, lozim, mumkin, iborat.**

Modal boshqa turkumlardan o'sib chiqib, alohida bir guruhni hosil qilgan:

1) otdan: **ehtimol, chog'i, chamasi, mayli, go'rga/go'r, mazmuni, haqiqatdan, haqiqatda, darhaqiqat, darvoqe, filhaqiqat, aslida, aftidan, xayriyat, vassalom;**

2) sifatdan: **shubhasiz, shekilli, rost/rosti, to'g'ri/to'g'risi/to'g'rirog'i, so'zsiz, tabiiy/tabiiyki, ma'lumki, muhaqqaq, ochig'i;**

3) ravishdan: **albatta, rostdan, chindan, avvalo, zotan, umuman;**

4) bog'lovchidan: **balki;**

5) olmoshdan: **o'z-o'zidan, har qalay;**

6) fe'ldan: **kel/keling, qo'y/qo'ying/qo'yingki, hoynahoy, demak, deylik, olaylik;**

7) sintaktik birlikdan: **har holda, haytovur, ishqilib, bari bir, nafsilambiriga.**

Ma'no turlari. Sof modal ifodalaydigan ma'nosiga ko'ra ikki guruhga bo'linadi:

1) fikrning aniqligini bildiradigan modal: **darhaqiqat, darvoqe, haqiqatan/haqiqatdan (ham), rost, to'g'ri/to'g'risi, rostdan, chindan;**

2) fikrning noaniqligini bildiruvchi modal: **balki, ehtimol, chamasi, aftidan, mazmuni.**

Morfologik xususiyatlari:

1) o'zgarmasligi;

2) ma'noli qismga ajralmasligi.

Sintaktik vazifasi. Modal gap bo'lagi bilan sintaktik aloqaga kirishmaydi.

Sof modal:

1) kirish so'z: 1. **Bu, shubhasiz, bizning yutug'imiz.** 2. **Tabiiy, bir kun oldin ekan hafta burun o'radi.** 3. **Balki, bu biz bilmagan yangi elementdir.**

2) so'z-gap:

– Bemorni kasalxonaga yotqizish kerakmi?

– **Albatta.**

– Majlis bir soatda tugarmikin?

– **Ehtimol.**

Modal ma'noli so'zlar:

1) kesim: **Kitob bor. Daftar yo'q;**

2) kesimning tarkibiy qismi: **Bugun borishim kerak. Kitobning keragi yo'q;**

3) sifatlovchi-aniqllovchi: **Yo'q narsani yo'ndirib bo'lmaydi.**

Otlashsa: bor, yo'q, kerak so'zlari otning sintaktik vazifasini bajaradi: Bor maqtansa topilar, yo'q maqtansa chopilar.

Modalda shakl va ma'no munosabati. Modal ma'nodoshlik, shakldoshlik, zid ma'nolilik munosabatlarida bo'ladi.

1) sinonim modallar: **chamasi – chog'li – mazmuni; shubhasiz – shaksiz – so'zsiz; o'z-o'zidan – tabiiy; haqiqatda – haqiqatdan – darhaqiqat; voqean – darvoqe – aytganча – deganday; ehtimol – balki;**

2) antonim modallar: **bor – yo'q, ha – yo'q;**

3) omonim modal: **to'g'ri, rost, tabiiy (sifat) – to'g'ri, rost, tabiiy (modal); albatta, rostdan, chindan (ravish) – albatta, rostdan, chindan (modal).**

Eslatma

Modal ma'noli qismga ajratilmaydi: **aftidan, shubhasiz**. Lekin unda omonim bo'lgan mustaqil so'z ajratiladi: **Uning tobi qochganligi aftidan billnardi (aftidan – ot, afti-dan)**. Bu haqiqat shubhasiz (**shubhasiz – ot, shubha-siz**).

Eslatma

Modal so'zni mustaqil so'zning kirish so'z vazifasida kelishi bilan chalkashtirmaslik kerak.

Ayrim modalga o'tish bosqichida turgan so'zlarni modal yoki modal emas deyish qiyin. Shuningdek, **xullas, xullasi kalom, demak, bas, binobarin, qisqasi, umuman; masalan, shuningdek, jumladan, chunonchi; aksincha; avvalo, avvalambor, nihoyat; aytganday, aytmoqchi, zotan; xususan, ayniqsa, asosan; koshki, zora, yaxshiki, xayriyat, shoyad** kabi so'zlarni ko'proq so'zlovchining qo'shimcha munosabatini ifodalashga xoslanayotganligi, kirish bo'lak vazifasini bajarayotganligi uchun modal so'z deyish mumkin.

Topshiriq

Berilgan modal so'zlarni jadvalga joylashtiring, har bir guruhdagi so'z sirasini davom ettiring: **menimcha, demak, albatta, xayriyat, mutlaqo, koshki, xullas, qaniydi, har holda, aytishlaricha, tabiiy, yaxshisi, rosti, mazmuni, chamasi, shekilli, to'g'ri, yaxshi, haqiqatdan**.

ishonch	gumon-umid	xulosalash, yakunlash	nisbatlash	havola

1. Har ishning chamasi bor, har daryoning kemasi. 2. Chamasi, u mendan ikki yosh katta. 3. Haqiqatdan yuz o'girmang. 4. Haqiqatdan, u arazlab ketdi. 5. Mato tabiiy ipakdan to'qilgan edi. 6. Tabiiy, ertaga u o'z onasini ham tanimaydi. 7. Jang tugagandan keyin qahramon ko'pa-yishi tabiiy. 8. Demak, mening gapim yolg'on! 9. Ko'p demak nodonning ishi, ko'p yemak – hayvonning. 10. U menga so'zsiz tikilib turardi. 11. So'zsiz, bu ma'noda aytganim yo'q! 12. Bugun yomg'ir-

ning yog'ishi shubhasiz. 13. Men, shubhasiz, usiz yasholmasdim.

14. Yaxshi, qizga javob beramiz. 15. Yaxshi qizga javob beramiz.

1. Mustaqil so'zlarning modalga siljishini aniqlang.

2. So'zning qaysi o'rinda mustaqil, qaysi o'rinda modal so'z sifatida qo'llanayotganligini aniqlang.

3. Tinish belgilarining ishlatilishini tushuntiring.

UNDOV

Ma'noviy xususiyatlari. Kishining his-hayajoni, xitob, haydash-chaqirish ma'nosini va rasm-odat bilan bog'liq murojaatini bildiradigan so'zlar undov deyiladi.

Undov atash, yasalish xususiyatiga ega emas, morfologik jihatdan o'zgarmas va gap bo'lagi bo'lib kelolmaydi, u bilan sintaktik aloqaga kirishmaydi. Otlashib, otning shakl yasovchisini qabul qilishi va sintaktik vazifasini bajarishi mumkin.

Undov **demoq, solmoq, tortmoq, urmoq** kabi fe'llar bilan birikib qo'shma fe'l hosil qiladi: **oh demoq, dod solmoq, uf tortmoq, oh urmoq.**

Ma'no turlari: Undov ma'nosiga ko'ra 2 guruhga bo'linadi:

1) his-hayajon: **iyе, eh, o, uh, uf, bay-bay, ho, o'h-ho', ehe, e, hay-hay, aha, eha, haya, o', i, a, o'h, obbo, iya, he, iye-voy, ura, vo, vodarig', esiz, evoh, vah-vah, ajabo;**

2) haydash-chaqirish:

a) shaxsga qaratilgan: **hoy, oy, ay, allo, ey, ma, tss, marsh, qani, jim, tek, fisht;**

b) hayvon/parrandalarga qaratilgan: **beh-beh, pish-pish, pisht, tu-tu, gah, kuch-kuch, mah-mah, xo'sh, tak, dirr, ish, xix, chu(h), kisht, hayt, xuyt.**

Bundan tashqari, undovning yana ikki kichik guruhi bor:

3) rasm-odat: **assalom-u alaykum, salom, assalom, vaalaykum assalom, xayr, xo'sh, xo'p, marhamat, marhabo, rahmat, tashakkur, shukur, qulluq, balli, ofarin, barakalla, qoyil, hormang, bor bo'ling, esonmisiz, omonmisiz, uzr;**

4) ko'rsatish, ta'kid: **hu, huv, ha, hmm, hov.**

Morfologik xususiyatlari:

1) o'zgarmasligi;

2) ma'noli qismga ajralmasligi.

3. Tuzilish turlari:

- a) sodda: **eh, o, uf, kisht, xayr, uzr, oh, ma, pisht, obbo;**
 b) qo'shma: **bor bo'ling, assalom-u alaykum, vaalaykum assalom;**
 c) juft: **o'h-hu, eh-he, eh-ha, voy-bo', voy-dod, evoh; e-haa, voy-voyey;**
 d) takroriy: **bay-bay, oh-oh, mah-mah, pisht-pish; e-e-e, bay-bay-bay, hay-hay-hay.**

Sintaktik vazifasi:

- 1) kirish so'z: **Voy**, bu o'zimizning Salimku. **E**, sekinroq gapir;
 2) undalma: **Hoy**, qayoqqa ketyapsan? **Ey**, nimaga ovora bo'lyapsiz?
 3) so'z-gap: **Eh!** Hayot bir lahza mening hukmim bilan yur-saydi. **Hoo!** Buni o'zimga oldim.

Otlashsa:

- 4) otning sintaktik vazifasini bajaradi: **Ortiqcha oh-voh (ega) o'rinsiz. Dod-voydan (to'ldiruvchi) nima foyda?!**

Shuningdek, undovlar og'zaki so'zlashuv, badiiy, qisman publitsistik uslubda keng qo'llanilib, rasmiy va ilmiy uslubda qo'llanilish doirasi cheklangan. Ba'zan xat janrida, ma'lum voqea-hodisalar bayoni yuzasidan o'zaro maktublarda yoki ishqiy maktublarda undovlar qo'llanilishi mumkin. Rasmiy doiralarning xatlarida undovlar qo'llanilmaydi. Sababi – rasmiy doiralarning xatlari har qanday ehtirolardan xoli bo'ladi.

Topshiriqlar

1. Men yetim o'sganman, oh, u yetimlik... Voy, bechora jonim desam arziydi. (G'.G'ul.) 2. Ey ulug' naslimning yuragi, joni! Kipri-gingga ilinmas yig'idan zarra. (G'.G'ul.) 3. Bay-bay, zap choy bo'libdi-da... (A.Qod.) 4. Uh, endi qaysi yuzim bilan o'sha uyga boraman. (S.Zun.) 5. Obbo, qizim-e! Do'ppimni o'zim tikdim de-gin! 6. Hormang endi, otam, – dedi ayol qotma uzun qo'llari bilan Elmurodning yelkalaridan silab. (P.Tur.) 7. O Alisher! Xush ke-libsiz, ichkariga marhamat. (Uyg'. va I.Sul.) 8. Oho! Oho! Qalay ekansiz? Pichoqni avval o'zingga ur, og'rimasa, birovga. (H.Hak.) 9. E! Bu xumpar menga shama qilyaptimi? 10. O... uzuging juda chiroyli. Qani menga ber-chi! 11. Eh-he, ish katta-ku! (Oyb.) 12. Uning fikrini ma'qullovchi ovozlar eshitildi: Balli, Otangizga rah-

mat! (P.Tur.) 13. Faqat sendan bitta iltimos, Kelajakda unutmang, bas. 14. Siz-chi, ey sadoqat satridan nolib, nadomat komiga botganlar, ayting! (A.Orip.) 15. Mening kulfatlarimni eshitib onam uf tortdi. 16. Sabrlilik musibatning birinchi daqiqalaridayoq bilinadi. Sabrsiz odam salgina ozor cheksa dod soladi. 17. Oh urarman, oh urarman, ohlarim urgay seni. (Qo'shiqdan) 18. Cho'ponlar qur-haytlab qo'yni haydagan. («Alpomish») 19. Mahkam Ochilga «iye!» deganday olayib qaradi... 20. «Tak» dedi-yu «chuvha» dedi, jo'nadi. Qorajon o'z yo'lidan qolmadi. («Alpomish») 21. Kampir negadir voy-voylab qoldi.

1. Undovlarni topib tagiga chizing, ustiga qaysi ma'no guruhi-ga kirishini yozing.

2. Sintaktik shaklga munosabatini va gapdagi vazifalarini aniqlang.

3. Qanday holda so'z-gap, qanday holda gap bo'lib kelishini izohlang.

4. Tinish belgilarining ishlatilishiga diqqat qiling va ishlatilish sababini sharhlang.

5. Tarkibida undov qo'llangan qo'shma va sodda yasama fe'llarni aniqlang. Imlosi ustida ishlang. Undov so'z haqidagi fikringizni xulosalang.

TAQLID

Ma'noviy xususiyati. Kishi, jonli va jonsiz predmet, hodisa chiqaradigan tovush va uning turi holatiga taqlidni ifodalovchi so'z taqlid deyiladi. Taqlid qanday so'rog'iga, otlashsa, nima so'rog'iga javob bo'ladi.

Ma'no turlari. Taqlid ma'nosiga ko'ra 2 ga bo'linadi:

1) tovushga taqlid: ak-ak, ang-ang, ar-ar, af-shu, bakabang, baqir-buqur, bag'-bug', biq-biq, bitbildiq, vang-vang, vov-vov, ganglrgungur, gijbang, guv (shiddatli, bo'g'iq tovush), guldur, gurs, jaz-buz, jiz-biz, inga-inga, miyov-miyov, patir-putur, tapara-tapar, taraqa-turuq, tars, tars-turs, tars-tars, tasiratusur, taqir-tuqur, taqtaq, taq-tuq, tiq-tiq, xir-xir, xur-xur, chak-chak, chalp-chulp, chilp-chilp, cho'lp-cho'lp, chirs-chirs, chars-churs, shapir-shupur, qars, qars-qars, qars-qurs, qart-qurt, qasir-qusur, qa-qaq, qiy-chuv, qisir, g'arch, g'arch-g'urch, g'at, g'at-g'at, g'iz, hingir-hingir, ho'ngir-ho'ngir;

2) holat/obrazga taqlid: atak-chechak, alang-jalang, bij-bij, bijir-bijir, vij-vij, vijlr-vijlr, gar-gar, gir-gir (aylanmoq), guv-guv, gup, dik, dik-dik, dikir-dikir, duv-duv, jimir-jimir, jilpang-jilpang, zirq-zirq, yilt-yilt, lapang-lapang, lim-ilm, limmo-lim, lov-lov, lop, lo'q-lo'q, milt-milt, mo'lt-mo'lt, pildir-pildir, shart-shurt, yum-yum (yig'lamoq), sim-sim (og'rinoq), yalt, yalt-yalt, yalt-yult, yaraq, yarq, g'ij-g'ij (aql), g'im-g'ij, g'ir-g'ir (esmoq), hang-mang, hil-hil (pishmoq).

Morfologik xususiyatlari.

1) egalik va kelishik shaklini olib o'zgaradi: taqir-tuquri, g'ovur-g'uvurni;

2) yasalish xususiyatiga ega emas, ammo boshqa turkumlar yasalishiga xizmat qiladi: jizza (ot), sharros (sifat), yaltira (fe'l), tappa, chippa (ravish);

Tuzilish turlari. Sodda, qo'shma, juft va takroriy taqlidlar mavjud:

1) sodda: shig', duv, dik, lop, yalt, shuv, tiq; tiqir, liking, shig'ir, jarang;

2) juft: g'arch-g'urch, taq-tuq, tars-turs, vag'ir-vug'ur, sholopshulup; g'ivir-shivir, chirt-pirt, g'ing-ping; alang-jalang, apir-shapir; gijbada-bang, qiy-chuv;

3) takroriy: guv-guv, duv-duv, zir-zir, lipir-lipir, miyov-miyov, cho'lp-cho'lp, qirt-qirt; taqa-taq, tasira-tusir, gurso-gurs, shaqa-shaq; g'irra-g'irra, guppa-guppa, shartta-shartta; bij-bij, vij-vij, dag'-dag', jav-jav (oxirgi guruhning qismlari yakka qo'llanmaydi).

Eslatma

Taqlid qo'shma shaklda bo'lmaydi. Ular etmoq, demoq, qilmoq yordamchi fe'llari bilan birikib, qo'shma fe'l hosil qiladi: dik etmoq, shir etmoq, mo'o' demoq, tiqir qilmoq, g'iz etmoq.

Sintaktik vazifasi. Taqlid sintaktik vazifasiga ko'ra sifat va ravishga yaqin turadi va uning so'rog'iga javob bo'ladi:

1) sifatlovchi-aniqlovchi: Gangir-gungir suhbatga quloq solib o'tirdi. Dahlizdan shivir-shivir ovoz eshitildi;

2) tarz holi: Olmalar duy-duy to'kildi. Alamidan piq-piq yig'lar edi. Shamol g'ir-g'ir esmoqda;

3) ot-kesim: Miyangda aql g'ij-g'ij. Bu yog'i gijbada-bang ekan-da.

Otlashganda:

- 1) ega: **Shivir-shivir tindi;**
- 2) qaratqich-aniqlovchi: **Qiy-chuyning bolsi nima ekan-a?**
- 3) to'ldiruvchi: **Etigining g'archini pasaytirish uchun oyoq uchida yurib keldi.**

Topshiriqlar

1. Gursillab yiqildi kekxa qayrag'och... 2. Dam o'tmay sharros yomg'ir quyib berdi. 3. Zalni gulduros qarsak ovozi tutib ketdi. 4. Soch emas bu, sharshara. 5. Soy suvlari shildirab oqadi. 6. Bu xabarni eshitib yuragim shuvillab ketdi. 6. Mo'ltirab termilar ikki qora ko'z. 7. Tulkinning lip etib o'tib ketganini sezmay qoldik. 8. Orqa tomondan nimadir tars etdi. 9. Qushlar par etib osmonga ko'tarildi. 10. Tashqaridan «miyov» degan ovoz eshitildi. 11. G'ing desang, o'ldiraman. 12. Soat 12 da boraman degani lop etib esiga tushib ketdi.

1. Taqlidlarni aniqlang.
2. Mustaqil qo'llanuvchi va mustaqil qo'llanmaydigan taqlidlarini ajrating.
3. Tovushga va holatga taqlidni bildiruvchi so'zlarni guruhlang.
4. Sintaktik shakl olgan taqlidlarni va gapdagi vazifasini aniqlang.
5. Taqlidlarning ma'noviy guruhini, qaysi so'zga bog'lanayotganligini aniqlang.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Modal haqida gapiring va misollar keltiring.
2. Modal qanday ma'noviy xususiyatlarga ega?
3. Sof modallar qaysilar?
4. Modal ma'noli so'zlar qaysilar?
5. Boshqa turkumdan o'sib chiqqan modallar (ot modal, sifat modal, ravish modal, bog'lovchi modal, olmosh modal, fe'l modal, sintaktik birlikdan chiqqan modal) haqida gapiring va misollar keltiring.
6. Modalning qanday ma'no turi bor?
7. Fikrning aniqligini bildiradigan modallar qaysilar?
8. Fikrning noaniqligini bildiruvchi modallar qaysilar?
9. Modalning sintaktik vazifasi qanday?
10. Sinonim modal haqida gapiring va misollar keltiring.
11. Antonim modal haqida gapiring va misollar keltiring.
12. Omonim modal haqida gapiring va misollar keltiring.
13. Undovning ta'rifini ayting.
14. Undovning qanday ma'no turlari bor?

15. Hishayajon undovlari qaysilar? 16. Haydashchaqirish undovlari qaysilar? 17. Rasmodat undovlari qaysilar? 18. Ko'rsatish/ta'kid undovlari qaysilar? 19. Undovning tuzilish turlari haqida gapiring va misollar keltiring. 20. Sodda undov haqida gapiring va misollar keltiring. 21. Qo'shma undov haqida gapiring va misollar keltiring. 22. Juft undov haqida gapiring va misollar keltiring. 23. Takroriy undov haqida gapiring va misollar keltiring. 24. Undovning sintaktik vazifasi haqida gapiring va misollar keltiring. 25. Taqlidning ta'rifini keltiring. 26. Taqlidning qanday ma'no turlari bor? 27. Tovushga taqlid haqida gapiring va misollar keltiring. 28. Holat/obrazga taqlid haqida gapiring va misollar keltiring. 29. Taqlidning tuzilishi haqida gapiring va misollar keltiring. 30. Sodda taqlid haqida gapiring va misollar keltiring. 31. Qo'shma taqlid haqida gapiring va misollar keltiring. 32. Juft taqlid haqida gapiring va misollar keltiring. 33. Takroriy taqlid haqida gapiring va misollar keltiring. 34. Taqlidning sintaktik vazifasi haqida gapiring va misollar keltiring.

34-DARS SINTAKSIS. SO'Z BIRIKMASI

Sintaksis haqida. So'zning tildagi muayyan qonun-qoida asosida o'zaro erkin birikuvidan so'z birikmasi va gap hosil bo'ladi. So'z birikmasi va gap qurilish hamda ifoda mazmuniga ko'ra farqlanadi.

Sintaksisda **so'z birikmasi va gap qurilishi** masalasi o'rganiladi. Sintaksis grammatikaning tarkibiy qismi bo'lib, yunoncha *syntaxis* – «qurish, tuzish» so'zidan olingan.

So'z birikmasi haqida. Mustaqil so'z birikuv 2 ko'rinishda bo'ladi:

- 1) barqaror birikuv (turg'un birikma);
- 2) nutqiy birikuv (erkin birikma).

Mustaqil so'zlarning barqaror birikuv 1) nutq uchun avvaldan tayyor qilib qo'yilgan bo'ladi: **sadarayhon, uchburchak, sotib oldi, Qarshi davlat universiteti** (qo'shma so'z), **kalavasining uchini yo'qotdi** (ibora), **yetti o'lchab bir kes** (maqol). Bu birikuvning har birida kamida ikkitadan mustaqil so'z bo'lib, ular o'zgarmas, buzilmas qilib bog'langan. Sanalgan birliklar sintaktik

qurilma emas, balki lug'aviy birlik bo'lib, ularni tildan tayyor holda olamiz.

Mustaqil so'zlarning nutqiy birikuvini nutq jarayonida yuz berib, shu jarayon paytidagina yashaydi, vaqtinchalik hodisa ekanligi bilan ajralib turadi: **olma va anor, kitobni o'qidi, Otam – o'qituvchi, mening uyim kabi.** Nutqiy birikuv **erkin bog'lanish** deyiladi.

Eslatma

Turg'un birikuv xalq tomonidan, erkin birikuv esa bir kishi tomonidan yaratiladi.

Mustaqil so'zlarning erkin bog'lanishi 2 xil bo'ladi:

1) teng bog'lanish;

2) tobe bog'lanish.

Mustaqil so'zlarning teng bog'lovchi (bog'lovchi vazifasidagi so'z) yoki sanash ohangi yordamida teng bog'lanishi natijasida so'z qo'shilmasi vujudga keladi: **olma va anor, qalam bilan ruchka yoki o'qidi, yozdi kabi.** Teng bog'lanishda bir so'z boshqasiga tobe bo'lmaydi: **erkak va ayol; erkak, ayol.**

Teng bog'lanish so'z qo'shilmasi hamda bog'langan va bog'lovchisiz qo'shma gaplar tarkibida uchraydi.

Sintaksis tobe bog'lanishga asosiy e'tibor qaratadi.

Tobe bog'lanish natijasida so'z birikmasi (**qalamda yozdi, qishloqdan keldi**) va gap (**Salim – muallim, Yil yaxshi bo'ldi**) hosil bo'ladi.

Birdan ortiq mustaqil so'zning ma'no va grammatik jihatdan tobe bog'lanishi so'z birikmasi deyiladi: **maktabga borish, daf-tarning varag'i kabi.** So'z birikmasida bosh va ergash so'z bo'ladi. Bunda ma'nosi izohlanayotgan so'z **bosh (hokim) so'z**, uning ma'nosini ravshanlashtirib kelayotgan, izohlayotgan, to'ldirayotgan so'z **ergash (tobe) so'z** hisoblanadi. So'roq hamma vaqt bosh so'zdan beriladi, so'roqqa javob bo'lgan so'z ergash (tobe) so'z hisoblanadi: **Shirin olma (qanday olma?).**

Eslatma

*Ega va kesim bog'lanishi so'z birikmasi deyilmaydi: **Salim keldi. Lola o'qidi.***

Eslatma

Gapdagi bir so'z faqat bir so'zga tobe bo'ladi. Lekin bir so'z ko'plab so'zga hokim bo'lishi mumkin.

O'zbek tilida, odatda, ergash so'z oldin, bosh so'z keyin keladi. Ba'zan gap bo'lagi tartibi o'zgarganda ergash va bosh so'zning o'rni almashishi mumkin: **o'qidim** (bosh so'z) **tarixni** (ergash so'z), **vatanim** (bosh so'z) **manim** (ergash so'z) kabi. Bunday hol ko'pincha she'riy nutqda bo'ladi.

Bosh so'zning ifodalanishiga ko'ra so'z birikmasi ikkiga bo'linadi:

- 1) **otli birikma;**
- 2) **fe'lli birikma.**

Bosh so'z ot, sifat, son, olmosh, ravish, modal so'zlar bilan ifodalansa, **otli birikma** hisoblanadi: **baland bingo, asalday shirin, intizomda birinchi, bolalarning hammasi, menda ko'p, senga kerak.**

Bosh so'z fe'l va uning ravishdosh, sifatdosh va harakat nomi shakllari bilan ifodalansa, **fe'lli birikma** deyiladi: **kitobni o'qish, ishni bajarib, tez kelgan, daftarga yozmoq.**

Ergash so'zning qanday sintaktik vazifada kelayotganligiga ko'ra so'z birikmasi uchga bo'linadi:

- a) aniqlovchili birikma: **qizil qalam, ukamning daftari;**
- b) to'ldiruvchili birikma: **kitobni o'qimoq, qalam bilan yozmoq;**
- c) holli birikma: **tez kelmoq, yurakdan kuylamoq.**

So'z birikmasi tuzilishiga ko'ra ikki xil bo'ladi:

- 1) **sodda so'z birikmasi;**
- 2) **murakkab so'z birikmasi.**

Sodda so'z birikmasida mustaqil so'z ikkitadan ortiq bo'lmaydi: **beshta daftar, bugun keldi, o'zining uyi, shaharda yashaydi, akasi haqida so'radi.**

Eslatma

*Ajralmas birikma, qo'shma so'z, ibora qatnashgan birikma ham sodda so'z birikmasi hisoblanadi: **qilich bo'yin ot, borsa kelmas oroli, turib javob bermoq, ichi qora odam, oqko'ngil bola.***

Murakkab soʻz birikmasi tarkibida ikkitadan ortiq mustaqil soʻz qatnashib, soʻz birikmasi ichida yana soʻz birikmasi boʻladi: **gʻayratli yosh bolalar, yangi ommabop kitob, katta qora qoʻy, asfalt yotqizilgan keng koʻchalar, katta mevali daraxt, bugun kelgan ishchilar** kabi. Masalan, **gʻayratli yosh bolalar** birikmasida **gʻayratli** – ergash soʻz, **yosh bolalar** – bosh soʻz. Bosh soʻz oʻz ichida yana boʻlinadi: **yosh** – ergash soʻz, **bolalar** – bosh soʻz. Bunda sodda soʻz birikmasi kengayadi. Bunday birikma soʻz birikmasi zanjiri deb atalgan: **kalta yengli chiroyli guldor shefon koʻylak kiygan qiz**.

Soʻz birikmasining soʻz, ibora, sintagma va gapdan farqi. Soʻz birikmasi maʼnosi bilan soʻzga, shakli bilan ibora, sintagma va gapga oʻxshaydi, ammo oʻziga xos farqqa ega.

Soʻz birikmasi va soʻz. Soʻz narsa, belgi, shaxs, ish-harakatni umumiy ifodalash uchun xizmat qiladi. Masalan, **kitob** deganda, umuman, kitobni, **bordi** deganda, umuman, borilganlikni tushunamiz. Soʻz birikmasi ham narsa, belgi, ish-harakatni ifodalaydi va bu jihatdan soʻzga oʻxshab ketadi, ammo u narsa, belgi, ish-harakatni boshqa narsa, belgi, ish-harakatdan ajratib, aniqroq qilib ifodalaydi: **oʻquvchi** – **aʼlochi oʻquvchi, yozish – tez yozish**. Demak, soʻz umumiy, soʻz birikmasi nisbatan aniq tushuncha beradi. Lekin soʻz leksik hodisa, soʻz birikmasi grammatik hodisadir.

Qoʻshma soʻz va soʻz birikmasi oʻzaro quyidagicha farqlanadi: qoʻshma soʻz bir soʻroqqa javob boʻladi, chunki u bitta soʻz, soʻz birikmasi tarkibidagi har bir soʻz esa alohida-alohida soʻroqlarga javob boʻladi: **sotib olmoq** (nima qilmoq?) – qoʻshma soʻz; **joʻshib kuylamoq** (qanday kuylamoq? joʻshib nima qilmoq?). Soʻz birikmasi – qoʻshma soʻzning ilk bosqichi. U oʻsib qoʻshma soʻzga aylanadi: **koʻzning oynagi** – **koʻzoynak, sarv qomatli – sarvqomat, dunyoga qarash** – **dunyoqarash** kabi.

Soʻz birikmasi va ibora. Ibora (barqaror birikma, darsliklarda turgʻun bogʻlanma) – maʼno jihatidan bir soʻzga teng, ajralmas holatga kelib qolgan lugʻaviy birlik. Uning tarkibidagi soʻzni bosh yoki ergashga ajratish mumkin emas: **tarvuzi qoʻltigʻidan tushdi, oq yoʻl, ogʻzi boʻsh**. Ibora bir soʻzga teng, shuning uchun gapda bitta gap boʻlagi boʻlib keladi: **Sizga oq yoʻl** (ibora, toʻldiruvchi) **tilayman**. Soʻz birikmasi va turgʻun bogʻlanma gapda oʻxshash shaklda uchrashi mumkin, lekin biri tushuncha, bir leksik maʼno ifoda-

laydi. Qiyoslaymiz: *Hozirgina qizcha ushlab olgan tog' kapalagi uchib ketdi – Sigimning ahvolini ko'rdi-yu, uning ham kapalagi uchib ketdi.* (M.Niyoz.)

So'z birikmasidagi mustaqil so'z nutq jarayonidagina birikuv hosil qiladi va bosh so'z ham, ergash so'z ham alohida gap bo'lagi bo'lib kelishi mumkin: **A'lochi** (ergash so'z) **o'quvchilar** (bosh so'z) **kelishdi**. Bunda ergash so'z aniqlovchi, bosh so'z ega vazifasida.

So'z birikmasi va sintagma. Sintagma fonetik hodisa bo'lib, unda ikki so'z o'zaro birikkanda mazmun yetakchi hisoblanmaydi, bitta mustaqil yoki bitta yordamchi so'z ham sintagmani tashkil etishi mumkin yoxud bir so'zning o'zi ham sintagmani tashkil etishi mumkin. Sintagma – gap tarkibidagi kichik pauza bilan ajratilgan qism. Masalan, **Maktabga borganda Karim bilan gaplashib turibman** gapi uch sintagmadan iborat: **Maktabga borganda** (1) **Karim bilan** (2) **gaplashib turibman** (3). Bunda birinchi sintagma **Maktabga borganda** (1) so'z birikmasiga teng, qolganida bir mustaqil so'z va bir mustaqil bo'lmagan so'zdan tashkil topgan: **Karim bilan** (2) **gaplashib turibman** (3). So'z birikmasi esa kamida ikkita mustaqil so'zdan iborat bo'ladi. Sintagmadagi so'z ketma-ket joylashishi shart, so'z birikmasida esa shart emas: Masalan, **Uyga tez bor** gapida ikkita so'z birikmasi mavjud: **uyga bor**, **tez bor**. Lekin **uyga bor** birikmasi a'zosi orasida **tez** so'zi joylashgan.

So'z birikmasi va gap. Gap fikr bildirib, tugallangan ohang bilan aytiladi: **Ko'cha katta**. So'z birikmasi esa tushuncha bildirib, tugallanmagan ohang bilan aytiladi: **katta ko'cha**. Gap bitta so'zdan ham iborat bo'lishi mumkin va u kesimlik qo'shimchasi bilan shakllangan bo'ladi, so'z birikmasi esa har doim kamida ikkita mustaqil so'zdan iborat bo'ladi: **Bahor** (gap). **Atrof yam-yashil libosga burkangan**.

3. Ergash va bosh so'zning birikish usuli. Ergash va bosh so'z quyidagi usullar yordamida birikadi:

- a) boshqaruv;
- b) moslashuv;
- c) bitishuv.

Boshqaruv. Ergash va bosh so'zning tushum/jo'nalish/o'rinpayt/chiqish kelishigi va ko'makchi yordamida bog'lanishi **boshqaruv** deyiladi. Demak, boshqaruvda ergash so'z bilan bosh so'zning birikishi ikki xil:

1) kelishikli boshqaruv: **ilg'orlarni tabriklash, uyga ketish, shaharda yashash, qishloqdan kelish;**

Eslatma

Ayrim hollarda kelishik belgisiz bo'lishi ham mumkin: olma t~~er~~ish, shahar borish. U baribir kelishikli boshqaruv deyilaveradi.

2) ko'makchili boshqaruv: **Sayr haqida suhbat, paxta uchun kurash, sayohat to'g'risida gapirish.**

Moslashuv. Bosh va ergash so'zning qaratqich kelishigi va egalik qo'shimchasi yordamida bog'lanishi **moslashuv** deyiladi. Bunda qaratqich kelishigi qo'shimchasi ergash so'zni bosh so'zga, egalik qo'shimchasi bosh so'zni ergash so'zga bog'laydi: **ukamning kitobi.** Bunday birikma a'zolari shaxs va sonda moslashadi. Ega va kesim ham moslashuv usuli yordamida bog'lanadi: **Men ketdim.** Lekin u gap bo'lganligi uchun so'z birikmasi doirasida o'rganilmaydi.

Eslatma

Moslashuvda ba'zan qaratqich kelishigi yoki egalik qo'shimchasi tushirilishi mumkin: maktab hovllisi, bizning maktab. U baribir moslashuv deyilaveradi.

Bitishuv. Ergash so'zning bosh so'z bilan grammatik vositasiz, faqat ma'no jihatidan yoki so'z tartibi yordamida birikishi **bitishuv** deyiladi. Bitishuvda doimo ergash so'z avval, bosh so'z keyin keladi: **tinuq suv, katta ko'cha.** Ularning o'rni o'zgartirilsa, gap hosil bo'ladi: **Suv tinuq. Ko'cha katta.**

Bitishuvda ergash so'z vazifasida shu vazifaga xoslangan sifat, ra-vish hamda ular vazifasidagi boshqa so'z keladi: **qizil gul, tez yurmoq, tilla bilaguzuk, bunday odam, o'qigan odam, jo'shib kuylamoq.** Bosh so'z ot va fe'l turkumidan iborat bo'ladi.

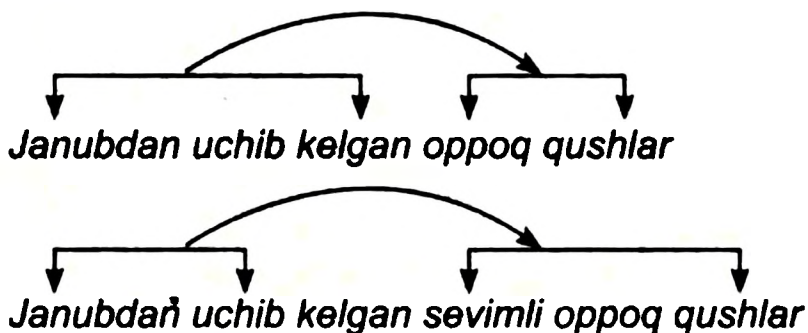
Eslatma

birga o'qish, birdan gapirish, qunt bilan tinglash, zavq bilan kuylash, yolg'ondan gapirmoq kabi birikmalarning ergash so'zida o'rin-payt/jo'nalish/chiqish kelishigi qo'shimchasi yoki ko'makchi bo'lishiga qaramay, boshqaruvli emas, bitishuvli birikma sanaladi, chunki bu birikma tarkibidagi kelishik va egalik qo'shimchasi «qotib» qolgan va so'zni bog'lashda hech qanday roli yo'q.

SO'Z BIRIKMALARI ZANJIRI

Gap tarkibida bir so'z birikmasidagi hokim so'z boshqa bir so'zga tobelangan hollarda **so'z birikmalari zanjiri** hosil bo'ladi. So'z birikmasidagi tobe va hokim so'zlar orasida bir necha boshqa so'zlar va so'z birikmalari kelishi mumkin.

Buni quyidagi chizmalarda ko'ramiz:

SO'Z BIRIKMALARINI TAHLIL QILISH

1. Berilgan gapdagi so'z birikmalarini aniqlab, yozib chiqish.
2. Har bir so'z birikmasini alohida-alohida tahlil qilish:
  - a) hokim so'z bilan tobe so'zning birikish turini ko'rsatish;
  - b) hokim so'z va tobe so'zni aniqlash;
  - c) hokim so'z va tobe so'zni bog'lovchi grammatik vositalarni ko'rsatish;
  - d) hokim so'z va tobe so'zning qaysi so'z turkumi bilan ifodalanganligini izohlash.

Tahlil namunasi

Zargarov sahrodagi ishlarning miqyosini yaxshi tasvirlab berdi. (As.Mux.)

Gapda 4 ta so'z birikmasi mavjud: *yaxshi tasvirlab berdi*, *miqyosini tasvirlab berdi*, *ishlarning miqyosi*, *sahrodagi ishlar*.

1) *yaxshi tasvirlab berdi* – bitishuv; hokim so'z – *tasvirlab berdi*, tobe so'z – *yaxshi*, ohang va ma'no vositasida birikkan; sifat (ravish vazifasida) + fe'l; 2) *miqyosini tasvirlab berdi* – boshqaruv; hokim so'z – *tasvirlab berdi*, tobe so'z – *miqyosini*; tushum kelishigi qo'shimchasi (-ni) vositasida birikkan; ot + fe'l;

3) *ishlarning miqyosi* – moslashuv; hokim so'z – *miqyos*, tobe so'z – *ishlarning*; qaratqich kelishigi (-ning) va egalik (-i) qo'shimchalari vositasida birikkan; ot + ot;

4) *sahrodagi ishlar* – bitishuv; hokim so'z – ishlar, tobe so'z – *sahrodagi*; ohang va ma'no vositasida birikkan; ot + ot.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Barqaror birikuv nima? Misollar keltiring. 2. Nutqiy birikuv nima? Misollar keltiring. 3. Erkin bog'lanish haqida gapiring va misollar keltiring. 4. Teng bog'lanish haqida gapiring va misollar keltiring. 5. Ergash bog'lanish haqida gapiring va misollar keltiring. 6. So'z qo'shilmasi qanday xususiyatga ega? Misollar keltiring. 7. So'z birikmasi nima? 8. Ergash so'z qanday xususiyatlarga ega? Misollar keltiring. 9. Bosh so'z qanday xususiyatlarga ega? Misollar keltiring. 10. Bosh so'zning ifodalanishiga ko'ra so'z birikmasining qanday turlari bor? 11. Otli birikma qanday xususiyatlarga ega? Misol keltiring. 12. Fe'lli birikma qanday xususiyatlarga ega? Misollar keltiring. 13. Ergash so'zning bosh so'zga bog'lanishiga ko'ra so'z birikmasining qanday turlari bor? 13. Boshqaruv nima? Misollar keltiring. 14. Kelishikli boshqaruv nima? Misollar keltiring. 15. Ko'makchili boshqaruv nima? Misollar keltiring. 16. Moslashuv nima? Misollar keltiring. 17. Bitishuv nima? Misollar keltiring. 18. So'z birikmasi va so'zning o'xshash va farqli tomonlari haqida gapiring. 19. So'z birikmasi va iboraning o'xshash va farqli tomonlari haqida gapiring. 20. So'z birikmasi va sintagmaning o'xshash va farqli tomonlari haqida gapiring. 21. So'z birikmasi va gapning o'xshash va farqli tomonlari haqida gapiring.

Topshiriqlar

Tirik jon borki, nimaningdir ilinjida yashaydi. Ilinj odamlarni ne ko'ylarga solmaydi! Chunki ilinj – nimanidir qo'lga kiritish, olish degani, binobarin, insoniyat qavmining ko'plab qayg'u-sitamlari olish evaziga berish muvozanatining buzilishidan kelib chiqadi. Vaholonki, olish va berish – dunyoni ostin-ustin bo'lib ketishdan saqlab turgan posangi, bu ikki posangi teng saqlangan joyda farovonlik, xotirjamlik mavjud, aks holda..., kimdir atayin, kimdir ongsiz – ixtiyorsiz ravishda bu ikki posangi muvozanatini buzadi... Bu yorug' dunyoda ofat-u balolarning to'xtamasligi inson zotining manglayiga ana shu o'ta jo'n va o'ta mushkul hikmatni tushuna bilmaslik tamg'asi urilganidan dalolat beradi. Bu tamg'a «nafs» deb ataladi. Har qanday aql-idrokni aql-idrok qiladigan ham, tinchlik-xotirjamlik kushandasiga aylantiradigan ham ana shu nafs. (X.Do'st.)

Gap tarkibidagi so'z birikmalarini tahlil qiling.

Tahlil tartibi:

1. *Gapni birikmaga ajratish.*
2. *So'zlararo aloqaning erkin yoki turg'unligiga ko'ra birikma turi:*
  - a) *barqaror birikma;*
  - b) *erkin birikma.*
3. *Erkin birikmaning fikr yoki tushuncha ifodalashiga ko'ra turi:*
  - a) *fikr ifodalovchi (ega+kesim);*
  - b) *tushuncha ifodalovchi (so'z birikmasi, so'z qo'shilmasi).*
4. *Tushuncha ifodalovchi birikmaning sintaktik aloqaga ko'ra turi:*
  - a) *teng aloqali;*
  - b) *tobe aloqali.*
5. *Tobe aloqaning turiga ko'ra:*
  - a) *boshqaruv;*
  - b) *moslashuv;*
  - c) *bitishuv.*
6. *Bosh so'zning qaysi so'z bilan ifodalanishiga ko'ra turi:*
  - a) *otli;*
  - b) *fe'lli.*
7. *Birikmaning tuzilishiga ko'ra turi:*
  - a) *sodda;*
  - b) *murakkab.*
8. *Bog'lovchi vositaning turiga ko'ra:*
  - a) *grammatik qo'shimcha yordamida bog'langan;*
  - b) *yordamchi so'z vositasida bog'langan;*
  - c) *so'z tartibi vositasida bog'langan.*

35-DARS

GAP

Gap haqida umumiy ma'lumot. Til birligi bo'lgan gap grammatik jihatdan shakllangan holda tugallangan ohang orqali nisbiy tugal fikr ifodalaydi: **Paxta terimi qizg'in davom etyapti. Oltin kuz qanday go'zal!**

Gap kesimga ega bo'lib, bir mustaqil so'zdan yoki birdan ortiq mustaqil so'zlarning ko'makchi va kelishik yordamida bog'lanishi-

dan hosil bo'ladi. Masalan, *Xatni qalam bilan yozdi* gapida *-ni, bilan, -di* bog'lovchi vositalar hisoblanadi. Bu – gap tarkibining grammatik jihatdan shakllanganligi.

Gap ohang jihatidan tugallangan bo'lishi lozim: **Kuz. Hamma yoqda ish qaynayapti.** Bu gapdagi **kuz** so'zi tugallangan ohang bilan aytilgani uchun gap hisoblanadi.

Demak, gap:

- 1) muomalaning eng kichik birligi;
- 2) nisbiy tugallangan fikrni ifodalaydi;
- 3) grammatik jihatdan shakllangan bo'ladi;
- 4) tugallangan ohang bilan aytiladi.

Ko'rinadiki, tugallangan ohang va fikrga ega bo'lib, grammatik jihatdan shakllangan, muomalaning eng kichik vositasi hisoblangan yakka so'z yoki so'z birikuvi **gap** deb ataladi.

Gapning ifoda maqsadiga ko'ra turlari. Gap ifoda maqsadiga ko'ra 4 turga bo'linadi:

- 1) darak gap;
- 2) so'roq gap;
- 3) buyruq gap;
- 4) istak gap.

Darak, so'roq, buyruq va istak gaplar egali va egasiz, yig'iq va yoyiq, sodda va qo'shma gap shaklida bo'lishi mumkin.

Darak gap orqali biror narsa haqida xabar beriladi, uning oxiriga nuqta qo'yiladi: **Navoiy ruboiylaridan yodladim.**

Darak gapdagi xabar keng ma'noli bo'lib, darak-xabar, orzu-umid, ishonch, ta'kid, g'urur, maslahat, tashviq, sevinch, taajjub, gumon, achinish, tashvish, g'azab, norozilik, kinoya kabilarini ifodalaydi.

So'roq gap orqali so'zlovchi o'zi suhbatdoshidan yangi ma'lumot olishga urinadi: **Bugun keldingizmi?** Yozuvda so'roq gapning oxiriga so'roq belgisi qo'yiladi. Bu gaplar ko'proq dialogik nutqda uchraydi.

So'roq gap so'roq olmoshi (**kim? nima? qanday? qancha? necha? qaysi?** – bunday gap so'roqqa javob bo'luvchi so'zni talab qiladi), so'roq yuklamasi (**-mi, -chi, -a, -ya**) yoki so'roq ohangi bilan hosil bo'ladi. Bu xil gap **ha** yoki **yo'q** degan javobni talab etadi. Quyidagi misolda so'roq ohangi so'roq vositasi sifatida qatnashgan: **Soat ikki bo'ldi. Ikki bo'ldi?**

So'roq gap ikkiga bo'linadi:

1) **sof so'roq gap** javob talab qiladi: **Siz ertaga kelasizmi?**

2) **ritorik so'roq gap** javob talab qilmaydi, javobi o'zida yashiringan va barcha uchun ma'lum bo'ladi: **Men uning to'satdan kelib qolishini qaydan bilay?** Ritorik so'roq gap quyidagi ma'nolarni ifodalashi mumkin:

– tasdiq: **Bu Vatanda nimalar yo'q!**

– inkor: **O'zingdan chiqqan baloga, qayga borasan da'vogal**

– taajjub: **Bu nimasi?!**

– tashvish: **Meni tashlab ketmaysanmi?!**

– g'azab: **Maqsad nima, maqsad?!**

– gumon: **Paxta ham yaxshi ochilmagandir?**

– kuchli hayajon: **Tokaygacha ezilamiz, ota?!**

Buyruq gapda suhbatdoshni nimadir qilishga undash maqsad etib qo'yiladi. Bunday gapda iltimos, buyruq, taklif, maslahat, hayratlanish, tashviq, gumon, tashvish, hayajon, g'azab, yalinish tarzida bo'lishi mumkin: **Avval o'yla, keyin so'yla** (maslahat). **Dadil harakat qil!** (buyruq) **Ashuladan yana bo'lsin** (iltimos). **Qani hamma odam sizday bo'lsa!** (orzu) **Nahotki, bu siz bo'lsangiz!** (hayratlanish) **Sovqotib qolma, issiqroq yot** (g'amxo'rlik). **Kunning tig'ida nima qilasan, bu yerga kelib, salqinda o'tir-sang-chi!** (tashviq) **Qo'rqqan bo'lsa kerak!** (gumon) **Xatdan o'chir o'g'limni hozirl!** (g'azab, do'q)

Istak gapda suhbatdoshning voqelikka o'z istagi bildiriladi: **Qani til bo'lsa-yu, u bilan suhbatlasha qolsa!**

Yozuvda buyruq gapning oxiriga ko'pincha undov belgisi, ohangiga qarab esa nuqta ham qo'yilishi mumkin.

Eslatma

Ayrim darsliklarda gap ifoda maqsadiga ko'ra to'rt turga ajratiladi: darak gap, so'roq gap, buyruq gap, istak gap. Istak gapga quyidagicha ta'rif berilgan: «Kesimi -sa shaklidagi fe'l bilan ifodalangan gap istak gap hisoblanadi. Chet tilini yaxshi o'rganib, xorijga o'qishga borsam. Istak gap oxiriga nuqta (.) qo'yiladi».

Bundan istak gap buyruq gapning ichidan ajralib chiqqanligi ko'rinib turibdi.

HIS-HAYAJON ISHTIROKIGA KO'RA GAP TURLARI

Gapning his-hayajon ifodalashiga ko'ra turlari. Gap ohangiga, his-tuyg'uni ifodalashiga ko'ra 2 xildir:

- 1) his-hayajonli gap;
- 2) his-hayajonsiz gap.

His-hayajonli gap **eh, oh, uh, o, uf, obbo** kabi undovlar, **qanday, qancha, naqadar, shunday** kabi so'zlar yoki faqat his-hayajon ohangi bilan hosil bo'ladi. Ular shodlik, quvonch, suyunish, qo'rquv, tantana, taajjub, qayg'u, afsuslanish kabi turli hissiyotlarni ifodalaydi va baland ohangda aytilishi bilan boshqa gap turlaridan farq qiladi. Salomlashish-so'rashish, xayrlashish singari holatlar bilan bog'langan gaplar ham yuqori ohang bilan aytiladi (*To'y muborak! Xayr, do'stim!*) va undov gaplar hisoblanadi: **Eh, bahorning gashtiga nima yetsin! Farg'ona vodiysi naqadar go'zall! Paxta terimi boshlandi!** His-hayajon ohangi bilan aytilgan darak, so'roq, buyruq gaplar his-hayajonli darak/so'roq/buyruq gaplarga aylanadi: **Dalada qancha odam bor? Dalada qancha odam bor!**

His-hayajon gap so'roq gap bo'lsa, tinish belgisi quyidagicha qo'yiladi:

1) so'roq mazmuni kuchli bo'lsa, oldin so'roq, keyin undov belgisi qo'yiladi: **Nima bo'ldi, gapirsangiz-chi?!**

2) his-hayajon kuchli bo'lsa, oldin undov, keyin so'roq belgisi qo'yiladi: **Farzand qanday oqlar ona haqqini?!**

3) ayrim hollarda his-hayajonning o'ta kuchliligini ifodalash uchun uchta undov belgisi ketma-ket qo'yiladi: **Yovga – o'lim!!!**

4) biror sabab bilan uzilib qolgan his-hayajon gapning oxiriga undov belgisi va undan keyin ketma-ket ikkita nuqta qo'yiladi: **Men yetim o'sganman, oh, u yetimlik!..**

Gapning grammatik asos miqdori (tuzilishi)ga ko'ra turlari. Ega va kesim birgalikda, bir bosh bo'lakli gapda kesimning o'zi gapning grammatik asosini tashkil etadi. Gap tuzilishi, ya'ni grammatik asos miqdoriga ko'ra ikkiga bo'linadi:

- a) sodda gap;
- b) qo'shma gap.

Sodda gap. Sodda gapda bitta kesim, ya'ni bitta grammatik markaz mavjud bo'ladi: **1. Dars boshlandi. 2. Yomg'ir yog'madi.**

3. Bahor keldi. Ba'zan sodda gap egasiz bo'lib, boshqa bo'laklar kesimga birlashadi: **Bugun Moskvadan ukam bilan uchib keldim.**

Qo'shma gap. Qo'shma gapda ikki va undan ortiq kesim, ya'ni kamida ikkita grammatik markaz mavjud bo'ladi: **Qo'ng'iroq chalindi va dars boshlandi.** Qo'shma gap faqat kesimdan iborat bo'lishi ham mumkin: **Qarasam, qaramaysan.**

Ayrim gap turlari orasidagi ma'nodoshlik:

Ayni bir fikr gapning har xil turlari bilan ifodalanadi:

a) sodda gap – qo'shma gap: **Har kim ekanini o'radi – Kim nimani eksa, shuni o'radi;**

b) yig'iq gap – yoyiq gap: **Hamma keldi – Sobirjon, Halimaxon, Saida, Sojida va boshqalar keldi.**

Gapning bosh bo'laklar tarkibiga ko'ra turlari. Gapda bosh bo'laklar tarkibi to'liq (ega ham, kesim ham mavjud bo'lishi) yoki to'liq bo'lmasligi (egasi tushirilgan bo'lishi) mumkin. Shunga ko'ra gap ikkiga bo'linadi:

1) **bir bosh bo'lakli gap.** Uning grammatik asosi bir bosh bo'lakdan iborat bo'ladi: **Ota-onalarga yordam berdik;**

2) **ikkl bosh bo'lakli gap.** Uning grammatik asosida ega ham, kesim ham qatnashadi: **Biz maktabga bordik.**

Gap yoyiq/yig'iqqligiga ko'ra ikkiga bo'linadi:

a) yig'iq gap;

b) yoyiq gap.

Yig'iq gap faqat kesimdan iborat bo'ladi: **Keldim. O'qituvchi-man.** Atov va so'z gap ham yig'iq gapdir: **Qish. Rahmat.** Ba'zan ega va kesim bo'lsa ham, gap yig'iq hisoblanadi: **Men – o'qituvchi.** Bunda kesimlik qo'shimchasi tushirib qoldiriladi. Yoyiq gapda boshqa bo'laklar ham qatnashadi.

Gapning zarur bo'lagi mavjud/mavjud emasligiga ko'ra turlari. Gap zarur bo'lagining barchasi qatnashayotganligi yoki qatnashmayotganligiga ko'ra ikkiga bo'linadi:

a) to'liq gap;

b) to'lliqsiz gap.

To'liq gapda fikrni ifodalash uchun zarur bo'lgan bo'lakning barchasi qatnashadi: **Ulardan xat keldimi?**

To'lliqsiz gapda nutq vaziyatidan ma'lum bo'lgan ayrim bo'laklar tushiriladi: – **Siz maktabga borasizmi? – Boraman** (ega (men), hol (maktabga) tushirilgan).

To'liqsiz gapning quyidagi turlari mavjud:

a) dialogik nutq tarkibidagi to'liqsiz gap: – **Kim kelmadi? – Ahmad;**

b) ibora shaklidagi to'liqsiz gap: **Tug'ilgan kuningiz bilan! Navro'zingiz muborak!**

c) qo'shma gap tarkibidagi to'liqsiz gap: **Yaxshidan ot qoladi, yomondan dod (qoladi).**

Gapning murakkablashtiruvchi vositasiga ko'ra turlari. Gap undalma, kirish so'z, kirish birikma, kirish gap va kiritma qurilma bilan murakkablashishi mumkin. Shunga ko'ra:

a) murakkablashmagan gap;

b) murakkablashgan gap

farqlanadi.

Murakkablashmagan gap tarkibida undalma, kirish so'z, kirish birikma, kirish gap va kiritma qurilma ishtirok etmaydi: **O'quvchilar maktab bog'iga to'planishdi.**

Murakkablashgan gap tarkibida undalma, kirish so'z, kirish birikma, kirish gap va kiritma qurilma ishtirok etadi. Shunga ko'ra, murakkablashgan gapning:

a) undalmali gap;

b) kirish so'z/birikma/gapli gap;

c) kiritma qurilmali gap

kabi turlari farqlanadi. Bu murakkablashtiruvchi vositalardan birortasi ham gap bo'lagi bilan sintaktik aloqaga kirishmaydi.

Undalma. So'zlovchining nutqi qaratilgan shaxs/narsa/mavjudotni bildirgan so'z **undalma** deyiladi. Undalma, odatda, ikkinchi shaxsga qaratilgan bo'ladi: **Kel, ey dilbar ki, bo'ston vaqti bo'ldi.** She'riy asarda shoir ba'zan o'ziga, ya'ni so'zlovchiga ham murojaat qilishi mumkin: **Nazm tuz, Erkin, axir, erkin zamondur bu zamon.** Undalma boshqa gap bo'lagi bilan faqat mazmunan bog'langan bo'ladi.

Undalma ko'pincha bosh kelishikdagi ot bilan ifodalanganligi uchun egaga o'xshab ketadi, chunki u ishtirok etgan gapda ko'pincha ega tushiriladi. Biroq ega kesim bilan shaxs va son (birlik va ko'plik)da bog'langan bo'ladi, undalma esa bog'lanmaydi: **Karimjon** (ega, III shaxs, birlik) **ertaga keladimi** (kesim, III shaxs birlik)? **Karimjon** (undalma, III shaxs, birlikda), **ertaga kelasizmi** (II shaxs, ko'plikda)?

Ayrim hollarda, ayniqsa, she'riy asarlarda hayvon/qush/jonsiz

narsa/ning nomini bildirgan so'zlar ham undalma bo'ladi: **Quyosh, nuring to'ka ber mo'l-ko'll Bahor, ketma bizning bog'lardan!** Bir so'z bilan ifodalangan undalma yig'iq undalma (Bugun men-ga bir qarashib yubormaysanmi, **Otabek**), so'z birikmasi bilan ifodalangan undalma yoyiq undalma (**Ey usta Parfi, keling, bormisiz?**) deyiladi. Undashni kuchli ifodalash uchun undal-madan oldin **e, ey, hoy, obbo** kabi undovlar ham qo'llanadi, keyin vergul qo'yiladi.

Undalmaning ifodalanishi:

- 1) ot: **Hamid, badiiy o'qish to'garagiga qatnashasanmi?**
- 2) olmosh: **Hoy, sen, menga qara-chi;**
- 3) otlashgan sifat: **Shunday demaysizmi, azizim!**
- 4) otlashgan son: **To'rtinchi, birinchiga javob bering;**
- 5) undov: **Hoy! Beri keling!**
- 6) so'z birikmasi: **Hoy, imonsiz qari chol, aroq-paroq ich-dingmi?**

7) ibora: **Yigit tushmaqur, nima qilib qo'yding!**³²

Undalma gapning boshida kelsa, undan so'ng, gap o'rtasida kelsa, ikki tomoniga, gapning oxirida kelsa, undalmadan oldin vergul qo'yilada: **So'zla, ko'zgujon, Haqiqatni et bayon!**

Kirish so'z/birikma/gap. So'zlovchining bayon qilgan fikriga munosabatini bildirgan so'z kirish so'z, shunday so'z birikma-si esa kirish birikma deb yuritiladi. Kirish so'z va kirish birikma, asosan, modal so'z bilan ifodalanib, quyidagi ma'nolarni anglatadi:

- 1) ishonch/tasdiq: **albatta, shubhasiz, ma'lumki, haqiqatan, darhaqiqat, haqiqatan ham, so'zsiz;**
- 2) gumon: **ehtimol, shekilli, chamasi, balki, taxminimcha, mumkin;**
- 3) shodlik/achinish: **baxtinga, baxtga qarshi, attang, afsus;**
- 4) bayon qilingan fikrning kimga qarashliligi: **menimcha, me-ning fikrimcha, uning aytishicha, aytishlaricha, sizningcha;**
- 5) bayon qilingan fikrning tartibi: **birinchidan, ikkinchidan...**
- 6) bayon qilingan fikrning oldingi fikr bilan bog'liqligi: **demak, shunday qilib, umuman, aksincha, ba'zan, aks holda, xullas, shuningdek, ayniqsa, asosan, binobarin, xususan;**
- 7) bo'lishli/bo'lishsizlik: **ha, yo'q, mayli, to'g'ri.**

³² Undalmaning olmosh, undov bilan ifodalanishi quyidagi kitobda beril-gan: Ўзбек тили грамматикаси. II том. – Тошкент: Фан, 1976. – Б.265.

Kirish so'z yoki birikma gapning boshida kelsa, undan keyin, gapning o'rtasida kelsa, ikki tomoniga, gapning oxirida kelsa, undan oldin vergul qo'yiladi: Nihoyat, ular jo'nashdi. Ular, nazarimda, ketishdi. Hali-beri qishning keti ko'rinmaydi, shekilli.

Kirish gap so'zlovchining o'zi bayon qilgan fikrga qo'shimcha mulohazasini bildiradi. Kirish gap asosiy fikmi to'ldirish, izohlash uchun ishlatiladi. U, odatda, vergul bilan ajratiladi: **Biz, sinf rahbarimiz aytdi, ertaga sayohatga boramiz.**

Kirish gap yoyiq bo'lsa, tire bilan ajratiladi yoki qavs ichiga olinadi: 1. **Mirzakarimboy boshqalarga maqtanmasa ham (maqtanchoglikni yomon ko'rar edi), ba'zi vaqt ichidan faxrlanardi.** 2. **Qabulxona – bu yer ilgari katta boyning mehmonxonasi bo'lgan bo'lsa kerak – qorong'i edi.**

Kirish gapning tuzilish turi:

a) bir bosh bo'lakli: U yog'ini so'rasang, aytaymi, men bunga rozi emasman;

b) ikki bosh bo'lakli: **Ibrohimov, Qurbon ota aytmoqchi, gullarni o'z ilmidan bahramand qildi.**

Mustahkamlash uchun savollar

1. Gap va uning belgisi haqida gapiring. 2. Darak gap nima? Misollar keltiring. 3. So'roq gap nima? Misollar keltiring. 4. Buyruq gap nima? Misollar keltiring. 5. Sof so'roq gap nima? Misollar keltiring. 6. Ritorik so'roq gap nima? Misollar keltiring. 7. His-hayajon ifodalashiga ko'ra gap qanday turlarga ega? 8. His-hayajonli gap haqida gapiring va misollar keltiring. 9. His-hayajonsiz gap haqida gapiring va misollar keltiring. 10. So'roq his-hayajon gapda tinish belgisi haqida gapiring va misollar keltiring. 11. Gapning grammatik asos miqdori (tuzilishi)ga ko'ra turlari haqida gapiring va misollar keltiring. 12. Sodda gapning ta'rifini ayting. 13. Qo'shma gapning ta'rifini ayting. 14. Gapning grammatik asos tarkibiga ko'ra qanday turlari bor? 15. Bir bosh bo'lakli gap haqida gapiring va misollar keltiring. 16. Ikki bosh bo'lakli gap haqida gapiring va misollar keltiring. 17. Yig'iq ikki bosh bo'lakli gap haqida gapiring va misollar keltiring. 18. Yoyiq ikki bosh bo'lakli gap haqida gapiring va misollar keltiring. 19. Gapning zarur bo'lagi mavjud/mavjud emasligiga ko'ra qanday turlari bor? 20. To'liq gap nima? 21. To'liqsiz gap nima? Misollar keltiring. 22. Gapning

murakkablashtiruvchi vositasiga ko'ra qanday turlari bor? Misollar keltiring. 23. Murakablashmagan gap nima? Misollar keltiring. 24. Murakkablashgan gap nima? Misollar keltiring. 25. Undalmali gap nima? Misollar keltiring. 26. Undalmaning ifodalanishi haqida gapiring. 27. Kirish so'z/birikma/gapli gap nima? Misollar keltiring. 28. Kirish gapnig qanday ma'nolari bor? 29. Bir bosh bo'lakli kirish gap nima? Misollar keltiring. 30. Ikki bosh bo'lakli kirish gap nima? Misollar keltiring.

Topshiriqlar

1. «*Ji-im!*» – kapitan Faragut buyurdi. (J.Vern.) 2. Soch mundaq. *Shim – mu-u-undoq*». (A.Mux.) 3. Shunday pallada nafaqani shi- mi-i-b uyda ag'nab yotsak bo'lmas. (A.Mux.) 4. Bizdaqa odam bir og'zi ochildimi, ke-etdi. (O'.Usm.) 5. Shu xotin hayro-o-on qolardi. (Mirm.) 6. Kulo-o-ol, uyg'oqmise-ez? (Mirm.) 7. «*Kanalga-a!*» – degan ovozlari ko'kka ko'tarilardi. (N.Bob.) 8. Qoraqosh qichqirdi: «*Lenta! Lenta-a!*» (I.Rah.) 9. Bu hisobmas, boshqa kelasizlar endi xotirjamlikda. Yotadigan bo'li-ib. (A.Mux.) 10. «*Kim?*» – deb so'radi o'rnidan turayotib. «*O-och!*» – deb baqirdi Yo'ldosh. (S.Ahm.) 11. U baxtli edi-yu, ammo bu baxtning bir cheti kemtik edi. (S.Ahm.) 12. Qiziq, bozor jilovini bandasiga tutqazib qo'yishni xushlamaydi, lekin jilovi qo'ldan chiqqan bozor unga yaqin kelgan kimsa borki, o'z izmiga-yo'rig'iga solib, abgor qiladi. (X.Davr.) 13. Biz gulning nafisligini, suvning zilolligini, oppoq tonglarning go'zalligini, oydin tunlarning zavqbxshligini bilamiz-u, nima uchunligini chuqur sezavermaymiz. (K.Sim.) 14. Zero, xalq shunday daryoyi azimki, u toshsa, uning mavjidan na shohning qasri, na darveshning kulbasi qolur. (Oyb.) 15. Esiz, taqdir ekan, qaydan bilibmiz, Azizim, dunyoga bevaqt kelibmiz. (Uyg'. va I.Sult.) 16. Shunday ekan, hind faylasuflari aytganidek, hech bir aqlli odam o'zining tabiiy, go'zal fazilatini yo'qotib, o'z aqlini mol-dunyoga almashtirmaydilar. (Kal. va Dim.)

Gaplarni tahlil qiling.

Tahlil tartibi:

1. Gapning ifoda maqsadiga ko'ra turlari.

1) darak gap;

2) so'roq gap:

a) sof so'roq gap;

b) ritorik so'roq gap.

3) buyruq gap:

a) maslahat ma'noli; b) buyruq ma'noli; c) iltimos ma'noli; d) orzu ma'noli; e) hayratlanish ma'noli; f) g'amxo'rlik ma'noli; g) tashviq ma'noli; h) gumon ma'noli; i) g'azab ma'noli; j) do'q ma'noli.

2. *Gapning his-hayajon ifodalashiga ko'ra turlari:*

a) his-hayajonli gap;
b) his-hayajonsiz gap.

3. *Gapning grammatik asos miqdori (tuzilishi)ga ko'ra turlari:*

a) sodda gap;
b) qo'shma gap.

4. *Gapning grammatik asos tarkibiga ko'ra turlari:*

a) bir bosh bo'lakli;
b) ikki bosh bo'lakli gap.

5. *Gapning zarur bo'lagi mavjud/mavjud emasligiga ko'ra turlari:*

a) to'liq gap;

b) to'liqsiz gap:

1) dialogik nutq tarkibidagi to'liqsiz gap;

2) ibora shaklidagi to'liqsiz gap;

3) qo'shma gap tarkibidagi to'liqsiz gap.

6. *Gapning murakkablashtiruvchi vositasiga ko'ra turlari:*

a) murakkablashmagan gap;

b) murakkablashgan gap:

1) undalmali murakkablashgan gap;

2) kirish so'z/birikma/gapli murakkablashgan gap.

36-DARS

GAP BO'LAGI. BOSH BO'LAK

Gap bo'lagi haqida umumiy ma'lumot. Sodda gapning tarkibiy qismi gap bo'lagi deyiladi. Gap bo'lagini ajratishda asosiy belgi ular orasidagi sintaktik aloqadir. Gapdagi so'zga so'roq berish, uning qaysi turkumga mansubligi, gap ichida joylashish tartibi, qanday qo'shimcha olishining biron-tasi to'la ma'noda gap bo'lagi turini belgilashda asos bo'la olmaydi.

Gap bo'lagi uning kesimini aniqlashdan boshlanadi. Chunki asosiy xabar kesimda mujassamlangan bo'ladi. Gapdagi bosh-

qa barcha bo'laklar olib tashlansa ham, mazkur xabar saqlangan bo'ladi. Lekin birgina kesimni olib tashlab, boshqa bo'lak saqlansa ham, bu xabar yo'qoladi.

Kesim orqali ega va hol, ular orqali esa to'ldiruvchi va aniqlovchi aniqlanadi. Gap bo'lagining turi, odatda, bir-biriga nisbatan aniqlanadi: hol va ega kesimga nisbatan, aniqlovchi aniqlanishga nisbatan, to'ldiruvchi to'ldirilmishga nisbatan. Umuman olganda, qolgan barcha bo'laklar bevosita yoki bilvosita kesimga bog'lanadi. Shuning uchun u **gapning grammatik markazi** deyiladi.

Ega va hol kesimga bog'lanadi. Lekin aniqlovchi bilan to'ldiruvchi har qanday bo'lakka bog'lanishi mumkin.

Gap bo'lagi darajasiga ko'ra ikki xil:

1) **bosh bo'lak;**

2) **ikkinchi darajali bo'lak.**

Bosh bo'lak. Aytilganidek, ega va kesim – bosh bo'laklar. Boshqa bo'laklar esa bevosita yoki bilvosita ega va kesimga tobelanadi. Ega, o'z navbatida, kesimga tobe. Kesim esa gapning markaziy bo'lagidir.

Kesim. Kesim – tasdiq/inkor, mayl, zamon shaxs/son ma'nosi va shakliga ega bo'lgan, gapning egasi haqidagi xabarni ifodalovchi bo'lak. Nutqda kesimsiz gap bo'lishi mumkin emas. Gapni yuzaga keltirish, fikrni ifodalash jihatidan kesimning gapdagi ahamiyati juda katta. U hukmni ifodalovchi, gapning asosiy belgilarini ko'rsatuvchi eng muhim bo'lakdir. Gapda ega ham, ikkinchi darajali bo'laklar (to'ldiruvchi, aniqlovchi, hol) ham bevosita yoki bilvosita kesimga bog'lanadi. Gapda kesim bo'lmasa, u o'zbek tili uchun to'liqsiz gap hisoblanadi. Kesim qaysi turkum so'zi bilan ifodalansa, shu turkum so'rog'iga javob bo'ladi. Kesim **nima qildi, nima qilyapti, nima qiladi** (ba'zan **nechanchi, qanday**) kabi so'roqlarga javob bo'ladi.

U ifodalaydigan xabarning tabiatiga ko'ra ikki xil:

1) **mustaqil kesim;**

2) **nomustaqil kesim.**

Mustaqil kesim. Mustaqil kesim sodda gap tarkibida ham, qo'shma gap tarkibida ham bir xil ma'no beradi. Masalan, **Karim keldi, lekin Salim kutmadi** gapidagi har ikki kesim shu qo'shma tarkibida ham, ajratilgan sodda gap tarkibida ham bir xil ma'noga ega. Qiyoslang: **Karim keldi. Salim kutmadi.**

Nomustaqil kesim. Ayrim kesim sodda gap tarkibida boshqa, qo'shma gap tarkibida boshqa ma'no beradi: **Salim kelsa** (shart), **men boraman** gapi tarkibidagi ergash gapning kesimi «**shart**» ma'nosini ifodalamoqda. Lekin qo'shma gap sodda gapga ajratilisa, bu kesimning ma'nosi o'zgaradi: **Salim kelsa** (istak). Bunday kesim **nomustaqil kesim** deyiladi. **-sa** shart mayli qo'shimchasi, uning **-sa edi**, **-ganda edi** o'tgan zamon ko'rinishi, **-di ham**, **-ganicha yo'q**, **-ganicha yo'q edi**, **-gan edi**, **-ardi**, **-ar ekan** o'tgan zamon qo'shimchasi kabilar nomustaqil kesimni shakllantiradi.

Qo'shma gap tarkibida	Sodda gap tarkibida
Havo ochilsa, ishni boshlaymiz.	Havo ochilsa.
Kitobim bo'lsa edi, tezda bajarar edim.	Kitobim bo'lsa edi.
Salim kelganda edi, bir zumda hal qilar edik.	Salim kelganda edi.
U aytardi (aytsa edi), men bajarardim.	U aytardi.

Boshqa shaklli kesimlar mustaqil kesim sanaladi.

Kesimning ifodalanishi. Kesim ifodalanishiga ko'ra ikki xil:

1) fe'l-kesim;

2) ism-kesim.

Fe'l-kesim. Harakat nomidan boshqa fe'l shakli bilan ifodalangan kesim fe'l-kesim deyiladi. Fe'l-kesimning quyidagi turlari bor:

a) sof fe'l-kesim: **Men maktabga boraman**;

b) ravishdosh-kesim: **Motor gurillab, mashina oldinga intildi. Ishning boshi boshlanguncha**;

c) sifatdosh-kesim: **Po'lat xatni kecha yuborgan**.

Ot-kesim. Fe'ldan boshqa turkumlar (ot, sifat, son, olmosh, ravish, taqlid, modal) va harakat nomi bilan ifodalangan kesimlar ot-kesim deyiladi:

1) ot-kesim: **Qarg'a nima deyotganini bilmaymiz, chunki u – qarg'a, biz – odam**;

2) sifat-kesim: **E taqsir, qissamiz uzun**;

3) son-kesim: **Ikki karra ikki – to'rt**;

4) ravish-kesim: **O'zlashtirishing – yodaki**;

5) taqlid-kesim: **Hamma tomon q'ovur-q'uvur**;

6) olmosh-kesim: **Sen – mensan-u, men – senman, qissamni bayon etsam;**

7) modal-kesim: **Tinchlik yo'q.**

Kesimning tuzilishi. Kesim tuzilishiga ko'ra ikki xil:

a) sodda kesim;

b) murakkab kesim.

Sodda kesim bir so'z bilan ifodalanadi: **1. Sen bahorni so-g'inmadingmu? 2. Majlis shunga qaror qildi.**

Eslatma

Qo'shma, juft, takroriy so'z, iboralar bilan ifodalangan kesim ham sodda kesim deyiladi. Chunki u yaxlit holda bitta so'z yoki unga teng hodisa.

Murakkab kesim birdan ortiq so'z bilan ifodalanadi: 1. Ayozli kunlar birin-ketin o'tib borayotir.

Murakkab kesim tarkibidagi ikkinchi so'z ko'makchi fe'l, bog'lama, nisbiy so'z bo'lishi ham mumkin.

Murakkab kesimga misol:

a) birikmali: **Bu kun biz uchun og'ir kun; O'zbekiston – kelajagi buyuk davlat;**

b) to'liqsiz fe'lli so'z: **Anjir kulchaday yirik va holvaytarday yumshoq edi;**

c) ko'makchili so'z: **Hammasi sen uchun, dilovar uchun;**

d) bog'lamali: **Bunday odamlarni nodon hisoblashadi;**

e) ko'makchi fe'lli: **Hamma ham xalqiga xizmat qilgisi keladi.**

Murakkab ot-kesim quyidagi xususiyatlarga ega:

a) ot/sifat/son/olmosh/ravish+«bo'lmoq» fe'li yoki to'liqsiz fe'l: **Mehnat qancha qiyin bo'lsa, noni shuncha shirin bo'ladi;**

b) yo'q/bor/oz/ko'p/zarur/lozim/kerak+«bo'lmoq» fe'li yoki to'liqsiz fe'li: **Uzoqda ko'ringan sharpa bir zumda yo'q bo'ldi;**

c) harakat nomi+kerak/lozim/shart/darkor: **Choyxona yangi solingan qishki binoga ko'chib kirishi va bayramda ochilishi kerak edi.**

Kesimni shakllantiruvchi va uni ega bilan bog'lovchi ko'makchi fe'l, to'liqsiz fe'l (**edi, ekan, emish**), shuningdek, **bo'lmoq, hisoblanmoq, sanalmoq, deyilmoq** kabi vaqtincha lug'aviy ma'nosini yo'qotgan ayrim mustaqil so'zlar, **kerak, lozim, zarur, shart, darkor** kabi modal ma'noli so'zlar **bog'lama** deyiladi.

Eslatma

Mustaqil so'z -moq, -(i)sh qo'shimchali harakat nomi bilan kelib kesim tarkibida qatnashganda kesimlik so'zi ham deyiladi. Ular yuqorida aytilgan ot (shart), modal (kerak, zarur, lozim, darkor, mumkin, muhim) turkumiga tegishli bo'lishi mumkin.

Bog'lama. Kesim ot, sifat, son, olmosh, bor, yo'q so'zlari, turli modal dan, undovdan ifodalansa, ega bilan moslashtirish uchun bog'lamadan foydalanamiz:

a) -dir: Tamagirlilik bilan topilgan eng kichik narsa ham bebaqodir;

b) to'liqsiz fe'l: Shu shaharning mevasi erurmiz. Deydlar sog'liq hayot bergan ehson ekan;

c) bo'ldi, qildi, etdi yordamchi fe'llari: Harom mol kishini halok etadi. Kecha biz bakovul bo'ldik. O'qituvchimiz majlis qildi.

d) ayrim mustaqil fe'llar: Muallim ulug' zot sanaladi. Ozodlik buyuk ne'mat hisoblanadi.

Ega. Gapdagi xabarning kim yoki nima haqida ekanligini bildirib, kesimga tobe bo'lgan bo'lak ega deyiladi. Ega kim, nima, qayer so'roqlariga javob bo'ladi: Kishilar (kim) Hakimani va boshqa qizlarni maqtashdi. O'tloqda bedana (nima) ko'p. Atrof (qayer?) jimjit.

Ega bosh kelishikda bo'ladi va ifodalanishi, odatda, quyidagicha:

1) ot: Shamol gul hidlarini atrofga taratdi;

2) olmosh: Ular to'garak mashg'ulotiga muntazam qatnashadi;

3) harakat nomi: O'qish tugadi;

4) otlashgan (sifat, son, sifatdosh, ravish, taqlid) so'zlar: Yaxshilar (sifat) ko'paysin, yomon qolmasin. Ikkoyimiz (son) dala aylandik. Bilgan (sifatdosh) bilganin ishlar, bilmagan (sifatdosh) barmog'in tishlar. Ko'plar (ravish) qatnashdi. Uzoqdan to'plarning gumbur-gumburi (taqlid) eshitilardi;

5) ibora: Uning yuziga oyoq qo'yish axloqimizga zid;

6) kengaygan birikma: Otlarning otxonaga olib o'tilmagani Ziyodillani taajublantirdi.

Ba'zan teng aloqadagi bir necha so'z ham butunicha yoki bo'lak-bo'lak ravishda ega bo'lib kelishi mumkin: Otam bilan akam bozorga ketishdi.

Eslatma

Ba'zan ega chiqish kelishigidagi so'z bilan ham ifodalaniishi mumkin. Bunda haqiqiy ega tushirilgan bo'lib, undan oldin kelayotgan chi-qish kelishigidagi so'z ega vazifasini ifodalaydigan bo'lib qoladi: Unda ham bu kitobdan bor. Bu gapdagi haqiqiy egani tiklash mumkin: Unda ham bu kitobdan biri bor tarzida.

Egali va egasiz gap. Sodda gapning egasi bor yoki yo'q bo'lishi mumkin. Shunga ko'ra:

- a) **egali** (shaxsli);
  - b) **egasiz** (shaxssiz)
- gap farqlanadi.

Egali gap. Egasi ifodalangan gap **egali gap** deyiladi. Bunday gapning egasini kesim orqali so'roq berish yo'li bilan aniqlash mumkin va u gapda mavjud bo'ladi: 1. Salim shu vazifani bajarishi shart. 2. Bugun Samarqandga boramiz. Egali gap, o'z o'rnida, ikkiga ajraladi:

- a) egasi voqelangan gap: Salim shu vazifani bajarishi shart;
  - b) egasi yashiringan gap: 1. Bugun Samarqandga boramiz.
2. So'zimning ustidan chiqaman (men). 3. O'ylab ko'rsin (u).
4. Hurmat qilsang, hurmat topasan (hamma).

Egasi yashiringan gap quyidagi 2 turga ega:

- a) **egasi (shaxsi) ma'lum gap;**
- b) **egasi (shaxsi) umumlashgan gap.**

Egasi ma'lum gapda egani kesimdagi shaxs-son qo'shimchasi orqali tiklasa bo'ladi. Bunday gapning kesimi, odatda, I, II, qisman III shaxsda bo'ladi: 1. Masalani yechdingizmi? 2. Shaftolizor bog'larni ko'rdim. 3. Derazadan ko'chaga tikilgani-tikilgan.

Egasi noma'lum gapning egasi mavjud, lekin aniq bo'lmaydi:
1. Farg'onada kichiklarni ham sizlashadi. 2. Bu ishni ma'qul deyishadi-ku?

Egasi umumlashgan gapda ega ikkinchi va uchinchi shaxsga qaratilgandek bo'lsa-da, aslida, hamma uchun umumiy bo'la-

di. Bunday gaplarning kesimi II va III shaxs shakllarida keladi. Bunday eganing umumlashishi maqol, matal, hikmatli ibora, odat tusiga kirgan rasm-rusumni bayon etuvchi gapda uchraydi: **1. Hurmat qilsang, hurmat topasan. 2. Sog'liq tilasang, ko'p yema. 3. Yaxshilikni minnat uchun qilmaydilar. Avtobusga orqa eshikdan kiriladi.**

EGASIZ GAPLAR. SHAXSI NOMA'LUM GAP

Egasiz gap. Egasiz gapda ega tamoman bo'lmaydi va gap ma'nosidan anglashilmaydi. Egasi yo'q gapning:

a) shaxsi noma'lum;

b) atov gap;

c) so'z-gap

turlari farqlanadi.

Shaxsi noma'lum gap kesimi fe'l bilan ifodalanadi va ish-harakatni bajarishga imkoniyat, zaruriyat, shart, tilak, istak ma'nosini ifodalab keladi. Bunday gap kesimining eng muhim tomoni kesimdagi **shart, lozim, darkor, joiz** kabi so'zlar bilan kelgan harakat nomi shaxs-sonni ko'rsatuvchi vositaga ega bo'lmaydi: **1. Dam olish kuni kitobxonlar yig'iniga borish kerak. 2. Ko'ngilda armon qolmasin deb, chilyosin qilishga ham to'g'ri keldi. 3. Bu yerda o'rtoq Ergashevning hushyorligiga tan berish kerak.**

Shaxsi noma'lum gapning kesimi:

a) majhul nisbatdagi fe'l: **borildi, o'qiladi, berilayotir;**

b) **-ga to'g'ri kelmoq** ko'rinishida murakkablashgan fe'l: **borishga to'g'ri keldi, aytishga to'g'ri keladi;**

c) harakat nomi + **kerak/zarur/shart** kabi modal: **borish kerak, bilish shart, aytish zarur;**

Eslatma

*Bunda harakat nomi egalik shaklini olsa, egali gapga aylanadi: **Borishi kerak (u), aytishim zarur (men).***

d) **-sa bo'ladi, -ib bo'lmaydi** kabi murakkablashgan holda: **Mana buni o'qish desa bo'ladi. Oyni etak bilan yopib bo'lmaydi.**

Atov gaplar, asosan, aniqlik maylining hozirgi-kelasi, ba'zan

esa o'tgan zamon shakllaridagina keladi: **1. Amu-Buxoro kana-li. 2. Sentyabrning boshlari edi. 3. Hamon yodimdadir: gul chog'i erdi.**

Atov gap yig'iq yoki yoyiq bo'lishi mumkin: **Bahor (yig'iq) – Erta bahor (yoyiq).** U turli sodda va murakkab aniqlovchi, to'ldiruvchi, hol bilan bemalol kengayadi: **1. Tog' bag'rida qad ko'targan yam-yashil o'tov. 2. Qip-qizil saraton quyoshi. 3. Qaqragan ming-ming gektarga hayot suvi olib kelgan qudratli inshoot. 4. Hali ona suti og'zidan ketmagan qizni qari bir cholga berish. 5. Ilk bahorning serzavq kunlari.**

Atov gap badiiy va publitsistik nutqda keng qo'llanadi.

So'z-gap. Bir so'zdan iborat bo'lib, tarkibiy qismga ajralmaydigan, boshqa so'z bilan kengaymaydigan gap **so'z-gap** deyiladi: **1. Mayli. 2. Yo'q. 3. Assalom-u alaykum.**

So'z-gap tasdiq, inkor, so'roq, taajjub, his-hayajon kabilarni ifoda etib, ko'proq dialogik, ba'zan monologik nutqqa xos bo'ladi, modal yoki undov bilan ifodalanadi: **Xo'p. Albatta.** Ba'zan takrorlanib qo'llanadi: **Nima-nima? Yo'q-yo'q.**

Eslatma

*So'z-gapdan keyin vergul qo'yilib, uni izohlovchi birlik kiritilsa, so'z-gap kirish so'zga aylanib qoladi: **Mayli (so'z-gap) – Mayli (kirish so'z), boraman.***

Ega bilan kesimning shaxs-sonda mosligi. Ega bilan kesimning shaxs-sonda mosligini ikkiga bo'lib o'rganish mumkin:

a) shaxsda moslik;

b) sonda moslik.

Shaxsda moslik. Ega va kesim bir-biri bilan shaxsda hamma vaqt mos bo'ladi: **Biz maktab jamoat ishida faol qatnashamiz.**

Eslatma

*Nutqda **Hayron bo'lasan kishi** tarzidagi gap qo'llanadi. Bu gapda ega va kesim shaxsda moslashmagan: ega (**kishi**) III, kesim esa II shaxsda. Bu kam uchraydigan hodisa.*

Sonda moslik. Bunda quyidagi holat muhim:

a) fe'l-kesim I va II shaxsda ega bilan hamma vaqt sonda mos bo'ladi: **Biz yordam berdik:**

b) kesim III shaxsda ega bilan hamma vaqt sonda moslashavermaydi:

1) kishini bildirgan III shaxsdagi ega bilan fe'l-kesim sonda mos bo'ladi: **Dehqonlar ishni boshlab yubordilar;**

2) ko'plikdagi kishini emas, narsa-buyumni bildirsa, fe'l-kesim, odatda, ega bilan sonda moslashmay, birlikda ishlatiladi: **Kitoblar olindi;**

3) ot-kesim ko'plikdagi ega bilan ko'pincha moslashmaydi: **Uyda akam, opam va singlim bor edi;**

4) gapda eganing aniqlovchisi miqdor son bilan ifodalansa, kesim va ega birlik shaklida bo'ladi: **Uchta qiz yordamga keldi.**

Ega va kesim mosligini yuzaga keltirishda ohang muhim o'rin tutadi: **1. Yer xazina – suv oltin. 2. Qo'l – yaratuvchi. 3. Bu – maktab, do'stim.**

Ega bilan kesim orasida tirening ishlatilishi. Quyidagi holatda ega bilan kesim orasiga tire qo'yiladi:

1) gapning kesimi bosh kelishikdagi ot bilan ifodalanib, bog'lama yoki kesimlik qo'shimchasi bo'lmasa: **Toshkent – go'zal shahar;**

2) gapning egasi yoki kesimi yoxud ikkisi ham harakat nomi bilan ifodalansa va bog'lama bo'lmasa: **Kulish – umrni uzaytirish vositasi;**

3) gapning egasi yoki kesimi birikma bilan ifodalanib, tenglik, o'xshatish kabi ma'noni bildirsa va bog'lama bo'lmasa: **Yaxshi qiz – yoqadagi qunduz;**

4) ega yoki kesim ko'rsatish olmoshi yoxud miqdor son bilan ifodalanib, alohida ajratib ko'rsatilsa, bog'lama yoki kesimlik qo'shimchasi bo'lmasa: **1. Ana shu – mening uyim. 2. Uch karra uch – to'qqiz;**

5) ega bilan kesim **bu, u, mana bu** so'zlari bilan ajratilganda tire shu so'zdan oldin qo'yiladi: **Istiqlol – bu o'zbek xalqining azaliy orzusi.**

Quyidagi holatda ega bilan kesim orasiga tire qo'yilishi lozimdek bo'lsa ham, qo'yilmaydi:

1) ega kishilik olmoshi bilan ifodalangan bo'lsa va bog'lama bo'lmasa ham: **U tajribali iqtisodchi;**

2) kesim bosh kelishikdan boshqa kelishik qo'shimchasini olgan bo'lsa: **Butun umidimiz sendan;**

3) ega bilan kesim o'rtasida ham yordamchi so'zi bo'lsa: **Men ham kichik paxtakor;**

4) kesim sifat, son (miqdor sondan tashqari), ravish bilan ifodalanisa: 1. **Shahrimiz go'zal.** 2. **Kitoblar soni beshta.** 3. **Mening orzularim ko'p;**

5) ta'kidlash uchun yuklama qo'llanganda: 1. **Men ham tala-ba.** 2. **Yer xazinami?** 3. **Bu kitob-ku?**

Eslatma

Ba'zan ta'kidni kuchaytirish uchun kesimlik qo'shimchasi bo'lishiga qaramay, egadan keyin tire qo'yilishi mumkin: **Adabi-yot – hayotning badiiy ifodasidir.**

Mustahkamlash uchun savollar

1. Gap bo'lagi nima? 2. Bosh bo'laklarga ta'rif bering. 3. Kesim nima uchun gap markazi deyiladi? 4. Kesimning ifodalanishiga ko'ra turlari haqida gapiring. 5. Qanday so'z bilan ifodalangan kesimlar ot-kesim deyiladi? 6. Qanday kesim fe'l-kesim deyiladi? 7. Bog'lama haqida gapiring. 8. Qanday kesim sodda kesim deyiladi? 9. Qanday kesim murakkab kesim deyiladi? 10. Qanday kesim mustaqil kesim deyiladi? 11. Nomustaqil kesimni ta'riflang va misollar keltiring. 12. Qanday hollarda ega bilan kesim orasida tire ishlatiladi? 13. Qanday gap egali gap deyiladi? 14. Qanday gap egasiz gap deyiladi? 15. Egasi yashiringan gap haqida gapiring va misollar keltiring. 16. Egasi ma'lum gap deb qanday gapga aytiladi? 17. Egasi umumlashgan gap qanday gap? Misollar keltiring. 18. Egasiz gapni ta'riflang va misollar keltiring. 19. Egasiz gapning qanday turlari bor? 20. Egasi noma'lum gapni ta'riflang va misollar keltiring. 21. Atov gap nima va uning qanday turlari bor? 22. Yig'iq atov gapga misollar keltiring. 23. Yoyiq atov gapga misollar keltiring. 24. So'z-gapga misollar keltiring. 25. So'z-gap qanday holda kirish so'zga aylanadi?

Topshiriqlar

1. O'g'limiz ketimdan ovoz berdi: – Otaaa! (T.Mur.) 2. «Vooy dood! Sho'rim quidii! Kunim bitdii! Endi nima qilamaaan?» – deb o'kirib yig'ladi Abduvali. (N.Qil.) 3. Kampir o'g'lining ovoziga «Haaay» deb javob berdi. (O.Hoj.) 4. Ota esa tag'in bor ovozda

jar solib yig'layverdi: Mehriboonim, maslahatgo'o'o'yim, onameey!.. (N.Qil.) 5. Qorako'z opaaa, sizga xaaat! Katta konvert-dan xaaat! (N.Qil.) 6. Ahaa! Meni tashlab, o'zlarining ketmoqchisizlar. (S.Ahm.) 7. Yordaam! – qichqirdi Gulbahor. (Ham.) 8. – O'o'y, juhudi atlas olib bersin, – deydi. (T.Mur.) 9. Bir taraf darvoza bo'z otliq qizlar himoyasida. Qora otliqlarga ikkinchi darvoza berilgan. O'yinchilarni farq qilish oson bo'lishi uchun bo'z otliq qizlar sariq rangli cholvor va nimcha kiyishgan. Qora otliqlar esa qizil kiyimda. Hindol mirzoning yoshgina xotini Sulton begim maydon atrofiga saman otini yo'rttirib, o'yinga hakamlilik qiladi. Uning qo'lida zargarlar bulbulga o'xshatib chiroyli qilib yasagan oltin hushtak. Qoidani buzganlar shu hushtak bilan ogohlantiriladi. Bir payt to'p bo'z otliqlarning darvozasiga kiritildi-yu, o'yinning shiddati oshib ketdi. Xonzoda begim chavgoncho'plarning bir-biriga shaq-shuq urilayotganini, bo'z otliqlar juda qattiq hujumga o'tganini ko'rganda «biron kor-hol bo'lmasin tag'in» deb beixtiyor xavotirlandi. Bu xavotirlik endi uning e'tiborini o'yinga tortdi. Tapir-tupur ot chopayotganlar – bo'y yetgan xushro'y qizlar. Ularning orasida Gulbadan begim ham bor. Qizlarning hech biri Xonzoda begimning ko'zi oldida, mag'lub bo'lib, uyalib qolishni istamaydi, hammasi to'pni boshqalardan tortib olishga intiladi.

Gapni bosh bo'laklari bo'yicha tahlil qiling.

Tahlil tartibi:

1. Kesimning turi:

- a) mustaqil kesim;
- b) nomustaqil kesim.

2. Kesimning ifodalanishiga ko'ra turlari:

a) ot-kesim: 1) ot bilan ifodalangan kesim; 2) sifat bilan ifodalangan kesim; 3) son bilan ifodalangan kesim; 4) ravish bilan ifodalangan kesim; 5) taqlid bilan ifodalangan kesim; 6) olmosh bilan ifodalangan kesim; 7) modal bilan ifodalangan kesim;

b) fe'l-kesim: 1) sof fe'l bilan ifodalangan kesim; 2) ravishdosh bilan ifodalangan kesim; 3) sifatdosh bilan ifodalangan kesim.

3. Kesimning tuzilishiga ko'ra turlari:

- a) sodda kesim;
- b) murakkab kesim.

4. Gapning egasiga ko'ra turlari:

a) egali (shaxsli); b) egasiz (shaxssiz): 1) egasi topilmas gap: a) shaxsi noma'lum gap; b) atov gap; c) so'z-gap; 2) egasi

yashiringan gap: a) egasi (shaxsi) ma'lum gap; b) egasi (shaxsi) umumlashgan gap.

5. Ega bilan kesimning shaxs-sonda mosligi: a) shaxsda mos; b) sonda mos; c) shaxs-sonda mos.

37-DARS IKKINCHI DARAJALI BO'LAKLAR

Ikkinchi darajali bo'laklar haqida. Gapning ikkinchi darajali bo'lagi bosh bo'lakka tobe bo'lib, uni to'ldirib, aniqlab, izohlab keladi. Ikkinchi darajali bo'laklar 3 xil: to'ldiruvchi, aniqlovchi va hol.

To'ldiruvchi. Kelishik va ko'makchi bilan shakllangan kim? yoki nima? so'rog'iga (kim/nima+-ni/-ga/-da/-dan/uchun/orqali/sababli va h.k.) javob bo'luvchi va gapda fe'l bilan ifodalanuvchi bo'lakka boshqaruv yo'li bilan bog'lanadigan ikkinchi darajali bo'lak to'ldiruvchi deyiladi: 1. **Men bu gapni ukamdan eshitdim.** 2. **Seni eslayman.** Demak, to'ldiruvchi:

1) predmetni (kimni, nimani, kimga, nimaga va h.k. so'roqni oladi) ifodalaydi;

2) kelishik va ko'makchi bilan shakllanadi;

3) fe'l bilan ifodalangan bo'lakka (ko'pincha kesimga) bog'lanadi;

4) bosh so'zga boshqaruv yo'li bilan bog'lanadi.

To'ldiruvchining ikki turi bor:

a) vositali to'ldiruvchi;

b) vositasiz to'ldiruvchi.

Vositasiz to'ldiruvchi o'timli fe'l bilan ifodalangan bo'lakka tobelanib, belgili yoki belgisiz tushum kelishigi qo'shimchasi bilan shakllanadi: 1. **Yosh havaskorlar ashulani zavq bilan aytdilar.** 2. **Bo'linganni bo'ri yer.** 3. **O'ziga birovning oz-moz til tegizishini ko'tarmasdi.** 4. **O'quvchilar hozir kitob o'qish-yapti.**

Vositali to'ldiruvchi o'timli yoki o'timsiz fe'l bilan ifodalangan bo'lakka tobelanib, jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishigi shakli yoki ko'makchi bilan shakllanadi: 1. **Ravshan sen bilan boradi.** 2. **Yaxshiga yondash, yomondan qoch.** 3. **Og'zi bo'shga ishonib bo'lmaydi.** 4. **Paxta mashina bilan terildi.**

Eslatma

Jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishigidagi so'zlar doimo to'ldiruvchi bo'lib kelavermaydi, ular hol vazifasini ham bajaradi, bunda ham ular savolga qarab farqlanadi: **U yolg'ondan hayron bo'ldi** (qanday? – hol): **U akasidan eshitdi** (kimdan? – to'ldiruvchi). **U maktabga bordi** (qayerga? – hol). **Menga gapirdi** (kimga? – to'ldiruvchi).

Umuman olganda, to'ldiruvchi va hol shaklan ko'pincha o'xshaydi. Lekin asosiy farqi shundaki, to'ldiruvchi predmetni ifodalab, uning so'rog'iga javob bo'ladi, hol esa bunday xususiyatga ega emas.

To'g'ridan to'g'ri kesimga tobe bog'lanib kelgan to'ldiruvchilar **mustaqil to'ldiruvchilar** sanaladi. Masalan, **seni sog'indim** gapida kimni? so'rog'iga javob bo'luvchi **seni** so'zi kesim vazifasida keluvchi sog'indim bo'lagiga bog'lanib, mustaqil to'ldiruvchi vazifasida keladi. Kesim vazifasida kelmagan, o'zi bog'langan fe'l bilan bog'langan to'ldiruvchilar esa **nomustaqil to'ldiruvchi** hisoblanadi. Shuning uchun u biron-bir ikkinchi darajali bo'lakning tarkibiy qismi – bo'lakning bo'lagi vazifasini bajaradi. Masalan, **Dangasaning non yeyishini ko'r** gapida **dangasaning non yeyishini** birikmasi **nimani?** so'rog'iga javob bo'lib, birikmali to'ldiruvchi vazifasida keladi. Birikmali gap bo'lagi esa **kimning?** va **nimani?** so'roqlariga javob bo'luvchi aniqlovchi (dangasaning) va to'ldiruvchi (non)lami o'z ichiga oladi. Bu bo'lak tarkibidagi non bo'lagi nomustaqil to'ldiruvchi, bo'lakning bo'lagidir.³³

Aniqlovchi. Gapdagi biror bo'lakning belgisini yoki bir narsa-buyumning boshqasiga qarashli ekanligini bildirgan bo'lak aniqlovchi deyiladi. Aniqlovchi gapda har doim otga yoki otlashgan har qanday bo'lakka bog'lanadi: 1. **Mayda qor yog'yapti.** 2. **Qovunning og'iri, tarvuzning yengili shirin bo'ladi.** 3. **Qopqoq mashina keng ko'chada naybatdagi chorrahani kesib o'tmoqda edi.** 4. **Toshkent juda chiroyli shahar.**

Aniqlovchi uch xil:

1) sifatlovchi-aniqlovchi;

³³ Nurmonov A., Mahmudov N., Sobirov A., Yusupova Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. 2-nashr (O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi o'g'uv muassasalari o'quvchilari uchun darslik). – Toshkent: ILM ZIYO, 2004. – B.63.

2) qaratqich aniqlovchi;

3) izohlovchi.

Sifatlovchi-aniqlovchi predmetning belgisini, miqdorini, tartibini bildiradi va *qanday? qanaqa? qaysi? qancha? nechanchi? necha? qayerdagi?* kabi so'roqlarga javob bo'ladi.

Sifatlovchi-aniqlovchi tomonidan aniqlangan bo'lak **sifatlanmish** deb yuritiladi. Sifatlovchi va sifatlanmish bitishuv yo'li bilan bog'lanadi: **Notanish kishi unga qaradi.**

Sifatlovchi-aniqlovchining ifodalanishi:

1) sifat, son, olmosh, sifatdosh, ravish, taqlid: 1. **Biz seriun va serqo'sht qo'ylarni ko'paytirypmiz.** 2. **O'ninchi yillar-ning sargardonligi.** 3. **Taqir-tugur ovozdan uyg'onib ketdim.** 4. **O'qigan kishi o'zar.** 5. **Ko'p odamning duosi ko'l;**

2) ot: **Asfalt yo'ldan mashinalar g'iz-g'iz o'tib turibdi.** Bunday aniqlovchilar ba'zan majoziy (ko'chma) ma'noni ifodalashi mumkin: **Kumush choyshab yopib dalalar...**

3) ibora: **Unda og'zining tanobi qochadigan odat bor. U qo'y og'zidan cho'p olmagan bola;**

4) so'z birikmasi bilan: 1. **U birinchi kungi ishni yakunladi.** 2. **Ukamning uyidagi mollarni ham olib ketishibdi.** 2. **Menga tegishli bo'lakni qoldiring.** 3. **Ertaga bo'ladiqan majlis qoldirildi.**

Eslatma

*Ba'zan sifatlovchi-aniqlovchi kengaygan ravishdoshli, sifatdoshli, harakat nomli birikma bilan ifodalanib, yoyiq holda kelishi mumkin: **Misdek qizarib turgan yuzini ikki kafti orasiga olib, peshonasiga yuzini bosdi.***

Qaratqich-aniqlovchi. Qaratqich-aniqlovchi biror narsa tegishli, qarashli bo'lgan shaxs yoki predmetni bildiradi va belgisi hamda belgisiz qaratqich kelishigidagi so'z bilan ifodalanadi. Qaratqich-aniqlovchi tomonidan aniqlangan bo'lak **qaralmish** deyiladi.

Qaratqich va qaralmish moslashuv orqali birikib, shaxs va sonda, albatta, moslashgan bo'ladi: **Qdamning qo'li gul.**

Qaratqich-aniqlovchili so'z birikmalarining asosiy belgisi hokim so'zning egalik qo'shimchalari bilan (ko'pincha III shaxs birlik sondagi **-i, -si** qo'shimchasi bilan) kelishini talab qilishidir: ***maktabimizning binosi, hunar maktabi.***

Qaratqichli aniqlovchilar qaralmish bilan munosabatga kirishganda turlicha shakllanadi:

- 1) qaratqich va qaralmish belgili keladi (**daraxtning bargi**);
- 2) qaratqich belgisiz, qaralmish belgili keladi (**direktor xonasi**);
- 3) qaratqich va qaralmish belgisiz qo'llanadi (**o'rik danak, yong'oq mag'iz**). Ayrim vaqtlarda qaratqich belgili, qaralmish belgisiz kelishi ham mumkin (**bizning qishloq**).

Qaratqichda qaratqich kelishigi doimo tushib qolavermaydi. Agar qaratqich **atoqli otlar, olmoshlar, otlashgan so'zlar** bilan ifodalangan bo'lsa, albatta, qaratqich kelishigi bilan qo'llanadi.

Shuningdek, qaratqich va qaralmish o'rtasida boshqa bir so'z bo'lsa, qaratqich kelishigi tushib qolmaydi. Masalan, Mirzacho'l shamoli, Mirzacho'lning sovuq shamoli.

Qaratqich bilan qaralmish o'zaro shaxs-sonda moslashadi. Ma-salan, **mening daftarim, sening daftaring, uning daftari** qaratqichli aniqlovchi quyidagi so'z turkumlari bilan ifodalanadi:

1) ot, olmosh: **Gulnor yig'itning so'zlarini diqqat bilan tingladi**;

2) otlashgan so'z (sifat, son olmosh, ravish, sifatdash, harakat nomi): **O'nning yarmi – besh**;

3) ibora: **Og'zi bo'shning ichida gap yotmas**.

Izohlovchi. Izohlovchi aniqlovchining alohida bir ko'rinishi bo'lib, bunda izohlovchi ot boshqa bir otni izohlaydi. Izohlovchi izohlagan ot **izohlanmish** bo'ladi: **General Sobir Rahimov**.

Izohlanmish shaxsning millati, kasb-kori, nasl-nasabi, unvoni, laqabi, yoshi, qarindoshligi, jinsi va boshqa qo'shimcha belgilarini tavsiflovchi bo'lak **izohlovchi** deb yuritiladi:

1) unvon, amal: **dotsent Tog'ayev so'zladi. Anjumanda dekan Jabborov ham qatnashdi**;

2) mashg'ulot, kasb: **Oshpaz Shukur, gulchi Nizom va duradgor Vahobjonlar yetib kelishdi**;

3) yosh, jins, qarindoshlik: **O'sha kuni Mavjuda xola bilan Sobir amaki foydali nasihatlar qildilar**;

4) laqab: **Jalil sovuq, Juman pismiqlarning askiyasini eshitdik**;

5) taxallus: **Muso Toshmuhammad o'g'li Oybek yirik nasriy asarlar muallifidir**.

Izohlovchi va izohlanmish umumiy va aniq ma'noni bildiruvchi turdosh otdan iborat bo'lsa, aniq ma'noni bildiruvchi ot izohlov-

chi, umumiy ma'noni bildiruvchi ot izohlanmish bo'ladi. Yozuvda ular orasiga chiziqcha qo'yiladi: **mexanik-haydovchi**. Izohlovchi unvon, kasb, laqab, qarindoshlik, jins, o'xshatish, taxallus kabini ifodalash uchun xizmat qiladi. O'xshatishni bildirgan izohlovchi bilan izohlanmish orasiga chiziqcha qo'yiladi: **ona-Vatan**.

Gazeta, jurnal, korxon, muassasa va h.k.ning nomini bildirgan atoqli ot ham izohlovchining bir turi hisoblanadi: «**Yoshlik**» jurnali, «**Turkiston**» gazetasi. Bunday izohlovchi shaxs nomi bilan ifodalansa, qo'shtirnoqqa olinmay, **nomli**, **nomidagi** so'zi bilan birga qo'llaniladi: **Oybek nomli maktab**.

Eslatma

So'zning o'rni almashtirilsa, izohlovchi bilan izohlanmish maqomi ham almashadi: **ayol** (izohlovchi) **hamshira** (izohlanmish), **hamshira** (izohlovchi) **ayol** (izohlanmish).

Aniqlovchili so'z birikmalarining izohlovchi-izohlanmish turida izohlovchi va izohlanmish o'rmini almashtirish ma'noga ham, so'z birikmasidagi so'zlararo munosabatlarga ham ta'sir etmaydi. **Ayol hamshira** birikmasida **ayol** izohlovchi-aniqlovchi, **hamshira** izohlanmish-aniqlanmish bo'lsa, **hamshira ayol** birikmasida, aksincha, **hamshira** izohlovchi, **ayol** esa izohlanmishdir.

Hol. Ko'pincha fe'l-kesimga bog'lanib, uning belgisini bildirgan bo'lak **hol** deyiladi. **Hollar qanday, qanday qilib, qay tarzda, qayerda, qayerga, qayerdan, qachon, nega, nima uchun, qancha** kabi so'roqlarning biriga javob bo'ladi. **Hollar ravish so'zlar bilan, kelishik shaklidagi va ko'makchili otlar bilan, sifat, son, taqlid so'z va undovlar bilan, fe'lning xoslangan shakllari bilan ifodalinishi mumkin: Minbarga notiqalar birin-ketin chiqa boshladilar.**

Eslatma

Hol ba'zan fe'ldan boshqa turkumga ham bog'lanadi: Ko'chada odam ko'p.

Holning ma'no turi:

1) **ravish (vaziyat, tarz) holi qanday? qay holda? qay tarzda?** kabi so'roqlarga javob bo'ladi va har doim fe'lga bog'lanadi. Vaziyat holi ra-vish, ravishdosh, ot, sifat, olmosh, taqlid, ibora bilan ifodalanadi: 1. **U diqqat bilan tingladi.** 2. **Ukam chiroyli yozadi. U shoshmasdan jo'nadi.** 3. **Rais bilan ikkisi do'stlar-cha xayrlashdi.** 4. **U qorovul bo'lib ishlaydi.** 5. **Daraxt barglari**

duy to'kildi. 6. Buni qanday bajarasiz? 7. Boshini eggan holda kelardi.

Ravishdosh bilan ifodalangan vaziyat holi o'ziga tobe bo'lgan bo'lak bilan so'z birikmasini hosil qilishi mumkin: **Eshikni sekin ochib, ichkariga qaradi.** Bu yoyiq vaziyat holi deyiladi;

2) o'rin holi qayerga? qayerda? qayoqqa? qayerdan? kabi so'roqqa javob bo'ladi va ko'pincha o'rin ravishi, ot, olmosh bilan ifodalanadi: 1. Bolalar **ko'chaga** chiqib ketishdi. 2. U **orgadan** qochdi. 3. **Bunda** bulbul kitob o'qiydi;

3) payt holi qachon? qachongacha? qachondan beri? qay vaqt? kabi so'roqlarga javob bo'ladi va ko'pincha ot, payt ravishi, olmosh, payt ravishdoshi, sifatdosh, harakat nomi, son, sifat bilan ifodalanadi: 1. Imtihonlar **yozda** bo'ladi. 2. **Bugun** maktabim yonidan o'tdim. 3. **Shunda** men bir sapchib tushganman. 4. Nafasimni **rostlagach**, tikilibroq qaradim. 5. Buni **o'qiyotqanimda** sezib qoldim. 6. **Qaytishda** siznikiga kirib o'tamiz. 7. **Qo'lim bo'shida** o'qiyman. 8. Yig'ilish **uchda** bo'ladi;

4) miqdor holi qancha? qanchalab? nechalab? necha marta? kabi so'roqlarga javob bo'ladi va ko'pincha miqdor-daraja ravishi, son, sifat va miqdor-daraja ma'nosini bildirgan so'z birikmasi bilan ifodalanadi: 1. Men **juda ko'p** qayg'urdim. 2. **O'n marta** eshitgandan **bir marta** ko'rgan afzal. 3. Bir onda o'z kuchining **o'lchovsiz darajada** o'sganini sezdi. 4. Siz **qancha** terdingiz? 5. Bular **qop-qop** terib qo'yishdi. 6. Men **o'ylagan darajada** qilisharmikan?

5) sabab holi nima sababdan? nima sababli? nima uchun? nimaga? nega? kabi so'roqlarga javob bo'ladi va quyidagicha ifodalanadi:

a) sabab ravishi: Otasi **noiloj ko'ndi**;

b) **-lik, -siz+lik, -gan+lik** qo'shimchali chiqish kelishigidagi ot, sifatdoshdan keyin **-dan** qo'shimchasini keltirish bilan: Salima opa **quvonganidan** hech gapira olmas edi;

c) **-gani, -ganligi** qo'shimchali so'zdan keyin tufayli, uchun so'zlaridan birini keltirish bilan: U **o'qimagani uchun** bilmadi;

6) maqsad holi nima maqsadda, nima uchun, nima qilgani, nima qilgali, nega so'roqlariga javob bo'lib, quyidagicha ifodalanadi:

- a) maqsad ravishi: **Men atayin gapirmadim;**
 b) jo'nalish kelishigidagi harakat nomi yoki harakat nomidan keyin uchun ko'makchisini keltirish bilan: **U o'qish uchun keldi;**
 c) maqsad ravishdoshi: **U o'qigani keldi;**
 d) fe'ldan so'ng **uchun, deb** so'zlarini keltirish bilan: **O'qiyman deb keldi;**
 e) harakat nomidan keyin maqsadida, maqsadda, maqsadi bilan so'zlarini keltirish yordamida: **Gulnor opa bafurja gaplashish maqsadida keldi;**

7) **shart holi nima qilsa (m , -ng, -k , -ngiz)?** so'rog'iga javob bo'ladi va bir harakatning bajarilishi uchun shart bo'lgan boshqa ish-harakatni bildiradi: **Eksang, o'rasan;**

8) **to'siqsizlik holi nima qilsa (-m, -ng, -k , -ngiz) ham/-da?** so'rog'iga javob bo'lib, bir ish-harakatning bajarilishi uchun to'siq bo'la olmaydigan ish-harakatni bildiradi va shart fe'li+ham (-da), ravishdosh/sifatdosh+bilan ko'makchisi, qaramay, qaramasdan so'zi qatnashgan qurilma orqali ifodalanadi: **Chaqirilmasa ham, qatnashdi. Kichik bo'lgani bilan ancha og'ir edi. Shoshqani-ga qaramay kutib turdi.**

№	Hol turlari	So'rog'i	Misollar keltiring
1.	Payt holi	Qachon, qay vaqtda, qachongacha, qachondan beri?	
2.	O'rin holi	Qayerda, qayerdan, qayerga, qayergacha?	
3.	Ravish holi	Qanday, qay tarzda, qanday qilib?	
4.	Daraja-miqdor holi	Qancha, nechog'lik, necha marta?	
5.	Sabab holi	Nega, nima sababdan, nima sababli, nima uchun?	
6.	Maqsad holi	Nega, nima uchun, qay maqsadda?	

Eslatma

Ayrim darsliklarda qurol vosita holi ajratiladi. Bu hol nima bilan, qanday usul bilan degan so'roqqa javob bo'ladi: Xat qalamda (qalam bilan) yozilgan edi.

Ayrim paytlarda hol kesim vazifasida kelmagan fe'llarga ham bog'lanishi mumkin. Hol bog'lanib kelgan fe'lning kesim vazifasida kelishi yoki kelmasligiga ko'ra hollar xuddi to'ldiruvchilar kabi mustaqil va nomustaqil hollarga bo'linadi.

To'g'ridan to'g'ri kesim vazifasidagi fe'lga 2 tobe bog'lanib kelgan hollarga mustaqil hollar deyiladi.

Masalan, *Dalalarda boshlanadi ish.* (H.Olimjon) Bu gapda qayerda so'rog'iga javob bo'luvchi *dalalarda* o'rin holi nima qiladi? nima bo'ladi? so'roqlariga javob bo'luvchi fe'l-kesimga tobe bog'lanib kelyapti. Shu-ning uchun bu hol mustaqil holdir.

Kesim vazifasida kelmagan fe'llarga tobe bog'langan hollar nomustaqil hol hisoblanadi.

Masalan, *Daladan charchab kelgan yigit tezda uxlab qoldi.* Bu gapda qayerdan? so'rog'iga javob bo'lib hol vazifasida kelayotgan *daladan* bo'lagi kesimga emas, balki aniqlovchi vazifasidagi *charchab kelgan* bo'lagiga tobe bog'lanib kelyapti. Shuning uchun bu hol nomustaqil hol hisoblanadi.³⁴

Gap bo'lagi tartibi ikki xil:

- a) odatdagi tartib;
- b) o'zgargan tartib.

Odatdagi tartib. Bunda quyidagi holat kuzatiladi:

1) ega (o'z aniqlovchisi bilan) oldin, kesim gapning oxirida keladi: **Yosh havaskorlar to'plandi:**

2) payt holi egadan oldin keladi: **Bugun yosh havaskorlar to'plandi:**

3) to'ldiruvchi o'z aniqlovchisi bilan egadan keyin keladi: **Bugun yosh havaskorlar dehqonlarga katta tomosha ko'rsatdi:**

4) vaziyat holi kesimdan oldin keladi: **Darvo uzoqdan tovlanib ko'rinardi.**

O'zgargan tartib (bu inversiya ham deyiladi)da quyidagi holat kuzatiladi:

³⁴ Nurmonov A., Mahmudov N., Sobirov A., Yusupova Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. 2-nashr (O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi o'quv muassasalari o'quvchilari uchun darslik). – Toshkent: ILM ZIYO, 2004. – B.69.

- 1) ega kesimdan keyin keladi: Yashasin mustaqillik!
- 2) to'ldiruvchi kesimdan keyin keladi: To'xtat suvni!
- 3) vaziyat holi fe'l-kesimdan keyin keladi: Shamol esadi g'ir-g'ir.

Gap bo'lagi tartibi o'zgarishi quyidagi hollarda kuzatiladi:

- 1) badiiy nutqda, ko'pincha she'riyatda: **Senga bo'ldim azaliy oshiq. Bunga berar o'lim xotima;**
- 2) hayajon kuchli bo'lganda: **Oling qo'lingizni!**
- 3) shior va chaqiriqlarda: **Yashasin mustaqillik!**
- 4) mantiqiy urg'u talabi bilan: **Bordik biz. Ayting o'zingiz.**

Gap bo'lagining uslubiy xususiyatlari:

1) ega bilan kesimni moslashtirishda bog'lama (shaxs-son qo'shimchasi, to'liqsiz fe'l, **bo'ldi, qildi, etdi** yordamchi fe'llari, **sanaladi, hisoblanadi** kabi fe'llar)dan foydalaniladi: **Men o'quvchiman. U talaba bo'ldi. Bu tarix hisoblanadi:**

2) qaratqich-aniqlovchidagi **-ning** qo'shimchasi she'riyatda ba'zan **-im** tarzida qo'llanadi: **O'zbekiston – vatanim manim;**

3) sifatlovchi-aniqlovchi ot bilan ifodalansa majoziy ma'no kasb etadi: **Kumush choyshab yopib dalalar, qor tagida uxlab yotadi;**

4) sifatlovchi-aniqlovchi turli so'z turkumlaridan tuzilib, sifatlash vazifasini bajargan ibora va so'z birikmasi bilan ifodalanadi: **Osmono'par tog'lar, bag'ri keng inson, cheki yo'q qirlar, fikri tiniq insonlar;**

5) qaratqich-aniqlovchi o'mida sifatlovchi-aniqlovchi qo'llanadi: **Bahorning sarin yellarini sog'indim – Bahordagi sarin yellarni sog'indim.**

Mustahkamlash uchun savollar

1. Ikkinchi darajali bo'laklarni sanang.
2. To'ldiruvchi nima?
3. To'ldiruvchining qanday turlari bor?
4. Vositali to'ldiruvchi deb nimaga aytiladi?
5. Vositasiz to'ldiruvchini ta'riflang.
6. Aniqlovchi nima va uning qanday turlari bor?
7. Sifatlovchi-aniqlovchi nima va u qanday ifodalanadi?
8. Qaratqich aniqlovchi nima va u qanday ifodalanadi?
9. Izohlovchi nima va u qanday ifodalanadi?
10. Hol nima va uning qanday ma'no turlari bor?
11. Vaziyat holi nima, qanday so'rog'i bor va ifodalanishi qanday?
12. O'rin holi nima, qanday so'rog'i bor va ifodalanishi qanday?
13. Payt holi nima, qanday so'rog'i bor va ifodalanishi qanday?
14. Miqdor holi

nima, qanday so'rog'i bor va ifodalanishi qanday? 15. Sabab holi, maqsad holi nima, qanday so'rog'i bor va ifodalanishi qanday? 16. Shart holi nima, qanday so'rog'i bor va ifodalanishi qanday? 17. To'siqsizlik holi nima, qanday so'rog'i bor va ifodalanishi qanday? 18. Gap bo'lagi tartibi qanday? 19. Odatdagi tartib haqida gapiring va misollar keltiring. 20. O'zgargan tartib haqida gapiring va misollar keltiring.

Topshiriqlar

Shunda otlari bir-biriga unilib, ayqashib ketadi, goho biron ot uri-lish zarbidan gindiraklab yiqilgudek bo'ladi. Bu qaltis holatlar Xonzoda begimni iztirobga sola boshladi. Axir bu qizlar eng nufuzli bek-u a'yonlarning oilasidan. Agar birontasining yuz-ko'ziga chavgoncho'p tegib yarador qilsa, chandiq qoldirsa yoki birontasi otdan yiqilib, tuyoq tagida ezilsa, mutaassib shayxlar yana fisq-u fasodni ko'paytiradi. Ular qizlarning doim parda ichida – uy asirasi bo'lib o'ttirishini talab qiladilar. Lekin parda ichida xonanishin bo'lib beharakat yashaydigan ayollar notavon va mo'rt bo'lishini, baquvvat nasl berolmasligini Xonzoda begim yaxshi biladi. Begim bilan birga bu yerlarga kelgan el-ulusning qizlari esa qadimdan otliq yurib o'rganganlar. Hozir ham Xonzoda begim biladigan ayollarning bir yerda muqim turadiganlari oz. Ertlar qatori ayollar ham hali Xurosonda, hali Kobulda yashaydilar, hali Badaxshonga ketib, hali Agraga keladilar. Bu uzoq o'lkalar orasida ikki-uch oylik yo'llarni ko'pgina qizlar otliq bosib o'tadi. Taqdir taqozosi shundoq bo'lgach, ota-bobolar udumi bo'yicha qizlarni ham yoshligidan chavandozlikka o'rgatish, ular orasida ham poygalar, musobaqalar o'tkazish joiz emasmi? Albatta, qizlarni otdan yiqilish-u mayib bo'lishdan ham ehtiyot qilish kerak! Xonzoda begim shuni o'ylab, o'yinni hayajon bilan kuzatgani sari qizlar xavf-xatarni unutib, to'daga dadil tashlanishar, qamchi o'miga chavgoncho'p bilan otlari sag'risiga unib, muxolif tomonga hamla qilishardi. Bo'z otliq qizlardan Hamida degani o'yinchilar g'ij-bij bo'lib turgan to'daga o'qday yorib kirdi-yu jilovni qo'yib yubordi. Chavgoncho'pni ikki qo'llab tutganicha uzangiga oyog'ini tiradi-da, uloqchilardек pastga engashdi. Bu qiz qoplón kabi chaqqonlik bilan to'pni chavgoncho'pga ilintirib to'dadan olib chiqqanda, Xonzoda begimning zavqi kelib «o!» deb yubordi. Narigi darvoza himoyasiz qolgan

edi. Hamida «go'y» deb ataladigan to'pni o'sha tomonga chirpirak qilib olib o'tdi. Uning oti ham shamolday uchmoqda edi. (O.Yoq.)

Gaplarni ikkinchi darajali bo'laklar bo'yicha tahlil qiling.

Tahlil tartibi:

1. Gap bo'lagi va uning turlari.
2. Gap bo'lagining ifodalanishi.
3. Gap bo'lagining tuzilishi.
4. Bog'lovchi vositasi.
5. Gap bo'lagi tartibi:
  - a) odatdagi tartib;
  - b) o'zgargan tartib.

38-DARS

GAPNING UYUSHIQ VA AJRATILGAN BO'LAGI

Uyushiq bo'lak. Gapda bir xil shakllangan, bir xil so'roqqa javob bo'ladigan, o'zaro teng bog'langan va boshqa bitta bo'lakka tobelanadigan bo'lak birdan ortiq bo'lishi mumkin. Bunday bo'lak **uyushiq bo'lak** deyiladi. Masalan: **Bola goh menga, goh unga qarar edi.** Gapning barcha bo'lagi uyushadi:

1. Uyushiq ega. Bir sodda gap tarkibida birdan ortiq ega qator kelishi mumkin. Sodda gap kesimiga bir xil munosabatda bo'lib, sanash ohangi bilan aytiluvchi birdan ortiq eganing ketma-ket kelishi **uyushiq ega** hisoblanadi: **Bugun Anvar yoki Sobir navbatchilik qiladi.**

2. Uyushiq kesim. Gap tarkibida ikki va undan ortiq atov birliklari (so'z, ibora, so'z birikmalari) bilan ifodalangan kesim bo'lib, kesimni shakllantiruvchi vositalar faqat keyingi kesim tarkibida ifodalanib, barchasiga aloqador bo'lsa, bunday ko'p kesimli gap **uyushiq kesimli gap** sanaladi.

Eslatma

Shakllangan, ya'ni kesimlik shakllari (tasdiq, inkor, mayl, zamon, shaxs-son ma'nolari)ga ega kesim alohida bir hukmni ifodalaydi, muayyan gap markazini tashkil eta oladi. Shuning uchun ikki va undan ortiq shakllangan kesimli gaplar qo'shma gaplar sanaladi.

a) fe'l-kesim: **U asta joyiga o'tirdi va gapira boshladi;**

b) ot-kesim: **Yo'l keng va tekis edi.**

3. Uyushiq to'ldiruvchi. Gapdagi ikki va undan ortiq to'ldiruvchi bir xil ma'noni (shaxsni yoki narsani) bildirib, bir xil shaklda (kelishik shaklida yoki ko'makchi bilan) kelsa va sanash ohangiga ega bo'lsa, ular **uyushiq to'ldiruvchilardir:**

a) vositasiz to'ldiruvchi: **Kitob(larni) va daftarlarni keltirdi;**

b) vositali to'ldiruvchi: **Akamga va opamga xabar qildik.**

Har xil ma'noni bildirgan, turli shakllarda kelgan to'ldiruvchilar uyushiq hisoblanavermaydi. Masalan, *Bu daftarni senga oldim* gapidagi **daftarni** va **senga** to'ldiruvchilari uyushmagan. Chunki ularning biri (**daftarni**) narsa-buyum ma'nosini, ikkinchisi (**senga**) atalganlik ma'nosini ifodalaydi.

4. Uyushiq aniqlovchi. Narsa-buyumlarning bir turdagi belgilari (yo rang-tusini, yo maza-ta'mini, yo son-miqdorini va h.k.) ni bildirgan birdan ortiq aniqlovchilar **uyushiq aniqlovchilar** hisoblanadi: *Bog'imizda oq, qizil, pushti gullar qiyg'os ochilib yotibdi.* Shuningdek, bir narsa-buyumning turli belgilarini bildirgan birdan ortiq sifatlovchilar ham **uyushiq aniqlovchilar** sanaladi. Qaratqich-aniqlovchilar uyushib kelganda ulardagi -ning qo'shimchasi ba'zan barcha bo'laklarda saqlanadi, ba'zan esa faqat oxirgi aniqlovchiga qo'shiladi, u oldingilariga ham taalluqli bo'ladi: *To'lqinning, Ozodaning va Shoironing ukalari bog'chada tarbiyalanadilar – To'lqin, Ozoda va Shoironing ukalari bog'chada tarbiyalanadilar:*

a) sifatlovchi-aniqlovchi: **Salqin va bahavo bog'da dam oldik;**

b) qaratqich-aniqlovchi: **Olma(ning) va shaftolining hosili mo'bo'ldi.**

5. Uyushiq hol. Bir xil mazmun-munosabatni (yo tarz, yo o'rin, yo payt va b. munosabatlarni) bildirgan bir necha holning o'zaro sanash ohangi bilan, teng bog'lanib kelishi **uyushiq holni** hosil qiladi:

a) vaziyat holi: **Topshiriqni tez va puxta bajardik;**

b) payt holi: **Bugun va ertaga men navbatchilik qilaman;**

c) o'rin holi: **Shahar va qishloqda qurilish avjiga chiqqan;**

d) sabab holi: **Quvonch va shodlikdan tili aylanmas edi;**

e) maqsad holi: **U shaharga o'qish va ishlash maqsadida kelgan edi;**

f) miqdor holi: **Men sizga o'n marta, yuz marta gapirdim;**

g) shart holi: **Agar mehnat qilmasang, qiynalmasang o'z maqsadingga erisha olmaysan;**

h) to'siqsizlik holi: **U charchasa ham, yiqilib qolgudek bo'lsa ham yurishdan to'xtamadi.**

Uyushiq ega shaxsni anglatsa, kesim birlikda ham, ko'plikda ham bo'lishi mumkin: **Karim, Salim va Ahmad keldi(lar).** Uyushiq ega jonsiz narsalarni ifodalasa, kesim, odatda, birlikda bo'ladi: **Stol va stul tartibga keltirilgan.**

Gapda ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi uyushiq kesim bo'lib kelganda ba'zan ko'makchi fe'l yetakchi fe'lning eng so'nggisiga bog'lanib kelishi mumkin: **U allaqachon yozib, chizib bo'ldi.**

Uyushiq bo'lak yoyiq holda ham bo'ladi: **Ma'ruzachiga qiziq, kishini hayratda qoldiradigan savollar berishdi.**

Uyushiq bo'lak juft-juft bo'lib ham qo'llanadi: **Shahrimizda keng va tekis, toza va yorug' ko'chalar ko'paymoqda.**

Uyushiq bo'lakda ko'plik, egalik va kelishik qo'shimchalalarining qo'llanishi. Bu qo'shimchalarning qo'llanishi ikki xil:

1) son (ko'plik), egalik va kelishik qo'shimchalari uyushiq bo'lakning oxirgisiga qo'shiladi: **Noma va arizalarning ba'zisi mirzo, muftilarga havola qilinardi;**

2) gapdagi uyushiq bo'laklarning har birida son, egalik, kelishik qo'shimchasi alohida-alohida takrorlanadi: **Qor sovug'i qo'llarimni va oyoqlarimni, peshonamni yalab tursa-da, menga juda yoqimli tuyuldi.**

Nutqda son, egalik va kelishik qo'shimchalari uyushiq bo'lakda har xil ishlatilishi ham uchraydi: **Bolalar yasilari va bog'chalarida, maktablarda mehnatkashlarning farzandlari tarbiyalanmoqda.**

Gapda uyushiq bo'lak bog'lovchisiz, sanash ohangi bilan, biriktiruv bog'lovchilari (**va, hamda**), ular vazifasidagi **-u, -yu** yuklamalari, bilan ko'makchisi, zidlov bog'lovchilari (**ammo, lekin, biroq**), **na, -da** yuklamalari, **goh, yoki, yoxud, dam, ba'zan, yo** kabi ayiruv bog'lovchilari bilan bog'lanib keladi: **Mashina sekinladi, lekin to'xtamadi.**

Gapning uyushiq bo'laklari guruh-guruh bo'lsa, bir-biridan nuqtali vergul bilan ajratiladi: **Yutib chiqish uchun ot chopqir, zotdor bo'lishi, yaxshi toblanib sovutilishi; chavandoz usta, epchil bo'lishi kerak.**

Uyushgan bo'laklar o'zaro teng bog'lovchilar, bog'lovchi vazifasidagi yordamchi so'zlar (**ham,-u(-yu), na...na...** yuklamalari, bilan ko'makchisi) va sanash ohangi yordamida bog'lanadi.

Uyushgan bo'laklar biriktiruv bog'lovchisi bo'lgan va, hamda, bog'lovchi vazifasidagi bilan ko'makchisi yordamida bog'langanda ular ko'pincha takrorlanib keladi:

Adol bilan o'yinchi Sora;

Asal bilan quvnoq Ruxsora... (H.Olimjon)

Bunday vaqtda uyushgan bo'laklar orqali ifodalangan shaxs, predmetlarning guruh-guruh ekanligi ifodalanadi.

Ana shunday ma'no ifodalanganda **va, hamda, bilan bog'lovchilari bir-biri bilan erkin almashinib keladi.**

Va, hamda, bilan bog'lovchilari ikkidan ortiq uyushgan bo'laklar tarkibida bir marta qo'llanilsa, uyushiq bo'laklarning oxirgi juftligi orasida keladi va sanashning tugallanganligini bildiradi: Bog'imizda o'rik, shaftoli, gilos va olmalar bor.

Uyushgan bo'laklar ikki a'zodan iborat bo'lib, biriktiruv munosabatini bildirsa, bu a'zolar o'rtasida **va, bilan, -u (-yu)** bog'lovchilari ishlatiladi. Solishtiring:

Bir sevgikim, jon berur tanga, Faqat Zaynab-u Omonlarga xos. Zaynab-u Omonni Zaynab va Omon, Zaynab bilan Omon deb ishlatish mumkin.

Uyushiq bo'laklar otlar bilan ifodalanganda **va, hamda, bilan o'zaro almashinadi. Fe'llar bilan ifodalanganda esa va, hamda, -u (-yu)** o'zaro almashina oladi, lekin «va»ning o'miga «bilan»ni qo'yib bo'lmaydi. Solishtiring.

Keldi va ketdi.

Keldi-yu ketdi.

Uyushiq bo'laklar o'zaro sanash ohangi yordamida bog'lanib, ulardan har birining ma'nosi ta'kidlanganda har bir bo'lak oxirida ham yuklamasi qo'llaniladi: Sen ham, u ham farishta emas.

Uyushgan bo'laklar o'zaro ayiruv munosabatida bo'lganda ular o'rtasida **yo, yoki, yo-yo, ba'zan-ba'zan, dam-dam** singari bog'lovchilar qo'llaniladi. Masalan, yo kitob, yo ruchka olaman.

Yo, yo-yo, yoki bog'lovchilari uyushgan bo'laklardan birini tasdiqlab, ikkinchisini esa inkor etib bog'laydi.

Masalan, yuqoridagi misolda kitob olsa, ruchka olmaydi, ruchka olsa, kitob olmaydi.

Ba'zan-ba'zan, dam-dam, goh-goh kabi bog'lovchilar yordamida bog'langanda esa uyushgan bo'laklarning navbatma-navbatligi ifodalanadi. Solishtiring: Goh o'ynaydi, goh yig'lay-

di. Ana shunday ma'no ifodalaganda **dam-dam, goh-goh, ba'zan-ba'zan** kabi bog'lovchilar o'zaro almashinib keladi.

Umumlashtiruvchi so'z (qism) va unda tinish belgilari. Uyushiq bo'lakli gapda so'zni jamlovchi umumlashtiruvchi so'z bo'lishi mumkin. Ko'pincha belgilash, bo'lishsizlik olmoshi va jamlovchi ot, jamlovchi son, shuningdek, so'z birikmasi, kengaygan birikma umumlashtiruvchi so'z bo'lib keladi: **Uylar, daraxtlar, ko'chalar – hammasi qorong'ulik qa'riga cho'mdi.** Ishga yangi qabul qilinganlar: **Ahmad, Salim va Akbar boshliqning oldiga kirishsin.** Umumlashtiruvchi so'z bilan uyushiq bo'lak bir xil sintaktik vazifani bajaradi.

Umumlashtiruvchi bo'lak uyushiq bo'lakdan oldin kelsa, undan keyin ikki nuqta qo'yiladi: **Qudratning oldidan ikki o'rtoq: Ilhom va Rustam chiqib keldi.** Umumlashtiruvchi bo'lak uyushiq bo'lakdan keyin kelsa, undan oldin tire qo'yiladi: **Shu hovli-joy, mana shu daraxtlar, kursi, so'ri – hammasi meniki.**

Uyushiq va uyushmagan sifatlovchi-aniqlovchi hamda hol. Ketma-ket kelgan, lekin sanash ohangi bilan aytilmaydigan, yozuvda orasiga vergul qo'yilmaydigan aniqlovchi va hol **uyushmagan aniqlovchi** va **uyushmagan hol** hisoblanadi. Uyushmagan sifatlovchi-aniqlovchi va uyushmagan hol o'zi bog'langan bo'lakning turli tomoniga oid belgini anglatadi: **Qop-qora shirin** (uyushmagan aniqlovchi) **uzum g'arq pishgan.** **Bugun maktabda** (uyushmagan hol) **ota-onalar majlisi bo'ladi.**

AJRATILGAN BO'LAKLI GAPLAR, ULARDA OHANG VA TINISH BELGILARI

Ajratilgan izoh bo'lak. Gapda biror bo'lakning ma'nosi so'zlovchi nazarida noaniqroq bo'ladi va uning ma'nosini aniqroq berish, izohlash maqsadida xuddi shunday boshqa bo'lakni gapga kiritadi. Masalan, **Men ishni mana shundan boshladim** gapida **shundan** to'ldiruvchisining ma'nosi noaniq. Shuning uchun so'zlovchi aniqroq ma'noli boshqa bir to'ldiruvchini gapga kiritadi: **Men ishni mana shundan, ya'ni tushuntirishdan boshladim.** O'zidan oldingi bo'lakni izohlagan bunday bo'lak **ajratilgan izoh bo'lak** deyiladi.

Ajratilgan bo'lakning uyushiq bo'lakdan farqi shundaki, u bir tushunchaning ikkita nomi, ya'ni bir shaxs/narsa/belgi/harakat ikki

marta nomlanadi, uyushiq bo'lak esa bir necha shaxs/narsa/belgi/harakatni ifodalaydi.

Ajratilgan bo'laklar ishtirok etgan gaplar mazmunan murakablashadi. Gapning asosiy qismi ifodalagan axborotga ajratilgan bo'lakdan anglashilgan qo'shimcha axborot qo'shiladi. Masalan, *Tursunali akaga, shunday katta olimga, kuyov bo'lish hazil gap emas.* (O'.Usmonov) Bu gapda birinchi axborot *Tursunali akaga kuyov bo'lish hazil gap emasligi* gapning asosiy qismi orqali, ikkinchi axborot esa *Tursunali akaning katta olimligi* ajratilgan bo'lak orqali ifodalanadi.

Yuqorida bayon qilinganidek, ajratilgan bo'laklar ikki xil vazifani bajaradi:

a) ma'lum bir bo'lak ma'nosini ta'kidlash, bo'rttirish;

b) ma'lum bir bo'lakning umumiy ma'nosini izohlash, konkretlashtirish, tushunarsiz ma'nosini tushuntirish.

Ajratilgan bo'lakning bu ikki xil vazifasi uning ajratish usuli orqali ham bilinib turadi.

Ajratilgan bo'laklar yuqoridagi vazifaga muvofiq ikki xil yo'l bilan ajratiladi:

a) *tartibni o'zgartirish;*

b) *bir nomni boshqacha nomlash.*

Gap bo'lagini ajratishda so'z tartibining o'zgarishi, gap bo'lagining kengayishi, bir bo'lakning o'zidan oldingi bo'lakni izohlashi, bir bo'lakni boshqasidan ajratib, bo'rttirib ko'rsatish zaruriyati kabilar sabab bo'ladi: 1. **Ko'chada borar, g'amgin va o'ychan.** 2. **Ukasi, ko'zlari chaqnagan, unga g'azab bilan qaradi.** 3. **Oldinda, muyulishda, bir qora ko'rindi.** 5. **U har kuni, quyosh tikka kelganda, shaharga tushadi.**

Ajratilgan bo'laklar gapdagi qaysi bo'lakka oid ekanligiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi: 1) **ajratilgan to'ldiruvchi** o'zidan oldin kelgan to'ldiruvchining ma'nosini izohlaydi, unga aniqlik kiritadi. Vositasiz to'ldiruvchi ham, vositali to'ldiruvchi ham ajratilgan bo'lak sifatida qo'llanishi mumkin: **Oyimni, ya'ni Xosiyat Suvonovani, mukofotlashdi;**

Eslatma

To'ldiruvchi tashqari, boshqa, o'rniga, bilan, birga kabi so'zli birikmalar bilan ham ajratiladi: Mendan tashqari u ham bor.

2) ajratilgan aniqlovchi shaxs yoki narsaning belgisini, kimga yoki nimaga qarashlilikini ta'kidlab, ayirib ko'rsatish uchun qo'llanadi: *Qobil bobo, yalangbosh, yalangoyoq, eshik yonida dag'-dag' titraydi.* 1) qaratqich-aniqlovchi: **Bir necha kishining – ayol va erkakning qorasi ko'rindi;** 2) sifatlovchi-aniqlovchi (ba'zi darsliklarda bu ters sifatlovchi-aniqlovchi deb ataladi: **Gullar terdim, chirovli;**

3) ajratilgan hol o'zidan oldin kelgan holning ma'nosiga aniqlik kiritadi, izohlaydi. Ajratilgan bo'lak vazifasida ko'pincha o'rin, payt hollari keladi: 1) o'rin holi: **Uning qo'lidan ushlab ichkariga, mehmonxonaga, boshladi;** 2) payt holi: **Anjuman bugun, soat beshda, boshlanadi;** 3) ravish (vaziyat) holi: **Qo'llar ishlar tez – mo'ijizakor;** 4) maqsad holi: **Shaharga borish uchun, ya'ni o'g'lini ko'rish uchun, ulov qidirdi;** 5) miqdor-daraja: **Bugun sizni yana, ikkinchi marta kechirishdi.**

4) ajratilgan izohlovchilar, asosan, izohlanmishdan keyin keladi va o'ziga xos ohang bilan aytiladi. Ajratilgan izohlovchilar ko'pincha egaga taalluqli bo'ladi: *O'g'lim, qo'zichog'im, orom olib uxlayapti, – dedi ona. Birozdan so'ng Hasan oka, fizika o'qituvchisi, kirib keldi.*

Eslatma

Ko'pincha ravishdosh va sifatdosh bilan ifodalangan hol ham ajratilishi mumkin: O'zidan o'zi hadiksirab, atrofga olazarak boqadi. Otasi, ikki qo'ltig'ida narsa ko'targan holda, yo'lga tushdi.

Ajratilgan izoh bo'lakda tinish belgilari. Yozma nutqda izoh bo'lak ko'pincha vergul va tire bilan ajratiladi:

1) izoh bo'lak ikki tomondan vergul bilan ajratiladi: **Kanal bo'yidagi choyxonada, aytobus bekatida, A'zamjon uchradi;**

2) izoh bo'lakning o'z ichida vergul bo'lsa, ikki tomoniga tire qo'yiladi: **Endi odamlar – otliq, piyoda, yosh-qari – uchray boshladi;**

3) ajratilgan bo'lak kengayib, uyushib, gap oxirida kelsa, undan oldin tire qo'yiladi: **Mening o'z muhabbatim bor – toza va musaffol**

4) bosh kelishikdagi kishilik olmoshini izohlagan bo'lakdan avval tire, keyin vergul qo'yiladi: **Men – Mengliyeva Munira, VIII sinfda o'qiyman;**

5) yozma nutqdagi **Otam** – Ilyos Tohirov, zavodda ishlaydi kabi gapda ham shunday.

GAP BO'LAKLARI BILAN ALOQAGA KIRISHMAYDIGAN «BO'LAKLAR»

KIRITMALAR

Modal so'zlar sintaksisda kiritmalar deyiladi. Kiritmalar gapning, xususan, matnning umumiy mazmuniga aloqador bo'lsa-da, gapdagi biror bo'lak bilan hokim-tobelik aloqasiga kirishmaydi, shuning uchun ular gapdagi boshqa bo'laklardan yozuvda vergul, tire, ba'zan qavslar bilan, talaffuzda esa kichik to'xtamlar bilan ajratiladi.

Kiritmalar so'zlovchining o'zi bayon etayotgan fikriga munosabati (ishonchi, gumoni, tasdig'i, inkori va h.k.), fikrning birovga nisbatlanishi (mansubligi, aloqadorligi), o'z fikri tarkibiy qismlarining ahamiyatlilik darajasi (**birinchidan, ikkinchidan** va h.k.), fikriga va uning tarkibiy qismlariga doir bayon etadigan qo'shimcha axboroti yoki izohi kabi rang-barang ma'nolarni ifodalaydi. Kiritmalar barcha bo'laklar kabi sodda va murakkab bo'ladi. **Sodda kiritmalar** so'zlar va so'z-gaplar bilan, **murakkab kiritmalar** esa so'z birikmalari, kengaygan birikmalar va gaplar bilan ifodalanadi.

1. Afsuski, hali o'zlashtirilmagan yerlar juda ko'p. 2. Menimcha, oqil va sodiq er o'z rafiqasi uchun eng bebaho bezakdir. 3. Uning boshida do'ppi, Marg'ilon nusxa do'ppi, bor edi. 4. Dunyoda hech bir xalq to'g'ri kelolmas, Mening bilishimcha, sening elingga. (H.O.) 5. To'g'ri, u aravani quruq olib qochadigan maqtanchoqlardan emas. («*Mushtum*») 7. Ehtimol, bu ishni o'zing bajararsan. (H.No'mon) 8. Chindan ham, mashina dehqonning og'irini yengil qiladigan zabardast kuchga aylandi. (*Gazetadan*)

KIRITMA GAPLAR

Kiritma gaplar so'zlovchi bir fikrni ifodalayotgan paytda shu fikrga oid izoh, qo'shimcha axborot berish ehtiyoji bilan qo'llanadi. Kiritma gaplar yozuvda qavs ichida, ba'zan vergul yoki tirelar bilan ajratilgan holda beriladi. Talaffuzda ular kichik to'xtamlar va ovoz balandligi bilan ajratiladi. Kiritma gaplar juda keng qo'llaniladigan soha dramatik nutqdir. Bu nutqda qahramon nutqi qay tarz-

da bayon etilishi remarkalarda (personaj nomi bilan uning nutqi oralig'idagi qavslarda) ko'rsatib boriladi.

1. Chinorning yonish voqeasi (uning tafsilotini ikkinchi bobda bayon qilgan edik) jamoaga asta-sekin ma'lum bo'la boshladi. 2. Shokir sartarosh (tumanda uni hamma taniydi, siz ham tanisangiz kerak) o'g'lini uylantirmoqchi bo'libdi. («Afandi latifalari»dan) 3. «O'tkan kunlar» (siz bu romanni o'qigansiz, albatta) o'zbek romanchiligi tarixida alohida o'rin egallaydi. 4. Musobaqalarda Rahimberdi (siz uni taniysiz) peshqadamlik qilmoqda.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Uyushiq bo'lakning ta'rifini ayting. 2. Eganing uyushishi haqida gapiring va misollar keltiring. 3. Kesimning uyushishi haqida gapiring va misollar keltiring. 4. To'ldiruvchining uyushishi haqida gapiring va misollar keltiring. 5. Aniqlovchining uyushishi haqida gapiring va misollar keltiring. 6. Holning uyushishi haqida gapiring va misollar keltiring. 7. Qanday bo'lak yoyiq uyushiq bo'lak deyiladi? 8. Uyushiq bo'lakda ko'plik, egalik va kelishik qo'shimchalarining qo'llanishi haqida gapiring. 9. Umumlashtiruvchi so'z (qism) nima va unda tinish belgilari qanday ishlatiladi? 10. Uyushmagan sifatlovchi-aniqlovchi haqida gapiring va misollar keltiring. 11. Uyushmagan hol haqida gapiring va misollar keltiring. 12. Ajratilgan izoh bo'lakni ta'riflang va misollar keltiring. 13. Ajratilgan ega haqida gapiring va misollar keltiring. 14. Ajratilgan to'ldiruvchi haqida gapiring va misollar keltiring. 15. Ajratilgan aniqlovchi haqida gapiring va misollar keltiring. 16. Ajratilgan hol haqida gapiring va misollar keltiring. 17. Ajratilgan izoh bo'lakda tinish belgisi qanday qo'llanadi?

Topshiriq

I. Do'rmon viloyatining Kuntug'mish degan polvoni, polvonning Oppoqoy degan singlisi, duogo'yi, bor edi. Kuntug'mish o'n to'rtga kirguncha ilm-hunar, kasb-kamolot hosil qilib, o'n to'rt dan keyin sipohlik ishlariga yuz keltirib, qilich chopmoq, miltiq otmoq, ko'pkantozlik, nayzadastlik, **garovbastlik**, ishlariga berilib, qirqta yigitni yoniga olib mashq qilib, tog'ga, ovga, chiqib yurar edi. («Kuntug'mish»)

II. Sohib miltiqni otgach, qayiq g'arq bo'lganda, Shoshibushon hodisa ro'y bergan joyda bo'lib, hamma hodisani o'z ko'zi bilan

ko'rdi – amin bo'ldi. U ag'darilgan qayiq oldiga darhol suzib borib, qayiqchi va eshkakchilarni halokatdan qutqardi – insoniy burchini bajardi. Faqat bir kishini qutqazib bo'lmadi, u falokat yuz bergan chog'da qayiq ayvonchasi ostida ziravor yanchib o'tirgan ekan. (R.Thok.)

Berilgan gapdagi ajratilgan va uyushiq bo'lakni topib, tahlil qiling.

Tahlil tartibi:

1. Ajratilgan bo'lak, uyushiq bo'lak va uning turlari. Umumlashtiruvchi so'z.
2. Ifodalanishi.
3. Tuzilishi.
4. Bog'lovchi vositasi.
5. Erkin bog'lanish turi.

39-DARS

QO'SHMA GAP. TENG BOG'LOVCHI VOSITASIDA BOG'LANGAN QO'SHMA GAP

Qo'shma gap. Birdan ortiq sodda gapning mazmun, grammatik va ohang jihatidan birikuvidan tuzilgan gap **qo'shma gap** deyiladi: **Eshik sekin ochildi-yu** (birinchi sodda gap), **Qalandarovning yuzi ko'rindi** (ikkinchi sodda gap).

Sodda gap tarkibida bir grammatik markaz (kesim birligi) ishtirok etsa, qo'shma gap tarkibida u birdan ortiq qatnashadi. Buni uyushgan kesimli sodda gapdan farqlash kerak: **Yomg'ir yog'ib, yerlarni loy qildi.** Bu gapda kesim uyushgan, uyushgan bo'lak bitta bo'lak sanaladi.

Qo'shma gapning turi. Qo'shma gap tarkibidagi sodda gap o'zaro bog'lovchi, yuklama, ko'makchi va fe'l shakli hamda ohang orqali bog'lanadi. Shunga ko'ra, qo'shma gapning 3 turi farqlanadi:

- 1) **teng bog'lovchi vositasida bog'langan qo'shma gap;**
- 2) **ergashgan qo'shma gap;**
- 3) **bog'lovchisiz qo'shma gap.**

Ayrim darsliklarda qo'shma gap bog'lovchi vositasiga ko'ra:

1. Bog'lovchilar: a) teng bog'lovchilar (*va, hamda, ammo, lekin, biroq, yo, yo... yo, dam..., dam...*); b) ergashtiruvchi bog'lovchilar. 2. Bog'lovchi vazifasidagi vositalar; a) *bo'lsa, esa,*

deb; b) *-u (-yu), -da, -ki* yuklamalari; c) nisbiy so'zlar; d) *shuning uchun, shu tufayli, shu sababli* singari ko'makchili qurilmalar; e) shart mayli qo'shimchasi (*-sa*). 3. Ohang kabi turlarga ajratiladi.

Bog'langan qo'shma gap. Qismlari teng bog'lovchilar, *bo'lsa, esa* so'zlari, *-u (-yu), -da* yuklamalari yordamida bog'langan gaplar bog'langan qo'shma gaplar hisoblanadi: **Kechasi qalin qor yog'di, lekin havo sovimadi.**

Ularning qolipi.

teng bog'lovchilar orqali ifodalanadi.

Tarkibidagi sodda gapning o'zaro mazmun munosabatiga ko'ra bog'langan qo'shma gap quyidagi turlarga bo'linadi:

1) **biriktiruv bog'lovchisi yordamida bog'langan qo'shma gaplar;**

2) **zidlov bog'lovchilari yordamida bog'langan qo'shma gaplar;**

3) **ayiruv bog'lovchilari yordamida bog'langan qo'shma gaplar;**

4) ***bo'lsa, esa* so'zlari yordamida bog'langan qo'shma gaplar;**

5) **inkor munosabatli bog'langan qo'shma gap.**

Biriktiruv bog'lovchisi yordamida bog'langan qo'shma gaplar. Biriktiruv bog'lovchisi qo'shma gapning payt, sabab-natija munosabatlarida bo'lgan qismlarini bog'lab keladi. Qismlari o'rtasida sabab-natija munosabati ifodalangan qo'shma gaplarda ikkinchi qism oldidan *natijada* so'zini qo'yish mumkin bo'ladi. *-u, -yu, -da* yuklamalari ham biriktiruv bog'lovchilari bajargan vazifalarni bajaradi: **Mashg'ulot tugadi va hamma o'z uyiga tarqaldi. 2. Bahor keldi va o'z sepini yoya boshladi. 3. Qattiq izg'irin ko'tarildi-da, hech kimni uydan chiqarmay qo'ydi. 4. Odam qo'li tegdi-yu, tashlandiq yerlarni obod qildi.** Gapni yuklama bog'lasa, undan keyin vergul qo'yiladi.

Zidlov bog'lovchilari yordamida bog'langan qo'shma gaplar. Zidlov bog'lovchilari bog'langan qo'shma gap qismlarini bog'lash bilan birga ular o'rtasida zidlik munosabati mavjudligini ham ifodalaydi. Zidlov bog'lovchilari qo'shma gapning ikkinchi qismi boshida qo'llanadi va qo'shma gap qismlari vergul bilan ajratiladi. *-u (-yu), -da* yuklamalari bog'langan qo'shma gap qismlarini bog'lash bilan birga ular o'rtasida zidlash, ketma-ketlik munosabati mavjudligini bildiradi: **Yurtimning bu kuni chiroyli,**

lekin ertasi, indini yana chiroyliroq, baxtliroq bo'ladi. Havo ochildi-yu, harorat sezilmadi.

Ba'zan zidlik mazmunini kuchaytirish uchun zidlov bog'lovchisi va **-u (-yu)** yuklamasi birga ishlatiladi: **Kechasi qor yog'di-yu, lekin kunduzi darrov to'xtadi.** Bunday qo'shma gapda zidlov bog'lovchisidan oldin, yuklamadan esa keyin vergul qo'yiladi.

Ayiruv bog'lovchilari yordamida bog'langan qo'shma gaplar. Ayiruv bog'lovchilari qo'shma gap qismlarini bog'lash bilan birga ularda ifodalangan voqea-hodisalarning galma-gal ro'y berishini yoki ularning faqat bittasining yuzaga chiqishini ta'kidlaydi.

Yo (yoki) bog'lovchisi yolg'iz holda ham, takror holda ham qo'llanishi mumkin. Qolgan ayiruv bog'lovchilari takror qo'llaniladi va yozuvda takror qo'llanayotgan bog'lovchidan oldin vergul qo'yiladi: **Goh osmonni tutib ashula yangrar, goh allaqayerdan garmon tovushi eshilib qolar edi.** Ayiruv bog'lovchisi, odatda, gapning boshida keladi. Takrorlanib qo'llangan ayiruv bog'lovchisining keyingisidan oldin vergul qo'yiladi, bunday bog'lovchi yakka qo'llansa, tinish belgisi ishlatilmaydi.

Bo'lsa, esa so'zlari yordamida bog'langan qo'shma gaplar. Bo'lsa, esa so'zlari bog'langan qo'shma gap qismlarini bog'lash bilan birga ular o'rtasida qiyoslash va zidlash munosabati mavjudligini ifodalaydi. *Bo'lsa, esa so'zlari qiyoslanuvchi bo'lakdan so'ng keladi:* 1. *Rejadagi zarur ishlarni amalga oshirishga vaqt yetkaza olmayapman, sen bo'lsa faqat dam olaylik deysan («Gulx.»)* 2. *Kim bo'lsa bo'lsin, men esa arxitektor bo'laman. («G'un.»)*

Inkor munosabatli bog'langan qo'shma gap. Bunday gap qismi o'zaro takror qo'llangan na inkor yuklamasi orqali bog'lanadi va gap orasiga vergul qo'yiladi: **Na suv bor, na biron yemish qolibdi.** Inkor bog'lovchisi ham, odatda, sodda gapning boshida keladi.

Eslatma

Darslikda gapning bu turi mavjud emas, lekin bu turi ham ajratilishi lozim.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Qo'shma gap nima? 2. Qo'shma gapning tasnifini sanang.
3. Qo'shma gapning bog'lovchi vositasiga ko'ra tasnifini bayon qiling.
4. Qo'shma gapning qismlari orasidagi sintaktik munosabatga ko'ra tasnifini bayon qiling.
5. Bog'langan qo'shma gap haqida

gapiring. 6. Bog'langan qo'shma gapning qanday turlari bor? 7. Biriktiruv munosabatli bog'langan qo'shma gap haqida gapiring va misollar keltiring. 8. Zidlov munosabatli bog'langan qo'shma gap haqida gapiring va misollar keltiring. 9. Ayiruv munosabatli bog'langan qo'shma gap haqida gapiring va misollar keltiring. 10. Inkor munosabatli bog'langan qo'shma gap haqida gapiring va misollar keltiring. 11. Bog'langan qo'shma gapda tinish belgilari qanday qo'llanadi?

Topshiriqlar

1. Ilmning ofati – esdan chiqarmoqlik va ilmga rag'bati bo'lma-gan kishiga o'rgatib, uni zoye ketkazmoqdir. 2. Oллоh taoloning rozi bo'lishi otaning rozi bo'lishiga va uning g'azabi ham otaning g'azabiga bog'liqdir. 3. Garchi Xitoyda bo'lsa ham, ilmga intiling, chunki ilm olishga harakat qilish har bir mo'minga farzdir. 4. Kimki ota-onasining roziligini olgan bo'lsa, unga qanday yaxshi! Tangri uning umrini uzaytiradi. 5. Hech bir ota o'z farzandiga xulq-u odobdan buyukroq meros berolmaydi. 6. Otangiz vafotidan keyin uning do'stlari bilan aloqani davom ettiring. Agar ular bilan aloqani uzsangiz, tangri sizning nuringizni o'chiradi. 7. Savobli ish qilganingizda xursand bo'lsangiz, gunoh ish qilganingizda esa xafa bo'lsangiz, demak, siz haqiqiy mo'mindirsiz. 8. Iymon bilan amal bir-biriga juda yaqindir. Ular bir-birisiz durust emas. («Hadis»dan) 9. Hali haydovchilardan, hali traktorchilardan bir-ikkitasi ba'zan tongda, ba'zan yarim tunda yo u, yoki bu ehtiyot qismlarini so'rab kelardi. Shuning uchun omborda navbatchi bo'lishi zarur. (Sh.Rash.) 10. Fakultet ro'parasidagi yer maydoniga birinchi va ikkinchi kurs talabalari qaraydi. 11. Na ko'kning fonari o'chmasdan, na yulduz sayr etib ko'chmasdan... (Uyg'.) 12. Do'st bilan dushmanning ko'rinishi bir xil. 13. Sovuq, ammo rutubatsiz havoda u o'zini ancha yengil his etdi. (Shuh.) 14. Garchi daryo bo'yida bo'lsang ham suvni isrof qilma. («Hadis»dan) 15. O'trorda, ya'ni Amir Temur vafot etgan shaharda, sohibqironning muzeyi bor.

Bog'langan qo'shma gapni tahlil qiling.

Tahlil tartibi:

1. Qo'shma gapning turlari: a) bog'langan qo'shma gap; b) er-gashgan qo'shma gap; c) bog'lovchisiz qo'shma gap.

2. Qo'shma gapning bog'lovchi vositasiga ko'ra turlari: I. Bog'lovchilar: a) teng bog'lovchilar (va, hamda, ammo, lekin, bir-

oq, yo, yo... yo, dam..., dam...); b) ergashtiruvchi bog'lovchilar. 2. Bog'lovchi vazifasidagi vositalar; a) bo'lsa, esa, deb; b) -u (-yu), -da, -ki yuklamalari; c) nisbiy so'zlar; d) shuning uchun, shu tufayli, shu sababli singari ko'makchili qurilmalar; e) shart mayli qo'shimchasi (-sa). 3. ohang.

3. Bog'langan qo'shma gapning turlari: a) biriktiruv munosabatti bog'langan qo'shma gap; b) zidlov munosabatli bog'langan qo'shma gap; c) ayiruv munosabatli bog'langan qo'shma gap; d) bo'lsa, esa so'zlari yordamida bog'langan qo'shma gaplar; e) inkor munosabatli bog'langan qo'shma gap.

ERGASH GAPLI QO'SHMA GAP

Ergash gapli qo'shma gaplar haqida. Qismlari ergashtiruvchi bog'lovchilar yo shunday bog'lovchi vazifasidagi so'zlar yordamida bog'langan qo'shma gaplar ergash gapli qo'shma gap hisoblanadi: **ildiz oziq bersa, novda ko'karar.**

Bosh va ergash gap. Ergash gapli qo'shma gap, tarkibida nechta gap bo'lishidan qat'i nazar, doimo ikki qismdan tashkil topadi: 1) bosh gap; 2) ergash gap. Mazmuni izohlanayotgan gap *bosh gap*, bosh gap mazmunini izohlayotgan gap *ergash gap* hisoblanadi. Ergash gapli qo'shma gap, asosan,

bog'lovchi qolipida ifodalanadi.

Masalan, *Ta'til boshlansa, biz shaxmat musobaqasini o'tkazamiz.* Bu gapning *Ta'til boshlansa* qismi ergash gap, *biz shaxmat musobaqasini o'tkazamiz* qismi esa bosh gap. Ergash gap bosh gapni butunicha yoki uning biror bo'lagini izohlaydi: *Rais ko'rindiki, hamma tinchlanadi* gapida ergash gap bosh gapni butunicha izohlayapti. *Siz shuni unutmangki, kurashchilar yolg'iz emas* gapida esa ergash gap bosh gap tarkibidagi olmosh bilan ifodalangan to'ldiruvchini (*shuni*) izohlayapti.

ERGASH GAPNI BOSH GAPGA BOG'LOVCHI VOSITALAR

Ergash gaplar bosh gapga quyidagi vositalar yordamida bog'lanadi:

1) ergashtiruvchi bog'lovchilar; 2) ko'makchi qurilmalar (*shuning uchun, shu sababli, shu tufayli va boshqalar*); 3) yuklamalar

(-ki); 4) nisbiy so'zlar (*kim – o'sha, nima – shu, qayer – shu yer va boshqalar*); 5) *deb* so'zi va boshqalar.

1) Agar ○ → □
-sa

2) □ ← ○
-ki

3) □ ← ○
, chunki

4) ○ → □
, shuning uchun

1. Biz kitobni sevamiz, chunki u bilim manbai. 2. Hosil to'kin bo'lsa, to'ylar to'xtamas. 3. Yurtimiz tinch, shuning uchun ko'nglimiz xotirjam. 4. Maqsadim shuki, vatanimga sodiq farzand bo'lish.

Bosh gapda ifodalangan mazmunning sababi, maqsadi, sharti yoki qiyosini bildirgan ergash gaplar *bosh gapga sabab (chunki, negaki), maqsad (toki), shart (agar, agarda, basharti, mabodo), qiyoslash-chog'ishtiruv (go'yo, go'yoki, xuddi)* ergashtiruvchi bog'lovchilari yordamida bog'lanadi. Sabab, maqsad, qiyoslash-chog'ishtiruv bog'lovchilari ergash gap boshida qo'llanadi va ergash gap bosh gapdan so'ng keladi. Shunday vaqtda yozuvda ergash gap bosh gapdan vergul bilan ajratiladi. Shart bog'lovchilari gap boshida keladi. Ergash gap kesimi shart maylidagi fe'llar bilan ifodalanadi. Shunday ergash gaplar bosh gapdan oldin keladi. Ko'pincha shart bog'lovchilari qo'llanmasa ham, shart mayli shakli qo'shma gap qismlarini bog'layveradi.

Eslatma

-ki, shuning uchun bog'lovchisi bosh gap tarkibida, boshqa bog'lovchilar esa ergash gap tarkibida bo'ladi. Bunda ega tarkibidagi **-ki** bog'lovchisini e'tiborga olmaslik kerak. Misol:

1. Siz shuni unutmangki (bosh gap), kurashchilar yolg'iz emas (ergash gap).

2. Kitob bilim manbai (ergash gap), shuning uchun biz uni sevamiz (bosh gap).

3. Rais kirsa (ergash gap), hamma tinchlanadi (bosh gap).

4. Biz kitobni sevamiz (bosh gap), chunki u bilim manbai (ergash gap).

5. Hosil to'kin bo'lsa (ergash gap), to'ylar to'xtamas (bosh gap).

6. Kimki yomonlar suhbatidan qochsa (ergash gap), u yaxshilar suhbatiga erishadi (bosh gap).

Ergash gap gap bo'lagiga o'xshaydi. Uning quyidagi turi mavjud:

- 1) ega ergash gap;
- 2) kesim ergash gap;
- 3) to'ldiruvchi ergash gap;
- 4) aniqlovchi ergash gap;
- 5) hol ergash gap:
  - a) payt ergash gap;
  - b) o'rin ergash gap;
  - d) sabab ergash gap;
  - e) maqsad ergash gap;
  - g) shart ergash gap;
  - h) to'siqsiz ergash gap;
  - i) o'xshatish ergash gap;
  - j) natija ergash gap.

E'tibor qilinsa, 9 ta hol ergash gapning turi ikkinchi darajali bo'lak bo'lgan holning ma'no turini eslatadi. Aslida aniqlovchi ergash gap ham sifatlovchi-aniqlovchi ergash gap, qaratqich-aniqlovchi ergash gap, to'ldiruvchi ergash gap vositali to'ldiruvchi ergash gap, vositasiz to'ldiruvchi ergash gap kabi turga bo'linishi kerak edi. Lekin o'zbek tilshunosligida bunday bo'linish an'ana emas.

1) ega ergash gap bosh gapdagi olmosh bilan ifodalangan egani izohlaydi. U bosh gap bilan birga ega ergash gapli qo'shma gap hisoblanadi. Ega ergash gap **-ki** bog'lovchisi va fe'lining shart mayli qo'shimchasi **-sa** hamda so'roq va ko'rsatish olmoshi (**kimki – u, kimki – o'sha, kimki – o'zi, nima – o'sha, nimaiki – hammasi**) yordamida bog'lanadi: **Kimki yomonlar suhbatidan qochsa, u yaxshilar suhbatiga erishadi.** Ba'zan bosh gap tarkibidagi ko'rsatish olmoshi bilan ifodalangan ega tushirilishi mumkin: **Sizga ayonki, siz o'z ollangizdasiz.** Bu gapda shu (ega) tushirilgan.

Sxemasi:

Bosh gap	Ergash gap
Shunisi .....ki,	.....
..... ki,	.....

Ergash gap	Bosh gap
Kim .....sa,	U .....
Kim ..... sa,	o'zi .....
Kimki .....-sa,	U .....
Kimda-kim ...sa,	U .....
Nimaiki ... sa,	o'sha.....
Nima .....sa,	o'sha.....

2) kesim ergash gap bosh gapdagi olmosh bilan ifodalangan kesimni izohlab, u bosh gap bilan birga kesim ergash gapli qo'shma gapni hosil qiladi: **Uch og'ayni botirlarning eng yaxshi fazilati shuki, ular xalqdan ajralib qolishni istamaydi.** Kesim ergash gap bosh gapga **-ki** bog'lovchisi, o'rin-payt va bosh kelishigidagi **shu, kimsan** olmoshi yordamida bog'lanadi. Ba'zan bosh gapdagi olmosh bilan ifodalangan kesim tushiriladi: **Yaxshisi, sen darsingni tayyorla.**

Sxemasi:

Bosh gap	Ergash gap
..... shuki,	.....
..... shu yerdaki,	.....
.....shundaki,	.....
..... shundayki,	.....

3) to'ldiruvchi ergash gap bosh gapdagi ko'rsatish olmoshi bilan ifodalangan to'ldiruvchini izohlaydi. To'ldiruvchi ergash gap bosh gap bilan birgalikda to'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gapni tashkil etadi. To'ldiruvchi ergash gap, odatda, bosh gapga **-ki** bog'lovchisi, **-sa** shart mayli qo'shimchasi yordamida bog'lanadi. **Shuni bilingki, har bir yangilik bexosiyat bo'lmaydi. Kimda gumoning bo'lsa, uni ko'zdan qochirma.** Bosh gap tarkibida **shuni, shunga, shundan** kabi to'ldiruvchi qatnashadi. Ba'zan bu to'ldiruvchi tushirilishi mumkin: **iltimos qilamanki, oldin rais so'zlasin.** Bu gapda **shuni** to'ldiruvchisi tushirilgan.

Sxemasi:

Bosh gap	Ergash gap
Shuni..... -ki,	..... .
Shundan,..... -ki,	..... .
Shunga.....-ki,	..... .
.....-ki,	..... .
Buni..... -ki,	..... .

Ergash gap	Bosh gap
Nima (ni)..... -sa,	shuni .... .
Kimda..... -sa,	uni..... .
Nima bilan....-sa,	o'shani.. .

4) aniqlovchi ergash gap bosh gapda aniqlovchi bo'lib kelgan olmosh va ayrim sifatni izohlaydi. Aniqlovchi ergash gap bosh gap bilan birgalikda aniqlovchi ergash gapli qo'shma gap deb yuritiladi. Aniqlovchi ergash gap bosh gapga -ki bog'lovchisi bilan (bunda bosh gap tarkibida ko'pincha aniqlovchi bo'lib kelgan shunday, ayrim, ba'zi so'zi qatnashadi) yoki -sa shart mayli qo'shimchasi bilan (bunda ergash gap tarkibida qanday, qaysi, kimning kabi olmosh, bosh gap tarkibida esa shu, shunday, o'sha, uning, ba'zi, bir xil, ayrim, bir, bir qancha kabi olmosh bo'ladi) bog'lanadi: 1. Shunday inson haqida xabar keltirdimki, uning har bir so'zi gavhardir. 2. Kimning ko'ngli to'g'ri bo'lsa, uning yo'li ham to'g'ri. Ba'zan bosh gapdagi olmosh bilan ifodalangan aniqlovchi tushirilishi mumkin: (Shunday) Odam borki, hayvon undan yaxshiroq.

Sxemasi:

Bosh gap	Ergash gap
Shunday..... -ki,	..... .
.....shunday..... -ki,	..... .
.....shunday..... -ni..., -ki,	unday.....
.... shunday (aniql.)..... -ki,	.....
.... shunday (hol)..... -ki,	.....

Ergash gap	Bosh gap
.... qaysi..... -sa,	o'sha.....

5) **payt ergash gap** - bosh gapdagi ish-harakatning paytini bildirgan ergash gap. Payt ergash gap bosh gap bilan **payt ergash gapli qo'shma gapni** tashkil etadi: 1. **Sobirjon priyomnikni endi qo'ygan edi, eshik taqillab qoldi. Qushlar to'p-to'p bo'lib uchsa, havo ochiq bo'ladi.**

Sxemasi:

Ergash gap	Bosh gap
..... -gan edi,	.....
..... -ganicha yo'q edi,	.....
..... -ar ekan,	.....
..... -sa,	.....

6) **o'rin ergash gap** bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning bajarilish o'rini bildirgan ergash gapdir. U bosh gap bilan birgalikda **o'rin ergash gapli qo'shma gap** deyiladi: **Qayerda intizom kuchli bo'lsa, shu yerda tartib bo'ladi. Bog'lovchi vositasi: -sa (qayerdan, qayga, qayerga, qayerda, shu yerda, o'sha yerda, shunda, shu yerga, shu yerdan, u yerda) -mang, -masin, ekan: Qaerda suv bo'lsa, o'sha yerda hayot bo'ladi.**

Sxemasi:

Ergash gap	Bosh gap
.....qayerga .. -sa,	o'sha yerga.....
.....qayerda ...-sa,	o'sha yerda,.....
.....qayga.....-sa,	o'sha yerda, ...
.....-mang,	u yerda .....
.....-masin,	o'sha yerda.....
.....qayerda ...,	shu yerda.....

7) **sabab ergash gap** bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning sababini bildiradi. U bosh gap bilan birga **sabab ergash gapli qo'shma gap** deb nomlanadi: **Qayrilishlar tobora ko'payib,**

mashinaning tezligi susaya boshladi. Bu uylar ilgari bedaxona bo'lganidan, darchasi ham yo'q edi.

Sxemasi:

Ergash gap	Bosh gap
.....,	shuning uchun.....
.....shekilli,	.....
.....-gan bo'lsa kerak,	.....
.....-mi,	.....

Bosh gap	Ergash gap
.....,	chunki.....
.....,	negaki.....
.....,	sababki.....
....shuning uchun.....-ki,	.....
.....-ki,	.....

8) maqsad ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning nima maqsadda yuzaga kelishini bildiradi. U bosh gap bilan birga maqsad ergash gapli qo'shma gap deb nomlanadi. Bog'lovchi vositasi: deb, -sin deb, -di deb, -ar deb, -sa deb, -mi ekan (deb, deya, uchun), toki: 1.Odamlar yaxshi yashasin deb, tinchlikka imzo chekdik. 2.G'o'za miriqib ichsin uchun, suv tekis oqizildi.

Sxemasi:

Ergash gap	Bosh gap
.....deb,	.....
.....-sin deb,	.....
.....-di deb,	.....
.....-ar deb,	.....
.....-sa deb,	.....
.....-mi ekan deb,	.....
.....-deya,	.....

Bosh gap	Ergash gap
.....,	toki.....
.....,	.....-sin deb.

Eslatma:

deb yarim bog'lovchisi buyruq va shart mayli, kelasi zamon fe'lidan keyin kelsa, maqsad ma'nosini, o'tgan zamon fe'llaridan keyin kelsa, sabab ma'nosini bildiradi.

9) **shart ergash gap** bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning qanday shart bilan bajarilishini bildiradi. U bosh gap bilan birga **shart ergash gapli qo'shma gap** deyiladi. Bog'lovchi vositalar: **-sa, -sa edi, agar, mabodo, bordi-yu, -ganda(edi), -r(-ar) ekan, -gan ekan, -mi, bo'lmasa, yo'qsa, -may, bo'lay desang, -sinki.** Misol: Agar suv bo'lsa, cho'l-u sahrolar bo'stonga aylanadi.

Sxemasi:

Ergash gap	Bosh gap
(Agar).....-sa,	.....
(Agar).....-sa edi,	.....
(Agar).....-ganda,	.....
(Agar).....-ganda edi,	.....
(Bordi-yu).....-r(-ar) ekan,	.....
(Mabodo).....-gan ekan,	.....
(Agar).....-moqchi ekan,	.....
.....-mi,	.....
.....,	bo'lmasa.....
.....,	yo'qsa.....
.....bo'lay desang, ...	.....
Bosh gap	Ergash gap
.....-sinki, ...	.....

10) **to'siqsiz ergash gap** bosh gapning mazmuniga zid bo'lsa ham, unda ifodalangan voqea-hodisaning yuzaga kelishiga to'siq

bo'la olmaydigan fikrni anglatadi. U bosh gap bilan birga to'siqsiz ergash gapli qo'shma gap deyiladi. Bog'lovchi vositasi: **-sa ham (ki), qancha, qanchalik, naqadar, garchi, garchand, -ganda ham, -sa -da, -ganda -da, -gani bilan, -masin, qaramay, qaramasdan, -i(ib), -gani holda, -di hamki, xoh...xoh (-sa -masa), -sa.** Misol: **Quyosh yashiringan bo'lsa ham, kunduzning yorug'ligi hali so'nmagan edi.** Ba'zan **garchi** so'zi qo'llanishi mumkin.

Sxemasi:

Ergash gap	Bosh gap
Qancha .....-sa ham,	.....
Qancha ....-sa hamki,	.....
.....-sa-da,	.....
..... -gani bilan,	.....
..... -qaramay,	.....
..... -masin,	.....
.....qaramasdan,	.....
.....-gani holda,	.....
..... hamki,	.....
..... -sa...-masa,	.....
..... -sa... -diki,	.....
..... -sa,	.....

1) miqdor-daraja ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning bajarilish miqdor-darajasini bildiradi. Bu gap bosh gap bilan birga miqdor-daraja ergash gapli qo'shma gap deb yuritiladi: **U qancha qizishsa, men shuncha sovuqqon tus olardim.**

Sxemasi:

Ergash gap	Bosh gap
... qancha ..... -sa,	...shuncha .....
...qanchalik...-sa,	..shunchalik..
...qancha ..... -sa,	...shunchalik .....
...qanchalik..-gan sayin,	..shunchalik

12) o'xshatish ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning qay tarzda bajarilishini o'xshatish yo'li bilan bildiradi. U bosh gap bilan birga o'xshatish ergash gapli qo'shma gap deb nomlanadi: **Chirildoqlarning mayin musiqasi hamma yoqni to'ldirgan, go'yo kechaning o'zi kuylaydi.**

Sxemasi:

Ergash gap	Bosh gap
...qanday...-sa,	shunday .....
Bosh gap	Ergash gap
.....-ki,	go'yo .....
..... -ki,	xuddi .....

13) natija ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning natijasini bildiradi. U bosh gap bilan birga natija ergash gapli qo'shma gap deyiladi. Natija ergash gap bosh gapga **-ki** bog'lovchisi yordamida bog'lanadi. Bosh gap tarkibida **shunday, shu qadar, shunchalik, shu darajada, shuncha, chunon** kabi so'z, ergash gap tarkibida esa natijada, oqibatda, hatto kabi so'zlar qo'llanishi mumkin: **Do'l bir zumda shunday yog'di-ki, yer oppoq bo'lib ketdi. Azimboy shunday zulm o'tkazdiki, oqibatda xalqning sabr-kosasi to'ldi.**

Sxemasi:

Bosh gap	Ergash gap
...shunday .... -ki,	natijada .....
...shu qadar....-ki,	oqibatda... .
...shunchalik ..... -ki,	.....
...shu darajada ..... -ki,	.....
...shuncha ..... -ki,	.....
...chunon ..... -ki,	.....

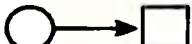
Ergash gapning quyidagi turlari mavjud:

1) ko'makchili qurilmalar yordamida ergash gapli qo'shma gap;

2) deb so'zi yordamida ergash gapli qo'shma gap;

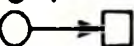
- 3) **shart mayli vositasida ergash gapli qo'shma gap;**
- 4) **ko'rsatish olmoshli ergash gapli qo'shma gap;**
- 5) **nisbiy so'zli ergash gapli qo'shma gap.**

Qismlari ko'makchili qurilmalar yordamida bog'langan qo'shma gap

Bosh gapda ifodalangan mazmunning sababini bildiruvchi ergash gaplar bosh gapga shuning *uchun, shu sababli, shu tufayli* singari ko'makchili qurilmalar vositasida bog'lanadi. Ular bosh gap tarkibida keladi. Chizmasi:

Xalq Yusufbek hojidan zarra yomonlik ko'rmagan, shuning uchun u qayoqqa yursa, shu yoqqa borishga hozir turar edi. (Abdulla Qodiriy) 2. Yozi bilan tinimsiz mehnat qildik, shu sababli mo'l hosil oldik. (*Otimjon Xoldor*) 3. Tuzimlar o'zgarsa ham, Inson o'zgarmas ekan, Shul boisdan Payg'ambar Ummat g'amin yeganlar; Allohdan boshqasiga sig'inmagin deganlar. (*A.Oripov*) 4. Kamtarin bo'l, hatto bir qadam O'tma g'urur ostonasidan, Piyolani shuning-chun inson O'par doim peshonasidan. (*E.Vohidov*) 5. O'zimiz juda cho'llab kelgan edik, shuning uchun kechirdik. (*Abdulla Qodiriy*)

Qismlari *deb* so'zi yordamida bog'langan qo'shma gap

Bosh gapda ifodalangan mazmunning maqsadini, sababini bildiruvchi ergash gaplar bosh gapga ko'pincha *deb* so'zi yordamida bog'lanadi va ergash gaplarning kesimi III shaxs buyruq mayli shaklidagi fe'llar bilan ifodalanadi. Sunday gaplar tarkibidagi *deb* so'zi *uchun* ko'makchisi bilan ma'nodosh sanaladi, shu bois bir-biri bilan erkin almasha oladi. Ergash gaplar yozuvda bosh gapdan vergul bilan ajratiladi. Chizmasi:

1. Gul barglari uchishadi, tushmayin *deb* qo'lingga. (*Hamid Olimjon*) 2. Shu mo'jaz uyimda yonsin *deb* chiroq, Ne aziz zotlarga yondoshdim gohi. (*A.Oripov*) 3. Kamalakdek rango-rang Bo'lsin *deb* san'at, tillar, Asrlarcha qildim jang. (*E.Vohidov*) 4. Sen otash ichida urasan javlon, Dushman qolmasin *deb* sevgan elimda. (*Hamid Olimjon*) 5. Yovlar yakson bo'lsin *deb*, Yigitlar jang boshladi, Yovlar qocha boshladi. (*Hamid G'ulom*)

Qismlari shart mayli qo'shimchasi vositasida bog'langan qo'shma gap

Ergash gapning kesimi shart mayli shaklidagi fe'llar orqali ifodalanganda shart mayli qo'shimchasi ergash gapni bosh gapga bog'lovchi vosita ham sanaladi. Shunday ergash gaplar bosh gapda ifodalangan mazmunning yuzaga chiqish yoki chiqmaslik shartini, paytini bildiradi. Yozuvda ergash gap bosh gapdan vergul bilan ajratiladi. **Chizmasi:** ○→□

1. Agar daraxt shoxlari yoz faslida sarg'aysa, kuz erta keladi.
 2. Olma, olcha kabi mevali daraxtlar ikkinchi bor gullasa, bu kuzning iliq kelishidan darakdir.
 3. Qaldirg'och pastlab uchsa, yog'ingarchilik bo'ladi.
 4. Chinnigul o'zidan yoqimli hid taratsa, tez orada shamolni kutavering.
 5. Baliq tez-tez suv betiga sapchib chiqsa, yomg'ir yog'adi.
 6. Mevali daraxtlar ko'p hosil qilsa, qish qattiq keladi.

Qismlari ko'rsatish olmoshi bilan bog'langan qo'shma gap

bosh gap tarkibidagi ko'rsatish olmoshi ma'nosini izohlash uchun qo'llangan ergash gaplar bosh gapga **-ki** yuklamasi yordamida bog'lanadi. Bu yuklama bosh gap kesimi tarkibida bo'ladi va ergash gap bosh gapdan vergul bilan ajratiladi. Ba'zan bu bo'lak qo'llanmasligi ham mumkin, ammo uning o'rni bilinib turadi. **Chizmasi:** □←○

1. Baxtim shuki, seni uchratdim. (*Z. Saidnosirova*)
 2. Shunday o'zgarishlar bo'lmoqdaki, aqling bovar qilmaydi.
 3. Shunisi quvonarliki, sinfdagi o'quvchilarning hammasi bir-biri bilan juda ahil.
 4. Shuni bilingki, hech bir yangilik bexosiyat bo'lmaydi. (*Asqad Muxtor*)
 5. Biz shunday kutubxona bino qilaylikki, butun el qoshida manzur va mo'tabar bo'lsin. (*Oybek*)

Qismlari nisbiy so'z bilan bog'langan qo'shma gap (havola bo'lakli qo'shma gaplar)

Bilib oling. Ergash gap tarkibida qo'llanuvchi *kim, nima, qancha, qanchalik, qanday, qayer* kabi so'roq olmoshlari va bosh gap tarkibida unga javob bo'lib keluvchi *shu, o'sha, shuncha, shunchalik, shunday* kabi olmoshlar bir-biriga nisbatan qo'llanganligi,

biri ikkinchisini taqozo etganligi uchun nisbiy so'zlar hisoblanadi. Ergash gapning kesimi shart mayli shaklidagi fe'llar bilan ifodalana-
nadi. **Chizmasi:** ○ → □

1. Siz Hindistonda neniki ko'rgan bo'lsangiz, shulaming hammasini jam etib, bir kitob yozmog'ingiz darkor. (A.Qayumov) 2. Qalandarov yugurdagini «Eshon hoy!» deb chaqirganda, Saida qanchalik xursand bo'lgan bo'lsa, hujrani ko'rib shunchalik ta'bi tirriq bo'ldi. (Abdulla Qahhor) 3. Kimning ko'ngli to'g'ri bo'lsa, uning o'zi ham to'g'ri bo'ladi. (Maqol) 4. Kimki o'zining yaxshi ishidan quvonsa, yomon ishidan xafa bo'lsa, demak, u haqiqiy mo'mindir. (Hadis) 5. Bu Vatanni jon bilan saqlashga, Cho'lpon, hozir o'l, Kimki qasd etsa anga kiysin pushaymondin kafan! (Cho'lpon)

ERGASH GAPLI QO'SHMA GAPLARNING SODDA GAP BILAN MA'NODOSHLIGI

Tarkibida ko'rsatish olmoshi mavjud bo'lgan ergashgan qo'shma gaplar tegishli sodda gaplar bilan ma'nodosh bo'la oladi. Ergash gapni bosh gap tarkibida tegishli ko'rsatish olmoshi bilan ifodalangan gap bo'lagi o'miga qo'yish orqali sodda gapga aylantirish mumkin. Masalan: 1. *Kim ko'p o'qisa, u ko'p biladi – Ko'p o'qigan ko'p biladi.* 2. *Shuni bilingki, kengga keng, torga tor dunyo – Dunyoning kengga keng, torga tortligini bilib oling.*

Jadvalda ergash gapli qo'shma gapning sodda gapga aylantirilishiga misollar beramiz:

№	Ergash gapli qo'shma gap	Sodda gapga aylangan ko'rinishi	Qo'shma gapning turi
1	Kim birovga chuqur qazisa, unga o'zi yiqiladi.	Birovga chuqur qaziganning o'zi unga yiqiladi.	Ega ergash gapli qo'shma gap
2	Bizda odat shundayki, uyga kelgan mehmonga ham ko'sak chuvitamiz.	Uyga kelgan mehmonga ham ko'sak chuvitamiz.	Kesim ergash gapli qo'shma gap
3	Men shundan qo'rqamanki, o'ramizda ham ikkilanuvchilar bor.	Men o'ramizda ikkilanuvchilar borligidan qo'rqaman.	To'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gap

4	Shunday hayot tug'ildi, u sensiz yashay olmaydi.	Sensiz yashay olmaydigan hayot tug'ildi.	Aniqlovchi ergash gapli qo'shma gap
5	U kuchanib qancha qattiq puflasa, pilik shuncha lovillab yonardi.	U kuchanib qattiq puflagan sari qattiq yonardi.	O'lchov-daraja ergash gapli qo'shma gap
6	Quyosh havoni isitsa, do'stlik qalbni isitadi.	Do'stlik qalbni, quyosh havoni isitadi.	Chog'ishtirish-o'xshatish ergash gapli qo'shma gap
7	Gapni cho'zishning hojati yo'q, sababki odamlar tayyor.	Odamlar tayyor bo'lgani uchun gapni cho'zishning hojati yo'q.	Chog'ishtirish-o'xshatish ergash gapli qo'shma gap
8	O'zni lovullating, toki batamom kuydirsin, kul qilsin dushmanimizni.	Dushmanimizni kul qilish, kuydirish maqsadida o'zni lovullating.	Maqsad ergash gapli qo'shma gap
9	Xolmurod ochiq turgan maktab eshigini berkitishga borsa, ichkaridan ovozlari eshitila boshladi.	Xolmurod ochiq turgan maktab eshigini berkitishga borgan paytda ichkaridan ovozlari eshitila boshladi.	Payt ergash gapli qo'shma gap
10	Gulsum qayerda o'ynasa, Xolmurodning ko'zi ham o'sha yerda.	Xolmurodning ko'zi Gulsum o'ynagan yerda.	O'rin ergash gapli qo'shma gap
11	Ko'zim ilgari ochilgan bo'lsa edi, men o'z yuragimni bo'rilarga yedirar edimmi?	—	Shart ergash gapli qo'shma gap
12	Soqchi haydasa ham, Kurashevich qirg'oqdan nari ketmadi.	Soqchining haydashiga qaramasdan Kurashevich qirg'oqdan nari ketmadi.	To'siqsiz ergash gapli qo'shma gap
13	Yaproqlar shunday tovlanadiki, ko'zingiz qamashadi.	Yaproqlarning tovlanishi oqibatida ko'zingiz qamashadi.	Natija ergash gapli qo'shma gap

Kesim ergash gapli qo'shma gap

Bosh gap tarkibidagi kesim vazifasida qo'llangan ko'rsatish olmoshining ma'nosini izohlab keluvchi ergash gapga kesim ergash gap deyiladi. Kesim ergash gap bosh gapga ko'rsatish olmoshi tarkibidagi *-ki* yuklamasi yordamida bog'lanadi.

Qolipi $\square \leftarrow \bigcirc$ Orzum shuki, barcha bolajonlar baxtli bo'lishsin.
shuki,

1. Endi sizlarga muborak topshiriq shuki, har biringiz alohida-alohida ketasiz. (*M.Mansurov*) 2. Toleyim shulki, jahonda bir guliston tanladim. (*Hamid Olimjon*) 3. Muhammad Yusuf ijodining o'ziga xos xususiyati shundaki, u juda oson o'qiladi, sodda, xalqchil. (*O.Sharafuddinov*) 4. Buning natijasi shu bo'ldiki, To'laganning qanshariga musht tushdi. (*Abdulla Qahhor*) 5. Keragi shuki, ana shu miqqiyini ham boqish kerak. (*G'afur G'ulom*) 6. Qizig'i shundaki, shu ko'rinishiga ovozi muloyim edi. (*F.Musajonov*)

Ega ergash gapli qo'shma gap

Bosh gap tarkibida ega vazifasida qo'llangan ko'rsatish olmoshining ma'nosini izohlab keluvchi ergash gapga ega ergash gap deyiladi. Shunday ergash gap bosh gapga nisbiy so'zlar (*kim – o'sha, qayer – o'sha yer* kabi) yoki bosh gap kesimi tarkibida qo'llaniluvchi *-ki* yuklamasi yordamida bog'lanadi.

Gap qismlari nisbiy so'zlar yordamida bog'langanda ergash gap kesimi shart mayli shaklidagi fe'llar bilan ifodalanadi va ergash gap bosh gapdan oldin keladi. Gap qismlari *-ki* yordamida bog'langanda esa ega ergash gap bosh gapdan keyin keladi.

Ba'zan bosh gapning egasi vazifasidagi ko'rsatish olmoshi qo'llanmasligi mumkin, ammo uning o'rni bilinib turadi.

1. *Kim* $\bigcirc \longrightarrow \square$ Kim aqli bo'lsa, jahlini oshkor etmaydi.
sa, u o'sha

2. *Shunisi*

Shu narsa $\square \longrightarrow \bigcirc$ Shunisi ajablanarl*iki*, u hamma topshiriqlarni

ki,

muddatidan oldin topshirdi.

Shu narsa qiziqki, uyquda ham miya o'z faoliyatini to'xtatmaydi. («*Fan va turmush*») 2. Kim izlansa, u, albatta, maqsadiga erishadi. 3. Kimki rostgo'y, samimiy bo'lsa, u el o'rtasida qadr topadi. («*Tafakkur gulshani*») 4. Ko'ziga nima ko'rinsa, shu uni qiziqтира boshladi. (*Oybek*) 5. Kim erta bahordan dalaga chiqib peshona teri to'ksa, u kuzda mehnatining rohatini ko'radi.

Hol ergash gapli qo'shma gap

Bosh gap tarkibida hol vazifasida qo'llangan ko'rsatish olmoshining ma'nosini izohlab keluvchi yoki gap orqali ifodalangan mazmunning sababi, maqsadi, sharti, payti, holati, miqdor-darajasi kabilarni bildirgan ergash gaplarga hol ergash gap deyiladi.

Hol ergash gaplar bosh gapga nisbiy so'zlar, shart mayli shakllari; sabab, maqsad, shart bog'lovchilari; *deb* so'zi yordamida bog'lanadi.

Hol ergash gaplar holning ma'no turlariga muvofiq o'z ichida payt, o'rin, sabab, maqsad, shart, miqdor-daraja ergash gaplar singari bir necha turlarga bo'linadi. 1. *Oqsoqol qayerda bo'lsa, o'sha joyda ish bir tartibda borardi.* (*O'.Hosh.*) 2. *Dutor chalib o'tirsam, tori uzilib ketdi.* (*Qo'shiq*) 3. *Oyna opa xatni oxirigacha o'qiy olmadi, chunki hovlining eshigini kimdir taqillata boshladi.* (*Sh. Xolm.*) 4. *Sizni qo'rqib ketmasin deb, kechqurun bezovta qilmadik.* (*Naz.Saf.*) 5. *Boshingga tashvish tushmasa, qaytib kelmasding.* (*S.Ahm.*) 6. *Hali Onaxonning bilmaganlari shu qadar ko'p ediki, so'rab oxiriga yetolmasday ko'rindi.* (*As.Mux.*)

1. ○ → □ *Biz baxtlimiz, chunki oiladek muqaddas qo'rg'onimiz bor.*

, *chunki*

2. Agar ○ → □ *Agar* astoydil istasak, barchasi amalga oshadi.

-sa,

3. ○ → □ *Sizni uchratayin deb, bugun keldim.*

deb,

To'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gap

Bosh gap tarkibida to'ldiruvchi vazifasida qo'llangan ko'rsatish olmoshining ma'nosini izohlab keluvchi ergash gaplarga to'ldiruvchi ergash gaplar deyiladi. To'ldiruvchi ergash gaplar bosh gapga nisbiy so'zlar yoki bosh gap kesimi tarkibida qo'llaniluvchi *-ki* yuklamasi yordamida bog'lanadi.

Gap qismlari nisbiy so'zlar yordamida bog'langanda gap kesimi shart mayli shaklidagi fe'llar bilan ifodalanadi, to'ldiruvchi ergash gap bosh gapdan oldin keladi.

Gap qismlari *-ki* yordamida bog'langanda esa to'ldiruvchi ergash gap bosh gapdan keyin keladi.

Ba'zan bosh gapning to'ldiruvchisi vazifasidagi ko'rsatish olmoshi qo'llanmasligi mumkin, ammo uning o'rmi bilinib turadi: (Shuni) Bildimki, gunohkor hech kim.

1. Kim $\bigcirc \longrightarrow \bigcirc$
sa, unga (undan)

Kim elim deb yashasa, unga doim omad yor.

2. Shuni $\square \longrightarrow \bigcirc$
-ki,

Men shuni bildimki, ona eng yaqin do'st va sirdosh.

Aniqlovchi ergash gapli qo'shma gaplar

Bosh gap tarkibida aniqlovchi vazifasida qo'llangan ko'rsatish olmoshining ma'nosini izohlab keluvchi ergash gapga aniqlovchi ergash gap deyiladi. Aniqlovchi ergash gaplar bosh gapga nisbiy so'zlar yoki bosh gap kesimi tarkibida qo'llanuvchi *-ki* yuklamasi yordamida bog'lanadi. Birinchi holatda ergash gap bosh gapdan oldin, ikkinchi holatda keyin keladi.

Ba'zan bosh gapning aniqlovchisi vazifasida kelgan *shunday, shunaqa* kabi so'zlar qo'llanmasligi mumkin, ammo uning o'rmi bilinib turadi.

1. Kim $\bigcirc \longrightarrow \square$
-sa, o'shaning

Kim sabr qilsa, o'sha insonning kamoloti yuksak bo'ladi.

2. Shunday
ki,

Shunday yurakki bu, hech narsaga bo'y egmas.

Qo'shma gapning uslubiy xususiyatlari:

1) bog'langan qo'shma gap tarkibida biriktiruv va zidlov bog'lovchilari o'mida **-u, -yu, -da** yuklamalari ma'nodosh qo'llanishi mumkin: **Havo bulutlandi ya yomg'ir yog'a boshladi. Havo bulutlandi-yu, yomg'ir yog'a boshladi;**

2) ega, kesim, to'ldiruvchi, aniqlovchi ergash gapli qo'shma gap sodda gapga sinonim bo'ladi: **Shunisi aniqki, biz bugun yo'lga chiqa olmaymiz – Bizning bugun yo'lga chiqa olmasligimiz aniq;**

3) sabab, maqsad, o'xshatish ergash gapning kesimi sifat-dosh, harakat nomi, ot bilan ifodalansa, sodda gapga sinonim bo'ladi: **Tog' etagi juda go'zal edi, go'yo chiroyli gilam to'shalganday – Chiroyli gilam to'shalganday tog' etagi juda go'zal edi;**

4) payt, sabab, shart, to'siqsiz, natija, ravish ergash gaplar o'z doirasida ma'nodoshi bilan almashishi mumkin: **U kelsa, hamma ketib bo'libdi;**

5) bog'lovchisiz qo'shma gap bog'langan va ergashgan qo'shma gaplarga ma'nodosh bo'ladi: **Qor yog'di – don yog'di (Qor yog'sa, don yog'adi. Qor yog'di-yu, don yog'di).**

Mustahkamlash uchun savollar

1. Ergash gapli qo'shma gap nima? 2. Qanday gap bosh gap deyiladi? 3. Qanday gap ergash gap deyiladi? 4. Ergash gapni bosh gapga bog'lovchi vositalar qaysilar? 5. Bosh gap tomonda turuvchi vositalar qaysilar? 6. Ergash gap tomonda turuvchi vositalar qaysilar? 7. Ergash gapni ajratish qaysi jihati bilan gap bo'lagini ajratishga o'xshaydi? 8. Ega ergash gap haqida gapiring. 5. Kesim ergash gap haqida gapiring. 6. To'ldiruvchi ergash gap haqida gapiring. 7. Aniqlovchi ergash gap haqida gapiring. 8. Hol ergash gap haqida gapiring. 9. Hol ergash gap va uning turlari haqida gapiring. 10. Qo'shma gapni sodda gapga aylantirish asosida ergash gapni aniqlash usuli qanday?

Topshiriqlar

Sherxonning Agradagi xufiyalari masjidi jomeda Said Xalil bilan aloqa o'ratib, Bahlulni qanday daf qilishning rejasini tuzdilar. Bahlul ham, asli, hindistonlik afg'onlardan, Sherxon uni taniydi. Lekin Bahlul afg'on ulusini atrofiga to'playotgan Sherxonga yon bosmasdan, Humoyunga sodiq xizmat qilib yuribdi. Buning uchun Sherxon uni tuhmatga qoldirib yo'q qilmoqchi bo'ldi. Sherxon yuborgan maxfiy odam Amir Bahlulning nomiga yozilgan maktub keltirgan edi. Sherxon o'z qo'li bilan imzo chekkan va muhni bosgan bu maktubda Amir Bahlulga o'tgan oyda Ganga bo'yiga yuborgan qurol-yarog'lari uchun minnatdorchilik bildirilgan, juda ko'p yigitlar Humoyundan aynab, Sherxonga kelib qo'shilayotgani aytilgan, shuning uchun sovut-qalqonlardan va qurol-yarog'lardan iloji boricha mo'l yuborilishi iltimos qilingan edi. Sherxonning maktubi ishonarli bo'lishi uchun uni oddiy harflar bilan emas, ilmi siyohdan xabardor odamlargina tushunadigan maxfiy belgilar bilan bitishgan edi. Farangistonda bunday o'ta nozik ishlarni ko'p qilib tajriba orttirgan Alvaro Pakavira Sherxon maktubini Amir Bahlulning ishongan mulozimlaridan birining cho'ntagiga yashiriqcha soldiradi. Kechasi bu mulozim Amir Bahlul huzuriga tungi soqchilikka ketayotgan paytda Said Xalilning odamlari uni Hindolga tutib beradilar. Ayni vaqtda, Amir Bahlulning ruxsati bilan sharqqa taxta ortib ketayotgan aravalarga Sherxonning xufiyalari bir talay qilich-qalqon va nayzalami yashirib qo'yadilar. Haligi mulozim Hindol mirzoga tutib berilgan soatlarda bu aravalar ham qo'lga tushiriladi. Bahlulga uning mulozimi kechasi olib borayotgan Sherxon maktubi ilmi siyoh yordamida o'qilgandan so'ng Mirzo Hindol taxta tagiga yashirib olib ketilayotgan qurol-yarog'ni ham ko'rdi-yu, asli afg'on bo'lgan Amir Bahlulning xiyonat yo'lga o'tganiga ishondi. Yarim tunda Mirzo Hindol va Zohidbek o'z navkarlari bilan Amir Bahlul uxlab yotgan hovlisiga bostirib bordilar. Unga Sherxon yozgan maktubni va taxta ortgan aravalar tagiga yashiringan qurollarni ko'rsatdilar. (O.Y.)

Ergash gapli qo'shma gaplarni topib, tahlil qiling.

Tahlil tartibi:

1. Gapning grammatik asos miqdoriga ko'ra turi: a) sodda gap; b) qo'shma gap.

2. Qo'shma gapning turi.

3. Ergash gap va bosh gap.
4. Qo'shma gapni sodda gapga aylantirish.
5. Ergash gapning turi.
6. Sxemasi.

40-DARS

BOG'LOVCHISIZ QO'SHMA GAP. MURAKKAB QO'SHMA GAP. MURAKKAB SINTAKTIK BUTUNLIK. O'ZGANING NUTQI

Bog'lovchisiz qo'shma gap haqida. Tarkibidagi sodda gaplar mazmunan bir-biri bilan bog'liq bo'lib, maxsus bog'lovchi vositalarsiz, faqat ohang yordamida bog'langan qo'shma gaplar bog'lovchisiz qo'shma gaplar sanaladi.

Tahlilda bog'lovchisiz qo'shma gaplar bir-biri bilan to'g'ri chiziq bilan bog'langan ikki to'rtburchak orqali ifodalanadi. Bu bog'lovchisiz qo'shma gap qolipi sanaladi.

Bog'lovchisiz qo'shma gap qismlarini yozuvda ajratish uchun vergul, tire, ikki nuqta, nuqtali vergul kabi tinish belgilari ishlatiladi.

Kech kirdi, tevarak-atrofga qorong'illik tusha boshladi. Bu qo'shma gapdagi sodda gaplar o'zaro faqat ohang yordamida bog'langan.

Bog'lovchisiz qo'shma gapning quyidagi turlari mavjud:

1) bog'langan qo'shma gapga sinonim bo'lgan bog'lovchisiz qo'shma gap: **Tig' yarasi tuzaladi, til yarasi tuzalmaydi.** Bunday gapni bog'lovchi qo'yib bog'lovchisiz gapga aylantirish mumkin: **Tig' yarasi bitar, lekin til yarasi tuzalmaydi;**

2) ergashgan qo'shma gapga sinonim bo'lgan bog'lovchisiz qo'shma gap: **Qor yog'di – don yog'di.** Bunday gapni ergashgan qo'shma gapga aylantirish mumkin: **Qor yog'di, qo'yoki don yog'di** (o'xshatish);

3) bog'langan qo'shma gapga ham, ergash gapli qo'shma gapga ham sinonim bo'lmagan bog'lovchisiz qo'shma gap: **Xushxabar olib keldim: garnizon yanchildi.** Bunday gapni bog'lovchi vosita yordamida boshqa tur ergash gapga aylantirib bo'lmaydi.

Bog'lovchisiz qo'shma gapda tinish belgilari. Bog'lovchisiz qo'shma gapda ohang muhim rol o'naydi. Shuning uchun tinish belgilarining ahamiyati katta:

1) agar bog'lovchisiz qo'shma gap qismi bir paytda yoki ketma-ket yuz bergan voqea-hodisani ifodalasa, vergul qo'yiladi: **Arava g'ijirlab borar, aravakash esa xirgoyisini bir zum ham to'xtatmas edi;**

2) agar bog'lovchisiz qo'shma gap qismi mazmunan bir-biridan ancha uzoq bo'lsa, nuqtali vergul qo'yiladi: **Yomg'ir chelakdan quyganday sharillab yog'ardi; uning xayoli uzoq, yoshlik paytlarida kezmoqda;**

3) bog'lovchisiz qo'shma gapning ikkinchi qismi birinchi qismning sababini bildirsa, izohlasa, to'ldirsa, ular orasiga ikki nuqta qo'yiladi: **Gap shu: ertaga men bilan yo'lga chiqasiz;**

4) agar bog'lovchisiz qo'shma gap qismi o'zaro zidlik yoki o'xshashlik, shart munosabatiga kirishgan bo'lsa, tire qo'yiladi: **Qor yog'di – don yog'di. Yoshim yetmish ikkida – o'zim yigitman.**

MURAKKAB QO'SHMA GAP HAQIDA MA'LUMOT

Murakkab qo'shma gap. Nutqda ikkitadan ortiq sodda gapning bog'lanishidan tuzilgan qo'shma gap ham mavjud. Maktab darsligida uch va undan ortiq sodda gapning birikishidan tarkib topgan gap **murakkab qo'shma gap** deyiladi. Ayrim darsliklarda uning quyidagi turlari ajratiladi:

Murakkab qo'shma gaplar to'rt guruhga bo'linadi:

- 1) bir necha ergash gapli murakkab qo'shma gaplar;
- 2) bir necha bosh gapli murakkab qo'shma gaplar;
- 3) aralash murakkab qo'shma gaplar;
- 4) qismlari uyushgan murakkab qo'shma gaplar.

Bir necha ergash gapli qo'shma gap. Birdan ortiq ergash gap bir bosh gapga tobelanib kelsa, **bir necha ergash gapli qo'shma gap** deyiladi. Bunday gap tarkibidagi ergash gap bosh gapdan, shuningdek, bir-biridan vergul bilan ajratiladi: **Tomosha zaliga kirsam, chiroq o'chib, parda proyektor nurida porlab turardi.**

Bu gapdagi ergash gap bosh gapga quyidagicha bog'lanadi:

1) **to'g'ridan to'g'ri tobelanish (birgalik ergashish).** Bunda ergash gapning har biri to'g'ridan to'g'ri bosh gapga bog'lanadi. Bunday gapdagi ergash gap: a) bir xil ergash gap (uyushgan) bo'ladi: **Mana bu kanal bitsa, yangi yer ochilsa, paxta ham**

ko'payadi; b) har xil ergash gap (uyushmagan) bo'ladi: **Bordi-yu rost bo'lsa, hammasi emas, yarmi rost bo'lsa ham, juda xunuk gap-kul** Bunda oradagi biror ergash gap tushirib qoldirilsa ham, gap qurilishi va mazmuni buzilmaydi: **Mana bu kanal bitsa, yangi yer ochilsa, paxta ham ko'payadi – Mana bu kanal bitsa, paxta ham ko'payadi;**

2) **ketma-ket ergashishda** har bir ergash gap to'g'ridan to'g'ri bosh gapga bog'lanmasdan, biri ikkinchisiga, ikkinchisi keyingisiga va oxirgisi bosh gapga bog'lanadi. Bunday gap tarkibida turli xil ergash gaplar qatnashadi: **Agar siniq shisha bo'lsa ham, birovning mulki bo'lsa, xiyonat qilma.** Bunda oradagi ergash gap tushirilsa, gap qurilishi va mazmuni buziladi: **Agar siniq shisha bo'lsa ham, birovning mulki bo'lsa, xiyonat qilma – Agar siniq shisha bo'lsa ham, xiyonat qilma kabi.**

Bir necha bosh gapli murakkab qo'shma gaplar. Tarkibida ikki va undan ortiq bosh gap mavjud bo'lgan qo'shma gaplar bir necha bosh gapli murakkab qo'shma gap hisoblanadi.

1. G'anim kelsa, xonumoni kul bo'lur, o'z yurtida pachaqlash ma'qul bo'lur. (*G'afur G'ulom*) 2. Boshimda o'ynar qamchilar, qon ko'zlarimdan tomchilar, Bir benavo gul yanchilar, ozodkorim kelmasa. (*Komil Yashin*) 3. Qo'shnilaring ko'nsa, hammalaring yerlaringni qo'shib yaxlit qilinglar, bir kunda haydatib beraman. (*Abdulla Qahhor*) 4. Bu gap kutilmagan bo'lsa ham, Mirhamidxo'janing yoshiga munosib ravishda tarang va tiniq qizil yuzi oqarishdi, oq oralagan cho'qqi soqoli xiyol titradi. (*A.Qah.*)

Aralash murakkab qo'shma gap. Tarkibidagi gap ergashish yo'li bilan ham, tenglanish yo'li bilan ham bog'langan bo'lsa, aralash turdagi qo'shma gap deyiladi. Bunday qo'shma gap uchdan ortiq sodda gapdan ham tashkil topadi: **Eshik ochildi, shuning uchun hamma qayrilib qaradi, lekin hech kim kirmadi; sovuq havo xonani qopladi.**

Qismlari uyushgan murakkab qo'shma gap. Bir turdagi uch va undan ortiq gaplardan tashkil topgan gaplar qismlari uyushgan qo'shma qaplar deyiladi.

*Avliyolar bosgan tuproq aziz derlar,
Qat-qatidan chiqaverar ekan sirlar,
Har tuproqdan har kun o'tmas, axir, pirlar,
Ko'kragimni hayrat tiklar, Temur bobo. (Zam. Ro'z.)*

Murakkab sintaktik butunlik. Fikri ifodalashning yana shunday turi borki, unda sodda gap bir-biriga grammatik jihatdan bog'lanmasdan, nisbatan mustaqil, lekin bir mavzu atrofida birlashgan bo'ladi: **Men ko'chada do'stimni uchratib qoldim. Biz u bilan birga dars tayyorlashga kelishib oldik. Do'stim ham matematika va ona tilidan sal qiynaladi.** Bir abzas (xatboshi) tarkibidagi mustaqil gaplar murakkab sintaktik butunlikni tashkil etadi.

O'zganing nutqini ifodalash usuli. Muallif o'z nutqida boshqa kishi ifodalagan fikrdan ham foydalanishi mumkin. Bunday fikr ko'chirma gap, o'zlashtirma gap, dialog shaklida beriladi.

Ko'chirma gapli qo'shma gap. So'zlovchi ba'zan o'z nutqida bironing gapini aynan keltiradi. Bironing aynan keltirilgan gapini ko'chirma gap, so'zlovchining gapini esa muallif gapini deyiladi. Muallif gapini va ko'chirma gapdan tashkil topgan qo'shma gapga ko'chirma gapli qo'shma gap deyiladi.

Ikkalasi birgalikda ko'chirma gapli qo'shma gapni hosil qiladi. Muallif gapining kesimi **dedi, deb so'radi, deb javob berdi, gapirdi, so'zladi, aytdi** kabi fe'llar bilan ifodalanadi. Ko'chirma gap so'zlashuv va badiiy uslubda ko'p ishlatiladi. Ko'chirilgan gap muallif gapidan avval, keyin, uning ichida yoki ikki tomonida kelishi mumkin:

1. **«Mehnat ishtaha ochar», – deydi bobom.** 2. **Cho'pondan so'radik: «Bu qo'ylar kimning qo'yi?»** 3. **«Men, – dedi u, – ertaga kelaman».** 4. **Bosh injener bosiqlik bilan: – Bu gapga Xudoyqulovning aloqasi yo'q, – dedi.** Ko'chirma gapli qo'shma gap sodda gapga aylantirilsa, ko'chirma gap to'ldiruvchiga aylanadi: 1. **«Mehnat ishtaha ochar», – deydi bobom (qo'shma gap).** 2. **Bosh injener bosiqlik bilan: – Bu gapga Xudoyqulovning aloqasi yo'q, – dedi (qo'shma gap).** 3. **Bosh injener bosiqlik bilan bu gapga Xudoyqulovning aloqasi yo'qligini aytdi (sodda gap).**

Ko'chirma gapda tinish belgilari. Ko'chirilgan gap qo'shtirnoq ichiga olinadi, badiiy asarda esa tire bilan ajratib beriladi.

Ularning umumiy ko'rinishi quyidagicha:

1) M: «K». M: «K?» M: «K!»

2) M: «K», – M. M: «K?» – M. M: «K!» – M.

3) «K», – M. «K?» – M. «K!» – M.

4) «K, – M, – K».

Ko'chirma gapda ko'chirilgan gapning o'miga qarab tinish belgilarining ishlatilishi turlicha:

1) ko'chirilgan gap darak gap bo'lib, muallif gapidan oldin kelsa, undan keyin vergul va tire qo'yiladi: **«Yuring, men o'sha tomonga boraman», – dedi Komila** (badiiy asarlarda birinchi qo'shtirnoq o'rnida tire ishlatiladi, yopilgan qo'shtirnoq bo'lmaydi). So'roq va undov belgisi qo'shtirnoq ichida qoladi;

a) ko'chirilgan gap muallif gapidan keyin kelsa, muallif gapidan keyin ikki nuqta qo'yiladi: **Ma'ruzachi bunday dedi: «O'sib borayotgan avlodga kitob xuddi maktab kabi kerak»;**

b) muallif gapi ko'chirilgan gap ichida kelsa, tinish belgilari quyidagicha qo'yiladi:

– ko'chirilgan gapning uzilib qolgan qismida hech qanday tinish belgisi bo'lmasa yoki vergul yoxud ikki nuqta bo'lsa, bu belgi tushirilib, muallif gapi har ikki tomondan vergul va tire bilan ajratiladi: **«Bizning qishlog'imizda, – dedi Fazliddin, – kishi zerikmaydi»;**

– ko'chirilgan gapning uzilib qolgan qismidan so'ng nuqta qo'yish lozim bo'lsa, muallif gapidan oldin vergul va tire, muallif gapidan so'ng esa nuqta qo'yiladi: **«Havo bulut, paxta ochiqda qolmasin, – dedi brigadir. – Har qaysi zvenodan bittadan odam chaqiring, paxtani saroyga tashib kiritsinlar»;**

– ko'chirilgan gapning uzilib qolgan qismidan so'ng so'roq yoki undov belgisi qo'yish lozim bo'lsa, muallif gapidan avval o'sha belgi va tire qo'yiladi, muallif gapidan so'ng nuqta va tire qo'yilib, ko'chirma gapning davomi bosh harf bilan boshlanadi: **«Bu qaysi jamoa xo'jaligining mashinasi? – qorachagina bir qiz so'radi. – Meni ham olib ketsangiz»;**

– ko'chirilgan gap muallif gapining o'rtasida kelsa, tinish belgisi quyidagicha qo'yiladi:

1) muallif gapining uzilib qolgan qismi oxiriga ikki nuqta qo'yilib, ko'chirilgan gap qo'shtirnoq ichiga olinadi; ko'chirilgan gapdan keyin vergul va tire qo'yilib, muallif gapining davomi yoziladi: **Saodat: «Biz ham astoydil mehnat qildik», – dedi.**

2) ko'chirilgan gap so'roq yoki his-hayajon gap bo'lsa, uning belgisi qo'shtirnoq ichida bo'ladi: **O'qituvchimiz: «Sen qaysi badiiy kitoblarni o'qib chiqqansan?» – deb so'radilar;**

3) ko'chirma gap dialog tarzida ifodalanganda yozma nutqda har bir luqmadan avval tire qo'yiladi. Bu luqmada muallif gapi bo'lmaydi: **– Shaharda qarindoshingiz bormi? – Yo'q.**

KO'CHIRMA GAPNI O'ZLASHTIRMA GAPGA AYLANTIRISH

O'zlashtirma gap. O'zganing shakli o'zgartirilib, mazmuni ifodalangan gapi **o'zlashtirma gap** deyiladi. O'zlashtirma gap ko'chirma gapga aylantirilishi mumkin: **Qurbon ota ertaga kelishini aytdi (o'zlashtirma gap) – Qurbon ota dedi: «Men ertaga kelaman» (ko'chirma gap).**

1. So'roq, buyruq mazmunini ifodalagan ko'chirma gap o'zlashtirma gapga aylantirilganda darak gap shaklida bayon qilinadi.

Ko'chirma gap	O'zlashtirma gap
– Bu qanday bino, nimaga mo'ljal-laysiz? – dedi O'ktam.	O'ktam bu qanday bino ekanligi-ni, uning nimaga mo'ljallanishini so'radi.

2. O'zlashtirma gapda ko'chirma gapdagi kirish so'z tushib qoladi, undalma vositali to'ldiruvchiga aylantiriladi, I, II shaxslarni ko'rsatuvchi so'z III shaxsga aylantiriladi:

Ko'chirma gap	O'zlashtirma gap
– Xo'sh, Kanizakxon, qanday yangi-liklar bor? – so'radi O'ktam. 2. – <u>Men</u> ketdim, – dedi ukasi.	1. O'ktam Kanizakxondan qan-day yangiliklar borligini so'radi. 2. Ukasi o'zining ketayotganini aytdi.

3. Darak gap shaklidagi ko'chirma gap kesimi tushum ke-lishigidagi sifatdosh yoki harakat nomi bilan ifodalangan to'ldiruv-chiga, egasi qaratuvchi aniqlovchiga aylantiriladi.

Ko'chirma gap	O'zlashtirma gap
«Yoshlarimiz istiqboli porloq», – dedi o'qituvchimiz.	O'qituvchimiz yoshlarimiz istiq-bolining porloqligini aytdi.

O'zlashtirma gapning kesimi **aytmoq, gapirmoq, buyurmoq, so'ramoq, undamoq (demoq fe'lidan tashqari)** so'zi bilan ifoda-lanadi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Bog'lovchisiz qo'shma gap haqida gapiring va misollar keltiring.
2. Bog'lovchisiz qo'shma gapning turlari haqida gapiring va misollar keltiring.
3. Bog'lovchisiz qo'shma gapda tinish belgilari haqida gapiring va misollar keltiring.
4. Murakkab qo'shma gap haqida gapiring va misollar keltiring.
5. Bog'lanish yo'li bilan tuzilgan murakkab qo'shma gap haqida gapiring va misollar keltiring.
6. Ergashish yo'li bilan tuzilgan murakkab qo'shma gap haqida gapiring va misollar keltiring.
7. Bog'lovchisiz tuzilgan murakkab qo'shma gap haqida gapiring va misollar keltiring.
8. Aralash tarkibli qo'shma gap haqida gapiring va misollar keltiring.
10. Bir necha ergash gapli qo'shma gap haqida gapiring va misollar keltiring.
11. Birgalik ergashishli qo'shma gap haqida gapiring va misollar keltiring.
12. Ketma-ket ergashishli qo'shma gap haqida gapiring va misollar keltiring.
13. Aralash turdagi qo'shma gap haqida gapiring va misollar keltiring.
14. Ko'chirma gapli qo'shma gap deb nimaga aytiladi?
15. Muallif gapi nima va u qanday joylashadi?
16. Ko'chirma gap nima va qanday joylashadi?
17. Ko'chirma gapda tinish belgilari qanday ishlatiladi?
18. O'zlashtirma gap nima?
19. O'zlashtirma gap kesimida ishlatiladigan fe'llar qaysilar?
20. Ko'chirma gapli qo'shma gap sodda gapga qanday aylantiriladi?

Topshiriqlar

Gaplarning tuzilish turlarini aniqlang. Ko'chirma gaplarni o'zlashtirma gapga aylantiring.

Takomil yo'li – botiniy dunyo orqali o'tgay. Har birimizning ichimizda nafs, obro'parastlik, boshqa o'jar istaklar borki, ular goho tashqi dushmandan ham xatarliroq bo'lur. Ularni yengish o'rmondagi arslonni yengishdan ham kattaroq matonat talab qilgay. Agar tashqi dushmanni yengsangiz-u, ichingizdagi nafs, g'azab, shahvat kabi balolarni yengolmasangiz, ular g'olib kelib, sizga yomon ishlarni qildirsa, narigi katta g'alabangiz tatimagay. O'zingizdan o'zingiz yengilib, ta'bingiz kir bo'lib yurganingiz yomon bir mag'lubiyat emasmi?

Salim ota Akbarning vujudini karaxt qilib turgan sovuq muzni o'zining haroratli nafasi bilan eritayotganday bo'ldi. Akbar shu haroratga dilini yanada yaqinroq tutgisi kelib:

– Rost! – dedi. – Tashqi zafarlarim ichidan kutilmagan dilsiyohliklar chiqib kelmoqda, men ularga qarshi chora topolmay lolmen!

Salim ota Akbarning ochiqroq so'zlashini kutib, yuziga tikilgan-cha jim turdi. Lekin Akbar oxiri haramga borib taqaladigan o'ta chigal dilsiyohliklar haqida qanday so'z ochishni bilmay bir lahza sukut qildi. Uning hind ulusi bilan yangicha siyosat yurgizayotgani faqat davlat ishiga emas, shaxsiy hayotiga ham kutilmagan o'zgarishlar olib kirmoqda edi. Chitorning olinishida Akbarning o'zi jasorat ko'rsatgani, Jaymal bilan Pattaning qahramonligiga tan berib, ularga Agrada haykal qo'ydirgani, saroyda Bhagvan Das, Todar Mal kabi hindlarga yuksak lavozimlar bergani, Jodha Bay uchun qal'a ichida maxsus ibodatxona qurdirgani butun mamlakatda ovoza bo'lgan, hali markaziy davlatga bo'ysunmagan rajput rojalarning unga munosabati o'zgara boshlagan edi. Chitordagi jang Akbarning boshqa rajput qo'rg'onlarini olishga ham kuchi yetishini ko'rsatdi. Behuda qon to'kilmasin uchun Akbar goh Bhagvan Dasni, goh Man Sinxni dushmanlik ruhida yurgan rajput qo'rg'onlariga elchi qilib yuborar edi. Bundi viloyatidagi eng mustahkam qo'rg'on – Rantxambxor qamal qilingan paytda esa Akbarning o'zi navkar kiyimini kiyib, elchi Man Sinxning yonida oq bayroq ko'targan-cha qal'aga kirdi. Qal'a himoyachilarining boshlig'i Surjan Rao avval Akbarni tanimadi. Man Sinxni jerkib:

– Senlar rajput g'ururini yerga bukdilaring, Jaypurni urushsiz topshirdilaring, musulmlar qancha kamsitsalar ham, bo'yin egib turishlaring uyat emasmi? – dedi.

– Biz qaysi kamsitishlarga bo'yin egibmiz, maxaroja? – deb so'radi Man Sinx.

– Jizya solig'i olish kamsitish emasmi? Rajput sarkardasi devoniomga qurol taqib kirishi mumkin emas. Demak, podsho senga ishonmaydi. Bu kamsitish emasmi? Rajput qizlari saroyga tortiq tarzida yuborilishi kerak. Podsho uni qonuniy qilib nikohiga olmasa! Faqat vaqtinchalik joriya... Kamsitish bundan ortiq bo'lurmi?

Akbar mag'rur el bo'lgan rajputlarning bu gina-kuduratlarini navkar kiyimida turib o'z qulog'i bilan eshitgandan so'ng:

– Maxaroja, – dedi Surjonga, – siz haqsiz, bu kamsitishlar bartaraf etilmog'i kerak. Shu shart bilan sulh tuzishga rozimisiz?

Surjon Raoning atrofidagi mulozimlardan biri Dehlida Akbarni ko'rgan ekan, uni tanib qolib:

– Maxaroja, bu so'zlarni sizga Akbarning o'zi aytmoqda! – dedi.

Elchi Man Sinx ham oq bayroq ko'tarib kirgan navkarning Akbar ekanini endi aytdi. Surjon Raoning odamlaridan biri:

– Darhol tutmoq kerak, g'alaba bizniki bo'lg'ay!– dedi.

Ammo Akbar Surjon Raoga qarab:

– Men sizning mard, olijanob sarkarda ekanligingizga ishon-ganim uchun huzuringizga o'zim keldim, – dedi. – Bizda «Elchiga o'lim yo'q» degan maqol bor!

Surjon Rao Akbarning dovyurakligiga tan berdi-yu:

– Rajputlar ham oq bayroq ko'tarib kelgan kishiga tajovuz qil-maydigan mard ulusdir! – dedi.

Shundan keyin Bundi viloyatidagi urush yarashga aylandi. Akbar Surjon Rao qo'ygan shartlarni qabul qildi. «Rajputlar ham devonimga qurol taqib kirishi, qal'a darvozasi oldigacha naqora chaldirib borishi, jizya solig'ini to'lamasligi, otlariga podshoning tamg'asini bosmasligi (kuydirib bosiladigan temir tamg'adan ot-ning sag'risida yomon dog' qolar edi) mumkin» degan yangi qo-nun joriy etildi.

41-DARS

TINISH BELGILARI

Nuqtaning ishlatilishi. Nuqta quyidagi o'rinlarda qo'yiladi:

1. Tinch ohang bilan aytilgan darak, buyruq va undov (his-ha-yajon) gapdan keyin: **Oltin kuz fasli kirib keldi. Darslarni o'z vaqtida tayyorlab yurgin. Koshki, uning kuchi yetsa.**

2. Birinchi qismida nuqta, ko'p nuqta, undov yoki so'roq belgi-si bo'lgan ko'chirma gap o'rtasida kelgan muallif gapidan keyin: **«Men hozir jo'nayman, – dedi u. – Siz esa yarim soatlardan keyin yo'lga chiqing».**

3. Qisqartirilgan ism va familiyaning birinchi harfi yoki qismi-dan keyin: **M.Ism. (Mirzakalon Ismoilij)**

4. Sanash yoki ayrim fikrning qismini ifodalagan va oy, kun, yil-ni bir-biridan ajratish uchun qo'llangan raqam yoki harfdan keyin: **27.09.2002 kabi.**

Eslatma

*Qavsga olingan manbadan oldingi gap oxiridagi tinish belgisi o'z o'rnida saqlanadi va qavsdan keyin hech qanday tinish belgisi qo'yilmaydi: **Ketdi. (A.Qah.)** Shuningdek, sarlavhadan keyin (darak gap bo'lsa) nuqta qo'yilmaydi. Lekin sarlavha birdan ortiq mustaqil sodda gapdan tuzilgan bo'lsa, oldingilaridan keyin nuqta qo'yilib, oxirgisidan keyin qo'yilmaydi: **Gap. Sodda gap***

So'roq belgisining ishlatilishi. So'roq belgisi quyidagi holalarda ishlatiladi:

1. So'roq gapdan keyin: **Ishga tayyormisiz?**

2. So'roq gap birdan ortiq bo'lishi mumkin. Bunda:

a) so'roq gap mustaqil bo'lsa, har biridan so'ng so'roq belgisi qo'yiladi: **Qishloq qanday? Og'aynilar yaxshi yurishibdimi?**

b) agar so'roq gap mazmunan umumiy bir fikrni ifodalasa va qo'shma gap tarzida bo'lsa, eng so'nggi so'roq gapdan keyin qo'yiladi: – **Kim kelyapti: Sarvimi, Rahbarmi yo akangning bolalarini yetaklab kelyapsanmi?**

3. Gap darak gap bo'lib, undagi biror so'z yoki ibora noaniq bo'lsa va gumon ifodalansa, undan keyin so'roq belgisi qo'yiladi: **Bu ishning hammasini yarim soat (?) ichida bajarar ekanmiz.**

Eslatma

*Ba'zan qo'shma gap tarkibidagi sodda gapning oldingisi so'roq, qolgani esa uning izohi sifatida kelishi mumkin, bunday holda ular orasiga vergul yoki tire qo'yilishi mumkin, lekin qo'shma gapning qismi vergul yoki tire bilan ajratilishi shart bo'lganligi tufayli so'roq belgisi qo'yilmaydi: **U ertaga keladimi, kelmaydimi, bu men uchun qorong'i.***

Undov belgisining ishlatilishi. Undov belgisi quyidagi hollarda ishlatiladi:

1. His-hayajon ifodalagan gapdan keyin: **Yoshligimizda naqadar baxtiyor edik!**

2. Buyurish, tilak, orzu ma'nosini ifodalagan gapdan keyin: **Hoziroq bularni ko'zimdanda yo'qot! Qani endi qush kabi osmonda parvoz qilsal!**

3. Gap boshida kelib, kuchli his-hayajon ifodalagan undalma, undov hamda **ha** va **yo'q** so'zlaridan keyin: **Yo'q! Rustam bun-**

day qabihlikka bormaydi hech qachon! Azizlar! Sizni Mustaqillik bayrami bilan tabriklayman! Bunda undovdan oldingi so'z mustaqil gap sifatida qaraladi.

Ko'p nuqtaning ishlatilishi. Ko'p nuqta quyidagi o'rinlarda qo'yiladi:

1. Fikr tugallanmaganda: **Agar hozir gapingizni to'xtatmasangiz...**

2. So'zlovchining o'ylashi, mulohaza qilishini ko'rsatadi: **Bugun... bugun oldingizga o'tsam bo'ladimi?**

3. Ba'zan kimningdir savoliga javob bermay, indamay turganini ko'rsatish uchun: – **Mendan rozimassiz, bilaman, kechirmaysiz. – ...**

4. Biror so'z yoki gapning tushirilganini ko'rsatish uchun: **Bugun yettinchi bo'limga kelib, ... fig'oni oshdi.**

Ko'p nuqta, undov va so'roq belgisining birga kelishi. Gap mazmuni mazkur tinish belgilarining birga qo'llanishini taqozo qiladi. Bunda:

1. So'roq mazmunidan his-hayajon kuchliroq bo'lgan gapdan keyin avval undov, keyin so'roq belgisi birikkan holda (!?) qo'yiladi: **Go'zallik olamni qutqarishiga kim ishonmaydi!**

2. Kuchli his-hayajon bilan berilgan savolni ifodalaydigan so'roq gapdan so'ng avval so'roq, keyin undov belgisi birikkan holda qo'yiladi: – **A?! – Xonkeldiyeva turgan yerida surat bo'lib qoldi. – Direktorimiz-a?!**

3. Kuchli his-hayajon ifodalagan va mazmunan tugallanmagan gapdan keyin avval undov, keyin ko'p nuqta birikkan holda (!..) qo'llanadi: – **Nafisal.. Nafisaoyl..**

4. Mazmunan tugallanmagan so'roq gapdan so'ng avval so'roq, keyin ko'p nuqta birikkan holda (?..) ishlatiladi: – **Nima dedingiz? Bularning hammasi men uchun?..**

Vergulning ishlatilishi. Vergul quyidagi o'rinlarda qo'yiladi:

I. Uyushiq bo'laklar orasida:

1. Bog'lovchisiz birikkan uyushiq bo'laklar orasida: **1. Andijon, Namangan, Qo'qon, Marg'ilon – O'zbekning chamani, bog'-u bo'stoni.**

2. Takrorlanuvchi bog'lovchi bilan birikkan uyushiq bo'laklar orasida: **U goh kulimsiraydi, goh chuqur o'yga toladi.**

3. Zidlovchi bog'lovchi yordamida birikkan uyushiq bo'laklar orasiga: **Zamiraning baland, ammo mayin ovozi bor edi.**

II. Undalmani gapdan ajratish uchun: **Ertaga, azizim, toqqa jo'naymiz.**

III. Kirish so'zni va tuzilishiga ko'ra murakkab bo'lmagan kirish gapni ajratish uchun: 1. **Xullas, ertaga shu yerda yotiladigan bo'ldi.** 2. **Men sizga aytsam, odamning yomoni bo'lmaydi.**

IV. **Ha va yo'q** so'zlarini gap bo'lagidan ajratish uchun: **Ha, bu gapingiz to'g'ri. Yo'q, ertaga kela olmayman.**

V. Gapning ajratilgan bo'lagini ajratib ko'rsatish uchun: **«Biz, 22-guruhda o'quvchi qizlar, Xayriniso ham biz bilan yonma-yon turib o'qishini istaymiz».**

VI. Bog'lovchisiz bog'langan qo'shma gaplarda: **Eshik ochildi, ichkariga muzday havo yopirilib kirdi.**

VII. **va, ham, hamda, yoki** (yolg'iz kelgan holidan)dan boshqa bog'lovchilar bilan bog'langan qo'shma gaplarda: **Hamma gapirdi, lekin u bir chekkada xomush o'tirar edi.**

VIII. Ergash va bosh gapni ajratish uchun: **Hamma yig'ilsa, majlis boshlanadi.**

IX. Muallif gapini ko'chirma gapdan ajratish uchun: – **Bugungi qilgan ezgu ishlarimiz, – dedi ota, – kelajak uchun mustahkam poydevor vazifasini bajaradi.**

Nuqtali vergulning ishlatilishi. Nuqtali vergul quyidagi o'rinlarda qo'llanadi:

1. O'z ichida vergul bo'lgan yoyiq uyushiq bo'lak orasida:

Mehnat, ijod, odam sharafi;

Dil yorug'i, hayot quvonchi –

Hammasining asli manbai

Sen, Vatanim – tinchlik tayanchi.

2. O'z ichida verguli bo'lgan, mazmunan ma'lum darajada mustaqillikka ega sodda gaplar orasida hamda har xil turdagi gaplarni o'z ichiga olgan qo'shma gapda: **Daraxtlar, butalar shitirladi; kuzning salqin nafasi yuziga urildi.**

3. Qavsli harf yoki raqam bilan tartiblangan gapning oxirgisidan boshqasida: **Qo'shma gap uchga bo'linadi: a) bog'langan qo'shma gap; b) bog'lovchisiz qo'shma gap; c) ergash gapli qo'shma gap.**

Ikki nuqtaning ishlatilishi. Ikki nuqta quyidagi hollarda ishlatiladi:

1. Uyushiq bo'lakdan oldin kelgan umumlashtiruvchi so'zdan so'ng: **Yig'illishda tajribali ishchilar: Salim aka, Abdukarim aka va Sobirjonlar so'zga chiqishdi.**

Eslatma

*Ba'zan umumlashtiruvchi so'z yashirinishi mumkin, lekin ikki nuqta qo'yilaveradi: **Qilinishi kerak: traktorlar ta'mirdan chiqarilsin, ishchilarga yetarli sharoit yaratilsin.***

2. Quyidagi ma'noni ifodalagan bog'lovchisiz qo'shma gaplarda:

a) bir gap ikkinchi bir gapdan anglashilgan ish-harakatning sababini ko'rsatsa: **U ichkariga shoshib kirib ketdi: telefon anchadan beri jiringlayotgan ekan;**

b) bir gap ikkinchi bir gapdan anglashilgan ish-harakatning natijasini ko'rsatsa: **Shamol juda zo'raydi: daraxtlarning ancha-munchasi sinib tushdi;**

c) agar biror gap boshqa bir gapning mazmunini to'ldirsa yoki izohlasa: **Vazifangiz shu: bironta odam bu xonaga kirmasligi kerak;**

d) ko'chirma gapdan oldin, muallif gapidan so'ng: **U baland ovozda so'radi: – Kim bor?**

Tirening ishlatilishi. Tire quyidagi o'rinlarda qo'llanadi:

1. Ot, son, olmosh va harakat nomi bilan ifodalanib, kesim bilan bog'lamasiz birikkan ega va kesim orasiga: **O'zbekistonning poytaxti – Toshkent. Ikki o'n besh – bir o'ttiz. Bularni amalga oshiradigan – siz. O'qish – hayotni uqish.**

2. Uyushiq bo'laklardan so'ng kelgan umumlashtiruvchi so'zdan oldin: **Akam, opam va singlim – barchasi meni kutib o'tirishgan ekan.**

3. Ajratilgan bo'lak bilan izohlanmish orasida: **Men – Valiyev To'ychi, 1973-yilda Dehqonobodda tug'ilganman.**

4. Kirish gap bilan gap bo'laklari orasiga: **Tunov kungi ovchi – uni o'rmonda uchratib qoldim – menga qiziq bir voqeani so'zlab berdi.**

5. Muallif gapi bilan ko'chirma gap orasida: **– Bugun kela-sizmi? – so'radi qizi.**

6. Dialog tipidagi ko'chirma gapda: **– Keldimi? – Keldi.**

7. Kutilmagan voqea-hodisani ifodalagan gapdan oldin: **Ke-cha sizlarnikiga borgan edim – Asqarjon kelibdi!**

8. Zid ma'noli bog'lovchisiz qo'shma gap orasida: **Jismimiz yo'qolur – o'chmas nomimiz.**

Qavsning ishlatilishi. Qavs quyidagi hollarda ishlatiladi:

1. Ifodalanayotgan fikrga yoki uning biror bo'lagiga qo'shimcha izoh beruvchi so'z yoki ibora qavsga olinadi: **Karimjon (sinfimizning a'lochisi) oliy o'quv yurtiga kiribdi.**

Eslatma

Qavsdan oldingi tinish belgisi (vergul, nuqtali vergul, ikki nuqta, tire) qavsdan keyin qo'yiladi: **Chavandoz bu gapni Ertoyevga aytishni ham, aytmaslikni ham bilmay (aytsa Ertoyev xafa bo'ladi, aytmasa bir joydan chatog'l chiqishi mumkin), boshi qotib ... turganda... Gulchehra mojarosi chiqsa bo'ladimi?**

2. Kiritma gap yoki dramatik asardagi remarka qavs bilan beriladi: 1. **Ukam (sen uni taniysan) bu yil maktabni bitirdi.** 2. **Aziz Kamol** (xayol og'ushida). **Vatanimizga qarshi ko'tarilgan ruhiy va iqtisodiy hujum shu kunlarda cho'qqisiga chiqdi.**

3. Misol yoki ko'chirmaning manbai: **Eshik qars etib yopildi. (O.Yoq.)**

4. Kirish so'z yoki iboraga oid tinish belgisi qavsning ichiga olinadi: **To'satdan uning xayoliga akasining bundan besholti oy oldin... yozgan xati (o'shandan beri undan dom-darak yo'ql) ... tushdi.**

Qo'shtirnoqning ishlatilishi. Qo'shtirnoq quyidagi hollarda ishlatiladi:

1. Ko'chirma gapni ajratib ko'rsatish uchun: **«Ertaga kelaman», – dedi.**

2. Ko'chma, shartli nom yoki taxallus ma'nosidagi ayrim so'z va so'z birikmalari ham qo'shtirnoqqa olinishi mumkin: **«Tog' asall» sotadigan yigit... dovonning naryog'iga o'tib ketgan.**

Eslatma

Qo'shtirnoqqa olinishi kerak bo'lgan so'zda turlovchi (keli-shik) qo'shimcha mavjud bo'lsa, bu qo'shimcha qo'shtirnoqdan keyin qo'yiladi: **Buni ko'rgan Aziz o'zi haydab kelayotgan «GAZ 69»ning yurishini tezlatib, yo'lga chiqdi-da, «Jiguli» tomonga burildi.**

Eslatma

Tinish belgilari to'g'risida qo'shimcha ma'lumotlar:

Hozirgi o'zbek adabiy tilida 10 ta tinish belgisi bor.

Nuqta (.) qadimgi arab manbalariga borib taqaladi. XIX asrning 2-yarmidan qo'llanila boshlangan.

Vergul (,) G'arbiy Yevropada XV asrdan ishlatilgan. XX asrdan tilimizda qo'llanila boshlangan.

So'roq (?) belgisi 1885-yildan yozma manbalarda uchraydi, doimiy 1900-yildan boshlab ishlatilgan.

Ko'p nuqta (...) XIX asrning 2-yarmidan, 1876-yildan «Turkiston viloyatining gazetida» muntazam qo'llanilgan.

Qavs () XIX asrning oxirgi choragidan, dastlab 1873-yili «Turkiston viloyatining gazetida» ishlatilgan.

Tire (-)ni amaliyotga rus yozuvchisi N.M.Karamzin XVIII asrda kiritgan. XIX asrning 70-yillaridan qo'llanila boshlangan.

Ikki nuqta (:) 1885-yildan qo'llanila boshlangan.

Qo'shtirmoq («»)ni amaliyotga rus olimi prof. A.A.Barsov kiritgan. XIX asrning 80-yillaridan boshlab qo'llanilgan.

Nuqtali vergul (;) 1885-yildan ishlatilgan.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Nuqtaning ishlatilishi haqida gapiring va misollar keltiring.
2. So'roq belgisining ishlatilishi qanday? Misollar keltiring.
3. Undov belgisining ishlatilishi haqida gapiring va misollar keltiring.
4. Ko'p nuqtaning ishlatilishi qanday? Misollar keltiring.
5. Ko'p nuqtaning ishlatilishi haqida gapiring va misollar keltiring.
6. Ko'p nuqta qanday ishlatiladi? Misollar keltiring.
7. Undov va so'roq belgisining birga kelishi haqida gapiring va misollar keltiring.
8. Vergulning ishlatilishi haqida gapiring va misollar keltiring.
9. Nuqtali vergulning ishlatilishi qanday? Misollar keltiring.
10. Ikki nuqtaning ishlatilishi haqida gapiring va misollar keltiring.
11. Tirening ishlatilishi, qavsning ishlatilishi qanday? Misollar keltiring.
12. Qo'shtirmoqning ishlatilishi haqida gapiring va misollar keltiring.

Topshiriqlar

Tinish belgilarini qo'ying va imlo xatolarini tuzating.

1 Madamin bo'yniga qo'yilgan aybnomadan tamom hovuridan tushdi P Tur 2 Borishini bo'yniga qo'yaman S Abd 3 Ishchilar ho-

zirdan boshlab tashabbusni qo'lga olishlari kerak Oyb 4 Menga qaysi transheyalariga kirganini va qaysi nuqtalar qo'lga olinganini aytsin I Rah 5 Rais Umrzoq otaga o'xshash obro'li tajribakor paxtakorlarni qo'lga olish niyatida ozmuncha yugurdimi! Sh Rah 6 keksalarning bel bog'lab dalaga chiqishi - boshqalarga o'mak I Rah 7 Bilib qo'ying Ish og'ir Belni mahkam bog'lamasangiz qiyin bo'ladi O Yoq 8 Stol yoniga kelguncha uning boshi aylanib ketdi S Zun 9 Ilg'orlikdan boshing aylanib ishni bo'shashtirib yubording P Qod 10 kamtarinliging o'zingga bino qo'yishga aylanib ketdi Sh Rash 11 Uning mehnatsiz va ma'nosiz turmushi o'ziga bino qo'yishidan zeb berishidan noz-karashmalaridan yaqqol ko'rinib turadi Sh Rash 12 U o'z kasbiga nihoyatda bino qo'ygan S Ahm 13 Payt qo'ldan boy berildi S Ayn 14 oxiri uning ham ko'ngli buzildi Ammo sir boy bermay meni yupatishga tirishdi I Rah 15 til-moch qimorga o'zini urdi Hovli-joyni boy berib qaynatasining uyiga ko'chib keldi S Ahm 16 U darmonsizligidan gandraklab ketdi Ko'ngli ozdi Chalqanchasiga yiqildi S Ahm 17 Hasan ovchining ochlikdan ko'ngli ozib ketdi Sh Toshm 18 Sho'rluk bir yerda xudoyi oshi yegan ekan yoqmabdi Ko'ngli ozib mazasi qochaveribdi P Tur 19 Betiga suv purkab o'ziga keltirdilar G' G'ul 20 Faqat sog'lig'ingiz meni tashvishga soladi xolos Hali uncha o'zingizga kelganingiz yo'q M Ism 21 U qattiq xafa bo'ldi O'zini qayga qo'yarinini bilmadi J Abd 22 Qo'li ishga o'rgangan odamning bekor qolishi katta fojia S Ahm 23 Bolalarning shodligiga chek yo'q Ular o'zlarini qayerga qo'yishni bilmay yugurishadi P Tur 24 Elchibek uning tiyran ko'zlarining yiltirashidan jiddiy gapga bel bog'laganini angladi A Mux 25 Ammo siz menga yordamlashing qayerda bo'lmasin qizni topishga bel bog'laylik Oyb

42-DARS NUTQ USLUBLARI

Uslubiyat tilshunoslik fanining bir bo'limi bo'lib, nutq jarayonida til hodisasidan maqsad, sharoit va muhitga mos ravishda foydalanish qonuniyatlari bilan tanishtiradi. Uslubiyatda uslub va uning turlari, til vositasining qo'llanish xususiyatlari, fonetik, lug'aviy, frazeologik va grammatik birliklarning uslubiy imkoniyati o'rganiladi.

Adabiy tilning ijtimoiy hayotdagi ma'lum bir sohada qo'llanadigan ko'rinishi **adabiy til uslubi** deyiladi.

O'zbek adabiy tilida 5 ta asosiy nutq uslubi bor: so'zlashuv uslubi, badiiy uslub, rasmiy-idoraviy uslub, ommabop uslub, ilmiy uslub. Ayrim darsliklarda so'zlashuv uslubidan boshqa barcha uslublar **kitobiy uslub** degan umumiy nom ostida beriladi.

Barcha uslublarda cheklanmagan tarzda ishlatiladigan so'z va qo'shimchalar uslubiy betaraf deyiladi: **suv, tog', bola, xat.**

So'zlashuv uslubi. Keng qo'llanadigan uslublardan biri – **so'zlashuv uslubi.** So'zlashuv uslubining o'zi ikki turga bo'lina-di: 1) adabiy so'zlashuv uslubi; 2) oddiy so'zlashuv uslubi. **Ma'lum adabiy til me'yorlariga bo'ysungan, tartibga solingan so'zlashuv uslubiga adabiy so'zlashuv uslubi deyiladi.**

Adabiy tilning og'zaki shakli adabiy so'zlashuv uslubi orqali amal qiladi. Radio eshittirishlari, televideniye ko'rsatuvlari shunday uslubda olib boriladi. **Adabiy til me'yorlariga doimo amal qilavermaydigan erkin muloqot shakli oddiy so'zlashuv uslubi sanaladi.**

Oddiy so'zlashuv uslubida nutqiy vositalarni tejashga intilish bilan birga bunga teskari bo'lgan nutqiy ortiqchalikka ham yo'l qo'yiladi.

Bu uslubda, odatda, adabiy til me'yoriga rioya qilinmaydi. So'zlashuv uslubidagi gap, asosan, dialogik shaklda bo'ladi. Bunda turli uslubiy bo'yoqli so'zlar, grammatik vositalar qo'llanadi. Shuningdek, tovush tushib qolishi, orttirilishi mumkin: **Obbo, hamma ishni do'ndiribsiz-da. Mazza qildik. Ketaqoooll**

So'zlashuv uslubida gapdagi so'z tartibi ancha erkin. Ko'proq sodda gaplar, to'liqsiz gaplar, undalmali gaplardan foydalaniladi. Jargon, argo, vulgar, varvar so'zlar ham ishlatiladi. Ayniqsa, bu nutq madaniyati yuqori bo'lmagan kishilarda uchraydi.

Ilmiy uslub. Fan-texnikaning turli tarmog'iga doir ilmiy asarlar, darsliklar **ilmiy uslubda** yoziladi. Ilmiy uslub ham o'z ichida ikki guruhga bo'linadi: 1) **sof ilmiy uslub**; 2) **ilmiy-ommabop uslub.**

Sof ilmiy uslub muayyan fan sohasidagi kishilarga nisbatangi-na qo'llaniladi. Shuning uchun bu uslubda fanning ma'lum sohasiga doir atamalar keng qo'llaniladi.

Ilmiy-ommabop uslubda esa fan yutuqlarini keng ommaga yetkazish maqsad qilindi. Shuning uchun bunday uslub publitsistik uslubga yaqinroq bo'ladi. Ma'lum fan sohasiga doir atamalar

qo'llanilsa ham, lekin bu atamalar xalqqa tushunarli bo'lishi uchun izohlanadi.

Ilmiy uslub aniq ma'lumot asosida chiqarilgan ilmiy xulosa (qoida, ta'rif)ga boy bo'lishi bilan boshqa uslublardan farq qiladi: **Yomg'ir – suyuq tomchi holiday atmosferaga yog'ini. Tomchining diametri 0,5 – 0,6 mm bo'ladi.**

Ilmiy uslubda har bir fanning o'ziga xos ilmiy atamalaridan foydalaniladi, bu uslubda so'z o'z ma'nosida qo'llanadi, qoida yoki ta'rifning mazmunini ochishga xizmat qiladigan ajratilgan bo'laklar, kirish so'zlar, kirish birikmalar, shuningdek, qo'shma gaplardan keng foydalaniladi.

Rasmiy-idoraviy uslub. Davlat idorasi tomonidan chiqariladigan qaror, qonun, nizom, xalqaro hujjatlar **rasmiy-idoraviy uslubda** yoziladi. Rasmiy uslub quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Sof qonunchilik uslubi (*qonun, farmon, fuqarolik va jinoiy aktlar, nizomlar uslubi*).

2. Idoraviy-devonxona uslubi (*buyruq, ariza, talabnoma, bildirgi, tavsifnoma, tarjimayi hol, ishonchnoma, dalolatnoma*); diplomatik uslub (*nota, bayonotnoma, bitim, konvensiya va boshqalar*).

Ariza, tilxat, ma'lumotnoma, chaqiruv qog'ozi, taklifnoma, shartnoma, tarjimayi hol, e'lon, tavsifnoma, dalolatnoma, hisobot kabilar ham shu uslubda bitiladi. Bunday uslubdagi hujjatlar qisqa, aniq, barcha uchun tushunarli bo'lishi lozim. Mazkur uslubning asosiy belgisi: jumlaning bir qolipda, bir xil shaklda bo'lishi.

Rasmiy-idoraviy uslubda ham so'z o'z ma'nosida qo'llanadi, ko'pchilikka ma'lum bo'lgan ayrim qisqartma so'zlar ishlatiladi, har bir sohaning o'ziga xos atamalaridan foydalaniladi. Rasmiy uslubga mansub har qaysi turning o'ziga xos leksik, grammatik xususiyatlari mavjud. Masalan, qaror, farmonlarning o'ziga xos tomoni shundaki, bunday matnlardagi gaplarning kesimi III shaxs majhul nisbatdagi fe'llar orqali ifodalanadi (*ogohlantirilsin, topshirilsin* kabi). Ma'lumotnomada esa birinchi gapning kesimi gap boshida keladi.

Rasmiy ish qog'ozlarining sintaktik tuzilishi qat'iy qoliplarga bo'ysunadi. Masalan, «*Ushbu ma'lumotnomani ko'rsatuvchi G'.Mo'minov haqiqatan ham O'zbekiston Milliy universitetining matematika fakultetida dekan o'rinbosari lavozimida ishlaydi...*»

Bu uslubda ko'pincha darak gapdan, qaror, buyruq, ko'rsatma kabilarda esa buyruq gapdan ham foydalaniladi. Gap bo'lagining

odatdagi tartibda bo'lishiga rioya qilinadi: **M.Ahmedovga o'z la-vozimini suiiste'mol qilganligi uchun hayfsan elon qilinsin.**

Ommabop (publitsistik) uslub. Ommaviy axborot vositalarida (gazeta-jurnal, radio, televideniye), Oliy Majlis yig'inlarida, turli xil anjumanlarda qo'llaniladigan nutq uslubi publitsistik uslub sanaladi.

Publitsistik uslub ikki xil shaklda namoyon bo'ladi: 1) yozma shakl; 2) og'zaki shakl.

Ijtimoiy-siyosiy masalalarga bag'ishlangan bosh maqolalar, felyeton va pamfletlar, murojaatnomalar, chaqiriqlar, deklaratsiyalar publitsistik uslubning yozma shakliga mansubdir. Radio va televideniya chiqayotgan siyosiy sharhlovchilar, notiqlarning nutqlari esa publitsistik uslubning og'zaki shaklidir.

Tashviqot-targ'ibot ishlarini olib borishda qo'llanadigan uslub **ommabop uslub** deyiladi. Bu uslubda ijtimoiy-siyosiy so'zlar ko'p qo'llanadi. Nutq ta'sirchan bo'lishi uchun ta'sirchan so'z va birikmalardan, maqol va hikmatli so'zlardan keng foydalaniladi. Bunday uslubda gap bo'lagi odatdagi tartibda bo'ladi, kesim buyruq va xabar maylidagi fe'l bilan ifodalanadi, darak, his-hayajon va ritorik so'roq gap, yoyiq undalma, takroriy so'z va birikmalar unumli qo'llanadi: **Azamat paxtakorlarimiz mo'l hosil yetishtirish uchun fidokorona mehnat qilishyapti.**

Badiiy uslub. Badiiy asar badiiy uslubda bo'ladi. Badiiy asar kishiga ma'lumot berish bilan birga timsol (obraz) vositasida estetik ta'sir ham ko'rsatadi: **O'lkamizda fasllar kelinchagi bo'lmish bahor o'z sepini yoymoqda.** *Demak, badiiy uslub orqali ro'yobga chiqqan nutq ma'lum voqea-hodisa haqida axborot berish (kommunikativ vazifani bajarish)dan tashqari o'quvchiga ta'sir qilish (ekspressiv) vazifasini ham bajaradi.*

Badiiy uslubda qahramon nutqini jonli berish maqsadida oddiy nutq so'zi, sheva, vulgarizmlardan ham foydalaniladi.

Badiiy asar uslubi **aralash uslub** hisoblanadi. Unda so'zlashuv uslubiga, kitobiy uslubga xos o'rinlar ham uchraydi.

Nutq madaniyati haqida. Nutq to'g'ri, aniq va yoqimli bo'lishi lozim. Buning uchun mantiqiy izchillikka va me'yorga rioya qilish, qayerda qanday gapirishni bilish lozim. Azada ko'tarinki nutq mumkin bo'lmaganligi kabi, tantanada g'amgin so'zlash ham nutq madaniyati pastligidan dalolat beradi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Uslubiyat nimani o'rganadi? 2. Adabiy til uslubi haqida gapiring. 3. So'zlashuv uslubi va uning xususiyatlarini bayon qiling. 4. Badiiy uslub va uning xususiyatlari haqida gapiring. 5. Rasmiy-idoraviy uslub va uning xususiyatlarini bayon qiling. 6. Om-mabop uslub va uning xususiyatlarini ayting. 7. Ilmiy uslub va uning xususiyatlari haqida so'zlang. 8. Kitobiy uslub qanday xususiyatlarga ega? 9. Nutq madaniyati deganda nimani tushunasiz?

ILOVALAR

QISQACHA SINONIMLAR LUG'ATI

A

Abadiy [a], mangu [mo'g'], umrbod [a+f-t], toabad [f-t+a], ilalabad [a]

Abadiylashtirmoq, mangulashtirmoq

Abas [a], foydasiz, behuda [f-t]

Abdol [a], xudojo'y [f-t], dindor [a+f-t]

Abgor [f-t afgor], nochor [f-t], xarob [a]

Abjir, epchil, chaqqon

Abjaq bo'lmoq, majaq bo'lmoq, dabdala bo'lmoq

Ablah [a], yaramas, razil [a]

Ablahona, ablahlarcha

Ablaq [a], chipor, chavkar

Abonent [r<nem], obunachi

Abr [f-t], bulut

Abrishim [f-t], ipak

Abro' [f-t], qosh

Abro'kamon [f-t], qayrilmaqosh

Absolyut [r<lat], mutlaq [a]

Abstrakt [r], mavhum [a]

Abzal [f-t<afzor], egar-jabduq

Abzallamoq, egarlamoq, egar-jabduq urmoq

Abzas [r<nem], xatboshi, satrboshi

Adabiyotchi, adabiyotshunos [a+f-t]

Adabsiz, tarbiyasiz, axloqsiz, beadab [f-t+a]

Adad [a], son, miqdor [a]

Adadsiz, son-sanoqsiz, hisobsiz, behisob [f-t+a], beadad [f-t+a], cheksiz

Adam [a], yo'qlik

Adashmoq, yanglishmoq

Adib [a], yozuvchi

Adil [a], to'g'ri, tik

Adip, mag'iz, parovuz

Adno [a], past, quyi

Adolat [a], odillik, adl [a]

Adolatli, odil [a]

Adolatsizlik, haqsizlik, bedodlik

Adovat [a], kek, xusumat [a]

Afandi [turk-usm<grek], janob [a]

Afif [a], pokiza [f-t], toza, iffatli

Aforizm [r<grek], hikmatli so'z

Afsonaviy [a+f-t], afsonavor [a+f-t], fantastik [r]

Afsun [a], jodu, sehr [a]

Afsungar [a+f-t], jodugar, sehrgar [a+f-t], afsunchi

Afsuslanmoq, pushaymon qilmoq, o'kinmoq

Aftidan, chamasi

Afv [a], kechirim, uzr [a]

Afzal [a], ortiq, ustun, yuqori, a'lo [a]

Afzallik, ortiqlik, ustunlik, ma'ziyat [a]

Afg'on [a], faryod [f-t], fig'on [a], nola [f-t]

Agent [r<lat], ayg'oqchi, josus

- [a], shpion [r<nem]
- Agressiv** [r], tajovuzkorlik, bosqinchilik
- Agressiya** [r<lat], tajovuzkorlik, tajovuz [a], bosqinchilik
- Agressor** [r], bosqinchi, tajovuzkor [a+f-t]
- Agar** [f-t], mabodo [f-t], basharti [f-t+a], bordi-yu, magar [f-t]
- Ahd** [a], qaror [a], va'da [a], lafz [a]
- Ahdlashmoq, va'dalashmoq, so'z berishmoq**
- Ahdnoma** [a+f-t], bitim, shartnoma [a+f-t], pakt [r<lat]
- Ahmoq** [a], tentak, telba, go'sxo'r [f+t], laqma
- Ahvol** [a], holat [a], hol [a], vaziyat [a], sharoit [a], ahvolot [a]
- Ahamiyat** [a], e'tibor [a], muhimlik, hamiyat [a]
- Ahamiyatli, e'tiborli, muhim** [a], hamiyatli
- Ahamiyatsiz, e'tiborsiz**
- Ajablanmoq, taajjublanmoq, hayron bo'lmoq, hayratlanmoq**
- Ajablanarli, taajjub** [a], taajjublanarli
- Ajam** [a], forslar, eronlar (g'ayriarablar)
- Ajdargul** [f-t], itog'iz
- Ajdarnafs** [a+f-t], yebto'ymas, mechkay, ochofat
- Ajdod** [a], ota-bobolar
- Ajib** [a], ajab [a], qiziq, ajoyib [a], g'alati [a+f-t], ajablanarli
- Aji-buji, pala-partish, egri-bugri**
- Ajin, tirish, burish**(iq)
- Ajina** [a], jin [a]
- Ajiva** [a], masxara [a]
- Ajnabiy** [a], xorijiy [a]
- Ajrarmoq, ayrilmoq, yorilmoq, bo'linmoq, parchalanmoq**
- Ajratmoq I, ayirmoq**
- Ajratmoq II, ayirmoq, farqlamoq, farq qilmoq**
- Ajz** [a], ojizlik, zaiflik
- Aka, og'a**
- Akashak bo'lmoq, tortishib qolmoq**
- Akbar** [a], buyuk, ulug', azim [a]
- Akildoq, vaysaqi**
- Aks** [a], teskari, qarshi, qaramaqarshi, zid [a], chappa
- Aksirmoq, aksa urmoq, chuchkirmoq**
- Aksiya** [r<fr], qimmatbaho qog'oz
- Aksiyador, aksioner** [r], aksiyachi
- Aksar** [a], ko'p, aksariyat [a]
- Aktiv** [r], faol [a]
- Aktivlashmoq, faollashmoq**
- Aktual** [r], dolzarb, hayotiy [a]
- Aktyor** [r], artist [r<fr]
- Akula** [r], nahang [f-t]
- Alaf** [a], o't
- Alahlammoq, alaxsirammoq**
- Alalxusus** [a], xususan [a], ay-niqsa
- Alam** [a], dard [f-t]
- Alamnok** [a+f-t], alamli
- Alanga, yolqin**
- Alay-balay, u-bu, g'ing-ping, g'iring-piring**

- Alag'da bo'lmoq, betinch bo'lmoq, **bezovta bo'lmoq**
- Albatta** [a], shubhasiz, muqarrar [a], so'zsiz, aniq [a], tayin [a], shaksiz, beshak [f-t+a], begumon [f-t]
- Aldamchi, aldoqchi, firibgar [f-t], **yolg'onchi**, va'dasiz, qallob [a], tovlamachi, aferist [r]
- Aldamoq, **yolg'on gapirmoq**, laqillatmoq, vaysamoq
- Alfoz [a], **so'z**, kalima [a], lafz [a]
- Alhol [a], **hozirda**, ayni paytda
- Alifbo** [a], alfavit [r<grek]
- Aljimoq**, aljiramoq, valdiramoq, sannamoq
- Allegorik [r], **majoziy** [a]
- Allakim, kimdir, birov
- Allamahol**, allavaqt
- Allanechuk, **allaqanday**, qandaydir, g'alati [a+f-t], bir xil
- Allanecha, **allaqancha**
- Allanima, **nimadir**, allanarsa
- Allapalla, **yarim kecha**, allamahol
- Allaqachongi, **qadimgi**, eski
- Almisoqi [a+f-t], **qadimgi**, burungi, eski
- Alohida**, ayrim, ba'zi
- Alomat [a], **belgi**, nishon [f-t], nishona [f-t], taniq [a], ifoda [a]
- Aloqa [a], **bog'lanish**, uzviylik, robita [a]
- Aloqa [a], daxl [a], taalluq [a]
- Aloqador** [a+f-t], bog'liq, daxldor [a+f-t], tegishli, oid [a], taalluqli
- Alqissa [a], xullasi kalom [a+f-t],
- qisqasi, **xullas** [a], nihoyat [a], alhosil [a], shunday qilib
- Alvon [a], **qirmizi** [f-t]
- Amaldor** [a+f-t], mansabdor [a+f-t], a'yon [a]
- Amal qilmoq**, rioya qilmoq
- Amaliyot [a], **tajriba** [a], praktika [r<grek]
- Amallamoq**, ilojini topmoq, amal-taqal qilmoq
- Amalparast [a+f-t], **mansabparast** [a+f-t]
- Ammo [a], **lekin** [f-t<a], biroq, illo [a]
- Amniyat [a], **xavfsizlik**, bexavotirlik
- Amoma [a], **salla** [a]
- Amr [a], **buyruq**, farmon [f-t], farmoyish [f-t]
- Analiz [r<grek], **tahlil** [a]
- Andak [f-t], picha, sal, xiyol [a], **ozgina**
- Andaza [f-t], **namuna** [f-t], qolip [a]
- Aniq** [a], ochiq, yaqqol, ravshan [f-t], yorqin, oydin, ayon [a]
- Aniqlamoq**, oydinlashtirmoq, muayyanlashtirmoq
- Andisha** [f-t], o'y, mulohaza [a]
- Anjuman [a], yig'ilish, **majlis** [a], yig'in
- Anketa [r<fr], **so'rovnoma**
- Anqimoq, **tarqalmoq**, ufurmoq
- Anqov**, merov, ovsar, kalvak [f-t], go'l [f-t], laqma, angrov, pandavaqi, lakalov, galvars
- Anqaymoq**, angraymoq, baqraymoq, ag'raymoq

An'ana [a], traditsiya [r<lat]
Apil-tapil, naridan beri, sho-sha-pisha
Apteka [r<grek], **dorixona** [f-t]
Aqiq [a], haqiq [a]
Aql [a], xirad [f-t], ong, fahm [a], tamiz [f-t], es, miya, bosh, kalla [f-t]
Aql-hush, **es-hush**
Aqlli, xiradmand [f-t], oqil [a], esli, es-hushli, fahm-farosatli, did-farosatli, aqlli-hushli, miyali, kallali
Aqlsiz, beaql [f-t+a], nodon [f-t], johil [a], bexirad [f-t]
Aqalli [a], loaqal [a], jilla qursa, jilla bo'lmasa, juda bo'lmaganda, hech bo'lmaganda
Archimoq, artmoq
Ardoqlamoq, ehtiyot qilmoq, **avaylamoq**
Arg'imchoq, halinchak
Arimoq, ketmoq, uzilmoq
Aristokrat [r], zodagon [f-t], **asilzoda** [a+f-t], oqsuyak
Arjumand [f-t], aziz [a], **qadrli**, qimmatli
Armiya [r<fr<lat], **qo'shin**, lashkar [f-t]
Arqon, arg'amchi
Arsenal [r<fr<a], **aslahaxona** [a+f-t], qurolxona
Arz [a], shikoyat [a]
Arzimag'an, arzimas, anchayin
Arzimag'anga, arzimasga, **salga**, saldan salga, bo'lar-bo'lmasga, unar-unmasga
Aralash, qorishiq, omixta [f-t]

Aralashmoq I, qo'shilmoq, qotishmoq, suqilmoq
Aralashmoq II, **qorishmoq**, omixta bo'lmoq
Arang, **zo'rg'a**, zo'rg'atdan, bazo'r, zo'rba-zo'r, o'lib-tirilib
Araqxo'r [a+f-t], piyonista [r пьяница], mayxo'r [f-t], ichkilikboz
Aravakash [a+f-t], **karvonboshi**, karvon [f-t]
Asab [a], nerv [r<lat]
Asabiy [a], tajang [a], jizzaki
Asabiylashmoq, g'azablanmoq, jahli chiqmoq, achchiqlanmoq, qizishmoq
Asal [a], bol
Asar [a], asorat [a], nishon [f-t], iz
Asil [a], toza, sof [a], sara [f-t], sarxil, xil, mumtoz [a], poshshaxon
Asilzoda [a+f-t], oqsuyak, aristokrat [r], zodagon [f-t]
Asir I [a], bandi [f-t], tutqun, ariston [r аспект]
Asir II [a], **qul**
Asirlik, asorat [a], tutqunlik, qullik
Asket [r<grek], **zohid** [a], go'shanishin [f-t]
Asketizm [r], **zohidlik**, go'shanishinlik
Askar [a], soldat [r]
Asl I [a], tub, negiz
Asl(i) II [a], tag(i)
Aslida, haqiqatda, asli [a]
Aslo [a], **sira**, zinhor [f-t], hech [f-t]

Aslaha [a], qurol, qurol-yarog', qurol-aslaha

Asos [a], tayanch, negiz, poydevor [f-t], baza [r<fr]

Asosiy [a], bosh, yetakchi, muhim [a]

Asoslamoq, isbotlamoq

Asoslanmoq, suyanmoq, tayanmoq

Asossiz, dalilsiz, bekorga

Asosan [a], binoan [a], ko'ra, muvofiq [a], asosida

Asotsiatsiya [r<lat], birlashma, uyushma

Asqatmoq, kerak bo'lmoq, ish bermoq, foyda bermoq

Asrdosh [a+f-t], zamondosh [a+f-t]

Asror [a], slr [a]

Asramoq I, ehtiyot qilmoq, saqlamoq

Asramoq II, parvarish qilmoq, boqmoq

Assistent [r<lat], yordamchi

Astoydil [f-t], jiddiy, rostakamiga, chinakam(iga), rosa [f-t], uvvalo

Astoydil [f-t], chindan, yurakdan

Astronomiya [r<grek], falakiyot [a]

Asta, sekin

Astarlik, astarbop [f-t]

Asta-asta, sekin-sekin, asta-sekin, sekin-asta, tadrijan [a]

Atamoq, nom bermoq, nomlamoq

Atama, termin [r<lat], istiloh [a]

Ataylab, atay, atayin [a], ataydan, jo'rttaga, jo'rtta, maxsus [a], azza-bazza, qasddan

Ateist [r], xudosiz

Atigi, bor-yo'g'i, bori, bo'lgani, nihoyati, faqat(gina) [a]

Ato qilmoq, in'om etmoq, baxsh etmoq, bermoq

Atoqli, taniqli, dongdor, mashhur [a],

Atrof [a], tevarak, gird [f-t], tegra, har tomon, har taraf [a], har yon, aylana, qurshov, sog'-u so'l

Atroficha, har tomonlama, har taraflama, batafsil [f-t+a], mufassal [a], mukammal [a], to'la, to'liq, to'la-to'kis

Attang, afsus [f-t], nadomat [a], pushaymon [f-t], esiz, taassuf [a], darig' [f-t], (vo) hasrato [a]

Auditoriya [r<lat], xona [f-t], bo'lma

Avangard [r<fr], ilg'or, yetakchi

Avans [r<fr], bo'nak

Avaxta [r gaupvaxta], qamoqxona

Avaylamoq, ayamoq, ehtiyotlamoq, ehtiyot qilmoq, ardoqlamoq, e'zozlamoq, e'zoz etmoq, pahpahlamoq

Avbosh [f-t]], bezori [f-t], bevosh

Avjlanmoq, kuchaymoq, zo'raymoq

Avliyo [a], vali [a], karomatchi

Avlod I [a], nasl [a], zurriyot [a]

Avlod II [a], bo'g'in
Avtobiografiya [r<grek], hasbi hol [a+f-t], **tarjimayi hol** [a+f-t]
Avtograf [r<grek], **dastxat** [f-t+a]
Avtor [r<lat], **muallif** [a]
Avval [a], ilgari, oldin, burun, qadim
Avvaldan, ilgaridan, burundan, qadimdan, azaldan, boshdan
Avvalgi, oldingi, ilgarigi, burungi, qadimgi, sobiq [a]
Avvalo [a], avvalambor [a+f-t], avvalam, avval boshi, avvali [a], boshi, boshda, birinchidan
Axborot [a], xabar [a], ma'lumot [a], informatsiya [r<lat]
Axir [a], nihoyat [a], oxiri
Axloq [a], tarbiya [a], odob [a], adab [a], xulq [a], xulq-atvor [a], yurish-turish
Axlat [a], najas [a], najosat [a]
Axtarmoq, qidirmoq, **izlamoq**, istamoq
Ayamoq, **rahm-shafqat qilmoq**, rahmdillik qilmoq
Ayb [a], gunoh [f-t], jinoyat [a], yoziq
Aybdor [a+f-t], aybli, gunohkor [f-t]
Aybsitmoq, **kamchilik topmoq**, nuqson topmoq
Aybsiz, gunohsiz, begunoh [f-t], beayb [f-t+a]
Ayg'oqchi, josus [a], shpion [r<nem], agent [r<lat]

Ayirboshlamoq, ayirbosh qilmoq, almashmoq, almashtirmoq, alishmoq
Ayirmoq, ajratmoq, judo qilmoq, mahrum qilmoq
Aylanishmoq, **ilakishmoq**, osilmoq
Aylanmoq, **sayr etmoq**, kezmoq
Aylanma, doiraviy [a], halqasimon
Aylanay, aylansin, o'rgilay, o'rgilsin, girgilton, qoqindiq, sadaqa [a]
Aymoq, **urug'**, qarindosh
Aymashmoq, **o'ralmoq**, chirmashmoq, chirmalmoq
Aynimoq, buzilmoq, achimoq
Ayniqsa, **xususan** [a], alalxusus [a]
Ayol [a], xotin, xotin-qiz, xotinxalaj
Ayon [a], ravshan [f-t], **ma'lum** [a]
Ayov, shafqat [a], **rahm** [a], omon [a]
Ayovsiz, beayov, **shafqatsiz**, beshafqat [f-t+a], beomon [f-t+a], rahmsiz, berahm [f-t+a]
Ayricha, **boshqacha**, o'zgacha
Ayriliq, judolik, hijron [a], hajr [a], firoq [a]
Ayrimoq, ajra(l)moq
Ayrim, ba'zi [a], ba'zi bir
Aysh [a], **huzur** [a], rohat [a], nash'a [a]
Ayshgoh [a+f-t], **ishratxona** [a+f-t]

Aytganday, aytmoqchi, aytgancha, darvoqe [f-t+a], rostdan, ha

Aytishmoq, janjallashmoq, koyishmoq, mojarolashmoq, urishmoq, g'ijillashmoq, qizarishmoq, tiklashmoq, olishmoq, so'kishmoq

Aytmoq I, gapirmoq, demoq, bayon qilmoq, izhor etmoq, bildirmoq

Aytmoq II, taklif qilmoq, chaqirmoq, chorlamoq

Aytmoq III, olmoq

Aytarli, unchalik, uncha

Aytaylik, deyaylik, faraz qilaylik

Ayyor [a], mug'ombir [a], hiylagar [a+f-t], quv, ustomon, makkor [a], dog'uli, mo'ltoni [hind], qilvir(i), shayton [a], tulki, tullak, qirriq, xirpi, maston [f-t]

Ayyorona [a+f-t], mug'ombirona [a+f-t], makkorona [a+f-t], ayyorlarcha

Aza [a], motam [f-t], ta'ziya [a]

Azador [a+f-t], ta'ziyali

Azal [a], qadim [a]

Azaldan, avvaldan, qadimdan, eskidan

Azamat [a], qudratli, zabardast [f-t], baquvvat [f-t+a], kuchli

Azayimxon [a+f-t], duoxon [a+f-t]

Azim [a], ulkan, haybatli, yirik, bahaybat [f-t+a], katta

Aziz [a], qadrdon [a+f-t], qadrli, muhtaram [a], qimmatli

Azm [a], jazm [a], qaror [a]

Azob I [a], qiyinchilik, mashaqqat [a], aziyat [a]

Azob II [a], aziyat [a], jabr [a], jafo [a], ozor [f-t], zahmat [a], alam [a], iztirob [a], uqubat [a], sitam [f-t]

Azobli, jafoli, uqubatli, zahmatli, alam-iztirobli, achchiq, sitamli

Azoblamoq, qiynamoq, qiy-noqqa solmoq, qiynoqlamoq

Azonchi, muazzin [a]

Azonlab, saharlab, azonda, sa-harda

Azza-bazza, ataylab, atay, atayin [a], qasddan, jo'rttaga

Ag'(a)namoq, yumalamoq (dumalamoq)

Ashaddiy [a], o'taketgan

Ashqol-dashqol, lash-lush, laq-luq, qaqir-ququr, maydachuyda

Ashula, qo'shiq

Ashulachi, xonanda [f-t], qo'shiqchi, hofiz [a]

Achinarli, ayanchli, ayanch, zabun [f-t]

Achinmoq, afsuslanmoq, afsus qilmoq, kuymoq, kuyinmoq, o'kinmoq

Achitqi, xamirturush [a+f-t], turush [f-t]

Achishmoq, jizillamoq

Achchiqlanmoq, g'azablanmoq, qahrlanmoq

Ash'or [a], she'r [a]

A'mol [a], amal [a]

A'zam [a], ulug', buyuk, azim [a]

A'zo [a], qism [a], uzv [a]

B

Badnom [f-t], uyatli, **sharman-**
da [f-t], sharmsor [f-t]

Badan I [a], **tan(a)** [f-t], vujud
[a], borliq

Badan II [a], **tan(a)** [f-t], et

Bahs [a], tortishuv, munozara
[a], mubohasa [a]

Bahslashmoq, tortishmoq, mu-
nozoralashmoq, munozara
qilmoq, tashlashmoq

Bajarmoq, ado etmoq, bitirmoq,
o'rinla(t)moq, do'ndirmoq, o'ta-
moq, bajo qilmoq

Baland, yuqori

Balandlamoq, yuqorilamoq,
ko'tarilmoq, o'rlamoq

Balandparvoz [f-t], dabdabali,
tamtararli, bejama

Balli [f-t], barakalla [a], ofarin
[f-t], yasha, yashavor, qo-
yil [a], tasanno [a], o'lmang,
tahsin [a], sallamno [a]

Balo I [a], falokat [a], ofat [a]

Balo II [a], usta [f-t], ustamon,
bilag'on, bilarmon, chechan,
epchil, chaqqon, uddaburon
[a+f-t]

Balog'at [a], voya [f-t], kamol
[a], kamolot [a], yetuklik

Barg [f-t], yaproq

Baribir, farqsiz, befarq [a+f-t],
ahamiyatsiz

Bas [f-t], bo'ldi, tamom, yetar-
(li), **kifoya** [a], bo'lgani

Baxt [f-t], iqbol [a], tole [a],
saodat [a]

Baxtli, baxtiyor [f-t], saodatli,

toleli, mas'ud [a]

Baxtsiz, bebaxt [f-t], badbaxt
[f-t], tolesiz, sho'rpehana [f-t]

Bayroq, alam [a], yalov, tug'

Ba'zi [a], ba'zi bir, ayrim, bir xil

Ba'zan [a], goho [a], gohida,
gohi-gohida, ahyon-ahyonda,
unda-bunda, ora-sira, o'qtin-
o'qtin, har zamon(da), birda-
yarim

Bechora [f-t], sho'rlik, boyo-
qish, o'ksiz, notavon [f-t], ojiz
[a], aftoda [f-t]

Befahm [f-t+a], fahmsiz, be-
farosat [f-t+a], farosatsiz, be-
tamiz [f-t], haftafahm [f-t+a]

Begona [f-t], yot, o'zga, birov,
kishi, notanish, g'ayr [a], ag'-
yor [a]

Behuda [f-t], bekor [f-t], be-
korchi, foydasiz, befoyda
[f-t+a], zoye [a], benaf [f-t+a],
ma'nosiz, ortiqcha

Beixtiyor [f-t], ixtiyorsiz, be-
xosdan, bilmasdan

Bejirim, xushbichim, **kelish-**
gan, xushqomat [f-t+a], ket-
vorgan, lobar [f-t], tamtam

Bekinmoq, **yashirinmoq**, pis-
moq, biqinmoq

Bekor [f-t], beish, ishsiz, bo'sh

Bekorchi, bo'lmag'ur, yolg'on

Bekorga, bekor [f-t], o'rinsiz,
noo'rin, asossiz, bejiz [f-t be-
chiz]

Bekam-ko'st, kam-ko'stsiz, to'-
la (to'liq), to'la-to'kis, to'kis, but,
badastur [f-t], mukammal [a]

Belgi, nishon [f-t], alomat [a],

nishona [f-t], taniq, ifoda [a]
Belamoq (belashtirmoq), qor-
 moq (qorishtirmoq), bulg'a-
 moq

Bemahal I [f-t+a], bevaqt [f-t+a]

Bemahal II [f-t+a], bevaqt [f-t+a],
 bemavid [f-t+a]

Bemalol [f-t+a], bamaylixotir
 [f-t+a], bafurja [f-t], bahuzur
 [f-t+a], bazur [f-t+a]

Beparvo [f-t], parvosiz, beg'am
 [f-t+a], e'tiborsiz, bee'tibor
 [f-t+a], loqayd [a]

Beqiyos [f-t+a], mislsiz, teng-
 siz, benihoya [f-t+a]

Beva [f-t], tul, yesir [a]

Bezak, ziynat [a], hasham [a]

Beza(t)moq, yasatmoq

Bezovta, betoqat [f-t+a], betinch,
 notinch, halak [a], besaran-
 jom [f-t]

Bezovtalanmoq, bezovta bo'l-
 moq, betoqatlanmoq, toqatsiz-
 lanmoq, betoqat bo'lmoq,
 betinchlanmoq, tinchsizlan-
 moq, betinch bo'lmoq

Beg'ubor [f-t+a], toza, sof [a],
 musaffo [a]

Birdan bir, yagona [f-t], yak-
 ka-yagona [f-t], yolg'iz, tanho
 [f-t]

Birov, kimdir, allakim

Birpas, biroz, ozgina, andak
 [f-t], sal, picha

Bitirmoq, tugatmoq, tugalla-
 moq, tamomlamoq, tamom
 qilmoq, ado qilmoq

Boplamoq, qoyil qilmoq, qo-
 yillatmoq, o'xshatmoq, o'rin-

latmoq, kelishtirmoq, qotir-
 moq, do'ndirmoq, qiymoq,
 eshmoq, mondalamoq

Bor, mavjud [a]

Bosilmoq, to'xtamoq, tinmoq,
 tinchimoq, qolmoq

Bosinqiramoq, alaxlamoq,
 alahsirammoq

Botinmoq, jur'at etmoq, jaso-
 rat qilmoq

Botir [f-t<mo'g' bahodir], ja-
 sur [a], dovyurak, yurakli,
 qo'rqmas, shijoatli, mard [f-t],
 yovqur

Boy, badavlat [f-t+a], davlat-
 mand [a+f-t], zangin

Boylik, davlat [a], dunyo [a],
 mol-mulk [a], bisot [a], bizoat
 [a]

Bosh, kalla [f-t]

Boshlamoq, kirishmoq, tutin-
 moq

Boshliq, rahbar [f-t], yo'l-
 boshchi, ishboshi, boshchi,
 sarkor [f-t], katta, kattakon,
 ulug', rahnamo [f-t], sardor
 [f-t], peshvo [f-t], sarvar [f-
 t], sarkarda [f-t], xo'jayin
 [f-t]

Boshqa I, bo'lak, o'zga

Boshqa II, bo'lak, o'zga, ortiq,
 tashqari

Boshqarmoq, idora qilmoq,
 so'ramoq

Boshqatdan, qayta, qaytadan,
 yangidan, yana, takror

Boshqacha, bo'lakcha, o'zga-
 cha, ayricha

Buloq, chashma [f-t]

Bulg'a(t)moq, iflos qilmoq, ivir-sitmoq

Buyruq, amr [a], farmon [f-t]

Bo'lmag'ur, bema'ni [f-t+a], noma'qul [f-t+a], nojo'ya [f-t], nobop [f-t], nodurust [f-t], tuban, jirkanch, rasvo [f-t], yaramas, razil [a], qabih [a]

Bo'pti, mayli, xo'p [f-t], yaxshi, durust [f-t], tuzuk, bo'ladi

Bo'shamoq, tushmoq, olinmoq, ozod qilinmoq, bekor bo'lmoq

Bo'shashmoq, shalviramoq, shalpaymoq

Bo'shatmoq, ozod qilmoq, qo'yib yubormoq

D

Dafn etmoq, ko'mmoq, qo'y-moq

Dangasa, yalqov, ishyoqmas, tanbal [a], soyapar(var) [f-t]

Dang'illama, hashamatli, serhasham, muhtasham [a]

Daraksiz, bedarak [f-t], dom-daraksiz, bedom-darak [f-t], nom-nishonsiz, benom-nishon [f-t]

Dardlashmoq, hasratlashmoq

Darmonsiz, bedarmon [f-t], majolsiz, bemajol [f-t+a], mador-siz, bemador [f-t+a], quv-vatsiz, bequvvat [f-t+a], kam-quvvat [f-t+a]

Darrov [f-t], darhol [f-t+a], tez, tezda, birpasda, bir zumda, bir lahzada, zumda, lahzada

Dastlab, dastavval [f-t+a], avval [a], oldin, boshlab, avvali [a], avvalboshi, avvalo [a], boshda

Davolamoq, tuzatmoq

Daxmaza [f-t], dardisar [f-t], tiriktovon

Daydi, sanqi

Daydimoq, sanqimoq, sandiroqlamoq, tentiramoq, laqillamoq, salanglamoq, sakillamoq

Deyarli, qariyb [a], hisob(i) [a]

Doim [a], doimo [a], hamisha [f-t], hamma vaqt [f-t+a], har doim [f-t+a], har mahal [f-t+a], har vaqt [f-t+a], nuqul [a], mudom [a], birday, yak-kash [f-t], yalang, hadeb

Doklad [r], ma'ruza [a]

Dongdor, mashhur [a], nom-dor [f-t], taniqli

Dovruq, dong, shuhrat [a], shon [a], nom [f-t], ovoza [f-t]

Dunyo [a], jahon [f-t], olam [a], koinot [a]

Dushman [f-t], yov, g'anim [f-t], ag'yor [a], yog'iy

Dushmanlik, adovat [a]

Dushvor [f-t], qiyin, mushkul [f-t], murakkab [a]

Do'q, po'pisa, tahdid [a], davara, dag'dag'a, siyosat [a]

Do'st [f-t], oshna [f-t], og'ayni, jo'ra [f-t], oshna-og'ayni, yor [f-t], yor-do'st [f-t], ahbob [a], habib [a]

E

Ega, xo'jayin [f-t], xo'ja [f-t], sohib [a]

Ehtiyoj [a], talab [a], muhtojlik, zarurat [a], zaruriyat [a], hojat [a], zorlik

Ekmoq, o'tqazmoq, tiqmoq

Eplamoq, uddalamoq

Erka, arzanda [f-t], tantiq

Erta, barvaqt [f-t+a], vaqtli

Esdalik, yodgor [f-t], xotira [a]

Eslamoq, xotirlamoq, yodlamoq, yod etmoq, yo'qlamoq

Evaziga, hisobiga, badaliga

Ezma, ezma-churuk, mijg'ov, lat-tachaynar, mag'zava

Ezgulik, yaxshilik

Eshitmoq, tinglamoq

F

Fahm [a], farosat [a], did [f-t], tamiz [f-t], uquv, zehn [a], idrok [a]

Faqat [a], yolg'iz, birgina, tanho [f-t], xolos [a]

Farosatli, zehnli, didli, zakovatli, zukko [a], zakiy [a], zol [f-t]

Farq [a], ayirma, tafovut [a]

Farzand [f-t], bola, zuryod (zuriyot) [a], tirnoq

Faxrlanmoq, faxr etmoq, g'ururlanmoq, mag'rurlanmoq

Foyda [a], naf [a], manfaat [a], sud [f-t], hayon

G

Gangimoq, dovdiramoq, esankiramoq, garangsimoq, gangramoq, kalovlanmoq, merovsimoq, talmovsirammoq, obdiramoq

Gapdon [f-t], so'zamol, notiq [a]

Gapirmoq, so'zlamoq, so'y-lamoq

Gavda, jussa [a]

Gavdali, jussali, barvasta [f-t], norg'ul, qomatdor [a+f-t], barzangi [f-t]

Gina qilmoq, yozg'irmoq, o'p-ka-lamoq

Gruppa [r<nem], **guruh** [f-t], to'da [f-t], to'p [f-t], turkum [a]

Gul [f-t], chechak

Gulshan [f-t], guliston [f-t], gulzor [f-t], gulbog' [f-t], bo'ston [f-t], chaman [f-t], chamanzor [f-t]

Gumon [f-t], dargumon [f-t], noma'lum [f-t+a], noaniq [f-t+a]

Guvoh [f-t], shohid [a]

Go'r [f-t], qabr [a], mozor [f-t], lahad [a]

H

Ha, shunday, balli [f-t]

Hamdard [f-t], dardkash [f-t], g'amxo'r [a+f-t]

Hamma [f-t], barcha, bari, butun, bor, jami [a], butkul, tamom [a], bor-yo'q

Hamon [f-t], hanuz [f-t]
Hamroh [f-t], yo'ldosh, esh
Har qancha, harchand [f-t], qancha, ming
Harom [a], makruh [a], iflos [a], murdor [f-t], palid [f-t]
Harorat [a], temperatura [r<lat], taft [f-t], hovur
Harsillamoq, hansiramoq, halloslamoq, entikmoq
Hassa [a], aso [a]
Havo [a], kun
Haydamoq, quvmoq, quvlamoq
Hayoli, oriyatli, andishali, nomusli, iboli
Hayronlik, hayrat [a], taajjub [a]
Hazilkash [a+f-t], hazilvon [a+f-t], tegishqoq
Hazillashmoq, hazil qilmoq, tegishmoq, o'ynashmoq
Hech [f-t], aslo [a], asti [a], sira, mutlaqo [a], zinhor [f-t], butunlay, hargiz [f-t], taqir, zar-racha, zig'ircha, tirmoqcha
Hid, is, bo'y [f-t]
Hidlamoq, iskamoq
Hisoblamoq, bilmoq, qaramoq, ko'moq, sanamoq, tushunmoq, atamoq
Hissa [a], tegish, ulush, tan [f-t]
Hiyla [a], nayrang [f-t], makr [a], aldov, firib [f-t], dasisa [a]
Homllador [a+f-t], ikkiqat, bo'g'oz, yukli, og'iroyoq
Hosildor [a+f-t], serhosil [f-t+a], unumdor, serunum
Hurmoq, vovillamoq, akillamoq

Hurmat [a], izzat [a], ehtrom [a]
Hurmatli, izzatli, muhtaram [a]
Hurmatlamoq, hurmat qilmoq, izzat qilmoq, siylamoq
Husn [a], **chiroy**, ko'rk, zeb [f-t]

I

Iflos [a], isqirt [a], irkit, isliqi, bulg'anch, ivirsiq, nopok [f-t]
Iltimos [a], iltijo [a], o'tinch, zor [f-t], tavallo [a]
Ilg'or, zarbdor [a+f-t], peshqadam [f-t+a], yetakchi, avangard [r<fr], udarnik [r], karvonboshi
Imillamoq, imirsilamoq, sudralmoq
Imzo [a], qo'l
In, uya, oshyon [f-t]
Indamas, pismiq, ming'aymas, damduz [f-t]
Indamaslik, churq etmaslik, miq etmaslik
Inoq [mo'g'], ahil [a], qadrdon [a+f-t], totuv, ittifoq [a], qalin, apoq-chapoq
Inoqlashmoq, ahillashmoq, totuvlashmoq, qadrdonlashmoq, ittifoqlashmoq, qalinlashmoq
Inqiroz [a], tanazzul [a]
Isimoq, qizimoq
Istiqbol [a], kelajak
Istak, xohish [f-t], orzu [f-t], havas [a], ishtiyiq [a], haf-sala, mayl [a], ra'y [a], ko'ngil, armon [f-t], rag'bat [a], tilak

Istamoq, xohlamoq, tusamoq, orzulamoq, orzu qilmoq, tilamoq, ixtiyor qilmoq, sog'inmoq

Ivimoq, bo'kmoq

Ixlosmand [a+f-t], ishqiboz [a+f-t], shinavanda [f-t], havaskor [a+f-t], muxlis [a]

Ixtiyor [a], izm [a], mayl [a]

Izlamoq, qidirmoq, axtarmoq, istamoq

Ish, yumush

Ishkal [a], **chatoq**, xurjun [f-t], yomon, rasvo [f-t], pachava

Ishlamoq, mehnat qilmoq, xizmat qilmoq

Ishchan, harakatchan, serharakat [f-t+a], g'ayratli, serg'ayrat [f-t+a], tirishqoq, urinchoq

Ichkilikboz, **araqxo'r** [a+f-t], piyonista [r пъяница], mayxo'r [f-t]

Ichmoq, ko'tarmoq, tortmoq, otmoq, no'sh etmoq

J

Jahl [a], achchiq, g'azab [a], qahr [a], zarda [f-t]

Jala, sel [a]

Janjal, to'polon, g'alva, mojaro [a], g'avg'o [f-t], mashmasha, sho'rish

Jarima [a], shtraf [r<nem]

Javramoq, vaysamoq, qaqillamoq

Jilmaymoq, kulimsiramoq, iljaymoq, irjaymoq, tirjaymoq, ishshaymoq, irshaymoq

Jimlik, jimjitlik, sukunat [a], sukut [a]

Jingalak, fatila [a], qo'ng'iroq

Jinni [a], telba, devona [f-t]

Jirkanmoq, hazar qilmoq, irganmoq

Jirkanch, qabih [a], razil [a], manfur [a], zalil [a], nafratli

Joy, o'rin

Joylashmoq, o'mashmoq, o'rinlashmoq

Juda, g'oyat [a], g'oyatda, bag'oyat [f-t+a], nihoyatda, benihoya [f-t+a], ashaddiy [a], o'taketgan, toza, rosa [f-t], xo'p [f-t xo'b], biram, chunon [f-t], beqiyos [f-t+a], mislsiz, obdan, o'bdan, chandon [f-t], zap, ko'p, o'ta, uvvalo, bisyor [f-t], yomon, kamoli [a], kiroyi [a+f-t], o'lgu(n)day, o'larday, o'larcha, qattiq

Juldur, uvada

K

Kabi, singari, yanglig', o'xshash, misol(i) [a], bamisoli [f-t+a], misli [a], degandek

Kalta, qisqa, ko'toh [f-t]

Kam [f-t], oz

Kambag'al [f-t], qashshoq, bechora [f-t], faqir [a], yo'qsil, gado [f-t], bechorahol [f-t+a], miskin [a]

Kambag'allik, kambag'alchilik, muhtojlik, yo'qchilik, faqirlik, qashshoqlik, bechorachilik, gadolik, miskinlik

Kamchil, tanqis [a], taxchil, kam-yob [f-t]

Kamaymoq, ozaymoq

Kanikul [r<lat], ta'til [a]

Kar [f-t], garang, karquloq

Karra [a], baravar [f-t], **marta** [a], hissa [a], bor [f-t], chandon [f-t]

Kasal [a], betob [f-t], notob [f-t], bemor [f-t], nosog', xasta [f-t]

Kasalmand [a+f-t], dardchil, dardmand [f-t]

Kasal bo'lmoq, kasallanmoq, betob bo'lmoq, betoblanmoq, og'rimoq, xasta bo'lmoq

Kasb [a], hunar [f-t], kasbkor [a+f-t], ish

Kasr [a], kasofat [a], jat

Katta, ulug', buyuk, zo'r, azim [a], azamat [a], ulkan, bahaybat [f-t+a], haybatli, yirik, gigant [r<grek]

Kayfiyat [a], kayf [a], avzo [a]

Kayfli, huzurli, nash'ali, safoli, gashtli

Kekkaygan, gerdaygan, kerilgan, dimog'dor [f-t], kalon-dimog' [f-t], kerik, manman, takabbur [a]

Keksa, qari, pir [f-t]

Keksaymoq, qarimoq, qartaymoq

Kelishgan, xushbichim, xushqomat [f-t+a], bejirim, ketvorgan, lozar [f-t], tamtam

Kelishmoq, bitishmoq, murosaga kelmoq

Kerak, lozim [a], zarur [a], dar-kor [f-t]

Kerakli, zarur [a], zaruriy

Kerilmoq, kekkaymoq, gerdaymoq

Kesatiq, kinoya [a], istehzo [a], piching

Kesmoq, qirqmoq, chopmoq

Ket, jo'na, tur, yo'qol, rav [f-t]

Ketmoq, jo'namoq, ravona bo'lmoq

Keyin, so'ng, so'ngra, innaykeyin, ba'daz [a]

Kecha, kechasi, tun, oqshom

Kifoya [a], yetarli, yetadi, bo'ladi, bo'ldi, bas [f-t]

Kechikmoq, hayallamoq, uzoqlamoq

Kechirim, uzr [a], afv [a]

Kimsasiz, bekimsa, yolg'iz, bekas [f-t], so'qqabosh, g'arib [a]

Kirish, muqaddima [a]

Kirmoq, joylashmoq, o'mashmoq

Kiyim, ust-bosh, kiyim-kechak, kiyim-bosh, libos [a], yengil, yengil-bosh, egin

Kulgi, xanda [f-t]

Kutmoq, poylamoq

Kuy, tarona [f-t]

Kuch, quvvat [a], mador [a], majol [a], darmon [f-t]

Kuchaymoq, zo'raymoq

Kuchli, baquvvat [f-t+a], zardast [f-t]

Kuchsiz, bequvvat [f-t+a], kamquvvat [f-t+a], zaif [a], nimjon [f-t], ojiz [a]

Kuchsizlanmoq, zaiflashmoq

Ko'k, zangor (zangori) [f-t], moviy [a], havorang [a+f-t]

Ko'karmoq, bo'zarmoq, ge-
zarmoq

Ko'klamoq, ko'karmoq

Ko'krak, ko'ks, bag'ir, siyna [f-
t], to'sh, umrov

Ko'nikmoq, o'rganmoq, odat-
lanmoq, odat qilmoq

Ko'nmoq, unamoq, rozi bo'l-
moq, yurmoq

Ko'p, ancha, talay, sonsiz, sa-
noqsiz, behisob [f-t+a], mo'l,
serob, beadam [f-t+a], bisyor
[f-t]

Ko'paymoq, seroblashmoq

Ko'pincha, aksar [a]

Ko'pchilik, aksar [a], aksari-
yat [a]

Ko'r, basir [a], so'qir [mo'g'],
ojiz [a]

Ko'rinish, tus, qiyofa [a], avzo
[a], vajohat [a], siyoh, turq

L

Lapashang, lavand (lavang)
[f-t], epashang, bo'shang,
landavur, noshud [f-t], so'tak,
bo'sh-bayov, latta

Laqma, go'l [f-t]

Lavozim [a], mansab [a], amal
[a], o'rin

Lekin [f-t<a], biroq, ammo [a],
illo [a]

Loyiq [a], munosib [a], mu-
vofiq [a], bop [f-t], mos [a],
monand [f-t], mustahiq [a]

M

Mahbus [a], bandi [f-t], tutqun,
ariston [r аpестант]

Mahalliy [a], yerlik

Manglay [mo'g'], peshana [f-t]

Mansabdor [a+f-t], amaldor
[a+f-t], a'yon [a]

Manzil [a], adres [r<fr]

Maosh [a], oylik, moyana [f-t]

Maqsad [a], niyat [a], muddao
[a], murod [a]

Mard [f-t], tanti, himmatli, er

Marta [a], karra [a], bor [f-t],
gal, navbat [a], daf'a [a], qay-
ta, topqir, qur, yo'l, qatla, qat,
safar [a]

Maslahat [a], kengash, mash-
varat [a]

Maslahatchi, maslahatgo'y
[a+f-t], kengashchi

Maslahatli, kengashli

Maslahatlashmoq, maslahat
qilmoq, kengashmoq, aql-
lashmoq, mashvarat qilmoq

Masxara [a], mazax [a]

Masxaralamoq, masxara qil-
moq, mazaxlammoq, mazax
qilmoq, mayna qilmoq, kala-
ka qilmoq

Mazali, lazzatli, laziz [a], xush-
ta'm, shirin [f-t], totli, ta'mli,
xushxo'r [f-t]

Mag'rurlanmoq, g'ururlanmoq,
kibrlanmoq, havolanmoq

Mashg'ul [a], band [f-t], ovora
[f-t], andarmon [f-t]

Ma'lum bo'lmoq, bilinmoq,
aniqlanmoq, ayon bo'lmoq

Ma'lum [a], ayon [a], oshkor (oshkora) [f-t], aniq [a]
Ma'no [a], mazmun [a]
Mehmon [f-t], qo'noq
Merosxo'r [a+f-t], voris [a]
Mozor [f-t], qabriston [a+f-t], go'riston [f-t], mozoriston [f-t]
Mubolag'a [a], lof [f-t], mahovat [a]
Muharrir [a], redaktor [r<fr]
Muhim [a], ahamiyatli, asosiy [a]
Muhtoj [a], zor [f-t]
Mujimoq, g'ajimoq, kemirmoq
Mumsik [a], ziqna, xasis [a], qattiq
Munosabat [a], aloqa [a], ora, robita [a]
Musibat [a], g'am [a], kulfat [a], tashvish [a], savdo [a]
Musobaqa [a], bellashuv, kurash
Musobaqalashmoq, bellashmoq, kuch sinashmoq, musobaqa o'ynamoq
Mustahkam [a], mahkam [a], puxta [f-t], pishiq-puxta, sifatli, qattiq
Muvofiq [a], binoan [a], bo'yicha, ko'ra, asosan [a]
Muzlamoq, to'ngmoq, yaxlamoq
Mo'ljallamoq, mo'ljal qilmoq, ko'zlamoq, chog'lamoq, azmoyish qilmoq, chamalamoq, cho'tlamoq, taxmin qilmoq
Mo'lchilik, mo'l-ko'lchilik, serobchilik, farovonlik, serobgarchilik, kengchilik, to'kinchilik, ma'murchilik

N

Nafas [a], dam [f-t], tin
Nafis [a], nozik [f-t], latif [a]
Naqadar, nechog'lik, qanchalik, bunchalar
Narsa, buyum, ashyo [a], predmet [r]
Narx [f-t], baho [f-t], qiymat [a]
Narxlamoq, baholamoq, narx qo'yimoq
Nasihat [a], o'git, pand [f-t], ma'viza [a]
Natija [a], oqibat [a], yakun [a]
Navbat [a], gal, sira, marta [a]
Navbatdagi, galdagi, endigi
Nayrangboz [f-t], lo'ttiboz [f-t]
Nashr etmoq, bosmoq, chop etmoq
Noaniq [f-t+a], dudmol, no-ma'lum [f-t+a], gumon [f-t], notayin [f-t+a], tayinsiz, mujmal [a], belgisiz, muhmal [a], mubham [a]
Noilloj [f-t+a], nochor [f-t], chor-nochor [f-t], ilojsiz
Nola [f-t], nolish [f-t], oh, fig'on [a], faryod [f-t], zor [f-t], dod [f-t], afg'on [a]
Nolimoq, shikoyatlanmoq, shikoyat qilmoq, zorlanmoq, hasrat qilmoq
Nolish [f-t], nola [f-t], shikoyat [a], hasrat [a]
Noloyiq [f-t+a], nomunosib [f-t+a]
Nom [f-t], ot, ism [a], **dovruq**
Nomiga, yo'liga, irimiga
Nomusli, hayoli, oriyatli, andi-

shali, iboli
Noqulay, o'ng'aysiz, nobop [f-t]
Notavon [f-t], nochor [f-t], **be-
 chora** [f-t], abgor [f-t afgor],
 aftoda [f-t]
Notinch, betinch, **bezovta**, be-
 saranjom [f-t], alg'ov-dalg'ov,
 to's-to'polon
Novcha, naynov [f-t], daroz [f-
 t], uzun
Noxush [f-t], ko'ngilsiz, yoqim-
 siz
Nuqson [a], ayb [a], nuqs [a],
 qusur [a], kamchilik, illat [a]
Nur [a], shu'la [a], yog'du, ziyo
 [a]

O

Odam [a], odamzod [a+f-t], ki-
 shi, inson [a], kimsa, bashar
 [a], shaxs
Odangarchilik, insongarchilik
Odat [a], rasm [a], taomil [a],
 udum [a], urf [a], an'ana [a]
Odatlanmoq, ko'nikmoq, odat
 qilmoq, o'rganmoq
Odobli (adabli), boadab [f-t+a],
 axloqli
Ohang [f-t], intonatsiya [r<lat]
Oila [a], xonadon [f-t], uy, ro'z-
 g'or [f-t]
Old[ida], huzuri[da], yon[ida],
 qosh[ida]
Oldinga, ilgari, olg'a
Olifta, fason (poson) [r<fr], ba-
 shang, po'rim [r фopma], sa-
 tang
Olov [f-t], o't, otash [f-t]

Or [a], **uyat**, nomus [a]
Oriq, ozg'in, qiltiriq, dirdov,
 ipiltiriq, ramaqijon [f-t], log'ar
 [f-t]
Orqa, keyin, ket, ort
Ortiq, oshiq, ziyod(a) [a]
Ortmoq, yuklamoq, bosmoq,
 joylamoq
Osmon [f-t], ko'k, samo [a], fa-
 lak [a], gardun [f-t]
Oson [f-t], yengil, o'ng'ay
Ost, tag, tub
Ota, dada, ada
Otlanmoq, qo'zg'almoq, ko'ta-
 rilmoq, oyoqlanmoq
Otmoq, uloqtirmoq, irg'itmoq,
 itqitmoq
Ovora [f-t], sarson [f-t], sargar-
 don [f-t]
Ovoz [f-t], tovush, un, sado [a],
 sas, nido [a], sazo
Ovqat [a], taom [a], oziq, to-
 moq, xo'rak [f-t], yemish, ne'-
 mat [a]
Ovunmoq, yupanmoq
Ovunchiq, yupanch(iq), er-
 mak
Oxir [a], so'ng, ket, oyoq, odoq
 (adoq), nihoya [a], pirovard
 [f-t], intiho [a]
Oxirgi, so'nggi, keyingi
Ozgina, biroz, **birpas**, oz-moz,
 picha, sal, xiyol [a], jindek
 (jinday, jindak), qittay, jich-
 cha, andak [f-t], chizi [f-t]
Ozmoq, oriqlamoq, ozg'inla-
 moq
Ozod [f-t], erkin, hur [a], sar-
 bast [f-t]

Og'ir, vazmin [f-t], zildek, zil,
zil-zambil, zalvarli

Oshiq [a], xushtor [f-t]

Ochko'z, badnafs [f-t+a], ochofat, suq, suq(a)toy

P

Parvarish [f-t], tarbiya [a], qarrov

Parvarishlamoq, parvarish qilmoq, tarbiyalamoq, tarbiya qilmoq, qaramoq, boqmoq

Parvona [f-t], girdikapalak

Payqamoq, sezmoq, fahmlamoq

Peshana [f-t], manglay [mo'g']

Peshin [f-t], tush

Piyoda [f-t], yayov

Pul [f-t], aqcha, mullajiring, yakan

Puxta [f-t], pishiq

Q

Qadam [a], odim

Qalbaki [a+f-t], soxta [f-t], yasama, sun'iy [a], yolg'ondakam, g'ayritabiiy [a], botil [a]

Qalin, zich, tig'iz

Qaltis, nozik [f-t]

Qal'a [a], qo'rg'on

Qamal, qurshov, muhosara [a]

Qaqshamoq, zirqiramoq

Qaram, tobe [a]

Qaramoq, boqmoq

Qarama-qarshilik, zidlik, nizo [a], kelishmovchilik, ixtilof [a], nifoq [a]

Qarash, boqish, nigoh [f-t], nazar [a]

Qarindosh, urug', avlod [a], tug'ishgan, jigar [f-t], jigarband [f-t], jigargo'sha [f-t], xesh [f-t]

Qaror [a], azm [a], jazm [a]

Qasam [a], ont, qasamyod [a+f-t]

Qattiq, zarang [f-t], metin [a], tosh

Qaynamoq, jo'shmoq, yonmoq

Qaynoq, jo'shqin, qizg'in

Qaz(i)moq, kovlamoq

Qachongacha, tokay(gacha) [f-t]

Qilmish, kirdikor [f-t]

Qilmoq, etmoq, aylamoq

Qirg'oq, sohil [a], yoqa, lab, bo'y, chet

Qistamoq, zo'r'lamoq, majburlamoq, majbur qilmoq

Qiyin, mushkul [a], mahol [f-t<a], og'ir, mashaqqatli, sermashaqqat [f-t+a], amri mahol [a], dushvor [f-t]

Qiyinlashmoq, og'irlashmoq, mushkullashmoq

Qiynamoq, azoblamoq, jabrlamoq

Qiyg'os, shig'a, tekis

Qiyshiq, qing'ir, egri

Qiyinchilik, mashaqqat [a], og'irchilik, qattiqchilik, riyozat [a], zahmat [a]

Qizil, qirmizi [f-t], ol

Qiziq, g'alati [a+f-t], ajoyib [a], alomat [a], antiqa [a<lat], ajab [a], ajib [a], allambalo

Qiziqmoq I, havaslanmoq, havas qilmoq

Qiziqmoq II, uchmoq

Qizg'in, avjida

Qobiliyat [a], layoqat [a], iste'dod [a], talant [r<grek], salohiyat [a], uquv

Qobiliyatli, qobil [a], layoqatli, iste'dodli, talantli, salohiyatli, uquvli

Qoida [a], aqoid [a]

Qomat [a], qad(d) [a], qad-qomat (qaddi-qomat) [a], bast [f-t], bo'y-bast (bo'yi-bast), duxt, kelbat [f-t], soxt [f-t], sumbat, soxt-sumbat, andom [f-t], bichim

Qonmoq, qoniqmoq, to'ymoq, miriqmoq

Qorong'ilik, zulmat [a], zimiston [f-t], zim-ziyo [f-t sim-siyoh]

Qur I, marta [a], daf'a [a], bor

Qur II, davra [f-t<a], maydon [f-t]

Qurb [a], hol [a], chog', kuch, qudrat [a], hol-qudrat [a], quvvat [a], chama

Qurshamoq, o'ramoq

Quruq, qoq

Qutulmoq, bo'shamoq, ozod bo'lmoq, xalos bo'lmoq, xoli bo'lmoq

Quvnoq, xushchaqchaq

Quyosh, kun, oftob [f-t]

Quchmoq, achomlamoq, **quchoqlamoq**

Quchoq, qo'yin, bag'ir, og'ush [f-t]

Quchoqlamoq, quchmoq, achomlamoq

Qo'nmoq, o'tirmoq, tushmoq, inmoq

Qo'rqinch, qo'rquv, vahim(a) [a], dahshat [a], vahshat [a]

Qo'rqinchli, vahimali, dahshatli, mudhish [a]

Qo'rqmoq, hayiqmoq, cho'chimoq, xavflanmoq

Qo'rqqoq, yuraksiz

Qo'rs, qo'pol, to'ng, dag'al, to'rs, tund [f-t], ters

Qo'zg'almoq, jilmoq, siljimoq, qimirlamoq

Qo'shilmuq, birlashmoq

R

Rahmsiz, berahm [f-t+a], shafqatsiz, qahrli, zolim [a]

Rivoj [a], taraqqiy [a], taraqqiyot [a], ravnaq [f-t]

Rivojlanmoq, taraqqiy etmoq, o'smoq, yuksalmoq

Rohat [a], huzur [a], maza [f-t<a], lazzat [a], safo [a], kayf [a]

Rohatlanmoq, rohat qilmoq, huzurlanmoq, huzur qilmoq, maza qilmoq, lazzatlanmoq, lazzat qilmoq

Rost [f-t], to'g'ri, chin, haq [a], haqqoniy [a], ochiq

Rostdan, chindan, haqiqatan, darhaqiqat [a]

Rostgo'y [f-t], haqgo'y [a+f-t], haqiqatgo'y [a+f-t], rostchi

Ruxsat [a], ijozat [a], rozilik, javob [a], izn [a]

S

Sabab [a], vaj [a], bahona [f-t],
bois [a]

Sababli, sababdan, tufay-
li(dan), natijasida, oqibatida,
orqasida

Sababchi, sababkor [a+f-t],
aybdor [a+f-t]

Sabil (savil) [a], ordona, zor-
manda [f-t], baytalmon [a],
egasiz

Sadaqa [a], ehson [a], xayr [a],
hadya [a], nazr [a]

Saf [a], qator [a]

Sakramoq, hatlamoq, hakla-
moq

Salomlashmoq, so'rashmoq,
ko'rishmoq, omonlashmoq,
salom-alik qilishmoq

Sanoqli, hisobli, o'lchovli

Saralamoq, sarxillamoq, xilla-
moq, saylamoq, tanlamoq,
termoq, saraga ajratmoq

Saranjom [f-t], sarishta [f-t],
orasta [f-t], tartibli, batartib
[f-t+a]

Sarflamoq, sarf qilmoq, xara-
jatlamoq, xarajat qilmoq,
xarjlamoq, xarj qilmoq, chi-
qim qilmoq

Sassiq, badbo'y [f-t], qo'lansa

Savol [a], so'roq

Saxiy [a], himmatli, saxovatli,
hotam [a], tanti

Saxiylik, saxovat [a]

Sekin, asta, ohista [f-t], sust
[f-t]

Sekinla(sh)moq, susaymoq,

sustlashmoq, pasaymoq,
qaytmoq

Sevgi, muhabbat [a], ishq [a]

Sevgili, mahbuba [a], yor [f-t],
nigor [f-t], dildor [f-t]

Sevinmoq, suyunmoq, quvon-
moq, quvnamoq, shodlan-
moq

Sevmoq, ko'ngil qo'ymoq, suy-
moq, muhabbat bog'lamoq,
yoqtirmoq, yaxshi ko'rmoq

Sezgi, his [a], tuyg'u

Sezgir, ziyrak [a], tuyg'un,
hush-yor [f-t], sergak, tiyrak

Sezmoq, tuymoq, his etmoq

Sirt, tash (tish)

Sirg'anmoq, sirpanmoq, tirg'an-
moq

Sirg'anchiq, sirpanchiq, tir-
g'an-chiq, toyg'oq, toyg'anoq

Sodda [f-t], oddiy [a], jo'n, ibti-
doiy [a]

Sodiq [a], sadoqatli, vafoli, va-
fodor [a+f-t], fidokor [a+f-t]

Solishtirmoq, taqqoslamoq,
qiyoslamoq, qiyos qilmoq,
chog'ishtirmoq

Son, miqdor [a], hisob [a], sa-
noq, adad [a]

Sonsiz, ko'p, sanoqsiz, son-
sanoqsiz, besanoq, behi-
sob [f-t+a], hisobsiz, beadad
[f-t+a], adadsiz

Sop, dasta [f-t], band [f-t]

Soqov, tilsiz, gung, gungalak

Soqchi, qorovul, posbon [f-t],
qo'riqchi

Sotmoq, pullamoq, pul qilmoq

Sotqin, xoin [a], xiyonatkor

[a+f-t], g'addor [a], murtad [a]
Sovg'a, hadya [a], tortiq, tuhfa [a], armug'on [f-t], in'om [a]
Soya [f-t], ko'lanka, ko'lka, ko'laga
Soz [f-t], cholg'u
Sozanda [f-t], cholg'uchi, mashshoq [a], musiqachi, muzikant [r]
Sog'aymoq, tuzalmoq
Sog'liq, salomatlik, sihat [a], tob [f-t]
Subut [a], burd [f-t], tayin [a]
Suhbatlashmoq, suhbat qilmoq, hasratlashmoq, otamlashmoq, hangamalashmoq, gurunglashmoq, gurung qilmoq
Surat [a], rasm [a]
Sug'urmoq, chiqarmoq

T

Tabrik [a], qutlov, muborakbod [a+f-t]
Tabriklamoq, tabrik qilmoq, qutlamoq, muborakbod qilmoq
Takrorlamoq, qaytarmoq
Tamomlamoq, tamom qilmoq, tugatmoq, sob qilmoq, soblamoq, bitirmoq, ado qilmoq, yo'qotmoq, yo'q qilmoq, quritmoq
Taqdir [a], qismat [a], yozmish, peshana [f-t], nasib(a) [a], ko'rgilik
Taqsimlamoq, bo'lmoq
Tarjimon [a], tilmoch, mutarjim

[a]
Tarjima qilmoq, ag'darmoq
Tartibsiz, ag'dar-to'ntar, alg'ovdalg'ov, ostin-ustun
Tarzda, holda, xilda, qabilda, yo'sinda, ravishda, suratda, taxlitda, tariqa [a]
Tasalli [a], taskin [a], yupanch
Taxmin [a], tusmol, chama, faraz [a]
Tayyor [a], muhayyo [a], shay, taxt, hozir [a]
Tayyorgarlik, tayyorlik, hozirlik, taraddud [a], tadorik [a]
Tayyorlamoq, hozirlamoq, shaylamoq
Tayyorlanmoq, hozirlanmoq, shaylanmoq, otlanmoq
Tashlamoq, qo'ymoq, yig'ishtirmoq
Tashna [f-t], chanqoq, suvsoq
Tashvish [a], g'am [a], savdo [a], taraddud [a], qayg'u, sho'r [f-t], sho'rish [f-t]
Tashvishlanmoq, tashvish qilmoq, qayg'urmoq, qayg'ulanmoq, g'am qilmoq
Ta'm [a], maza [f-t<a], tot
Ta'na [a], yozg'iriy, malomat [a], mazammat [a]
Tebranmoq, lapanglamoq, irralmoq
Tekinxo'r, tekintomoq, baloxo'r [a+f-t], haromxo'r [a+f-t], haromtomoq, parazit [r<grek]
Tema [r<grek], mavzu [a]
Tentak, telba, devona [f-t], savdoyi, jinnisang'i, esvos
Tergamoq, kutmoq

Termilmoq, tikilmoq, to'nmoq
Tetik, bardam [f-t]
Tez I, ildam, jadal [a], shitob [f-t], shaxt, zud [f-t]
Tez II, yaqin
Tezla(sh)moq, jadalla(sh)moq, ildamlashmoq
Teng, baravar (barobar) [f-t]
Tengdosh, tengqur, hamqur, teng
Tilkalamoq, tilka-tilka qilmoq, tilka-pora qilmoq, burdalamoq, burda-burda qilmoq, poralamoq, pora-pora qilmoq
Tilanchi, sadaqachi, gado(y) [f-t], devona [f-t]
Tinchilmoq, jimimoq, jim bo'lmoq
Tiqmoq, suqmoq
Tirik, hayot [a], barhayot [f-t+a]
Titkilamoq, titmoq, kavlamoq, kavlashtirmoq
Titroq, qaltiroq
Titramoq, qaltiramoq, qalt-qalt qilmoq, dildiramoq, dir-dir qilmoq
Tomon, taraf [a], yon, yoq
Tomchi, chakka [f-t], qatra [a]
Topshiriq, vazifa [a]
Tortinmoq, qimtinmoq, iymanmoq
Tortmoq, jalb qilmoq
Toza, beg'ubor [f-t+a], ozoda [f-t], pok [f-t], pokiza [f-t], sof [a], musaffo [a], g'uborsiz
Tuhmat [a], bo'hton [a]
Tur, xil [a], nav [a], toifa [a]
Turli, har xil, har turli, xilma-xil,

turli-tuman, anvo(yi) [a]
Turmush, hayot [a], tirikchilik
Tusmollamoq, tusmol qilmoq, chamalamoq, chama qilmoq, taxminlamoq, taxmin qilmoq
Tutash, payvasta [f-t]
Tutmoq, ushlamoq
Tutun, dud [f-t]
Tuzmoq, tashkil etmoq, barpo etmoq, ochmoq
Tug'ilmoq, paydo bo'lmoq
Tushkunlik, tanazzul [a]
Tushunmoq, anglamoq, uqmoq, fahmlamoq, bilmoq
To'planmoq, to'dalanmoq, uyulmoq, devalanmoq
To'satdan, to'sindan, qo'q-qisdan, bexosdan, birdan, birdaniga, dabdurustdan, nogahon [f-t], kutilmaganda, banogoh [f-t], ittifoqo [a], daf'atan [a], ilkisdan, tuyqusdan, tuyuqsizdan, favqulodda [a], lop etib
To'siq, g'ov, to'sqinlik, qarshilik, to'g'anoq
To'xtovsiz, tinimsiz, betinim, muttasil [a], uzluksiz, bosim, surunkasiga, paydar-pay, ketma-ket
To'g'risi, rosti, sirasi, ochig'i, nafsilamr [a]

U

Umr [a], hayot [a]
Umumiy [a], mushtarak [a]
Unumli, samarali, barakali

Urinmoq, harakat qilmoq, in-
tilmoq, tirishmoq, unnamoq

Urmoq, kaltaklamoq, do'ppos-
lamoq, savamoq, solmoq,
tushirmoq, so'qmoq

Urishmoq, olishmoq, yoqa-
lashmoq, solishmoq, musht-
lashmoq, so'qishmoq, ta-
shashmoq

Urush, jang [f-t], muhoraba [a],
harb [a]

Usta [f-t], mohir [a], mahorat-
li, omilkor [a+f-t], mirishkor
[a+f-t], farang [f-t<a]

Uyalmoq I, iymanmoq, andi-
sha qilmoq, nomus qilmoq,
orlanmoq, or qilmoq

Uyalmoq II, izza bo'lmoq

Uyat, nomus [a], sharm [f-t],
hayo [a], or [a], oriyat [a],
andisha [f-t], ibo [a], isnod [a]

Uyatsiz, benomus [f-t+a], no-
mussiz, behayo [f-t+a], ha-
yosiz, betsiz, yuzsiz, orsiz,
andishasiz, sharmanda [f-t],
sharmsiz, besharm [f-t], beibo
[f-t+a], ibosiz, betavfiq [f-t+a]

Uyg'oq, uyqusiz, bedor [f-t]

Uzoq, olis, yiroq, iroq

Uchmoq, parvoz qilmoq

Uchramoq, yo'liqmoq, duch
kelmoq

Uchuvchi, aviator [r]

V

Vafo [a], sadoqat [a], sodiqlik

Vafoli, vafodor [a+f-t], sodiq
[a], sadoqatli

Vaqt [a], payt, zamon [a],
fursat [a], mahal [a], chog',
kez, kezak, mavrid [a], palla
[f-t], muddat [a], dam [f-t], on
[a], lahza [a]

Vatan [a], mamlakat [a], yurt,
di-yor [f-t], el, mulk [a]

Vazifa [a], burch

Vaziyat [a], ahvol [a], holat [a],
sharoit [a], manzara [a]

Va'da [a], ahd [a], ahd-paymon
[a+f-t]

Va'dalashmoq, ahdlashmoq,
ahd-paymon qilishmoq, ke-
lishmoq, bitishmoq

Vijdon [a], nomus [a]

Vijdonli, nomusli, to'g'ri, halol
[a], sofdil [a+f-t]

Vijdonsiz, nomussiz, beno-
mus [f-t+a], noinsof [f-t+a],
insofsiz, muttaham [a]

Voqea [a], hodisa [a], gap [f-t],
sinoat [a]

X

Xabar [a], darak [a]

Xabardor [a+f-t], ogoh [f-t],
boxabar [f-t+a], voqif [a]

Xabarlamoq, daraklamoq

Xafalashmoq, achchiqlanmoq

Xalq [a], xaloyiq [a], el, ulus
[mo'g'], mardum [f-t]

Xasis [a], baxil [a], pishiq,
qurumsoq, ziqna, nokas [f-
t], nokasta [f-t], qizg'anchiq,

qoqvosh [qoq bosh], qoq,
o'limtik, o'larmon, haris [a],
qattiq, do'qol

Xat [a], maktub [a], noma [f-t]
Xavf [a], xatar [a], tahlika [a]
Xavfli, xavotirli, xatarli, qo'r-
 qinchli, tahlikali
Xayriyat [a], go'rga
Xayrlashmoq, xushlashmoq,
 vidolashmoq, xayr-ma'zur
 qilmoq, xayr-xo'sh qilmoq
Xilvat [a], ovloq, pana [f-t]
Xira [f-t], xiraxandon [f-t], shil-
 qim, yopishqoq, yelim [f-t],
 sulloh [a]
Xizmatkor [a+f-t], xizmatchi,
 malay
Xomush [f-t], ma'yus [a]
Xomushlanmoq, ma'yuslan-
 moq
Xonasi, o'rmi, vaqti, **payti**, fur-
 sati, kezi
Xudbin [f-t], egoist [r]
Xuddi [f-t], aynan [a], ayni [a],
 rosa [f-t], naq [a], qoq, baayni
 [f-t+a]
Xulq [a], axloq [a], adab (odob)
 [a]
Xunob [f-t], diqqat [a], tajang
 [a]
Xunob bo'lmoq, tajang bo'l-
 moq, bo'g'ilmoq, diqqat bo'l-
 moq
Xunuk [f-t], badbashara [f-t+a],
 badburush [f-t], badqovoq,
 tasqara [a], bedavo [f-t+a],
 ta'viya [a], beo'xshov, be-
 so'naqay, sovuq, badsurat
 [f-t+a], nadomat [a]
Xursand [f-t], xushvaqt [f-t+a],
 shod [f-t], xurram [f-t], xushnud
 [f-t], masrur [a], sarafroz [f-t]

Xursandlik, sevinch, quvonch,
 shodlik, surur [a], farah [a],
 behbudlik

Xushbo'y [f-t], hidli, muattar
 [a]

Xushomadgo'y [f-t], lagan-
 bardor, labbaygo'y [a+f-t], til-
 yog'lama, yaltoq

Xushomadgo'ylik, xushomad
 [f-t], laganbardorlik, labbay-
 go'ylik, yaltoqlik

Xushro'y [f-t], **chiroyli**, go'zal,
 zebo [f-t]

Xushxabar [f-t+a], mujda [f-t]

Y

Yakunlamoq, yakun qilmoq,
 natijalamoq, sarhisob etmoq

Yalinmoq, yolvormoq

Yana, tag'in, qayta, boshqa, bo'-
 lak, endi, boz [f-t]

Yara, jarohat [a]

Yarali, yarador, jarohatli, maj-
 ruh [a]

Yaralamoq, jarohatlamoq

Yaramas, iflos [a], razil [a], no-
 bop [f-t], badkirdor [f-t], ablah
 [a], nomard [f-t], badkor [f-t],
 olchoq, pastkash

Yaralmoq, paydo bo'lmoq, bi-
 no bo'lmoq, bunyod bo'lmoq,
 tug'ilmoq

Yarashmoq, kelishmoq, ket-
 moq

Yaroqli, layoqatli, qobiliyatli

Yashamoq, turmoq, istiqomat
 qilmoq

Yashirin(cha), bekitiqcha (be-

- kitiqchi), maxfiy [a], pinhon [f-t], xufiya [a], zimdan, o'g'rincha, nihon [f-t]
- Yashirmoq**, bekitmoq (berkitmoq), sir tutmoq
- Yaxshi**, durust [f-t], tuzuk, binoyi [f-t<a], binoyidek, joyida, soz [f-t], nozanday (noppa-nozanday, noppa-nozin), bop [f-t], bopta [f-t], ajabtovur [a+f-t], avlo [a], poshshaxon, qoyil [a], qoyilmaqom [a]
- Yanglish**, xato [a], noto'g'ri, chatoq, adash, g'alat [a]
- Yanglishmoq**, xato qilmoq, adash-moq
- Yelka**, kift [a], o'miz
- Yemoq**, tanovul qilmoq, oshamoq, iste'mol qilmoq, totmoq, olmoq, tushirmoq, urmoq, ham qilmoq
- Yer**, arz [a]
- Yetim** [f-t<a], sag'ir [a]
- Yetishmoq**, yetmoq, erishmoq, muyassar bo'lmoq, muvaffaq bo'lmoq, vosil bo'lmoq, noil bo'lmoq
- Yetmoq**, kifoya qilmoq, bo'lmoq
- Yetuk**, barkamol [f-t+a], raso [f-t]
- Yechmoq**, hal qilmoq
- Yengmoq**, g'alaba qilmoq, taslim qilmoq, mag'lub qilmoq
- Yiqilmoq**, qulamoq, ag'namoq, (ag'anamoq), ag'darilmoq
- Yig'in**, ma'raka [a], yig'ilish, majlis [a]
- Yig'moq**, to'plamoq, to'dalamoq, jamlamoq, jamg'ar-moq, yig'namoq
- Yodgorlik**, obida [a]
- Yolg'iz**, yakka [f-t], tanho [f-t]
- Yolg'onchi**, aldanchi, aldoqchi, kazzob [a]
- Yomon**, yaramas, rasvo [f-t], nobop [f-t], bo'lmag'ur
- Yomonlashmoq**, og'irlashmoq, mushkullashmoq
- Yonmoq**, kuymoq, o'rtanmoq
- Yopmoq**, bekitmoq (berkitmoq)
- Yoqtirmoq**, xohlamoq, xushlamoq
- Yordam**, ko'mak [f-t], madad [a]
- Yordamchi**, ko'makdosh [f-t]
- Yordamlashmoq**, yordam qilmoq, ko'maklashmoq, qarashmoq, boqishmoq
- Yorishmoq**, ochilmoq
- Yorug'**, nurli, charog'on [f-t], yorqin, munavvar [a], porloq, ravshan [f-t], nurafshon [a+f-t]
- Yotsiramoq**, yotsinmoq, begonasiramoq
- Yozmoq**, bitmoq
- Yozuvchi**, adib [a]
- Yubormoq**, jo'natmoq, yo'llamoq
- Yugurmoq**, chopmoq
- Yumshamoq**, bo'shashmoq, muloyimlashmoq
- Yumshoq**, bo'sh, muloyim [a]
- Yuqori**, yuksak, oliy [a], a'lo [a]
- Yurak**, qalb [a], ko'ngil, dil [f-t]
- Yuvosh**, mo'min [a], qobil [a], royish [f-t]

Yuz, bet, aft, bashara [a], turq, chehra [f-t], jamol [a], diydor [f-t], oraz [a], uzor [a], ruxsor [f-t]

Yo'latmoq, keltirmoq, yaqinlashtirmoq

Yo'liqmoq, uchramoq, duchor bo'lmoq, giriftor bo'lmoq, muftalo bo'lmoq

Yo'lovchi, yo'lchi, o'tkinchi

Z

Zahar [a], og'u

Zarar [a], ziyon [f-t], futur [a], talafot [a]

Zavq [a], maroq [a], shavq [a]

Zavqlanmoq, maroqlanmoq, shavqlanmoq

Zid [a], xilof [a]

Ziq [a], tig'iz

Ziyoli, intelligent [r]

Zing'illamoq, zipillamoq, g'irillamoq

Zora [f-t], shoyad [f-t], koshki [f-t], qani (qani endi, qani edi)

Zoriqmoq, zor bo'lmoq, muhtoj bo'lmoq

Zoddor [a+f-t], zotli, nasldor [a+f-t]

Zulm [a], istibdod [a]

O'

O'jar, qaysar [a<lat], qiyiq, tixir, battol [a], aks [a], sarkash [f-t], kajbahs [f-t+a], ters, goj

O'lik, murda [f-t], jasad [a]

O'lim, vafot [a], qazo [a]

O'lmoq, vafot etmoq, qazo qilmoq, nobud bo'lmoq, qurbon bo'lmoq, halok bo'lmoq, qulamoq, uzilmoq

O'qituvchi, pedagog [r], muallim [a], domla [a domulla], afandi [turk-usm<grek],

O'pich, bo'sa [f-t], muchchi

O'ralmoq, burkanmoq

O'ramoq, chirmamoq

O'rinbosar, muovin [a]

O'rinli, jo'yali, ma'qul [a], joiz [a]

O'rnak, namuna [f-t], ibrat [a], ulgi

O'rtoq, do'st [f-t], habib [a], og'ayni, oshna [f-t], jo'ra [f-t], ulfat [a], birodar [f-t], hamdam [f-t], tomir

O'smoq, ulg'aymoq, katta bo'lmoq

O'tkir, keskir

O'tmish, kechmish, moziy [a]

O'xshash, monand [f-t]

O'yin, raqs [a]

O'ynamoq, raqs etmoq

O'zboshimcha, bebosh

O'zga, boshqa, begona [f-t], ag'yor [a]

O'ch, qasos [a], qasd [a], intiqom [a], alam [a]

O'chmoq, so'nmoq

G'

G'alaba [a], zafar [a], tantana [a], muzaffariyat [a]

G'am [a], tashvish [a], qayg'u, kulfat [a], musibat [a], alam [a], anduh [f-t], mung, dog' [f-t]

G'amgin [f-t<a], qayg'uli, hazin [a], hasratli, mungli, mahzun [a], g'amnok [a+f-t]

G'araz [a], kek, kin [f-t], gidir

G'irrom, tirriq

G'iybat [a], fisq-fasod [a], fisq-fujur [a]

G'olib [a], muzaffar [a]

G'ulg'ula [f-t], g'uluv [a], qutqu, g'ashlik

G'urur [a], kibr [a], havo [a], kibr-havo [a], dimog' [f-t]

Sh

Shallaqi, manjalaqi

Shamol [a], shabada, yel, sabo [a]

Shapaloq, shapati, tarsaki [f-t]

Shikoyat [a], arz [a], dod [f-t], arz-dod [a+f-t]

Shol [a], falaj [a]

Shovqin, shovqin-suron, suron, shov-shuv, g'ovur, g'av-g'o [f-t], g'ala-g'ovir, qiy-chuv, dod-voy, ayyuhannos [a]

Shoshilinch, qistalang, oshig'ich, tig'iz, tang [f-t], ziq [a]

Shoshmoq, shoshilmoq, oshiqmoq

Shubha [a], gumon [f-t], ishonchsizlik, ishtiboh [a]

Shubhalanmoq, shubha qilmoq, gumonsiramoq, gumon qilmoq

Ch

Chakki, noo'rin, o'rinsiz, noma'qul [f-t+a], nojo'ya [f-t]

Chalg'itmoq, alaxsitmoq, aylantirmoq

Chamasi, chamamda, nazarimda, aftidan, chog'i, chog'imda, bilishimcha, mazmuni, shekilli [a], nazdimda, obbaholam

Chanqov, tashnalik

Chanqamoq, suvsamoq, cho'lamoq, tashna bo'lmoq

Chap [f-t], so'l

Chapak [f-t], qarsak

Chaqirmoq, chorlamoq

Chaqqon, epchil, chechan, abjir, chapdast [f-t]

Charchoq I, horg'inlik, hordiq

Charchoq II, horg'in

Charchamoq, horimoq, tolmoq, toliqmoq

Chatoq, ishkal [a], xurjun [f-t], yomon, rasvo [f-t], pachava

Chaynamoq, kavshamoq

Chayqovchi, olibsotar

Chang, gard [f-t], g'ubor [a], to'zon

Chegara, chek, had [a], poyon [f-t]

Cheksiz, behad [f-t+a], benihoya [f-t+a], bilonihoya [a]

Chidam, bardosh [f-t], toqat [a], tob [f-t], to'zim, tahammul [a], matonat [a]

Chidamli, bardoshli, toqatli, to'zimli, matonatli

Chidamoq, ko'tarmoq, bar-

dosh qilmoq, toqat qilmoq
Chiqim, sarf [a], xarajat [a],
 xarj [a]

Chiroyli, go'zal, husndor [a+f-t],
 husnli, xushro'y [f-t], ko'hlik,
 ko'rkam, barno [f-t], suluv,
 zebo [f-t], latofatli, sohibja-
 mol [a]

Chiroylilashmoq, go'zallash-
 moq, ko'rkamlashmoq

Chol, keksa, qariya, qari, mo'y-
 safid [f-t], oqsoqol, boboy

Chopqir, chopag'on, yuguruk,

uchqur

Chora [f-t], iloj [a], tadbir [a],
 imkon [a], yo'l, ep (ev), amal
 [a]

Chunki [f-t], negaki, sabab(ki),
 zero(ki)

Chuqur, teran

Cho'kmoq, botmoq, g'arq bo'l-
 moq

Cho'loq, oqsoq, lang [f-t]

Cho'loqlanmoq, oqsamoq

Cho'ntak, kissa [f-t], karmon [r
 карма], hamyon

QISQACHA ANTONIMLAR LUG'ATI

A

a'lo – yomon

a'lochi – ikkichi

abadiy – vaqtincha

abjir – lavang, landavur, lapa-
 shang, noshud, og'zidagi
 oshini oldiradigan, uquvsiz,
 sustkash, tepsa-tebranmas

adabli – adabsiz

adolat – adolatsizlik

adolatli – adolatsiz

ahamiyatli – ahamiyatsiz

ahil – noahil

ahmoqona – oqilona

ajradi – yopishdi

ajraldi – qo'shildi; yarashdi

ajratdi – qo'shdi, urishtirdi

ajrashdi – yarashdi

alilik oldi – salom berdi

alohida – birga

andishali – andishasiz

anduh – xurramlik, vaqtichog'-
 lik, sevinch, xursandlik, xur-
 sandchilik, xushvaqtlik, shod-
 lik, quvonch

aniq – noaniq

anqov – hushyor

aqliy – jismoniy

aqli – ahmoq

arang – bermalol

arxaizm – neologizm

arzon – qimmat

asosli – asossiz

asta-sekin – birdan

avlod – ajdod

avval – keyin, so'ngra, ba'daz

avvalgi – keyingi

axloqli – axloqsiz

aybdor – aybsiz

aybladi – himoya qildi
 ayirdi – birlashtirdi
 ayyor – sodda, qo'ydek
 aysh-ishrat – qayg'u-hasrat
 aziz – xor
 azob – rohat
 achchiq – shirin

B

ba'daz – avval, avvalo, boshlab, oldin
 badavlat – bechorahol, kambag'al, faqir, qashshoq
 badbashara – barno, go'zal, zebo, sohibjamol, suluv, xushro'y, xushsurat, chiroyli, husndor, husnli
 badburush – barno, go'zal, zebo, sohibjamol, suluv, xushro'y, xushsurat, chiroyli, husndor, husnli
 badbo'y – muattar, xushbo'y
 badxat – xushxat
 badxo'r – xushxo'r, yeyishli
 bahor – kuz, kuzak
 bahorgi – kuzgi
 baland – past, kam
 bama'ni – bema'ni, ma'nisiz
 bamaslahat – bemaslahat
 band – bo'sh
 baquvvat – bequvvat, zaif, kamquvvat, kuchsiz
 bardam – munkillagan, sharti ketib, parti qolgan
 bardoshli – bardoshsiz, betoqat, toqatsiz, chidamsiz
 bardoshsiz – bardoshli, sabrii, toqatli, chidamli

barno – badbashara, badburush, tasqara, ta'viya, xunuk
 barpo etdi – yo'qotdi, buzdi, vayron qildi
 barqaror – beqaror
 baxt – baxtsizlik
 baxti qaro – saodatli
 baxtli – baxtsiz, bebaxt, tolesiz
 baxtsizlik – baxt
 bag'ri tosh – ko'ngli bo'sh, rahmli, shafqatli
 bilimli – bilimsiz, o'qimagan, ilmsiz, savodsiz, ko'rsavod, omi
 bilimsiz – bilimli, ilmli, o'qigan
 bir xil – har xil
 birdan – asta-sekin, sekin-asta
 birdaniga – asta-sekin, sekin-asta
 birga – alohida, yolg'iz, tanho
 birgalikda – tanho, yolg'iz
 birlashdi – ajraldi, ayrildi, tarqaldi
 birlashtirdi – judo qildi
 birlik – parokandalik, tarqoqlik, boshboshdoqlik
 birpas – uzoq
 bisyor – kam, oz
 bitirdi – boshladi
 bop – nobop
 bor – yo'q
 bordi – keldi, qaytdi
 borlik – yo'qlik, yo'qchilik
 bosib oldi – ozod qildi
 bosiq – yengiltabiat, yengiltak
 botdi – chiqdi
 botiq – do'ng
 botir – nomard, qo'rqqoq, chumchuq pir etsa yuragi shir eta-

- digan, chumchuqyurak, yuraksiz
- boxabar – bexabar, xabarsiz
- boy – bechorahol, kambag'al, qashshoq, faqir, yo'qsil
- boyladi – bo'shatdi, yechdi
- boylik – kambag'allik, qashshoqlik
- bog'ladi – bo'shatdi, yechdi
- bosh – oxir
- boshi bog'liq – boshi ochiq, ersiz
- boshi ochiq – boshi bog'liq
- boshini qovushtirdi – ajratdi, ayirdi, judo qildi
- boshlab – ba'daz, keyin, so'ng, so'ngra
- boshladi – bitirdi, tamomladi, tugatdi, nihoyasiga yetkazdi, xatm qildi
- boshqa – o'z
- bulg'adi – tozaladi, pokladi
- burdli – burdsiz, beburd
- burnidan tortsa yiqiladigan – tetik
- buromad – daromad, kirim, foyda, kelim
- butun – yirtiq, siniq
- butunlay – vaqtincha
- buzdi – tuzatdi, qurdi, barpo qildi, yaratdi
- beaql – aqli raso, aqli, oqil, esli
- beayb – aybdor, aybli, qora,
- bebaraka – barakali, samarali, serunum, unumli
- bebaxt – baxtiyor, baxtli, saodatli
- beburd – burdli
- befahm – ziyrak, idrokli, tamizli, farosatli, fahmli
- befarosat – ziyrak, idrokli, tamizli, farosatli, fahmli
- begona – o'z
- begunoh – gunohkor
- behayo – iboli, tortinchoq, uyatchan, sharmli, hayoli
- beh-beh – kisht
- behisht – do'zax, jahannam
- beibo – iboli, tortinchoq, uyatchan, sharmli, hayoli
- beixtiyor – atayin, ataylab, jo'rttaga
- bekik – ochiq
- bekindi – ko'rindi
- bekitdi – ochdi
- bema'ni – bama'ni
- bemalol – arang, bazo'r, zo'rg'a
- bemaslahat – bamaslahat
- bemaza – mazali, totli, shirin
- benomus – nomusli, oriyatli, orli
- beobro' – obro'li, baobro'
- beoqibat – oqibatli
- bepand – mustahkam
- beqanoat – qanoatli
- beqaror – barqaror, o'zgarmas, sobit, mustahkam, doimiy, turg'un
- bequvvat – kuchli, baquvvat, zo'r, quvvatli
- berahm – ko'ngilchan, ko'ngli bo'sh, rahmdil, shafqatli
- berdi – oldi
- beri – nari
- berigi – narigi
- berk – ochiq
- berkitdi – ochdi, oshkor qildi, fosh qildi

beso'naqay – xushbichim, xushqomat, ixcham

betamiz – ziyrak, idrokli, tamizli, farosatli, fahmli

beti qattiq – iboli, tortinchoq, uyat-chan, sharmli, hayoli

betob – salomat, sog', sog'lom

betob bo'ldi – sog'aydi, tuzaldi

betoqat – bardoshli, sabri, toqatli

bevafo – vafodor, vafoli

bexabar – boxabar, voqif, ogoh, xabardor

bezovta – xotirjam, osoyishta

beo'xshov – xushbichim, xushqomat

beg'araz – g'arazli

besh – yomon, ikki

besharm – iboli, tortinchoq, uyat-chan, sharmli, hayoli

bechorahol – badavlat, boy, davlatli, davlatmand

bo'limli – bo'limsiz

bo'limsiz – bo'limli

bo'lishli – bo'lishsiz

bo'lishsiz – bo'lishli

bo'sh – band, to'la, limmo-lim

bo'shang – abjir, igna teshigidan o'ta oladigan, ishbilarmon, uddaburon, epchil, yulduzni benarvon uradigan

bo'shatdi – boyladi, bog'ladi; tarangladi; qamadi, hibsga oldi, qo'lga oldi; to'latdi, to'l-dirdi; qabul qildi; ortdi, yukladi

D

dahriy – dindor

dali-g'uli – pismi

dangasa – mehnatsevar, mehnatkash, tirishqoq

darmonsiz – zabardast, tog'ni tolqon qiladigan, kuchli, baquvvat

daromad – buromad, chiqim, xarajat

dast – arang, bazo'r, zo'rg'a

dastlabgi – so'nggi, oxirgi, keyingi

davlatli – bechorahol, kambag'al, qashshoq, faqir

davlatmand – bechorahol, kambag'al, qashshoq, faqir

dag'al – mayin, muloyim, yumshoq; xushfe'l

dialog – monolog

dilozor – beozor

dimog'dor – kamtarin, kamtar

dirr – chuh (otga nisbatan ishlatiladigan undov so'z)

doim – vaqtincha

doimiy – o'zgaruvchan, beqaror, vaqtincha, muvaqqat

donishmand – nodon, savodsiz, go'l, gumroh

dono – nodon

dovyurak – nomard, qo'rqqoq, chumchuq pir etsa yuragi shir etadigan, chumchuqyurak, yuraksiz

dog'uli – go'l, sodda, soddadil, qo'y og'zidan cho'p olmagan

dunyoga keldi – o'ldi, vafot etdi, dunyodan ketdi, ko'z

yumdi, qazo qildi, asfalosofilinga jo'nadi

dushman – do'st, birodar, og'ayni, jo'ra

dushmanlik – do'stlik, birodarlik, og'aynigarchilik, jo'rachilik

dushvor – yengil, oson

do'ng – botiq

do'nglik – chuqurlik

do'st – ag'yor, dushman, g'anim

do'zax – behisht, jannat

do'zaxi – jannati

E

e'zozladi – xo'rladi

egri – to'g'ri

eksport – import

epashang – abjir, ildam, tezkor, chapdast, epchil

epilog – kirish, muqaddima

epchil – lavang, landavur, lapa-shang, noshud, og'zidagi oshini oldiradigan, uquvsiz, sustkash, tepsa-tebranmas

eridi – muzladi, to'ngdi

erinchak – serg'ayrat, g'ayratli, g'ayratchan

erkin – erksiz; tutqun; qaram

erksiz – ozod, erkin, hur

erta – kech, kechqurun, oqshom, shom; kecha

erta bilan – kechqurun, shom

ertaga – kecha

ertagi – kechki; kechpishar

ertalab – kech, kechqurun, oqshom, shom

ertalabki – kechki, kechqurungi

ertapishar – kechki, kechpishar

eski – yangi

esli – aqlsiz, ahmoq, beaql, tentak

ezgulik – yovuzlik

F

fahmli – betamiz, befahm, befarosat, kaltafahm, fahmsiz

fahmsiz – ziyrak, idrokli, tamizli, farosatli, fahmli

faqir – boy, badavlat, davlatli, davlatmand

farosatli – betamiz, befahm, befarosat, kaltafahm, fahmsiz

farosatsiz – ziyrak, idrokli, tamizli, farosatli, fahmli

farovonlik – yetishmovchilik, muhtojlik, tanqislik

farq – o'xshashlik, aynanlik

faryod – qahqaha

firoq – vasl, visol

foyda – zarar, ziyon

foydali – zararli

fosh qildi – bekitdi, berkitdi, yopdi, yashirdi

G

gapirdi – sukut saqladi, jim turdi, jim bo'ldi

goh-goh – tez-tez

gunoh – savob

gunohkor – begunoh, gunohsiz

gunohsiz – gunohkor

go'l – ayyor, dog'uli, ilonning yog'ini yalagan, mug'ambir,

xirpa, qilviri, quv, hiylagar
go'zal – badbashara, badbu-
rush, tasqara, ta'viya, xunuk

H

ha – yo'q

hajr – vasl, visol

hakkam-dukkam – zich, tig'iz,
qalin

halol – g'irrom; harom

halolxo'r – haromxo'r

hamma – hech, hech kim

haq – nohaq

haqiqat – afsona; uydirma

har xil – bir xil

harom – halol

haromxo'r – halolxo'r

hayoli – bezbet, beibo, beti qat-
tiq, besharm, behayo, surbet,
uyatsiz, hayosiz

hayon – zarar, ziyon, foyda

hayosiz – iboli, tortinchoq, uyat-
chan, sharmli, hayoli

hazilakam – chinakamiga

hibsga oldi – bo'shatdi, ozod
qildi, chiqarib yubordi, qo'yib
yubordi

hijron – vasl, visol

himmatli – muruvvatsiz, him-
matsiz

himmatsiz – muruvvatli, him-
matli

himoya – hujum

himoya qildi – aybladi

himoyachi – hujumchi

hiylagar – go'l, sodda, soddadil

hosildor – kamhosil

hotam – ziqna, mumsik, no-

kas, nokasta, tutunini bulut
ko'rmagan

hotamtoy – ziqna, mumsik, no-
kas, nokasta, tutunini bulut
ko'rmagan

hujum – mudofaa; chekinish

hur – erksiz, tutqun

husndor – badbashara, badbu-
rush, tasqara, ta'viya, xunuk

husnli – badbashara, badbu-
rush, tasqara, ta'viya, xunuk

huzur – azob, azob-uqubat, zah-
mat

huzur-halovat – azob, azob-
uqubat, zahmat

hushyor – anqov, merov, og'-
zing qani desa qulog'ini ko'r-
satadigan

hushyor – mast

hushyorlik – mastlik, merovlik

hech – hamma

hech kim – hamma

ho'l – qoq, quruq

ho'lladi – quritdi

I

iboli – bezbet, beibo, beti qat-
tiq, besharm, behayo, sur-
bet, uyatsiz, hayosiz

idroqli – betamiz, befarosat,
befahm, kaltafahm, farosat-
siz, fahmsiz

iflos – toza, pok, pokiza

igna teshigidan o'ta oladigan –
bo'shang, lapashang, merov,
go'l, noshud, uquvsiz, landa-
vur, lavand

ijobiy – salbiy

ijozat berdi – man qildi, taqiqla-
 di
 ikki – a'lo, besh
 ikkichi – a'lochi
 ildam – asta, ohista, sekin;
 sust; sustkash; tepsa-tebran-
 mas, epashang
 ilmiy – g'ayriilmiy
 ilmli – bilimsiz, ilmsiz, o'qima-
 gan, savodsiz
 ilmsiz – bilimli, ilmli, o'qigan
 ilonning yog'ini yalagan – go'l,
 sodda, soddadil
 ilg'or – qoloq
 import – eksport
 ingichka – yo'g'on
 inkor etdi – tasdiqladi
 inoq – noahil, noittifoq, ters
 insofli – insofsiz, noinsof
 insofsiz – insofli
 irkit – pok, pokiza, toza
 irodali – irodasiz
 iroq – yaqin
 isidi – sovidi
 isqirt – pok, pokiza, toza
 isrofgar – tejamkor
 issiq – sovuq, yoqimsiz
 istiqbol – kechmish, o'tmish,
 - moziy
 itardi – tortdi
 itoatli – itoatsiz
 itoatsiz – itoatkor, itoatgo'y,
 itoatli
 ittifoq – noahil, noittifoq, ters
 ixtiyoriy – majburiy
 ixcham – qo'pol, beso'naqay
 ishbilarmon – bo'shang, lapa-
 shang, merov, go'l, noshud,
 uquvsiz, landavur, lavand

ishonchli – ishonchsiz
 ishyoqmas – ishchan, mehnat-
 kash, mehnatsevar
 ishsh (to'xta) – xix (yur) (eshak-
 ka nisbatan ishlatiladigan un-
 dov so'z)
 ishchan – dangasa, ishyoqmas,
 yalqov
 ich – sirt, ust, tash (tish)
 ichi qora – ko'ngli oq, ko'ngli
 pok, ko'ngli toza, qalbi pok,
 qalbi toza, yuragi toza, yu-
 ragi sof
 ichkari – tashqari
 ichki – tashqi

J

jadal – asta, sekin, ohista, sust
 jadalladi – sekinladi, sustlashdi
 jamladi – tarqatdi
 jamg'ardi – sarfladi, xarajat qil-
 di
 jannat – do'zax, jahannam
 jannati – do'zaxi
 janub – shimol
 javob – savol, so'roq
 javob berdi – savol berdi, so'-
 radi
 javob qaytardi – savol berdi,
 so'radi
 javraqi – kamgap, kamsuxan
 jazo – mukofot
 jismoniy – ruhiy; aqliy
 jonli – jonsiz, o'lik; ta'sirsiz,
 bo'sh
 jonsiz – pishiq, mustahkam
 judo qildi – birlashtirdi; boshini
 qovushtirdi

jo'rttaga – beixtiyor, bexosdan
jo'yali – nojo'ya, noo'rin, o'rin-
siz

K

kalta – uzun
kaltafahm – ziyrak, idrokli, ta-
mizli, farosatli, fahmli
kam – ortiq, bisyor, mo'l, ko'p
kamaydi – ko'paydi, ortdi, osh-
di
kamaytirdi – ko'paytirdi
kambag'al – boy, badavlat,
davlatli, davlatmand
kambag'allik – boylik
kamgap – vaysaqi, javraqi,
mahmadona, sergap
kamhosil – serhosil, hosildor
kamyob – serob
kamquvvat – baquvvat, zo'r,
kuchli, quvvatli
kamsuxan – vaysaqi, javraqi,
mahmadona, sergap
kamtar – dimog'dor, kerik,
kibri, kerilma, kibr-havoli,
manman, takabbur, kalondi-
mog'
kamtarin – dimog'dor, kerik,
kibri, kerilma, kibr-havoli,
manman, takabbur
kamtarlik – manmanlik
kamchil – serob, ko'p, mo'l
kasal – sog', salomat, sog'lom
kasallandi – sog'aydi, tuzaldi
katta – kichik, kichkina, mayda,
chog', yosh
kattalashdi – kichraydi
kibr-havoli – kamtar, kamtarin,

xokisor

kibri – kamtar, kamtarin, xoki-
sor
kir – pok, pokiza, toza
kiraverish – chiqaverish
kirdi – chiqdi
kirdi – chiqdi; ketdi
kirkizdi – chiqardi
kirim – buromad, xarajat, chi-
qim
kirish – xotima, epilog
kiydi – yechdi
kiyindi – yechindi
kisht – beh-beh
kichik – azamat, zo'r; azim,
yirik, katta, ulkan, bahaybat,
haybatli
kichraydi – kattalashdi
komediya – tragediya
kovladi – ko'mdi
kredit – debet
kuldi – yig'ladi
kuldirdi – yig'latdi
kulgi – yig'i
kun – kecha, tun
kunbotar – kunchiqar, mashriq,
sharq
kunduz – kecha, tun
kunduzgi – tungi
kunduzi – kechasi
kunchiqar – kunbotar, mag'rib,
g'arb
kutib oldi – kuzatdi
kuyindi – sevindi, suyundi, xur-
sand bo'ldi, quvondi
kuz, kuzak – bahor, ko'klam
kuzatdi – kutib oldi
kuzgi – bahorgi
kuchaydi – pasaydi, susaydi

kuchli – kuchsiz, bequvvat,
 kamquvvat, zaif
 kuchsiz – baquvvat, zo'r, quv-
 vatli, kuchli, qudratli; shiddatli
 keksa – yosh, yosh-yalang
 keksaydi – yoshardi
 kelajak – kechmish, o'tmish,
 moziy
 keldi – ketdi
 keng – tor
 kengaydi – toraydi
 kengchilik – yetishmovchilik,
 muhtojlik, tanqislik
 kenja – to'ng'ich
 kerakli – keraksiz
 keraksiz – kerakli, zarur, darkor
 kerik – kamtar, kamtarin, xokisor
 keskir – o'tmas
 ket – old
 ketdi – keldi, kirdi
 keyin – avval, avvalo, boshlab
 keyingi – avvalgi, oldingi
 kech – erta, erta bilan, ertalab;
 tong; barvaqt, vaqtli
 kech – tong
 kecha – erta; tong; kun, kun-
 duz
 kechasi – kunduzi
 kechki – ertalabki; ertagi; erta-
 pishar
 kechmish – istiqbol, kelajak
 kechpishar – ertapishar, chil-
 laki
 kechqurun – tong; erta, erta bi-
 lan, ertalab, ertalabki
 ko'k – yer, zamin
 ko'kardi – quridi
 ko'kladi – quridi
 ko'klam – kuz, kuzak

ko'mdi – kavlati, qazidi, o'ydi
 ko'ngilchan – bag'ritosh, be-
 rahm, rahmsiz, toshmehr,
 toshbag'ir, toshyurak, shaf-
 qatsiz
 ko'ngli oq – bag'ritosh, berahm,
 rahmsiz, toshmehr, tosh-
 bag'ir, toshyurak, shafqatsiz
 ko'ngli oq – ichi qora, ko'ngli
 qora
 ko'ngli qora – ko'ngli oq, ko'ngli
 pok, ko'ngli toza, qalbi pok
 ko'ngli toza – ichi qora, ko'ngli
 qora
 ko'p – kam
 ko'p – oz, kam
 ko'pchilik – ozchilik
 ko'rindi – yashirindi, bekindi
 ko'tardi – tushirdi; pasaytirdi
 ko'tarildi – tushdi; pasaydi
 ko'zini yumdi – dunyoga keldi,
 tug'ildi

L

la'nat – rahmat
 lanj – tirik
 lapashang – uddaburro, ish-
 bilarmon, epchil, abjir, igna
 teshigidan o'ta oladigan, yul-
 duzni benarvon uradigan
 loqayd – faol
 loyiq – noloyiq, nomunosib
 loyqa – tiniq

M

ma'lum – noma'lum
 ma'murchilik – yetishmovchilik,

muhtojlik, tanqislik
 madorsiz – baquvvat, zabar-
 dast, tog'ni tolqon qiladigan
 mamnun – norozi, xafa
 man qildi – ijozat berdi, ruxsat
 berdi
 manfiy – musbat
 mangu – vaqtincha
 manman – kamtar, kamtarin,
 xokisor
 manmanlik – xokisorlik, kam-
 tarlik
 maqtadi – yomonladi, yerga ur-
 di, tanqid qildi
 mard – nomard, yuraksiz, chum-
 chuq pir etsa yuragi shir et-
 adigan
 mast – hushyor
 mastlik – hushyorlik
 mavhum – aniq
 mavjud – yo'q
 maxfiy – oshkora
 maxraj – surat
 mayda – yirik, katta, azamat,
 azim, zo'r, ulkan
 mayin – dag'al
 mazali – belazzat, bemaza
 mazlum – zolim
 mag'lub – g'olib, muzaffar
 mag'lubiyat – g'alaba, zafar,
 g'olibiyat
 mag'rib – kunchiqar, mashriq,
 sharq
 mashriq – kunbotar, mag'rib,
 g'arb
 mikroskopik – gigant, ulkan
 minimum – maksimum
 minnatdorlik – ko'mamaklik
 monosemiya – polisemiya

mos – zid, qarama-qarshi
 muattar – badbo'y, sassiq, qo'-
 lansa
 mudofaa – hujum
 muhabbat – nafrat
 muhim – arziyas; ahamiyatsiz
 muhtojlik – to'qchilik, keng-
 chilik, ma'murchilik; mo'l-
 ko'lchilik, mo'lchilik, serob-
 chilik, seroblik, to'yinchilik,
 to'kinchilik; farovonlik
 mukofot – jazo
 muloyim – dag'al; qattiq; to'ng,
 ters, qo'pol
 muloyim – qo'rs
 muloyimlik – qo'pollik
 mumsik – ochiq qo'l, saxiy,
 saxovatli, tanti, qo'li ochiq,
 hotam, hotamtoy
 munkillagan – bardam, tetik
 munosib – noloyiq, nomunosib
 muqaddima – xotima, epilog
 murakkab – oddiy; sodda
 muruvvatli – muruvvatsiz, him-
 matsiz
 muruvvatsiz – muruvvatli
 musbat – manfiy
 mustahkam – bepand
 muvaffaqiyat – muvaffaqiyat-
 sizlik
 muvaqqat – doimiy
 muzladi – eridi
 mug'ambir – go'l, sodda, sod-
 dadil
 mushkul – oson
 mushkul – yengil
 mushtarak – xususiy
 mehmon – mezbon
 mehnatkash – dangasa, ish-

yoqmas, yalqov
 mehr – nafrat
 mehr qo'ydi – nafratlandi
 merov – yer tagida ilon qimir-
 lasa biladigan, ziyrak, sezgir,
 tuyg'un, hushyor
 merovlik – ziyraklik, hushyorlik
 mezbon – mehmon
 mo'l – kam, oz
 mo'l-ko'lchilik – muhtojlik, tan-
 qislik, yetishmovchilik
 mo'lchilik – muhtojlik, tanqislik
 mo'min – o'jar, qaysar
 mo'rt – chayir

N

naf – zarar, ziyon
 nafrat – mehr, muhabbat
 namgarchilik – qurg'oqchilik
 naqd – nasiya
 nasiya – naqd
 nasldor – zotsiz
 nimjon – zabardast, tog'ni tol-
 qon qiladigan, baquvvat, zo'r,
 quvvatli, kuchli, qudratli
 noahil – apoq-chapoq, inoq,
 ittifoq, oralaridan qil o'tmaydi
 noaniq – aniq
 nobop – bop
 nodon – donishmand, dono; pi-
 shiq
 nohaq – haq, haqli
 noinsof – insofli
 noittifoq – apoq-chapoq, ahil,
 inoq, ittifoq, oralaridan qil o't-
 maydi
 nojo'ya – jo'yali, o'rinli
 nokas – saxiy, saxovatli, tanti,

qo'li ochiq, hotam, hotamtoy
 nokasta – ochiqqo'l
 nokasta – saxiy, saxovatli, tan-
 ti, qo'li ochiq, hotam, hotam-
 toy
 noloyiq – loyiq, munosib
 noma'lum – ma'lum
 nomard – botir, dovyurak, ja-
 sur, mard, yuragida yoli bor,
 yurakli, qo'rqmas
 nomunosib – loyiq, munosib
 nomusli – benomus, nomussiz,
 oriyatsiz, orsiz
 nomussiz – oriyatli, orli
 nonko'rik – minnatdorlik
 nopok – pok, pokiza, toza
 noqulay – qulay
 norozi – mamnun, xursand
 norozilik – rozilik
 notanish – tanish
 notinch – tinch, osoyishta
 notob – salomat, sog', sog'lom
 noto'g'ri – to'g'ri
 novcha – pakana
 noo'rin – jo'yali, o'rinli
 noshud – abjir, igna teshigidan
 o'ta oladigan, yulduzni be-
 narvon uradigan; ishbilar-
 mon, uddaburon
 neologizm – arxaizm

O

obod – xarob, xaroba, xaroba-
 zor
 obodon – xarob, xaroba, xa-
 robazor
 obro'li – beobro', obro'siz
 obro'siz – boobro', obro'li

oddiy – murakkab
 odil – adolatsiz
 odobli – odobsiz
 ogoh – bexabar, xabarsiz
 ohista – jadal, ildam, tez
 old – ket, ort, orqa
 oldi – berdi; qo'shdi; sotdi; qo'y-
 di
 oldin – ba'daz, keyin, so'ngra
 oldinga – orqa(ga)
 olis – yaqin
 olqadi – qarg'adi
 olqish – qarg'ish
 olg'a – orqaga
 ongli – ongsiz
 optimizm – pessimizm
 oq – aybdor, aybli
 oq – qora
 oqko'ngil – ichi qora, ko'ngli
 qora
 oqardi – qoraydi, qorong'ilash-
 di
 oqibatli – beoqibat
 oqibatsiz – oqibatli
 oqil – aqlsiz, beaql, ahmoq,
 tentak
 oqilona – ahmoqona
 oqladi – qoraladi
 oqlovchi – qoralovchi
 oqshom – tong, erta, erta bilan,
 ertalab
 oralaridan qil o'tmaydigan –
 noahil, noittifoq, ters
 oriq – semiz
 oriyatli – benomus, nomussiz,
 oriyatsiz, orsiz
 oriyatsiz – nomusli, oriyatli, orli
 orqa – old
 orqada qoldi – o'zdi; o'tdi

ortdi – bo'shatdi
 ortdi – kamaydi, ozaydi
 ortdi – tushirdi
 orttirdi – kamaytirdi, ozaytirdi
 osmon – yer, zamin, arz
 osmonga ko'tardi – yerga urdi,
 yomonladi
 oson – dushvor, mushkul, og'ir
 osonlashtirdi – og'irlashtirdi, qi-
 yinlashtirdi
 osoyishta – bezovta; notinch;
 shovqin-suronli
 ost – tepa; ust; uch
 ostki – ustki, yuqori, yuqorigi
 oxir – bosh
 oxirgi – dastlabgi
 oz – bisyor, ko'p, mo'l
 ozaydi – ko'paydi, ortdi, oshdi
 ozdi – semirdi
 ozod – erksiz; mustamlaka
 ozod qildi – bosib oldi, qamadi,
 qo'lga oldi
 ozg'in – semiz
 ozchilik – ko'pchilik
 og'ir – yengil, oson
 og'zaki – yozma
 og'zi qulog'ida – xafa, qayg'uli,
 qovog'idan qor yog'adigan,
 g'amgin, g'amli, g'ussali
 og'zidagi oshini oldiradigan –
 bo'shang, lapashang, merov,
 go'l, noshud, uquvsiz, landa-
 vur, lavand
 og'zing qani desa qulog'ini
 ko'rsatadigan – yer tagida
 ilon qimirlasa biladigan, ziy-
 rak, sezgir, tuyg'un, hushyor
 oshirdi – kamaytirdi, ozaytirdi;
 tushirdi; pasaytirdi

oshkor – yeng ichida, xufiyona,
xufiya, yashirin

oshkor qildi – bekitdi, yopdi,
yashirdi

oshkora – yeng ichida, xufiyona,
xufiya, yashirin, pinhon

och – to'q

ochdi – berkitdi, bekitdi; yopdi;
yumdi; yashirdi

ochiq – bekik, berk, yopiq;
yeng ichida, xufiyona, xufiya,
yashirin, yashirincha

ochiqqo'l – ziqna, mumsik, nokas,
nokasta, tutunini bulut ko'rmagan,
xasis, qurumsoq

ochiqchasiga – yeng ichida,
xufiyona, xufiya, yashirin, yashirincha

ochlik – to'qlik

P

pakana – novcha

parokandalik – birlik, ittifoqlik

pasaydi – zo'raydi, kuchaydi;
ko'tarildi

past – baland, yuqori

pastki – ustki, yuqori, yuqorigi

pastlik – balandlik, tepalik

pinhon – oshkora

pismiq – dali-g'uli

pishiq – jonsiz, chidamsiz

pok – irkit, isqirt, iflos, kir, nopok

pokiza – irkit, isqirt, iflos, kir, nopok

polisemiya – monosemiya

poygak – to'r, yuqori

prolog – xotima, epilog

puxta – chidamsiz; bo'shang,
lapashang, merov, go'l, no-shud,
uquvsiz, landavur, lavand

peshqadam – qoloq

Q

qabul etdi – rad etdi, rad qildi;
inkor etdi

qahqaha – faryod

qalbaki – chin

qalbi pok – ichi qora, ko'ngli qora

qalin – siyrak, hakkam-dukkan;
yupqa

qamadi – bo'shatdi, ozod qildi,
chiqarib yubordi, qo'yib yubordi

qamoqqa oldi – bo'shatdi, ozod qildi,
chiqarib yubordi, qo'yib yubordi

qanoatli – beqanoat, qanoatsiz

qanoatsiz – qanoatli

qaram – erkin

qarama-qarshi – mos

qari – yosh, yosh-yalang

qari-qartang – yosh-yalang

qartaydi – yoshardi

qarg'adi – olqadi

qarg'ish – olqish

qattiq – muloyim, yumshoq; asta, sekin

qaysar – mo'min, muloyim, yuvosh, qobil

qaytdi – bordi

qayg'u – xurramlik, vaqtichog'lik,
sevinch, xursandlik, xursandchilik,
xushvaqtlik, shod-

lik, quvonch
 qayg'u-hasrat – aysh-ishrat
 qayg'uli – mamnun, xursand,
 vaqtichog', og'zi qulog'ida,
 xurram, xushnud, shod
 qazidi – ko'mdi
 qazo qildi – dunyoga keldi,
 tug'ildi, tavallud topdi
 qashshoq – badavlat, boy, dav-
 latli, davlatmand
 qashshoqlik – boylik
 qilvir – go'l, sodda, soddadil
 qimmat – arzon
 qing'ir – to'g'ri
 qisqa – uzun
 qisqardi – uzaydi
 qiyin – yengil, oson
 qiyinlashdi – yengillashdi
 qiyinlashtirdi – yengillashtirdi,
 osonlashtirdi
 qiyshiq – to'g'ri
 qiziqarli – zerikarli
 qish – yoz
 qishki – yozgi
 qobil – o'jar, qaysar
 qobiliyatli – layoqatsiz
 qonuniy – g'ayriqonuniy
 qoq – nam, ho'l
 qora – oq; beayb
 qoraladi – oqladi
 qoralovchi – oqlovchi
 qoraydi – yorishdi, oqardi
 qorong'i – yorug'
 qorong'ilashdi – yorishdi, oqar-
 di
 qorong'ilik – yorug'lik
 qotdi – yumshadi
 qovog'idan qor yog'adi – vaq-
 tichog', og'zi qulog'ida, xur-

ram, xursand, xushnud, shod
 qudratli – zaif, ojiz, kuchsiz
 qulay – noqulay
 qurdi – buzdi
 quridi – ko'kardi, ko'kladi
 quritdi – namladi, ho'lladi
 qurumsoq – ochiqqo'l, saxiy,
 saxovatli, tanti, qo'li ochiq,
 hotam, hotamtoy
 quruq – nam, ho'l
 quruq – to'la
 qurg'oqchilik – namgarchilik
 quv – go'l, sodda, soddadil
 quvondi – xafa bo'ldi, xafalandi
 quvonch – xursandlik, anduh,
 xafagarchilik, xafalik, xafa-
 chilik, qayg'u, g'am
 quvvatli – bequvvat, zaif, kam-
 quvvat, kuchsiz
 quyi – ustki, yuqori, yuqorigi
 quyuyq – suyuq
 qo'lansa – muattar, xushbo'y
 qo'lga oldi – bo'shatdi, ozod
 qildi, chiqarib yubordi, qo'yib
 yubordi
 qo'li ochiq – ziqna, mumsik, no-
 kas, nokasta, tutunini bulut
 ko'rmagan, xasis, qurumsoq
 qo'ndi – ko'tarildi, uchdi
 qo'pol – ixcham; muloyim, yum-
 shoq
 qo'pollik – muloyim
 qo'rqmas – nomard, qo'rqqoq,
 chumchuq pir etsa yuragi shir
 etadigan, chumchuqyurak,
 yuraksiz
 qo'rqqoq – botir, dovyurak, ja-
 sur, mard, yuragida yoli bor,
 yurakli, qo'rqmas

qo'rqqoqlik – botirlik
 qo'rs – yumshoq, muloyim
 qo'ydi – oldi
 qo'yib yubordi – qamadi, qo'lga
 oldi, hibsga oldi
 qo'shdi – ajratdi, ayirdi
 qo'shildi – ajraldi, ayrildi

R

rad etdi – rozi bo'ldi, qabul qil-
 di, tasdiqladi
 rahmat – la'nat
 rahmdil – bag'ritosh, berahm,
 rahmsiz, toshmeh, tosh-
 bag'ir, toshyurak, shafqatsiz
 rahmsiz – ko'ngilchan, ko'ngli
 bo'sh, rahmdil, shafqatli
 rohat – azob, uqubat, zahmat
 rost – yolg'on
 rostgo'y – yolg'onchi
 rozi bo'ldi – rad etdi
 ruhiy – jismoniy
 ruxsat berdi – man qildi, taqiq-
 ladi
 real – xayoliy

S

sabri – bardoshsiz; betoqat,
 toqatsiz
 sabrsiz – bardoshli, sabri, to-
 qatli
 salbiy – ijobiy
 salom berdi – alik oldi
 salomat – betob, kasal, notob,
 xasta
 samarali – bebaraka, samara-
 siz, unumsiz

samarasiz – barakali, samara-
 li, serunum, unumli
 samo – yer, zamin, arz
 saodatli – baxtsiz, bebaxt, tole-
 siz, baxti qaro
 sarfladi – jamg'ardi, yig'di, to'p-
 ladi
 sassiq – muattar, xushbo'y
 savlatli – savlatsiz
 savlatsiz – basavlat, sersavlat
 savob – gunoh
 savodli – savodsiz
 saxiy – ziqna, mumsik, no-
 kas, nokasta, tutunini bulut
 ko'rmagan
 saxovatli – ziqna, mumsik, no-
 kas, nokasta, tutunini bulut
 ko'rmagan
 sayoz – chuqur
 siniq – butun
 sipo – yengiltabiat, yengiltak
 sirt – ich
 siyrak – zich, tig'iz, qalin
 sodda – ayyor, dog'uli, ilonning
 yog'ini yalagan, mug'ambir,
 xirpa, qilvir, quv, hiylagar,
 murakkab
 soddadil – ayyor, dog'uli, ilon-
 ning yog'ini yalagan, mu-
 g'ambir, xirpa, qilvir, quv, hi-
 ylagar
 sodiq – sadoqatsiz, xiyonatkor
 sohibjamol – badbashara, bad-
 burush, tasqara, ta'viya, xu-
 nuk
 sokin – shovqin-suronli
 sotdi – oldi, sotib oldi
 sotib oldi – sotdi
 sovidi – isidi

sovuq – issiq
 sovuq yedi – issiqlab ketdi
 sovurdi – tejadi
 soxta – chin
 sog' – betob, kasal, notob, xas-
 ta
 sog'aydi – kasal bo'ldi, og'ridi,
 xastalandi, dardga chalindi,
 kasallandi
 sog'lom – betob, kasal, notob,
 xasta
 sochdi – to'pladi, yig'di
 sudraldi – chopdi, yugurdi
 sukut qildi – gapirdi, so'zladi,
 so'yladi
 suluv – badbashara, badbu-
 rush, tasqara, ta'viya, xunuk
 sun'iy – chin; tabiiy
 surat – maxraj
 surbet – iboli, tortinchoq, uyat-
 chan, uyatchang, sharmli,
 hayoli
 susaydi – zo'raydi, kuchaydi,
 ko'tarildi, jadallashdi
 sust – jadal, tez, abjir
 sustkash – abjir, ildam, tezkor,
 chapdast, chaqqon, epchil
 sustkashlik – tezkorlik
 suyundi – kuyindi, xafa bo'ldi,
 xafalandi
 suyuq – quyuq
 sekin – jadal, ildam, tez; qattiq
 sekinlatdi – tezlatdi, jadallash-
 di, tezladi
 semiz – ozg'in, oriq
 semizlik – oriqlik, ozg'inlik
 sergap – kamgap, kamsuxan
 serhosil – kamhosil
 serob – anqoga shafe, anqo-

ning urug'i, kamyob, kamchil,
 tanqis, tahchil
 seroblik – muhtojlik, yetishmov-
 chilik, tanqislik
 sersavlat – savlatsiz
 serunum – bebaraka, samara-
 siz, unumsiz
 serg'ayrat – tanbal, erinchak,
 g'ayratsiz
 sevdi – yomon ko'rdi
 sevindi – kuyindi, xafa bo'ldi,
 xafalandi
 sevinch – anduh, xafagarchilik,
 xafalik, xafachilik, qayg'u,
 g'am
 sezgir – anqov, merov, og'zing
 qani desa qulog'ini ko'rsata-
 digan
 so'kdi – tikdi
 so'l – o'ng
 so'ndi – yondi
 so'nggi – dastlabgi
 so'ngra – avval, avvalo, bosh-
 lab, oldin
 so'radi – javob berdi, javob
 qaytardi

T

ta'viya – barno, go'zal, zebo,
 sohibjamol, suluv, xushro'y,
 xushsurat, chiroyli, husndor,
 husnli
 tabiiy – sun'iy
 tag – tepa, ust, uch
 tajribador – tajribasiz, xom,
 g'o'r
 tajribakor – tajribasiz, xom,
 g'o'r

tajribali – tajribasiz, xom, g'o'r
takabbur – kamtar, kamtarin,
xokisor

tak-tak – chuh (otga nisbatan)
tamizli – betamiz, befarosat,
befahm, kaltafahm, farosat-
siz, fahmsiz

tamom qildi – boshladi

tamomladi – boshladi

tanbal – serg'ayrat, g'ayratli,
g'ayratchan

tanho – birga, birgalikda

tanish – begona, yot, notanish

tanqid qildi – maqtadi

tanqis – serob

tanqislik – kengchilik, ma'mur-
chilik, mo'l-ko'lchilik, mo'l-
chilik, seroblik, serobchilik,
to'yinchilik, to'kinchilik, faro-
vonlik

tanti – ziqna, mumsik, no-
kas, nokasta, tutunini bulut
ko'rmagan, xasis, qurumsaq
taqiqladi – ijozat berdi, ruxsat
berdi

taqchil – serob

taranglatdi – bo'shatdi

tarqadi – birlashdi, uyushdi; yi-
g'ildi, to'plandi

tarqatdi – jamladi, yig'di, to'pla-
di

tarqoqlik – birlik, ittifoqlik

tasdiq etdi – inkor qildi, rad qildi

tasdiqladi – inkor qildi, rad qildi

tasqara – barno, go'zal, zebo,
sohibjamol, suluv, xushro'y,
xushsurat, chiroyli, husndor,
husnli

tashqari – ichkari

tashqi – ichki

tikdi – so'kdi

tiniq – loyqa

tinch – notinch; shovqin-suronli

tinchlik – urush

tirik – jonsiz, o'lik; lanj

tirr – chuhh

tirr – chuvv

tig'iz – siyrak, hakkam-dukkam

tish – ich

tolesiz – baxtli, saodatli

tong – kech, kechqurun, oq-
shom, shom

topdi – yo'qotdi; yashirdi

toqatli – bardoshsiz, betoqat,
toqatsiz, chidamsiz

toqatsiz – bardoshli, sabrli, to-
qatli, chidamli

tor – keng

toraydi – kengaydi

tortdi – itardi

tortinchoq – bezbet, beibo, beti
qattiq, besharm, behayo,
surbet, uyatsiz, hayosiz

totli – belazzat, bemaza

toza – irkit, isqirt, iflos, kir, no-
pok

tozaladi – bulg'adi, iflosladi, if-
los qildi

tog'ni tolqon qiladigan – nim-
jon, bedarmon, bemador, be-
majol, burnidan tortsa yiqil-
gudek, darmonsiz, madorsiz,
majolsiz

toshyurak – ko'ngilchan, ko'ng-
li bo'sh, rahmdil, shafqatli

toshbag'ir – ko'ngilchan, ko'ng-
li bo'sh, rahmdil, shafqatli

tragediya – komediya

tugatdi – boshladi
 tun – kun; kunduzi
 tungi – kunduzgi
 turdi – yotdi
 turg'un – beqaror, o'zgaruv-
 chan
 tutunini bulut ko'rmagan – ho-
 tam, ochiqqo'l, saxiy, saxo-
 vatli, tanti, hotamtoy
 tuyg'un – anqov, merov, og'-
 zing qani desa qulog'ini ko'r-
 satadigan, betamiz, befahm,
 befarosat, kaltafahm, fahm-
 siz
 tuzaldi – kasal bo'ldi, og'ridi,
 xastalandi, dardga chalindi,
 kasallandi
 tuzatdi – buzdi
 tuzsiz – sho'r
 tug'ildi – o'ldi, vafot etdi, vafot
 qildi, dunyodan ketdi, ko'z
 yumdi, qazo qildi, asfalosofi-
 linga jo'nadi
 tug'ishgan – o'gay
 tush – o'ng
 tushdi – chiqdi; uchdi
 tejadi – isrof qildi, sovurdi
 tejamkor – isrofgar
 tejamkorlik – isrofgarchilik
 tenglik – tengsizlik
 tengsizlik – tenglik
 tentak – aqli raso, aqli, oqil,
 esli
 tepa – tag
 tepalik – pastlik
 tepsa-tebranmas – ildam, tez-
 kor, chapdast, chaqqon, ep-
 chil
 ters – apoq-chapoq, ahil, inoq,

ittifoq, oralaridan qil o'tmay-
 digan, muloyim, yumshoq
 ters – o'ng
 tetik – munkillagan, sharti ketib
 parti qolgan
 tez – asta, ohista, sekin, sust
 tezkor – sustkash; tepsa-teb-
 ranmas, epashang
 tezkorlik – sustkashlik
 tezladi – sekinladi, sekinlashdi
 tez-tez – ahyon-ahyonda, goh-
 goh, goho-goho
 to'la – bo'sh, quruq
 to'latdi – bo'shatdi
 to'ng – muloyim, xushmuoma-
 la, xushfe'l, yumshoq
 to'ngdi – eridi
 to'ng'ich – kenja
 to'pladi – sarfladi, sarf qildi,
 xarajat qildi, xarj qildi, tarqat-
 di, sochdi
 to'plandi – tarqaldi, tarqadi
 to'q – och
 to'qlik – ochlik
 to'r – poygak
 to'xtatdi – yurgizdi
 to'yinchilik – yetishmovchilik,
 muhtojlik, tanqislik
 to'g'ri – egri, qing'ir, qiyshiq;
 xato, noto'g'ri, yanglish

U

uddaburro – lavang, landavur,
 lapashang, noshud, og'zida-
 gi oshini oldiradigan, uquv-
 siz, sustkash, tepsa-tebran-
 mas
 uladi – uzdi

ulkan – mikroskopik, mitti, kichik; mayda, chog'
 umrbod – vaqtincha
 umumiy – xususiy
 unumli – bebaraka, samarasiz, unumsiz
 unumsiz – barakali, samarali, serunum, unumli
 uquvli – bo'shang, noshud, uquvsiz, landavur, lavand, uddaburon, ishbilarmon, yulduzni benarvon uradigan
 urishdi – yarashdi
 urishtirdi – ajratdi, ayirdi, yarashtirdi
 urush – tinchlik
 ust – ich; ost, tag
 ustki – ostki; pastki; quyi
 uxlatdi – uyg'otdi
 uyatsiz – iboli, tortinchoq, uyatchan, sharmli, hayoli
 uyatchan – bezbet, beibo, beti qattiq, besharm, behayo, surbet, uyatsiz, hayosiz
 uyatchang – bezbet, beibo, beti qattiq, besharm, behayo, surbet, uyatsiz, hayosiz
 uydirma – haqiqat
 uyushdi – tarqaldi, tarqadi
 uyg'otdi – uxlatdi
 uzaydi – qisqardi
 uzdi – uladi
 uzoq – birpas; yaqin
 uzoqlashdi – yaqinlashdi
 uzun – kalta, qisqa
 uch – ost, tag; oxiri
 uchdi – qo'ndi; tushdi

V

vafodor – bevafo, vafosiz
 vafoli – bevafo, vafosiz
 vafosiz – vafoli, sodiq
 vafot etdi – tug'ildi, dunyoga keldi, tavallud topdi
 vaqtichog' – xafa, qayg'uli, qovog'idan qor yog'adi, g'amgin, g'amli, g'ussali
 vaqtincha – doim, hamisha, abadiy, umrbod, toabad, mangu; doimiy; batamom, butunlay
 vaqtichog'lik – anduh, xafagarchilik, xafachilik, xafalik, qayg'u, g'am
 vasl – ayriliq, firoq, hijron, hajr
 vaysaqi – kamgap, kamsuxan
 vazmin – yengiltak; yengil
 vijdonli – vijdonsiz
 vijdonsiz – vijdonli
 visol – ayriliq, firoq, hajr
 voqif – xabarsiz, bexabar

X

xabardor – xabarsiz, bexabar
 xabarsiz – boxabar, voqif, ogoh, xabardor
 xafa – mamnun, xursand, vaqtichog', og'zi qulog'ida, xurram, xushnud, shod
 xafa bo'ldi – sevindi, suyundi, quvondi
 xafagarchilik – vaqtichog'lik, sevinch, xursandlik, xursandchilik, xushvaqtlik, shodlik, quvonch
 xafalandi – xursand bo'ldi, qu-

vondi
 xafalik – vaqtichog'lik, sevinch, xursandlik, xursandchilik, xushvaqtlik, shodlik, quvonch
 xafachilik – vaqtichog'lik, sevinch, xursandlik, xursandchilik, xushvaqtlik, shodlik, quvonch
 xarajat – daromad, kelim, kirim
 xarajat qildi – jamg'ardi, yig'di, to'pladi
 xarj qildi – jamg'ardi, yig'di, to'pladi
 xarob – obod, obodon
 xaroba – obod, obodon
 xarobazor – obod, obodon
 xasis – ochiqqo'l, saxiy, saxovatli, tanti, qo'li ochiq, hotam, hotamtoy
 xasta – sog', salomat, sog'lom
 xatarli – bexatar, xavfsiz, xatarsiz
 xatarsiz – xavfli, xatarli
 xato – to'g'ri
 xavfli – bexatar, xavfsiz, xatarsiz, bexatar
 xavfsiz – xavfli, xatarli
 xayoliy – real
 xirpa – go'l, sodda, soddadil, qo'y og'zidan cho'p olmagan
 xix – ishsh
 xokisor – dimog'dor, kerik, kibrli, kerilma, kibr-havoli, manman, takabbur, kalondimog'
 xom – pishgan, yetilgan; tajribali
 xor – aziz
 xotima – kirish, muqaddima, prolog

xotirjam – bezovta
 xotirjam bo'ldi – bezovta bo'ldi
 xufiyona – ochiq, oshkora, ochiqchasiga
 xunuk – bamo, go'zal, zebo, sohibjamol, suluv, xushro'y, xushsurat, chiroyli, husndor, husnli
 xurram – xafa, qayg'uli, qovog'idan qor yog'adi, g'amgin, g'amli, g'ussali
 xursand – xafa, qayg'uli, qovog'i-dan qor yog'adi, g'amgin, g'amli, g'ussali
 xursand bo'ldi – kuyindi, xafa bo'ldi, xafalandi
 xursandlik – anduh, xafagarchilik, xafalik, xafachilik, qayg'u, g'am
 xursandchilik – anduh, xafagarchilik, xafalik, xafachilik, qayg'u, g'am
 xususiy – umumiy; mushtarak
 xushbichim – beso'naqay, beo'xshov
 xushbo'y – badbo'y, sassiq, qo'lansa
 xushfe'l – dag'al, to'ng
 xushmuomala – dag'al, to'ng
 xushnud – xafa, qayg'uli, qovog'idan qor yog'adi, g'amgin, g'amli, g'ussali
 xushqomat – beso'naqay, beo'xshov
 xushro'y – badbashara, badburush, tasqara, ta'viya, xunuk
 xushsurat – badbashara, badburush, tasqara, ta'viya, xunuk

xushta'm – badxo'r
 xushvaqtlik – anduh, xafagar-
 chilik, xafalik, xafachilik, qay-
 g'u, g'am,
 xo'b – yomon
 xo'p – yo'q
 xo'ra – chimxo'r
 xo'rladi – e'zozladi, boshiga
 ko'tardi

Y

yalqov – ishchan, mehnatkash,
 mehnatsevar
 yangi – eski
 yanglish – to'g'ri
 yaqin – uzoq, olis, yiroq, iroq
 yaqinlashdi – yiroqlashdi, uzoq-
 lashdi
 yarashdi – ajrashdi; urishdi
 yaroqli – yaroqsiz
 yasama – chin
 yaxshi – yomon
 yaxshi ko'rdi – yomon ko'rdi
 yaxshilik – yomonlik
 yashirdi – topdi; ochdi, oshkor
 qildi, fosh qildi
 yashirin – ochiq, oshkor; ochiq-
 chasiga, oshkora
 yashirindi – ko'rindi
 yashirincha – oshkor
 yirik – mayda, kichik, chog'
 yiroq – yaqin
 yirtiq – butun
 yig'di – sarfladi, sarf qildi, xarj
 qildi, xarajat qildi, sochdi
 yig'ildi – tarqaldi
 yig'ladi – kuldi
 yolg'iz – birga, birgalikda

yolg'on – rost, chin
 yolg'onchi – rostgo'y
 yomon – a'lo, besh; yaxshi
 yomon ko'rdi – sevdi, yaxshi
 ko'rdi
 yomonladi – maqtadi, osmon-
 ga ko'tardi
 yomonlik – yaxshilik
 yondi – o'chdi, so'ndi
 yopdi – ochdi; oshkor qildi, fosh
 qildi
 yopiq – ochiq
 yopishdi – ajraldi, ko'chdi
 yoqdi – o'chirdi
 yoqimli – yoqimsiz, beyoqim
 yoqimsiz – yoqimli, yoqimtoy
 yoqimtoy – yoqimsiz
 yorishdi – qoraydi, qorong'ilashdi
 yorug' – qorong'i
 yotdi – turdi
 yovuzlik – ezgulik
 yoz – qish
 yozgi – qishki
 yozma – og'zaki
 yosh – katta; kekxa, qari; qari-
 ya; qari-qartang
 yoshardi – qaridi, keksaydi, qar-
 taydi
 yoshlik – qarilik
 yosh-yalang – keksalar, qarilar,
 qari-qartang
 yugurdi – sudraldi
 yukladi – bo'shatdi, tushirdi
 yulduzni benarvon uradigan –
 lavang, landavur, lapashang,
 noshud, og'zidagi oshini ol-
 diradigan, uquvsiz, sustkash,
 tepsa-tebranmas
 yumdi – ochdi

yumshadi – qotdi
 yumshoq – dag'al, ters, to'ng,
 qattiq, qo'pol, qo'rs
 yupqa – qalin
 yuqori – past; ostki, pastki, qu-
 yi; poygak
 yuqorigi – ostki, pastki, quyi
 yuragi pokiza – ichi qora, ko'ngli
 qora
 yuragi sof – ichi qora, ko'ngli
 qora
 yuragida yoli bor – nomard,
 qo'rqqoq, chumchuq pir etsa
 yuragi shir etadigan, chum-
 chuqyurak, yuraksiz
 yurakli – nomard, qo'rqqoq, chum-
 chuq pir etsa yuragi shir et-
 adigan, chumchuqyurak, yu-
 raksiz
 yuraksiz – botir, dovyurak, ja-
 sur, mard, yuragida yoli bor,
 yurakli, qo'rqqmas
 yurgizdi – to'xtatdi
 yuvosh – sho'x; o'jar, qaysar
 yuztuban – chalqanchasiga
 yeng ichida – ochiq, oshkor,
 ochiqchasiga
 yengil – og'ir, vazmin; dushvor,
 mushkul, qiyin
 yengiltabiat – bosiq, vazmin,
 og'ir, sipo
 yengildi – g'olib bo'ldi, g'olib
 chiqdi, g'alaba qozondi
 yengillashdi – og'irlashdi; qi-
 yinlashdi
 yengiltak – bosiq, vazmin, og'ir,
 sipo
 yer – ko'k, samo, osmon, falak
 yer tagida ilon qimirlasa biladi

– merov, go'l, ovsar, og'zing
 qani desa qulog'ini ko'rsatadi
 yerga urdi – maqtadi, osmonga
 ko'tardi

yetishmovchilik – to'qchilik,
 ma'murchilik; mo'l-ko'lchilik,
 mo'lchilik, serobchilik, serob-
 lik, to'yinchilik, to'kinchilik;
 farovonlik

yechdi – kiydi; bog'ladi

yechindi – kiyindi

yo'q – bor, mavjud; mayli, xo'p,
 ha

yo'qlik – borlik

yo'qotdi – barpo etdi; topdi

yo'qchilik – borlik

yo'g'on – ingichka

Z

zabardast – nimjon, bedarmon,
 bemador, bemajol, bumidan
 tortsa yiqilgudek, darmonsiz,
 madorsiz, majolsiz

zafar – mag'lubiyat, yengilish

zahmat – rohat, farog'at, huzur,
 halovat

zaif – baquvvat, zo'r, kuchli,
 quvvatli, qudratli

zamin – osmon, ko'k, samo

zarar – foyda, naf, hayon

zararli – foydali

zarbdor – qoloq

zarur – keraksiz

zid – mos

ziqna – ochiqqo'l, saxiy, saxo-
 vatli, tanti, hotamtoy

ziyon – naf, foyda, hayon

ziyrak – anqov, merov, og'zing

qani desa qulog'ini ko'rsatadigan, betamiz, befahm, befarosat, kaltafahm, fahmsiz
 zich – siyrak, hakkam-dukkam, yakkam-dukkam
 zolim – mazlum
 zotdor – zotsiz
 zotli – zotsiz
 zotsiz – zotli, zotdor, nasldor
 zebo – badbashara, badburush, tasqara, ta'viya, xunuk
 zehni to'mtoq – zehni o'tkir, zehnli
 zehni o'tkir – zehnsiz, zehni to'm-toq
 zeriqli – qiziqarli
 zo'r – kichik, mayda; bequvvat, zaif, kamquvvat, kuchsiz
 zo'raydi – pasaydi, susaydi, kamaydi
 zo'rg'a – bermalol, dast

O'

o'gay – tug'ishgan, o'z
 o'jar – mo'min, muloyim, yuvosh, qobil
 o'ldi – dunyoga keldi, tug'ildi, tavallud topdi
 o'lik – jonli, tirik
 o'ng – tush
 o'ng – ters, teskari; so'l, chap
 o'qigan – bilimsiz, ilmsiz, o'qimagan, savodsiz
 o'qimagan – bilimli, ilimli, o'qigan, savodli
 o'rinli – nojo'ya, noo'rin, o'rinsiz
 o'rinsiz – jo'yali, o'rinli
 o'tdi – orqada qoldi

o'tib ketdi – orqada qoldi
 o'tkir – o'tmas
 o'tmas – keskir
 o'tmish – istiqbol, kelajak
 o'xshashlik – farq
 o'z – begona, yot; o'gay, boshqa
 o'z – o'zga, boshqa
 o'zga – o'z
 o'zgaruvchan – barqaror, doimiy, turg'un
 o'zib ketdi – orqada qoldi
 o'chdi – yondi
 o'chirdi – yoqdi

G'

g'alaba – mag'lubiyat
 g'alaba qozondi – yengildi
 g'am – xurramlik, vaqtichog'lik, sevinch, xursandlik, xursandchilik, xushvaqtlik, shodlik, quvonch
 g'amgin – mamnun, xursand, vaqtichog', og'zi qulog'ida, xurram, xushnud, shod
 g'amli – mamnun, xursand, vaqtichog', og'zi qulog'ida, xurram, xushnud, shod
 g'anim – do'st
 g'arazli – beg'araz, g'arazsiz
 g'arazsiz – g'arazli
 g'arb – kunchiqar, mashriq, sharq
 g'ayratli – tanbal, erinchak, erinchoq, g'ayratsiz
 g'ayratsiz – serg'ayrat, g'ayratli, g'ayratchan
 g'ayratchan – tanbal, erinchak,

erinchoq, g'ayratsiz
 g'ayriilmiy – ilmiy
 g'ayriqonuniy – qonuniy
 g'irrom – halol
 g'olib – mag'lub
 g'olib chiqdi – yengildi
 g'olibiyat – mag'lubiyat
 g'ussali – mamnun, xursand,
 vaqtichog', og'zi qulog'ida,
 xurram, xushnud, shod
 g'o'r – tajribakor, tajribador, taj-
 ribali

Sh

shafqatli – bag'ritosh, berahm,
 rahmsiz, toshmehr, tosh-
 bag'ir, toshyurak, shafqat-
 siz
 shafqatsiz – ko'ngilchan, ko'ng-
 li bo'sh, rahmdil, shafqatli
 sharmli – bezbet, beibo, beti
 qattiq, besharm, behayo, sur-
 bet, uyatsiz, hayosiz
 sharq – kunbotar, mag'rib,
 g'arb
 sharti ketib parti qolgan – bar-
 dam
 shiddatli – kuchsiz
 shimol – janub
 shimoliy – janubiy
 shirin – achchiq
 shod – xafa, qayg'uli, qovo-
 g'idan qor yog'adi, g'amgin,
 g'amli, g'ussali
 shodlik – anduh, xafagarchilik,
 xafalik, xafachilik, qayg'u,
 g'am
 shovqin-suronli – osoyishta, so-

kin, tinch

sho'x – yuvosh, muloyim, mo'-
 min, mo'min-qobil

Ch

chalqanchasiga – yuztuban
 chap – o'ng
 chapdast – lavang, landavur,
 lapashang, noshud, og'zida-
 gi oshini oldiradigan, uquv-
 siz, sustkash, tepsa-tebran-
 mas
 chidamli – chidamsiz, bardosh-
 siz
 chidamsiz – bardoshli, chidam-
 li, pishiq, puxta, chidamli
 chimxo'r – xo'ra
 chin – yolg'on, soxta, sun'iy, ya-
 sama, qalbaki
 chinakamiga – hazilakam
 chiqardi – qamadi, qamoqqa
 oldi, qo'lga oldi, hibsga oldi;
 kirgizdi, kiritdi; qo'shdi (otni
 aravadan chiqardi, otni ara-
 vaga qo'shdi)
 chiqaverish – kiraverish
 chiqdi – botdi; kirdi; tushdi
 chiqim – kirim, kelim
 chiroyli – badbashara, badbu-
 rush, tasqara, ta'viya, xunuk
 chopdi – sudraldi
 chog' – yirik, katta, azamat,
 azim, zo'r, ulkan
 chu – dirr, tak, tirr (otga nisba-
 tan)
 chuh – dirr, tak, tirr (otga nis-
 batan)
 chumchuq pir etsa yuragi shir

etadigan – botir, dovyurak,
jasur, mard, yuragida yoli
bor, yurakli, qo'rqmas
chuqur – sayoz

chuqurlik – do'nglik
chuchuk – achchiq
chekinish – hujum
cho'kdi – chiqdi

QISQACHA OMONIMLAR LUG'ATI

A

A zidlov bog'lovchisi (ammo,
lekin o'mida); so'roq yukla-
masi

A o'zbek alifbosining birinchi
harfi

Absolyut (r) (sif.) Mutlaq, bosh-
qa narsalarga qiyoslanma-
gan

Absolyut (r) (ot) o'zgarmas
(ruh)

Adash (fe'l) adashgan, bir poyi
almashgan (poyabzal); yan-
glish, noo'rin

Adash (ot) ismi bir xil odamlar

Afg'on (a) (ot) faryod, nola

Afg'on (a) (ot) xalqning nomi

Agentlik (ot) biror tashkilot-
ning joylardagi vakolatxonasi

Agentlik (ot) josuslik

Akkord (r<ital) musiqa as-
bobidagi bir xil ohangli kla-
vishlarning bir vaqtda chali-
nishi

Akkord biror ishni bajarishni
oxirigacha shartlashmoq

Aks (a) jin, ajina

Aks teskari ko'rinish yoki qayt-

gan ovoz; o'jar kishi

Aksiya (r<fr) (ot) qimmatbaho
qog'oz

Aksiya (r<lat) maqsadli hara-
kat

Aktiv (r) (ot) biror tashkilot yoki
jamoaning ilg'or qismi

Aktiv (r) (ot) korxonalar yoki tash-
kilotning mol-mulki, mablag'i

Aktiv (r) (sif.) serharakat, g'ay-
ratli

Alam (a) (ot) bayroq, tug'

Alam (a) (ot) jismoniy yoki
ruhiy azob; qasos; g'azab

Alif (a) (ot) arab alifbosidagi bi-
rinchi harf

Alif (r olifa) (ot) qurilishda ish-
latiladigan moy

Alla gumon olmoshi hosil qiluv-
chi birlik

Alla go'dakni uxlatishda aytila-
digan qo'shiq

Alla o'mbaloq oshib yiqilmoq

Amin (a) ishongan

Amin (a) O'rta Osiyo xonliklari-
dagi qishloq oqsoqoli yoki
soliq undiruvchi kishi

Amr (a) buyruq, farmoyish

Amr (a) esk ish, yumush

Ananas (r<isp) tropik mam-lakatlarda o'sadigan o'simlik va uning mevasi

Ananas eti qizg'ish qovun turi

Anbar (a) mumsimon xushbo'y modda

Anbar (a) tobutning cho'plariga o'rnatilgan novdalarga yo-pilgan mato

Arish (r *roj*) qora bug'doy

Arish arimoq

Ark (f-t) (ot) xon yoki amir sa-royi

Ark (r<ital) (ot) arka

Arz (a) og'zaki shikoyat yoki iltimos

Arz (a) yer shari

Arsh (a) kayf, safo

Arsh (a) xudoning taxti; os-mon; uying shifti

Asr (a) (ot) quyosh botishidan bir soat oldingi namoz o'qila-digan payt

Asr (a) (ot) yuz yil

Axir (a) oxiri

Axlr (a) ta'kid yuklamasi

Aylan aylana tarzda harakat-lanmoq; sayr qilmoq; boshqa tus olmoq

Aylan bo'lmoq

Aymoq esk aytmoq, demoq

Aymoq urug', elat

Azot (ko'tarmoq) dast (ko'tar-moq)

Azot (r<yunon) kimyoviy ele-ment; o'g'it

B

Badhavo (f-t a) havosi yomon

Badhavo (f-t a) kekkaygan

Bahr (a) (ot) aruz vazni atamasi

Bahr (a) (ot) bahra

Bahr (a) (ot) dengiz, ummon

Bali (f-t) balli

Bali ali desa bali deydi

Baliqko'z ko'zi chaqchaygan

Baliqko'z sho'rxok yerlarda o'sadigan o'simlik turi

Balo (a) (ot) ofat, falokat

Balo (a) o'z ishiga usta, udda-buron

Balq ko'pchimoq, ko'tarilmoq

Balq yarqiramoq; yashnamoq

Band (f-t) (sif.) bo'sh emas

Band (f-t) (ot) dasta, tutqich; bo'g'in

Band (f-t) (ot) hujjatning raqam-langan qismi

Band (f-t) (ot) tugun, bo'g'ov

Banda (f-t) (ot) xudoning quli; qaram kishi

Banda (r<ital)(ot) bosqinchi to'da

Bank (r<f<ital) (ot) pul muoma-lasi bilan shug'ullanuvchi tashkilot; xazina

Bank (ot) o'yinda tikilgan pul

Banka (r *bank*) (ot) bank

Banka (r) (ot) shisha yoki me-talldan yasalgan silindsimon idish

Baqa (ot) qurbaqa

Baqa (ot) tegimonning parrak-dan kuch olib toshini aylanti-radigan metall qismi

- Baqaloq** (ot) hayvonning tu-yoq bilan iligi orasi
- Baqaloq** (sif.) semiz
- Barak** (f-t) (ot) chuchvara
- Barak** (r-f) (ot) vaqtincha qurilgan yog'och uy
- Baravariga** *kmk* evaziga, badaliga
- Baravariga** *rvsh* bir vaqtda
- Bargak** (f-t) (ot) ayollar boshga taqadigan ziynat
- Bargak** (f-t) (ot) danagi olingan turshak
- Barot** (a) (ot) hukmdor tomondan berilgan ozodlik xati; unvon haqidagi yorliq
- Barot** (a) (ot) qamariya hisobida sakkizinchi oy
- Bas** (a) (ot) bahs
- Bas** (f-t) (predk. so'z) bo'ldi, yetar, demak
- Bijirla** (fe'l) bijir-bijir gapirmoq
- Bijirla** qaynab yotmoq
- Biq-biq** qaynamoq
- Biq-biq** semiz
- Bitik** butov, bekik
- Bitik** yozuv, xat
- Bitish** kelishmoq, ahdlashmoq
- Bitish** tugamoq
- Biy** (a)(ot) *esk* qabila boshlig'i, qozoq va qirg'izlarda oqsoqol
- Biy** (ot) ochiq, yaydoq (dala)
- Biy** (ot) zaharli o'rgimchak
- Biy** (ot) *sheva* bibi
- Biyron** (f-t) so'zamol
- Biyron** (f-t) tobiga yetkazib qovurilgan
- Blok** (r<ingl) (ot) arqonli g'al-tak orqali yuk ko'taradigan mashina
- Blok** (r<ingl) (ot) davlatlarning ayrim ittifoqi
- Blok** (r<ingl) (ot) katta binolardagi ayrim xona
- Blok** (r<ingl) (ot) katta g'isht bo'lagi
- Bo** (f-t) bilan
- Bo** (f-t) yana
- Bod** (f-t) (ot) revmatizm
- Bod** (f-t) (ot) shamol, yel
- Boks** (r<ingl) erkaklarning soch qo'yish usuli
- Boks** (r<ingl) kasalxonadagi maxsus ajratilgan xona
- Boks** (r<ingl) charm qo'lqopli sport turi
- Bor** mavjud
- Bor** (f-t) (hisb. so'z) marta, daf'a
- Bor** (r<lot) (ot) kimyoviy element
- Bosim** (ot) og'irlik kuchi
- Bosim** (rvsh.) tin olmay, surunkasiga (*bosim ishladi*)
- Bosim** (ot) urg'u
- Bosiriq** tin olmay, surunkasiga
- Bosiriq** yomon tush
- Bosma** (ot) balandga yuk osib qo'yiladigan richag
- Bosma** (sif.) nashr etilgan, nashr
- Boshliq** (ot) oyoq kiyimining yuza va yon qismi
- Boshliq** (ot) rahbar
- Boshoq** *esk* (ot) kamon o'qi
- Boshoq** (ot) o'simlikning don o'ragan qismi

- Bron** (r) band
- Bron** (r) zirh
- Burun** (ot) dengizga turtib chiqqan quruqlik
- Burun** (ot) hidlash a'zosi
- Burun** (rvsh.) ilgari
- Burch** (ot) burchak
- Burch** (ot) o'tash lozim bo'lgan vazifa
- But** (predk. so'z) butun
- But** (ot) oyoq
- Bedona** (f-t) bir-ikki yashar mol terisidan qilingan charm
- Bedona** (f-t) donasiz uzum
- Begona** (f-t) beklarga xos
- Begona** (f-t) yot, qarindosh emas, notanish
- Behtar** (f-t) esk afzal, yaxshiroq
- Behtar** (f-t) qulupnayning bir turi
- Bek** (sif.) berk, yopiq
- Bek tar**(ot) unvon; erkaklar ismining qismi; xo'jayinga murojaat so'zi
- Bel** (ot) gavdaning yag'rindan pastki qismi; biror narsaning o'rtasi
- Bel** (ot) yer qazishda ishlatiladigan yog'och sopli metall asbob
- Bela** (fe'l) beshikka yotqizmoq
- Bela** (fe'l) yuqadigan narsalarga botirmoq
- Beoqibat** (f-t+a) (sif.) natijasiz
- Beoqibat** (f-t+a) (sif.) unutulgan
- Betla** (fe'l) jur'at qilmoq, botirmoq
- Betla** (fe'l) sahifalarni raqamlamoq
- Bez** (r byaz) (ot) surpdan pishiqroq gazlama turi
- Bez** (sif.) surbet
- Bez** (ot) tirik organizmda zarur modda ishlab chiqaruvchi qism
- Besh** (rvsh.) (battar) o'ta darajada
- Besh** (son) 4 va 6 orasidagi butun son
- Beshak** (f-t+a) (sif) shubhasiz
- Beshak** (f-t+a) (ot) ertapishar qovun turi
- Bo'ktargi** (ot) egarga bog'langan yengil yuk
- Bo'ktargi** (ot) ko'chmanchi yirtqich qush
- Bo'l** (fe'l) parchalamoq, kesmoq, bo'laklamoq, taqsimlamoq, uzmoq, ajratmoq
- Bo'l** (fe'l) yuz bermoq, yarmoq, joylashmoq, o'smoq, erishmoq, kelib chiqmoq
- Bo'lak** (ot) grammatik termin (gap bo'lagi)
- Bo'lak** (ot) qism, parcha
- Bo'y** (ot) hid
- Bo'y** (ot) qomat
- Bo'ydor** (f-t) (sif.) novcha
- Bo'ydor** (f-t) (sif.) xushbo'y
- Bo'yin** (ot) bosh bilan yelka oraligi
- Bo'yin geog** (ot) ajralib qolgan quruqlik birlashadigan joy
- Bo'yin** (ot) haydalayotgan yer maydonining u boshidan bu boshigacha bo'lgan 120 – 150 metrcha keladigan masofa

Bo'z (ot) ekin ekilmagan unumdor yer

Bo'z (ot) oq-sarg'ish dag'al gazlama

Bo'zchi (ot) katta yaproqli mayda boshqoli o'simlik turi

Bo'g'ma bo'g'ib qo'yiladigan yoqali

Bo'g'ma difteriya

Bo'g'ma ilonning turi

Bo'g'oz (ot) ikki suv havzasini tutashtiruvchi tor suv yo'li

Bo'g'oz (sif.) qomida bolasi bor

Bo'sh (sif.) mo'rt, pishiq bo'lmagan; lapashang

Bo'sh (sif.) xoli, ichida hech narsa yo'q

Bo'sha (fe'l) ipini uzmoq

Bo'sha (fe'l) lavozimini, ishini tark etmoq; xoli bo'lmoq

Bo'sha (fe'l) yumshamoq, solqilanib qolmoq

D

Daf (a) doira

Daf (a) uzoqlatish (daf bo'l)

Dahyakchi tar (ot) dahyak (hosilning o'ndan biri) solig'ini beruvchi dehqon

Dahyakchi tar (ot) dahyak (hosilning o'ndan biri) solig'ini yig'uvchi amaldor

Dam (f-t) (bog'l.) ayiruv bog'lovchisi

Dam (f-t) (ot) kosiblikda olovga havoni haydovchi garmonsimon moslama

Dam (f-t) (ot) nafas; orom; is-siq, hovur

Dam (f-t) (ot) on, payt, vaqt, kez

Dam (f-t) (ot) tig' (pichoqning tig'i)

Dandana (f-t) (ot) narsaning tishsimon qismi

Dandana (f-t) (ot) tishli mola, sixmola

Dard (f-t) koyish so'zi (Dard! Balo!)

Dard (f-t) og'riq, kasallik; tashvish

Dasta (f-t) (ot) sop, narsaning ushlanadigan maxsus joyi

Dasta (f-t) (ot) chillak

Dastak (f-t) (ot) oyoq kiyimining aylangan orqa qismi

Dastak (f-t) (ot) richag

Davlat (a) (ot) boylik, mulk

Davlat (a) (ot) hokimiyat organi va siyosiy tashkilotlariga ega mustaqil mamlakat

Doira (a) (ot) aylana, to'garak

Doira (a) (ot) childirma, daf

Dol (a) (ot) arab alifbosidagi harf

Dol (sif.) egri, bukik

Dom (a) (ot) tuzoq, sirtmoq

Dom darak

Dong (rvsh) (dong qotmoq)

Dong (ot) shon-shuhrat

Doroyl (f-t) (ot) uzum navi

Doroyi (f-t) (ot) o'rishi xom, arqog'i ishqorlangan ipakdan tayyorlangan harir gazlama

Dov (f-t) (sif.) qaddi baland va yo'g'on

Dov (f-t) (ot) qimorda o'rta taqitilgan narsa, pul, mablag'

Dov (f-t) (ot) talab, da'vo
Dovul (ot) kuchli bo'ron
Dovul (ot) nog'oraga o'xshash asbob
Dog' (f-t) kuchli qizdirish (dog'langan yog')

Dog' (f-t) (ot) narsalarning boshqa narsa ta'sir qilgan joyi; isnod

Dog' (f-t) (ot) g'am, alam, qayg'u

Dunyo (ot) boylik

Dunyo (ot) olam, koinot

Devon (f-t) (ot) *adab* she'riy to'plam

Devon (f-t) *tar* (ot) majlis; oliy bosh idora

Do'l (f-t) (ot) muz holidayi yog'in

Do'l (f-t) (ot) tegimonning bug'doy solinadigan tepa qismi

E

E achinish, afsuslanishni ifodalovchi so'z

E und ayn ey

Ekipaj (r-fr) (ot) ayrim texnikalarni birgalikda boshqaruvchi jamoa

Ekipaj (ot) otli yengil arava, fayton

Ei (ot) «l» harfining nomi

Ei (ot) biror joyning odamlari

Elchilik (ot) biror davlatga maxsus yuborilgan delegatsiya

Elchilik (ot) elga xos urf-odatlar

Em (ot) «m» harfining nomi

Em (ot) shifo, dori-darmon

En (ot) «n» harfining nomi

En (ot) kenglik, kattalik

En (ot) *sheva* chorva hayvonining qulog'iga qo'yiladigan belgi

Er (ot) «r» harfining nomi

Er (ot) xotinning jufti, erkak

Eri (fe'l) suyulish, suyuqlanish

Eri (ot) xotinning jufti

Eri (sif.) nojo'ya, yarashmaydigan

Eri (fe'l) qo'lga kiritmoq

Es (ot) «s» harfining nomi

Es (ot) aql, hush, xotira

Es (fe'l) shamolning mayin harakati

Essiz (sif.) aqlsiz, xotirasi past

Esiz achinish so'zi (aslida eh, siz!)

Et (ot) go'sht, badan

Et (fe'l) qilmoqni ifodalovchi fe'l-ning buyruq shakli

Et (fe'l) *sheva* aytmoq, demoqni ifodalovchi fe'lning buyruq shakli

Etap (r<fr) bosqich, davr

Etap (r<fr) surgundagi kishilar guruhini boshqa joyga jo'natish harakati

Etiket (r<fr) (ot) biror jamiyatga xos muomala qoidalari

Etiket (r<fr) (ot) etiketka, yorliq

Esh (fe'l) eshishni ifodalovchi fe'lning buyruq shakli

Esh (ot) yo'ldosh, quvvat

F

Farq (ot) ajratilgan sochning o'rtasi

Farq (ot) o'xshashsizlik, tafovut

Fokus (r<lot) (ot) *fiz* singan nurning kesishuv nuqtasi

Fokus (r<lot) (ot) ko'z ilg'amas chaqqonlik bilan harakat qilish asosidagi o'yin

Fon (r<fr) (ot) surat olinadigan narsaning orqa plani

Fon (r<grek) (ot) tovush balandligi darajasi

Fe'l (ot) so'z turkumi nomi

Fe'l (ot) xulq-atvor, xarakter

Feodal (r<lot) (ot) katta yer egasi

Feodal (r<lot) (sif.) zulmkor

G

Gaj (f-t) (sif.) gajak

Gaj (f-t) (sif.) ters, teskari

Gap (f-t) (ot) fikr ifodasi

Gap (f-t) (ot) navbat asosidagi ulfatchilik, ziyofat

Gaz (f-t) (ot) 0,71 sm ga teng uzunlik o'lchovi

Gaz (f-t) yulg'un

Gaz (r<fr) (ot) yupqa harir gazlama

Gaz (r<goll) (ot) zarralari kuchsiz bog'langanligi tufayli har qanday bo'shliqni to'ldirib turadigan yengil modda

Gazak (f-t) (ot) ichkilik ustidan yeyiladigan ovqat

Gazak (ot) yaraning sovuqdan

yiringlagan joyi

Giperbola adab mubolag'a

Giperbola geom egri chiziq

Grafik (r<yunon) (ot) grafikada ijod qiluvchi rassom

Grafik (r<yunon) (ot) chiziqlar vositasida tasvirlash

Gul (f-t) qizamiq natijasida baddanda paydo bo'ladigan toshma

Gul (f-t) o'simlikning gulbarg, changdon va gulkosadan iborat qismi; naqsh, bezak

Gulband (f-t) (ot) gulni tutib turuvchi novda

Gulband (f-t) (ot) pichoqning dastasini tig'iga bog'lab turuvchi metall halqa

Gulband (f-t) (ot) pichoqning dastasini tig'iga bog'lab turuvchi metall halqa

H

Had (a) (ot) *mat* tenglamadagi son

Had (a) (ot) chegara, tugaydigan joy

Hadis (a) (ot) *din* Muhammad alayhissalom o'git va ibratlari

Hadis (a) (ot) kurash, kuch sinashish

Hal ajrim, yechim (*hal qilmoq*)

Hal (ot) oltin yoki kumush kukunidan qilingan bo'yoq

Havo (a) (ot) atmosfera, fazo

Havo (a) (ot) kibr, dimog'

Havo (a) (ot) kuy, ohang

Havodor (a+f-t) (sif.) kibrli, dimog'dor

Havodor (a+f-t) (sif.) toza havoli

Havodor (a+f-t) (ot) to'yda san'atkorlarga beriladigan pul

Himo biror ishni bajarishga yordam, ko'mak

Himo imo

Hur (a) (ot) *din* jannatdagi go'zal qiz

Hur (a) (sif.) erkin, ozod

Hur (fe'l) vovillamoq

Huzur (ot) oldi, qoshi, qabuli

Huzur (ot) rohat, halovat

He «h» harfining nomi

He (*und.*) norozilikni ifodalovchi so'z

I

Iborat (a) esk iboralar

Iborat (a) tashkil topgan, tuzilgan

Ideal (r<fr) (sif.) bekam-u ko'st

Ideal (r<fr) (ot) eng ezgu g'oya, tilak

Ikkilik ikki misrali she'r

Ikkilik yo u yoqlik, yo bu yoqlik bo'ladigan, hal bo'lishi gumon

Ilmoq mix, qoziq, ilgakka osib qo'ymoq

Ilmoq narsa ilinuvchi ilgak; kinoya

Insho (a) yozma ish turi

Insho qilmoq, barpo qilmoq

Iroq uzoq, olis

Iroq shashmaqom tizimidagi oltinchi maqom nomi

Irq (a) esk insoniyatning shakliy o'xshashligi asosidagi bir

guruhi

Irq yuz, yanoq

Ivi nam tortib yumshamoq

Ivi quyulib qolmoq (qon, sut-qatiq haqida)

Ich (ot) ichki bo'shliq

Ich (fe'l) suyuqlikni yutish harakatini ifodalovchi fe'lning buyruq shakli

J

Jabr (a) (ot) adolatsizlik, azob

Jabr (a) (ot) esk algebra

Jar (a jahr) (ot) xabar, ovoz (jar solmoq)

Jar (f-t) (ot) chetlari o'pirilgan soylik, chuqurlik

Javra hadeb gapiravermoq

Javra yomg'irda ivib ketmoq

Jaz (r djaz<ingl) (ot) turli, ko'pincha urib va puflab chalinadigan musiqa asboblaridan tuzilgan orkestr

Jaz (ot) jon achitadigan og'riq

Jaz (tql. so'z) jazillash ovozi yoki holatiga taqlid

Jaz (ot) yog'iga qovurilgan go'sht

Jin (a) (ot) go'yoki pastqam joylarda yashovchi, biror dardga chaluvchi maxluq

Jin (r djin<ingl) (ot) paxta tozalaydigan mashina

Jir (r) (ot) yog', moy

Jir (ot) qo'shiq, ashula

Jiz jon achitadigan og'riq

Jiz yog'iga qovurilgan go'sht

Jish go'sht

Jish polapon

Joy (f-t) (*rvsh*) bafurja, bamaylixotir (*joyroq boraman*)

Joy (f-t) yer, nuqta, yuza, makon, o'rin

Jo'nash birgalikda qo'zg'alamoq

Jo'nash rivojlanmoq, avj olmoq (*gulxan jo'nashdi*)

Jo'r (sif.) hamohang, uyg'un

Jo'r (ot) to'rg'aylar sirasiga kiruvchi sayroqi qush

Jo'ra (f-t) (ot) ikki bo'lakdan iborat bir kiyimli mato (*bir jo'ra atlas*)

Jo'ra (f-t) (ot) og'ayni, oshna

K

Kadr (r<fr) (ot) bitta surat, yakka rasm

Kadr (r<fr) (ot) xodim, mutaxassis

Kamar (f-t) (ot) bel yoki shimga taqiladigan qayish

Kamar (ot) g'orsimon o'yi

Kapital (r<lot) (ot) boylik hosil qiluvchi vositalar majmuyi

Kapital (r<lot) (sif.) boshdan oyoq (ta'mir)

Karam (a) (ot) marhamat, muruvvat, himmat

Karam (f-t) (ot) hosili barglar o'ramidan iborat poliz ekini

Kasr (a) (ot) birovning yomon ta'siri oqibati

Kasr (a) (ot) butunning qismlari

Ket (fe'l) jo'namoq

Ket (ot) oxir, nihoya

Kez (ot) palla, payt

Kez (fe'l) sayr qilmoq, aylanib yurmoq

Kech (fe'l) bahridan o'tmoq

Kech (fe'l) suvlikdan o'tmoq

Kech (*rvsh.*) vaqtida bo'lmaslik

Klr (sif.) iflos, isqirt, dog'li

Kir (fe'l) kirish harakatini ifodalovchi fe'lining buyruq shakli

Kirish bajarishni boshlamoq

Kirish kirish joyi, darsning boshlanish vaqti

Kly bilyard cho'pi

Kiy kiyimni tanaga olmoq

Kisht (und.) ayrim jonivorlarni haydash uchun ishlatiladi

Kisht (und.) shaxmat o'yinida ogohlantirish

Kul (fe'l) xursandlik holatidagi ovoz

Kul (ot) yonishdan hosil bo'lgan chiqindi

Kunda (*rvsh.*) har kuni

Kunda (ot) to'nka

Kunda (ot) yog'och kishan

Kurash qor yoki boshqa biror narsani maxsus asbob bilan urib tozalash

Kurash yiqitib g'olib bo'lishga asoslangan musobaqa

Kuy (ot) musiqa taronasi

Kuy (fe'l) kuchli issiq ta'sirida qoraymoq

Kuya (ot) narsalarning kuyishidan hosil bo'lgan qurum

Kuya (ot) qurti matolarni yeydigan kichkina kapalak

Ko'k (sif.) havorangli, moviy
Ko'k (ot) osmon
Ko'k (ot) ko'kat
Ko'k (ot) yirik-yirik chok
Ko'ra (ot) kabob pishiriladigan asbob
Ko'ra (fe'l) ko'rmoq fe'lining ravishdosh shakli
Ko'za *din* ro'za tutmagan kishi
Ko'za suv solish uchun ishlatiladigan sopol idish
Ko'ch (ot) bir joydan ko'chayotganda olib ketiladigan narsalar
Ko'ch (fe'l) ko'chish harakatini ifodalovchi fe'ning buyruq shakli

L

Lang (f-t) esk cho'loq, oqsoq
Lang keng (ochiq)
Langar (f-t) dorboz qo'lida tutgan muvozanat cho'pi
Langar (f-t) kema bog'lab qo'yiladigan moslama, changak
Laqqa (rvsh.) osongina, paqqos (*laqqa ishondi, laqqa tushdi*)
Laqqa (ot) tangachasiz, mo'ylovli yirtqich baliq
Lava (r) shaxtada ko'mir qatlamini yoppasiga qazib olinadigan joy
Lava (r<ital) vulqon natijasida oqib chiqadigan tog' jinsi
Lom (a) arab alifbosidagi «l» tovushini ifodalovchi harf
Lom (r) misrang
Lozim (a) (ot) ayollarning ish-

toni

Lozim (a) bajarilishi shart bo'lgan, kerak, zarur
Luqma (a) (ot) bir chaynam, bir yutum
Luqma (a) (ot) birov gapirayotganda boshqa tomonidan qo'shiladigan so'z, ibora

M

Ma'mur (a) (ot) boshqarish huquqiga ega mansabdor
Ma'mur (a) (rvsh.) obod va farovon
Malay malay xalqi
Malay xizmatkor
Man (a) taqiq
Man sheva men
Mandarin (r<isp) (ot) janubda o'sadigan sitrus o'simligi va uning mevasi
Mandarin (r<portug) (ot) Xi-toyning feodalizm davridagi davlat arboblari yevropaliklar tomonidan berilgan nom
Manot (a) *din* arablarning islomdan oldin ma'budalaridan biri
Manot sheva so'm ma'nosida
Mansab (a) amal, lavozim
Mansab geog daryoning ko'l, dengiz yoki boshqa daryoga quyiladigan joyi
Marka (r<nem) Germaniya va Finlyandiya pul birligi
Marka (r<nem) konvertga yopishtiriladigan pochta haqini ko'rsatuvchi qog'oz

Martaba (a) (ot) lavozim, e'tibor, nufuz

Martaba (a) (hisob. so'z) mar-ta, qatla

Mastak (f-t) kaklikning modasi

Mastak (f-t) g'alla ekinlari ora-sida o'sadigan doni zaharli o'simlik

Maston (f-t) ayyor, jodugar

Maston (f-t) mastona, xumor

May (f-t) uzumdan tayyorlan-gan musallas, ichimlik

May apreldan keyingi va iyun-dan oldingi oy nomi

Mag'iz (f-t) qattiq po'choqli mevalarning ichki qismi

Mag'iz kiyim, ko'rpa kabilar-ning chetiga bostirilgan adip

Mil (a) (ot) esk soatning strel-kasi

Mil (a) (ot) miltiqning stvoli

Mil (r-milya<ingl) (ot) turli davlatlarda turli qiymatga ega bo'lgan uzunlik o'lcho-vi dengiz mili (1852 metr), geografik mil (7420 metr)

Mingboshi (ot) pilla qurti ipak o'rashi uchun qo'yiladigan o't turi

Mingboshi (ot) qishloq oqso-qoli, qo'shin boshlig'i

Modda (ot) bo'lim, qism, bob tashkil etuvchi narsa

Modda (ot) jismlarni tashkil etuvchi narsa

Moya asos, o'zak

Moya urg'ochi tuya

Mumiyo (a) (ot) ko'pincha qiz-

g'ish po'kak rangli bo'yoq

Mumiyo (a) (ot) suyaklarni davolash uchun ishlatiladi-gan mumsimon organik mod-da

Mumiyo (ot) kimyoviy yo'l bi-lan qotirilgan jasad

Murtak embrion

Murtak yiringlagan, yallig'lan-gan tomoq bezlari

Muruvvat (a) qism, vint

Muruvvat (a) yaxshilik, saxo-vat

Musallas (a) (ot) *adab* uchlik she'r

Musallas (a) (sif.) uchburchak

Musallas (a) (ot) xonaki, qo'l-bola uzum vinosi

Mushak (f-t) muskul

Mushak (f-t) rang-barang yo-nuvchi modda bilan to'ldiril-gan snaryad

Mushak (f-t) sabzining uchi to'm-toq turi

Mushtariy (a) esk xaridor, oluvchi

Mushtariy (a) esk Yupiter say-yorasi

Me'da (a) oshqozon

Me'da (a) terida oq rang hosil qiladigan kasallik

Metrik (r<yunon) (ot) *adab* she'r vazni haqidagi ta'limot

Metrik (r<yunon) (sif.) metrga oid

Metrik (r<yunon) metrik o'lchov-lar sistemasi

Metrik (r<polyak) tug'ilganligi haqida guvohnoma

- Mo'rcha** (f-t) yevropacha ham-
mom
- Mo'rcha** (f-t) chumoli, qumurs-
qa
- N**
- Na** (f-t) *bg'l* ayiruv bog'lovchisi
- Na** (f-t) ne, nima
- Nor** (a) (ot) olov, o't, gulxan
- Nor** (f-t) (ot) anor
- Nor** (f-t) (ot) badandagi qizg'ish
dog'
- Nor** (ot) bir o'rkachli erkak tuya
- Nota** (r<lot) (ot) bir davlatning
boshqa davlatga murojaat-
nomasi
- Nota** (r<lot) (ot) tovushning
shartli yozma belgisi
- Novvot** (f-t) to'qimachilik dast-
gohida tayyor mato o'raladi-
gan yog'och valik
- Novvot** (f-t) shakar qiyomidan
tayyorlangan qattiq kristall
modda
- Novcha** daroz, baland bo'yli
- Novcha** qarol, xizmatkor
- Nozik** (f-t) (ot) kashtachilikda
ishlatiladigan munchoq
- Nozik** (f-t) (sif.) nafis, latif
- No'sh** (f-t) ichish
- No'sh** (f-t) kuzda tiqib ekilgan
piyoz
- O**
- Obi** (f-t) kashtachilikda to'g'ri
chi-ziq shaklidagi gul
- Obl** (f-t) tayyor nonning unga
nisbatan suv ta'sirida yuzaga
kelgan og'irligi
- Obida** (a) esk xudojo'y, taqvo-
dor ayol
- Obida** (a) qabrga o'rnatilgan
yodgorlik; arxeologik yodgor-
lik
- OI** (sif.) qizil rangning turi
- OI** (fe'l) qo'l bilan tutmoq; ixti-
yoriga olmoq
- Olmos** (ot) zaharli, sariq gulli
o't
- Olmos** (ot) shaffof, qimmatba-
ho tosh
- Olchin** dastasi uzun katta to'q-
moq
- Olchin** o'zbek urug'laridan biri-
ning nomi
- Ombor** (a) (ot) devor tagidagi
suv o'tadigan quvur
- Ombor** (a) (ot) ko'p miqdor-
dagi narsalar saqlanadigan
bino
- Omil** (a) mohir, omilkor
- Omil** (a) sabab
- Ong** ilvasin, o'lja
- Ong** kishining fikrlash qobiliyati
- Oq** farzandni la'natlash, undan
voz kechish (*oq qildi*)
- Oq** (sif.) qor, sut rangidagi
- Oq** (fe'l) suyuqlikning bir to-
monga qarab yo'nalishi
- Oqibat** (a) nihoya, yakun, natija
- Oqibat** (a) qadrdonlik tuyg'usi,
yaxshi munosabat
- Oqin** (ot) baxshi, shoir
- Oqin** (sif.) oqib turadigan
- Oqsil** hayvonlar kasalligi
- Oqsil** organizmlardagi modda

Ora eski hisobdagi zulqada oyi-ning boshqacha nomi (*ora oyi*)

Ora ikki narsaning oralig'i, o'r-tasi

Orden (r<lot) katolik mazhabi monaxlari uyushmasi

Orden (r<lot) turli daraja va nomdagi medaldan yuqori turuvchi nishon

Original (r<lot) (ot) asl nusxa

Original (r<lot) (sif.) o'ziga xos, o'xshashi yo'q

Oriy (f-t) ha, rost, shunday

Oriy (sanskrit) hind-yevropa xalqlarining umumiy nomlaridan biri

Ort (fe'l) ko'paymoq

Ort (fe'l) yukla

Ortiq badandagi ortiqcha joy

Ortiq oshiq, ko'p, a'lo

Ot (fe'l) irg'it, uloqtir

Ot (ot) ism, nom, shuhrat, dong

Ot (ot) yakka tuyoqli ish-ulov uy hayvoni

Ota (ot) farzandi bor kishi; qari kishi; asoschi; mehribon

Ota (ot) orol

Otar otadigan (*tong otar*)

Otar qo'y to'dasi, poda

Otliq (sif.) mashhur kishi

Otliq (ot) suvoriy

Otsiz (sif.) ismsiz

Otsiz (sif.) oti yo'q

Otsiz (ot) chayonning xalq tilidagi atamasi

Ovloq kishilardan xoli joy

Ovloq ov qilinadigan joy

Oxir (a) nihoyasi, chegarasi

Oxir (f-t) oxur, molga yem-xashak solinadigan maxsus joy

Oylik (ot) oy maoshi

Oylik (sif.) oy mobaynida

Oyoq (ot) esk kosa, idish

Oyoq (ot) tirik mavjudotlarning yurish a'zosi; narsalarning ko'tarib turadigan qismi

Oz (fe'l) adashmoq (yo'ldan ozmoq)

Oz (rvsh.) me'yordan kam

Oz (fe'l) vazn tashlamoq

Ozg'in adashgan (yo'ldan ozgan)

Ozg'in eti qochgan, vazn tashlagan

Og'iz (ot) yeyish a'zosi

Og'iz (ot) sigirning tug'ishdan keyingi ilk suti

Osh (ot) issiq ovqat

Osh (ot) palov

Osh (ot) terini oshlashda ishlatiladigan modda

Osha (*ko'm.*) oshib (*tog'lar osha keldim*)

Osha (fe'l) oshni hovuchlab ye-moq

Och (fe'l) kirish yoki chiqishga imkon tug'dirmoq; boshlamoq

Och (sif.) kuchsiz, rangi past (rang haqida)

Och (sif.) ovqat tusab qolgan

Och (fe'l) ochiq holatga keltirmoq

P

- Palak** (f-t) (ot) kashtachilik mahsuloti
- Palak** (f-t) (ot) poliz o'simligining yerda yoyilib yotgan tanasi
- Palang** (f-t) orqalab yuk tashishda ishlatiladigan maxsus yostiqcha
- Palang** (f-t) yo'lbars
- Palata** (r<lot) (ot) qonun chiqaruvchi organ
- Palata** (ot) davolash maskanidagi alohida xona
- Palla** (ot) (f-t) tarozining tarelkasi
- Palla** (ot) (f-t) vaqt, payt
- Paqir** (ot) esk ikki tiyinlik chaqa
- Paqir** (ot) suyuqlik saqlanadigan silindrik idish
- Par** (f-t) (ot) parranda pati
- Par** (r *para*) (sif.) juft
- Par** (r) (ot) bug'
- Partiya** (r<nem) (ot) guruh, otryad, to'p
- Partiya** (r<nem) (ot) siyosiy tashkilot
- Parcha** (f-t) (ot) butunning qismi
- Parcha** (f-t) (ot) kimxob mato
- Passiv** (r<lot) (ot) *his* majburiyat va qarzlarni majmuyi
- Passiv** (r<lot) (sif.) loqayd
- Pat** (r<lot) shaxmatdagi durangning bir turi
- Pat** parranda pari
- Paxmoq** bir tomoni tukli ip gazlama
- Paxmoq** tartibsiz o'sib ketgan
- Pashmak** (f-t) (ot) *bot* sho'ralar oilasiga mansub tanasi qalin tola va tangachalar bilan qoplangan bir yillik o'simlik
- Pashmak** (f-t) (ot) holvaning bir turi
- Pilla** (f-t) tishdagi shish kasalligi
- Pilla** (f-t) g'umbak
- Pix** (ot) mog'or, po'panak
- Pix** (ot) erkak parranda oyog'idagi kuchli muguz
- Pok** (f-t) paqqos, butunlay (*pok o'lay dedim*)
- Pok** (f-t) top-toza
- Polka** (r) erkaklarning soch qo'yish usullaridan biri
- Polka** (r<chex) raqs turi
- Port** (r<fr) paroxodlar to'xtaydigan joy
- Port** tql *port etib uchib ketdi*
- Posira** tar yer uchastkasi
- Posira** yig'ilgan, g'amlangan narsa
- Pozitiv** (r) ijobiy
- Pozitiv** (r) negativdan olingan nusxa
- Prospekt** (ot) bosilmagan asarning rejasi
- Prospekt** (ot) shohko'cha
- Personal** (r<lot) bir kishiga tegishli
- Personal** (r<lot) mutaxassislar guruhi
- Pesh** (f-t) afzal
- Pesh** (f-t) fursat o'tmasdan, darrov (pesh topshirib kelmoq)
- Pesh** (f-t) old tomon

Peshband (f-t) fartuk

Peshband (f-t) qo'lni oldinga qilib bog'lamoq

Q

Qadoq (ot) 400 grammcha keladigan og'irlik o'lchovi

Qadoq (ot) ayn chega (tarelkani qadoqlamoq (yamamoq)

Qadoq (ot) terida ishqalanish natijasida paydo bo'lgan qabariq

Qalin (ot) kelin tomonga beriladigan mablag'

Qalin ko'ndalang o'lchami katta

Qani (olmsh.) ko'rinmay turgan narsaning o'rmini aniqlashda ishlatiladigan so'roq olmoshi

Qani (und) qistash, undash ma'nosini bildiruvchi undash (*qani, bo'l*)

Qarshi tarafdor bo'lmagan, muxolif

Qarshi shahar nomi

Qatron (a) ayrim narsalardan qizdirib olingan qora quyuq modda

Qatron (a) obdan kuydirilgan

Qavs (a) (ot) ikkita tik yoy

Qavs (ot) o'n ikki burjning biri

Qayin (ot) er yoki xotin tomondagi qarindoshni ifodalovchi so'zning qismi

Qayin (ot) shimol daraxtining bir turi

Qayish (fe'l) ko'maklashmoq

Qayish (ot) tasma, kamar

Qazi (fe'l) yerdan chuqur hosil qilmoq

Qazi (ot) otning to'sh va peshnob go'shtidan yo'gon ichakka solib tayyorlangan mahsulot

Qil (fe'l) amalga oshirmoq

Qil (ot) soch, yol, dum

Qir (fe'l) narsani boshqa bir narsa bilan timab tozalash harakatini ifodalovchi fe'lning buyruq shakli

Qir (ot) yassi cho'ziq tepalik

Qir (fe'l) yoppasiga o'ldirish harakatini ifodalovchi fe'lning buyruq shakli

Qiron (ot) ikki sayyoraning duch kelishi

Qiron (ot) qirg'in

Qirq (fe'l) kesmoq

Qirq (son) o'ttizdan keyingi o'nlik son

Qiy (fe'l) qaychi bilan kesmoq

Qiy (ot) qo'yning go'ngi

Qiyiq (ot) belbog', qars

Qiyiq (sif.) kesilgan

Qiyiq(sif.) qisiq (qiyiq ko'z)

Qiyiq (ot) xato (qing'ir ishning qiyig'i)

Qiyima (fe'l) biror narsani qiymaslikni ifodalovchi fe'lning buyruq shakli

Qiyima (sif.) chopilgan, maydalangan go'sht

Qiyom (a) (ot) tush payti

Qiyom (ot) shakardan qilingan quyuq sharbat

Qizilcha (ot) qizamiqqa o'xshash yuqumli kasallik

- Qizilcha** (ot) qizil lavlagi
- Qiziq** (sif.) ajablanarli, hayratli
- Qiziq** (ot) qizib turgan
- Qon** (ot) organizmdagi qizil rangli suyuqlik
- Qon** (fe'l) to'ymoq
- Qop** (fe'l) qopish harakatini ifodalovchi fe'lning buyruq shakli, tishlamoq
- Qop** (ot) xaltadan katta, qanordan kichik idish
- Qopla** (fe'l) qopga solmoq
- Qopla** (fe'l) sathni to'liq egalla
- Qoq** (sif.) quruq, nami sira qolmagan; oriqlik, suyakdan iborat
- Qoq** (rvsh.) xuddi, naq, o'zi
- Qoq** (ot) *sheva* tosh ustida to'plangan yomg'ir suvi
- Qoql** (ot) quriganda urug'i to'zib uchib yuradigan sariq gulli o'simlik
- Qoql** (ot) quritilgan meva
- Qoqla** (fe'l) bor pulini, narsasini sarf qilmoq (*cho'ntakni qoqlamoq*)
- Qoqla** (fe'l) suvini qochirmoq, qurutmoq
- Qor** (ot) suv zarralarining havoda muzlab tushishi
- Qor** (fe'l) aralashtirmoq (*Xamir qormoq*)
- Qot** (fe'l) qattiq holatga kelmoq
- Qot** (fe'l) qo'shmoq (*mastavaga qatiq qotmoq*)
- Qovoq** (ot) esk mayxona, pivo bari
- Qovoq** (ot) ko'z kosasini qoplovchi teri
- Qovoq** (ot) palak otib o'sadigan va yirik hosilli o'simlik turi
- Qozon** (fe'l) ovqat pishiriladigan idish
- Qozon** (fe'l) qo'lga kiritmoq
- Qochmoq** (fe'l) hayvonlarning homilador bo'lishi
- Qochmoq** (fe'l) uzoqlashmoq; yuzini berkitmoq
- Quloq** (r *kulak*) (ot) sobiq SSSRda inqilob davrida boyligi tortib olinib surgun qilingan ijtimoiy qatlam
- Quloq** (ot) ariqdan suvni dalaga ajratish joyi
- Quloq** (ot) eshitish a'zosi; ayrim narsalarning ushlab uchun mo'ljallangan joyi
- Qulcha** (ot) kichik yoshdagi qul
- Qulcha** (rvsh) qul kabi
- Qumri** (ot) bargi uzun, rangi oq-sariq gulli o't
- Qumri** (ot) kaptarlar oilasiga kiradigan g'urrakning bir turi
- Qur** (ot) davra, doira
- Qur** (hisb. so'z) marta, daf'a, qatla
- Qur** (ot) o'rmonda yashovchi, tovuqqa o'xshash ovlanadigan qush
- Quroq** (ot) katta varrak
- Quroq** (ot) quruqlikda o'sadigan qiyoc
- Quroq** (ot) har xil bo'laklardan qilingan narsa
- Quv** (sif.) mug'ombir, ayyor
- Quv** (ot) oqqushning bir turi
- Quv** (rvsh) kutilmaganda, behad (*rangi quv oqardi*)

Quv (fe'l) yugurtirib haydamoq
Quymoq (fe'l) suyuqlikni biror idishga to'kmoq
Quymoq (ot) tuxumli ovqat turi
Qo'ltiq (ot) geog quruqlik ichiga suqulib kirgan suvlik
Qo'ltiq (ot) qo'lning yelka bilan tutashgan yerida hosil bo'lgan burchak
Qo'r (ot) olovi o'chgan cho'g'
Qo'r (ot) g'amlangan narsa, zaxira boylik
Qo'tos (ot) yovvoyi qoramol turi
Qo'tos (ot) *sheva* bo'yinga taqiladigan bezak buyumi
Qo'y (ot) go'sht va sut olish uchun boqiladigan uy hayvoni
Qo'y (fe'l) o'rinlashtirmoq
Qo'zi (fe'l) kuchli ravishda yuzaga kelmoq (*g'azabi qo'zidi*)
Qo'zi (ot) qo'yning bir yoshga yetmagan bolasi
Qo'sh (sif.) ikkita, juft
Qo'sh (ot) safardagi qo'nish joyi

R

Rang (f-t) (ot) qiyoqqa o'xshash o'simlik
Rang (f-t) (ot) tus, ko'rinish
Rang (r<nem) (ot) unvon, daraja
Rasm (ot) surat
Rasm (ot) urf-odat
Rom (f-t) (ot) deraza ramkasi
Rom (f-t) (ot) fol
Rom (f-t) (ot) spirtli ichimlik turi
Rom (f-t) (sif.) o'ziga qaratish, jalb qilish

Ruh (a) (ot) his-tuyg'u
Ruh (a) (ot) kimyoviy element
Reaksiya (r<lot) (ot) aks ta'sir
Reaksiya (r<lot) (ot) qarshi kurash

S

Sad (a) qal'a yoki shahar qo'rg'oni
Sad (a) yuz (*sad bor – yuz marta*)
Sadr (a) *tar* diniy amaldor
Sadr (a) zikrdagi jazava holati
Safar (a) (ot) biror yerga borish
Safar (a) (ot) qamariya hisobida ikkinchi oy (*safar oyi*)
Salib (a) but, krest
Salib (a) o'tsimon, bir pallali ko'p yillik o'simlik
Salla (a) (ot) erkaklar boshga o'raydigan mato
Salla (a) (ot) *sheva* o'rama (ovqat)
Sana (fe'l) donalab hisoblash
Sana (ot) voqea sodir bo'lgan vaqt
Sandal (toj.) (ot) mahalliy isitish qurilmasi, tancha
Sandal (yunon) (ot) poshnasiz oyoq kiyimi, sandalet, shippak
Sano (a) (ot) *din* xudo sha'niga aytilgan maqtov
Sano (a) (ot) makkajo'xorining turi
Sarf (a) (ot) esk morfologiya
Sarf (a) (ot) xarajat
Sari (*ko'm*) tomon, qarab
Sari (sif.) sariq
Sari (sif.) *sheva* eng yaxshi, sara

- Sarparda** (f-t) *mus* pardali musiqi asbobining pardasi va musiqiy kalit
- Sarparda** (f-t) soyabonli aravaning pardasi
- Savdo** (f-t) (ot) mol ayirboshlash; savdodan tushgan pul; uylanish va erga tegish
- Savdo** (f-t) (ot) turmush tashvishlari va hangomalari; biror narsa yoki kishiga intilishdagi telbalik holati
- Sazo** (f-t) (ot) ko'pchilik oldidagi jazo
- Sazo** (f-t) (ot) sado, tovush, ovoz
- Siltama** (fe'l) kuch bilan keskin tortmaslik
- Siltama** (ot) ovqat turi
- Sim** (f-t) (ot) kumush, nuqra
- Sim** (ot) ip ko'rinishidagi metall mahsulot
- Sinf** (a) (ot) bir xil yoshdagi bolalar o'qiydigan guruh va ularning o'qish xonasi
- Sinf** (a) (ot) guruh
- Sinfdosh** (a+f-t) (ot) bir turkumga mansub
- Sinfdosh** (a+f-t) (ot) bir sinfda o'quvchi yoki o'qigan bolalar
- Sir** (a) (ot) maxfiy tutilgan, no-ma'lum narsa
- Sir** (r) (ot) pishloq
- Sir** (ot) metall buyumning bo'yog'i
- Sira** (ot) qator
- Sira** (rvsh) mutlaqo, hech
- Sirkor** sirlangan, bo'yalgan
- Sirkor** simni biladigan
- Soliq** (ot) davlat foydasiga undiriladigan mablag'
- Soliq** quyi osilgan (*qovog'i soliq*)
- Son** (ot) oyoqning tizza bilan tos o'rtasi
- Son** (ot) sanoq, hisob, raqam
- Soz** (f-t) (sif.) buzuvchi emas
- Soz** (f-t) (ot) musiqa asboblari-ning umumiy nomi
- Soz** (f-t) (sif.) yaxshi, tuzuk, durust
- Soz** (f-t) (ot) *sheva* qamishzor, qamish
- Sog'** (sif.) kasal emas
- Sog'** (fe'l) yelindan qo'l bilan sutni chiqarmoq
- Soch** (ot) bosh tolasi
- Soch** (fe'l) tarqatmoq
- Soch** (ot) chumchuqsimonlar oilasiga mansub kichkina sayroqi qush
- Sochiq** (ot) sochib tashlangan narsa
- Sochiq** (ot) yuz-qo'l uchun ishlatiladigan mato
- Sochma** (fe'l) sochib tashlamaslik harakatini ifodalovchi fe'lning buyruq shakli
- Sochma** (sif.) sepma, sochiladigan
- Stavka** (r) (ot) qo'mondon qarorgohi
- Stavka** (r) (ot) to'lovlar me'yori
- Sud** (r) (ot) jinoiy ish va davolarni ko'ruvchi davlat organi
- Sud** (f-t) (ot) foyda
- Sumalak** (ot) navro'z taomi

Sumalak (ot) qorning erishidan hosil bo'lgan naysimon muz

Suq (sif.) ko'z tegishi, suqlanishga olib keluvchi ruhiy ta'sir

Suq (fe'l) suqish harakatini ifodalovchi fe'ning buyruq shakli

Sur (sif.) (f-t) surx (qizil) so'zining buzilgan shakli

Sur (sif.) bezbet, bez

Sur (sif.) dudlangan, qoqlangan

Sur (fe'l) siljitmoq

Surgi (ot) ichni suradigan dori

Surgi (ot) sochiq, lungi

Surma (f-t) kumushsimon oq mo'rt metall; shu metallga ega pardoz bo'yog'i

Surma (sif.) suriladigan, surilma (*surma stof*)

Suyul erkalatgan sari haddidan oshmoq

Suyul suyuq holga kelmoq

Suz (fe'l) hayvonning shox bilan urishi

Suz (fe'l) suvda qo'l va oyoq bilan harakat qilmoq

Suz (fe'l) suyuqlikni bir narsadan o'tkazib tozalamoq

Suz (fe'l) tayyor ovqatni idishlarga solmoq

Suzgich (ot) baliqning yonidagi qanotsimon a'zo

Suzgich (ot) suyuqlik o'tkazib tozalanuvchi vosita

So'k (fe'l) haqorat qilmoq

So'k (ot) tozalangan tariq

So'k (fe'l) chokni tarqatish

So'kish (fe'l) haqorat qilish

So'kish (fe'l) tikish ipini tarqatish

So'liq otning suvlug'i

So'liq so'ligan

So'm (ot) katta chipqon

So'm (sif.) lahm (so'm go'sht)

So'm (ot) pul birligi

So'qmoq (fe'l) urmoq, tushirmoq, tez-tez yemoq (ovqatni so'q-moq)

So'qmoq (ot) yolg'izoyoq yo'l

So'r (fe'l) lablar bilan ichga tortmoq

So'r (fe'l) so'ramoq

So'zak (f-t) qattiq sovqotish natijasida oyoq uchlarida paydo bo'ladigan og'riq

So'zak (f-t) siydik yo'li yallig'lanishidan hosil bo'lgan kasallik

So'zan (f-t) (ot) etikdo'zlarning maxsus ignasi

So'zan (f-t) (ot) aksiyaning bir turi

T

Tabaqa (ot) eshik-derazaning bir tomoni

Tabaqa (ot) ijtimoiy guruh

Taloq (a) (ot) nikohni buzish

Taloq (ot) qorajigar

Tan (f-t) (ot) kishiga tegishli ulush, hissa

Tan (f-t) (ot) tana, gavda

Tana (f-t) (ot) tananing boshdan pastki va oyoqdan yuqori qismi

- Tana** (f-t) (ot) ikki yoshli ur-g'ochi buzoq
- Tanish** (fe'l) tanimoq
- Tanish** (sif.) begona emas
- Tap** (tq/) ikki narsaning bir-biri-ga urilishidagi bo'g'iq ovoz
- Tap** (ot) cho'chish (*tap tort-maslik*)
- Taqa** (fe'l) juda yaqin keltirmoq
- Taqa** (ot) ulov tuyog'ining tagi-ga qoqiladigan metall
- Taqa** (sif.) *sheva* juftning biri, toq
- Tar** (f-t) (sif.) ho'l (tar meva)
- Tar** (tq/) tarillagan ovoz
- Tark** (a) etmoq, voz kechmoq
- Tark** (f-t) bukilgan, taxlangan, tax
- Tavr** belgi, tamg'a
- Tavr** xil, tur, ko'rinish
- Taxt** (f-t) (ot) hukmdorning ha-shamatli o'rindig'i
- Taxt** (f-t) tayyor, shay
- Ter** (fe'l) donalab yig'moq
- Ter** (ot) isiganda badandan chi-qadigan suyuqlik
- Tik** (sif.) tikka
- Tik** (fe'l) chok hosil qilmoq
- Til** (ot) jonli mavjudotning og'-zidagi uzun etdan iborat a'zo; fikr ifodalash vositasi
- Til** (fe'l) tilim-tilim qilmoq
- Tim** (f-t) (ot) usti yopiq bozor
- Tim** (*yukl*) kuchaytiruv yukla-masi (*tim qora*)
- Tiyin** (ot) bir so'mning yuzdan biriga teng chaqa
- Tiyin** (ot) olmaxon
- Tish** (ot) so'z/ tashqari
- Tish** (ot) yeyish, tishlash uchun ishlatiladigan a'zo; narsaning uchli qismi
- Tobla** (fe'l) narsani olov, issiq taftida qizdirmoq
- Tobla** (fe'l) pishitmoq
- Tol** (ot) daraxt turi
- Tol** (fe'l) toliqish
- Tol** (fe'l) cho'mmoq (xayolga tolmoq)
- Tom** (sif.) haqiqiy, asl
- Tom** (ot) imoratning usti
- Tom** (ot) kitob, jild
- Tom** (fe'l) tomchi holida tush-moq
- Topishmoq** (ot) jumboq
- Topishmoq** (fe'l) topishga yor-dam bermoq
- Topishmoq** (fe'l) uchrashmoq, ko'rishmoq
- Toq** (ot) binoning peshtoqi
- Toq** (sif.) ikkiga bo'linmaydigan
- Tor** (f-t) (ot) musiqa asbobi
- Tor** (sif.) ensiz
- Tor** (ot) kir yoyiladigan ip
- Tor** (ot) cholg'u asbobining ovoz chiqaruvchi ipi
- Tos** (ot) kir yuvish tog'orasi
- Tos** parcha, kimxob
- Tos** (ot) sonning yuqori qismi (tos suyagi)
- Tovla** (fe'l) aylantirmoq
- Tovla** (fe'l) narsani olov, issiq taftida qizdirmoq
- Tovon** (ot) oyoqning kafti
- Tovon** (ot) zarami qoplash uchun beriladigan mablag'
- Toy** (ot) ikki yashar ot
- Toy** (fe'l) sirg'anib ketmoq

Toy (ot) o'ram
Tosh (ot) qattiq jins
Tosh (ot) sakkiz chaqirim uzunlikdagi masofa
Tosh (fe'l) suyuqlikning qirg'oqdan chetga chiqishi
Tuf (tq/) tupurish ovozi
Tuf (ot) g'ovak tog' jinsli qurilish materiali
Tuman (ot) atmosferaning quyi qatlamidagi havoning suv yoki muz zarralari
Tuman (ot) viloyat yoki shaharning tarkibiy qismi
Tuman (son) o'n ming
Tur (fe'l) tinch holatda bo'lmoq, tik bo'lish
Tur (ot) xil, nav
Tus (ot) Iroqdagi qadimiy shahar nomi
Tus (ot) rangning ko'rinishi, tashqi alomat
Tut (ot) barglari ipak qurti uchun ishlatiladigan daraxt
Tut (fe'l) ushlab olmoq
Tutash (fe'l) tutun hosil qilish
Tutash (sif.) uzilmaydigan
Tutin qarindoshdek munosabat bog'lamoq
Tutin urinmoq, harakat qilmoq
Tutuq duduq
Tutuq imlo belgisi
Tutuq tutib qo'yilgan
Tuxmak (f-t) ko'zga qon quyilishi
Tuxmak (f-t) vohalarda o'sadigan sariq gulli o'simlik
Tuymoq his qilmoq
Tuymoq maydalamoq

Tuymoq sheva do'pposlamoq
Tuyg'un (ot) katta yoshli qarchig'ay
Tuyg'un (ot) qirg'iy va qarchig'ayning erkagi
Tuyg'un (sif.) sezgir, tezfahm
Tuz (ot) karta donalaridan eng katta ochkoga ega turi
Tuz (ot) ovqatga ishlatiladigan kimyoviy modda
Tuz sayhon, tekis yer
Tush (ot) quyosh tikkaga kelgan payt
Tush (ot) uyquda ko'rinadigan obraz
Tepkili (sif.) tepki vositasida ishlaydigan
Tepkili (ot) terlamaning bir turi
Tepchi mayda qavimoq
Tepchi suyuqlikning yuzaga chiqishi
Teri (ot) badanning tashqi qoplamasi
Teri (ot) xamirli taom
Termit (r<yunon) (ot) poroshoksimon modda
Termit (r<lat) (ot) yog'ochni yeydigan qumursqa
To'la (sif.) butun hajmi band bo'lgan
To'la (fe'l) olingan narsaning evaziga haq, pul bermoq
To'p (f-t) (ot) koptok
To'p (tq/) yumshoq narsaning yerga urilishidan chiqadigan ovoz
To'p (ot) to'da
To'q (sif.) mag'zi butun
To'q (sif.) quyuq rang

To'q (sif.) to'yib ovqatlangan
To'qishmoq (fe'l) to'qishga yordam bermoq
To'qishmoq (fe'l) to'qnash kelmoq
To'qol (ot) xotin ustiga olingan xotin
To'qol (sif.) shoxsiz mol
To'r (ot) poygakdagi joyning aksi
To'r (ot) tolaning katak-katak qilib to'qilishidan hosil bo'lgan mato; ov asbobi
To'smoq (fe'l) yosh bolani ushlab turib hojat qildirmoq
To'smoq (fe'l) o'tolmaydigan qilmoq

U

U (ot) alifbodagi harf nomi
U (olmsh.) kishilik olmoshi
U (olmsh.) ko'rsatish olmoshi
Ular (olmsh) III shaxs ko'plikdagi kishilik olmoshi
Ular (ot) qirg'ovullar oilasiga mansub yirik tog' qushi
Ulash (fe'l) tarqatmoq
Ulash (fe'l) ulanib ketmoq
Uloq (fe'l) adashmoq, uzoq joylarga ketmoq
Uloq (ot) echking bolasi
Uloq (ot) ot bilan o'ynaladigan milliy sport turi
Uloq (sif.) ulangan, bir necha bo'lakdan iborat
Un (ot) donning kukuni
Un (ot) ovoz, tovush
Un (fe'l) o'sib yuzaga chiqmoq

(*bug'doy undi*)

Unli ichiga un solingan
Unli undoshga zid nutq tovu-shi; ovozli
Ura jangchilarning jangovar nidosi
Ura (*rvsh*) birdaniga va tezlik bilan (*ura qochdi*)
Ustun (sif.) kuchli, ortiq
Ustun (ot) tomni ko'tarib turuvchi tayanch yog'och
Uy (ot) kishilarning yashash joyi
Uy (fe'l) to'plamoq, yig'moq
Uyala (fe'l) uya qurmoq
Uyala (fe'l) yotgan joyida turolmay qolmoq
Uyush (fe'l) a'zoda qon yurishmay qolmoq
Uyush (fe'l) birgalikda harakat qilmoq
Uzel (r) (ot) ayrim narsalarning kesishgan joyi (aloqa uzeli, temiryo'l uzeli)
Uzel (ot) kemalarning tezlik o'lchovi
Uch (ot) biror narsaning o'tkir tomoni; narsaning oxiri yoki boshi
Uch (fe'l) havoda harakatlanish
Uch (son) ikki bilan to'rt orasidagi butun son
Uchlik (ot) narsaning uchiga kiydiriladigan qism
Uchlik (ot) uch kishidan iborat vakolatli komissiya
Uchuq (ot) shamollash natijasida chiqadigan lab toshmasi

Uchuq (sif.) cheti sinib tushgan, siniq

V

Volta (r) (ot) yupqa ip gazlama

Volta (r<ital) (ot) elektr toki zanjiriga ulangan ikki elektrod orasida hosil bo'ladigan cho'g' yoy

X

Xalos (a) ozod qilish, qutulmoq

Xalos (a) *sheva* faqat, faqatgina

Xasm (a) birovning ixtiyoridagi kishi

Xasm (a) raqib, g'anim

Xayr (a) (ot) tilanchiga beriladigan sadaqa

Xayr (a) (undv. so'z) xayrlashganda aytiladigan so'z

Xonim (ot) ayollarga murojaat so'zi

Xonim (ot) xamir ovqat turi

Xor (f-t) (sif.) bee'tibor, kamsitilgan

Xor (r<yunon) (ot) vokal ashulalarni birga ijro etuvchi jamoa

Xrom (r<yunon) (ot) kumush tusli kimyoviy element

Xrom (r<yunon) (ot) xrom tuzlari bilan ishlov berilgan yaltiroq va yumshoq teri

Xo'jalik biror kishiga xo'jayinlik

Xo'jalik ishlabchiqarish vositalari majmuyi; ro'zg'or

Xo'rda (f-t) (ot) guruchli suyuq ovqat

Xo'rda (f-t) g'adir-budir joylari silliqlangan, tekis

Y

Yalang (sif.) ochiq, bo'sh, bosh kiyimsiz

Yalang (rvsh) hamisha, nuqul (yalang kuladi)

Yara (ot) jarohat

Yara (fe'l) kerakli bo'lmoq; kuchi yetmoq

Yarash (fe'l) mos kelmoq

Yarash (fe'l) xafagarchilikni tugatmoq

Yashar (fe'l) yosh bo'lib ko'rinoq

Yashar (sif.) yoshli, yoshda

Yigirma (son) 19 dan keyingi va 21 dan oldingi butun sanoq son

Yigirma (fe'l) yigirishni bajar-maslikka undovchi bo'lishsizlik fe'li

Yilqichi (ot) baliqchilar oilasiga mansub hasharotlar bilan ovqatlanuvchi sahro qushi

Yilqichi (ot) ot boquvchi kishi

Yo (f-t) (*bog'l*) yoki, yoxud

Yo (a) *und* (yo ollo!)

Yo (ot) *esk* yoy, kamon

Yopiq (sif.) bekitib qo'yilgan

Yopiq (ot) otga yopiladigan mato

Yoq (fe'l) ma'qul bo'lmoq

Yoq (ot) taraf, tomon

Yoq (fe'l) o't oldirmoq

- Yoqa** (ot) kiyimning bo'yin qismi
Yoqa (ot) sohil, chekka, chet
Yoqut (a) (ot) tovlanuvchi qimmatbaho tosh
Yoqut (ot) millat nomi
Yorg'i (ot) *sheva* arra
Yorg'i (ot) *sheva* jarima
Yoy (ot) kamon
Yoy (fe'l) tarqat, yoz
Yoz (ot) bahordan keyingi, kuzdan oldingi fasl
Yoz (fe'l) qog'ozga fikrlarni tushirish
Yoz (fe'l) yoy, tarqat, to'sha
Yozil (fe'l) dam olmoq
Yozil (fe'l) ro'yxatga kirmoq
Yog' (ot) moy, mol va o'simlikning shunday mahsuloti
Yog' (fe'l) qor va yomg'ir kabilarning havodan tushishi
Yosh (ot) ko'z suyuqligi
Yosh (sif.) umr o'lchovi; qari emas
Yugan (ot) guli sariq, baland bo'yli ko'p yillik o'simlik
Yugan (ot) ulov, uy hayvonlarini boshqarish uchun og'zidan o'tkazilgan moslama
Yupqa (sif.) qalinning ziddi (*yupqa qog'oz*)
Yupqa (ot) xamir ovqatning turi
Yut (fe'l) tomoqdan o'tkazmoq
Yut (fe'l) uy hayvonlarining ochlikdan qirilishi
Yut (fe'l) yengmoq
Yuz (son) 99 dan keyingi, 101 dan oldingi butun son
Yuz (ot) odam boshining old tomoni; yuza; sath
- Yem** (ot) hayvonlarga beriladigan don
Yem (ot) oyoqda yeyilishdan paydo bo'lgan shish
Yeng (ot) kiyimning qo'l chiqib turadigan qismi
Yeng (fe'l) yeyishga undovchi buyruq fe'li
Yo'rg'a (ot) beshikning bir tekis tebranishi uchun uning oyoqlari ostiga ko'ndalang o'rnatilgan yoysimon yog'och moslama
Yo'rg'a (ot) mayda qadam tashlab tez yuruvchi ot yoki eshak
Yo'sin (ot) ish-harakatning amalga oshish tarzi
Yo'sin (ot) zax yerlarda tosh va daraxtlar ustida o'sadigan ildizsiz o'simlik
- Z**
- Zang** (f-t) (ot) metallning namda oksidlanishi natijasi
Zang (f-t) (ot) tokning ildizga yaqin qari qismi
Zang (f-t) (ot) tovushli signal berish uchun moslangan metall buyum
Zangila (f-t) (ot) *tib* singa kasalligi
Zangila (f-t) (ot) zangi (negr) lar raqsi
Zaxm (f-t) (ot) badanga yetgan jarohat
Zaxm (f-t) (ot) tanosil kasalligi, sifilis

Zil (ot) bir-biriga urib chalinadigan musiqa asbobi

Zil (sif.) og'ir, qo'zg'atib bo'lmaydigan

Zir (*taql*) larzadan tebranuvchi narsaning tovushiga taqlid

Zir (*yukl*) ish-harakatning tez va takroriyligini bildiradi (*zir yugurmoq*)

Zomin (a) (ot) sababchi, aybdor

Zomin (a) (ot) tuman nomi

O'

O' *und* chaqirish so'zi

O' o'zbek alifbosidagi harf nomi

O'l *esk* bo'l (*oshiq o'ling*)

O'l (fe'l) o'lmoq harakatini ifodalovchi fe'lning buyruq shakli

O'lan (ot) qo'shiq

O'lan (ot) o't, maysa

O'ng (sif.) gavdaning yurak yo'q tomonidagi a'zolari (o'ng qo'l)

O'ng (ot) narsaning sirt tomoni, chapning ziddi

O'ng (sif.) qulay

O'ng (fe'l) rangini yo'qotmoq

O'ng (ot) tushga zid holat

O'ng yaxshilanmoq, rivojlanmoq

O'pka (ot) gina, kudurat

O'pka (ot) nafas olish a'zosi

O'q (ot) *geom* to'g'ri chiziq

O'q (ot) ikki g'ildirakni tutashtirgan qism

O'q (ot) paykon, miltiq va unga

o'xshash qurollarning snaryadi

O'qlov (fe'l) o'q joylash

O'qlov (ot) *sheva* o'qlog'i, xamir yoyish asbobi

O'r (ot) jarlikning ziddi, tepaga yo'nalgan qiyalik

O'r (sif.) o'jar, johil

O'r (fe'l) o'rish harakatini ifodalovchi fe'lning buyruq shakli

O'ra (fe'l) o'rash harakatini ifodalovchi fe'lning buyruq shakli

O'ra (ot) choh, chuqur

O'rama (ot) o'ralgan narsa

O'rama (fe'l) o'ramaslik harakatini ifodalovchi fe'lning buyruq shakli

O'rim bir necha tolani bir qilib tayyorlangan narsa

O'rim o'simliklarni o'rish jaryoni

O'rta (ot) ikki nuqtaning bir xil uzoqlikdagi oralig'i

O'rta (fe'l) kuydirmoq (*o'rtadi, yor, o'rtadi*)

O'sma (ot) o'simta

O'sma (fe'l) o'smoq fe'lining bo'lishsiz shakli

O'sma (ot) o'tsimon o'simlik

O't (ot) jigardan ajralgan suyuqlikka ega xaltacha shaklidagi ichki a'zo

O't (ot) olov, gulxan

O't (ot) yashil o'simlik, alaf

O't (fe'l) o'tish harakatini ifodalovchi fe'lning buyruq shakli

O'ta (fe'l) begona o'tlardan tozalamoq

O'ta (fe'l) bajarmoq

O'tar qo'y podasi, suruv

O'tar o'tadigan, o'tkinchi

O'tli (sif.) yonib turuvchi

O'tli (sif.) o't o'sgan

O'y (ot) fikr, xayol

O'y (fe'l) chuqurcha hosil qilmoq

O'z oldinga o'tib ketmoq

O'z o'zlik olmoshi

O'ch (sif.) nihoyatda berilgan, hirs qo'ygan

O'ch (ot) qasos, qasd

O'ch (fe'l) o'chish harakatini ifodalovchi fe'lning buyruq shakli

G'

G'alcha bo'yi past, pakana

G'alcha o'z tilidan boshqasini tushunmaydigan; gap uqmaydigan

G'ijim buklanish natijasida taxi buzilgan

G'ijim siqim, changal

G'oz (ot) kuch, quvvat (kaloriya) (*g'oz* yo'q material, *g'oz* yo'q ovqat)

G'oz (ot) o'rdakdan katta, bo'yni uzun suv qushi

Sh

Shablon (r-nem) (ot) andaza, qolip, namuna

Shablon (ot) siyqasi chiqqan, chaynalgan fikr, gap

Shak (a) ro'zadan oldingi arafa kuni (*shak kuni*)

Shak (a) shubha, gumon

Shakarak (f-t) (ot) qovun turaridan biri

Shakarak (f-t) (ot) o'simlikning shira biti

Shama (ot) ichilgan choyni cho'kindisi

Shama (ot) piching, kinoya, pichingli ishora

Shamsiya (a) (ot) esk zontik

Shamsiya (a) (ot) quyosh yili hisobi

Shart (a) (ot) o'zaro kelishuv

Shart (ot) kuch, quvvat (sharti ketib parti qolgan)

Shart (*tq/*) keskin ovozga taqlidni bildiradi

Shayton (ot) *din* odamlarni yo'l-dan ozdiruvchi afsonaviy maxluq

Shayton (ot) duradgorlik va qurilishda sath tekisligini ko'rsatuvchi asbob

Shashka (r) (ot) sport o'yini turi

Shashka (r) (ot) taxtacha shaklida zichlangan portlovchi modda

Shilliq qurtning bir turi

Shilliq yelimsimon yopishqoq modda

Ship (*tq/*) yurish ovoziga taqlid

Ship (ot) xonaning tepa qismi

Ship (ot) yirik dengiz balig'i, fili

Shira (f-t) (ot) mevadan tayyorlangan suyuq sharbat

Shira (f-t) (ot) o'simlik shirasidan oziqlanadigan mayda bit

Shirchoy (f-t+x) (ot) ildizi bo'yoq va ishqorga boy o'simlik turi

Shirchoy (f-t+x) (ot) sutli choy

Shol (f-t) (ot) jundan to'qilgan qalin mato

Shol (ot) biror tana a'zosining ishlamay qolishi, falaj

Shol (ot) bo'yinga kiydirib qo'yiladigan jazo taxtasi

Shom (ot) asrdan keyingi namoz va u o'qiladigan vaqt

Shom (ot) shahar nomi

Shon (f-t) (ot) poyabzal qo'njining qolipi

Shon (ot) hurmat, e'tibor, sharaf

Shona (f-t) esk (ot) taroq

Shona (f-t) (ot) g'o'za guli

Shovul (r shavel) ovqatga ishlatiladigan otquloqqa o'xshash o'simlik

Shovul g'uj-g'uj (*g'o'zaning shovul ko'saklari*)

Shox (f-t) (ot) asosiy dala arig'i

Shox (f-t) (ot) daraxt va butaning butog'i

Shox (f-t) (ot) hayvonlarning boshidagi suyaksimon o'simta, a'zo

Sheva (f-t) qonun, ish; noz-karashma

Sheva (f-t) tilning mahalliy doiradagi ko'rinishi

Sho'r (f-t) (ot) toleyi past

Sho'r (f-t) (ot) uzumning g'unchasi

Sho'r (f-t) (sif.) o'tkir tuzli

Sho'rlik ovqatning tuzi ko'pligi

Sho'rlik toleyi past, baxtsiz

Ch

Chakak oyoq kiyimining yuzasi bilan dastagining birlashgan qismi

Chakak pastki jag'

Chakka (ot) tomdan sizib o'tgan tomchi

Chakka (ot) chekka, chet

Chakki durust

Chakki suzma

Chalma kiyimning chetiga tiki ladigan jiyak

Chalma molning tappisidan hosil bo'lgan, yaxlit holga kelgan yoqilg'i

Chalma sheva salla

Chaman (ot) gulzor

Chaman (sif.) sustkash, kasal (*chaman ot*)

Chang (f-t) (ot) panja, changal (*chang solmoq*)

Chang (f-t) (ot) sim torlariga qo'sh cho'p bilan urib chalinadigan musiqa asbobi

Chang (ot) mayda zarra yoki kukun holiday tuproq

Changal (f-t) (ot) panja, changal

Changal (f-t) (ot) tikanli butalar, o'simliklar qoplami

Changchi (ot) o'simlik guldagi urug'lantiruvchi chang yetishtiruvchi qism

Changchi (ot) chang chaluvchi sozanda

Chapla (fe'l) qo'l kafti bilan palapartish to'g'ri kelgan joyga surkash

- Chapla** (fe'l) chap tomondan yoki yon tomondan bildirmay o'tish
- Chaplash** arazlashgan, munosabatlari buzilgan
- Chaplash** ranglar qorishgan, palapartish surtilgan
- Chaq** (fe'l) meva danagini yorish
- Chaq** (fe'l) o't oldirish (zajigalka, gugurtga nisbatan)
- Chaqa** (ot) kichik jarohat, yara
- Chaqa** (ot) oddiy metallardan yasalgan tanga
- Chaqa sheva** (ot) chaqaloq
- Chaqir** (fe'l) kelishga undash
- Chaqir** (sif.) uchli, qirrali
- Chaqmoq** (fe'l) gazandaning zaharlashi
- Chaqmoq** (ot) chaqishdan hosil bo'lgan bo'lak (bir chaqmoq qand)
- Chars** *tq/* narsalarning sinishidan yoki yonishidan chiqadigan ovoz
- Chars** to'rs, qo'rs, betgachopar
- Charxchi** (ot) kichik sayroqi qushning nomi
- Charxchi** (ot) charx yasovchi, narsalami charxlovchi kishi
- Chayir** saksovullar oilasiga mansub, panjaga o'xshab o'sadigan yovvoyi o'simlik
- Chayir** tolalari mahkam yopishgan narsa, pishiq, mustahkam
- Chigil** o'zbek urug'laridan birining nomi
- Chigil** chigal, chalkash
- Chil** (ot) kurash sportidagi oyoqni chalish harakati
- Chil** (ot) tog'larda yashovchi kaklikdan kichik ovlanadigan qush
- Chin** (sif.) rost, to'gri
- Chin** (ot) Xitoy
- Chippak** shippak, sandal
- Chippak** chippakka chiqmoq (behuda, bekor bo'lmoq)
- Chiq** (fe'l) ustiga ko'tarilmoq
- Chiq** (*tq/*) chiqillash ovoziga taqlid so'zi
- Chirt** (*tq/*) uzilish natijasidagi ovoz
- Chirt** (*rvsh.*) shartta, keskin (*chirt burildi*)
- Chitir** pilla qurtiga pilla o'rash uchun qo'yiladigan cho'l va adir o'simligi
- Chitir** *tq/* kuchsiz tovushlarining biriga nisbatan ishlatiladigan taqlid
- Chop** (ot) nashr
- Chop** (fe'l) yugurish harakatini ifodalovchi fe'lning buyruq shakli
- Chopar** (ot) xabarchi
- Chopar** (fe'l) chopadi, yuguradi
- Chor** (f-t) (son) to'rt, to'rtta
- Chor** (*r uap*) (ot) podsho
- Chog'** (sif.) kichik, tor (*tuffi chog'roq keldi*)
- Chog'** ko'tarinki, xush (*kayfi chog'*)
- Chog'** (ot) payt, vaqt
- Chog'** (ot) chama, taxmin (o'n chog'li)

Chochliq sochilgan
Chochiq sochiq, lungi
Chumak mevaning pishish holati (chillakilar chumak urdi)
Chumak sheva jo'mrak
Churrak kavkazliklarning noni
Churrak o'rdakdan kichik ovlanadigan qush
Chuv (ot) aravada g'ildirakni tutib turuvchi cho'p
Chuv (ot) qimorda yutqaziq holati
Chuv (*und*) otni haydash uchun ishlatiladi
Chuvak qotma, oriq, ozg'in
Chuvak shippak turi
Chuvla (fe'l) otni «chuv» deb haydamoq
Chuvla (fe'l) chuvillashmoq
Chek (ot) hissa, ulush
Chek (fe'l) imzolash
Chek (fe'l) iste'mol qilish; tortish (azob chekish, papiros chekish)
Chek (ot) pulga teng keladigan hujjat

Chek (ot) chekka, nihoya, chet
Chekka *ayn* (ot) chakka, peshonaning ikki cheti
Chekka (ot) chet, chegara
Chetan (ot) aravaning bir turi
Chetan (ot) daraxtning qizil yoki sarg'ish shoda-shoda mevali turi
Chechak (ot) badanda suvli pufakcha hosil qiluvchi bolalar kasalligi
Chechak (ot) endi ochilayotgan gul
Cho'pchak (ot) yoqiladigan mayda quruq shox-shabba
Cho'pchak (ot) topishmoq
Cho'qin (fe'l) onda-sonda bir narsani cho'qimoq
Cho'qin (fe'l) xristianlarning ibodat qilishi
Cho't (*r schyot*) (ot) hisob moslamasi; taxmin, mo'ljal; foyda
Cho't (sif.) qiyin (*bu ishni bajarish bizga cho't emas*)
Cho't sheva (ot) tesha

QISQACHA PARONIMLAR LUG'ATI

A

Abadly – mangu
Abgor – nochor, xarob
Abro' – qosh
Abzal – ot, eshak egar-jabdug'i
Adib – yozuvchi
Adl – adolat, odillik

Adabiy – adabiyotga oid
Afkor – fikrlar
Obro' – e'tibor, hurmat
Afzal – a'lo, yaxshi
Adip – to'n mag'izi
Adil – tik, egilmagan

Adresat – telegramma oluvchi

Ahil – totuv, inoq

Alam – jismoniy og'riq

Alamon – olomon

Alo – ustiga: «Nur alo nur»

Alpoz – ahvol, vaziyat, holat

Amr – buyruq, farmon

Ariq – suv oqadigan joy

Asl – tub, negiz, haqiqiy

Ato – in'om, sovg'a

Ayon – ma'lum, ravshan

Azm – qat'iy qaror, jazm

Achipti – oshiq o'yini turi

Adresant – xat yuboruvchi

Ahl – bir soha odamlari

A'lam – diniy arbob

Al'amon – omonlik uchun murojaat

A'lo – eng yuqori

Alfoz – so'zlar

Amir – podsho, xon

Oriq – ozg'in

Asil – a'lo sifatli

Ota – farzandli er kishi

A'yon – amaldorlar

Azim – g'oyat katta, ulkan

Achibdi – (qatiq) achibdi

B

Bad – yomon, yaramas

Badnafas – nafsi buzuq

Bakor – koriga yaramoq

Bal – raqs kechasi

Band – modda, paragraf; mashg'ul

Bayon – yozma ish

Bazur – bahuzur, bemaolol

Bikr – iffatli qiz, bokira

Birov – kimdir

Biyron – so'zamol, gapdon

Bob – kitobning qismlari

Bod – kasallik

Borlik – mavjudlik

Bog'li – bog'i bor

Bud – bor-yo'q narsa

Buqa – yosh erkak qoramol

Buril – burilmoq

Burj – 12 ta yulduz turkumi

Burg'i – pama

Ba'd – keyin, so'ng

Badnafas – nafasi sovuq

Bekor – ishsiz

Ball – baho o'lchovi

Bant – soch lentasi

Bayan – musiqa asbobi

Bazo'r – zo'rg'a

Bikir – baquvvat

Burov – burash, buramoq

Biron – biror

Bop – munosib

Bot – tez; botmoq

Borliq – mavjudot

Bog'liq – bog'langan

But – be-kam-u ko'st

Buq'a – madrasadagi hujra

Burul – xoldor (ot)

Burch – majburiyat

Burg'u – qadimgi cholg'u asbobi

D

Dadil – dovyurak

Dalil – isbot

Dala – ekin ekiladigan joy
Darz – yoriq, yorilgan
Davo – dori-darmon
Davr – vaqt oralig'i
Dazmol – dazmollash asbobi
Devon – she'rlar to'plami
Diplomat – davlat xizmatchisi

Dub – daraxt

Ehzon – qayg'u hukm surgan kulba
Ellik – son
Esiz – attang, afsus

Faqir – kambag'al

Ganj – boylik, xazina

Gilos – meva

Ilk – avvalgi

Jodi – o't qirqadigan asbob

Juda – eng , g'oyat

Kaft – qo'lning qismi

Kampaniya – ma'lum ishlar tizimi

Kat – yog'och karavot

Kontakt – aloqa, bog'lanish

Kvadrat – teng yoqli to'rtburchak

Dara – jarlik

Dars – mashg'ulot, saboq

Da'vo – arz, talab

Dovur – ot yopinchi

Dastmol – qozon yuvg'ich

Divan – mebel turi

Diplomant – diplom yozuvchi kishi

Dup – tovushga taqlid

E

Ehson – xayrli ish

Enlik – ikki enlik (xat)

Essiz – esi yo'q, nodon

F

Faqir – chelak

G

Ganch – suvoq material, alebastr

Go'los – to'q jigarrang

I

Ilik – suyak ichidagi yog'simon modda

J

Jodu – sehr

Judo – ayriqliq

K

Kift – yelka

Kompaniya – korxonalar birlashma

Kart – kart dumba

Kontrakt – shartnoma

Kvadrant – doiraning choragi

M**Matal** – hikmatli so'zlar**Ma'tal** – muntazir**N****Naq** – xuddi, ayni**Nasha** – narkotik modda**Nufuz** – obro', e'tibor**Naqd** – puli darhol to'lanadigan**Nash'a** – estetik lazzat**Nufus** – aholi**O****Olu** – olxo'ri**Oqlik** – oq ranglik**Ora** – o'rta**Orasida** – o'rtasida, ichida**Oxir** – chegara, poyon**Oluv** – olish**Oqliq** – sut mahsulotlari**Oro** – pardoz**Orasta** – bezatilgan**Oxur** – hayvonlarga yem solinadigan joy**Q****Qad** – qomat**Qala** – o'tinni taxla**Qari** – keksa, mo'ysafid**Qarz** – qaytariladigan pul, buyum**Qat'i** – qat'i nazar**Qayd** – ta'kid**Qism** – bo'lak**Qiyamat** – baho**Qiyq** – tovush: qiyq etdi**Qolib** – qolmoq**Qat** – qavat, qatlam**Qal'a** – shahar**Qa'ri** – chuqur yeri, osti**Qars** – tovush: qars etdi**Qat'iy** – uzil-kesil**Qayt** – o'qchish, qusish**Qisim** – siqim**Qimmat** – narxi baland**Qiyiq** – qiyqim**Qolip** – oyoq ki-yimi tikish moslamasi**Qur'a** – chek**Qurut** – suzmaning qurutilgani**S****Sanat** – sanatmoq**Saqov** – ot, eshaklar kasalligi**Sayd** – ov**Surat** – rasm**San'at** – badiiy ijodiyot turi**Soqov** – gung, tilsiz**Sayid** – Muhammad payg'ambar avlodlari**Sur'at** – tezlik, temp

Tab – taft, harorat

Talat – talatmoq

Tambur – vagon bo'lmasi

Tana – gavda

Taqib – taqib qo'ydi

Tarif – baholar ko'rsatkichi

Tasir – tasir-tusur

Tib – meditsina

Tub – tag, ost

Uzik – uzilgan

Vaqf – diniy muassasa mulki

Voqe – sodir (bo'lmoq)

Xalq – el, ulus

Xam – egik, quyi solingan

Xar – eshak

Xayoli – o'yi, fikri

Xil-xil – turli-tuman

Xirs – ayiq

Xiyla – ancha

Xiyol – sal, ozgina

Xol – badandagi qora tug'ma dog'

Xoli – yolg'iz, bo'sh, band emas

Xosiyat – xususiyat

Xur – tovush, xur-xur

Xush – yaxshi, ma'qul, durust

T

Ta'b – kishining ichki tabiati, mizoj

Tal'at – yuz, chehra

Tanbur – cholg'u asbobi

Ta'na – gina, kudurat

Ta'qib – yashirincha kuzatish

Ta'rif – tavsif, tasvir

Ta'sir – tazyiq

Tip – toifa

Tup – o'simlik har donasi

U

Uzuk – taqinchoq

V

Voqif – xabardor

Voqea – hodisa

X

Halq – halqum

Ham – (men) ham

Har – har kim

Hayoli – iffatli

Hil-hil – juda pishgan

Hirs – kuchli istak

Hiyla – makr, firib

Hayol – o'y, fikr

Hol – ahvol

Holi – ahvoli

Hosiyat – his etish

Hur – erkin, ozod

Hush – ong, aql, es-hush.

Y

Yagana – ekinni siyraklashtirish | **Yagona** – yakka, tanho

Z

Zafar – g'alaba

Za'far – sariq rang

Sh

Sher – hayvon, arslon**Shox** – daraxt yoki hayvon shoxi**Shuba** – mo'ynali qishki kiyim**She'r** – vazn, qofiyali kichik badiiy asar**Shoh** – podsho**Shu'ba** – bo'lim, idora**QISQACHA VARIANTDOSH SO'ZLAR LUG'ATI****A**

abr va avr

adab va odob

ajdarho, ajdahor, ajdar va ajdaho

akildoqlik va akillaklik

alaklamoq va alahlamoq

alifbo va alfavit

anovi va anavi

aroba va arava

aroq va araq

aso va hassa

asokash va hassakash

assalomalaykum va assalom-u alaykum

asta va ohista

astalik va ohistalik

astag'firulloh va astag'firullo

atigi va atayi

ayqirish va hayqirish

ash-pash va hash-pash

B

baayni va baaynihi

bab-baravar va bab-barobar

badtar va battar

badtarin va battarin

barahman va braxman

barobar va baravar

bayir va bayri

baytulhazon va baytulahzon

beboshvoq va beboshbog'

bejamoq va bezamoq

bejiz va bechiz

bekik va berkik

bekitiqcha va berkitiqcha

beklamoq va berklamoq

benihoya va benihoyat

berkilish va bekilish

bironta va birorta

biror-bir va biron-bir

bismillo va bismilloh

bobillamoq va bobirlamoq

bolgar va bulg'or

boobro' va boobro'y

bormikan va bormikin

boykot va boyqut

bozvant va bozband

bosh barmoq va boshmaldoq

bugun va bukun

buzruk va buzurg

D

depsamoq va depsimoq

dirham va diram

dostonsaro va dostonsaroy

duksimon va yixsimon

dukchilik va yikchilik
 dumalamoq va yumalamoq
 dumaloq va yumaloq
 dumbaloq va umbaloq
 dum-dumaloq va yum-yumaloq

E

eha va ehha
 emikdosh va emukdosh

F

faylasuf va filosof

G

gado va gadoy
 gavhar va guhar
 guftigo' va guftigo'y

H

hakkar va hakkari
 hamona va hamono
 he va ha
 hiylagar va hiylakor
 hurkovuch va hurkagich

I

igna va nina
 ignabarg va ninabarg
 illo-billo, illoh-billoh
 isirg'a va sirg'a
 iymon va imon

J

jinday va jindak
 jir va jirr
 jirraki va jizzaki

K

kabutar va kaptar
 karta va qarta
 ketkazmoq va ketkizmoq
 korol va qirol

L

liftchilik va liftyorlik

M

ma'no va ma'ni
 ma'nodor va ma'nidor
 mahtal va ma'tal
 masjid va machit
 moh va mah
 mohvash va mahvash
 mo'ylov va mo'ylab

N

nabira va nevara
 noxos va noxost
 noxostdan va noxosdan

O

obro' va obro'y
 obro'talab va obro'ytalab
 odob-axloq va adab-axloq
 optova va obtoba
 otinbibi va otinbuvi
 oxundlik va oxunlik
 oyoq osti va oyog'osti

P

podshoh va podsho
 poygak va poygah

Q

qabarilish va qavarilish
 qabariq va qavariq
 qabarchiqli va qavarchiqli
 qabat va qavat
 qabatma-qabat va qavatma-
 qavat
 qaboq va qovoq
 qaynona va qaynana
 qaynota va qaynata
 qayni va qaynini
 qaytadan va qaytatdan
 qaytaga va qaytanga
 qittay va qittak
 qiyqiriq va siyqiriq
 qobirg'a va qovurg'a
 qovurmoch va qo'g'irmoch
 quvalashmoq va quvlashmoq
 quvmoq va quvlamoq
 qurey-qurey va quray-quray
 qutqarmoq va qutqazmoq

R

rastoxez va rustaxez

S

sabo va saboh
 salom-alaykum va
 salom-u alaykum
 salovatli va salobatli
 san-man va sen-men
 soyipi va sohibi
 surgala-surgala va
 sudrala-sudrala
 surgashmoq va sudrashmoq
 suymoq va sevmoq
 suyukli va sevikli
 suyumli va sevimli

suyunish va sevinish
 suchuk va chuchuk
 so'limoq va so'lmoq
 so'lqildoq va so'lqilloq

T

taqillamoq va taqirlamoq
 tegizmoq va tekkizmoq
 terrariy va terrarium
 teva va tuya
 tiqillamoq va tiqirlamoq
 tiqillatmoq va tiqirlatmoq
 tishlong'ich va tishlog'ich
 toychiq va toychoq
 tupuk va tupurik
 tutqazmoq va tutqizmoq
 to'lg'azmoq va to'lg'izmoq
 to'nka va to'ngak
 to'yana va to'yona
 to'yg'azmoq va to'yg'izmoq

V

vadirlov va vadillov
 vajh va vaj
 vajirlamoq va vajillamoq
 valangor va valangir
 valiyulloh va valiulloh
 vang'illamoq va vang'irlamoq
 vaqillagan va vaqirlagan
 vag'illamoq va vag'irlamoq

X

xayolat va xayolot
 xolisanlillo va xolisanlilloh
 xunxo'r va xunxor
 xushmo'ylov va xushmo'ylab

Y

yangidan va yangitdan
 yetkaz va yetkiz
 yikchilik va dukchilik
 yobon va yovon
 yugan va jugan
 yumalamoq va dumalamoq
 yum-yumaloq va dum-dumaloq
 yung va jun
 yuqa va yupqa
 yuqalik va yupqalik
 yutqazmoq va yutqizmoq
 yuzmoq va suzmoq

O'

o'ltirish va o'tirish
 o'tirg'ich va o'ltirg'ich
 o'tqazmoq va o'tqizmoq
 o'qlov va o'qlog'i

G'

g'azanak va xazonak
 g'azina va xazina
 g'idillash va g'idirlash
 g'udillash va g'udurlash

Sh

shabada va shabboda
 shahanshoh va shohanshoh
 shaqildoq va shuqildoq
 shilpildoq va shilpilloq
 shirmoynon va shirmonnon
 shohsupa va shosupa
 shohtut va shotut
 shaxmat va shohmot
 shturmchi va shturmachi
 shundoqqina va shundaygina
 sho'ng'imoq va sho'mg'imoq

Ch

chaqildoq va chaqilloq
 charlamoq va chorlamoq
 charvoq va chorbog'
 chekichlashmoq va chakich-
 lashmoq
 chena va chana
 chibin va chivin
 chiqazilmoq va chiqarilmoq
 chiroq va chirog'
 chiroqbon va chirog'bon
 chirsildoq va chirsilloq
 chopong'ich va chopog'ich
 chochqi va chochiq

Ba'zi variantdosh so'zlar juft so'zlar orasiga bog'lovchi vazifasida kelgan **-u** affiks-yuklamasining qo'shillib kelish va kelmasligiga ko'ra farq qiladi. Lekin barcha juft so'zlar orasida ham **-u** yuklamasi biriktirilavermaydi. Masalan: *baqiriq-chaqiriq, yemay-ichmay, janjal-suron* kabi so'zlar **-u** yuklamasisiz yoziladi. Shuningdek, *dog'-hasrat, dog'-hijron, balo-qazo* so'zlari **-i** bilan, ya'ni **dog'i hasrat, dog'i hijron, baloyi qazo** tarzida yoziladi. Quyida bog'lama vazifasidagi **-u** yuklamasi bilan yoziladigan juft so'zlardan keltiramiz:

A

abgor-abgashta va abgor-u
abgashta

afsus-nadomat va afsus-u na-
domat

aft-angor va aft-u angor

aft-bashara va aft-u bashara

ahd-paymon va ahd-u paymon

ajiz-niyoz va ajz-u niyoz

amr-farmon va amr-u farmon

anjom-ashyo va anjom-u ash-
yo

aql-farosat va aql-u farosat

aql-hush va aql-u hush

aql-idrok va aql-u idrok

aql-zako va aql-u zako

arz-ahvol va arz-u ahvol

arz-dod va arz-u dod

arz-hol va arz-u hol

arz-ixlos va arz-u ixlos

arz-niyoz va arz-u niyoz

asbob-anjom va asbob-u an-
jom

avlod-ajdod va avlod-u ajdod

aysh-ishrat va aysh-u ishrat

azm-iroda va azm-u iroda

azm-qaror va azm-u qaror

azm-qudrat va azm-u qudrat

azm-salobat va azm-u salobat

azob-mashaqqat va azob-u ma-
shaqqat

azob-uqubat va azob-u uqubat

B

baxt-iqbol va baxt-u iqbol

baxt-saodat va baxt-u saodat

bayti-g'azal va bayt-u g'azal

bazm-aysh va bazm-u aysh

bazm-ishrat va bazm-u ishrat
bazm-suhbat va bazm-u suh-
bat

bazm-tomosha va bazm-u to-
mosha

bedom-darak va bedom-u da-
rak

bekam-ko'st va bekam-u ko'st
beva-bechora va beva-yu be-
chora

bexavf-xatar va bexavf-u xatar

bod-havo va bod-u havo

boj-xiroj va boj-u xiroj

bol-par va bol-u par

boy-badavlat va boy-u badavlat

bog'-bog'ot va bog'-u bog'ot

bog'-bo'ston va bog'-u bo'ston

bog'-rog'li va bog'-u rog'li

bog'-chaman va bog'-u cha-
man

bog'-chorbog' va bog'-u chor-
bog'

bo'y-bast va bo'y-u bast

D

dard-alam va dard-u alam

dard-armon va dard-u armon

dard-azob va dard-u azob

dard-balo va dard-u balo

dard-falokat va dard-u falokat

dard-hasrat va dard-u hasrat

dard-sitam va dard-u sitam

dard-xayol va dard-u xayol

dard-o'y va dard-u o'y

dard-g'am va dard-u g'am

davr-davron va davr-u davron

dasht-biyobon va dasht-u bi-
yobon

dasht-sahro va dasht-u sahro
 din-diyonat va din-u diyonat
 diqqat-e'tibor va diqqat-u e'tibor
 dod-faryod va dod-u faryod
 dod-fig'on va dod-u fig'on
 dom-darak va dom-u darak
 dom-daraksiz va dom-u daraksiz
 dori-darmon va dori-yu darmon
 dog'-alam va dog'-u alam
 dog'-armon va dog'-u armon
 do'st-aqrabo va do'st-u aqrabo
 do'st-ag'yor va do'st-u ag'yor
 do'st-dushman va do'st-u dush-
 man
 do'st-hamdami va do'st-u ham-
 dam
 do'st-oshna va do'st-u oshna
 do'st-yor va do'st-u yor

E

el-xalq va el-u xalq
 el-yurt va el-u yurt
 erta-kech va erta-yu kech

F

fahm-farosati va fahm-u farosat
 faryod-fig'on va faryod-u fig'on
 faxr-g'urur va faxr-u g'urur
 fayz-fazilat va fayz-u fazilat
 fayz-kamol va fayz-u kamol
 fayz-karomat va fayz-u karo-
 mat
 fayz-saxovat va fayz-u saxovat
 fe'l-atvor va fe'l-u atvor
 fikr-zikr va fikr-u zikr
 fisq-fasod va fisq-u fasod
 fisq-fujur va fisq-u fujur
 fig'on-nola va fig'on-u nola

G

gap-gashtak va gap-u gashtak
 gap-so'z va gap-u so'z
 gard-g'ubor va gard-u g'ubor
 gard-chang va gard-u chang
 go'sht-yog' va go'sht-u yog'

H

hamd-sano va hamd-u sano
 haq-nohaq va haq-u nohaq
 hol-ahvol va hol-u ahvol
 husni latofat va husn-u latofat
 ho'l-quruq va ho'l-u quruq

I

ilm-amal va ilm-u amal
 ilm-fan va ilm-u fan
 ilm-ma'rifat va ilm-u ma'rifat
 ilm-urfon va ilm-u urfon
 in'om-ehson va in'om-u ehson
 izm-ixtiyor va izm-u ixtiyor
 izzat-hurmat va izzat-u hurmat
 izzat-ikrom va izzat-u ikrom
 izzat-obro' va izzat-u obro'
 ishq-havas va ishq-u havas
 ishq-muhabbat va ishq-u mu-
 habbat

J

jabr-jafo va jabr-u jafo
 jabr-sitam va jabr-u sitam
 jabr-zulm va jabr-u zulm
 jahd-jadal va jahd-u jadal
 jang-jadal va jang-u jadal
 jon-jahd va jon-u jahd
 jon-tan va jon-u tan

K

kam-ko'st va kam-u ko'st
 kasb-hunar va kasb-u hunar
 kasb-kor va kasb-u kor
 kayf-rohat va kayf-u rohat
 kayf-safo va kayf-u safo
 kayf-safoli va kayf-u safoli
 kayf-safosiz va kayf-u safosiz
 kibr-havo va kibr-u havo
 kibr-havoli va kibr-u havoli
 kibr-g'urur va kibr-u g'urur
 kuch-qudrat va kuch-u qudrat
 kuch-quvvat va kuch-u quvvat
 kuch-g'ayrat va kuch-u g'ayrat
 ko'z-qovoq va ko'z-u qovoq

L

lab-lunj va lab-u lunj
 lavh-qalam va lavh-u qalam
 lutf-karam va lutf-u karam

M

madh-sano va madh-u sano
 makr-nayrang va makr-u nay-
 rang
 manzil-marohil va manzil-u ma-
 rohil
 mast-alast va mast-u alast
 mayl-havas va mayl-u havas
 mayl-xohish va mayl-u xohish
 mag'z-po'st va mag'z-u po'st
 mehr-muhabbat va mehr-u mu-
 habbat
 mehr-muruvvat va mehr-u mu-
 ruvvat
 mehr-oqibat va mehr-u oqibat
 mehr-sadoqat va mehr-u sado-
 qat

mehr-shafqat va mehr-u shafqat
 mol-amvol va mol-u amvol
 mol-davlat va mol-u davlat
 mol-dunyo va mol-u dunyo
 mol-jon va mol-u jon
 mol-mulk va mol-u mulk
 murod-maqsad va murod-u
 maqsad
 murosa-madora va murosa-yu
 madora
 mushk-anbar va mushk-u anbar

N

naqd-nasiya va naqd-u nasiya
 narx-navo va narx-u navo
 nasl-nasab va nasl-u nasab
 nazr-niyoz va nazr-u niyoz
 nola-fig'on va nola-yu fig'on
 nom-nishon va nom-u nishon
 nom-nishonsiz va nom-u ni-
 shonsiz
 non-nasiba va non-u nasiba
 non-qatiq va non-u qatiq
 non-tuz va non-u tuz
 noz-firoq va noz-u firoq
 noz-istig'no va noz-u istig'no
 noz-ishva va noz-u ishva
 noz-ne'mat va noz-u ne'mat
 noz-sitam va noz-u sitam

O

ob-havo va ob-u havo
 ob-taom va ob-u taom
 oh-afg'on va oh-u afg'on
 oh-faryod va oh-u faryod
 oh-fig'on va oh-u fig'on
 oh-nadomat va oh-u nadomat
 oh-nola va oh-u nola

oh-voh va oh-u voh
 oh-voy va oh-u voy
 oqiz-notavon va oqiz-u notavon
 oq-qora va oq-u qora
 or-nomus va or-u nomus
 ot-mol va ot-u mol
 ot-yilqi va ot-u yilqi
 osh-suv va osh-u suv

P

pand-nasihah va pand-u nasihat
 pand-o'git va pand-u o'git
 past-baland va past-u baland

Q

qadr-qiymat va qadr-u qiymat
 qand-asal va qand-u asal
 qand-novvot va qand-u novvot
 qand-qurs va qand-u kurs
 qand-shakar va qand-u shakar
 qavm-qarindosh va qavm-u qarindosh
 qiz-juvon va qiz-u juvon
 qon-zardob va qon-u zardob
 qor-yomg'ir va qor-u yomg'ir
 qosh-kiprik va qosh-u kiprik
 qosh-ko'z va qosh-u ko'z
 qosh-qovoq va qosh-u qovoq
 qo'l-yuz va qo'l-u yuz
 qo'y-echki va qo'y-u echki

R

ranj-alam va ranj-u alam

S

sa'y-harakat va sa'y-u harakat
 sabr-qanoat va sabr-u qanoat

sabr-qaror va sabr-u qaror
 sabr-toqat va sabr-u toqat
 sarson-sargardon va sarson-u sargardon
 sayr-sayohat va sayr-u sayohat
 sayr-tomosha va sayr-u tomosha
 sehr-jodu va sehr-u jodu
 sir-asror va sir-u asror
 siz-biz va siz-u biz

T

tan-jon va tan-u jon
 tig'-tabar va tig'-u tabar
 tig'-yarog' va tig'-u yarog'
 tob-toqat va tob-u toqat
 toj-taxt va toj-u taxt
 tog'-tosh va tog'-u tosh
 tosh-tarozi va tosh-u tarozi
 tun-kun va tun-u kun
 tuz-namak va tuz-u namak
 to'y-tomosha va to'y-u tomosha

V

va'z-nasihah va va'z-u nasihat
 vazir-vuzaro va vazir-u vuzaro

X

xavf-xatar va xavf-u xatar
 xayr-duo va xayr-u duo
 xayr-ehson va xayr-u ehson
 xesh-aqrabo va xesh-u aqrabo
 xos-om va xos-u om
 xulq-atvor va xulq-u atvor
 xulq-odat va xulq-u odat
 xulq-xo'y va xulq-u xo'y

Y

yakka-yagona va yakka-yu yagona

yakka-yolg'iz va yakka-yu yolg'iz

yer-ko'k va yer-u ko'k

yer-mulk va yer-u mulk

yer-osmon va yer-u osmon

yer-zamin va yer-u zamin

yol-dum va yol-u dum

yol-par va yol-u par

yor-ahbob va yor-u ahbob

yor-birodar va yor-u birodar

yor-do'st va yor-u do'st

yor-jo'ra va yor-u jo'ra

yor-og'ayni va yor-u og'ayni

yor-oshna va yor-u oshna

yoz-qish va yoz-u qish

yog'-go'sht va yog'-u go'sht

yog'-yajman va yog'-u yajman

yosh-qari va yosh-u qari

yurt-el va yurt-u el

Z

zavq-safo va zavq-u safo

zavq-shavq va zavq-u shavq

zavq-shukuh va zavq-u shukuh

zeb-ziynat va zeb-u ziynat

zer-zabar va zer-u zabar

zikr-samo va zikr-u samo

zikr-sano va zikr-u sano

zor-fig'on va zor-u fig'on

zor-intizor va zor-u intizor

zor-mushtoq va zor-u mushtoq

zog'-zag'an va zog'-u zag'an

zulm-jabr va zulm-u jabr

zulm-jafo va zulm-u jafo

zulm-sitam va zulm-u sitam

G'

g'am-hasrat va g'am-u hasrat

g'am-koyish va g'am-u koyish

g'am-kulfat va g'am-u kulfat

g'am-tashvish va g'am-u tashvish

g'am-g'ussa va g'am-u g'ussa

g'arib-bechora va g'arib-u bechora

g'arib-g'urabo va g'arib-u g'urabo

Sh

shahd-shakar va shahd-u shakar

shakl-shamoyil va shakl-u shamoyil

sharm-hayo va sharm-u hayo

shart-sharait va shart-u sharait

shavq-zavq va shavq-u zavq

shaxd-jadal va shaxd-u jadal

shod-xandon va shod-u xandon

shod-xurram va shod-u xurram

shoh-gado va shoh-u gado

shon-shavkat va shon-u shavkat

shon-shavkatsiz va shon-u shavkatsiz

Ch

chor-nochor va chor-u nochor

cho'l-biyobon va cho'l-u biyobon

cho'l-dasht va cho'l-u dasht

cho'l-sahro va cho'l-u sahro

cho'p-xasday va cho'p-u xasday

Variantdosh so'zlarning ko'pchiligi **bermoq, olmoq, yubormoq** ko'makchi fe'llari (harakat tarzi) bilan bog'liq. Bu ko'makchi fe'llar o'zi qo'shilib kelgan yetakchi fe'lga **-vermoq, -olmoq va -vormoq** tarzida qo'shiladi:

A

aralashavermoq va aralasha
bermoq
aytolmoq va ayta olmoq

B

bajara olmoq va bajarolmoq
beravermoq va bera bermoq
berolmoq va bera olmoq
betlasholmoq va betlasha ol-
moq
bilavermoq va bila bermoq
bilvolmoq va bilib olmoq
bilvormoq va bilib yubormoq
boqa olmoq va boqolmoq
bora bermoq va boravermoq
bora olmoq va borolmoq
bosa bermoq va bosavermoq
bosolmoq va bosa olmoq
bo'la olmaslik va bo'lolmaslik
bo'la olmoq va bo'lolmoq

D

deya olmoq va deyolmoq
deyavermoq va deya bermoq
deyolmoq va deya olmoq

E

eplolmoq va eplay olmoq

G

gapiravermoq va gapira bermoq

I

izlayvermoq va izlay bermoq
ishlayvermoq va ishlay bermoq
ishonavermoq va ishona ber-
moq

J

javray bermoq va javrayver-
moq
jonlana bermoq va jonlanaver-
moq
jo'navormoq va jo'nab yubor-
moq

K

kelolmoq va kela olmoq
keltirolish va keltira olish
keltirolmoq va keltira olmoq
kemira berish va kemiraverish
kemira bermoq va kemiraver-
moq
kira berish va kiraverish
kira bermoq va kiravermoq
kula bermoq va kulavermoq
ko'paya berish va ko'payaver-
ish
ko'rolish va ko'ra olish
ko'rolmaslik va ko'ra olmaslik
ko'rolmoq va ko'ra olmoq
ko'tarila olmoq, ko'tarilolmoq

O

oborish va olib borish
 oboruv va olib boruv
 ola bermoq va olavermoq
 orta berish va ortaverish
 orta bermoq va ortavermoq
 osila berish va osilaverish
 osila bermoq va osilavermoq
 otolmoq va ota olmoq
 osha bermoq va oshavermoq
 oshira olmoq va oshirolmoq

Q

qaday bermoq va qadayvermoq
 qo'yaverish va qo'ya berish

S

siylayvermoq va siylay bermoq

T

taniyolmoq va taniy olmoq
 teravermoq va tera bermoq
 topa olmay va topolmay
 topa olmoq va topolmoq
 topavermoq va topa bermoq
 topisha olmoq va topisholmoq

U

undayvermoq va unday ber-
 moq
 uravermoq va ura bermoq
 uchiravermoq va uchira bermoq
 ucholmoq va ucha olmoq

V

vaysayvermoq va vaysay ber-
 moq

Y

yegiza bermoq va yegizaver-
 moq
 yegizolmoq va yegiza olmoq
 yemira olmoq va yemirolmoq
 yenga olmoq va yengolmoq
 yeta olmoq va yetolmoq
 yetavermoq va yeta bermoq
 yevormoq va yeb yubormoq
 yeya bermoq va yeyavermoq
 yeya olmaslik va yeyolmaslik
 yeya olmoq va yeyolmoq
 yeyolmoq va yeya olmoq
 yecha bermoq va yechaver-
 moq
 yiqila bermoq va yiqilavermoq
 yig'ila bermoq va yig'ilavermoq
 yig'ila olmoq va yig'ilolmoq
 yodlay bermoq va yodlayver-
 moq
 yodlay olmoq va yodlayolmoq
 yona bermoq va yonavermoq
 yota bermoq va yotavermoq
 yota olmoq va yotolmoq
 yoza bermoq va yozavermoq
 yozolmoq va yoza olmoq
 yog'ila bermoq va yog'ilaver-
 moq
 yog'olmoq va yog'a olmoq
 yuravermoq va yura bermoq
 yutolmoq va yuta olmoq

Z

zavqlana bermoq va zavqlana-
 vermoq
 zoriqa bermoq va zoriqaver-
 moq

Ch

chala bermoq va chalavermoq
 chaqnay bermoq va chaqnay-
 vermoq
 charaqlay bormoq va charaq-
 layvermoq
 chaynalavermoq va chaynala
 bermoq
 chaynayvermoq va chaynay
 bermoq
 chekina bermoq va chekina-
 vermoq
 chekichlashmoq va cha-
 kichlashmoq
 chiday olmoq va chidayolmoq

chiqara olmoq va chiqarolmoq
 chiqaravermoq va chiqara ber-
 moq
 chiqaverish va chiqa berish
 cho'zavermoq va cho'za ber-
 moq
**ba- va bo- qo'shimchalari
 bilan farq qiluvchi variant-
 dosh so'zlar ham mavjud:**
 baadab va boadab
 bama'ni va bama'no
 baobro' va boobro'
 baxabar va boxabar
 bomaslahat va bamaslahat
 botartib va batartib
 boxabar va baxabar

QISQACHA IBORALAR LUG'ATI

A

Abjag'i chiqdi – qattiq jarohat-
 landi, ishdan chiqdi
Adabini berdi – qilmishiga ya-
 rasha jazoladi
Adi-badi aytishdi – 1) turli
 mavzularda yengil-yelpi suh-
 batlashdi; 2) so'z tashlashdi,
 janjallashdi
Afti sovuq – yoqimsiz, badhazm
Ahamiyat berdi – zarur, foy-
 dali deb qarab diqqat qildi
Alam chekdi – juda qiynaldi
Alifni kaltak deyolmaydi –
 g'irt savodsiz, hech narsa
 bilmaydi

Almisoqdan qolgan – juda
 eski, qadimgi
Amalga oshdi – voqelikka ay-
 landi
Ammamning buzog'i – landa-
 vur, lapashang
Amri mahol – qiyin, gumon
Anqoning urug'i – topilishi qi-
 yin, kamyob narsa
Aqldan ozdi – jinni bo'ldi, tel-
 ba bo'ldi, esi og'di
Aqli kirdi – 1) es-hushli bo'ldi;
 2) angladi, tushundi
Aqli yetdi – idrok qildi, uqti,
 bildi
Aqlini tanidi – es-hushli bo'ldi
Aqlini yedi – miyasi ishlamay

qoldi, fikrlash qobiliyatini yo'qotdi

Aql-u hushini yo'qotdi – o'z harakatlarini boshqara olmaydigan darajaga yetdi

Aravani quruq olib qochdi – uddasidan chiqa olmaydigan ish yoki narsa haqida ortiq darajada maqtandi

Arpasini xom o'rdimi – kim-gadir yomonlik qildimi

Asabiga tegdi – asabini qo'zg'atdi, ranjitdi

Avj oldi, avjiga mindi, avjiga chiqdi – 1) rivojlandi; 2) zo'raydi, kuchaydi

Avjga yetdi, avjga mindi – yuqori darajaga ko'tarildi

Avra-astarini ag'dardi, avra-astarini qoqdi, avra-astari so'kildi, avra-astari qoqildi – barcha kirdikorlarini ochib tashladi

Avzoyi buzildi – vajohati yomonlashdi, achchiqlandi

Aytgani aytgan, degani degan – gapi o'tadi

Azob chekdi, azob tortdi – juda qiynaldi

Achasini uch qo'rg'ondan ko'rsatdi – adabini berdi

Achchig'i keldi, achchig'i qistadi – achchiqlandi

Achchig'idan tushdi – achchiqlanishdan to'xtadi

B

Badanidan o'tib ketdi – 1) jis-miga chuqur ta'sir qildi; 2) ru-higa chuqur ta'sir qildi

Baho berdi – qadr-qimmatini belgiladi

Bahri ochildi – kayfiyati yaxshilandi

Bahridan o'tdi – voz kechdi

Bajo keltirdi – bajardi, o'rinlatdi

Baland keldi – 1) yengdi; 2) ustun keldi, g'olib keldi

Baloga qoldi – javobgarlikka, jazoga duchor bo'ldi

Balog'atga yetdi – ulg'aydi

Bardosh berdi – chidadi

Barmog'ini bigiz qildi – niqtab ko'rsatdi

Barmog'ini tishladi – 1) hech narsa qilolmay, natijaga erisholmay qoldi; 2) afsuslandi

Barq urdi – gurkirab, g'oyat tez yayrab-yashnadi

Bas keldi – teng keldi, baravar keldi

Bag'ri ezildi – ruhan azoblandi

Bag'ri qon – g'am-alamli, g'am-alamda

Bag'ri tosh – bemehr, iltifoti yo'q

Bag'ri xun bo'ldi – 1) ziq bo'ldi; 2) ruhan azoblandi

«Berdi»sini aytdi – oxirini gapirdi

«Berdi»sini aytguncha urib o'ldirdi – gapirib bo'lguncha kutmay (chidamay) biror narsa dedi

Beti ochilib ketgan – uyalmaydigan bo'lgan

Beti shuvut – uyatli

Betiga soldi – aybli deb qaralgan kishining o'ziga kesatib, achitib gapirdi

Betlamlaslik – nimadandir xavfsirab, biror ishga jazm qila olmaslik

Bezori jon qildi – ortiq toqat qilolmasligi tufayli o'limiga ham rozi qildi

Besh barmog'ni og'ziga tiqdi – hovliqib, lozim bo'lganidan ko'ra ortiqroq narsani ro'yobga chiqarish uchun intildi, nafsga berildi

Bino qo'ygan – ortiqcha baho bergan, yuksak fikrda bo'lgan

Bir og'iz – juda oz, jindak

Bir boshdan – boshlanishidan, tartib bilan

Bir boshini ikkita qildi – oilali qildi

Bir-ikki og'iz – ozgina, andak

Bir-ikki shingil – ozgina, andak

Bir jon-bir tan bo'ldi – hamjihat bo'ldi, yakdil bo'ldi

Bir kun bo'lmasa bir kun – qachondir, kelgusida

Bir kesak bilan ikki quyonni urdi – ayni bir vaqtda ikki narsani ko'zlab ish tutdi

Bir ovozdan – yakdillik bilan, hamjihatlik bilan

Bir oyog'i yerda, bir oyog'i go'rda – umri tugay deb qolgan

Bir paqir bo'ldi – barbod bo'ldi

Bir pul – qadr-qimmatsiz

Bir pul bo'ldi – barbod bo'ldi

Bir qoshiq suv bilan yutib yuborguday – beqiyos go'zal, nihoyatda dilrabo

Bir so'zi ikkita bo'lmadi – aytgani bajarildi

Bir yoqadan bosh chiqardi – hamjihat bo'ldi, yakdil bo'ldi

Bir yoqda tursin – zidlash ma'nosini anglatib, bog'lovchi vazifasida keladi

Bir yoqli bo'ldi – hal bo'ldi, ajrim bo'ldi, tugadi

Bir yostiqa bosh qo'ydi – turmush qurdi

Bir shingil – jindak, qittak, juda oz

Bir chaqalik – qadr-qiymatsiz

Bir chekkadan – boshlanishidan tartib bilan

Bir chimdim – qittak, ozginagina

Bir cho'qishda qochiradi – juda ustun chiqdi, osonlikcha yengdi

Boy berdi – 1) yutqizdi; 2) behuda, befoyda o'tkazdi

Bog'dan kelsa, tog'dan keladi – suhbatdoshining gapiga hech aloqasi yo'q gap-so'z aytdi

Bosh egdi – itoat qildi, bo'y-sundi

Bosh ko'tardi I – 1) qaradi; 2) qilib turgan ishini to'xtatdi; 3) qo'zg'aldi, harakat qildi; 4) kurashga chog'landi

- Bosh ko'tardi II** – unib chiqdi
- Bosh og'rig'i** – ortiqcha tashvish, dahmaza
- Bosh qotirdi** – astoydil o'yladi, chuqur fikrladi
- Bosh qo'shdi** – aralashdi, qatnashdi
- Bosh suqdi** – 1) gavdasi tashqarida qolib, boshini tiqqan holda qaradi; 2) aralashdi
- Boshdan oyoq** – to'la-to'kis, bus-butun
- Boshi aylandi** – 1) behud bo'ldi, muvozanatini yo'qotdi; 2) esankiradi
- Boshini aylantirdi** – esankiratdi
- Boshi achidi** – fikrlash qobiliyatini yo'qotdi
- Boshi bilan sho'ng'ib ketdi** – butunlay berilib ketdi
- Boshi ikkita bo'ldi** – uylandi
- Boshi ko'kka yetdi** – behad sevindi
- Boshi oqqan tomon** – duch kelgan taraf
- Boshi osmonda** – nihoyatda xursand
- Boshi yostiqqa yetganda** – kasal bo'lib qolganda
- Boshi g'ovladi** – o'ylayverib gangidi
- Boshi shishdi** – o'ylayverib gangidi
- Boshi chiqmadi** – xalos bo'lmadi, qutulmadi
- Boshida danak chaqdi** – ortiq darajada azobladi
- Boshidan kechirdi** – 1) o'z hayotida ko'rdi; 2) ma'lum bir muddat fikrladi
- Boshidan oshib yotibdi** – ortiq darajada, benihoya ko'p
- Boshiga keldi** – o'yladi, idrok qildi, fahmladi
- Boshiga ko'tardi I** – qattiq shovqin soldi
- Boshiga ko'tardi II** – yuksak darajada izzat-hurmat qildi
- Boshiga qilich kelsa ham** – har qanday sharoitda ham
- Boshiga urmaydi** – kerak emas
- Boshiga yetdi** – halok qildi
- Boshini achitdi** – me'yoriy fikr-lash qobiliyatini yo'qotdi
- Boshini bukdi** – uyat-nomusdan bosh ko'tarolmaydigan holatga tushirdi
- Boshini ko'tardi** – yotib qolgan xastalikdan keyin sog'aya boshladi
- Boshini olib ketdi** – butunlay tashlab ketdi
- Boshini og'ritdi** – 1) o'yladi; 2) miyasini charchatdi
- Boshini qayoqqa urishini bil-madi** – ilojini topa olmadi
- Boshini xam qildi** – uyat-nomusdan boshini ko'tarolmaydigan holatga tushirdi
- Boshini yedi** – yo'q qildi, halok qildi
- Boshlarini bir joyga qovush-tirdi** – 1) hamjihat bo'lib bir-lashtirdi; 2) oila qurdirdi
- Bu qulog'idan kirib, u qulog'idan chiqib ketadi** – e'ti-

bor bermaydi, xotirasida tutib qololmaydi

Burgaga achchiq qilib ko'r-pani kuydirdi – arzimagan narsani deb jahl ustida no-jo'ya, zararli ish qilib qo'ydi

Burni ko'tarildi – gerdayib ketdi, kibrga berildi

Burni osmonga ko'tarilgan – gerdaygan, kibrlangan

Burnini suqmoq – 1) kirmoq; 2) aralashmoq

Burnini tiqmoq – aralashmoq

Burnini yerga ishqadi – qattiq jazoladi

Bel bog'ladi – shaylandi, astoydil kirishdi

Bel bog'lashdi – musobaqalashdi

Bel olishdi – kurash tushdi, kuch sinashdi

Beli og'rimaydi – mashaqqat chekmaydi, qiynalmaydi

Beliga tepdi – xalaqit berdi

Beti chidamadi – andisha qildi, nomus qildi

Beti chidaydi – nomus qilmaydi, uyalmaydi, andisha qilmaydi

«Bo'rk ol» desa, bosh oldi – biror ishni lozim bo'lganidan ham qo'pol qilib bajardi

Bo'yi yetdi – oila qurish yoshiga yetdi

Bo'yin egdi – itoat qildi

Bo'yni yor bermadi – izzat-nafsi yo'l qo'ymadi

Bo'ynidan soqit qildi – o'zini javobgarlikdan xoli qildi

Bo'yniga oldi – e'tirof etdi, bi-

ror holatga rozi bo'ldi

Bo'yniga qo'ydi – 1) to'nkadi, ayb ag'dardi; 2) bajarishga rozi qildi

Bo'yniga tushdi – zimmasiga yuklandi

Bo'ynini xam qildi – itoatli bo'ldi

D

Dabdalasi chiqdi – 1) sifatini yo'qotib, yaroqsiz holga keldi; 2) yanchib tashlandi

Dam berdi – 1) havo oqimini kuch bilan haydab kiritdi; 2) tinishga ruxsat etdi

Dam berildi – istirohat qilishga imkon berildi

Dam oldi – istirohat qildi, hordiq chiqardi

Dami ichida – oshkor bo'lishidan qo'rqib gapirmaydi, imkonsizlikdan biror narsa deya olmaydi

Dami ichida qoldi – bir so'z ham ayta olmay qoldi

Dami ichiga tushib ketdi – qo'rquv aralash hech narsa deyo olmay lol bo'lib qoldi

Dami chiqmadi – hech narsa demadi, indamadi

Damini bosdi – ta'sir kuchini qaytardi, yo'qotdi

Damini ichiga yutdi – hech qanday tovush chiqarmaydi

Damini kesdi I – gapirtirmadi

Damini kesdi II – ta'sir kuchini qaytardi, yo'qotdi

- Daqyonusdan qolgan** – juda eski, qadimgi
- Darak berdi** – xabardor qilib qo'ydi
- Dargohiga bosh urdi** – xokisor bo'ldi, xokisorlik qildi
- Dil tortar** – yoqimli
- Dilga tugdi** – 1) o'mi kelganda aytishni mo'ljallab qo'ydi; 2) ahd qildi; 3) fikran belgilab qo'ydi; 4) unutmay ichda saqladi
- Dili og'ridi** – ranjidi
- Dili siyoh bo'ldi** – juda xafa bo'ldi
- Dili tortdi** – yoqtirdi
- Dili xira** – tashvishli, bezovta, notinch
- Dili yorishdi** – xafachiligini tarqatib, xursand bo'ldi
- Dilidan o'tkazdi** – ma'lum bir muddat fikrladi
- Dimog'i ko'tarildi** – gerdayib ketdi, kibrga berildi
- Dimog'i shishdi** – kibrlandi, gerdaydi
- Dimog'i chog'** – kayfiyati yaxshi
- Diydor ko'rishdi** – bir-birini oradan ancha vaqt o'tgandan keyin ko'rdi
- Dod soldi** – dod-voy qildi, qichqirdi
- Don olishdi** – yaqin aloqada bo'ldi
- Dong qotdi I** – kutilmagan hodisaga duch kelib, karaxt bo'lib qoldi
- Dong qotdi II** – hech narsani sezmaslik darajasida qattiq uxladi
- Dong'i dog'istonga ketdi** – ma'lum-mashhur bo'ldi
- Dong'i ketdi** – ma'lum-mashhur bo'ldi
- Dovrug'liketdi** – ma'lum-mashhur bo'ldi
- Dog'da qoldi** – biror narsaning kutilganicha bo'lmagani tufayli o'kindi, alamzada bo'ldi
- Dumi xurjunda** – o'lda-jo'lda, to'mtoq
- Dumini tugdi** – qaytmas qilib haydadi
- Dunyodan ketdi** – qazo qildi, o'ldi
- Dunyodan ko'z yumdi** – qazo qildi, o'ldi
- Dunyodan toq o'tdi** – umrini tumush qurmay o'tkazdi
- Dunyodan o'tdi I** – yashab o'tdi
- Dunyodan o'tdi II** – qazo qildi, o'ldi
- Dunyoga keldi** – tug'ildi
- Dunyoni suv bossa, to'pig'iga chiqmaydi** – o'taketgan beg'am, haddan tashqari beparvo
- Duch keldi** – kutilmaganda yo'liqdi, bexosdan uchratdi
- «Do'ppi ol» desa, bosh oldi** – biror ishni lozim bo'lganidan ham qo'pol qilib bajardi
- Do'ppisi tor keldi** – ilojsiz, og'ir ahvolga tushdi
- Do'ppisini osmonga otdi** – juda xursand bo'ldi

Do'ppisini yarimta qilib – g'am yemasdan, shod-xurram bo'ldi

Do'q urdi – qo'rqitish maqsadida baqirib-chaqirib gapirdi

E

E'tibor berdi – diqqat bilan qaradi

Egardan tushmaslik – mavqeyini yo'qotganiga qaramay, o'zini avvalgiday tutdi

Egriqo'llik qildi – mayda o'g'irlik qildi

Elburutdan – vaqtidan oldin, barvaqt

Eldan burun – vaqtidan oldin, barvaqt

Ellik og'iz – juda ko'p

Enka-tinkasi chiqdi – 1) qiynalib ketdi; 2) to'satdan qattiq qo'rqdi

Ensasi qotdi – ranjib, noxush bo'ldi

Ep ko'rmaydi – noloyiq, yarashmaydigan ish deb bildi

Erdan chiqdi – ajrashdi

Erga berdi – uzatdi

Erga tegdi – oila qurdi

Esi kirdi – 1) es-hushli bo'ldi; 2) angladi, tushundi

Es(im) qursin – nimanidir esdan chiqarganda o'ziga tanbehni, koyishni ifodalaydi

Esdan ko'tarildi – unutdi

Esga oldi – xotirladi

Es-hushini olib qochdi – xayolini o'ziga tortib olib qoldi

Es-hushini olib qo'ydi – o'ziga o'taketgan darajada mahliyo qilib oldi

Es-hushini yig'di – 1) parishonlikdan qutuldi; 2) o'ylab ish tutadigan bo'ldi

Es-hushini yo'qotdi – 1) behush bo'ldi; 2) esankiradi

Esi bor – fikr-mulohaza yuritish qobiliyati yaxshi

Esi bo'lsa – fikr-mulohaza yuritish qobiliyati yaxshi bo'lsa

Esi kirdi – 1) es-hushli bo'ldi; 2) angladi, tushundi

Esi ketdi – 1) qiynalib holsizlandi; 2) qayta-qayta mehribonlik, xayrixohlik bildirdi

Esi ketib – berilib, mahliyo bo'lib

Esi og'di – 1) telba bo'ldi, jinni bo'ldi; 2) mahliyo bo'lib qoldi

Esi og'ib ketdi – xayoli biror narsa haqidagi o'y-xotiralar haqida band bo'ldi

Esi past – fikrlash qobiliyati me'yorda emas, tentak, ovsar

Esi chiqib ketdi – nihoyatda qattiq qo'rqdi

Esida qoldi – xotirasida saqlanib qoldi

Esida turdi – xotirasida saqlanib qoldi

Esida tutdi – doim xotirasida saqladi

Esdan ozdi – jinni bo'ldi, telba bo'ldi

Esdan og'di – telba bo'ldi, jinni bo'ldi

Esidan chiqdi – unutdi

Esiga keldi – 1) xotirasida tiklandi; 2) o'yladi, idrok qildi

Esiga soldi – 1) xotirasida tikladi; 2) unutilayozganni eslatdi

Esiga tushdi – xotirasida tiklandi

Esini tanidi – go'daklik davridan chiqib, ongli hayot yo'liga kirdi

Esini yedi – miyasi ishlamay qoldi, fikrlash qobiliyatini yo'qotdi

Et-etidan o'tib ketdi – 1) jisimga chuqur ta'sir qildi; 2) ruhiga chuqur ta'sir qildi

Eti suyagiga yopishgan – haddan tashqari ozg'in, haddan tashqari qotma

Etini yedi – ruhan azoblandi, ezildi

Eshigiga bosh qo'ydi – xokisor bo'ldi, xokisorlik qildi

F

Fahm(i) yetadi – idrok qiladi, uqadi, biladi

Fahm-farosat(i) yetadi – idrok qiladi, uqadi, biladi

Fikrga toldi – uzoq fikrladi

Fikridan o'tkazdi – ma'lum bir muddat fikrladi

Fikrlari bir yerdan chiqdi – fikr-o'ylari mos keldi

Fig'onl falakka chiqdi – ruhan ortiq darajada bo'g'ilib, oh-voh qildi

Futur yetdi – zarari bo'lib chiqdi

Fe'li keng – tanti

Fe'li tor – ziqna

G

Gap bermaydi – boshqalarga imkon bermay, nuqul o'zi gapiradi

Gap qaytardi – 1) javob qildi; 2) e'tiroz javobini berdi, aytishdi

Gap qistirdi – biror kishining nutqi davomida shu nutqni bo'luvchi so'z-gap ilova qildi

Gap qotdi – 1) suhbatga tortish maqsadida gap aytdi; 2) biror kishining nutqi davomida yo'l-yo'lakay biror fikrni aytib qoldi

Gap tashladi – 1) fikrini bilish maqsadida biror gap-so'z aytdi; 2) suhbatga tortish maqsadida tegajoqlik bilan gapirdi

Gap tegdi I – gapirishga imkon berildi

Gap tegdi II – tanbeh eshitdi

Gapi bir joydan chiqdi – fikr-o'ylari mos keldi

Gapi o'tdi – aytgani inobatga olindi, ma'qullandi

Gapida turdi – ahdini saqladi

Gapidan qaytdi – ahddan voz kechdi

Gapiga kirdi – 1) tingladi; 2) aytganini qildi

Gapi ikkita qilinmadi – aytgani bajarildi

Gapni bir joyga qo'yishdi – o'zaro bir fikrga kelishdi

Gardanidan soqit qildi – o'zini javobgarlikdan xoli qildi

Gardaniga oldi – e'tirof etdi, biror holatga rozi bo'ldi

Gardaniga tushdi – zimmasiga yuklandi

Gardaniga yukladi – biror ishni bajarishga majbur qildi

«Gah» desa, qo'liga qo'nadigan qilib olgan – juda itoatkor qilib olgan

H

Haddan tashqari – ortiq darajada, nihoyatda

Haddan ziyod – ortiq darajada, nihoyatda

Haddi sig'di – talab qila oldi

Haddidan oshdi – o'ziga ortiqcha erk berdi

Hasratidan chang chiqdi – ortiq darajada norozilik bildirib gapirdi

Havasi keldi – biror narsaga erishish ishtiyoqi uyg'ondi

Hayratda qoldi – nihoyat darajada ajablantirdi

Hayratda qoldirdi – nihoyat darajada ajablantirdi

Hayron qoldi – ajablantirdi

«Hash-pash» deguncha – juda qisqa muddatda

Holdan ketdi – toliqdi, darmonsizlandi

Holdan ketkazdi – toliqtirdi, darmonsizlantirdi

Hordiq chiqardi – istirohat qildi

Hushi boshidan uchdi – esankiradi

Hushi ketdi – mahliyo bo'lib qoldi

Hushi o'ziga keldi – 1) behushlikdan qaytdi; 2) odatdagi sezish, anglash holatiga qaytdi

Hushidan ketdi – behush bo'ldi

Hushiga keldi – 1) behushlikdan qaytdi; 2) odatdagi sezish, anglash holatiga qaytdi

Hushini olib qo'ydi – o'ziga o'taketgan darajada mahliyo qilib oldi

Hushini yo'qotdi – 1) behush bo'ldi; 2) esankiradi

I

Ignadek gapni tuyadek qildi – mubolag'a qilib, bo'rttirib yubordi

Ignasidan ipigacha – butun tafsiloti bilan, mayda-chuydasigacha, batafsil

Ikki gapning birida – gap davomida dam-badam, qayta-qayta

Ikki gapning o'rtasida – gap davomida dam-badam, qayta-qayta

Ikki bukilgan – ortiq darajada egilib

- Ikki dunyoda** – hech qachon
- Ikki dunyoda ham** – hech qachon
- Ikki enlik** – qisqagina
- Ikki ko'zi to'rt bo'ldi** – intizor bo'ldi
- Ikki oyog'ini bir etikka suqdi** – o'z ishining amalga oshishini qaysarlik bilan talab qildi
- Ikki oyog'ini tirab oldi** – qaysarlik qildi
- Ikki og'iz** – ozgina, andak
- Ikki qo'llni burniga tiqib** – quruqdan quruq, evaziga hech narsa ololmay
- Ikki qo'llni og'ziga tiqdi** – hovliqib, lozim bo'lganidan ko'ra ortiqroq narsani ro'yobga chiqarish uchun intildi
- Ikki qo'llab** – hech qanday e'tirozsiz va xursandlik bilan
- Ikki so'zning birida** – gap davomida dam-badam, qayta-qayta
- Ikki o'rtada** – ozgina, andak
- Ikki shingil** – ozgina, andak
- Ikki-uch og'iz** – ozgina, andak
- Ilon po'st tashlaydi** – chiday olmaydi, toqat qilib tura olmaydi
- Ilon po'st tashlaydigan** – chiday olmaydigan, toqat qilib tura olmaydigan
- Ilon yog'ini yalagan** – juda ayyor, mug'ambir, quv
- Ilon yog'ini yegan** – juda ayyor, mug'ambir, quv
- Iltimosini qaytardi** – rad javobini berdi
- Imoni komil** – mutlaqo ishonadi
- Ipidan ignasigacha** – butun tafsiloti bilan, mayda-chuydasigacha, batafsil
- Istarasi issiq** – xush ko'rinishli, yoqimli, jozibador
- Istarasi sovuq** – yoqimsiz, badhazm
- Ixlos qo'ydi** – e'tiqod bilan qaradi
- Ixlosi qaytdi** – e'tiqod qilmay qo'ydi
- Izga soldi** – chetga chiqishlarini bartaraf qilib, me'yorga keltirdi
- Izga tushdi** – chetga chiqishlar bartaraf bo'lib, me'yorga keldi
- Izidan tushdi** – qayerga borsa, zimdan ta'qib qilib bordi
- Izidan chiqdi** – rivoji, holati buzildi
- Iziga qaytdi** – yetib kelgan zamon yana qaytib ketdi
- Iziga tushdi I** – zimdan yurib butun xatti-harakatini ta'qib qildi
- Iziga tushdi II** – chetga chiqishlar bartaraf bo'lib, me'yorga keldi
- Izmidan chiqdi** – hukmiga itoat qilmadi
- Izza tortdi** – izza bo'ldi, uyaldi
- Izzat-nafsiga tegdi** – kamsitadigan gap-so'z, ish qildi
- Ish berdi** – manfaatiga xizmat qildi
- Ishdan chiqardi** – yaroqsiz holga keldi

Ishga soldi – 1) mehnat qilishga safarbar etdi; 2) o'z maqsadi yo'lida xizmat qildirdi; 3) safarbar qildi, foydalandi; 4) ishlata boshladi

Ishga tushdi – 1) mehnat qilishni boshladi; 2) ishlay boshladi

Ishi bitdi, eshagi loydan o'tdi – 1) maqsadi amalga oshgach, aloqa va muomalani yig'ishtirdi; 2) hozirgisi hal bo'ldi, keyingisi bir gap bo'lar

Ishi tushdi – biror ish yuzasidan muomalada bo'ldi, biror masala yuzasidan murojaat qildi

Ishongan bog'i, suyangan tog'i – 1) suyanchig'i, g'amxo'ri; 2) orqa qiladigani, e'tiqod-ishonch bilan qaraydigani

Ishonchi komil – mutlaqo ishonadi

Ishqi tushdi – sevib qoldi

Ichagi uzildi I – 1) qotib-qotib kuldi; 2) uzluksiz va qattiq yig'lab charchadi (chaqaloq)

Ichagi uzildi II – juda-juda ochiqdi

Ich-etini yedi – ruhan azoblandi, ezildi

Ichi achidi – achinib kuyindi

Ichi achishdi – achinib kuyindi

Ichi pishdi – 1) ruhan bezovta bo'ldi, dilgir bo'ldi; 2) sabri tugab, ruhan betoqat bo'ldi

Ichi qizldi – 1) qiziqish uyg'ondi; 2) zerikib siqildi

Ichi qora – yomon niyatli, boshqalarga yaxshilikni ravo ko'rmaydigan

Ichi qoralik qildi – yomon niyatli ish qildi

Ichi toshdi – 1) biror narsani shoshib bajarish davomida ruhan hovliqib ketdi; 2) sabri tugab, ruhan betoqat bo'ldi

Ichi g'ash – tashvishli, bezovta, notinch

Ichiga soldi – yashirdi, pinhon tutdi

Ichiga yutdi – yashirdi, pinhon tutdi

Ichini bir nima tataladi – yashirin holda ruhan bezovtalandi, tashvishlandi

Ichini it tirnadi – yashirin holda ruhan bezovtalandi, tashvishlandi

Ichini mushuk tataladi – yashirin holda ruhan bezovtalandi, tashvishlandi

Ichini kemirdi – yashirin holda ruhan bezovtalandi

Ichini qizitdi – qiziqish uyg'otdi

J

Jahlidan tushdi – achchiqlanishdan to'xtadi

Jahl qistadi – achchiqlandi

Jahl chiqdi – g'azablendi

Jahlini keltirdi – achchiqlandi

Jar soldi – 1) jarchi vositasida eshittirildi; 2) keragidan ortiq darajada bo'rttirib xabar tarqatdi

Javob berdi – 1) javobli ish tutdi; 2) qondirdi; 3) javobgarlikni o'z ustiga oldi; 4) «ketish»ga ruxsat berdi

Javobini berdi I – 1) javobli ish tutdi; 2) qondirdi; 3) javobgarlikni o'z ustiga oldi; 4) «ketish»ga ruxsat berdi

Javobini berdi II – 1) haydab yubordi; 2) er-xotinlik holatini bekor qilishga rozilik berdi

Jazosini berdi – qilmishiga yarasha jazoladi

Jigar-bag'ri xun bo'ldi – 1) ziq bo'ldi; 2) ruhan azoblandi

Jigar-bag'ridan urdi – o'ziga shaydo qildi

Jigaridan urdi – o'ziga shaydo qildi

Jini suymaydi, jini sevmaydi – ta'biga to'g'ri kelmaydi

Jiniga yoqmaydi – ta'biga to'g'ri kelmaydi

Jig'iga tegdi – asabini qo'zg'atib o'chakishtirdi

Jon kirdi – yayradi, rohattlandi

Jon bor – asosga ega, zamirida haqiqat bor, bejiz emas

Jon berdi – o'ldi

Jon berib, jon oldi – taslim bo'lmadi, o'zini yengilgan deb hisoblamadi

Jon berildi – barhayot qilindi

Jon bermaslik – taslim bo'lmaslik, o'zini yengilgan deb hisoblamaslik

Jon deb – mamnuniyat bilan

Jon dedi – xursand bo'ldi

Jon holatda – qo'rqqani holda va shiddat bilan

Jon-joniga tegdi – o'ta darajada bezor qildi

Jon kirdi – 1) tetiklashdi, jonlandi; 2) hayotga qaytdi, tirildi

Jon olib, jon berdi – o'z jonini ham ayamasdan og'ir va mashaqqatli kurash olib bordi

Jon oluvchi – 1) o'ldiruvchi; 2) ruhan juda qattiq ezib yuboruvchi

Jon tikdi – butun kuch va imkoniyati, hatto hayotini bag'ishladi

Joni achiydi – 1) ayab kuyindi; 2) achinib kuyindi

Joni bor – hali tirik

Joni bo'g'ziga keldi – 1) o'lar holatga yetdi; 2) chidami tugab, yashashdan ham bezor bo'lib ketdi

Joni halqumiga keldi – 1) o'lar holatga yetdi; 2) chidami tugab, yashashdan ham bezor bo'lib ketdi; 3) nihoyatda qattiq qo'rqdi

Joni hiqildog'ga keldi – 1) o'lar holatga yetdi; 2) chidami tugab, yashashdan ham bezor bo'lib ketdi; 3) nihoyatda qattiq qo'rqdi

Joni holiga qo'ymaslik – 1) tinchlik bermaslik; 2) xohishiga zid holda majbur qilish

Joni kuydi – ruhan kuchli bezovtalangan holda g'amxo'r bo'ldi

Joni tomog'iga keldi – 1) o'lar holatga yetdi; 2) chidami tugab, yashashdan ham bezor bo'lib ketdi

Joni uzildi – o'ldi, so'nggi marta nafas chiqardi

Joni chiqdi I – o'ldi, so'nggi marta nafas chiqardi

Joni chiqdi II – nihoyatda qattiq g'azablendi, darg'azab bo'ldi

Joni chiqdi III – nihoyatda qattiq qo'rqdi

Jonidan bezor bo'ldi – ortiq toqat qilolmasligi tufayli o'limiga ham rozi bo'ldi

Jonidan to'ydi – 1) yashashni istamadi; 2) ortiq toqat qilolmasligi tufayli o'limiga ham rozi bo'ldi

Jonidan umidini uzdi – tirik qolishga ko'zi yetmadi

Joniga aro kirdi – og'ir ahvoldan qutqardi

Joniga tegdi – 1) bezor qildi; 2) bezor bo'lib zerikdi

Jonini berdi – har qanday og'ir shartni, talabni bajarishga tayyor bo'ldi

Jonini fido qildi – o'zini qurbon qilishga ham tayyor bo'ldi

Jonini ham ayamadi – 1) biror maqsad yo'lida o'lishga ham tayyor bo'ldi; 2) bisotida bor hamma narsasini berishga tayyor bo'ldi

Jonini hovuchlab – biror falokatning voqe bo'lishidan benihoya qo'rqqan holda

Jonini jabborga berdi – bor

kuchini safarbar qildi

Jonini kaftiga olib – biror falokatning voqe bo'lishidan benihoya qo'rqqan holda

Jonini kuydirib – mashaqqatni o'z gardaniga olgan holda, tirishib

Jonini oldi – 1) o'ldirdi; 2) ruhan juda qattiq ezib yubordi; 3) jismonan juda qattiq ezib yubordi

Jonini tikdi – butun kuch va imkoniyati, hatto hayotini bag'ishladi

Jonini chiqardi – nihoyatda qattiq g'azablendi, darg'azab bo'ldi

Jonining boricha – kuch-quvati yetganicha, tirishib

Jon-jonidan o'tib ketdi – 1) jismiga chuqur ta'sir qildi; 2) ruhiga chuqur ta'sir qildi

Jon-jonidan o'tib ketdi – 1) jismonan va alamli ta'sir qildi, qaqshatdi; 2) ruhan alamli ta'sir qildi

Jon-poni chiqib ketdi – nihoyatda qattiq qo'rqdi

Jon-u holiga qo'ymaydi – tinchlik bermaydi

Joyiga keltirdi – o'rinlatdi

Joyiga qo'ydi – bajardi, o'rinlatdi

K

Kalavasining uchini topdi – jumboqni hal qilish yo'lini topdi

Kalavasining uchini yo'qot-

- di** – qilib turgan ishini bilmay qoldi, gangidi
- Kallasi g'ovlab ketdi** – o'ylayverib gangidi
- Kapalagini uchirdi** – qattiq cho'chish bilan qo'rqdi
- Kapalagi uchdi** – qattiq cho'chish bilan qo'rqdi
- Katta gap** – 1) diqqatga sazovor, arzigulik; 2) qanoatlanishga yetarli, kifoya
- Katta gapirdi** – imkoniyatiga ortiqcha baho berdi
- Katta ketdi** – imkoniyatiga ortiqcha baho berdi
- Katta og'iz** – 1) soxta kibrhavoli, maqtanishni yaxshi ko'radigan; 2) imtiyozli mavqega ega (kinoya)
- Kavushini to'g'rilab qo'ydi** – haydab yubordi
- Kayfi chog'** – kayfiyati yaxshi
- Kayfi buzuq** – kayfiyati yomon, xafa
- Kayfi uchdi** – qattiq cho'chish bilan qo'rqdi
- Kayfi xush bo'ldi** – xursandchilik qildi, dilxushlik qildi
- Kayfichog'lik qildi** – xursandchilik qildi, dilxushlik qildi
- Kayfiyati buzildi** – kayfiyati yomonlashib, xafa bo'ldi
- Kesak otdi** – yomonlik qildi
- Ketidan tushdi** – qayerga borsa, zimdan ta'qib qilib bordi
- Ketiga tushdi** – 1) zimdan yurib butun xatti-harakatlarini ta'qib qildi; 2) manfaatdor bo'lgani holda berilib harakat qildi
- Kechani kecha, kunduzni kunduz demay** – vaqt tanlamay, sutkaning istalgan vaqtida
- Kechirmoq** – 1) o'z hayotida ko'rdi; 2) ma'lum bir muddat fikrladi
- Kim biladi** – aniq aytib bo'lmaydi
- Kim biladi deysiz** – aniq aytib bo'lmaydi
- Kim bilsin** – aniq aytib bo'lmaydi
- Kim qo'yibdi?!** – lozim emas, loyiq emas
- Kindigi kesilgan** – tug'ilgan
- Kindik qoni to'kilgan** – tug'ilgan
- Kiprik qoqmaslik** – sira uxlamaslik
- Komil ishonch bilan** – mutlaqo amin bo'lgan holda
- Kuli ko'kka sovurildi** – butunlay yemirildi, yo'q bo'ldi
- Kun o'tkazdi** – 1) vaqt o'tkazdi; 2) tirikchilik qildi
- Kun bermaslik** – chiqishtirmaslik, ta'bini xira qiladigan, osoyishtaligini buzadigan harakatlar qildi
- Kun ko'rdi** – tirikchilik qildi, tirikchilik o'tkazdi
- Kun yo'q** – tinchlik bermaslik, tinch hayot kechirishga yo'l qo'ymaslik
- Kuni bitdi** – o'ladigan vaqti keldi
- Kuni tugadi** – o'ladigan vaqti keldi

Kuniga qoldi – 1) biror ishni bajarishda qaram bo'ldi; 2) foydalanishga majbur bo'ldi

Kunini o'tkazdi – 1) vaqtini o'tkazdi; 2) tirikchiligini qildi

Kunini ko'radi – tirikchilik qiladi, tirikchilik o'tkazadi

Kunni kechirdi – 1) vaqt o'tkazdi; 2) tirikchilik qildi

Kurakda turmaydigan – aytib bo'lmas darajada nomunosib

Kekirdagini cho'zdi – 1) shovqin solib, dabdabali qilib gapirdi; 2) o'dag'ayladi

Ko'kka ko'tardi – ortiq darajada maqtadi

Ko'kka sovurdi I – behuda sarfladi

Ko'klarga ko'tarib – ortiq darajada, benihoya

Ko'kragi tog'day ko'tarildi – xursand bo'lib, benihoya ruhlandi

Ko'kragiga urdi – chapanichasiga pisanda qildi

Ko'ksi ko'tarildi – xursand bo'lib, benihoya ruhlandi

Ko'ngil bog'ladi – sevdi, yoqtirib qoldi

Ko'ngil berdi – sevdi, oshiq (ma'shuq) bo'ldi

Ko'ngil ochdi – xursandchilik qildi

Ko'ngil qo'ydi – sevdi

Ko'ngli aynidi – 1) tanasi qabul qilmagani tufayli behuzur bo'ldi; 2) tabiatiga yoqmagani tufayli ijirg'andi

Ko'ngli bor – moyil, xayrixoh, sevadi

Ko'ngli bormadi – xohlamadi
Ko'ngli bo'sh – ko'ngilchan, rahmdil

Ko'ngli bo'shadi I – ruhiy kechinmalar ta'sirida yig'lab yuborish holatiga yetdi

Ko'ngli bo'shadi II – xo'rligi keldi

Ko'ngli bo'shashdi – ruhiy kechinmalar ta'sirida yig'lab yuborish holatiga yetdi

Ko'ngli joyiga tushdi – xotirjam bo'ldi, tinchlandi

Ko'ngli keng – oliyhimmat, saxovatli

Ko'ngli ko'tarildi – ruhlandi

Ko'ngli ko'tarmaydi – 1) yana yeb-icha olmaydi; 2) yoqtirmaydi

Ko'ngli oq – yaxshi niyatli, boshqalarga yomonlikni ravo ko'rmaydigan

Ko'ngli ozdi – 1) behush bo'ldi; 2) tanasi qabul qilmagani tufayli behuzur bo'ldi

Ko'ngli og'ridi – ranjidi

Ko'ngli ochiq – yaxshi niyatli, boshqalarga yomonlikni ravo ko'rmaydigan

Ko'ngli pok – yaxshi niyatli, boshqalarga yomonlikni ravo ko'rmaydigan

Ko'ngli qattiq – rahm-shafqati yo'q

Ko'ngli qoldi – avvalgi yaxshi munosabati o'miga xush ko'rmaslik hissi uyg'ondi

Ko'ngli qora – yomon niyatli, boshqalarga yaxshilikni ravo

ko'rmaydigan
Ko'ngli sovidi – avvalgi yaxshi munosabati yo'q bo'ldi
Ko'ngil so'radi – boshiga xafachilik, musibat tushgan kishiga hamdardlik bildirib hol-ahvolini so'radi
Ko'ngli topilsa – istak-xohishiga mos tushadigan harakatlarni qilish bilan o'ziga moyil qilsa
Ko'ngli tortdi – yoqtirdi
Ko'ngli toza – yaxshi niyatli, boshqalarga yomonlikni ravo ko'rmaydigan
Ko'ngli tog'day ko'tarildi – xursand bo'lib, benihoya ruhlandi
Ko'ngli to'ldi – 1) mamnun bo'ldi; 2) qanoat hosil qildi, tinchidi
Ko'ngli to'q – o'ta xotirjam
Ko'ngli xira – tashvishli, bezovta, notinch
Ko'ngli xira bo'ldi – tashvish qildi
Ko'ngli xiralashdi – biroz tashvish qildi
Ko'ngli yorishdi – ko'nglidagi g'ashlik tarqadi
Ko'ngli yumshadi – rahmdilligi uyg'ondi
Ko'ngli yumshoq – ko'ngilchan, rahmdil
Ko'ngli yo'q – istamaydi
Ko'ngli o'ksidi – ma'yuslandi, o'ksindi
Ko'ngli o'rniga tushdi – xotirjam bo'ldi, tinchlandi

Ko'ngli o'sdi – ruhlandi
Ko'ngli g'ash – tashvishli, bezovta, notinch
Ko'ngli g'ash bo'ldi – tashvish qildi
Ko'ngli g'ash tortdi – biroz tashvish qildi
Ko'ngli g'ashga to'ldi – qattiq tashvishda bo'ldi
Ko'ngli cho'kdi – ruhsizlandi
Ko'nglida kiri yo'q – kek saqlamaydigan, g'arazi yo'q
Ko'nglidan kechirdi – ma'lum bir muddat fikrladi
Ko'nglidan o'tdi – oz muddatga xayoliga kelib-ketdi
Ko'nglidan chiqardi – 1) butkul unutib yubordi, o'ylamay, eslamay qo'ydi; 2) ko'nglidagi g'uborni tarqatdi; 3) o'z roziligi bilan berishni ma'qul ko'rdi
Ko'ngliga keldi – 1) o'zicha o'yladi; 2) biror munosabat bilan aytilgan gapni yoki qilingan harakatni og'rinib qabul qildi; 3) xohladi
Ko'ngliga qo'l soldi – eng yashirin fikr-o'ylarini bilishga harakat qildi
Ko'ngliga sig'maslik – xotirjam bo'lmaganligi tufayli ma'lum ish bilan mashg'ul bo'lolmaslik
Ko'ngliga tugdi – 1) o'mi kelganda aytishni mo'ljallab qo'ydi; 2) ahd qildi; 3) fikran belgilab qo'ydi; 4) unutmay ichda saqladi

Ko'ngliga tegdi – 1) yoqmay qoldi, tanasi qabul qilmay qo'ydi; 2) yoqtirmaslik hissi uyg'ondi

Ko'ngliga urdi – 1) qiziqishi yo'qoldi; 2) jirkanish hissini uyg'otdi, bezdirdi

Ko'ngliga vahima soldi – kuchli darajada qo'rqish hissini uyg'otdi

Ko'ngliga vahima tushdi – kuchli darajada qo'rqish hissini uyg'otdi

Ko'ngliga g'ashlik soldi – tashvish qilishiga sabab bo'ldi, tashvishli holatga qo'ydi

Ko'ngliga g'ashlik tushdi – tashvishlandi

Ko'nglini buzmaslik – xafa qilmaslik

Ko'nglini bo'lmaslik – chalg'imaslik

Ko'nglini ezdi – ruhan azobladi

Ko'ngli joyiga tushdi – xotirjam bo'ldi, tinchlandi

Ko'nglini ko'tardi – ruhlantirdi

Ko'nglini oldi – xursand qildi

Ko'nglini ovladi – o'ziga moyil qilish uchun intildi

Ko'nglini og'ritdi – ranjitdi

Ko'nglini ochdi I – xafachiligini tarqatib, xursand qildi

Ko'nglini ochdi II – ichidagi istak yoki dardini aytdi

Ko'nglini qoldirdi – avvalgi yaxshi munosabati o'miga xush ko'rmaslik hissini uyg'otdi

Ko'nglini qora qildi – juda xafa qildi

Ko'nglini sovitdi – avvalgi yaxshi munosabati yo'q bo'ldi

Ko'nglini so'radi – boshiga xafachilik, musibat tushgan kishiga hamdardlik bildirib hol-ahvolini so'radi

Ko'nglini so'radi – boshiga xafachilik, musibat tushgan kishiga hamdardlik bildirib hol-ahvolini so'radi

Ko'nglini topdi – istak-xohishiga mos tushadigan harakatlar bilan o'ziga moyil qildi

Ko'nglini tog'day ko'tardi – xursand qilib benihoya ruhlantirdi

Ko'nglini to'q qildi – o'ta xotirjam bo'ldi

Ko'nglini to'q tutdi – o'ta xotirjam bo'ldi

Ko'nglini uzdi – yuragiga yaqin, intilgan kishisidan yoki narsasidan ajralishga qaror qildi

Ko'ngli xira bo'ldi – bezovta, notinch bo'ldi

Ko'nglini yordl – ichidagi istak yoki dardini aytdi

Ko'nglini yorishtirdi – ko'nglidagi g'ashlikni tarqatdi

Ko'nglini yozdi – xafachiligini tarqatdi

Ko'nglini yumshatdi – rahmdilligini uyg'otdi

Ko'nglini o'stirdi – ruhlantirdi

Ko'nglini g'ashladi – tashvish qildiradi

Ko'nglini cho'ktirdi – ruhsizlantirdi

Ko'nglining bir chekkasi xira – tashvishli, bezovta, notinch

Ko'nglining bir chekkasi g'ash – tashvishli, bezovta, notinch

Ko'nglining bo'shligi – ko'ngilchan, rahmdil ekanligi

Ko'rarga ko'zi yo'q – o'taketgan darajada yomon ko'radi

Ko'rgani ko'zi yo'q – o'taketgan darajada yomon ko'radi

Ko'rgani ko'zi, otgani o'qi yo'q – o'taketgan darajada yomon ko'radi

Ko'rpasiga qarab oyoq uzatdi – imkoniyatini hisobga olib ish tutdi

Ko'rsatib qo'yaman – qo'rqitish

Ko'z bo'yadi – aldadi, laqillatdi
Ko'z ilindi – mizg'idi, uxlay boshladi

Ko'z ilg'amas I – bilinar-bilimas, mayda

Ko'z ilg'amas II – cheksiz, poyoni ko'rinmaydigan

Ko'z olaytirdi – 1) o'qraydi; 2) o'z manfaatiga bo'ysundirish niyatida bo'ldi

Ko'z oldidan o'tdi – tasavvurida ketma-ket gavdalandi

Ko'z oldiga keldi – tasavvurida gavdalandi

Ko'z olmaslik – qarashni to'xtatmaslik

Ko'z ostidan – yashiriqcha, sezdirmay

Ko'z ostiga oldi – biror maqsad bilan ko'zlab qo'ydi

Ko'z ochgani qo'yamaslik – biror narsani betiga solib yoki qattiq talab qilib tinchlik bermaslik, qattiq siquvga olish

Ko'z ochib ko'rgan – birinchi nikohiga olgan

Ko'z ochib yumguncha – juda qisqa muddatda, tezda

Ko'z ochirmaslik – biror narsani betiga solib yoki qattiq talab qilib tinchlik bermaslik, qattiq siquvga olish

Ko'z qirini tashladi – tez va sezilar-sezilmas qaradi

Ko'z qorachig'idek – yakka-yu yagona va qadr-qiyamati beqiyos, yuksak

Ko'z suzdi – noz-karashma bilan qaradi

Ko'z tagidan – yashiriqcha, sezdirmay

Ko'z tagiga oldi – biror maqsad bilan ko'zlab qo'ydi

Ko'z tashladi – qisqa muddat qaradi

Ko'z tegdi – ko'zikdi

Ko'z tikdi – 1) tikilib qaradi; 2) umidvor bo'lib qaradi

Ko'z tutdi – kelib qolar degan umidda kutdi

Ko'z urishtirdi – ko'z qarashlari bir daqiqa duch keldi

Ko'z yugurtirdi – tez va yuzaki qaradi

Ko'z o'ngida – 1) bevosita

ko'ringan, kuzatilgan holda;
2) tasavvurida saqlagan

Ko'z o'ngiga keldi – tasavvurida gavdalandi

Ko'zda tutdi – fikran hisobga oldi

Ko'zdan kechirdi – qarab chiqdi, birma-bir ko'rdi, sinchiklab tanishdi

Ko'zdan qochirmaslik – doim kuzatib turdi

Ko'zdan o'tkazdi – qarab chiqdi, birma-bir ko'rdi, sinchiklab tanishdi

Ko'zga ko'rinarmidi?! – 1) tatismaslik, e'tiborini tortmaslik;
2) hisoblashmaslik, o'ylab-netib o'tirmaslik

Ko'zga ko'rindi – 1) tanildi;
2) o'ziga diqqat-e'tiborni jalb qiladigan bo'ldi

Ko'zga ko'rinmaslik I – 1) tanilmaslik;
2) o'ziga jalb qiladigan bo'lmaslik

Ko'zga ko'rinmaslik II – 1) tatismaslik, e'tiborini tortmaslik;
2) hisoblashmaslik, o'ylab-netib o'tirmaslik

Ko'zga tashlandi – 1) ro'y-rost, aniq ko'rindi;
2) aniq ajralib, sezilib turdi

Ko'zga chalindi – bir marta noaniq holda ko'rindi

Ko'zi qamashdi – 1) nur aks etib, ko'zi hech narsani ko'rmaydi;
2) go'zalligiga mahliyo bo'ldi

Ko'zi ilindi – mizg'idi, uxlay boshladi

Ko'zi ilg'amaydi – kichik, sezilar-sezilmas bo'lgani uchun ko'ra olmaslik

Ko'zi kosasidan chiqib ketayozdi – 1) g'azabi qo'zib, asabiylashdi;
2) g'ayrati ko'zida aks etib, ko'zi chaqchaydi

Ko'zi ketdi – uxlay boshladi

Ko'zi ko'r, qulog'i kar – hech narsadan bexabar

Ko'zi ko'ziga tushdi – ko'z qarashlari bir daqiqa duch keldi

Ko'zi moshdek ochildi – jazo olib hushyor tortdi

Ko'zi ola-kula bo'lib ketdi – olayib qaradi

Ko'zi ochildi – yaxshi-yomonni tushunadigan bo'ldi

Ko'zi ochiq I – barhayot

Ko'zi ochiq II – yaxshini yomondan, foydani zarardan farqlashga qobiliyatli

Ko'zi pishdi – anchagina o'rganib, tajribasi ortdi

Ko'zi qinidan chiqib ketayozdi – 1) g'azabi qo'zib, asabiylashdi;
2) g'ayrati ko'zida aks etib, ko'zi chaqchaydi

Ko'zi qiyarda-qiyamay – 1) ko'ngilchanlik tufayli botinolmaslik;
2) rahmdillik bilan ayagani tufayli tashlab ketolmaslik;
3) ko'ngil tortar narsasidan voz kecha olmaslik
Ko'zi tindi – 1) holsizlanish natijasida ko'z oldi xiralashdi;
2) ko'p va mayda narsaga

tikilib ko'z oldi xiralashdi
Ko'zi tirk – barhayot
Ko'zi tor – qizg'anchiq
Ko'zi tushdi – bexosdan, kutilmaganda ko'rdi
Ko'zi to'rt bo'ldi – intizor bo'ldi
Ko'zi uchib turibdimi?! – ko'rish ishtiyoqidami? (kesatliq bilan)
Ko'zi xonasidan chiqay dedi – 1) g'azabi qo'zib, asabiy-
 lashdi; 2) g'ayrati ko'zida aks etib, ko'zi chaqchaydi
Ko'zi yetdi – ishondi, ishonch hosil qildi
Ko'zi yoridi – tug'di
Ko'zi yumildi – qazo qildi, o'ldi
Ko'zi o'tmaydi – nuri ketib, ko'zi kamquvvat bo'lib qoldi
Ko'zi o'ynadi – ko'z-ko'z qilganligi tufayli havasi keldi
Ko'zi chanog'idan chiqib ketayozdi – 1) g'azabi qo'zib, asabiylashdi; 2) ko'zi chaqchaydi
Ko'ziga issiq ko'rindi – 1) tanishdek tuyuldi; 2) o'ziga tortdi, yoqimli tuyuldi
Ko'ziga ko'rinib ketdi – birdaniga xotirasida gavdalandi
Ko'ziga ko'rinmaslik I – ro'para bo'lmaslik, duch kelmaslikka harakat qilish
Ko'ziga ko'rinmaslik II – 1) tatimaslik, e'tiborini tortmaslik; 2) hisoblashmaslik, o'ylab-netib o'tirmaslik
Ko'ziga oq-qora ko'rinmaydi – 1) tatimaslik, e'tiborini tort-

maslik; 2) hisoblashmaslik, o'ylab-netib o'tirmaslik
Ko'ziga sovuq ko'rindi – yoqmaslik, jirkanish hissini uyg'otmoq
Ko'ziga o'tday ko'rindi – 1) tanishdek tuyuldi; 2) o'ziga tortdi, yoqimli tuyuldi
Ko'ziga cho'p soldi – aldadi, chalg'itdi
Ko'zini qamashtirdi – 1) nur aks etib, ko'zi hech narsani ko'rmaydigan bo'ldi; 2) go'zalligiga mahliyo bo'ldi
Ko'zini bildi – ustalik bilan bajara oldi
Ko'zini bo'yadi – aldadi, laqillatdi
Ko'zini olmaslik – uzluksiz qarash
Ko'zini ochdi – hushyor qildi, yaxshi-yomonni tushunadigan qildi
Ko'zini pishitdi – anchagina o'rgatib, tajribasini orttirdi
Ko'zini tikdi – 1) tikilib qaradi; 2) umidvor bo'lib qaradi
Ko'zini to'rt qildi – intizor qildi
Ko'zini uzmaslik – muttasil qarash
Ko'zini yog' bosdi – takaburlandi, tanib tanimaganga oldi
Ko'zini yugurtirdi – tez va yuzaki qaradi
Ko'zini o'ynatdi – ko'z-ko'z qilganligi tufayli havasi keldi
Ko'zini shira bosdi – takaburlandi, tanib tanimaganga oldi

Ko'zini chirt yumib – tavakkal qilib

Ko'zining oq-u qorasi – yakka-yu yagona va qadr-qiy-mati beqiyos yuksak

Ko'zining ochiqligida – barhayotligida

Ko'zining paxtasi chiqdi – g'azabi ko'zida aks etib, ko'zi chaqchaydi

Ko'zining paxtasi chiqib ketayozdi – 1) g'azabi qo'zib, asabiylashdi; 2) g'ayrati ko'zida aks etib, ko'zi chaqchaydi

Ko'zining qirini tashladi – tez va sezilar-sezilmas qaradi

Ko'zining qorachig'i – yakka-yu yagona va qadr-qiy-mati beqiyos yuksak

Ko'zining tirikligida – barhayotligida

Ko'zining yog'ini yedi – o'zini kimgadir yaqin ko'rsatib, uning xayrixohligidan o'z manfaati yo'lida foydalandi

Ko'zni yumdi – qazo qildi, o'ldi

Ko'zning oldiga keldi – tasavvurida gavdalandi

L

Labi labiga tegmaydi – juda tez va ko'p gapiradi

Labini tishladi – kutilmagan hodisaga duch kelib nima deyishini bilmay qoldi

Lafzida turdi – ahdini saqladi

Lafzidan qaytdi – ahdidan voz kechdi

Laqqa tushdi – osongina al-dandi

Luqma tashladi – biror kishining nutqi davomida shu nutqni bo'luvchi so'z-gap ilova qildi

«Lom» demaslik – hech narsa demaslik, e'tiroz qilmaslik

«Lom»-u «mim» demay – hech narsa demaslik, e'tiroz qilmaslik

M

Ma'qul ko'rdi – ma'qul, durust deb bildi

Ma'qul topdi – to'g'ri deb hukm chiqardi

Ma'qul tushdi – yoqdi

Malol keldi – ortiqcha bir narsadek qabul qildi, og'ir tuyuldi

Mana man deb – o'zini o'zi ko'rsatib

Man-man degan – eng oldingi, eng yuqori, o'ziga yuksak baho beradigan

Mayda gap – bo'lar-bo'lmas gaplarni dastak qilib gapirib yuruvchi odam

Mazasi ketdi I – sog'ligi yomonlashdi

Mazasi ketdi II – biror ishi yomonlashib, inqirozga yuz tutdi

Mazasi qochdi I – sog'ligi yomonlashdi

Mazasi qochdi II – biror ishi yomonlashdi, inqirozga yuz tutdi

Mazasi yo'q I – sog'ligi yomon holatda
Mazasi yo'q II – harakati, layoqati sust
Mijja qoqdi – mizg'idi
Mijja qoqmadi – sira uxlamadi
Miridan sirigacha – butun tafsiloti bilan, mayda-chuydasigacha, batafsil
Misi chiqdi – soxtaligi, yolg'onligi fosh bo'ldi
Miyasi aynidi – fikrlash qobiliyatini yo'qotdi
Miyasi qotdi – o'ylayverib gangidi
Miyasi g'ovlab ketdi – o'ylayverib gangidi
Miyasida danak chaqdi – ortiq darajada azobladi
Miyasidan kechdi – 1) o'z hayotida ko'rdi; 2) ma'lum bir muddat fikrladi
Miyasidan o'tdi – 1) o'z hayotida ko'rdi; 2) ma'lum bir muddat fikrladi
Miyasiga keldi – o'yladi, idrok qildi, fahmladi
Miyasini achitdi – me'yoriy fikrlash qobiliyatini yo'qotdi
Miyasini qoqib, qo'lliga berdi – so'rayverib miyasini charchatdi, sergapligi bilan bezirdi
Miyasini qotirdi – astoydil o'yladi, chuqur fikrladi
Miyasini yedi – miyasi ishlaymay qoldi, fikrlash qobiliyatini yo'qotdi
Mos keldi – muvofiq bo'ldi,

mos bo'ldi
Moy tomsa yalaguday – benihoya darajada toza
Muhabbat qo'ydi – sevish hissigiga erk berdi
Mukkasidan ketdi – o'zini tiya olmaslik darajasida berilib ketdi
Mum tishladi – mutlaqo gapirmadi, suhbatda mutlaqo qatnashmadi
Mushugini «pisht» demaydi – hech qanday ozor yetkazmaydi
Me'dasiga tegdi – yoqmay qoldi, tanasi qabul qilmay qo'ydi
Mehr qo'ydi – butun hissiyoti bilan suydi
Mehri tosh – bemehr, iltifoti yo'q
Mehri tushdi – suyib qoldi

N

Nafasi ichiga tushib ketdi – qo'rquv aralash hech narsa deyolmay lol bo'lib qoldi
Nafasi kesildi – gapirtirmadi
Nafasini chiqarmadi – hech narsa demadi, indamadi
Nafasi chiqmadi – hech narsa demadi, indamadi
Nafasini ichiga oldi – hech qanday tovush chiqarmaydi
Nafasini ichiga yutdi – hech qanday tovush chiqarmadi
Nari borib, beri keldi – juda qattiq azoblandi

Nari borsa – ko'pi bilan, ortig'i bilan hisoblanganda

Nari-beriga bordi – xafalashdi, janjallashdi

Nazar soldi – diqqat bilan qaradi

Nazar tashladi – qisqa muddat qaradi

Nazarda tutdi – fikran hisobga oldi

Nazarga ilmaslik – 1) mensimaslik, pisand qilmaslik; 2) arzugulik deb, diqqatga loyiq deb qaramaslik

Nazarga ilmaydi – 1) mensimaydi, pisand qilmaydi; 2) arzugulik deb, diqqatga loyiq deb qaramaydi

Nazari tushdi – bexosdan, kutilmaganda ko'rdi

Nazaridan qoldi – yaxshi munosabatidan, hurmat-e'tiboridan mahrum bo'ldi

Nazaridan o'tkazdi – qarab chiqdi, birma-bir ko'rdi, sinchiklab tanishdi

Nigoh tashladi – qisqa muddat qaradi

Ninaday gapni tuyadek qildi – mubolag'a qilib, bo'rttirib yubordi

Nomi chiqdi – 1) ma'lum-mashhur bo'ldi; 2) sharmanda bo'ldi

Nomimni boshqa qo'yaman! – biror ishni bajarishga qasd qilganlikni bildirishda aytiladi

Nomusi bukildi – sharmanda bo'ldi

Nonini tuya qildi – aldab-sul-dab haqini o'zlashtirdi

Nog'orasiga o'ynadi – izmi bilan, yo'l-yo'rig'i bilan ish ko'rdi

O

Obro'yi baland – katta e'tiborga ega

Obro'yi ko'tarildi – yana ham e'tiborli bo'ldi

Obro'yi oshdi – yana ham e'tiborli bo'ldi

Obro'yi tushdi – nufuziga zarba yetdi

Obro'yi to'kildi – nufuziga zarba yetkazdi

Obro'yini ko'tardi – yana ham e'tiborli qildi

Obro'yini oshirdi – yana ham e'tiborli bo'ldi

Obro'yini tushirdi – nufuziga ziyon yetkazdi

Obro'yini to'kdi – nufuziga ziyon yetkazdi

Odam qo'ydi – 1) o'zi bilan o'zga tomon orasida birov vositachiligidan foydalandi; 2) biror kishi yordamida kimnidir ta'qib etdi

Odobini berdi – qilmishiga yarasha jazoladi

Oila qurdi – oilaviy hayot kechirishga kirishdi

Olam guliston – hamma narsa ko'ngildagidek, hech qanday e'tirozga o'rin yo'q

Olam munavvar – hamma

- narsa ko'ngildagidek, hech qanday e'tirozga o'rin yo'q
- Olamdan ketdi** – qazo qildi, o'ldi
- Olamdan o'tdi I** – yashadi
- Olamdan o'tdi II** – qazo qildi, o'ldi
- Oldi olindi** – kutilgan hodisaga qarshi chora-tadbir ko'rildi
- Oldidan o'tdi** – biror ishni qilishdan oldin kimnidir xabar-dor qildi
- Oldiga tushadigan** – ustunlik qila oladigan
- Oldini oldi** – kutilgan hodisaga qarshi chora-tadbir ko'rdi
- Oldini oldi** – kutilgan hodisaga qarshi chora-tadbir ko'rdi
- Oldirib qo'ygan yuragi** – bezillab qolgan
- Olib qochdi** – uddasidan chiqqa olmaydigan ish yoki narsa haqida ortiq darajada maqtandi
- Ona suti og'zida** – hali yosh, tajribasiz
- Ona suti og'zidan keldi** – had-dan tashqari qiynalib ketdi
- Ona suti og'zidan ketmagan** – hali yosh, tajribasiz
- Ona suti og'ziga keldi** – had-dan tashqari qiynalib ketdi
- Onasini ko'rsatdi** – do'q qildi, qo'rqitdi, adabini berdi
- Onasini uchqo'rg'ondan ko'rsatdi** – do'q qildi, qo'rqitdi, adabini berdi
- Oq bilan qorani ajratdi** – yaxshini yomondan, foydani zarardan ajratdi
- Oqko'ngil** – yaxshi niyatli, boshqalarga yomonlikni ravo ko'rmaydigan
- Oqko'ngillik** – to'g'rilik, yomonlikni bilmaslik
- Oq-qorani ajratdi** – yaxshini yomondan, foydani zarardan ajratdi
- Oq-qorani tanidi** – yaxshi-yomonni, foyda-zarami bildi
- Oq-qorani tushundi** – yaxshi-yomonni, foyda-zarami bildi
- Ora ochiq bo'ldi** – olish-bekish muomalasini ro'y-rost hal etdi
- Oraga tushdi** – 1) ikki tarafni murosaga keltirish maqsadida biror janjalga aralashdi; 2) jabrdiyda deb hisoblagan kishisini himoya qilib biror janjalli ishga aralashdi
- Oralari ochiq** – bir-biriga qarzdor emas, bir-biriga malol keladigan hech nima o'rtada yo'q
- Oralaridan qil ham o'tmaydi** – nihoyatda ahil, inoq, yaqin
- Oralarini buzdi** – o'zaro munosabatini yomonlashtirdi
- Oro berdi** – ko'rinishini ko'rkam, chiroyli qildi
- Orqasiga tushdi** – zimdan yurib butun xatti-harakatini ta'qib qildi
- Osmon bilan yercha** – juda katta, beqiyos
- Osmonga ko'tardi** – ortiq darajada maqtadi

Osmonga ko'tarib – ortiq darajada, benihoya

Osmonga uchsa, oyog'idan, yerga kirsa, qulog'idan tortadi – qutulib ketishiga qo'y-maydi

Osmon-u yercha – juda katta, beqiyos

Ostonasiga bosh qo'ydi – xokisor bo'ldi, xokisorlik qildi

Ot bilan tuyacha – juda katta farq

Ota go'ri – qozixonami? – janjallashib, xafalashib o'tirishga arzimaydi

Otdan tushsa ham, egardan tushmaydi – mavqeyini yo'qotganiga qaramay, o'zini avvalgiday tutadi

Otdan tushsa ham, uzan-gidan tushmaydi – mavqeyini yo'qotganiga qaramay, o'zini avvalgiday tutadi

Otilgan tosh – yomonlik xatti-harakatlari

Otimni boshqa qo'yaman! – biror ishni bajarishga qasd qilganlikni bildirishda aytiladi

Oyoqosti bo'ldi – poymol bo'ldi, tahqirlandi

Oyoqosti qildi – poymol qildi, tahqirladi

Oyoqosti qildirdi – poymol qildirdi, tahqirlatdi

Oyoqosti qilindi – tahqirlandi

Oyoq tiradi – o'jarlik qildi

Oyoqni tiradi – qaysarlik qildi

Oyog'i tortmadi – borgisi kel-madi

Oyog'iga bolta urdi – mavqeyidan mahrum etadigan ziyon yetkazdi

Oyog'iga bosh qo'ydi – xokisor bo'ldi, xokisorlik qildi

Oyog'iga bosh urdi – xokisor bo'ldi, xokisorlik qildi

Oyog'iga yiqildi – xokisor bo'ldi, xokisorlik qildi

Oyog'ini bir etikka suqdi – o'z ishining amalga oshishini qaysarlik bilan talab qildi

Oyog'ini tirab oldi – qaysarlik qildi

Oyog'ini yerga tiradi – qaysarlik qildi

«Og'zing qani?» – desa, qulog'ini ko'rsatadi – o'taketgan noshud, merov, anqov

Og'iroyoq – homilador

Og'iz juftladi – gapirishga hozirlandi

Og'iz ko'pirtirdi – ko'p va maqtanib gapirdi

Og'iz soldi – 1) qayliq yoki kuyov qilish niyati borligini aytdi; 2) g'ayriqonuniy ravishda o'zlashtirishga harakat qildi

Og'iz-burun o'pishdi – apoq-chapoq bo'lib ketdi

Og'zini juftladi – gapirishga hozirlandi

Og'zini ko'pirtirdi – ko'p va maqtanib gapirdi

Og'zi bormadi – biror andisha-mulohaza bilan aytishni ma'qul ko'rmadi

Og'zi katta – 1) soxta kibrhavoli, maqtanishni yaxshi

- ko'radigan; 2) imtiyozli mavqega ega (kinoya)
- Og'zi qulog'ida** – nihoyatda xursand
- Og'zi qulog'iga yetdi** – behad sevindi, xursandligi tufayli lab-lunjini yig'ishtirib ololmadi
- Og'zidan sut hidi keladi** – hali yosh, tajribasiz
- Og'zidan bol tomadi** – shirin-suxan
- Og'zidan ona suti ketmagan** – hali yosh, tajribasiz
- Og'ziga nos oldi** – mutlaqo gapirmadi
- Og'ziga oldi** – gapirdi
- Og'ziga olmaydi** – 1) umuman iste'mol qilmaydi; 2) gapirmaydi
- Og'ziga qarab** – o'ylab («gapirdi»)
- Og'ziga qaradi** – 1) tingladi, nima deyishini diqqat bilan kutdi; 2) o'z bilganicha ish qilmay, kimningdir ko'rsatmasini kutdi
- Og'ziga qaramay** – o'ylamasdan («gapirdi»)
- Og'ziga qaratdi** – nutqi bilan mahliyo qilib oldi
- Og'ziga qatiq ivitdi** – mutlaqo gapirmadi, suhbatda mutlaqo qatnashmadi
- Og'ziga tolqon soldi** – mutlaqo gapirmadi
- Og'ziga tushdi** – ko'pchilik orasida gap-so'z bo'ldi yoki ma'lum-mashhur bo'ldi
- Og'ziga urdi** – do'q bilan yoki dalil bilan biror kishining yana so'zlashiga yo'l qo'ymadi
- Og'zini ochdi** – 1) angraydi; 2) gap boshladi
- Og'zini poyladi** – biror fikmi o'zicha aytishini kutdi
- Og'zini poyladi** – 1) tingladi, nima deyishini diqqat bilan kutdi; 2) o'z bilganicha ish qilmay, kimningdir ko'rsatmasini kutdi
- Og'zini yumdi** – gapirishini to'xtatdi
- Og'zining tanobi qochdi** – behad sevindi, xursandligi tufayli lab-lunjini yig'ishtirib ololmadi
- Oshib-toshib yotibdi** – ortiq darajada, benihoya ko'p
- Ochilgan ko'z** – hushyor, yaxshi-yomonni tushunadigan
- Ochiq ko'ngil** – samimiy, g'ayirlikni bilmaydigan
- Ochiq qo'l** – saxiy
- Ochiq yuz bilan** – yaxshi kayfiyat bilan, xushtabiatlik bilan
- Ochiq yuzli** – xushtabiat, kayfiyati yaxshi
- Ochiq chehra bilan** – yaxshi kayfiyat bilan, xushtabiatlik bilan
- Ochiq chehrali** – xushtabiat, kayfiyati yaxshi
- P**
- Parvoyi falak** – beparvo, beg'am
- Parvoyiga keltirmaslik** – e'ti-

bor qilmaslik, o'ylab ham o'tir-
maslik

Pastga urdi – ortiq darajada
kamsitdi

Payidan tushdi – qayerga bor-
sa, zimdan ta'qib qildi

Payiga tushdi – 1) zimdan yu-
rib butun xatti-harakatini ta'qib
qildi; 2) manfaatdor bo'lgani
holda berilib harakat qildi

Payini qirqdi – mavqeyidan
mah-rum etadigan ziyon
yetkazdi

Pashsha qo'rish – foydali,
ko'zga ko'rinarli ish bilan
shug'ullanmaslik, vaqtni be-
foyda o'tkazish

Pashshadan fil yasadi –
mubolag'a qilib, bo'rttirib yu-
bordi

Pinagini buzmaslik – o'ziga
qaratilgan gap yoki harakat-
ga bila-ko'ra turib e'tibor qil-
maslik, o'zini go'yo hech nar-
sa bilmagandek tutish

Pinakka ketdi – 1) uxlab qoldi;
2) xayolga cho'mdi

Pixini yorgan – o'taketgan ud-
daburon, quv

Pichoq suyakka yetdi – ortiq
chidab bo'lmay qoldi

**Podadan oldin chang chiqar-
di** – ro'yobga chiqishi aniq
bo'lmagan narsa haqida hov-
liqmalik bilan vaqtidan ilgari
gapirib yurdi

**Puch yong'oq bilan qo'ynini
to'ldirdi** – yolg'on va'dalar
bilan aldadi

Puchakka chiqardi – xomxa-
yol bo'lib chiqdi

Puchga chiqdi – xomxayol bo'-
lib chiqdi

Peshona teri – halol mehnat

Peshona teri to'kildi – ma-
shaqqat bilan mehnat qildi

Po'st tashlatadigan – chi-
day olmaydigan, toqat qilib
bo'lmaydigan

Po'stagini qoqdi – ayovsiz
tanqid qildi

Po'stiga somon tiqdi – juda
qattiq jazoladi

Q

Qahri keldi – achchiqlandi

Qalbi pok – yaxshi niyatli,
boshqalarga yomonlikni ravo
ko'rmaydigan

Qalbidan sidirib tashladi –
uzil-kesil unutdi

Qalbiga vahima soldi – kuchli
darajada qo'rqish hissini uy-
g'otdi

Qalbini ochdi – ichidagi istak
yoki dardini aytdi

Qarshi oldi – kutib oldi

Qattiq ko'ngil – rahm-shafqati
yo'q

Qattiq turdi – o'z aytganining
amalga oshishini qat'iy talab
qildi

Qay bet bilan – qanday qilib,
uyalmay

Qayoqdan kun chiqdi?! –
nechuk bunday favqulodda
yaxshi ish bo'ldi?!

- Qaysi yuz bilan** – qanday qilib, uyalmay
- Qaysi shamol uchirdi?!** – bu tomonga kelishingizga nima sabab bo'ldi?
- Qildan qiyiq qidirdi** – deyarli aybi yo'q odamning faoliyatidan ayb topishga harakat qildi
- Qilidan quyrug'igacha** – butun tafsiloti bilan, maydachuydasigacha, batafsil
- Qirq marta o'lchab, bir marta kesadi** – nihoyatda ehtiyotkorlik bilan ish qiladi
- Qon yutdi** – ich-ichidan kuchli darajada ruhan azoblandi
- Qoni qaynadi** – achchiqlandi, qizishdi
- Qora terga botdi** – haddan tashqari zo'r berish natijasida mo'l-ko'l terladi
- Qora yurak** – g'arazgo'y, buzuk niyatli
- Qorasi o'chdi** – uzoqlashib, ko'rinmay ketdi
- Qorasini ko'rsatmaydi** – kimningdir ko'ziga hech ko'rinmaydi
- Qordan qutulib, yomg'irga tutildi** – avvalgisidan ham yomoniga uchradi
- Qosh qo'yaman deb ko'z chiqardi** – yaxshilik qilaman degan holda yomonlik qilib qo'ydi
- Qochirdi** – juda ustun chiqdi, osonlikcha yengdi
- Quling o'rgilsin** – ajoyib
- Quloq berdi** – tingladi
- Quloq osdi** – 1) tingladi; 2) aytganini qildi
- Quloq soldi** – 1) tingladi; 2) aytganini qildi
- Quloq-miyasini yedi** – so'rayverib miyasini charchatdi, sergapligi bilan bezdirdi
- Qulog'iga kirdi** – maxsus tinglamagani, qiziqmagani holda eshitdi
- Qulog'iga kirmaydi** – 1) parishon bo'lish, kuchli hayajonlanish yoki mashg'ul bo'lish tufayli o'ziga qarata aytilayotgan gaplarni anglamaydi, eshitmaydi; 2) e'tiborsiz qoldiradi, qabul qilmaydi
- Qulog'iga oldi** – kimningdir fikriga amal qilib ish tutdi
- Qulog'iga quydi** – 1) gap uqtirdi; 2) xotirasida mustahkam saqladi
- Qulog'iga yetdi** – biror kishi orqali eshitib xabardor bo'ldi
- Qulog'iga chalindi** – biror gapni yoki tovushni noaniq tarzda eshitdi
- Quruq aravani olib qochdi** – uddasidan chiqqan olmaydigan ish yoki narsa haqida ortiq darajada maqtandi
- Quti uchdi** – qattiq qo'rqqanidan, g'azablanganidan rangi oqardi
- Quvonchi ichiga sig'maydi** – xursandligi oshib-toshib ketdi
- Qushdek yengil tortdi** – ruhiy azoblanishi tarqadi

Qo'l berdi I – salomlashish uchun dastpanjasini uzatdi

Qo'l berdi II – murid bo'ldi

Qo'l keldi – manfaatiga mos tushgan holda qulaylik berdi

Qo'l ko'tardi – 1) urdi; 2) tarafdorligini, xayrixohligini bildirdi; 3) gapiruvchi ekanini bildirdi

Qo'l siltadi – diqqat-e'tiborga noloyiq deb topdi

Qo'l urdi – 1) tegdi; 2) biror ishni qila boshladi

Qo'ldan berdi – yo'qotdi

Qo'ldan ketdi – kimningdir hukmidan, ixtiyoridan chiqib ketdi

Qo'ldan chiqdi – 1) kimningdir hukmidan, ixtiyoridan chiqib ketdi; 2) bitdi (qurish, tikish, yozish kabilar)

Qo'lga kirdi – ixtiyoriga o'tdi

Qo'lga oldi – 1) o'z ixtiyoriga o'tkazdi; 2) qo'qqisdan hujum qilib bosib oldi; 3) hibbs qildi, qamash maqsadida tutdi; 4) biror yo'l bilan o'z xohishiga bo'ysunadigan qildi

Qo'lga tushdi – 1) tutqun bo'ldi; 2) biror nojo'ya ish bilan tutildi; 3) aldanib, o'z ixtiyorini berib qo'ydi

Qo'li baland – raqobatda, musobaqada vaziyati ustun

Qo'li bormadi – nimandir qilmaslikka undovchi his-tuyg'uning ta'sirida biror faoliyatga kirisha olmaydi

Qo'li egri – o'zgalarning haqi-

ni, mulkini o'g'iraydigan mayda o'g'ri

Qo'li kalta – imkoniyati cheklangan, kambag'al

Qo'li ochiq – saxiy

Qo'li qisqalik qildi – imkoniyati yetmadi

Qo'li tegmadi – juda bandligi tufayli vaqt topolmadi

Qo'li uzun – ortiq darajada imkoniyatga ega

Qo'li yuqori bo'ldi – raqobatda, musobaqada ustunlik qildi

Qo'ldan keldi – bajarishga, qilishga qodir

Qo'ldan kelganicha – qila olganicha, bilganicha, kuchi yetganicha

Qo'lini bigiz qildi – niqtab ko'rsatdi

Qo'lini burniga tiqib – quruqdan quruq, evaziga hech narsa ololmay

Qo'lini ko'tardi – taslim bo'lganini bildirdi

Qo'lini sovuq suvga urmaydi – qiyinroq jismoniy mehnatni mutlaqo qilmaydi

Qo'lini yuvib, qo'ltig'lga urdi – ixlosi qaytib, ishonmay qo'ydi

Qo'ltig'ldan tarvuzi tushdi – umidi puchga chiqib, bo'shashdi

Qo'ltig'lga suv purkadi – biror ishni qilishga o'chakishtirdi

Qo'yl mingga yetdi – behad sevindi

Qo'yniga qo'l soldi – fikrini, niyatini bilishga harakat qildi
Qo'ynini puch yong'oqqa to'ldirdi – yolg'on va'dalar bilan aldadadi

R

Rahmi keldi – ayash, achinish hissi uyg'ondi

Rahmini keltirdi – ayash, achinish hissini uyg'otdi

Razm soldi – sinchkovlik bilan kuzatdi

Ruhi ko'tarildi – ruhiy tushkunlikdan chiqdi

Ruhi tushdi – ruhiy tushkunlikka berildi

Ro'yobga chiqardi – 1) ko'ngildagi istak-rejalarni voqeelikka aylantirdi; 2) moddiy-ma'naviy ojizlikdan xalos bo'ldi

S

Sabr kosasi to'ldi – 1) o'lar holatga yetdi; 2) chidami tugab, yashashdan ham bezor bo'lib ketdi; 3) nihoyatda qattiq qo'rqdi

Sakkiz yoshdan sakson yoshgacha – katta-kichik, hamma

«San-man»ga bordi – janjallashuv, tortishuv darajasiga yetdi

Sanamay «sakkiz» dedi – aniq bilmay turib gapirdi

Sariq chaqalik – hech qanday
Sarkalavasini yo'qotdi – qilib turgan ishini bilmay qoldi, gangidi

Savodi chiqdi – 1) o'qish-yozishni bildi; 2) nimaningdir sirlarini bilib, o'rganib oldi

Savol berdi – javob talab qiluvchi so'z-gap aytdi

Sazasini o'ldirmaslik – gapi e'tiborsiz qolsa, xafa bo'lmasin deb aytganini bajarish

Sirkasi suv ko'tarmaydi – tanqidga mutlaqo chidamaydi

Sitorasi issiq – xush ko'rinishli, yoqimli, jozibador

Sichqonning ini ming tanga bo'ldi – qochib qutulgani joy topilmay qoldi

Soddadil – ishonuvchan, jo'n

Sofdil – vijdonli, beg'araz

Soyasiga ko'rpacha soldi – izzat-hurmat qilishni me'yori-dan o'tkazib yubordi

Sochi tikka bo'ldi – bir lahza-ning o'zida nihoyatda g'azablandi

Suv quygandek – hech qanday tovush yo'q

Suv sepgandek – hech qanday tovushsiz

Suvga oqizdi – befoyda sarfladi, deyarli tekinga berdi

Suyagi qotdi – yoshligidan biror ish bilan shug'ullanib katta bo'ldi

Suyak-suyagidan o'tib ketdi – 1) jismiga chuqur ta'sir qil-

di; 2) ruhiga chuqur ta'sir qildi
Suyangan tog'i – 1) suyan-chig'i, g'amxo'ri; 2) orqa qiladigani, e'tiqod-ishonch bilan qaraydigani

Sevinchi ichiga sig'maydi – xursandligi oshib-toshib ketdi

Sevinchini yuragiga sig'dirolmadi – xursandchiligi oshib-toshib ketdi

So'xtasi sovuq – yoqimsiz, badhazm

So'z bera(di)mi?! – 1) boshqalarga imkon bermay, nuqul o'zi gapirdi; 2) itoat qilmadi, o'z bilganicha ish tutdi; 3) bahslashuvda yutib chiqishga qodir bo'ldi

So'z bermadi – 1) boshqalarga imkon bermay, nuqul o'zi gapirdi; 2) itoat qilmadi, o'z bilganicha ish tutdi; 3) bahslashuvda yutib chiqishga qodir bo'ldi

So'z berdi – 1) muzokarada gapirishga rasmiy ruxsat berdi; 2) ahd-u paymon qildi

So'z oldi – 1) muzokarada gapirishga rasmiy ruxsat oldi; 2) ahd-u paymon qildirdi

So'z otdi – 1) fikrini bilish maqsadida biror gap-so'z aytdi; 2) suhbatga tortish maqsadida tegajoqlik bilan gapirdi

So'z qaytardi – 1) javob qildi; 2) e'tiroz javobini berdi, aytishdi

So'z qistirdi – biror kishining nutqi davomida shu nutqni

bo'luvchi so'z-gap ilova qildi
So'z qotdi – 1) suhbatga tortish maqsadida gap aytdi; 2) biror kishining nutqi davomida yo'l-yo'lakay biror fikrni aytib qoldi

So'z tashladi – 1) fikrini bilish maqsadida biror gap-so'z aytdi; 2) suhbatga tortish maqsadida tegajoqlik bilan gapirdi

So'z tegadigan bo'ldi – tanbeh eshitadigan bo'ldi

So'zi o'tdi – aytgani inobatga olindi, ma'qullandi

So'zida turdi I – ahdini saqladi

So'zida turdi II – o'z fikrini o'tkazishga intilib qaysarlik qildi

So'zidan qaytdi – ahdidan voz kechdi

So'ziga kirdi – 1) tingladi; 2) aytganini qildi

So'ziga so'z qaytardi – 1) javob qildi; 2) e'tiroz bildirdi, aytishdi

So'zini berdi – ahd-u paymon qildi

So'zini bermadi – 1) boshqalarga imkon bermay, nuqul o'zi gapirdi; 2) itoat qilmadi, o'z bilganicha ish tutdi; 3) bahslashuvda yutib chiqishga erishdi

So'zini ikki qilmaslik – aytganini bajarish

So'zini qaytardi – rad javobi berdi

So'zlari bir joydan chiqdi – fikr-o'ylari mos keldi

T

Ta'bi kir bo'ldi – kayfiyati yomonlashdi, xafa bo'ldi
Ta'bi namozshom – kayfiyati yomon, xafa
Ta'bi tirriq – kayfiyati yomon, xafa
Ta'bi xira – kayfiyati yomon, xafa
Ta'bi xiralashdi – kayfiyati yomonlashdi
Ta'zirini berdi – yengil-yelpi jazoladi
Ta'zirini yedi – qilmishiga yarasha jazo oldi
Tabiati tirriq bo'ldi – kayfiyati yomonlashdi, xafa bo'ldi
Tabiatini xira qildi – kayfiyati yomonlashdi, xafa bo'ldi
Taglga yetdi – mohiyatini, sababini oxirigacha aniqlab, anglab oldi
Tan berdi – e'tirof etishga majbur bo'ldi, rozi bo'ldi
Tan oldi – e'tirof etdi
Tanbeh berdi – yengil-yelpi jazoladi, urishib qo'ydi
Tap tortmadi – qo'rqmay bottindi, hayiqmadi
Tarafini oldi – bahslashuvda tomonlardan birini himoya qildi
Tarvuzi qo'ltig'idan tushdi – umidi puchga chiqib, bo'shashdi
Tayoqni alif deydigan – g'irt savodsiz, hech narsa bilmaydigan

Tashvish tortdi – 1) tashvish qildi; 2) xavotir bo'ldi
Tashvish chekdi – 1) tashvish qildi; 2) xavotir bo'ldi
Tashvishga soldi – tashvish qilishiga sabab bo'ldi
Tashvishga tushdi – o'z-o'zicha tashvish qildi
Tegib ketdi – gap-so'zi ta'sir qildi
Teri to'nini ters kiyib oldi – o'chakishgan holda qaysarlik qildi
Terisi suyagiga yopishgan – haddan tashqari ozg'in, haddan tashqari qotma
Til biriktirdi – yashirin holda kelishib oldi
Tilga kirdi – 1) nutqqa ega bo'ldi (go'dak); 2) ma'lum fursat o'tgandan keyin gapira boshladi
Tilga keldi – gapirish qobiliyati tiklandi
Tilga oldi – gapirdi
Tili bir qarich – maqtanishga, gapirishga haqli
Tili bormadi – biror andisha mulohaza bilan aytishni ma'qul ko'rmaydi
Tili qisiq – gapirmaslikka, e'tiroz bildirmaslikka majbur
Tili qichidi – gapirgisi keldi
Tili uzun – har qancha gapirishga haqi bor
Tili chiqdi – 1) nutqqa ega bo'ldi; 2) indamay yurgan kishi gapiradigan bo'lib qoldi; 3) aytishadigan bo'ldi

Tiliga tushdi – 1) ko'pchilik orasida gap-so'z bo'ldi; 2) shuhrat qozondi

Tilini qisdi – gapirmaslikka, e'tiroz bildirmaslikka majbur qildi

Tilini tishladi – o'zini gapirmaslikka majbur qildi

Tinka-madori quridi – toliqdi, darmonsizlandi

Tinkasi quridi – toliqdi, darmonsizlandi

Tirnoq orasidan kir qidirdi – yomon niyat bilan deyarli aybi yo'q kishining faoliyatidan ayb topishga harakat qildi

Tishi o'tmaydi – 1) biror qattiqroq narsani maydalashga, chaynashga tishining qurbi yetmaydi; 2) yenga olmaydi, o'zlashtirolmaydi; 3) idrok qilib yeta olmaydi, uqib yetolmaydi

Tishini tishiga qo'ydi – butun his-tuyg'usini iroda kuchi bilan yengib chidadi

Tishining oqini ko'rsatdi – tirjayib, ishshayib qaradi

Tob berolmaydi – chiday olmaydi, qarshi tura olmaydi

Tob keltira olmaydi – chiday olmaydi, qarshi turolmaydi

Tobi qochdi – kasal bo'ldi

Tobi yo'q – 1) kasal; 2) rag'bat yo'q, kelishmaydi

Tomdan tarasha tushganday – qo'qqisdan, kutilmagan holda va qo'pol tarzda

Tomonini oldi – bahslashuvda tomonlardan birini himoya qildi

Toqati toq bo'ldi – sabr-chidami tugadi

Tor kelib qolganda – ilojsiz, og'ir ahvolga tushdi

Tog'dan kelsa, bog'dan keladi – suhbatdoshining gapiga hech aloqasi yo'q gap-so'z aytdi

Tog'ni tolqon qiladigan – zabardast, pahlavon

Tog'ni tolqon qildi – har qanday katta va og'ir ishni ham bajardi

Tog'ni ursa tolqon qiladigan – zabardast, pahlavon

Toshbag'ir – berahm

Toshko'ngil – rahm-shafqati yo'q

Tosh otdi – yomon xatti-harakatlar qildi

Toshyurak – rahm-shafqati yo'q

Tumshug'ini suqdi – 1) kirdi; 2) aralashdi

Tumshug'ini tiqdi – aralashdi

Turgan gap edi – aniq, shakshubhasiz

Turgan gap I – aniq, shakshubhasiz (kesim vazifasida keladi)

Turgan gap II – aniq, shakshubhasiz (kirish bo'lak vazifasida keladi)

Turgan gapki – aniq, shakshubhasiz

Turib oldi – o'jarlik qildi

- Turmush qurdi** – oilaviy hayot kechirdi
- Turmushga chiqdi** – oila qurdi (xotin-qizlarga nisbatan)
- Tuya ko'rdingmi** – yo'q – o'zini ko'rmaganga, bilmaganga chiqardi
- Tuya qildi** – aldab-suldab haqini o'zlashtirdi
- Tushida ham ko'rmaydi** – mutlaqo o'ylamaydi, kutmaydi
- Tushiga kirmaydi** – mutlaqo o'ylamaydi, kutmaydi
- Tegirmonga tushsa, butun chiqadi** – har qanday qiyin sharoitdan ham qutulish yo'lini topa oladi
- Tekkanga tegib, tegmagan-ga kesak otadi** – hech kimga tinchlik bermaydi
- Temirni qizig'ida bosdi** – biror ishni ayni vaqtida qildi
- Tepa sochi tikka bo'lib ketdi** – bir lahzaning o'zida nihoyatda g'azablandi
- Tepsa-tebranmas** – har qanday ishni ham imillab qiladigan, sustkash
- Ter to'kdi** – mashaqqat bilan jismoniy mehnat qildi
- Terisiga sig'may ketdi** – behad sevindi
- Terisiga somon tiqdi** – juda qattiq jazoladi
- To'nini teskari kiyib oldi** – o'chakishgan holda qaysarlik qildi
- To'rt enlik** – qisqagina
- To'rt gapning birida** – gap davomida dam-badam, qayta-qayta gapirdi
- To'rt ko'z bilan** – intizorlik bilan
- To'rt og'iz** – oz-moz, biroz
- To'rt tarafi qibla** – qayoqqa xohlasa ketaversin
- To'ydan ilgari nog'ora qoqdi** – ro'yobga chiqishi aniq bo'lmagan narsa haqida hovliqmalik bilan vaqtdan oldin gapirib yubordi
- To'g'ri keldi** – 1) muvofiq bo'ldi, mos bo'ldi, yaradi; 2) bir vaqtda bo'ldi; 3) yo'liqdi, uchradi; 4) taqsimlaganda tegdi; 5) qulay bo'ldi; 6) lozim bo'ldi, zarur bo'ldi
- To'g'ri kelgan** – daf'atan nima yoki kim uchrasa, shu
- U**
- U qulog'idan kirib, bu qulog'idan chiqib ketdi** – e'tibor bermay xotirasida tutib qololmadi
- U yoqda tursin** – zidlash ma'nosini anglatib, bog'lovchi vazifasida keladi
- Uddasidan chiqdi** – uddalay oldi, eplay oldi
- Umidini uzdi** – ko'nglidagi oxirgi ilinjini ham yo'qotdi
- Umr ko'rdi** – yashadi
- Umr o'tkazdi** – yashadi
- Ustidan chiqdi** – 1) biror narsa qilayotganida tepasiga borib qoldi; 2) va'dani bajardi

Ustiga oldi – biror ishni bajarishga mas'ul bo'ldi

Ustun keldi – yengdi

Uxlab, tushida ko'rmalik – mutlaqo o'ylamaslik, kutmaslik

Uzildi – vafot etdi

Uch pul – qadr-qimmatsiz

Uch pul bo'ldi – barbod bo'ldi

Uch-to'rt og'iz – oz-moz, biroz

Uchiga chiqqan – o'taketgan

V

Vahima bosdi – qo'rqinchli o'y-xayollarga berildi

Vahimaga solib qo'ydi – qo'rqitib, o'ylantirib qo'ydi

Vahimaga tushdi – qo'rqan holda o'ylanib qoldi

Vaqtichog' – kayfiyati yaxshi

Vaqtichog'lik qildi – xursandchilik, dilxushlik qildi

Voz kechdi – uzil-kesil kechib yubordi

X

Xabar berdi – xabardor qilib qo'ydi

Xabar oldi – 1) o'zi kelib xabardor bo'ldi; 2) biror kishining turish-turmushini, ahvolini yengillatishga ko'maklashdi

Xabar topdi – xabardor qilindi

Xalal yetkazdi – zararli bo'lib chiqdi

Xalaqit berdi – monelik qildi

Xamir uchidan patir – katta,

ko'p narsadan boshlang'ich va kichik bir qism

Xamirdan qil sug'urganday – osonlik bilan, hech qanday qiyinchiliksiz

Xayol daryosiga cho'mdi – o'ylanish holatida bo'ldi

Xayol surdi – hamma narsani unutgan holda o'yladi

Xayolga toldi – uzoq o'ylandi

Xayolga cho'mdi – o'ylanish holatida bo'ldi

Xayolidan ko'tarildi – unutdi

Xayolidan o'tdi – ma'lum bir muddat fikrladi

Xayoliga keldi – 1) o'yladi, idrok qildi, fahmladi; 2) xotirasida tiklandi

Xira ko'ngil – tashvishli, bezovta, notinch

Xotiradan chiqardi – unutdi

Xotiridan ko'tarildi – unutdi

Xotiridan chiqdi – unutdi

Xotiriga keldi – 1) xotirasida tiklandi; 2) o'yladi, idrok qildi

Xudo biladi – aniq aytib bo'lmaydigan

Xursandchiligi ichiga sig'maydi – xursandligi oshib-toshib ketdi

Xush keldi – yoqdi

Xush ko'rdi – yoqtirdi

Xo'rliigi keldi – o'ksinib, yig'lab yuborish holatiga bordi

Y

Yakson qildi – butunlay yemirdi, yo'q qildi

- Yaqin oldi** – 1) qadrdon qilib ko'rsatdi; 2) qadrdon deb bildi
- Yaxshi ko'rdi** – 1) sevdi, oshiq bo'ldi; 2) sevdi, izzat-hurmat qildi; 3) yoqtirdi
- Yelkasiga oldi** – e'tirof qildi, biror holatga rozi bo'ldi
- Yelkasining chuquri ko'rsin** – yana qaytadan hech qachon ko'rmasin
- Yeng ichida** – ko'pchilikka oshkor qilmay, zimdan
- Yeng shimardi** – biror yumushni bajarishga taxt bo'ldi, biror ishni qilishga otlandi
- Yeng shimarib** – astoydil, jiddiy ravishda
- Yengiltabiat** – yengiltak, suyuq
- Yengil tortdi** – ruhiy azoblaniishi tarqadi
- Yer tishlatdi** – o'ldirdi
- Yer bilan bitta bo'ldi** – sochilib ketdi, betartib holda sochilib yotdi
- Yer bilan osmoncha** – juda katta, beqiyos
- Yer bilan yakson bo'ldi** – butunlay yemirildi, yo'q bo'ldi
- Yer ostidan** – yashirincha, sezdirmay
- Yer tagida ilon qimirlasa biladi** – nihoyatda ziyrak, sezgir
- Yer yorilmadi-yu, yerga kirib ketmadi** – nomus qilganidan o'zini qayoqqa olib qochishni bilmadi
- Yerda qoldi** – e'tiborsiz qoldi
- Yerga kirib ketdi** – qattiq izza bo'ldi, o'sal bo'ldi
- Yerga kirsa, qulog'idan tortib chiqaradi, osmonga chiqsa, oyog'idan tortib tushiradi** – qutulib ketishiga qo'ymaydi
- Yerga qaradi** – uyat-nomusdan bosh ko'tarolmaydigan holatga tushdi
- Yerga urdi** – ortiq darajada kamsitdi
- Yerga ursa, ko'kka sapchiydi** – o'taketgan sho'x, betinim
- Yer-u ko'kka ishonmaydi** – o'ta ardoqlaydi, parvona bo'ladi
- Yetti bukilib** – ortiq darajada egilib
- Yetti nomusini yerga bukdi** – sharmanda qildi
- Yetti uxlab, tushiga kirmaydi** – mutlaqo o'ylamaydi, kutmaydi
- Yetti yashardan yetmish yashargacha** – katta-kichik, hamma
- Yetti o'lchab, bir kesadi** – nihoyatda ehtiyotkorlik bilan ish qiladi
- Yil – o'n ikki oy** – butun yil davomida, yozin-qishin
- Yig'lamoqdan beri bo'ldi** – yig'lab yuborish darajasiga yetdi
- Yodida qoldi** – xotirasida saqlanib qoldi
- Yodidan ko'tarildi** – unutdi
- Yodidan chiqdi** – unutdi

Yodiga keldi – 1) xotirasida tiklandi; 2) o'yladi, idrok qildi

Yodiga soldi – 1) xotirasida tikladi; 2) unutilayozganni eslatdi

Yodiga tushdi – xotirasida tikladi

Yomon ko'radi – 1) sevmaydi, izzat-hurmat qilmaydi; 2) yoqtirmaydi

Yon bosdi – yoqladi

Yon berdi – ustun bo'lishiga yo'l qo'ydi

Yonini oldi – bahslashuvda tomonlardan birini himoya qildi

Yoqasini ushladi – nihoyat darajada ajablendi

Yostiqlardan bosh ko'tardi – yotib qolgan xastalikdan keyin sog'aya boshladi

Yostig'ini quritdi – butun oilasi bilan o'ldirib yubordi

Yog' tushsa yalagudek – nihoyat darajada toza

Yulduzi issiq – xush ko'rinishli, yoqimli, jozibador

Yulduzi yulduziga to'g'ri keldi – bir-biriga mos tushdi

Yulduzni benarvon uradigan – har qanday ishni abjirlik bilan bajaradigan

Yumilgan ko'z – qazo qilgan, o'lgan

Yumshoq ko'ngil – ko'ngilchan, rahmdil

Yuqori keldi – pisand qilmadi

Yuragi orqasiga tortib ketdi – bir lahza ich-ichidan qo'rqish aralash qattiq hayajonlandi

Yuragi xira – tashvishli, bezovta, notinch

Yuragi g'ash – tashvishli, bezovta, notinch

Yuragi g'ashlandi – tashvishli, bezovta, notinch bo'ldi

Yuragi achidi – 1) ayab kuyindi; 2) achinib kuyindi

Yuragi betlamadi – nimadan-dir xavfsirab, biror ishga jazm qila olmadi

Yuragi daryo – hovliqmasdan, shoshmasdan ish tutadigan

Yuragi dov bermadi – cho'chib botina olmaydi

Yuragi ezildi – ruhan azoblandi

Yuragi keng – hovliqmasdan, shoshmasdan ish tutadigan

Yuragi ko'tarmaydi – 1) yana yeb-icha olmaydi; 2) yoqtirmaydi

Yuragi pok – yaxshi niyatli, boshqalarga yomonlikni ravo ko'rmaydigan

Yuragi po'killadi – biror yoqimsiz ishning voqe bo'lishidan hadiksiradi

Yuragi qinidan chiqayozdi – 1) betoqat bo'ldi; 2) sevinchdan kuchli to'lqinlandi

Yuragi qon – g'am-alamli, g'am-alamda

Yuragi qon bo'ldi – 1) ziq bo'ldi; 2) ruhan azoblandi

Yuragi qoq yorilayozdi – sevinib, juda kuchli hayajonlandi

Yuragi qora – g'arazgo'y, buzuq niyatli

Yuragi sof – yaxshi niyatli, boshqalarga yomonlikni ravo ko'rmaydigan

Yuragi taka-puka bo'ldi – ruhan notinch, bezovta

Yuragi tars yorilib ketayozdi – sabr-chidami tugab, xunob bo'lib ketdi

Yuragi toza – yaxshi niyatli, boshqalarga yomonlikni ravo ko'rmaydigan

Yuragi tosh – rahm-shafqati yo'q

Yuragi toshdi – kechinmalari ichiga sig'may, kimgadir aytish ehtiyoji tug'ildi

Yuragi xun bo'ldi – 1) ziq bo'ldi; 2) ruhan azoblendi

Yuragi yorishdi – ko'nglidagi g'ashlik tarqadi

Yuragi o'ynadi – 1) yurak urishi odatdagidan ko'ra tezlashdi; 2) qalbi hayajonga to'ldi

Yuragi shig' etib ketdi – bir lahza ich-ichidan qo'rqish aralash hayajonlandi

Yuragi shuv etdi – bir lahza ich-ichidan qo'rqish aralash hayajonlandi

Yuragi chiqib ketdi – bir lahzada kuchli hayajonlanish bilan qattiq qo'rqib ketdi

Yuragida kiri yo'q – kek saqlamaydigan, g'arazi yo'q

Yuragidan sidirib tashladi – uzil-kesil unutdi

Yuragidan urdi – o'ziga shaydo qilib oldi

Yuragidan chiqardi – 1) butkul unutib yubordi, o'ylamay, eslamay qo'ydi; 2) ko'nglidagi g'uborni tarqatdi; 3) o'z roziligi bilan berishni ma'qul ko'rdi

Yuragiga qll sig'maydi – juda qattiq tajang bo'lib, ruhan ezilib, hech narsa bilan mashg'ul bo'lolmaydi

Yuragiga qo'l soldi – eng yashirin fikr-o'yini bilishga harakat qildi

Yuragiga sig'maslik – diqqatlik, xafalik tufayli mashg'ul bo'lolmaslik

Yuragiga tugdi – 1) o'rni kelganda aytishni mo'ljallab qo'ydi; 2) ahd qildi; 3) fikran belgilab qo'ydi; 4) unutmay ichda saqladi

Yuragiga vahima soldi – kuchli darajada qo'rqish hissinu uyg'otdi

Yuragiga g'ulg'ula soldi – bezovta qilib qo'ydi

Yuragini bo'shatdi – ichida yig'i-lib qolgan hasrat-nadomatini aytib, yig'lab ruhan yengillashib oldi

Yuragini ezdi – ruhan azoblendi

Yuragini hovuchlab – biror falokatning voqe bo'lishidan benihoya qo'rqqan holda

Yuragini olib qo'ydi – bezillatib qo'ydi

Yuragini ochdi – ichidagi istak yoki dardini aytdi

Yuragini siqdi – ziq qildi
Yuragini tirnadi – yashirin holda ruhan bezovta qildi
Yuragini yordi I – qattiq cho'chitib qo'rqitdi
Yuragini yordi II – ichidagi istak yoki dardini aytdi
Yuragini yozdi – xafachiligini tarqatdi
Yuragini changallagancha – biror falokatning voqe bo'lishidan benihoya qo'rqan holda
Yuragining bir chekkasi g'ash – tashvishli, bezovta, notinch
Yuragining chigili yozildi – xafachiligi tarqadi
Yurak-bag'ri ezildi – ruhan azoblandi
Yurak-bag'ri qon bo'ldi – 1) ziq bo'ldi; 2) ruhan azoblandi
Yuz ko'rmas bo'ldi – aloqani butunlay uzdi
Yuz o'girdi – 1) boshini burib qaradi; 2) qaramaslik uchun boshini boshqa tomonga burdi; 3) aloqani uzdi
Yuzaga chiqdi – 1) ko'ngildagi istak-rejalar voqelikka aylanadi; 2) moddiy-ma'naviy o'zlikdan xalos bo'ldi
Yuzi yorug' – uyaladigan joyi yo'q, olqishlashga loyiq
Yuzi shamgin bo'ldi – uyatli holatga tushdi
Yuzi shuvut – uyatli holatda
Yuzi chidamadi – andisha qildi, nomus qildi

Yuzi chidaydi – nomus qilmaydi, uyalmaydi, andisha qilmaydi
Yuzidan o'ta olmaydi – biror ishni qilishga kimningdir ra'yi, xohishi bilan hisoblashadi
Yuziga oyoq qo'ydi – behurmat qilish darajasida hisoblashmaydi
Yuziga soldi – aybli deb qaralgan kishining o'ziga shu haqda kesatib, achitib gapirdi
Yuzini ochib yubordi – uyalmaydigan qildi
Yuzini ters burdi – qaramaslik uchun boshini boshqa tomonga burdi
Yuzini teskari o'girdi – qaramaslik uchun boshini boshqa tomonga burdi
Yuzini yerga qaratdi – uyat-nomusdan bosh ko'tara olmaydigan holatga tushirdi
Yo'l berdi – 1) o'zi chetlanib boshqaning o'tishiga imkon berdi; 2) monelik qilmadi
Yo'l bo'lsin – 1) qayerga ket-yapsiz, qayerga bormoqchisiz? (so'rash); 2) Qayoqda! (biror ishni) qila olarmidi?!
Yo'l ko'rsatdi – nima qilish lozimligi haqida maslahat berdi
Yo'l oldi – jo'nadi
Yo'l qo'ydi – voqe bo'lishiga imkon berdi
Yo'l soldi – yo'naldi
Yo'ldan ozdi – yomon yo'lga kirdi, aynidi

- Yo'ldan ozdirdi** – yomon yo'lga boshladi, aynitdi
- Yo'ldan urdi** – yomon yo'lga boshladi, aynitdi
- Yo'ldan chiqardi** – yomon yo'lga boshladi, aynitdi
- Yo'lga qo'ydi** – faoliyatini yaxshiladi
- Yo'lga soldi** – 1) ketish tomoniga to'g'irlab yurg'izdi; 2) to'g'ri yo'lga qaytardi; 3) manfaatdor bo'lgani holda biror ishga rag'batlantirdi; 4) faoliyatini yaxshiladi
- Yo'lga tushdi** – 1) jo'nadi, keta boshladi; 2) to'g'ri yo'lga qaytdi
- Yo'lga chiqdi** – jo'nab ketdi, ravona bo'ldi
- Yo'lga ko'z tutdi** – kelib qolar degan umidda kutdi
- Yo'l-yo'riq ko'rsatdi** – nima qilish lozimligi haqida maslahat berdi
- Yo'q yerdagi** – hech kim bilmaydigan, hech kimning xayoliga kelmaydigan, bo'lmag'ur
- Yo'qni yo'ndirdi** – qancha mashaqqat bilan bo'lsa ham, bunyod qildi
- Z**
- Zabtiga oldi** – juda kuchayib ketdi
- Zahridan tushdi** – achchiqlanishdan to'xtadi
- Zahrini sochdi** – zug'um qildi, g'azab bilan achitib-achitib gapirdi
- Zarar keltirdi** – zararli bo'lib chiqdi
- Zarar ko'rdi** – zarar qildi
- Zarar yetkazdi** – zararli bo'lib chiqdi
- Zarari tegdi** – zararli bo'lib chiqdi
- Zardasi qaynadi** – juda jahlandi
- Zimmasiga oldi** – biror ishni bajarishga mas'ul bo'ldi
- Zimmasiga tushdi** – javobgar qilindi
- Ziyon ko'rdi** – zarar qildi
- Ziyon yetkazdi** – achchiqlanishdan to'xtadi
- Zig'ir yog'day ko'ngliga urdi** – 1) qiziqishi yo'qoldi; 2) jirkanish hissini uyg'otdi, bezdirdi
- Zoye ketdi** – befoyda sarflandi
- Zuvalasi pishiq** – a'zoyi badani chiniqqan
- Zeb berdi** – turli kiyim va taqinchoqlar yordamida o'zini ko'r-kam qildi
- Zehn soldi** – diqqat-e'tibor bilan qaradi, ko'zdan kechirdi
- Zo'r berdi** – 1) to'la-to'kis safarbar etishga harakat qildi; 2) butun kuch-g'ayratini safarbar qildi; 3) biror narsaga boshqalardan ko'proq e'tibor qildi
- Zo'r berib I** – to'la-to'kis safarbar qilishga harakat qildi

Zo'r berib II – muttasil va as-toydil

O'

O'lganning ustiga tepgan – bir ko'ngilsiz ish ustiga boshqa bir ko'ngilsiz ishni qilish

O'n og'iz – juda ko'p

O'ng keldi – 1) qulay bo'ldi; 2) voqelikka aylandi

O'ngidan keldi – muvaffaqiyatli bo'ldi

O'pka(ng)ni bos (...) – hovliqma, tinchlan

O'pka(si) to'ldi – iztirob chekib, yig'lab yuborish holatiga yetdi

O'pkasini bosolmaydi – o'zini yig'lashdan saqlab qololmaydi

O'rniga keltirdi – o'rinlatdi

O'rniga qo'ydi – 1) bajardi; 2) o'rinlatdi

O'rtaga oldi – tanbeh berish yoki ko'ndirish maqsadida ko'pchilik gapirdi

O'rtaga soldi – 1) ko'pchilik oldida ro'kach qildi; 2) munozarada xizmatidan foydalandi

O'rtaga tashladi – fikrlashish maqsadida o'z mulohazalarini boshqalarga aytdi

O'rtaga tushdi – 1) ikki tarafni murosaga keltirish maqsadida biror janjalga aralashdi; 2) jabrdiyda deb hisoblagan kishisini himoya qilib biror

janjalli ishga aralashdi

O'takasini yordi – qattiq cho'chitib qo'rqitdi

O'tdi – vafot etdi

O'tib ketdi I – vafot etdi

O'tib ketdi II – 1) jismonan va alamli ta'sir qildi, qaqshatdi; 2) ruhan alamli ta'sir qildi

O'tirgani joy topa olmaydi – kuchli hayajonlangan holda toqatsizlandi

O'tqazgani joy topa olmaydi – o'ta darajada ardoqlaydi, parvona bo'ladi

O'y surdi – hamma narsani unutgan holda fikrladi

O'yga toldi – uzoq fikrladi

O'yga cho'mdi – chuqur fikrlash holatida bo'ldi

O'ylab o'yiga yetolmaydi – uzoq o'ylab aniq bir fikrga kelolmaydi

O'z yog'iga o'zi qovrildi – ruhan azoblandi, ezildi

O'zida yo'q – benihoya, juda-juda (xursand)

O'zidan ketdi – 1) behush bo'ldi; 2) hovliqdi, birovni mensimay qo'ydi

O'ziga bino qo'ygan – ortiqcha baho bergan, yuksak fikrda bo'lgan

O'ziga keldi – 1) behushlikdan qaytdi; 2) odatdagi so'zlash, ang-lash holatiga qaytdi; 3) avvalgi sog'ligini, kuch-quvvatini tikladi; 4) to'g'ri idrok qildi

O'ziga oldi – 1) o'ziga tegishli

deb bildi; 2) zimmasiga oldi
O'ziga yuqtirmaydi – o'ziga
 tegishli deb bilmaydi

O'zini qayoqqa urishini bil-
madi – kuchli hayajonlangan
 holda toqatsizlandi

O'zini qayerga qo'yishni bil-
madi – 1) kuchli hayajon-
 langan holda toqatsizlandi;
 2) bekorchilikdan zerikib to-
 qatsizlandi; 3) sevinchdan
 kuchli hayajonlandi

O'zini qo'lga oldi – o'z xatti-
 harakatlarini irodasiga bo'y-
 sundirdi

O'zini qo'ygani joy topa ol-
maydi – kuchli hayajonlan-
 gan holda toqatsizlandi

O'zini yo'qotib qo'ydi – gan-
 gib qoldi

O'z-o'zini yeb qo'ydi – ichki
 ruhiy azoblanish natijasida
 ozib-to'zib ketdi

G'

G'am yedi – kuyinib qayg'urdi

G'amini yedi – 1) g'amxo'rik
 qildi; 2) ilgaridan o'ylab, ho-
 zirlik qilib qo'ydi

G'azabga keldi – achchiqlandi

G'azabi keldi – achchiqlandi

G'azabi qaynadi – darg'azab
 bo'ldi

G'azabidan tushdi – achchiq-
 lanishdan to'xtadi

G'ash ko'ngil – tashvishli, be-
 zovta, notinch

G'ashi keldi – asabi qo'zg'adi

G'ashiga tegdi – asabini qo'z-
 g'atdi

G'olib keldi – yengdi

Sh

Shamolga sovurdi – behuda
 sarfladi

Shamolga uchdi – befoyda
 ketdi

Shishib ketdi – gerdayib ket-
 di, kibrga berildi

Shishib ketdi – kibrlandi, ger-
 daydi

Shodligi ichiga sig'maydi –
 xursandligi oshib-toshib ketdi

Shovqin soldi – qattiq shovqin
 qildi

Ch

Chang soldi – 1) astoydil tash-
 landi; 2) g'ayriqonuniy tarzda
 yopishdi

Chigilini yozdi – 1) xafachiligi-
 ni tarqatdi; 2) charchog'ini
 tarqatdi

Childirmasiga o'ynadi – izmi bi-
 lan, yo'l-yo'rig'i bilan ish ko'rdi

Chippakka chiqdi – bekor
 bo'ldi

Chiqdi (turmushga) – oila qur-
 di (xotin-qizlarga nisbatan)

Chiroyl ochildi – xafachiligi
 tarqadi

Chizgan chizg'idan chiq-
maydi – barcha talablarini
 to'la-to'kis bajaradi, ko'rsat-
 masiga ko'ra ish tutadi

«Churq» etmaydi – hech narsa demaydi, e'tiroz bildirmaydi

Chumchuq «pir» etsa, yuragi «shir» etadi – o'taketgan qo'rqoq

Chuchvarani xom sanabsan

– xomxayol qilib yuribsan, xomtama bo'libsan

Chehrasi ochiq – xushtabiat, kayfiyati yaxshi

Chehrasini ochdi – 1) xafachiligining tarqaganini ko'rsatdi; 2) go'zallashtirdi

QISQACHA TASVIRIY IFODALAR LUG'ATI

Afsonaviy qush – semurg'

Afg'onchi – baynalmilal jangchi

Aloqa vositasi – til

Aql gimnastikasi – shaxmat va matematika

Aqli mashina – kompyuter

Bahor elchilari – qaldirg'ochlar

Baraka urug'i – chigit

Barcha hunarning toji – ilm

Barcha yomonliklar kaliti – aroq

Baxt qushi – Humo

Baxt va shodlik kuychisi – Hamid Olimjon

Bilim bulog'i – kitob

Binokor – quruvchi

Bog'cha opa – tarbiyachi

Buyuk hakim – Abu Ali ibn Sino

Dala malikasi – makkajo'xori

Davlat bolalari – yetimlar

Davlat ustunlari – rahbarlar

Dengiz hokimi – kit

Dunyo tomi – Pomir tog'i

Futbol qiroli – Pele

Haqiqat qo'rg'oni – sud organi

Hayot ko'zgusi – gazeta

Hayotning birinchi bob – ona

Hayvonlar podshohi – sher

Ilm zahmatkashlari – olimlar

Ilm o'chog'i – maktab

Insonning do'sti – it

Iste'dod sohiblari – talantli kishilar

Izquvar – tergovchi

Ishq kuychisi – Mashrab

Jufti halol – yor

Kumush choyshab – qor

Kunchiqar mamlakat – Yaponiya

Ko'kning fonusi – oy

Layli va Majnunlar – sevishganlar

Ma'rifat maskani – kutubxonana

Mavjudot sultoni – odam

Mehr bulog'i – ona suti

Mo'yqalam sohibi – rassom

Non shahri – Toshkent

Ojiza – ayol

Oltin boshog – bug'doy

Oq oltin – paxta

Oq oltin ijodkorlari – paxtakorlar

Oq chashma – sut

Oq chashma sohibalari – sut sog'uvchilar

Osmonning ko'z yoshlari – yomg'ir

Osoyishtalik posbonlari – ichki ishlar xodimlari

Payg'ambar yoshi – insonning 63 yoshi

Po'lat ot – traktor

Po'lat qush – samolyot

Qahramon ona – 10 va undan ortiq farzandning onasi

Qalam ahli – ijodkorlar

Qalam haqi – gonorar

Qanotli do'stlar – qushlar

Qora oltin – neft va ko'mir

Qo'shiqlar mamlakati – Hindiston

Sahro kemasi – tuya

Salomatlik posbonlari – tibbiyot xodimlari

Samo lochini – uchuvchi

Tangri so'zi – Qur'on

Umr yo'ldoshlar – erxotinlar

Vatan posbonlari – askarlar

Yaylov bahodirlari – cho'ponlar

Yaratgan Egam – Xudo

Yashil qit'a – Avstraliya

Yerning yopinchi – osmon

Yetti xazinaning biri – parranda

Yurtboshi – prezident

Zangori ekran – televizor

Zangori kema – paxta terish mashinasi

Zangori olov – gaz

Zangori shu'la – elektr nuri

Zarshunoslar – pillakorlar

Ziyolilar – ilm kishilari

O'rmon malikasi – archa

G'azal mulking sultoni – Alisher Navoiy

Charm qo'lqop ustasi – mashhur bokschi

Charm to'p ustalari – mashhur futbolchilar

Cho'l balig'i – kaltakesak

MUNDARIJA

1-dars.

Til – eng muhim aloqa vositasi.

Tilning paydo bo'lishi va taraqqiy etishi 3

Dunyo tillari 4

2-dars.

Turkiy tillar tamog'i va o'zbek tili 9

O'zbek adabiy tili va sheva.

O'zbek adabiy tilining taraqqiyot bosqichlari..... 10

O'zbek tili fani va uning bo'limlari 14

3-dars.

Fonetika haqida umumiy ma'lumot. Nutq a'zosi 20

Nutq tovushi. Unli tovush.....22

4-dars.

Undosh tovush va uning tasnifi.....24

5-dars.

Bo'g'in va urg'u 29

6-dars.

Fonetik o'zgarishlar 37

7-dars.

Orfoepiya 44

8-dars.

Grafika 50

Imlo 55

9-dars.

Imlo qoidalari 60

10-dars.

Lug'aviy va grammatik ma'no 72

Bir ma'nolilik va ko'p ma'nolilik.

So'z ma'nosi taraqqiyoti 77

11-dars.

Ko'chma ma'no hosil bo'lish usuli.....82

So'zning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlari.	85
Sinonim.....	85
Antonim	90
Omonim	92
Uyadosh so'zlar	93
Paronim	94
Variantdosh so'zlar	95
12-dars.	
Barqaror birikmalar	97
Ibora	99
Tasviriy ifoda.....	103
Etimologiya	104
13-dars.	
O'zbek tili leksikasi va uning boyish manbai.....	106
O'zbek tili leksikasi tasnifi.....	108
14-dars.	
Lug'at.....	117
15-dars.	
Morfemika.....	121
16-dars.	
So'z yasalishi.....	136
17-dars.	
Grammatika haqida tushuncha.....	142
Morfologiya	144
So'z turkumi.....	144
18-dars.	
Bir turkumdan boshqasiga so'z ko'chishi.....	150
Grammatik ma'no va grammatik shakl	154
19-dars.	
Mustaqil so'z turkumlari. Fe'l	163
20-dars.	
Fe'lning lug'aviy shakli.....	169

21-dars.	
Fe'ning sintaktik (munosabat) shakli.....	184
22-dars.	
Fe'l yasalishi	195
23-dars.	
Ot.....	201
Otning lug'aviy shakli.....	206
24-dars.	
Otlarda sintaktik (munosabat) shakllar	211
25-dars.	
Ot yasalishi	218
26-dars.	
Sifat	226
27-dars.	
Sifat yasalishi.....	231
28-dars.	
Son	238
29-dars.	
Ravish.....	245
30-dars.	
Ravish yasalishi.....	250
31-dars.	
Olmosh	255
32-dars.	
Yordamchi so'zlar	262
Ko'makchi.....	262
Bog'lovchi	264
Yuklama.....	266
33-dars.	
Alohida so'z turkumlari	269
Modal.....	269
Undov	272
Taqlid	274

34-dars.	
Sintaksis. So'z birikmasi	277
So'z birikmalari zanjiri.....	283
So'z birikmalarini tahlil qilish.....	283
35-dars.	
Gap.....	285
His-hayajon ishtirokiga ko'ra gap turlari.....	288
36-dars.	
Gap bo'lagi. Bosh bo'lak.....	294
Egasiz gaplar. Shaxsi noma'lum gap.....	300
37-dars.	
Ikkinchi darajali bo'laklar.....	305
38-dars.	
Gapning uyushiq va ajratilgan bo'lagi.....	315
Ajratilgan bo'lakli gaplar, ularda ohang va tinish belgilari	319
Gap bo'laklari bilan aloqaga kirishmaydigan «bo'laklar»	322
Kiritmalar	322
Kiritma gaplar	322
39-dars.	
Qo'shma gap. Teng bog'lovchi vositasida	
bog'langan qo'shma gap	324
Ergashganli qo'shma gap	328
Ergash gapni bosh gapga bog'lovchi vositalar	328
Ergash gapli qo'shma gaplarning	
sodda gap bilan ma'nodoshligi	340
40-dars.	
Bog'lovchisiz qo'shma gap. Murakkab qo'shma gap.	
Murakkab sintaktik butunlik. O'zganing nutqi	347
Murakkab qo'shma gap haqida ma'lumot.....	348
Ko'chirma gapni o'zlashtirma gapga aylantirish	352
41-dars.	
Tinish belgilari.....	355

42-dars.

Nutq uslublari..... 362

Ilovalar.

Qisqacha sinonimlar lug'ati..... 367

Qisqacha antonimlar lug'ati 394

Qisqacha omonimlar lug'ati 418

Qisqacha paronimlar lug'ati 446

Qisqacha variantdosh so'zlar lug'ati 451

Qisqacha iboralar lug'ati 462

Qisqacha tasviriy ifodalar lug'ati 504

Ilmiy-ommabop nashr

**Baxtiyor MENGLIYEV
O'ral XOLIYOROV
Nilufar ABDURAHMONOVA**

O'ZBEK TILIDAN UNIVERSAL QO'LLANMA

O'quvchi, abituriyent va talabalar uchun

**Muharrir: Abdulla SHAROPOV
Badliy muharrir: Bahridin BOZOROV
Texnik muharrir: Dilshod NAZAROV
Sahifalovchi: Inomjon O'SAROV
Musahhih: Otabek BOQIYEV**

Nashriyot litsenziyasi: AI №134, 27.04.2009
Terishga berildi: 09.09.2013-y.
Bosishga ruxsat etildi: 28.02.2018-y.
Gazeta qog'ozi. Qog'oz bichimi 84x108 1/32.
Arial garniturası. Ofset usulida bosildi.
Hisob-nashriyot t: 22,6. Shartli b.t.: 26,88.
Adadi: 10000 nusxa.
Buyurtma № 134.

«AKADEMNASHR» nashriyotida tayyorlandi.
100156, Toshkent shahri Chilonzor tumani 20^A-mavze 42-uy.

Tel.: (+99871) 217-16-77
e-mail: info@akademnashr.uz
web: www.akademnashr.uz

«PRINT LINE GROUP» ХК босмахонасида чоп этилди.
100096, Тошкент шаҳри Бунёдкор шоҳқўчаси 44-уй.

Baxtiyor MENGLIYEV,
O'ral XOLIYOROV,
Nilufar ABDURAHMONOVA

O'ZBEK TILIDAN UNIVERSAL QO'LLANMA

AKADEMNASHR

ISBN 978-9943-4728-1-5

9 789943 472815